DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

1.CİLT

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Türkiye Ansiklopedisi

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi	Vedat Çakmak
Genel Yönetmen	Murat Belge
Yayın Yönetmeni	Fahri Aral
Yayın ve Danışma Kurulu	Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarık Zafer Tunaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	Ahmet Ziya Bayman
Yayına Hazırlama/ Fotoğraf-Resimleme	Mustafa Şahin Emre Ünsev, Yiğit Ekmekçi
Teknik Yönetmen	Edip Alşar
Kapak	Ayla İşler
Düzelti	Lütfi Kuzu, Abdullah Onay, Nuran Görgünay
Grafik/Pikaj	Saadettin Oktay
Renk Ayrımı	Kombi Grafik
Dizgi	Serpil Şahin, Hüsnü Abbas
Siyah Beyaz Filmler	Mustafa Özsoy
Ofset Hazırlık	Perka A.Ş. Tesisleri
Montaj	H.Miray Yüzgeç
Baskı	Ayhan Ofset
Cilt	Örnek Mücellithanesi
Genel Dağıtım	GAMEDA

İletişim Yayınları

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 520 14 53 - 54 - 55

Ankara Burosu: Konur Sokak No: 24/4 Yenişenir-Ankara Telefon: 25 36 00 - 25 20 71
İzmir Bürosu: 857. Sok. İzmiroğlu işhanı No. 306 Konak

© **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**'nin tüm yayın hakları İletişim Yayıncılık A.Ş.'ye aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'ne başladığımızda, elinizdeki bu Tanzimat'tan Cumhuriyet'e dönemini incelemek aklımızda yoktu. Ancak, Türkiye tarihinin kendi gelişme mantığı, ele alınan her konuda, bu alanın vazgeçilmezliğini gözönüne serdi. Çok zaman, görmezlikten gelinemeyecek bir *süreklilik* sözkonusu oluyordu. Örneğin "tiyatro" gibi bir alanda, Cumhuriyet öncesini unutarak konuya girmek mümkün değildi. Bazı durumlarda ise süreklilikten çok bir farklılaşma, bir kontrast sözkonusu idi, ama bu durumlarda bile Tanzimat ile Cumhuriyet arasındaki döneme değinmeden Cumhuriyet sonrası ile sınırlı kalmak yetersiz oluyordu. Ansiklopedinin yapısı gereği, Cumhuriyet öncesi üstüne bölümlerde asgariyi aşmama çabası gösterildi. Ancak bu çaba da, böyle bir ansiklopedinin Tanzimat'tan başlanarak ele alınmasının zorunluğunu kanıtlamış oldu. Böylece, Cumhuriyet dönemini ansiklopedileştirme çabası, işin ancak Tanzimat'tan başlanınca "tamam" olabileceği fikrini doğurdu.

Böyle bir önerme karşısında, "O halde Tanzimat da kendinden önceki dönemden koparılarak ele alınamaz" gibi bir ikinci önerme akla gelebilir. "Dönemlendirme", tarihyazımının en önemli ve gerçekleştirilmesi en güç sorunlarından biridir şüphesiz.

Bir dönemi öncekinden ayırma girişimi, çok zaman o iki dönem arasındaki benzerlik ve süreklilikleri daha ön plana getirir. Buna rağmen, Osmanlı-Türk tarihinde, oldukça geçerli bir ayrımı mümkün kılan, "Batılılaşma" gibi kesin ve net bir çizgi var. Bu çizginin de başlangıçlarını gerilere götürmek mümkün olmakla birlikte, Tanzimat başlı başına bütünlük gösteren bir aşama, önceki başlangıçların tarihte bir "kesinti" yaratabilecek birikime ulaştıkları bir nokta olarak karşımıza çıkıyor. Böylece, Tanzimat'la birlikte, Osmanlı tarihinin gidişine *yeni bir mantık* egemen olmaya başlıyor. Bunun "kuluçka" evresini II.Mahmud'un saltanatından başlatabiliriz ki, elinizdeki ansiklopedide bu döneme zorunlu olarak değiniliyor.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e hazırlanırken, daha önceki *Cumhuriyet Dönemi*'nin mantığına bağlı kalındı. Gene, öncelikle yazarını bağlayan imzalı makalelerle, ansiklopedi ile "Reader" denilen incelemeler derlemesi arasındaki yapı korundu. Böylece, ilk ansiklopedide olduğu gibi burada da, belirli bir konu veya sorun üzerine, değişik bakış açıları yanyana sunulmuş olabiliyor. Bu tutumun bir önemli nedeni, Türk tarihyazımının içinde bulunduğu genel durumdur. Elbette her toplumun tarihi yeni bulgular ışığında yeniden değerlendirilebilir, farklı tarihçiler değişik yaklaşımlarından ötürü farklı yargılara varabilirler. Ama Türk tarihinde henüz el altında bulunan olgular bile yeterince araştırılmamıştır ve resmî ideolojinin tarihe bakışı tek-yanlı kanalize eden etkisi oldukça yoğundur. Bu bakımdan, bir ansiklopedi içinde bile yorum farklılıklarını yansıtan bir yapı kurmak, tarihyazımımızın gelişme düzeyine uygundur: Çünkü, oldukça temel sayılması gereken noktalarda bile henüz tartışma aşamasındayız.

Bu ansiklopediyi hazırlarken, tarih terimlerini ve tarihî deyimleri açıklayan bir de sözlük eklemenin yararlı olacağını düşündük. Türk tarihi kopukluklarla dolu olduğu, bir kültürel iklim birkaç kuşaklık bir süre içinde insanların belleğinden silinip gittiği için, böyle bir sözlüğün özellikle de uzman olmayan okurlarımıza bir okuma kolaylığı sağlayacağı inancıyla, "Tarih Terimleri Sözlüğü"nü ansiklopedinin eki olarak sunuyoruz.

Murat Belge

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Konular

ANAYASALAR

AYDINLAR

- BASIN
- BATILILAŞMA
- BİLİM
- DERNEKLER
- DEVLET YAPISI VE YÖNETİMİ
- DIŞ POLİTİKA VE DİPLOMASİ

- DİL VE DİL TARTIŞMALARI
- DÜŞÜNCE AKIMLARI
- EDEBİYAT
- EĞİTİM
- GENÇLİK

- GÜNLÜK HAYAT

Yazarlar

Prof. Dr. Feroz **Ahmad**
(ABD Massachussetts Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Engin **Akarlı**
(Ürdün Yarmouk Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Nuri **Akbayar**
(Araştırmacı, Yazar)

Bülent **Aksoy**
(Araştırmacı, Yazar)

Doç. Dr. Sina **Akşin**
(AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi)

Dr. Yücel **Aktar**
(Öğ.Albay)

Dr. Sevgi **Aktüre**
(ODTÜ Öğretim Üyesi)

Dündar **Akünal**
(Araştırmacı, Yazar)

Hamid **Algar**
(ABD California Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ali **Alparslan**
(İÜ Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Metin **And**
(AÜ Dil-Tarih ve Coğrafya Fak. Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Ayda **Arel**
(Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Zeki **Arıkan**
(Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Cem **Atabeyoğlu**
(Araştırmacı, Spor Yazarı)

Prof. Dr. Rona **Aybay**

Prof. Dr. Ülkü **Azrak**
(İÜ Siyasal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Afife **Batur**
(İTÜ Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi)

Enis **Batur**
(Şair, Eleştirmen)

Selçuk **Batur**
(Mimar)

Doç. Dr. Cem **Behar**
(Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Halil **Berktay**

Ali **Birinci**
(Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Görevlisi)

Prof. Dr. Korkut **Boratav**

Ali **Bulaç**
(Araştırmacı, Yazar)

Dr. Yavuz **Cezar**
(İÜ İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- **HUKUK DÜZENİ**
- **İKTİSADİ DÜŞÜNCE**
- **İKTİSADİ İLİŞKİLER**
- **İKTİSADİ YAPI**
- **İŞÇİ HAREKETLERİ**
- **JÖN TÜRKLER**

- **KADIN**
- **KENTLER VE KENTLEŞME**
- **MADENLER**
- **MALİYE**

Doç. Dr. Musa **Çadırcı**
(AÜ Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi)

Yücel **Çağlar**
(Araştırmacı, Yazar)

Fahri **Çoker**
(Em.Amiral; Araştırmacı, Yazar)

Bülent **Demirbaş**
(Araştırmacı, Yazar)

Ahmet **Demirel**
(Araştırmacı, Yazar)

Doç. Dr. Yıldız **Demiriz**
(İÜ Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Emre **Dölen**
(Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Paul **Dumont**
(Fransa Sorbonne Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Alev **Er**
(Araştırmacı, Yazar)

Konur **Ertop**
(Yazar, Eleştirmen)

Jale **Erzen**
(Ressam)

Carter **Findley**
(ABD Ohio Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Mehmet **Genç**
(Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi)

François **Georgeon**
(Fransa Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi'nde Araştırmacı)

Adnan **Giz**
(Araştırmacı, Yazar)

Doç. Dr. Nevzat **Gözaydın**
(Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Çelik **Gülersoy**
(Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Genel Müdürü)

Doç. Dr. Mesut **Gülmez**
(TODAİE Öğretim Üyesi)

Dr. Tevfik **Güran**
(İÜ İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Dr. Nedim **Gürsel**
(Sarbonne Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Seyfettin **Gürsel**

Dr. Şehmus **Güzel**
(Paris Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Şükrü **Hanioğlu**
(İÜ Siyasal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi)

Dr. Ümit **Hassan**
(AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hüseyin **Hatemi**

Ekrem **Işın**
(Araştırmacı, Yazar)

Prof. Dr. Halil **İnalcık**
(ABD Chicago Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

■ MEŞRUTİYET

■ MEZHEPLER

■ "MİLLETLER" VE AZINLIKLAR
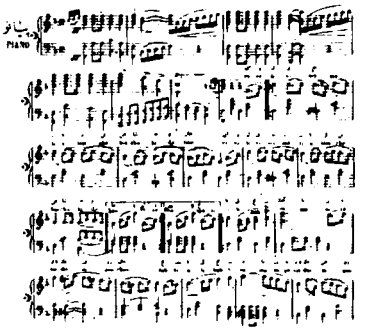
■ MİLLİYETÇİLİK AKIMLARI

■ MİMARLIK

■ MİZAH

■ MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE

■ MÜZİK

■ NÜFUS

Ali Mithat **İnan**
(Öğ.Bnb.)

Dr. Huricihan **İnan**

Alpay **Kabacalı**
(Yazar)

İsmail **Kara**
(Araştırmacı, Yazar)

Dr. Kurtuluş **Kayalı**

Gündağ **Kayaoğlu**
(Araştırmacı, Yazar)

Prof. Dr. Reşat **Kaynar**

Prof. Dr. Haydar **Kazgan**
(İTÜ Öğretim Üyesi)

Dr. Çağlar **Keyder**

Dr. M.Ali **Kılıçbay**
(Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mübeccel **Kıray**
(Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Uygur **Kocabaşoğlu**

Cemil **Koçak**
(Araştırmacı, Yazar)

Dr. Orhan **Koloğlu**
(Araştırmacı, Yazar)

Cevdet **Kudret**
(Yazar, Eleştirmen)

Necdet **Kurdakul**
(Araştırmacı, Yazar)

Şükran **Kurdakul**
(Yazar, Eleştirmen)

Prof. Dr. Şerif **Mardin**
(Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Cemil **Meriç**
(Yazar)

Prof. Dr. Berna **Moran**

Doç. Dr. Orhan **Okay**
(Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. İlber **Ortaylı**

Prof. Dr. Gündüz **Ökçün**

Salih **Özbaran**
(Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi)

İsmet **Özel**
(Yazar)

Dr. Süha **Özkan**
(Mimar)

Dr. M.Kemal **Palaoğlu**

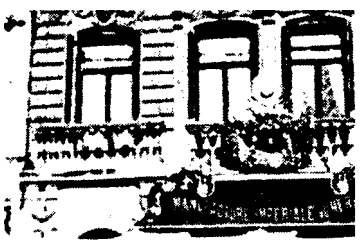
Dr. Şevket **Pamuk**
(ABD Villanova Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Jale **Parla**
(Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Tevfik **Pehlivanoğlu**
(Araştırmacı)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- **ORDU VE GÜVENLİK**
- **PADİŞAHLAR VE SADRAZAMLAR**
- **RESİM**
- **SAĞLIK**

- **SANAYİ**

- **SAVAŞLAR VE ANTLAŞMALAR**
- **SİYASAL AKIMLAR**
- **SİYASAL PARTİLER**
- **SİYASAL VE TOPLUMSAL OLAYLAR**
- **SPOR**

- **SÜSLEME VE EL SANATLARI**
- **TANZİMAT**
- **TARIM, KIRSAL YAPI VE ORMANCILIK**
- **TARİHÇİLİK VE TARİH ANLAYIŞI**
- **TARİHİ ESERLER VE MÜZECİLİK**

- **TİYATRO**

Donald **Quataert**
(ABD Houston Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Günsel **Renda**
(Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Necdet **Sakaoğlu**
(Araştırmacı, Yazar)

Doç. Dr. Ömür **Sezgin**
(AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi)

Ezel Kural **Shaw**
(ABD California Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Stanford **Shaw**
(ABD California Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. İhsan Süreyya **Sırma**
(Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Faruk **Sönmezoğlu**
(İÜ İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Nora **Şeni**
(Vincenne Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Bülent **Tahiroğlu**
(İÜ Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi)

Doç. Dr. Bülent **Tanör**

Prof. Dr. İlhan **Tekeli**
(ODTÜ Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Aslan **Terzioğlu**
(İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü Başkanı)

Jacques **Thobie**
(Fransa Ren Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Taner **Timur**

Doç. Dr. Zafer **Toprak**
(Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Taha **Toros**
(Araştırmacı, Yazar)

Prof. Dr. Tarık Zafer **Tunaya**

Doç. Dr. Mete **Tunçay**

Yalçın **Tura**
(Besteci, Araştırmacı)

Prof. Dr. Coşkun **Üçok**

Prof. Dr. Haluk **Ülman**

Bülent **Varlık**
(Gazi Üniversitesi Araştırma Görevlisi)

Dr. Yıldırım **Yavuz**
(Mimar)

Prof. Dr. Yıldızhan **Yayla**
(Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi)

Dr. Nesimi **Yazıcı**
(AÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi)

Dr. Nuran **Yıldırım**
(İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü Öğretim Görevlisi)

Dr. Arslan **Yüzgün**

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

■ **ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME**

■ **VAKIFLAR**

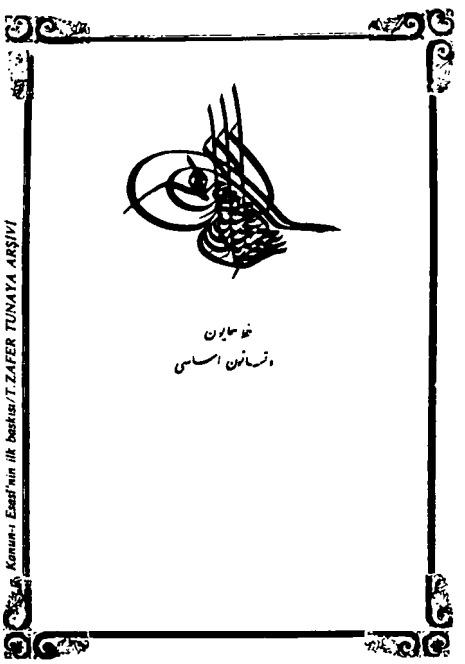
■ **YAYINCILIK**

■ **YENİ OSMANLILAR**

GÖRSEL MALZEME: Nuri Akbayar, Dündar Akünal, Cengiz Arslantepe, Enis Batur, Emre Dölen, Turgut Etingü, Çelik Gülersoy, Alpay Kabacalı, Sami Önal, Zafer Toprak, Taha Toros, Tarık Zafer Tunaya, Sinan Vurandamar, Arkeoloji Müzesi, Bayezıd Devlet Kütüphanesi, İletişim Arşivi, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ANAYASALAR

Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış
Doç. Dr. Bülent Tanör

1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

Anayasal Metinlerde Egemenlik
Prof. Dr. Rona Aybay

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid**
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

☐ **İlk Osmanlı Anayasa Kitabı: Hükümet-i Meşruta**
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

Bu konuda ayrıca ***Devlet Yapısı ve Yönetimi, Hukuk, Meşrutiyet, Milletler ve Azınlıklar, Mütareke ve Milli Mücadele (Büyük Millet Meclisi), Tanzimat*** **maddelerine bakınız.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış

Bülent Tanör

Osmanlı İmparatorluğu, çağdaşı olan diğer imparatorluk ve devletlerin bir kısmından daha geç de olsa, 19. yy. ortalarına doğru, modern anlamıyla "hukukun üstünlüğüne dayalı" bir devlet düzeni arayışları içine girmiştir. Önceleri; padişahlardan gelen reform girişimleri (III. Selim ve II. Mahmud reformları), merkezî otorite ile taşra güçleri (Âyan) arasındaki uzlaşmayı belgeleyen sözleşmeler (Sened-i İttifak) ve padişah tarafından çıkarılan ve birtakım haklar tanıyan fermanlar (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Islahat Fermanı) şeklinde beliren bu gelişme, daha sonra, I. Meşrutiyet (1876) ve özellikle II. Meşrutiyet (1908) aşamalarıyla, "anayasalı bir devlet yönetimi"ne geçişe sahne olmuştur.

Şüphesiz ki, Osmanlı anayasal gelişmeleri, başka ülkelerde de olduğu gibi, birtakım toplumsal kaynaşma ve tepkilerin sonucunda doğmuşlardır. Olsa olsa, bu kaynaşma ve tepkiler, diğer toplumlardakinden ve özellikle Batı ülkelerindekilerden farklı nitelik ve derecelerde ortaya çıkmış olabilirler. Şimdilik, bu tepkilerin ana hedefinin, mevcut devlet ya da toplum düzeni, belki de "düzensizliği" olduğu söylenebilir. Bir başka deyimle, yeni bir siyasal düzen aranışı, yüzyıllardır içinde bulunulan devlet yapı ve sisteminin artık toplumu yönetemez, toplumun değişik kesimlerini de birbiriyle uzlaştıramaz hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bu süreç, en genel deyimiyle, "Osmanlı devlet sisteminin çözülmesi" biçiminde adlandırılabilir.

Klasik Devlet Sisteminin Dağılması

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yy.'ları, ekonomi açısından gerileme ve çöküntü, sosyal açıdan da dağılma ve anarşik bir düzenin belirmesi şeklinde özetlenebilir. Buna paralel olarak, 16. yy.'a kadar kendi iç tutarlılığını korumuş görünen geleneksel devlet sisteminin de sarsıldığı görülmektedir.

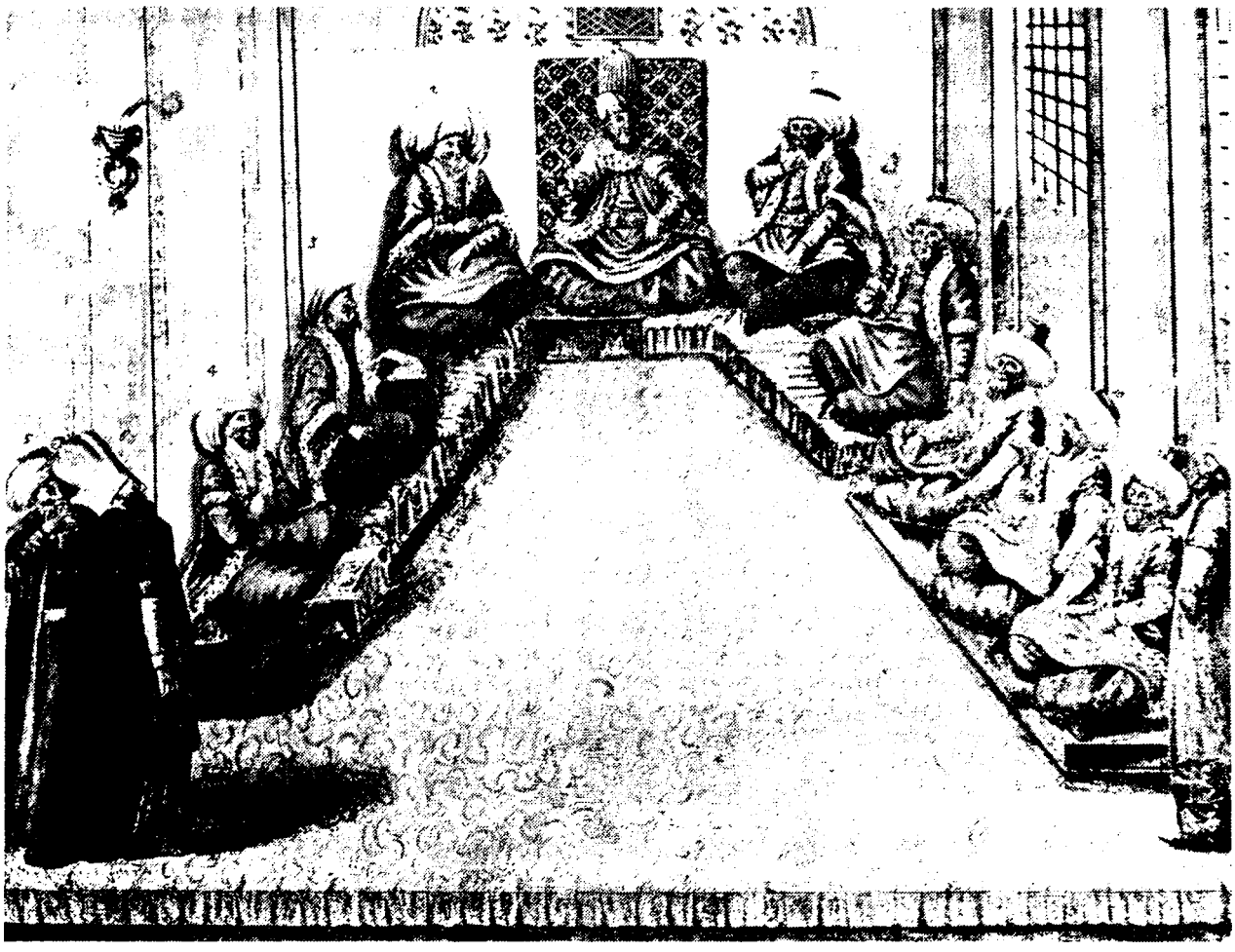
Geleneksel devlet sisteminin iyi işlemesi, yüzyıllardan beri, "Padişah-Ulema-Yeniçeri" arasındaki uyuma bağlı kalmıştı. Gerileme döneminde ise, bu unsurların her biri yozlaşma ve soysuzlaşma süreci içine girmişlerdi. Tahta geçmek ya da tahtta kalmak için başvurulan saray entrikaları, işlenen cinayetler, kardeşlerini öldürme "hakkı"nın kurumsallaşması, geleceğin padişahlarının dış dünyadan kopuk yetişmeleri vb. göstergeler, devletin en üst ve rakipsiz makamı olan saltanat kurumunun çürüyüşünü vurgulamaktaydı. Şeriat kurallarının katılığından ya da katılaştırılmasından yararlanan ulema da, bağnaz bir çıkar grubu haline gelmişti. Yeniçeri Ocağı ise, asıl mesleğinden kopmuş, doğrudan ekonomik ilişkiler içine girerek adeta "esnaflaşmış"tı.

Böylece, daha önceleri var olan "Padişah-Ulema-Yeniçeri" uyumunun yerini de, 17. ve 18. yy.'da "çatışma" unsuru almakta, kurallara bağlılığın yerine de kuvvet gösterileri ve sistemi bozan ittifaklar geçmektedir. Öyle ki, yalnız esnaflaşmakla kalmayıp, aynı zamanda bir "politik hakem" durumuna gelen askerî güç, büyük vezir ve memurların oluşturduğu "askerî cuntalar"ın elinde, padişah, sadrazam ya da vezir devirmede kullanılan bir "siyasal araç" haline gelmiştir.

Merkezî devlet kurumlarının uğradığı aşınma ve dağılmaya bir örnek de, Divan-ı Hümayun'un içine düştüğü durumdur. Yükseliş döneminin bu saygın ve sürekli danışma kurulu, gerileme döneminde silinmeye başlamış, genel ve sürekli danışmanın yerini "kapalı kapı siyaseti" almış, devlet işleri yalnız padişah ile veziriâzam arasında görüşülüp karara bağlanır hale gelmiştir.

İmparatorluğun merkezî denge ve kurumlarını sarsan bu olaylara ek olarak, bir başka olay daha siyasal sistemin bütünlüğünü sarsmaktadır. Bu; taşradaki yerel feodal unsurlar ile ulusal hareketlerin ülkenin siyasal bütünlüğünü sarsan sonuçlar vermeye başlamasıdır. Âyan ve eşraf adıyla anılan nüfuzlu ve varlıklı taşra zenginleri, 16. yy.'ın sonundan itibaren, bozulan dirlik sistemindeki tımar sahiplerinin yerini almışlardır, devlet ve hatta kendileri adına vergi salma ve toplama hakkını elde etmişler, yerel yöneticileri etkileri altında tutup kendi meclislerini kurmuşlar, bir yandan yerel halkı ezip sömürürken öbür yandan da merkezin "malî ve idarî ajanları" rolünü oynamışlar ve böylece birkaç kuşak egemenliklerini sürdürebilecek "yerel hanedanlar" oluşturup, Anadolu ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DİVAN-I HÜMAYUN: Osmanlı Devleti'nin merkezi karar organı olan Divan-ı Hümayun, 18. yy. sonlarına doğru etkinliğini iyice yitirmişti. III. Selim'in bunun yerine canlandırmak istediği "meşveret" usulü de başarılı olamadı. Nihayet II. Mahmud daha köktenci davranarak Divan-ı Hümayun'u kaldırıp, Batı örneğine göre kurulmuş Meclis-i Vükelâ'yı oluşturdu.

Balkanlar'ın "yarı-feodal taşra aristokrasisi"ni meydana getirmişlerdir. Büyük arazi ve mülk sahiplerinden oluşan bu sınıf, 17. yy.'dan itibaren, imparatorluğun siyasal bütünlüğünü de sarsmaya başlamıştır. Siyasal birliği tehdit eden ikinci unsur ise, Fransız devrimi'nin (1789) getirdiği ulus, ulusculuk, ulusal özgürlük ve ulusal egemenlik gibi fikirlerin de etkisiyle gelişen ve Balkanları kendi yayılma alanlarının bir parçası olarak gören bazı devletlerce de desteklenen "ulusal hareketler"dir. Bir başka deyişle, içine girilen uluslaşma çağı, ulus gerçeğine kapalı, çok unsurlu feodal Osmanlı Devleti'nin siyasal çatısını sarsan bir başka olguydu.

Nihayet, genel olarak Osmanlı siyasal sisteminin parçalanmasına yolaçan ya da bu parçalanmanın göstergesi olarak sayılabilecek bir başka nokta da, genel olarak devlet ile uyrukları olan reaya arasındaki ilişkilerin bozulmasıdır. Osmanlı klasik devlet sistemi, tabiatı gereği, özgürlük ya da eşitlik (Müslümanlar'la Müslüman olmayanlar arasında eşitlik) ilkelerine dayanmıyordu. Fakat, Müslüman olmayan için tanınan dinsel hakların ötesinde, devlet ile reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, bu iki unsuru birbirine kenetleyen bir unsur vardı: adalet ilkesi. İşte, gerileme dönemiyle birlikte, bu yapıştırıcı unsurun da çözülmeye başlaması ve "adalet" fikrinin yerini "zulüm" olgusunun daha açık bir şekilde alması, devlet ile toplum arasındaki "nisbî barış"ı da bozdu. Bu; Osmanlı monarşisinin keyfî ve despotik bir karakter alması demektir ki, birçok ayaklanma hareketlerinde bu durumun izleri açık olarak görülür.

Devlet sisteminin bozulmasına karşı yönelen bu tepkiler, 18. yy. başlarından itibaren, birtakım düzeltici çareler aranmasına zemin ve olanak sağlayacaktır. Daha sonraki anayasal gelişmelerin de habercisi sayılabilecek olan bu arayışlar, ilkin devlet çarkının ıslahına yönelik birtakım reform girişimleri şeklinde belirir.

III. Selim ve II. Mahmud Reformizmi

III. Selim reformlarından, siyasal sistemin düzeltilmesine ilişkin olanları arasında, "danışma" (meşveret) usulünün yeniden canlandırılıp geliştirilmesi çabaları, en dikkat çekici örnektir. Bu usul, başlıca iki yoldan gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Birincisi; devrin ileri gelen kişilerinden, hatta bazı yabancılardan, devlet işlerinin durumuyla ilgili ra-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

porlar ("layihalar") istenmesidir. Bu yol, özellikle Batı düşüncesinin ülkeye akmasını kolaylaştırıcı bir rol aynamıştır. İkinci örnek; "meşveret usulü"nün yeniden ve kalıcı bir şekilde düzenlenip kurumsallaştırılması anlamına gelen, "Meclis-i Meşveret"in kurulmasıdır. Bundan başka, III. Selim, siyasî, idarî ve adlî alanlarda başka birtakım reform girişimlerinde daha bulundu. Bunların başlıcaları şunlardır: Âyanların eskiden olduğu gibi yine seçimle işbaşına gelmeleri ve bunların seçimine valilerin hiçbir şekilde karışmaması; şehir kethüdasının da halk tarafından seçilmesi ve kadıların buna karışmaması; kadı ve naiplerin (kadı vekili) usulsüz işlemlerine son verilmesi; halktan alınan resimlerin (vergi) sınırlanması... Ancak bu yeniliklerin hayata geçirildiği söylenemez. Reformcu kanadın zayıflığı, reformların esin kaynağı olan Fransa ile diplomatik ilişkilerin bozulması, reform girişimlerinden rahatsız olan çevrelerin direnişi, devlet kadrolarının yozluğu vb. birçok sebep, bunda başlıca rolü oynamışlardır. Nitekim, III. Selim yeniliklerinin can damarı olan askerî ıslahat'tan (Nizam-ı Cedid ordusu) tedirgin olan yeniçeri ve öbür asker ocaklarının, İstanbul'un yüksek ve orta tabakaları ile taşra âyan ve voyvodalarının da desteğini alan direnişi, yalnız III. Selim reformizminin değil, aynı zamanda onun saltanatının da sonunu ilân etmiştir (1808 Kabakçı Mustafa ayaklanması). Böylece tahttan indirilen ve öldürülen III. Selim'in reformlarından, ilerki dönemlere, kalıcı ve kurumsal bir miras geçmemiştir. Bu dönem reformizminin asıl katkısı ve mirası, askerî yeniliklerin Batı'ya dönük bir asker-aydın tipi, diplomatik alandaki ilişkilerin de yine Batı'ya dönük liberal ve reformist bir aydınlar çekirdeği yaratmış olmasıdır. Bu oluşumun önemi, özellikle Tanzimat döneminin hazırlanması bakımından dikkat çekicidir.

Rusçuk Âyanı Alemdar (Bayraktar) Mustafa Paşa'nın İstanbul'a yürüyüp başkentte duruma hâkim olması ve ayaklanmayı bastırmasıyla yeni bir dönem başladı. Yeni hâkim güç, IV. Mustafa'yı tahttan indirip II. Mahmud'u padişah yaptı; Alemdar da sadrazam oldu (1808). II. Mahmud, taşra güçleri ile merkez arasında bir sözleşmeyi ve karşılıklı vaatleri içeren ve ilerde anlatılacak olan Sened-i İttifak adlı belgeyi önce imzalayıp, sonra hem bu belgeyi hem de onun başlıca yaratıcısı olan Alemdar Mustafa Paşa'yı saf dışı ettikten sonra, bir dizi reform girişiminde bulundu. Yeni padişah, tıpkı III. Selim gibi, devlet sistemindeki dağılmanın ancak reformlarla önlenebileceği fikrindeydi. Fakat, yumuşak ve kararsız tutumlarıyla tanınan III. Selim'den farklı olarak, katı ve radikal yöntemlerden yanaydı. Bu açıdan, Sened-i İttifak tipi, merkezle çevre güçlerini "uzlaştırma"yı amaçlayan bir formülü atlattıktan sonra, olanca gücüyle merkezî devletin gücünü artırıcı, taşra güçlerini merkeze bağlayıcı ve nihayet genel yönetim sistemini düzeltici reformlarını birbiri peşisıra gündeme soktu. Bunların başlıcaları şunlardır: Tımar sistemi kalıntılarının ve sipahiliğin kaldırılması suretiyle yerel hâkim güçlerin ekonomik ve askerî temellerinin sarsılması; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak (1826) askerî gücün siyasal iktidara tâbi kılınması; merkezî-bürokratik bir sistemin yeniden kurulması; ulemanın malî ve idarî özerkliğine son verilmesi; Dâr-ı Şûra-yı Askerî, Dâr-ı Şûra-yı Babıâli ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adında ve askerî, idarî ve adlî konularla ilgili sürekli danışma organları kurulması (bunların sonuncusu, bugünkü Danıştay ve Yargıtay'ınkilere benzer yetkilere sahip bir yargı mercii olduğu gibi, yasaların hazırlanmasında bir tür "danışma meclisi" rolü de oynuyordu); dışişleri, içişleri, ticaret, maliye, evkaf gibi yeni bakanlıkların kurulmasıyla ve idare içinde fonksiyonel bir işbölümüne gidilmesiyle, ilkel anlamda bir "kabine sistemi"ne adım atılması; buna paralel olarak sadrazamın rolünün silikleşmesi, bir ara isminin de "başvekil" olarak değiştirilmesiyle, sadece kabine birliğini temsil eden bir kişi, "nâzırlar arasında nâzım" (bakanlar arasında düzenleyici) durumuna gelmesi...

III. SELİM: Siyasî, idarî, adlî ve askerî alanlarda birçok reform girişimlerinde bulunan III. Selim, devlet yönetiminde danışma (meşveret) usulünün yeniden canlandırılmasını istiyordu. Ancak bu yenilikçi padişah güçlü bir direnişle karşılaştı.

II. Mahmud döneminde, bunlardan başka, devlet-toplum ilişkilerini yeniden düzenleyici ve uyruklara yeni birtakım hak ve güvenceler tanıyıcı girişimlerde de bulunulmuştur: kadıların yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek ve rüşveti ortadan kaldırmak amacıyla çıkarılan "Tarik-i İlmiyeye dair Ceza Kanunname-i Hümayunu" (1838); memurların işleyebilecekleri suçları ve bunların cezalarını gösteren, kanunsuz ceza verilemeyeceğini ve keyfî cezaların kaldırıldığını açıklayan, Osmanlı ceza hukukunun belirsiz "zulüm suçu" ve "siyaseten katl" cezalarından uzaklaşma yolunda da bir adım sayılan "Memurine Mahsus Ceza Kanunu" (1838) bu alandaki atılımları belgeleyen iki yeni ve önemli yasadır. Bundan başka; devlet hizmetinde bulunmuş kişilerin, ölünce mallarına elkonması (müsadere) usulü kaldırılarak, bunların mülkiyet ve miras haklarına güvence getirilmiş, hukukî ve ekonomik durumları bir ölçüde düzeltilmiştir. Öte yandan II. Mahmud, din ve vicdan özgürlüğü ile yasalar karşısında eşitlik yolunda bir tutum takınmıştır. Onun, *"Ben, tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûna (türlü) bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evladımdır"* şeklindeki sözleri, uyruklar arasında din ve mezhep farkı nedeniyle ayrım yapılmaması ilkesinin ifadesidir.

Sened-i İttifak

Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa'nın çağrısına uyarak İstanbul'a

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gelen bazı Anadolu ve Rumeli âyanı ile valilerin, Alemdar ile yaptıkları toplantıdan ("Meşveret-i Amme") doğmuş bir belgedir. 1808 Ekim başlarında hazırlanan ve kabul edilen bu belgede, merkez adına ulema, devlet ileri gelenleri ve askerî şeflerin, âyan adına da dört hanedanın temsilcilerinin imzası vardır. Böylece hukukî anlamda iki taraflı bir belge, bir misak ya da sözleşme niteliği gösteren Sened-i İttifak, daha sonra II. Mahmud tarafından, istemeyerek de olsa, onaylanmıştır. Sosyal ve siyasal oluşumu bakımından ise belge, kimi yazarlara göre, çevre güçleri olan âyanın merkeze dayatıp kabul ettirdiği bir belge; kimi yazarlara göre askerî yenilikler için vakit kazanmak ve âyanı geçici olarak tatmin etmek isteyen merkezin bulup kabul ettirdiği bir formül; bazılarına göre ise merkez ile çevrenin ağırlıklarının birlikte rol oynadığı bir "anlaşma" niteliğindedir.

Bir başlangıç bölümü, 7 madde ve bir de Ek'ten (Zeyl) oluşan Sened-i İttifak' da merkez âyana güvence vermekte, âyan da merkeze olan sadakatini belirtmektedir. Mutlak monarşi tipi bir devlette bu sonuncu husus zaten doğal bir olgu sayılmak gerektiğine göre, Sened-i İttifak'ın asıl dikkati çeken özelliği, padişahın âyana verdiği güvencelerdir. Padişah; onların hayatı, mal ve mülkleri üzerinde keyfî işlemlerde bulunmama sözü vermekte, âyanların kendilerine tâbi küçük âyanlar üzerindeki egemenliklerini tanımakta, hanedan haklarının babadan oğula geçmesini kabul etmekle de, fiilen varolan feodal düzene hukukî statü ve süreklilik kazandırmaktadır.

Sened-i İttifak'ın yaptırımı, ahlakî ve dinîdir; taraflar karşılıklı vaatlerini Allah'a ve Peygamber'e yemin ederek pekiştirmişlerdir. Bağlanmaların sürekliliğini sağlamak için Sened-i İttifak'ın Divan-ı Hümayûn kaleminde saklanması, padişaha ve ilgililere birer suretinin verilmesi, her yeni sadrazam ve şeyhülislam tarafından imzalanması gibi usuller benimsenmiştir. Padişah, mutlak hakları gözönüne alınarak yemin dışı bırakılmıştı ama, devlet ricali ve sadaret makamının verdiği sözler, ayrıca kendisinin tuğrasını belgeye koyarak gösterdiği onay, onun da bu belgeyle bağlandığı anlamına gelir. Sened-i İttifak'da ayrıca, keyfî işlemlere ve zulme karşı direnme ve isyan hakkının da tanındığı görülür. Ancak bunun koşullarının gösterilmemiş olması, bu hükmü gerçek ve fiilî bir yaptırım haline gelmekten alıkoymuştur.

II. MAHMUD: II. Mahmud da III. Selim gibi devlet düzenindeki dağılmanın yapılacak reformlarla düzeleceğine inanmıştı. Ancak III. Selim'in yumuşak ve kararsız tutumuna karşılık II. Mahmud daha sert ve radikal yöntemler uyguladı. Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, askerî gücün siyasî güce tâbi olmasını sağladı.

Sened-i İttifak; Alemdar Mustafa Paşa'nın tasfiyesi ve devlet merkezinde de âyan etkisinin kırılmasıyla hükümsüz bir belge durumuna düşmüş ve unutulmuştur. Sened-i İttifak'ın geçerliliğini koruyacak tarzda sürekli ve temsilî bir örgütün bulunmaması, âyanın birliğini koruyamaması, direnme hakkının da koşullarının belirlenmemesi gibi nedenler, bu belgenin daha baştan ölü doğmuş olduğunu gösterir. Buna karşın yine de, Tük tarihçi ve kamu hukukçularının önemli bir bölümü, merkezî otoritenin mutlak egemenliğini dışardan sınırlayan bir belge olarak gördükleri Sened-i İttifak'ı meşrutiyete ve hatta hukuk devletine doğru bir gelişmenin ilk adımı saymışlardır. Buna karşılık, Sened-i İttifak'ı feodalitenin meşrulaştırılması şeklinde görenler ise, olumsuz bir değer yargısına ulaşmışlardır.

Tanzimat Dönemi

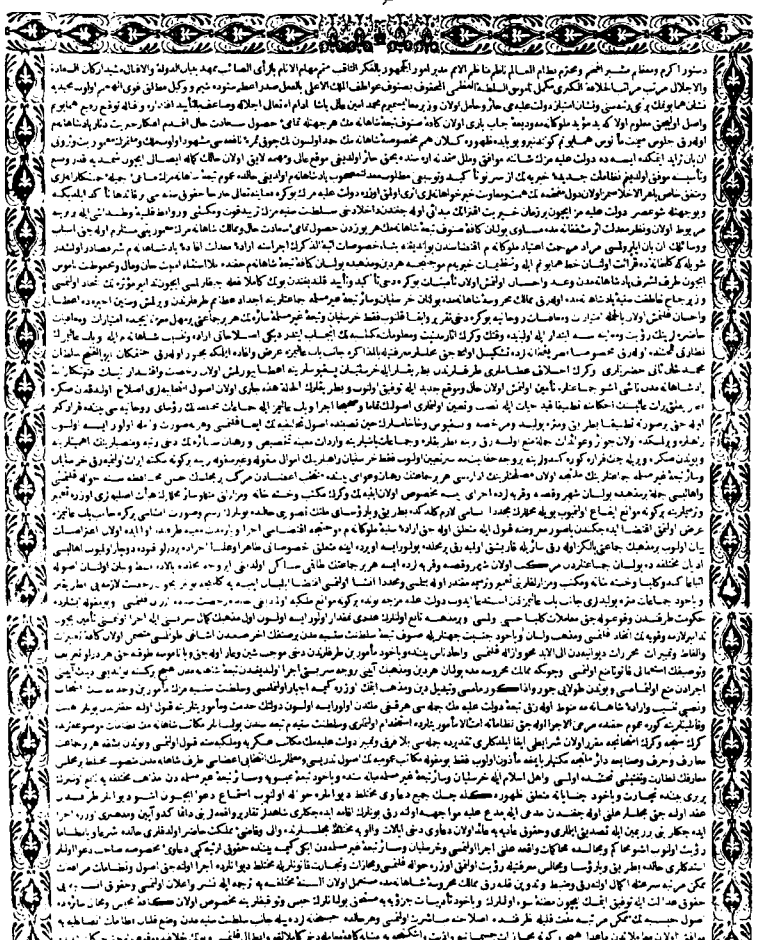
Geniş anlamıyla Tanzimat (düzenlemeler), Osmanlı devlet yapısında ve devlet-toplum ilişkilerinde yapılan düzeltmeleri ifade eder. Bu açıdan, bu deyimin kapsamına, III. Selim ve II. Mahmud reformlarını sokan yazarlar olduğu gibi, Tanzimat döneminin II. Meşrutiyet'e (1908) kadar sürdüğü görüşünü savunanlar da vardır. Dar anlamıyla Tanzimat ise, genel olarak kabul edildiği üzere, 1839 Gülhane Hattı Hümayûnu ile başlayıp 1870'li yılların başlarına kadar süren sınırlı bir dönemi ifade eder.

Dar anlamıyla Tanzimat döneminin öncekilerden ayrıldığı birinci nokta, Tanzimat reformlarının padişahtan değil, az sayıdaki fakat etkili devlet adamlarından gelmesi ve bunlar eliyle yürütülmesidir (Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar...). O kadar ki, Tanzimat döneminin ve bunun etkilerinin bile, bu paşaların siyasî ve fizikî ömrüyle sınırlı kaldığı bile söylenebilir.

Tanzimat'ın ikinci özelliği, Osmanlı devlet sistemiyle ilgili değişmelerde, dış etkenlerin rolünün elle tutulur hale geldiğini göstermiş olmasıdır. Örneğin, Tanzimat'ın asıl mimarı olan Mustafa Reşid Paşa, Batı uygarlığıyla bütünleşmenin zorunluluğuna inanan yeni bir aydın-bürokrat grubun temsilcisi olup Batılı devletler ve özellikle İngiltere katında büyük saygınlığı olan bir devlet adamıdır. Öte yandan, Mısır ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa sorunu yüzünden başı dertte olan imparatorluğu bu durumdan kurtarmak için başta İngiltere olmak üzere diğer bazı Avrupa devletleri ile ittifak yollarını arayan Mustafa Reşid Paşa'ya, İngiliz yetkilileri, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, siyasî ve idarî hayatında birtakım reformların yapılması tavsiyesinde bulunurlar. Ekonomik alandaki reform talepleri, Osmanlı ekonomisinin, kendisini dış rekabete karşı koruyan himayeci setlerden kurtarılmasını, böylece liberalleştirilerek dışa açılmasını amaçlamaktaydı. Nitekim, İngiltere ile yapılan 1838 Ticaret Antlaşması (bu antlaşmanın benzeri daha sonra pek çok Avrupa devletleriyle de yapılacaktır), bütün bu talepleri fazlasıyla karşılamıştır. İngiltere'nin ve diğer Avrupa devletlerinin siyasî ve idarî alanlardaki taleplerinin candamarı ise, imparatorluğun bütün uyrukları arasında tam bir eşitliğin sağlanması noktasında odaklaşıyordu. Bundan beklenen de, özellikle Hıristiyan unsurların korunması ve gelişmelerinin sağlanmasıydı. İşte, başta 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı olmak üzere, Tanzimat'ın esas icraatı bu bağlam içinde ortaya çıkmışlardır.

Tanzimat reformculuğunda dış baskı ve etkilerin bunca açık bir şekilde rol

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oynamış olması, gerek o dönemde gerekse ondan bu yana, Türk ve yabancı pek çok gözlemciyi, Tanzimat'ın dış baskıların bir eseri olduğu fikrini savunmaya götürmüştür. Bu görüşte büyük bir gerçek payının bulunuyor olması, Tanzimat'ı doğuran önemli iç nedenlerin gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. Reformist bir genç aydın kuşağının yetişmiş olması, bunların birtakım reformlarla devleti düzeltip güçlendirme fikrini ısrarla savunmaları, Mısır ve Boğazlar sorunu gibi devletin iç zayıflıklarından da kaynaklanan iki temel sorunun ancak bu şekilde çözülebileceği inancı, iç dinamikler konusunda ilk akla gelen noktalardır. Bir başka deyişle, İmparatorluğun siyasal birliğinin vaktiyle dayandığı ve artık çürümüş olan payandalarını yenilemek ve güçlendirmek ihtiyacı, bir iç faktör olarak kendini şiddetle hissettirmektedir. Artık geçerliliğini yitiren askerî-teokratik temelin yerine, dağılma halindeki kitleleri yeni ilkeler çevresinde toplamak, devletin faaliyetlerini hukukî güven esasına dayayarak siyasal birliği ve istikrarı yeniden kurmak, bu aranışın özünü meydana getirmektedir. Bu hedefe de, keyfiliği önleyen, kişisel özgürlük ve dokunulmazlık alanlarını çizen hukukî reformlarla ulaşılabilineceği fikri, Tanzimat reformculuğunun ana tezidir.

Böylece Tanzimat dönemi ve icraatı, hem dış hem de iç etkilerin kesiştiği bir noktada ortaya çıkmaktadır.

Tanzimat'ın üçüncü ayırdedici özelliği, ilk defa olarak geniş kapsamlı bir reform programını getirebilmiş olmasıdır. Bu nokta, dönemin temel belgesi olan ve Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile, bundan sonra çıkartılan belgelerin en önemlisi sayılan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın katkılarının gözden geçirilmesiyle daha iyi anlaşılabilir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu

Mustafa Reşid Paşa, "Tanzimat-ı Hayriye" adını verdiği reform taslaklarını, daha II. Mahmud döneminde

DIŞ BASKI SONUCU: Müslüman olmayan uyruklara yeni haklar tanıyan 1856 Islahat Fermanı'nın esasları Âli Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz elçileri arasında kararlaştırıldı. Ferman'da yabancı uyruklulara emlâk tasarruf hakkı tanınıyor, "sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması..." isteniyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

خط همايون

KHATHTHY HUMAÏOUN

OU

CHARTE IMPÉRIALE OTTOMANE

DU 18 FÉVRIER 1856,

EN FRANÇAIS ET EN TURC;

SUIVIE DE LA PRONONCIATION DU TURC FIGURÉE EN LETTRES FRANÇAISES, DE NOTES ET D'EXPLICATIONS;
ACCOMPAGNÉE D'UNE TABLE SOMMAIRE ET INDICATIVE DES TRENTE-CINQ PARAGRAPHES DONT SE COMPOSE CET ACTE POLITIQUE;
LE TOUT FAISANT SUITE ET COMPLÉMENT AU NOUVEAU GUIDE DE LA CONVERSATION EN FRANÇAIS ET EN TURC;

PAR T. X. BIANCHI,

Ancien Secrétaire-interprète du Roi, Officier de l'ordre impérial de la Légion d'honneur, décoré des ordres ottomans du Nichân et du Mèdjidiè,
Membre de l'Académie impériale des sciences et lettres de Constantinople et de plusieurs Sociétés savantes, françaises et étrangères.

Plus les monarques ont de grâces à conférer et de bienfaits à répandre, plus ils sont puissants.

ملوك وسلاطينك يدلرنده احسان اولنه بيلدجك
الطاف وانعامات هر نقدر زياده ايسه درجهٔ قوّت
واقتدارلرى دخى اولقدر متزايد اولور

PARIS.

TYPOGRAPHIE ORIENTALE DE MADAME VEUVE DONDEY-DUPRE,
RUE SAINT-LOUIS AU MARAIS, 46.

1856.

***HAYIRLI TAVSİYELER:** 1856'da Fransa'da T.X. Bianchi tarafından çevrilerek yayımlanan Islahat Fermanı, Fransızca baskısının önsözünde, "çağın ışıklarının ve Bâbıâli'nin dostu ve müttefiki güçlerin hayırlı tavsiyelerinin ürünü" olarak değerlendiriliyor. Fermanı çeviren Bianchi, kralın eski çevirmeni ve Mecidiye nişanı sahibi.*

hazırlatmıştı. Bunun ölümünden sonra tahta geçen Abdülmecid'e de bu esasları kabul ettirmesiyle, Tanzimat Fermanı adıyla da anılan Gülhane Hatt-ı Hümayunu ortaya çıkmış oldu. Bu ferman, 3 Kasım 1839 günü Gülhane'de, elçiler, devlet ileri gelenleri ve halktan oluşan bir kalabalık önünde Mustafa Reşid Paşa tarafından okundu. Böylece hatt-ı hümayun ilân olunmuş, "Tanzimat dönemi" diye bilinen dönem de açılmış oluyordu.

Padişahtan gelen tek yanlı bir işlem olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu, o dönem bozukluklarının nedenlerini sayarak söze başlamakta, bundan sonra da, artık temel amacın "mülk (ülke) ve milleti ihya" etmek olduğunu bildirmektedir. Bu girişten sonra, hattın gövdesinin, kişi hakları ve güvenceleri ile yeni yönetim esaslarına ayrıldığı görülür.

Kişi hakları, ilkin, kişi dokunulmazlığı ve güvenliği konularında odaklaşmıştır: kişisel özgürlük, can güvenliği, yasadışı nedenlerle suçlandırılamama ve cezalandırılmama vb. Bundan başka, mülkiyet hakkına getirilen güvencelerle, yeni vergileme ilkeleri dikkati çekmektedir: vergilemede adalet ve eşitlik, harcamalarda denetim vb. Hattın, haklar ve güvenceler açısından üzerinde önemle durduğu bir konu da, eşitlik sorunudur. Din, dil ve mezhep ayrımına bakılmaksızın herkesin yasalar önünde eşit olduğu ilân edilmektedir. Nihayet, özellikle devlet adamlarını koruyucu nitelikteki bir düzenlemeyle, müsadere (elkoyma) yasağının getirildiği ve devlet adamlarının usulsüz idarî kararlara karşı da korunduğu görülmektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yokluğu dikkati çeken hak ve özgürlükler ise; düşünce, basın ve yayın, dernek ve toplanma, çalışma ve kazanma, ticaret hak ve özgürlükleridir.

Yeni yönetim usulleri ise; yasa üstünlüğüne dayalı bir yönetime geçiş hazırlığı, yeni yasaların hazırlanmasında danışma ve serbest tartışma ilkelerine uyulması şeklindeki düzenlemelerde belirmektedir: yasaların padişahın keyif ve iradesine ya da yalnız şeriata bağlı olmaktan çıkarılması, yasa üstünlüğü ilkesinin kabulü, herkesin yasalar önünde eşitliğinin vurgulanması, memurların yasal çerçeve içinde işgörmeleri esası, bunu çiğneyenlerin yine ancak yasal yollardan cezalandırılabilmeleri ve keyfî cezalara son verilmesi, mahkemelerde duruşmaların açıklığı, vergi ve askerlik hizmetlerinin âdil yasalarla yeniden düzenlenmesi vb. Bütün bunlar, devletin kendi iktidarını yine kendisinin sınırlaması yolunda bir adım atıldığını açıkça göstermektedir.

Tek taraflı bir işlem olan ve "kendi kendini sınırlama" anlayışına örnek teşkil eden Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun güvencesi ve yaptırımı (müeyyide) da, padişahın bu esaslara uyacağını bildirip yemin etmesinden ibarettir. Padişahı, verdiği sözlerden caymaktan alıkoyacak bir yaptırım ya da onu denetleyecek temsilî bir kurum yoktur. Ayrıca "yemin" de, sadece sözvereni

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bağlamakta, ondan sonraki padişahlar bu yeminle bağlı sayılmamaktadır. Bu noktalar, hattın yaptırım gücünün zayıflığını ve iğretiliğini gösterir. Şu var ki, Abdülmecid'ten sonra tahta çıkan Abdülaziz'in ve hatta II. Abdülhamid'in bile, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan bir "ana kanun" gibi söz etmiş olmaları, manevî yaptırımın sanıldığı kadar zayıf bir güvence olmadığını da ortaya koymaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vakayi*'de yayınlandığı gibi, taşra yöneticilerine de iletildi, bunlardan metni halka okuyup açıklamaları istendi. Vergi ve askerlik dışında kalan konularda hattın derhal uygulanmasına geçileceği de bildiriliyordu. Tanzimat Fermanı, içte ve dışta genellikle olumlu karşılandı. Adalet, düzenlilik ve yasal yönetim vaatleri halka umut verdi. Ondan sonra başka birtakım reform fermanları daha çıkarıldı. Bunların en önemlisi 1856 Islahat Fermanı'dır.

1856 Islahat Fermanı

1839'da tanınan hakları yetersiz, verilen sözleri de tutulmamış sayan bazı Batılı devletler, 1856 Paris Konferansı öncesinde, Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli, Avrupa devletleri ailesine kabul edebilmenin de koşulu olarak, yeni birtakım istekler ileri sürdüler. Bunların düğüm noktası, yine Hıristiyan halklara tanınacak olan haklardı. Sonuçta, 1856 Islahat Fermanı'nın esasları, Âli Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırıldı. Bu nedenle, fermanın bir dış baskı ürünü olduğu açıktır.

Islahat Fermanı'nın ana hedefi, Müslüman olmayan uyruklara eşitlik hakları getirmektir. Bunlara, bütün devlet memurluklarına atanabilmek, eyalet meclislerine girebilmek ve Meclis-i Vâlâ'da temsil edilebilmek gibilerden kamusal ve siyasal haklar da tanınmıştır. Bir başka dikkat çekici yön de, yabancılara tanınan ekonomik hak ve kolaylıklardır. Bu konuda, 1858 Arazi Kanunnamesi daha da güvence getirecek, 1867'de de yabancılara kentlerde ve kentler dışında taşınmaz mal edinme hakkı tanınacaktır.

Islahat Fermanı'ndaki esaslar özetle şöyledir: can, mal, namus, şeref dokunulmazlıklarının, Müslüman olmayan cemaatlerin ruhanî ayrıcalıklarının bir kez daha pekiştirilmesi; kiliselerin topladığı vergilerin kaldırılması; dinsel toplulukların kendi kendilerini yönetebilmeleri, okul ve ibadet yeri açabilmeleri; din ve mezhebi yüzünden aşağılanmama; din değiştirmeye zorlanmama; Hıristiyanların da kamu hizmetlerine, bütün okullara hatta askerî hizmetlere girebilmeleri, mahkemede tanıklıklarının eşdeğerde sayılması; Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki davalara karma mahkemelerce bakılması; yargılamaların açık olması; vergide eşitlik; yabancı uyruklulara emlake tasarruf hakkı verilmesi; banka, ticaret ve tarım sermayesine olanak sağlanması; "sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması"...

Tanzimat Reformları

Tanzimat, sadece hat ya da fermanlardan ibaret değildir, birtakım önemli icraatları da vardır.

Bu dönemde, merkezî devlet örgütünde "meclis" adını taşıyan, fakat bugünkü karşılığı "komisyon" olan kurullar oluşturuldu. Bunlar; askerlik, maliye, içişleri, ulaştırma, sağlık ve eğitim alanlarında çalışıyorlardı. Yeni kurulların en önemlisi, Meclis-i Has ya da Meclis-i Vükelâ adını taşıyan ve eski Divan'ın yerini alan, kabine benzeri bir kuruluştur. Ayrıca, 1837'de kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de, 1868'de Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adlarını alan iki bölüme ayrıldı. Ertesi yıl açılan Şûra-yı Devlet, her çeşit tüzük ve yasa tasarılarını inceleme ve hazırlama, mülkî işler hakkında karar verme, yasa ve tüzüklerin uygulanışında görüş bildirme, memurları yargılama, ve nihayet, padişah ve nâzırlar tarafından kendisine danışılan her konuda görüş bildirme yetkilerine sahipti. Şûra-yı devlet Müslüman ve Hıristiyan unsurlardan oluştuğu için adeta bir "millet meclisi" taslağı izlenimi veriyordu. Ancak bu organ, aşırı yumuşak başlı tutumu yüzünden ağırlığını hissettiremedi.

İdarî alanda; valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması, malî işlerin merkezden atanan geniş yetkili âmirlerin eline verilmesi, taşra yönetiminin her kademesinde yerel yönetim meclislerinin kurulması gibi yeniliklere rastlanır. Ayrıca, kadılık örgütü daha sıkı bir denetime bağlanmış, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile de mülkî sistem Fransa'dakine benzer şekilde yeniden bölünmüştür.

Tanzimat'ın bir başka katkısı da kanunlaştırma hareketleridir. Bu çabalar; yeni ekonomik ilişkilerin gerektirdiği yeni hukuk kurallarını yaratmak, düzensizlikten bunalan halka hukukî güven ve eşitlik getirmek ve nihayet Avrupa devletlerini tatmin etmek ihtiyacından doğmuştur. Yeni yasaların bir kısmı yerli nitelikte (arazi kanunları, ceza kanunları, mecelle), bir kısmı ise yabancı ülkelerden alınmaydı (deniz ve kara ticareti, ticaret yargılama usulü, hukuk ve ceza yargılama usulü kanun ya da tüzükleri...). Kanunlaştırma hareketlerinin en önemli zaafı ise, birlik ve bütünlükten yoksun olmalarıdır. Bir bölümü, İslâm hukukundan gelen, öbür bölümü ise Batı kaynaklarından aktarılan yasaların yanyanalığı, bir "kurallar ikiliği" yaratmıştır. Buna, yargı mercileri düzeyindeki, şeriye ve nizamiye mahkemeleri ikiliği de eklenmelidir. Bu yüzdendir ki kanunlaştırma hareketleri köklü bir değişikliğe olanak verdirmemişlerdir. Bununla birlikte, meşruluk ve yasallık gibi temel hukuk ilkelerinin yerleşmesinde oynadıkları rol azımsanamaz. Bunlar ayrıca, padişahın mutlak iradesini sınırlayan bir mevzuat çerçevesi de oluşturmuşlardır.

Tanzimat'ın Bilançosu

Tanzimat'la birlikte, sarayın karşısında yeni bir siyasal güç olarak, bir "Tanzimat bürokrasisi" oluşmuştur. Siyasal düzeyde dikkati çeken en önemli sonuç budur. Tanzimat; kişisel özgürlük, kişi dokunulmazlığı ve kişi güvenliği alanlarında da olumlu ve pratik ilerlemeler sağlamış sayılır. Köle ticareti başkentte tamamen kalkmış, keyfi ve gizli idamlar, işkenceler seyrekleşmiş, askerî ve sivil feodalitelerin yerli halklar üzerindeki baskıları azalmıştır. Bu arada askerlik hizmeti de daha rasyonel esaslara bağlanmıştır. Nihayet Tanzimat; sosyal ve siyasal kurumlarda köklü bir değişiklik sağlayamamış olmasına rağmen, anlayışlar (zihniyet) düzeyinde önemli ilerlemelere yol açmıştır. Yasallık, eşitlik ve meşrutiyet fikirlerinin kökleşmesi bunun en belirgin yanıdır.

Tanzimat'ın kurumsal desteklerden yoksun olması ise, onun başarısızlıklarının başlıca nedenidir. Tanzimatçılar bir siyasal partiye ya da kitle tabanına dayanmıyorlardı. Ayrıca, Tanzimat reformlarını yürütecek temsilî bir organ da yoktu. Bir başka yapısal güçlük de, uluslaşma çağına girildiği bir dönemde,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

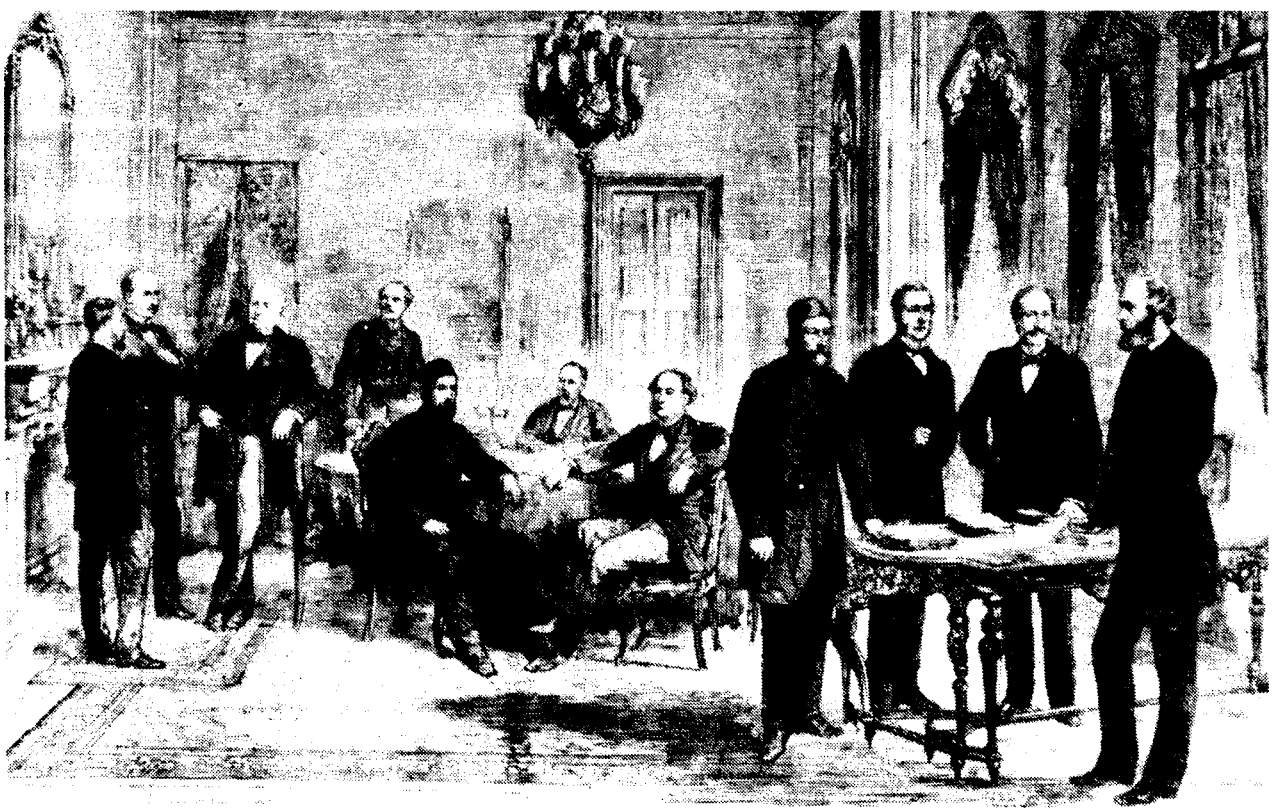
Osmanlı'nın siyasal birliğini, bu gerçeği yok sayarak yeniden kurabilmenin zorluğuydu. Nihayet, dış müdahaleler ve bunlara bağlı olarak oluşan iç klikler ve bunlar arasındaki hesaplaşmalar da, reformlar yolunda ilerlenmesini güçleştiriyordu. Bu yüzden, Tanzimat'ın canlılığı adeta, birkaç devlet ileri geleninin azim ve iradesine kalmış gibiydi. Öte yandan, Tanzimat'ın ürkek reformculuğundan bile tedirgin olan fanatik dinci çevreler, iltizamın kaldırılmasıyla gelir kaynakları kuruyan mültezim, voyvoda, sarraf gibi asalak kesimler, genel olarak taşra egemen güçleri, genişçe bir muhalefet bloku oluşturmuşlardı. Bu koşullar Tanzimat'ın da sonunu hazırlamıştır. Kurumlar ve kitle desteğiyle değil, büyük isimlerle ayakta duran Tanzimat da, Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği Âli ve Fuad Paşaların birbiri peşisıra hayattan ayrılmalarıyla ömrünü tamamladı. Özellikle 1871'den sonra, ülke, Bâbıâli ve sadaret makamını yeniden kendine bağımlı hale getiren sarayın (Sultan Abdülaziz) hüküm ve otoritesi altına girerek mutlakiyetçi sisteme geri dönülmüş oldu.

Tanzimat'ın yukarda değinilen ikili karakteri ve çelişkileri, Tanzimat değerlendirmelerinde başka türden bir farklılaşmaya yol açmıştır. Klasik okula bağlı hukukçu ve tarihçilerin, genellikle, bütün eksikliklerine rağmen Tanzimat'ta hukuk devletine ve liberalleşmeye doğru bir yönelim buldukları ve bu yüzden de ona olumlu bir değer yargısı verdikleri söylenebilir. Buna karşılık daha çok siyasal bilim çevrelerinde görülen bir yaklaşım, Tanzimat dönemini, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarısömürgeleşmesinin üstyapıdaki (hukuk, siyaset, ideoloji..) bir yansıması olarak ele almaktadır. Bu görüş açısından Tanzimat yenilikleri ve kurumları, Batı kapitalizminin imparatorluğu denetimi altına almasını kolaylaştırıcı bir işlev görmüşlerdir.

Birinci Meşrutiyet

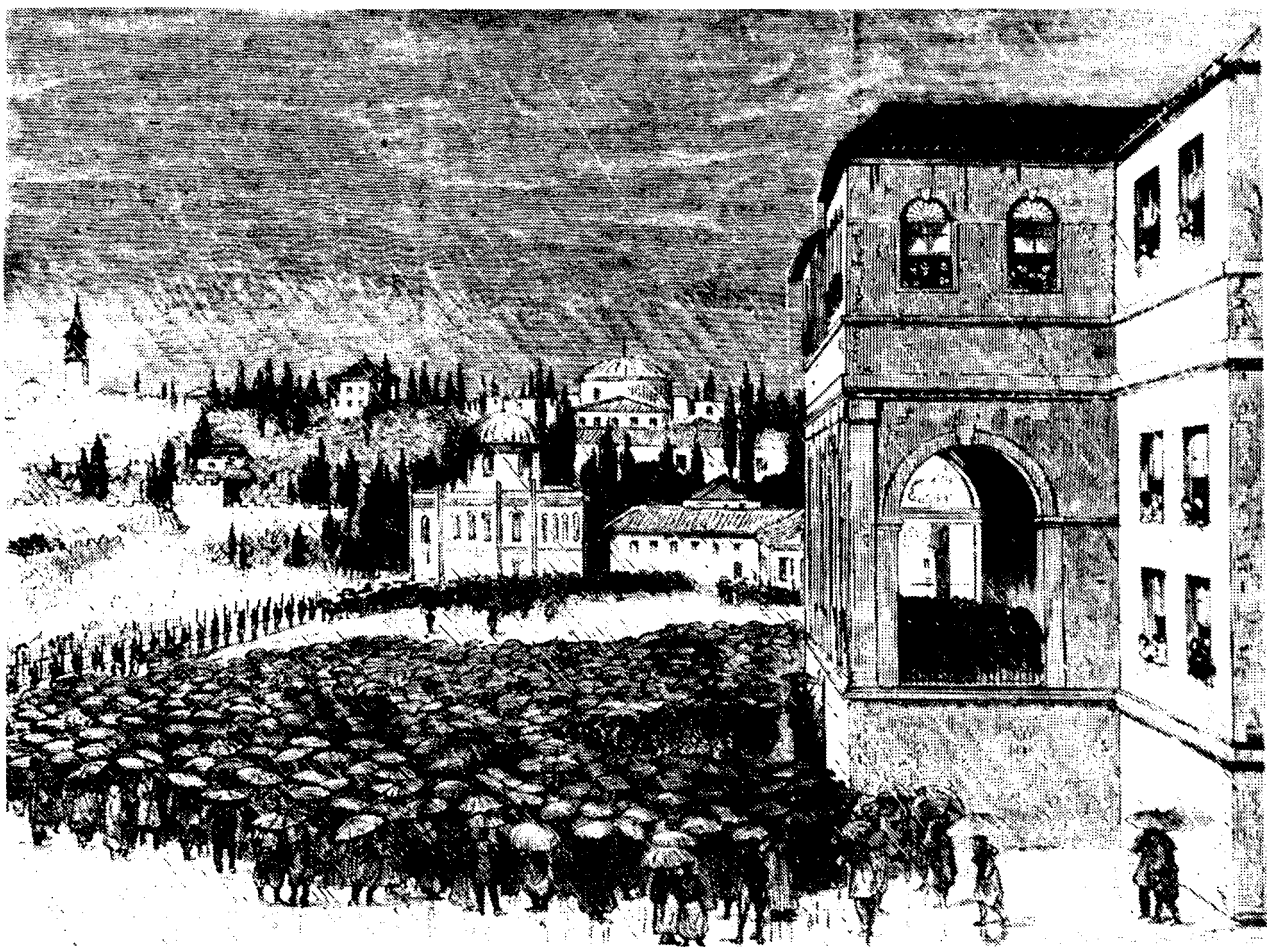
Tanzimat'ın ekonomik ve sosyal başarısızlıklarına eklenen siyasal istikrarsızlıklar, dış müdahaleler ve nihayet 1870'den sonra yeniden beliren keyfî ve baskıcı yönetim, anayasacı ya da meşrutiyetçi bir akımın doğuşuna zemin hazırladı. Ülke ekonomisini Batı'nın olumsuz etkilerine açan Tanzimat, yine Batı kaynaklı demokratik ve liberal fikirlerin ülkeye taşınmasına da olanak sağlamıştı. Özellikle 1860'tan sonra basın ve yayın hayatı ciddi bir canlanma dönemi içine girdi. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi aydınlar, liberal-reformist fikirlerin sözcülüğünü yaptılar. Mühendishane ve Tıbbiye öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp, yeni gelişen yerli "hayriye esnafı" na kadar uzanan bir kesim, adeta bir "kamuoyu" durumuna geldi. Genç Osmanlılar adını alacak olan aydınların belirli bir doktrinleri yoktu. Pratikte üzerinde anlaştıkları ortak noktalar; özgürlük, anayasalı bir rejim ve temsilî sistemdi (meclis). Bu görüşler kısmen İslâmi ilkelerden de hareketle savunuluyordu.

Genç Osmanlı hareketinin örgütü 1865'te İstanbul'da gizlice kurulan

TERSANE KONFERANSI: 1876'da Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında çıkan savaşın sonunda İstanbul'da bir konferans düzenlendi. Rus Elçisi İgnatiev'in girişimiyle yapılan konferansta amaç, Sırbistan ve Karadağ'ın savaştan önceki statülerinin korunması, Bosna ve Hersek'e özerklik tanınmasıydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KANUN-I ESASÎ'NİN İLÂNI: Osmanlı Devleti Tersane Konferansı'nın sonuçlarından çekindiği için Kanun-ı Esasî'yi ilân ederek konferansın etkinliğini kırmak istiyordu. Midhat Paşa'ya göre konferansa karşı Kanun-ı Esasî'yi çıkarmak zorunluydu. 23 Aralık'ta Bâbıâli'nin Hariciye kısmının önünde Kanun-ı Esasî ilân edilirken, Kasımpaşa Bahriye Nezareti'ndeki konferansta Hariciye Nazırı Saffet Paşa yabancı temsilcilere karşı yakadan gelen top seslerinin anlamını açıklıyordu.

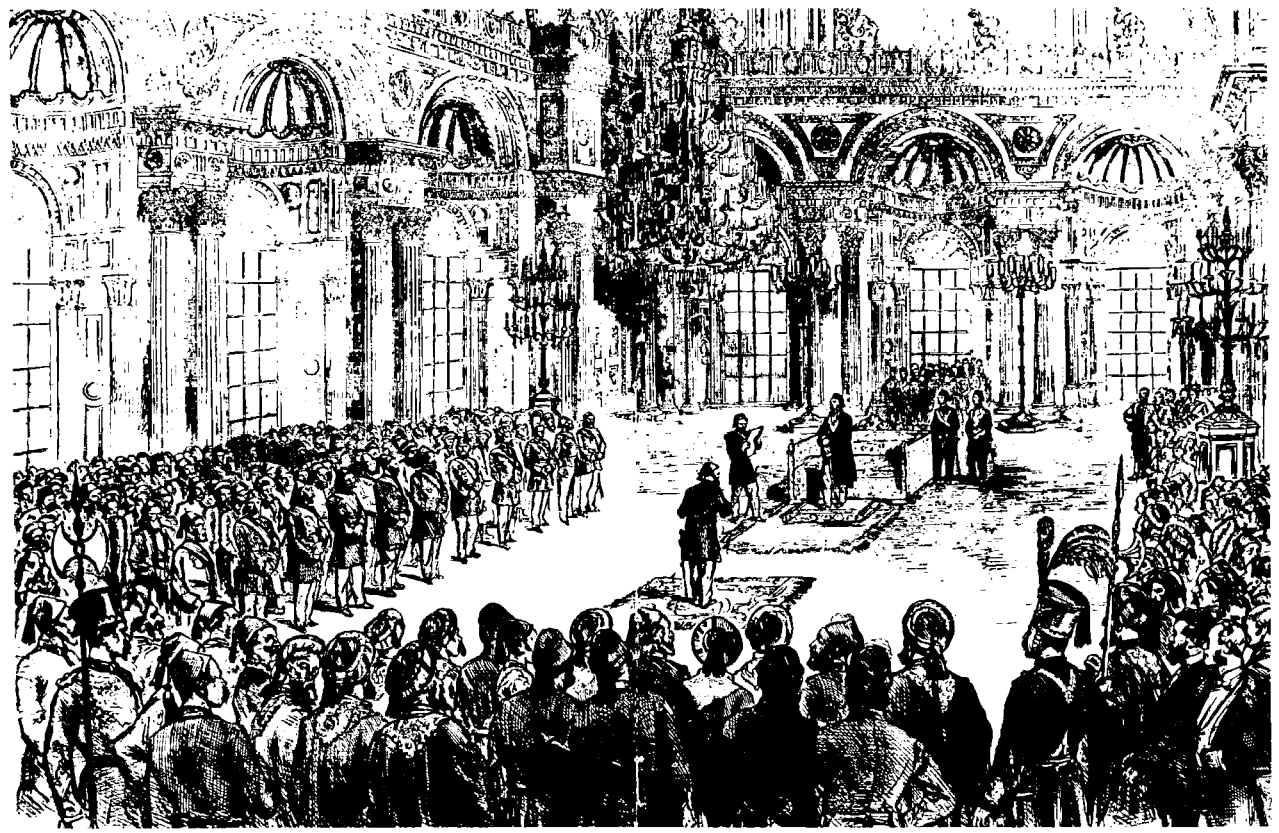
"İttifak-ı Hamiyyet"tir. 1867'de başarısız bir darbe girişiminden sonra Avrupa'ya kaçan bu radikaller orada "Genç Osmanlılar Cemiyeti" adı altında yeniden örgütlendiler. Cemiyet 1871'de dağıldığı zaman, meşrutiyetçi mücadeleye ilk ivmeyi de kazandırmış bulunuyordu. Abdülaziz'in baskıcı rejimi altında Genç Osmanlılar aradıkları önderi Midhat Paşa'nın kişiliğinde buldular. Başarılı devlet görevleriyle dolu bir geçmişi bulunan Midhat Paşa, değişme fikrine iyice alışan İstanbul kamuoyunun da desteğiyle, Mütercim Rüşdî Paşa'nın kabinesine nâzır olarak alındı. Reform önerilerine direnen Abdülaziz'in tahttan indirilip yerine V. Murad'ın geçirildiği günlerde, Midhat Paşa Anayasa taslağı hazırlıklarını sürdürüyordu. Ama yeni padişahın akli dengesinin pek yerinde görünmemesi buna olanak bırakmadı. Düğümü çözen etken, "meşrutiyetçi" görünen veliahd Abdülhamid'in varlığı oldu. Midhat Paşa ve Abdülhamid arasındaki uzlaşma, Abdülhamid'in tahta çıkması ve anayasalı bir rejimin benimsenmesi şeklinde sonuca bağlanabildi. Böylece II. Abdülhamid saltanat makamındaki, uzun sürecek yerini aldı, Midhat Paşa' yı da istemeye istemeye sadrazam yaptı.

Bu arada, anayasalı bir düzene geçişi gerektiren bir dış etken belirmişti. Bir yandan Rusya savaş hazırlıkları içinde bulunuyordu; öbür yandan da imparatorluktaki Hıristiyan azınlıkların durumunu bir kez daha kurcalamak için İstanbul'da uluslararası bir konferans düzenlenmişti. Yeni sadrazam olan Midhat Paşa'nın anayasacılık tezi bir de şu mantığı içeriyordu: Avrupa devletlerine verilen söz uyarınca Anayasa bir an önce bitirilip İstanbul Konferansı'ndan önce ilân edilirse müdahaleler de önlenir, aksi halde Avrupa'nın vesayeti sürüp gider. Bu tutum, I. Meşrutiyet'i hazırlayan nedenler arasında, dış güçleri yatıştırma kaygusunun da ne kadar önemli bir yer tuttuğunu ortaya koyar.

1876 Kanun-ı Esasîsi'nin Getirdikleri

Kanun-ı Esasî, üyeleri padişah tarafından seçilip atanan 28 kişilik bir komisyon tarafından hazırlandı. Cemiyet-i Mahsusa adındaki bu kurulun, daha önceden hazırlanmış birtakım taslaklardan da yararlanarak oluşturduğu tasarı, Midhat Paşa başkanlığındaki Heyet-i Vükela (bakanlar kurulu) tarafından

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MECLİS-İ MEBUSAN: İlk Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nın muayede salonunda II. Abdülhamid'in nutkuyla açıldı. Nutkun Başkâtip Said Paşa tarafından okunmasından sonra dua edilerek, toplantıya son verildi. Çalışmalar ise Ayasofya'daki Meclis-i Mebusan binasında yapılacaktı.

bazı noktalardan değişikliğe tâbi tutulduktan sonra, padişah tarafından kabul ve ilân edildi. Anayasa çalışmaları sırasında, başını Midhat Paşa'nın çektiği ve aralarında Askerî Mektepler Nâzırı Süleyman Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi kişilerin de yer aldığı liberal-reformist kanat, padişah haklarını sonuna kadar savunan tutucu blokla (Mütercim Rüşdî Paşa, tarihçi Cevdet Paşa, ulemâ..) sürekli çatışmak ve zaman zaman da geriye doğru adımlar atmak zorunda kalmıştır. II. Abdülhamid'in de gitgide ağırlığını tutuculardan yana koymasıyla denge, liberal-reformcu kanat aleyhine dönmüştür. Nitekim Kanun-ı Esasî'de de bunun izleri açık olarak görülmektedir.

Bir kurucu meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmayan, padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan 1876 metni bir "ferman anayasa"dır. Âyanın ağzından çıkmışcasına kaleme alınan Sened-i İttifak'tan ve padişah adına kaleme alınan Tanzimat fermanlarından farklı olarak Kanun-ı Esasî kişisel olmayan (objektif) bir dille, yasa ve hukuk diliyle kaleme alınmıştır. Metin, bir anayasaya özgü bölüm ve maddelerden oluşmaktadır.

Kanun-ı Esasî; devletin monarşik yapısını korumaktadır: Devlet-i Osmaniye'de saltanat hakkı Osmanoğulları soyuna ait olup, bunların bütün hakları umumun kefaleti altındadır (md.3 ve 6). Bu monarşik devlet aynı zamanda teokratik karakterlidir: devletin dini İslâm'dır; padişah aynı zamanda halife olup, şeriat kurallarını uygulatır; Şeyhülislâm'ın devlet örgütünde özel bir yeri vardır; yasalar din kurallarına aykırı olamaz; ülkede şer'iye mahkemeleri de vardır.

Kanun-ı Esasî ile anayasalı ya da meşrutî monarşi düzenine geçildiği halde, padişahın yetkileri son derece geniştir. Sadrazamı, vekilleri ve şeyhülislâmı o seçer ve atar; iki meclisli olan yasama organından (Meclis-i Umumî) Heyet-i Âyan kanadının üyeleri doğrudan padişah tarafından seçilirler; genel seçimlerle oluşan Heyet-i Mebusan'ın yetkileri ise kısıtlıdır; bakanlar kurulu üzerinde padişahın mutlak söz ve etkisi olduğu gibi, bakanlar da meclise değil padişaha karşı sorumludur. Ayrıca yasaların yapılmasında son söz hakkının yine padişaha ait olduğu dikkati çekmektedir. Üstelik padişahın Heyet-i Mebusan'ı feshetme yetkisi de vardır ve bu yetkinin kullanılması oldukça basit koşulların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Meclislerin toplantı halinde bulunmadığı dönemlerde, yürütme, ülkeyi kanun kuvvetindeki kararlarla yönetebilir. Görülüyor ki sistem, yürütme organını yasama karşısında son derece güçlü kılmış, yürütme organı içinde de padişahı en üst mevkide tutmuştur. Üstelik bunca önemli yetkilere sahip bulunan sultan "kutsal ve sorumsuz" da sayılmıştır.

Buna karşılık, yargı gücü ile ilgili düzenlemelerde, bu organın bağımsızlığını sağlayıcı, hâkimlere güvence getirici ve yasal yargılama ilkelerini koruyucu ilkeler dikkati çekmektedir. Kişileri ilgilendiren yargısal güvenceler bakımın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

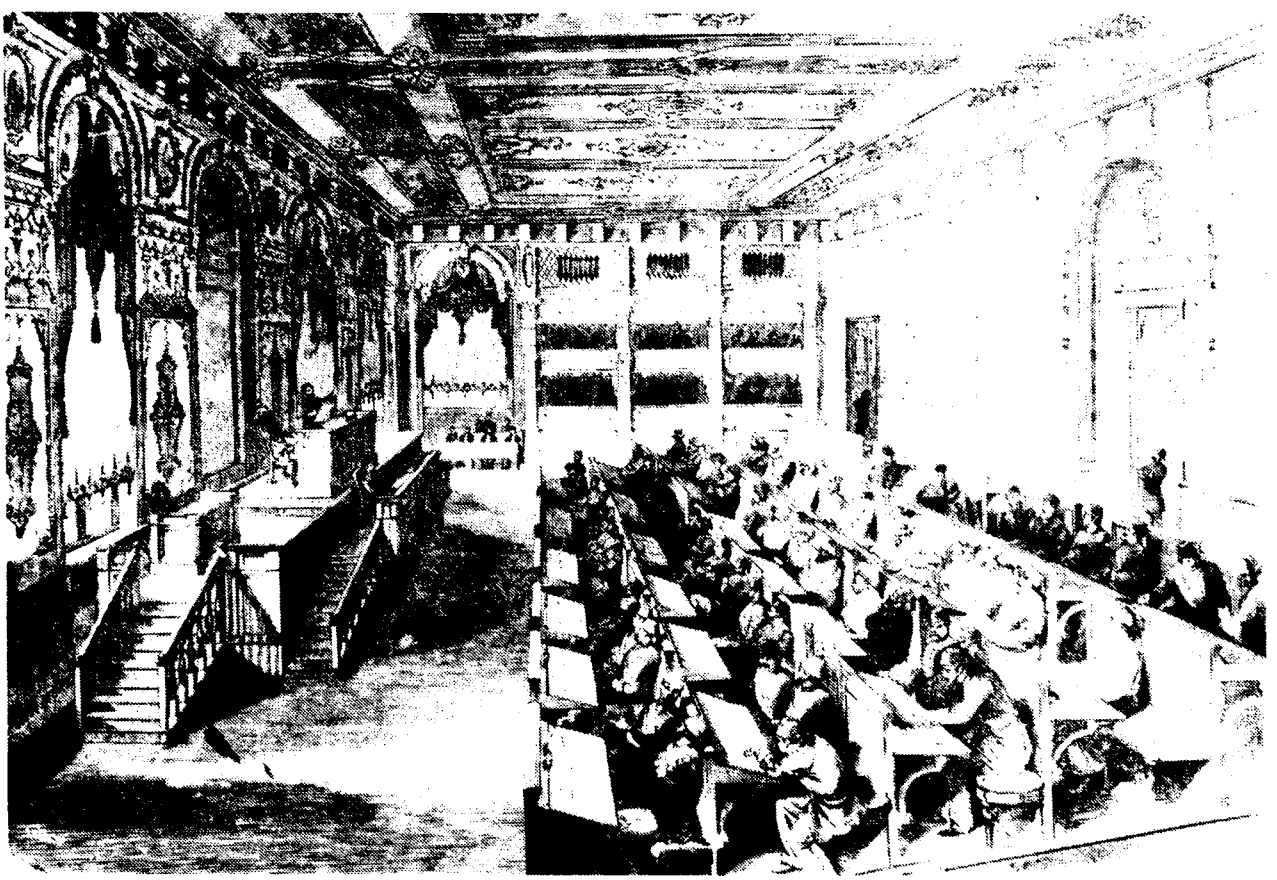
dan Kanun-ı Esasî önemli esaslar getirmiştir: Kimsenin yasayla bağlı olduğu mahkemeden başkasına gitmeye zorlanamaması, bir davaya ancak ait olduğu mahkemede bakılabilmesi, mahkemelerin kendi görev alanlarına giren davalara bakmaktan kaçınmamaları, varolan belli mahkemeler dışında olağanüstü yargı mercileri ya da yargı kararı vermeye yetkili özel komisyonlar kurulamaması, yargılamanın açık (âleni) olması, herkesin mahkemelerde bütün yollardan yararlanarak kendisini ve davasını savunabilmesi, işkence ve eziyetin yasaklanması vb.

Haklar ve özgürlükler sistemine gelince; Kanun-ı Esasî Osmanlı Devleti uyruğu olan herkesi, din ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı", yasalar önünde de eşit saymakta, kişi özgürlüğüne ve kişi dokunulmazlığına yer vermektedir. Ancak, padişaha, "hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri" bir polis soruşturması sonucu anlaşılanları sürgüne yollama yetkisi veren 113. madde, kişi güvenliği sistemini kökünden sarsmaktadır. Din ve düşünce özgürlüklerine gelince; Kanun-ı Esasî, din ve ibadet özgürlüğünü tanımakta, düşünce özgürlüğünden ise söz etmediği gibi, basın "kanun dairesinde serbesttir" şeklindeki kaypak bir hüküm de getirmektedir. Ekonomik alanda ise; mal ve mülk güvenliğini kurmakta, ortaklıklar kurabilme hakkını tanımakta, vergilemede yasallık ve herkesin "kudreti nisbetinde" vergi ödemesi ilkelerini getirmektedir. Seçme ve seçilme hakkı ise anayasada açıkça belirtilmiştir.

Kanun-ı Esasî; hiçbir hükmünün hiçbir sebep ve bahaneyle askıya alınamayacağını, uygulamadan düşürülemeyeceğini bildirmekle, görünüşte, anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı ilkesini benimsemişti. Fakat, bu hüküm, gerçek bir anayasal güvence ya da demokratik koruma sağlayabilmekten uzaktı. Bir kere anayasanın kendisi, yukarda görüldüğü gibi, demokratik bir yapı ve sistem kurabilmiş değildi. Ayrıca, anayasanın demokratik yönde değiştirilebilmesi de zordu, çünkü bunun yapılabilmesi için, üyeleri padişah tarafından atanan Âyan Meclisi'nin de üçte iki oyu gerekliydi. Üstelik, anayasayı yorumlama yetkisi de yine Âyan Meclisi'ne bırakılmıştı. Bu nedenle Kanun-ı Esasî yalnız içeriği bakımından değil, güvence ve yaptırımlar bakımından da gerçekten meşrutî (anayasal) bir sistem getirmiyordu. Uygulama da bunu ortaya koymuştur.

İlk Osmanlı Parlamentosu

II. Abdülhamid, iç ve dış sorunlar karşısında iyice bunalan ve yalnızlaşan Midhat Paşa'yı, bir "komplo" hazırladığı gerekçesiyle, Kanun-ı Esasî'nin 113. md.sinin kendine tanıdığı yetkiye dayanarak yurt dışına sürdükten sonra, yabancı devletleri yatıştırmak isteğiyle de olsa gerek, ilk seçimlerin yapılmasına geçildi. Bu seçimlerde kadınlar oy verme hakkına sahip bulunmadıkları gibi, seçmen olabilmek için de bel-

***İLK TOPLANTILAR:** Birinci Meclis-i Mebusan ilk yıl üç ay, ikinci yıl iki ay kadar faaliyette bulundu. Bu meclislerde değişik milliyetlere ve dinlere mensup üyeler olmasına rağmen meclisler, milliyetler ve dinler arası bir çatışma alanı haline gelmedi.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

li bir servete sahip olma şartı aranmıştı. Ayrıca seçmenler, mebusları doğrudan doğruya kendileri seçmiyorlar, mebusları seçecek olan ikinci seçmenleri seçiyorlardı. Pek çok yerde ise bu seçim bile yapılamadı; özellikle taşrada, vaktiyle idare meclisi üyeliklerine seçilmiş olanlar "ikinci seçmen" sayıldılar. Görüldüğü gibi, ilk parlamentonun oluşturulmasında uygulanan sistem, Osmanlı varlıklı sınıflarının siyasal temsiline olanak sağlıyor, halk sınıflarını büyük çapta bunun dışında tutuyordu. Seçimlerde adaylıklar da kişiseldi; ülkede henüz siyasal partiler yoktu. Seçimlerin bir garipliği de, anayasanın açık hükmüne rağmen, seçilen parlamentonun dört yıl için değil, sadece bir yıl için seçilmiş sayılmasıydı. Nitekim ilk Meclis-i Mebusan bir yasama yılı faaliyette bulunmuş sayıldıktan sonra dağıldı, ikinci yasama yılı için yeniden seçimler yapıldı.

İlk Osmanlı meclisi 19 Mart 1877'de padişahın söyleviyle açıldı. İlk meclis üç aydan biraz fazla, ikinci yıl toplanan ikinci meclis de iki ay kadar faaliyette bulundu. Her iki meclis de Osmanlı egemen sınıflarının temsilcilerinden oluşuyordu. Meclislerdeki çoğulculuğun tek fakat ilginç örneği, değişik milliyet ve dinlere mensup üyelerin yarattığı mozayikti. Müslüman olmayanlar üçte birin de üstünde bir temsil olanağı bulmuşlardı. Buna karşın meclisler, çeşitli milliyetler arasında bir çatışma alanı haline gelmediler, hatta temel konularda siyasal birlik içinde kalabildiler.

II. Abdülhamid'in aslında istediği bir "kukla meclis"ti. Gerek Kanun-ı Esasî'deki kıskaçlar, gerekse seçim mekanizmasının özellikleri bunu göstermektedir. Ancak, işler pek onun istediği gibi gitmedi. Meclis-i Mebusan üyeleri, meclisin haklarını ve özgür tartışma ortamını savundular; yasa tasarılarında özgürlükçü değişiklikler sağladılar (basın yasası); Rusya'ya karşı verilen savaşta hatalı gördükleri asker ve sivil yöneticileri, hatta pasif tutumu nedeniyle padişahı eleştirdiler; sadrazamın azledilmesini, savaş sorumluları için Divan-ı Harb kurulmasını sağladılar.

İlk Parlamentoculuğun Sonu

Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasî, yalnız padişahı değil, iç ve dış birtakım nüfuzlu çevreleri de tedirgin ediyordu. İçte; şeyhülislâmlıktan başlayarak bütün kademeleriyle eleştirilen ilmiye, savaş ba-

AHMED VEFİK PAŞA (1823-1891): Paris'te öğrenim gördükten sonra çeşitli devlet görevlerinde bulunan Ahmed Vefik Paşa, 1877'de ilk Meclis-i Mebusan'ın başkanlığını yaptı. 1878'de kısa bir süre sadrâzamlık da yapan Ahmed Vefik Paşa, oturumları yönetmede kendine özgü üslubu ile tanındı.

şarısızlıklarından dolayı hesap vermeye çağrılan paşalar, düzenli bir maliye ve vergi sistemini kendi spekülatif kazançları için tehlikeli sayan Galatalı bankerler ve nihayet bürokrasinin tutucu ve feodal kanadı huzursuzdu. Dışta ise; Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığını kendi yayılma planlarının sıçrama tahtası sayanlar, parlamentolu, nisbeten denetimli ve katılımlı bir anayasal monarşinin, devletin siyasal birliğini yeniden sağlamasından korkuyorlardı. Ayrıca bunlar için, kendi ekonomik talepleri bakımından, padişahı ya da yukarı devlet bürokrasisini "ikna etmek", meclisli bir yönetimden tâviz koparmaktan çok daha kolaydı. Üstelik, reform çalışmalarına koyulan meclis, onların müdahale kozlarını da ellerinden almaya başlamıştı.

Meşrutiyet cephesi ise zayıftı. Örneğin, anayasal bir rejime destek olabilecek ulusal burjuvazi ve halk kitlelerinin siyasal eylemi ufukta bile görünmüyordu. İşte bu koşullar, II. Ahdülhamid'e, "içinde bulunulan olağanüstü durum" (savaş) nedeniyle meclisi tatile sokma fırsatını verdirdi. 14 Şubat 1878 günü gerçekleştirilen bu saray darbesinden sonra da meclis bir daha toplantıya çağrılmadı. Böylece Kanun-ı Esasî, hukuken değilse bile fiilen hükümsüz duruma düştü, ülke Abdülhamid'in istibdadına sahne oldu.

Abdülhamid İstibdadı

Osmanlı ülkesi II. Meşrutiyet'e kadar (1908) Abdülhamid'in baskıcı ve karanlık rejimi altında yönetildi. Başta Midhat Paşa olmak üzere, meşrutiyetçiler şu ya da bu yolla saf dışı bırakıldı, başkentten uzaklaştırıldı ya da satın alındı. Kişi güvenliği ve özgürlüğü tamamen yok edilerek, hafiyelik ve jurnalcilik ağıyla tam bir "korku devleti" kuruldu.

Tahmin edilebileceği gibi, bu dönemde bütün devlet yetkileri padişahın elinde toplandı. Sadrazam ve vekiller basit birer idare âmiri durumuna düştüler. Başta sadrazam Kâmil Paşa olmak üzere bazı devlet ileri gelenlerinin bakanlar kurulunu güçlendirme çabaları sonuç vermedi. Bu arada Şûra-yı Devlet de kendine verilen görevleri bağımsız bir şekilde yapamaz duruma düştü. Öte yandan yargı organı da sürekli baskı ve müdahaleler altındaydı. Yalnız savcı ve yargıçların seçimine değil, davaların görülme biçimine bile saray mensupları tarafından karışılıyordu.

Dönemin bir özelliği de, din-devlet işlerinin yeniden kaynaştırılmasıdır. Bu tarihlerde İran ve Fas dışında bütün İslâm dünyası Avrupa egemenliği altına girmişti. Öte yandan İngiltere de, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmişti. İngiltere-Rusya kıskacı, II. Abdülhamid'i yeni çıkış yolları aramaya itti. Onun bu yeni manevra alanındaki bazı hareketleri, Osmanlı ve dünya Müslümanlarında, İslâm halifesinin Avrupa diktasından bağımsız bir hükümdar durumuna geldiği sanısını uyandırdı. II. Abdülhamid'in İslâm dünyasındaki saygınlığı, ülke içinde de koyu bir dincilik akımıyla birleştirildi. Panislamist politika ve gelenekçiliğe yeniden geri dönüş, halka, dış yardım ve borçlanmaların yol açtığı acıları biraz olsun unutturabiliyordu. Tarikat, tekke ve zaviye gibi mistik yuvaların toplumu sarması da bunu gösterir.

Birinci Meşrutiyetin Bilançosu

Kanun-ı Esasî getirdiği kural ve kurumlar bakımından, gerçek anlamda meşrutî bir yapı kuramamış, daha çok, halife-sultanın haklarını halka ve meclise karşı korumuştu. Buna karşın onun, tabandan gelen baskılar sonucu kabul edilen bir anayasa ve imparatorluğun da ilk anayasası olması önemliy-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

di. Bu açıdan eksik de olsa bir insan hakları listesi getirmesi ve parlamento deneyini başlatması bakımından bir katkı niteliğindeydi. Çünkü böylece, yönetime katılma ve hukuk devleti olma yolunda ciddi bir adım atılmış bulunuyordu. Padişahın o güne kadar tek başına kullandığı egemenlik yetkilerinin, yasama-yürütme-yargılama fonksiyonları halinde bölünmesi ve halkın da temsilcileri eliyle devlet çarkının işlemesine katılmaya başlaması önemli bir yenilikti.

Nitekim, Kanun-ı Esasî'nin bütün olumsuz ve aksak yönlerine karşın, ilk Osmanlı parlamentosunun oluşmasıyla başlayan yeni siyasal hayat, Türkiye'de bir parlamentoculuk geleneğinin yerleşmesi bakımından önemli bir başlangıçtı. Bu şekilde doğan "parlamento ideali", daha sonraki dönemlerin siyasal uyanışlarını da besleyen bir kaynak oldu. Bunda, yetkileri Kanun-ı Esasî tarafından hayli sınırlandırılmış olan Meclis-i Mebusan'ın meşrutiyete ve parlamentonun haklarına sahip çıkmaya çalışmasının payı büyüktür. Zaten bu ilk parlamentoculuk deneyine son verilmesinin başlıca nedenlerinden biri de budur.

I. Meşrutiyet deneyinin sosyal-siyasal alandaki en temel sorunu ise, çok-uluslu bir imparatorlukta liberalizm ve parlamentoculuk çabalarını sürdürmenin güçlüğü idi. Daha çok özgürlük ve siyasal katılma, siyasal birliğin bölünmesine yol açmaz mıydı? I. Meşrutiyet'in başlıca sorunsalı ve hatta açmazı bu olmuştur. Bu çetin sorun, II. Meşrutiyet deneyinin de gündemindeki başlıca madde olacaktır.

İkinci Meşrutiyet

II. Meşrutiyet'i yaratan ana etken, II. Abdülhamid'in başlıca rejimine karşı Jön Türklerin verdiği özgürlük ve anayasa mücadelesidir. "İttihad-ı Osmanî" (1889) ile başlayan gizli örgütlenmeler, 1895'den sonra esas olarak "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" ile devam etti. Jön Türk muhalefeti, orta sınıf asker ve sivil aydınlarından oluşuyor, basın yoluyla propaganda ve hatta darbe girişimleri (1896, 1897) gibi eylem biçimleri deniyordu. Jön Türkler'in de, tıpkı Genç Osmanlılar gibi, işlenmiş ve tutarlı bir dünya görüşleri yoktu. Bu akım içinde, İslâmcı görüşlerle laik düşünceler, saf Batıcı eğilimlerle anti-emperyalist aranışlar yanyana yaşıyordu. İktisadî görüşler ise berrak değildi. Jön Türk siyasal düşüncesi ise, mutlakiyete karşı çıkmak, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını istemek, imparatorluğun bütün halkları için Osmanlılık çerçevesi içinde özgürlük talep etmek gibi noktalarda toplanmıştır. Ana hedef, "bütün Osmanlıların kardeşliği" fikrinden kalkarak, imparatorluğu dış müdahale ve iç bölünmelere karşı korumaktı. Bu açıdan, asıl amaç özgürlük değil, "devletin kurtarılması"ydı. Özgürlük ve anayasalı rejim, bunun en elverişli aracı olacak, kaynaşan unsur-

YENİDEN: İkinci Osmanlı Parlamentosu 17 Aralık 1908 günü II. Abdülhamid'in nutkuyla açıldı. Bu kez nutku okuyan, Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'di. Bu yeni dönemle padişahlık kurumunun karşısında parlamento yükseliyordu. Daha sonra yapılan Anayasa değişiklikleriyle gerçek anlamda meşrutî (anayasalı) bir düzene geçişin temeli atıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CENGİZ ARSLANTEPE ARŞİVİ

***KISA SÜREN ÖZGÜRLÜK:** II. Meşrutiyet, kişi hak ve özgürlüklerinde önemli demokratik gelişmeler sağladı. Ne var ki, özgürlük ve anayasa diyerek II. Abdülhamid rejimini deviren İttihat ve Terakki, bir süre sonra komplocu yöntemlerle rakiplerini sindirdi, hak ve özgürlükleri ortadan kaldırdı.*

lardan bir "Osmanlı ulusu" çıkaracak, "Osmanlı vatanı"nı yeniden tanımlayacaktı. Bu nedenle Jön Türk akımının özü Osmanlıcılık'tır. Ancak, yabancı uluslarla da temas sonucu, Türk ulusçuluğu fikri de Jön Türkler'de gelişmeye başlamıştı. İlkin edebiyat alanında uç veren bu eğilim, daha sonra, özellikle Balkan savaşlarıyla başarısızlığı ortaya çıkaran Osmanlıcılık ülküsünün alternatifi olarak yükselmeye başlayacaktır.

Jön Türk Muhalefeti

Devletin nasıl kurtarılabileceği sorusuna getirilen cevaplar, Jön Türk muhalefetinin başlıca iki kanada ayrılmasına yol açmıştır. Başını pozitivist Ahmed Rıza Bey'in çektiği İttihat ve Terakki'ci kanat, seçkinlerin rolüne inanıyor, devletçi ve merkezci bir politika öngörüyor, Türkleri de yönetici ve egemen durumuna getirmeyi amaçlıyordu. Prens Sabahaddin'in öncülük ettiği öbür kol ise, bölgesel özerklikler, yerinden yönetim (adem-î merkeziyet), özel teşebbüs ve yaratıcılık, bireycilik gibi temalara ağırlık vermişti. Birincilerin Türkçü, devletçi, merkezci, otoriter ve seçkinci tavrına karşılık ikinciler, Osmanlıcı, yerinden yönetimci ve bireyciydiler. 1902'de Paris'te yapılan 1. Jön Türk Kongresi bu iki akım arasındaki farkları daha da netleştirdi. Daha sonraki yıllarda, Ahmed Rıza kanadı Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens Sabahaddin kanadı ise Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adlı örgütler içinde iki koldan ayrı ayrı faaliyette bulundular.

1905 sonrasında Jön Türk akımı askerî çevreleri etkisi altına aldı. Özellikle Makedonya'daki gizli ve yarı-askerî ihtilalci örgütlenmeler etkinlik kazandı. 1906'da Selanik'te asker ve sivil aydınların kurduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bütün Rumeli'de söz sahibi hale geldi. Bu örgüt, 1907'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşerek onu ihtilalcileştirdi. Bu yılın sonlarına doğru Jön Türk eylemi, bütün ülkeyi etkileyebilecek bir güç haline gelmişti. 29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan 2. Jön Türk Kongresi, bütün siyasal eğilimleri ve çeşitli milliyetlerin temsilcilerini bir araya getirerek ciddî bir birlik havası yarattı. Kongrede, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve parlamentolu düzene geçilmesi yolunda kararlar alındı. Eylem yöntemleri olarak da, ordu içindeki propagandaya ağırlık verilmesi, halkın vergi ödememek suretiyle pasif direnişe çağrılması, silahlı-silahsız direnişler düzenlenmesi, greve gidilmesi, genel ayaklanma koşullarının hazırlanması gibi esaslar karara bağlandı. Bu tarihe kadar zaten halkın kaynaşma içinde olduğu açıktı.

Gerçekten de, çeşitli ulusların önder ve örgütlerinin sürekli faaliyet içinde olmalarının yanı sıra, 1906-1908 yılları, kitle mücadelelerinin de yükselişine sahne oldu. 1906'da Kastamonu'da halk belediye seçimlerini boykot etti. 1907'de Erzurum'da, subayların ve gençlerin aktif rol oynadığı önemli kitle hareketleri görüldü. Asıl kaynaşma ise Rumeli'deydi. Buradaki muhalefet hareketi o boyutlara ulaşmıştı ki, Rumeli Genel Müfettişi Hilmi Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilânından 10 gün önce II. Abdülhamid'e çektiği telgrafta, *"bu taraflarda benden başka herkes ittihatçıdır"* demek durumunda kalacaktı.

Uluslararası Durum

20. yy. başlarında, Avrupa ve Asya'da demokrasiye doğru gidiş eğilimleri güçlenmişti. 1905'te Rusya'da meşrutî yönetime geçilmesinden sonra, Avrupa'da artık mutlakiyet ya da diktatörlükle yönetilen büyük devlet kalmamıştı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Uzakdoğu'da Japonya da meşrutiyete geçmişti; Çin de bu yola girmek üzereydi. Ortadoğu'da ise İran 1905-1906 yıllarında meşrutî düzene kavuşmuştu. Böylece, uluslararası durumun ve dünyanın genel gidişinin demokrasi yönünde olması, ülke içindeki özgürlük ve meşrutiyet mücadelesine bir destek oluşturuyordu. Gerçekten de Rus, Japon ve İran deneyleri, Osmanlı meşrutiyetçilerini yakından etkilemiştir. Bunlar, koyu bir mutlakiyetten meşrutî bir rejime geçilebileceğini (Rusya), bir Asya devletinde bile bunun olabileceğini (Japonya) ve nihayet İslâmiyet'le anayasalı bir rejimin bağdaşabileceğini (İran) bir kez daha ortaya koyan canlı örneklerdi.

Uluslararası durumun meşrutiyeti besleyen karakterinin yanı sıra, bir başka dış etken daha, meşrutiyete geçilmesinde önemli rol oynamıştır. İngiltere, Mart 1908'den itibaren Makedonya işini yine kurcalamaya başlamıştı. Bu girişimler ve özellikle İngiltere Kralı'nın Rus Çarı ile yaptığı görüşme (Reval Mülakatı), İttihat ve Terakki ve eylemci subaylar tarafından, imparatorluğun paylaşılmasına yönelik yeni bir komplonun başlangıcı olarak algılandı ve büyük bir telaş ve tepkiye yol açtı. Bu gelişmeler, asıl amacı imparatorluğu kurtarmak olan Jön Türk muhalefetinin ve özellikle onun asker kanadının daha aktif bir tutum içine girmesi sonucunu doğuracaktır.

II. Meşrutiyet'in İlânı

Reval Mülakatı'nın yarattığı panik havası içinde, bir başka etken, siyasal patlamanın hazırlayıcısı oldu. Bu, padişahın Rumeli'ye göndermiş olduğu "güvenilir adamları"nın birbiri ardısıra vurulmasıyla birlikte sarayla olan bağların tamamen kopması olayıdır.Bu ortam içinde, 400 kişilik çetesiyle Resne' de dağa çıkan Kolağası Niyazi Bey'in bu eylemi, ihtilalin de fiilen başlaması demek oluyordu. Sarayın bu ayaklanmayı bastırma girişimleri sonuç vermediği gibi, direniş daha da genişledi. Padişaha çekilen telgraflarda anayasanın yeniden yürürlüğe konması ve bir "millet meclisi"nin toplanması isteniyordu. Nihayet 23 Temmuz 1908 günü İttihat ve Terakki Manastır'da hürriyeti ilân etti. Aynı gün bütün Rumeli bunu benimsediğini telgraf yağmurlarıyla saraya bildirdi. Aynı günün gecesi de II. Abdülhamid, Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulduğu anlamına gelen Meclis-i Vükela mazbatasını onaylayıp Meşrutiyet'i ikinci defa olarak ilân etti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ağırlığını koyduğu seçimler sonunda oluşan Meclis-i Mebusan ile Heyet-i Âyan'dan kurulu Osmanlı parlamentosu 17 Aralık 1908 günü padişahın nutkuyla açıldı. Fakat İttihatçılar meclisi tam denetimleri altında tutamadılar. Bunda, İttihat ve Terakki'nin hâlâ bir siyasal parti değil cemiyet olmasının da payı vardı. Yeni dönem, padişahlık kurumu karşısında hükümet ve parlamentonun yükselişine sahne olmaya başlamıştı. Yine bu dönemdedir ki, Osmanlı siyasal tarihinde ilk defa olarak bir hükümetin, meclisin güvensizlik oyu ile düşürüldüğü görülecektir: Kâmil Paşa kabinesinin 13/14 Şubat 1909 tarihinde güvensizlik oyu alması ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin kurulması.

II. Meşrutiyet denemesi çok geçmeden, "31 Mart Vakası" adıyla bilinen olayla bir süre için kesintiye uğradı. 31 Mart ayaklanması, meşrutiyete karşı gerici bir ayaklanma olduğu kadar, meşrutiyete karşı çıkmayan fakat İttihat ve Terakki'ye karşı askerî bir darbe hazırlığı içinde bulunan bir kesimin de faaliyetleri sonunda ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanma günlerinde, parlamento ve hükümet gibi anayasal kuruluşlar işlemez hale gelirken, sarayın nüfuzu yine arttı. Ayaklanma, Selanik' ten gelen Hareket Ordusu'nun 24 Nisan'da İstanbul'a girmesinden sonra bastırılabildi. 27 Nisan'da yeniden toplanabilen meclis II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verdikten sonra yoğun bir yasama faaliyetine girişti. II. Meşrutiyet'in siyasal ve hukukî yapısı büyük çapta bu dönemdeki faaliyetin eseridir.Bunun başlıca noktasını 1876 Kanun-ı Esasîsi'nde yapılan değişiklikler meydana getirir ki, bu değişikliklerin derinliği, pek çok yazarın haklı olarak, yeni bir anayasadan söz edercesine "1909 Anayasası" deyimini kullanmalarına yol açmıştır.

II. Meşrutiyet Reformları

1909 Kanun-ı Esasî değişiklikleri gerçek anlamda meşrutî (anayasalı), sınırlandırılmış bir monarşi düzenine geçişi ifade eder. Padişah, yasama ve yürütme üzerindeki yetkilerini yitirmiş, yürütme organı olarak hükümet (kabine) devlet sistemi içindeki yerini almış, ayrıca bu kuruluşun sadece parlamento önünde sorumluluğu esası benimsenerek demokratik bir denetim sistemi kurulmuştur. Ayrıca, meclisin feshi şartları da ağırlaştırılmak suretiyle parlamentonun konumu güçlendirilmiştir. Böylece 1909 metni, demokratik bir yürütme ve yasama (Heyet-i Âyan'ın varlığını sürdürmesine rağmen) organlarını yaratmış, kuvvetler ayrılığını yumuşak ve işbirliğine dayalı, ama meclisi daha çok kollar biçimde gerçekleştirmiş, klasik parlamenter hükümet sisteminin tipik unsurlarını getirmiştir.

Kişi hak ve özgürlükleri alanında da demokratik gelişmeler meydana gelmiştir.

Anayasa değişikliği ile; tutuklama ve cezalandırmalarda yasaya uygunluk koşulu getirilmiş, ünlü 113. madde ile padişaha tanınan "sürgüne yollama yetkisi" kaldırılmış, basının sansür edilemeyeceği esası korunmuş, toplanma ve dernek kurma hakları ilân edilmiştir. Fakat siyasal gelişmeler ve İttihat ve Terakki otoritarizmi bu demokratik ilkelerin hayata geçirilmesine izin vermemiştir.

Bu dönemde hukukî, idarî ve adlî düzeni değiştiren birtakım önemli reformlar da yapıldı. Eski düzeni tasfiye ve yenisini pekiştirme amacıyla çıkarılan birtakım yasa ya da "irade-i seniye"lerle, büyük gelir getiren bir kısım padişah emlâki devlete maledildi; saray personelinde ve yüksek bürokraside (ulema dahil); kısıntı, bürokrasi ve orduda tasfiyeler (alaylı subaylar) yapıldı; saray ve hanedan ödenekleri azaltıldı, şahsî hukuk davalarına şeriye mahkemeleri yerine nizamiye (adliye) mahkemelerinde bakılmasına başlandı; yeni mülkî sistemin esasını kuran ve valilerin yetkilerini genişleten bir Vilayetler Kanunu çıkarıldı ve modern bürokrasinin temelleri atıldı. II. Meşrutiyet hukuk reformlarının bir başka yönü de laiklik ve kadın hakları konusundaki tutumunda kendini gösterir. Yargı organlarını birleştirmek ve şerî kurumların etkisinden koparmak isteyen İttihat ve Terakki, mahkemelerin doğrudan doğruya ve yalnız adalet bakanlığına bağlanmasını sağladı. Bütün mahkemelerin Adliye Nezareti'ne bağlanması aile hukuku ve "ahval-i şahsiye" alanında da dinî hukuktan ayrılma yolunda atılmış bir adım oluyordu. Aynı yönde, evlenme ve boşanmada kadının durumunu iyileştiren düzenlemeler yapıldı, hatta "çokkarılılık" olgusuna karşı da birtakım önlemler alındı. Dönem, kadınların öğrenim ve kamu hizmetlerine gir-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SEÇİMLER: Kanun-ı Esasî'ye göre mebuslar halk tarafından seçilir, Âyan üyeleri de padişahça atanırdı. Seçim yasası ise iki dereceli seçim sistemine dayanıyordu. II. Meşrutiyet'ten sonra yapılan ilk seçimlerdeki nisbi demokratik hava daha sonraki seçimlerde ortadan kalktı. "Sopalı seçimler" diye adlandırılan 1912 seçimleri ise İttihat ve Terakki'nin diktasına giden yolda önemli adımdı.

me hakları konusunda da olumlu kazançlar sağladı.

Siyasal Otoritarizm

Modern bir devlet cihazı oluşturmak yolundaki bu olumlu adımlarına karşılık II. Meşrutiyet dönemi, siyasal modernleşme ya da demokratikleşme alanında tersine bir çizgi izledi. Özgürlük ve anayasa parolalarıyla II. Abdülhamid rejimini deviren İttihat ve Terakki, 1913'ten sonra iktidarın tek ve rakipsiz sahibi durumuna geldi. Komplocu yöntemlerle muhaliflerini sindirirken, demokratik hak ve özgürlükleri de kısma yoluna gitti. İşçi ve esnaf örgütlenmeleri, eylemleri ve grevler yasaklandı. Bu yasakların getirilişinde, Alman işverenleri ile Adliye Nezareti'nde danışmanlık görevi yapan Kont Ostrorog önemli roller oynadılar.

İttihat ve Terakki, 1908-1912 arasında, "iktidar partisi" diye tanınmakla birlikte, aslında iktidarda değildi, "hükûmet" olmamıştı ya da olamamıştı. Ama, meclis ve hükümet üzerinde etkili bir denetim gücü vardı. Bu, kısmen Padişah V. Mehmed Reşad'ın uysal kişiliğinden, kısmen İstanbul'daki sürekli sıkıyönetim düzeninin sağladığı olanaklardan, kısmen de İttihat ve Terakki'nin ülkedeki en etkili siyasal-askerî güç oluşundan kaynaklanıyordu. İttihat ve Terakki, "sopalı seçim" diye anılan 1912 seçimleri ile 1913 "Bâbıâli baskını"ndan sonradır ki, gerçek ve hatta giderek rakip tanımayan bir iktidar haline geldi. 1913'te Cemiyet/Fırka ikiliğine son verip kendini siyasal parti ilan ederek, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar ülkeyi adeta bir "tek parti" gibi yönetti. Bu dönemde, ülkenin geleceğini ilgilendiren en hayatî kararlar bile (savaşa katılma kararı başta olmak üzere) kapalı kapı siyaseti ve komplocu yöntemlerle çalışan iktidar kliği, özellikle Enver, Talat ve Cemal Paşalardan oluşan "triumvira" tarafından alındı ve oldu-bittiler şeklinde yürürlüğe kondu. Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu için yenilgiyle kapanması ve İttihatçı önderlerin yurt dışına kaçıp partinin fiilen dağılmasından sonra ise, yeniden güçlenen kurum saray olacaktır. Onun bu yeniden yükselişi, Anadolu'da ulusal iktidarın kurulmasıyla son bulacak, nihayet Kurtuluş Savaşı'nın başarıya erişmesinden sonra, hem çağını doldurmuş hem de işgalci güçlerle işbirliği yapmış olan saltanat kurumunun kaldırılması (1922) hiç de zor olmayacaktır.

II. Meşrutiyet'in Bilançosu

II. Meşrutiyet ilkin hazırlanış biçimi bakımından dikkati çekmektedir. Aşağıdan yukarı yükselen ve oldukça geniş bir tabana oturan özgürlük hareketi, halife-sultanı boyun eğmeye zorlamış ve ondan "meşrutiyet ve anayasa" tavizini koparmayı başarmıştır. Sultanın tek taraflı irade ve işlemiyle oluşan "ferman anayasa" tipinden, iki taraflı bir hukuk belgesi olan "misak anayasa" (1909 değişikliği) aşamasına sıçrayış da bunun sonucudur. II. Meşrutiyet ayrıca, egemenliği, kaynağı ve kullanılışı bakımından hükümdara ait

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

***TEPKİLER:** II. Meşrutiyet bir süre sonra "31 Mart Olayı" diye adlandırılan bir ayaklanma ile karşılaştı. Bu ayaklanma sırasında parlamento işlemez hale geldi. Ayaklanma 24 Nisan 1908'de Selânik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırıldı.*

bir yetki sayan monarşik egemenlik anlayışını teoride ve pratikte temelinden sarsmıştır. Egemenlik yetkilerinin padişah ile milletin temsilcileri arasında paylaşılması, parlamentolu düzene geçiş, kuvvetler ayrılığı ilkesinin kabulü, yasama ve yürütme yetkilerinin padişahtan koparak bağımsız ve demokratik organların eline geçmesi, bakanlar kurulunun sadece meclise karşı sorumlu hale gelişi vb., bütün bunlar, Osmanlı siyasal sistemindeki demokratikleşmenin somut noktalarıdır. Bu çerçeve içinde, siyaset yapan kitlenin genişlemesi, "tebaa" anlayışından "vatandaş" anlayışına geçiş, bir siyasal kamuoyunun doğuşu ve özgürlük düşüncesinin halkın belleğine girmesi gibi gelişmeler özel bir önem kazanmaktadır. Bu dönemde yeşeren iktisadî ve siyasî bağımsızlık fikri, devlet cihazının modernleştirilmesi ve laikleştirilmesi yolunda atılan adımlar ve nihayet "devleti kurtarmak" düşüncesinden "ulusu kurtarmak" düşüncesine geçiş (ekonomik ve sosyal reformlar), 1920 sonrasının ulusal-demokratik-laik devlet tablosunun oluşumunu hazırlayan önemli katkılardır.

Bu dönemin siyasal hayatındaki olumsuzluklar ise; önceleri bir hâkim parti durumundaki İttihat ve Terakki'nin sonradan fiilen tek parti durumuna yükselmesi, baskı ve terör yöntemiyle muhalefeti sindirmesi, partinin Merkez-i Umumî'sinin adeta parlamentonun yerini alarak gerçek "karar organı", böylece bir parti oligarşisinin egemenliğin fiilî sahibi haline gelmesi şeklinde özetlenebilir. Bu çığır genel olarak bütün demokratik kurum ve mekanizmaları, özel olarak da parlamentoyu etkisizleştirmiş, 1914'ten sonra savaş şartları da bahane edilerek meclislerin "tatili" yoluna yeniden girilerek, ülke kanun kuvvetindeki kararnamelerle yönetilmeye başlanmıştır. II. Meşrutiyet'in olumsuzluklarından biri de, ordu ile politikanın birbiri içine geçmiş olmasıdır. Bu durum, rejimin yarı-askerî bir niteliğe bürünmesine yol açmıştır. Komitecilikten yetişme İttihatçıların orduyu siyasete iyice sokmaları ve muhalefete karşı kullanmaları, kendi karşıtlarının da ordu içinde örgütlenmelerine yol açmış (Halaskâr Zabitan Grubu ve Temmuz 1912 darbesi), iktidarın askerî darbeler dışında normal yollardan el değiştirmesine hemen hemen imkân kalmamıştır. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal, gerek II. Meşrutiyet döneminde gerekse Kurtuluş Savaşı yıllarında ve sonrasında, yalnız İttihatçıların komplocu ve meşruluk dışı yöntemlerine karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda sivil ve askerî güçlerin kesin ayrılığı ve ordunun politikadan çekilmesi tezlerinin savunuculuğunu yapmıştır.

Bütün bu olumlu ve olumsuz yönleriyle II. Meşrutiyet'in, daha sonraki yılların siyasal ve anayasal gelişmelerini yakından etkilediğine şüphe yoktur.□

KAYNAKÇA

- □ ABADAN Yavuz-SAVCI Bahri, *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış*, Ankara, 1950
- □ AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1984
- □ AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1980
- □ ALDIKAÇTI Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1982
- □ Ali CEVAT, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Hadisesi*, Ankara, 1960
- □ AVCIOĞLU Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, 2 cilt, İstanbul, 1973
- □ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
- □ ENGELHARDT Ed., *Tanzimat*, İstanbul, 1976
- □ FERİDUN Server, *Anayasalar ve Siyasî Belgeler*, İstanbul, 1962
- □ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt 7 ve 8, Ankara, 1983
- □ KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954
- □ KUBALI Hüseyin Naili, *Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1960
- □ KURAN Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1956
- □ KUSHNER David, *The Rise of Turkish Nationalism*, London, 1977
- □ LEWIS Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London, 1968
- □ MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, İstanbul, 1983
- □ OKANDAN Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul, 1977
- □ ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 1983
- □ PETROSYAN Yuri Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Ankara, 1974
- □ RAMSAUR Ernest Edmonson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul, 1972
- □ RUSTOW-WARD Ed., *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1964
- □ SHAW Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 cilt, İstanbul, 1982-1983
- □ SOYSAL Mümtaz, *Anayasanın Anlamı*, İstanbul, 1979
- □ TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952
- □ TUNAYA Tarık Zafer, *Hürriyetin İlânı*, İstanbul, 1959
- □ ÜÇOK Coşkun-MUMCU Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, 1981

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği

Tarık Zafer Tunaya

Anayasalar, tarihsel gelişim süreçlerinin kavşaklarıdır. Bu bakımdan ilk anayasa ile sonuncu anayasa arasında görünen ve görünmeyen bağlar vardır.

Türkiye'nin yakın tarihinde ilk yazılı anayasanın yapıldığı yıl, 1876 (1293)'dır. 1808 Sened-i İttifak'ı, 1839 Gülhane Hattı, 1856 ve benzeri Islahat Fermanları, 1868'de Şura-yı Devlet'in kurulması ve bağlı belgeler, anayasalandırma hareketleri içinde kilometre taşlarıdır, fakat anayasa değildirler.

1876, Batı'ya oranla, anayasalandırma alanında geç bir tarihtir. Dünyanın ilk büyük yazılı anayasası olan Amerikan anayasası 1787, Fransa'nın ilk yazılı anayasası 1791 tarihlidir. Yakın tarihimizin geçmişe doğru uzantısı Osmanlı İmparatorluğu, ilk yazılı anayasasına (1293 Kanun-ı Esasîsi'ne) kavuştuğu zaman, Çarlık Rusyası ve İran'a oranla kıdem almıştır.

Anayasanın Yapıldığı Ortam

1876 Anayasası, eski deyim ve tarihle "1293 Kanun-ı Esasîsi", 19. yy.'ın son çeyreğinde Osmanlı-Batı diyalogunun vardığı yeni bir aşamanın ürünüdür.

19. yy.'ın ortalarında Batı, sermaye birikimi sonucu tefecilik aşamasındadır. Bankalar ve bankerler devlet yaşamına ve siyasal iktidarlara egemendirler. Borç vermekte, devlet gücüyle alacaklarını korumaktadır.

Batı iki yönlü bir politika izlemektedir. Kendi içinde sosyal ve uygar, dışa karşı ise emperyalist ve antisosyaldir. Uygarlığı gelişmemiş ülkelere ve kıt'alara yayma bahanesiyle, buraları sömürgeleştirmekte, geri kalmışlıklarını sürdürecek önlemler almakta, kalkınmalarını önlemektedir. Bu ülkeleri birbirine kırdırarak kendi çıkarları doğrultusunda savaşa sokmakta, onlara silah satmakta ve içişlerine karışmaktadır.

Batı-Osmanlı diyalogu bu koşulların baskısı altında gelişmiştir. İmparatorluğun ülke bütünlüğünü koruma politikasını bırakan Batı, artık Osmanlı'nın tüm yaşam güçlerine ve kaynaklarına egemendir.

Batı'nın büyük devletleri, eski deyişle "Düvel-i Muazzama", kendi aralarında anlaşamadıkları ve kurdukları dengenin bozulmasını istemedikleri sürece Osmanlı İmparatorluğu yaşamını sürdürebilmektedir.

Çünkü İmparatorluk, öz ve iç dinamiği ile kendini kurtarma gücünden yoksundur. Üstelik çokuluslu yapısında yer yer bağımsızlık ve ayrılma girişimleri vardır. Bu girişimler Yunan ayrılmasından sonra (1829), özellikle Balkanlar'da sarsıntılı ihtilâl eylemleri niteliği kazanmıştır. Büyük devletler bu eylemleri çıkarları oranında desteklemektedirler.

1876 Temmuzunda Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş ilân etmeleri bu tablo içinde ele alınmalıdır. Osmanlı ordularının galibiyetleri karşısında, Çarlık Rusyası işe karışmak gereğini duymuş ve Bâbıâli'yi mütareke yapmaya zorlamıştır.

Rusya'nın Balkan işlerini Panislavist bir tutumla çözmesinden telaşlanan Batılı devletler duruma karışmışlar ve İstanbul'da bir konferans toplanması kararlaştırılmıştır.

Konferansta hem Balkan sorunları, hem de Osmanlı'dan istenen ıslahat sorunları ele alınacaktır. Konferans, 23 Aralık 1876 günü açılır.

İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya delegeleri görüşmelerini sürdürürlerken şiddetli top sesleri duyunca şaşırırlar. Hariciye Nâzırı Saffet Paşa durumu açıklayıcı konuşmasında şu bilgileri verir: Padişah (II. Abdülhamid) yeni bir rejimi, meşrutiyet rejimini ilan etmektedir. İmparatorluğu oluşturan etnik unsurların özgürlükleri bu yeni "idare şekli ile" güvence altına alındığından, böylesine bir devrim karşısında bu toplantıya artık gerek kalmamıştır. Bu kısa konuşmadan sonra Osmanlı delegeleri toplantıyı terkederler.

Aynı gün Bâbıâli'deki törende, Padişah'ın Kanun-ı Esasî'yi bildiren iradesi okunur ve 1876 tarihli ilk yazılı Osmanlı anayasası yürürlüğe girer.

Yabancı delegeler bu tür bir açılış gösterisini yersiz ve "çocukça" bulmuşlardır. Zaten bu gibi eylemler Osmanlı Devleti'nin batış hızını frenleyememiştir.

Anayasanın Yapılışı

1876 Kanun-ı Esasîsi özel bir kurul, o günün deyişiyle bir "Meclis-i Mahsusa" tarafından, bir pazarlık konusu olarak yapılmıştır.

Osmanlı gelişmelerine kişisel ağırlığı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ile çok şeyler katacak bir padişahla (II. Abdülhamid) kendi içinde ikiye bölünmüş bir bürokrasinin karşılaşması, meşrutiyet rejimini ve anayasayı doğurmuştur.

Meşrutiyet konusunda Osmanlı aydınları görüş birliğine varamamışlardır. Birinci Jön Türk akımının desteği ile Meşrutiyetçiler, daha eylemci ve güçlü göründükleri için, yeni liderler olarak, Sadrâzam Midhat Paşa'nın yönetiminde duruma hâkimdirler.

Kanun-ı Esasî istemeyenlere gelince, bu grup her şeyden önce padişah yetkilerinin sınırlanmasına karşıdır; sonra da Müslüman-Müslüman olmayan (gayrımüslim) eşitliğine muhaliftirler. Daha ileri gidenler Anayasa'nın Şeriat'a aykırılığını savunmuşlardır. Son olarak da, "millet"in henüz bir anayasayı anlayacak yetenekte olmadığını ileri sürmüşlerdir. Grubun başında Cevdet, Namık ve Rüşdî Paşalar vardır.

Anayasalandırmacı gruba göre ise, bunalımların tek kaynağı istibdattır. Seçimle oluşacak bir meclis, o günün deyişiyle Şûra-yı Ümmet, sorunları kökünden çözebilecektir. Grubun başında Midhat Paşa, Ziya Bey (sonra Paşa) ve Namık Kemal Bey vardır.

Midhat Paşacı grup, aynı zamanda eylemcidir. Abdülaziz'i, istibdadı dolayısıyla tahttan indirmiştir. Yerine ideal hükümdar simgesi sayılan V. Murad getirilmiştir. Fakat çok kısa bir süre sonra, padişah akıl hastalığı nedeniyle hal' edilince, yerine hiç beklemediği anda II. Abdülhamid, Midhat Paşa ile yaptığı bir anlaşma sonunda, "Hanedan-ı Âl-i Osman"ın temsilcisi olarak tahta çıkarılmıştır.

Bu pazarlık, bir anayasa yapılması koşuluna dayanmıştır. Tahta geçer geçmez gayet hürriyetçi bir padişah kişiliğinde görülen II. Abdülhamid, anayasanın kamu hürriyetleriyle ilgili konularında, aynı eğilimi göstermemiştir.

Kanun-ı Esasî, üye sayısı 30'a varan bir özel kurul (Meclis-i Mahsus) tarafından yapılmıştır. Bu kurul II. Abdülhamid'in 30 Eylül 1876 tarihli iradesi ile kurulmuştur. Başkanı, Sadrâzam Midhat Paşa'dır.

Anayasa taslağını hazırlamak üzere, aynı kurul içinden bir alt komisyon kurulmuştur. Alt komisyon, yaptığı çalışmaları günü gününe ve Midhat Paşa aracılığı ile büyük kurula iletmiştir.

Özel kurul, 20 Kasım 1876'da Osmanlı tarihinin çok bunalımlı bir döneminde, iki aylık yoğun bir çalışmadan sonra görevini tamamlayarak tasarıyı padişaha sunmuştur.

Kurul içindeki çatışmalar, sözünü ettiğimiz iki grup arasında belirmiştir. Tasarının tesliminden sonra, diyalog Abdülhamid ve Midhat Paşa grubu arasında kurulmuştur. Muhalif görüşler bu sırada belirginleşmiş ve sertleşmiştir.

Padişah, tasarının bir kez de Heyet-i Vükelâ'ca incelenmesini emretmiştir. Ayrıca, Yıldız'daki bazı yüksek memurlardan da fikirlerini yazılı olarak bildirmelerini istemiştir.

Bu arada, sonrası için anlamlı bir olay patlak vermiştir. Anayasalandırmaya karşı olan bir muhalif grup, 1876 Ekiminde eyleme geçmiştir. İmzasız bildiriler sokaklara atılmış, duvarlara yapıştırılmıştır. Yeni bir "talebe-i ulûm" (medrese öğrencileri) gösterisi hazırlıklarına geçilmiştir. Halk arasında propaganda başlamıştır. Bazı nezaretlere komplo hazırlanmıştır.

Sadrâzam Midhat Paşa, sorunu Heyet-i Vükelâ'ya getirmiştir. Eylemcilerin derhal ve yargılanmadan sürgün cezasına çarptırılmalarını padişahtan istemiştir.

II. Abdülhamid, görünüşte de olsa, yargılama önermiştir. Midhat Paşa yargılamamada ısrar etmiş ve istifasını ileri sürmüştür. Namık Kemal, *İttihat* gazetesinde bu ısrarı desteklemiştir. Eylemci muhalifler yargılanmadan çeşitli yerlere sürülmüşlerdir.

Böylece keyfî bir rejime son vermek için anayasalandırma hareketini gerçekleştirmek isteyenler, yargısız cezalandırma isteği ile kendi kendilerine ters düştükleri gibi, zaten bu akıma muhalif bir padişahın ve grubun eline öldürücü bir silah vermişlerdir.

Bu affedilmez hatadan karşı taraf ustaca yararlanmasını bilecektir: II. Abdülhamid'in son anda tasarının sıkıyönetimle (idare-i örfiyye) ilgili 113. maddesine eklettikleri bir fıkra ile bu tür bir fiilî durumu anayasa ilkesi haline getirmişlerdir.

İki aylık yoğun ve sert tartışma savaşı sonunda, tasarı, padişahın benimsemesiyle kanunlaşmış ve 23 Aralık 1876 günü ilân edilerek yürürlüğe girmiştir.

Anayasanın Esin Kaynağı

Üzerinde çok az durulan konulardan biri, Kanun-ı Esasî'nin ne dereceye kadar yerli olduğudur. Sorunun öteki yönü de, bu belgeyi hazırlamış olanların başvurdukları yabancı örnekler ve kaynaklardır. Kanun-ı Esasî bir çeviri mi, yoksa bir kopya mıdır?

Alt komisyonun karşılaştırmalı bir çalışma yaptığını Namık Kemal'in bir yazısından anlıyoruz: Dünyanın tüm saltanatçı anayasaları ve gerekçeleri gözden geçirilmiş, günün koşullarına uyanları seçilmiştir. Namık Kemal'e göre, tasarı tamamlanıncaya kadar, "en azından bin kitap" karıştırılmıştır.

Bu iddiayı denetleme olanağından yoksunuz. Bununla beraber, yapılan araştırmalar sonucu, bazı yabancı anayasaların çevrilmiş olduğu açıktır. Sardunya Krallığı, Avusturya anayasaları gibi. Bazı kişisel raporlar da vardır. Komisyona ayrıca çeşitli tasarılar verilmiştir.

Örneğin Midhat Paşa'nın sunduğu tasarı "Kanun-ı Cedid" (Yeni Yasa) adını taşır. Hem Abdülhamid'in, hem de İttihatçıların sadrâzamı olan Said Paşa, Fransa'nın 1848 ve 1858 anayasalarını birleştirerek satır satır çevirmiş ve bir tasarı oluşturmuştur.

Sunulan tüm tasarıları bilmiyoruz. Fakat, ayrıca üzerinde çalışılmış 130 maddelik bir tasarı daha vardır. Bu tasarıda 113. maddenin sürgün fıkrası yer almamaktadır.

Görülüyor ki, bugüne değin biraz da ezbere ve birinci el kaynaklardan yararlanmadan ileri sürülmüş olan Belçika, Polonya vb. örnekler iddiasıyla yetinilemeyeceği açıktır. Prusya anayasasına gelince, bu konudaki bir kaşılaştırma ciddi bir değer taşıyabilir.

Kanun-ı Esasî'nin yabancı kaynaklarından söz edilirken, ünlü 113. maddedeki sürgün fıkrasının da yabancı kaynaklardan alınıp alınmadığı söz konusudur. Araştırmalara göre, çağdaş anayasalarda böyle bir hükme rastlanmıyor. Bu fıkra, tamamen yerli, Yıldız ve yandaşları ekibinin buluşu olarak kabul edilmelidir.

Bununla beraber, Kanun-ı Esasî'nin ne kadar yerli olduğu sorununa yine bir yanıt gerekiyor. Şöyle bir soru soralım: Bu anayasa yapılmasaydı ülkede ihtilâl olur muydu? Hiç değilse karışıklıklar çıkar mıydı? Kuşkusuz hayır. Çünkü, hemen belirtilmelidir ki, bir yazılı anayasayı ihtilâlci bir hareketle elde etmek isteyen bir Osmanlı kamuoyu yoktur.

Ne var ki, 1860'tan beri, özellikle birinci Jön Türk hareketiyle, yazılı anayasaya sahip olma ya da anayasalandırma fikri, bir kısım Osmanlı aydınların-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://fantey.org

BALKANLARDA KARIŞIKLIK: *1876 Kanun-ı Esasîsi'nin yapıldığı ortam incelenirken, İmparatorluğun çokuluslu yapısında yer yer bağımsızlık ve ayrılma girişimlerinin başladığını da gözönüne almak gerekir. Özellikle Balkanlarda sarsıntılı ihtilâl eylemleri yer almaktadır. Yunanistan'daki başkaldırmayı gösteren bu gravür "The Graphic"de yayımlanmıştır.*

ca benimsenmiştir. Birinci Jön Türk (Yeni Osmanlılar) hareketinin ilk lideri Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha gönderdiği mektup bu akımın da ilk bildirisi olmuştur.

Anayasa özlemi, gayet açık ve pratik bir gerekçeye dayandırılmıştır. Şöyle ki: Padişah iyidir. İyi olan hükümdarları savurganlığa ve katı bir monarşiye saptıran etrafıdır (çevresidir). Yani kendilerini kuşatan ve tümden uzaklaştıran, milletle padişahı arasına giren çevrelerdir. İmparatorluğu felâketten felâkete sürükleyen bu durumdan kurtuluşun tek yolu, genel seçimle oluşan bir meclistir.

Jön Türk ya da Yeni Osmanlılar grubunun yeni lideri Midhat Paşa anayasalandırma akımının da lideridir. V. Murad, onun için de ideal ve anayasacı bir padişah modelidir. V. Murad'ın çok kısa süren saltanat döneminde (3 ay 3 gün), İstanbul basını anayasa ve parlamento lehine öylesine yoğun bir kampanya açmıştır ki, hükümet bunu ılımlılaştırma önlemleri almak gereğini duymuştur. Basında bu tür yayınlar Abdülhamid döneminin ilk günlerinde de sürmüştür.

Zamanın İngiliz Büyükelçisinin gözlemiyle, Kanun-ı Esasî konusu kahvelerde konuşulur olmuş, halk da bir anayasa bekler olmuştur. Anayasanın ilânı günü Babıâli yokuşunu dolduran kalabalık, birkaç gün süren donanma ve bayram havası, ülkenin her yerinden gelen sevinç haberleri ve Saray'a gönderilen telgraflar... Bütün bu olaylar 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin tamamen yabancı baskısına karşı, göstermelik bir önlem olmadığını kanıtlayıcı değerdedirler. Hiç olmazsa, İstanbul'da vilâyet merkezlerinde, sınırlı, fakat meşrutiyetçi bir kamuoyunun varlığını ve katkısını göstermektedirler.

Zamanın Batı'sı buna inanmamıştır. Osmanlı kamuoyu sorunu bugün de tartışma konusudur.

Anayasanın Yapısı

1876 Kanun-ı Esasîsi'ni iki bakımdan incelemek gerekir:

Öz Bakımından

Devletin Yapısı: Kanun-ı Esasî metnine göre, Osmanlı İmparatorluğu ne bir konfederasyon, ne de federasyondur. Fakat yine de tek yapılı bir devlet değildir. *"Memalik ve kıtaat-ı hâzırayı ve eyâlât-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücud olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez"* olan, çok yapılı ve çokuluslu bir devlettir (madde 1). Bu bakımdan millî (ulusal) bir devlet değildir.

Kanun-ı Esasî'nin daha ilk maddesinde varılacak gözlem odur ki, Osmanlı *milleti* yoktur, fakat Osmanlı *devleti* vardır ve çeşitli milliyetleri ve millet-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

leri kapsayan bir *devlet*'tir. Büyük Britanya İmparatorluğu gibi *sui generis* (kendine özgü) bir yapıya sahiptir.

Devlet Şekli: Osmanlı Devleti, teokratik bir monarşidir. Teokratik oluşunun en büyük kanıtı padişahın aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi olmasındandır. Padişahlık (saltanat), geleneksel kurallara uygun olarak (usul-i kadîmesi veçhile) Osmanoğulları ailesine (Hanedan-ı Âl-i Osman) aittir. Zamanla tahtın babadan en büyük erkek evlâda geçmesi kuralı (evlâd-ı ekber kaidesi) terkedilmiş ve ailenin en yaşlı erkek üyesinin, irsiyet (miras) esasına göre, tahta geçmesi kabul edilmiştir (madde 3,4,5,6).

Görüldüğü gibi, Osmanlı padişahının iktidar kaynağı toplum dışındadır ve metafizik niteliktedir. Osmanlı padişahı iki özelliğe sahiptir: Bir yandan devlet başkanı olarak iktidarı yalnızca Osmanlı ülkesi (Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne) sınırları içindedir. Halife olarak ise, tek tek ve kolektif olarak, tüm Müslümanların (Umma = Ümmet) başındadır ve bu yönü kıta, ülke ve sınır

Midhat Paşa'nın Anayasa Tasarısı: Kanun-ı Cedid

TARIK ZAFER TUNAYA

Kanun-ı Esasî'nin hazırlık çalışmaları sırasında üzerinde çok durulan tasarılardan biri, Midhat Paşa'nın *Kanun-ı Cedid*'idir. 57 maddelik *Kanun-ı Cedid* dokuz bölüme ayrılmıştır.

Yapısı bakımından, *Kanun-ı Cedid* (Yeni Kanun), dengesiz bir meşrutiyet rejiminin taslağıdır. "Kuvve-i icraiye" ye (yürütme gücü'ne) sahip bir padişah karşısında yasama yetkisine tamamen sahip olmayan bir Meclis-i Mebusan ilişkilerini düzenler. Özelliği, tek meclisli oluşundadır. Fakat bu tek meclis iki tür üyeden oluşur: Bir bölümü (üçte ikisi) halkın seçimiyle, bir bölümü de (üçte biri) hükümetçe atanan mebuslar, 120 kişilik meclisi oluştururlar. Mebusluk şartları hayli zor koşullara bağlanmıştır. Seçilmiş mebusların görev süreleri üç yıldır. Hükümetçe atananlar her yıl ibka edilebilirler. *Kanun-ı Cedid*'e göre, ilk toplantı süresi için mebuslar vilayet meclislerince seçilecekler, sonraki dönemler için bir kanun yapılacaktır.

Midhat Paşa

Meclis'in görevleri, Osmanlı anayasa fikrinin oluşumunda hâkim olan bir tez etrafında toplanmıştır: Devlet borçlarının ödenmesi, gerektiği takdirde iç ve dış borçlanmaların kararlaştırılması, tahvilat ihracı gibi malî tedbirlerin hükümetin isteği üzerine müzakere edilmesi, bütçe ve vergilerin hükümetle anlaşarak tayin edilmesi, sarfiyatın denetlenmesi. Meclis, malî yetkilerinin yanı sıra, memurları da denetleme yetkisini taşımaktadır.

Kanun-ı Cedid'in elimizde iki metni bulunmaktadır. Tasarının aslı ya da elyazısıyla şekli, Yıldız Evrakı içindedir. Ayrıca, Ahmed Midhat Efendi de *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde bir metin yayımlamıştır. Her iki metin arasında farklar vardır.

Kanunların yapılması, elyazısı metinde bir kayda bağlanmamıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin metninde ise, 54. maddeye eklenen bir fıkra ile daraltılmıştır. Şöyle ki, her kanun önce Şûra-yı Devlet'te görüşülecek, karara bağlanacak, sonra Meclis-i Mebusan'ın tasdikine sunulacaktır. Çoğunlukla onaylandıktan sonra, "kuvve-i icraiye"ye arzolunacaktır. Daha sonra padişah tasdik ederse yürürlüğe konacaktır. Bununla beraber 54. maddede "kuvve-i icraiye" tek başına (münferiden) "nizam ve kanun yapmaz" ilkesini getirmiştir: Yürütme, gerekli gördüğü nizamat ve kanunun yapılmasını Şûra-yı Devlet'e emreder.

Her iki bölüm mebuslar, millî ve genel vekâlet kuralına göre seçilirler; seçildikten sonra seçildikleri bölgenin değil, tüm halkın temsilcileri sayılırlar. İç disiplinini ve düzenini Mebusan Meclisi kendisi saptar. Ne var ki, Mebusan'ın gerektiğinde feshi, vaktinden önce içtimaı (toplanması), "zat-ı hazret-i padişahî"nin yetkileri arasındadır. Fesih halinde padişah altı ay içinde yeni meclisin toplanmasını emredecektir.

Meclis'in kararları, padişahın tasdikiyle yürürlük kazanır. Padişahın reddettiği kararlar, mebuslar yenilenmedikçe tekrar görüşülemez; tekrar görüşme hükümetin "rıza ve muvafakatine" bağlıdır.

Midhat Paşa'nın zamanın baskıları altında düşündüğü Meclis, bu temeller üzerine "inşa" edilmiştir. Meclis'in kanun yapma görevi, Şûra-yı Devlet'ten gelen tasarıların görüşülmesinden ibarettir. Buna karşılık aynı Meclis'in devlet bütçesine hâkim olması ilginçtir.

Meclis'in karşısında, "kuvve-i icraiye", bir kaya gibi duracaktır. Yürütme yetkisi yalnızca (münhasıran) "hazret-i padişahî'ye aittir". Bu kayıtsız şartsız yetkisine karşılık, padişah sorumsuzdur. Çünkü, tüm "icraat" onun adına vükelâsı aracılığıyla yapılır. Kanun yapmazsa da, görüldüğü gibi, istediği kanunların yapılmasını emreder. Üstelik, "kuvve-i icraiye"nin kanuna uygun olan emirleri kutsaldır. Muhalefet eden ceza görür.

Midhat Paşa'nın hayalindeki padişah tablosu budur.

Kanun-ı Cedid, padişah adına icraatta bulunan vükelânın (bakanların) hukukî durumunu şu şekilde belirler: Önce, sadaret-i mutlaka kaldırılmış; başvekillik gelmiştir. Başvekili, vükelâ arasından, vükelânın reyi ile padişah atar.

Vükelâ Heyeti

Vükelâ heyeti ya da meclisi, iç ve dış politikanın merciidir (tek oluşturucusu ve yöneticisidir). Kararları "irade-i seniye" ile icra olunur. Padişah dilediği zaman heyete başkanlık eder.

Vükelânın sorumlulukları kişisel ve toplu (ortak) olarak saptanmıştır. Sorumluluk devletin idaresi bakımından emniyeti bozmak ve *Kanun-ı Cedid*'e aykırı hareket etmekle ortaya çıkar.

Midhat Paşa'nın tasarısındaki bir özellik de, hukukî ve cezaî sorumlu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tanımaz. Ne var ki Halifelik, Papalık değildir. Padişahın bir özelliği de, ilke olarak ölünceye kadar değişmezliğidir.

Siyasal Rejim: Kanun-ı Esasî, teorik olarak, otoriter ikinci bir monarşi, yani meşrutiyet kurmuştur. Bu, aslında halkın da oluşumuna katılacağı bir siyasal iktidar olarak planlanmıştır. Öyle olmamıştır ve anayasal sistemin başı ve odağı padişahtır.

Bu arada, Osmanlı tarihinde ilk kez genel seçim ilkesi kabul edilmiş ve iki meclisli (Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan) bir parlamento (Meclis-i Umumî) kurulmuştur. Bu meclislerden yalnız biri, Meclis-i Mebusan seçimle oluşur.

Üzerinde durulacak sorun odur ki, Osmanlı Meşrutiyeti, çağdaşı imparatorluklara ve krallıklara oranla bazı farklara sahiptir. Örneğin, İngiltere'de ve Fransa'da, siyasal rejimin hürriyetçiliğinde ve hürriyetlerinden yalnızca anavatandakiler yararlanmaktaydılar. Anavatan ya da metropol dışındaki ülkeler sömürge ahalisi ya köle statüsün-

luk yanında, siyasal sorumluluğun da kabul edilmiş olmasıdır. Mebusan Meclisi çoğunlukla bir vekil hakkında güvensizlik oyu verirse Meclis Reisi aracılığıyla mazbatası padişaha sunulur. *"Bu halde vükelâ heyetçe veya münferiden istifaya mecbur olur."*

Vükelâ Heyeti'nin kuruluşunda bazı özellikler vardır: Bir kere, istifa halinde, kabul edip etmemek padişahın yetkilerindendir. Heyet halinde çekilme olursa, padişah ister çekilmiş heyetten, isterse dışardan birini kabineyi kurmaya memur edebilir. Yeni heyete, eskinin içinden itham edilmemiş olanlar alınabilir.

Vükelâ Heyeti'nden birisi çekilirse, başvekil onun yerine başka birini seçer ve seçilen kişi padişah iradesiyle nasbolunur.

Midhat Paşa'nın tasarısında, görüldüğü gibi, yürütme içinde Padişah-Vükelâ Heyeti arasındaki ayrılığa önem verilmiştir. Özellikle kabinenin Meclis'e karşı sorumluluğunun üzerinde durulması ilginçtir. Kanun-ı Esasî (1876) metninde, böyle bir ilişkiye yer verilmemiştir.

Şûra-yı Devlet

Yasama ve yürütme arasındaki ayrılık kurulduktan sonra, *Kanun-ı Cedid*, ikinci bir meclis sayılabilecek Şûra-yı Devlet'i düzenleme yoluna gitmiştir. Asıl metinde bu konuda yalnızca tek madde vardır ve Şûra-yı Devlet'in *"vaz'-ı aslîsi üzerinde tecdit ve tanzim olunacaktır"*, *denilmiştir.*

Buna karşılık Üss-i İnkılâb'da yer alan metinde dört madde daha eklenmiştir. Bu maddelere göre önce, bu müessesenin görevleri şöyle saptanmıştır:

a) Tüm kanun ve nizamname lâyihalarını inceleyerek tasdik etmek ve hükümetçe kendisine havale edilecek mülkî sorunlarla ilgili "reyini" bildirmek;

b) Mülkiye ve adliye memurları arasında görevlerinden ötürü doğan anlaşmazlıkları çözmek;

c) Kanun ve nizam metinlerinde şüpheli görülen meseleleri çözmek ve yorumlamak;

d) Devlet memurlarını görevlerinden ötürü yargılamak.

Görüldüğü gibi, Şûra-yı Devlet üç grup yetkiye sahip kılınmıştır: Önce, kanun tasarılarını incelemesi ve tasdik yetkisi onu bir karar organı yapmıştır. Sonra, mütalâacı bir danışma organıdır. Üçüncü olarak da bir yargı organıdır; hem bir uyuşmazlık mahkemesi, hem de memurları yargılayacak bir yüksek mahkemedir.

Kanun-ı Cedid'in ek ikinci maddesine göre, Şûra-yı Devlet'in yetki alanı sınırlanmıştır: Şûra-yı Devlet, yürütmenin görevlerine *"asla müdahale edemez"*. O şartla ki, kavanin ve nizamatın noksan ve yolsuz bir surette icra olunduğunu tahkik ederse gerek Meclis-i Vükelâ'yı, gerek padişahı uyaracaktır.

Şûra-yı Devlet'in yapısına gelince, örgütlenmesi ve çalışması özel bir düzenlemeye bağlanacaktır. Ve yine padişah, dilediği her zaman, Şûra-yı Devlet'e riyaset edecektir.

Şûra-yı Devlet, padişahça atanan (mansup) üyelerden kurulu bir müessesedir. Belki bir ikinci meclis sayılırsa da, yürütme içinde ikinci bir kabine olarak da görülebilir.

En Önemli Sorunlar

Kanun-ı Cedid'de şeyhülislâmın tayini ile ilgili bir madde yer almamıştır.

Kanun-ı Cedid'in ve benzeri tüm metinlerin üzerinde durdukları en önemli sorunlardan biri, memur sorunudur. Padişahın "etrafı"nı, hatta tüm bürokrasiyi suiistimal tabloları içinde görme eğiliminin sonucudur bu. *Kanun-ı Cedid* de bu çizgi dışında kalmamıştır.

İktidar ve siyasal karar mekanizmasını düzenledikten sonra, Kanun-ı Cedid Osmanlıların kamu hürriyetlerini de düzenleme yoluna gitmiştir. "Osmanlıların hukuk ve vezaifi" başlıklı 7. bölümde hak ve hürriyetlere on üç madde ayırmıştır.

Kamu hürriyetleri bölümünde toplanma hürriyeti yoktur. Dernek kurma hakkına gelince, bu, "şirket ve ticaret hürriyeti" olarak ele alınmıştır. 1876 Kanun-ı Esasîsi'nde de durum aynıdır. Oysa, 19. yy. Batı anayasalarında bu hürriyetler tanınalı epey bir zaman geçmiştir.

Kanun-ı Cedid'in kabul ettiği hürriyetler arasında fikir hürriyeti vardır: *"Herkes kaalen ve kalemen beyan-ı efkârda âzadedir (serbesttir). Ancak bunu suiistimal ile asayiş ve ahlâk-ı umumiyeyi ihlâle tasaddi edenler ber mucib-i kanun ceza göreceklerdir."* Böyle bir maddeye 1876 Kanun-ı Esasîsi'nde rastlanmaz.

Ayrıca, Midhat Paşa, güvence bakımından "hapis ve sürgün yasağını" düşünmüştür: *"Hiç kimse kanunun tâyin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile hapis ve nefyolunamaz."*

Mülkiyetle ilgili maddenin son fıkrası ise şöyledir: *"... Ve kanunun cevazı olmadıkça hiç kimsenin mesken ve menzili basılamaz."*

Midhat Paşa, kendi geleceğini görürcesine, bu güvenceyi koydurmuştur. Kanun-ı Esasî'de sürgün yasağı yer almamıştır. Fakat mesken dokunulmazlığı vardır.

Yukarıda belirtilenlere karşılık, 1876 Kanun-ı Esasîsi'nde olan bazı hürriyetler *Kanun-ı Cedid*'de yoktur: Kişi hürriyeti, müsadere ve angarya yasağı, tabiî mahkemede yargılanma hakkı gibi...

Kanun-ı Cedid, genellikle bu esaslar üzerine oturtulmuştur. Akla gelen soru, Midhat Paşa'nın bu tasarıyı hazırlarken yabancı anayasalardan yararlanıp yararlanmadığıdır.

Bu konuda ne Midhat Paşa, ne de onun "hayat-ı siyasiyesi"ni yazanlar, bize bilgi veriyorlar. Fakat, bu kısa metinde sıralanan maddelere Batı'nın herhangi bir anayasasında rastlamak çok kolaydır. Bu bakımdan özel örneklere gerek yoktur.

Kanun-ı Cedid'i, bir devre ismini vermiş, yakın tarihimizde Kanun-ı Esasî akımı ile bütünleşmiş Midhat Paşa'nın düşündüğü ve kaleme aldığı anayasal gerçekleri kapsayan bir metin olarak görmek mümkündür. Fakat bu metin kaleme alındığı zamanın koşulları içinde yeterli bir anayasa metni sayılamaz.□

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deydiler, ya da ayrı bir yönetime bağlıydılar.

Oysa Osmanlı İmparatorluğu ilk kez ulusal olmayan bir devlet yapısında -üç kıtaya yayılmış bir ülke üzerinde- meşrutiyet rejimini kurma deneyimine girişmiştir. Dönemin çağdaş imparatorlukları böyle bir deneyime, kendi çıkarları açısından karşı çıkmaktaydılar.

Yüksek Devlet Organlarının Oluşumu: Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı anayasası, organlar ve işlevler ayrımını da getirmiştir.

Yürütme: Avrupa monarşilerinde görüldüğü gibi, yürütme kuvveti, yalnızca padişahta toplanmıştır. Padişah önce gayr-ı mes'uldür ve kişiliği kutsaldır (madde 4). Malları, mülkleri, ölünceye dek malî tahsisatı ve özgürlüğü genel güvence altındadır (madde 5). Ayrıca padişah tek başına, birçok organların ve kurumların oluşturucusudur: a) Heyet-i Vükelâ'yı (sadrâzam ve nâzırları) seçer ve azleder; b) Meclis-i Mebusan'ı o fesheder ve yeniden kurulmasını sağlar; c) Şeyhülislâmı tayin eder; d) Âyan Meclisi üyelerini seçer; e) Adalet mercilerini oluşturur; f) Divan-ı Âli (Yüce Divan) üyelerinin seçimini onaylar; g) Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) üyelerinin seçimini onaylar; h) Şûra-yı Devlet (Danıştay) üyelerini tayin eder.

Oluşturucu yetkilerine "ilâveten", padişahın daha birçok yetkisi vardır. Bu da kanıtlamaktadır ki, 1876 sistemi, sorumsuz bir padişaha sonsuz yetkiler vermiş ve onun iktidarını saptamak, düzenlemek, kurumlaştırmak amacını gütmüştür. Fakat bu yetkileri azaltmamıştır. Bu sistemde son söz -çoğu zaman da ilk söz- padişahındır.

Yasama: İki meclisten oluşan yasamanın kuruluşunda 1876 sistemi, seçimle gelen Mebusan'ın karşısına padişahın iktidarını koruyan ve ömür boyu yalnız padişah tarafından atanan üyelerden oluşan Âyan'ı koymuştur. Mebusan Meclisi'nin kuruluşu dar bir seçim sistemine dayandırılmıştır.

Yürütme-Yasama İlişkileri: İkili monarşik rejimlerde olduğu gibi, yürütme iki başlıdır: Padişah ve Sadrâzam. Ne var ki 1876 sisteminin kutsal ve sorumsuz, değişmez devlet başkanı, Heyet-i Vükelâ'nın dışında, ona danışmadan hareket etme durumuna getirilmiştir. Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Mebusan'a değil, Padişah'a karşı sorumludur. Bu bakımdan 1876 sistemi, "temsilî rejimlerin hiçbir türüne benzemeyen" bir hükümet şekli kurmuştur. Biz, Osmanlı özelliklerine sahip bu şekle *padişahçı hükümet* diyoruz.

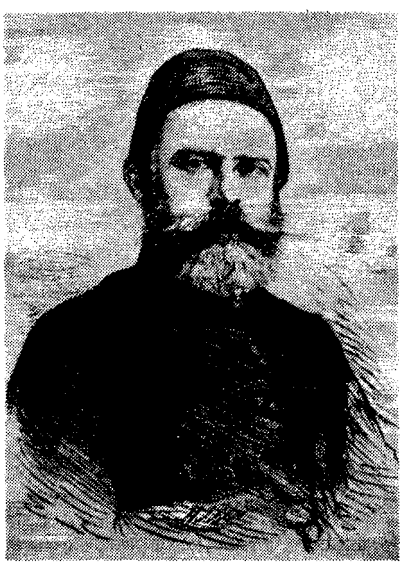
Padişah (ve gölgesi Heyet-i Vükelâ), halkın seçimiyle oluşan Mebusan Meclisi karşısında da imtiyazlı durumdadırlar.

Bir kere padişah, bu meclisi feshedebilir. Ayrıca, Meclis-i Umumî'nin toplantı süresini uzatabileceği gibi kısaltabilir de.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Mebusan Meclisi'nin yetkileri kısılmıştır. Kısılan, Mebusan'ın kanun teklifi hakkıdır. Şöyle ki, mebuslar "belirli görevleri" (vazife-i muayyeneleri) içinde bu hakları kullanırlar (madde 53).

Bu "yarım yamalak" ve saptanması zor hak da, dolambaçlı yollardan geçirilmek suretiyle kullanılır. Bir mebus, "belli başlı görev alanında" bir değişiklik ya da yasa önerisinde bulunursa, bu önergesi önce Sadrâzam kanalıyla padişaha iletilir. Padişahın "irade-i seniyye"si ile verdiği izin üzerine, gerekli dairelerden "izahat ve tafsilât" (açıklama ve ayrıntı) istenir. Lâyiha (tasarı) haline getirilmesi için Şûra-yı Devlet'e gönderilir.

Şûra-yı Devlet'te hazırlanan "lâyiha" Mebusan ve Âyan meclislerinde ayrı ayrı görüşülüp kabul edildikten sonra kanunlaşması Padişah'ın tasdikine bağlıdır. Bu aşamaların herhangi birinde reddolunan kanun tasarısı, o toplantı yılında bir daha görüşülemez (madde 53,54,55).

KARŞI ÇIKANLARDAN: Birinci Meşrutiyet'in ilanından önce Kanun-ı Esasî istemeyen bir grubun varlığı dikkati çekmektedir. Bunlar padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasına ve Müslüman-gayrımüslim eşitliğine karşıdırlar. Ayrıca, "millet"in henüz bir anayasayı anlayacak yetenekte olmadığını öne sürmektedirler. Bu grubun başında, Namık Kemal ve Rüştü Paşa ile resmi görülen Cevdet Paşa vardır.

Daha sonraları çok önem kazanacak bir konu, Heyet-i Vükelâ ile Meclis-i Mebusan arasındaki anlaşmazlık halinin çözümüdür. 1876 sisteminde padişah böyle bir anlaşmazlığın sürmesi halinde hakem olarak devreye girer ve isterse Heyet-i Vükelâ'yı azleder, yeni bir heyet kurar. İsterse Meclis-i Mebusan'ı, yasal süre içinde genel seçime gitme koşuluyla, fesheder.

1876 sistemi kanun önerme ve yapma bakımından Heyet-i Vükelâ'yı Mebusan'dan daha yetkili kılmış ve asıl "teklif" yetkisini bu sonuncu kurula tanımıştır.

Mebusan'ın denetici yetkisi de, yine yürütme lehine azaltılmıştır. Örneğin, bütçe gelir ve giderlerini inceledikten sonra, bunların miktarlarına Heyet-i Vükelâ ile birlikte karar verecektir (madde 80). Yine, Mebusan'a kanunu yorum yetkisi tanınmamıştır (madde 117).

Kamu Hürriyetleri: 1876 Anayasası, monarşik anayasalarca "en azından" verilmiş ve tanınmış hakları içermiştir ve bunları "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" bölümünde sıralamıştır. 19 maddelik bölümde sırasıyla vatandaşlık, kişi, din ve vicdan, basın (matbuat), ticaret, sanat, ticarî şirket kurma, dilekçe (arzıhal), öğretim (tedris) ve öğrenim (tahsil), mülkiyet, konut dokunulmazlığı (mesken masuniyeti), yargılanma hakları ve hürriyetleri düzenlenmiştir. Müsadere, angarya, işkence ve her türüyle eziyet yasakları konulmuştur. Ayrıca Osmanlı "tebaası"na devlet hizmetinde, memuriyete girişte, vergide eşitlik ve "kanunîlik" tanınmıştır.

Zamanın deyişiyle bir "padişah bahşişi" (eski deyimle "ihsan-ı şâhane") olarak tanımlanan ve Anayasa'da yer alan bu hürriyetlerin kaderi de, anayasal serüvene bırakılmıştır. Bu da "kanun-ı mahsus'a havale" (özel kanuna gönderme) yöntemidir. "Kanun dairesinde serbestlik", "kanunen muayyen olan ahvale göre", "muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyle" gibi ibareler, kanun yapımı tekniği anımsanınca, ancak kısıcı ve kısıtlayıcı bir anlam taşıyabilirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kanun-ı Esasî, üç hürriyeti açıkça yasaklamıştır: Fikir (düşünce) ve toplantı hürriyeti, dernek kurma hakkı.

Fakat, 1876'nın kamu hürriyetleri sistemini sıfıra indiren padişah baskısı ünlü 113. maddenin son fıkrası olarak düzenlenmiştir. Bu fıkraya göre, polisin gerçek "tahkikatı" sonunda, hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri sâbit olanları "Memâlik-i Mahrusa-i Şâhane"den çıkarmak ve sürmek "münhasıran" (yalnızca) padişahın yetkisindedir. Bu hüküm Midhat Paşa'ya uygulanmıştır.

Organik Bakımdan

1876 Kanun-ı Esasîsi, belirttiğimiz gibi, bir kurucu meclisce (Meclis-i Müessisan) değil, özel bir kurul tarafından yapılmıştır. Bu bakımdan mutlak monarşinin ve Abdülaziz otoriterliğinin mirasçısı olan II. Abdülhamid'in rolü hürriyetçi doğrultuda gelişmemiştir.

Kanun-ı Esasî katı bir anayasadır. Önce, hükümlerinin "herhangi bir sebep ve bahane ile tatil veya uygulanmaktan alıkonulamaz (icradan ıskat edilemez)"lığı ilkesini koymuştur.

Sonra, özel bir değiştirme yöntemi kabul etmiştir: Âyan, Mebusan ya da Heyet-i Vükelâ tarafından, değiştirme için ciddi bir zorunluluk görüldüğü ve önerildiği takdirde, önce Mebusan'da üçte iki çoğunlukla kabul edilecek, bu kabulü Âyan da üçte iki çoğunlukla tasdik edecek ve padişahın da tasdikinden sonra değişiklik yürürlüğe girecektir (madde 116).

{ صورت منيفهٔ خط همايون }

وزير مفاخر يم مدحت پاشا

دولت عليه مزك پرزمانلردنبرو قوتنه عارض
اولان تدنيات غوائل خارجيه دن زيادة داخلا
ادارهٔ امورده طريق مستقيمدن انحراف اولمسندن
وتبعه نك حكومت متبوعه لرندن امنيتلر ينه
كفالت ايده جك اسبابك مائل انحطاط اولسندن
نشأت ايتمكله والدماجدم مرحوم عبدالمجيدخان
مقدمهٔ اصلاحات واحكام مقدسهٔ شرع شريفه
موافق اولهرق عمومك امنيت جان ومال وعرض
وناموسنى معلن اولمق اوزره تنظيمات خطنى اعلان
ايتشيدى ايشته بوكونه قدر دائرهٔ امنيتده اولهرق
بشاديغمز واول امنيته استنادا بروجه سر بستى
تعاطى ايديلان افكار وآرانك ثمره سى اولمق اوزره
بوكون اشبو قانون اساسيى وضع و اعلانه
موفقيتلرينى اشبو يوم مسعوددهبالخاصه اراد

وكندولرينى محيى دولت عنوانيله ياد ايدرم
تنظيما تك اوان تأسيسى زمانمزك استعداد
واحتياجاتنه موافق اولسه ايدى شمدى نشر ايتديكمز
قانون اساسى احكامنى مرحوم مشار اليهك
اواوقت تأسيس واجرا ايتمش اولهجغنه شبهه
قلمز لكن جناب حق ملتمزك مساعى سعادتحالنه
ضامن اولان بويله بر نتيجهٔ مسعوده يى عهد
سلطنتمزده تعليق ايتمش اولديغندن بوكا
دلالتدن طولابى جناب حقه عظيم حمدوتشكرلر
ايدرم دولت عليه مزك احوال داخليه سنجه
بالطبع واقع اولان تغيرات ومناسبات خارجيه سنجه
حصوله كلان توسعات جهتيله شكل ادارهٔ
حكومتمزك كفايتسزلكى بداهت درجه سنه
واردیغندن و بزم اقصاى مقاصد مز ملك وملتمزك
ثروت طبيعيه وقابليت فطريه سندن شمدىيه
قدر حقيله استفاده يه مماثلت ايدن اسبابك
ازاله سيله صنوف تبعه نك طريق ترقياتده متحدا
ومتعاونا ايلرولمارى قضيهٔ خيريه سندن عبارت
بولندیغندن بومقصده وصول ايچون حكومتجه
برقاعدهٔ ساله ومنتظمه نك اتخاذى اقتضا

T.Z. TUNAYA ARŞİVİ

HATT-I HÜMAYUN: İlk Kanun-ı Esasî, özel bir kurulca pazarlık konusu olarak yapılmış ve II. Abdülhamid tarafından, yukarıda görülen hatt-ı hümayunla ilan edilmişti.

1876 Anayasası'nın Uygulanması

Kanun-ı Esasî, iki meşrutiyet döneminde de uygulanmıştır. Kısa süren I. Meşrutiyet dönemini II. Abdülhamid'in istibdat rejimi izlemiş, daha sonra II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. Bu anayasa, Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk dönemlerini kapsayarak, 1924 yılına değin yürürlükte kalmıştır (48 yıl).

Birinci Meşrutiyet Dönemi

1876 yılında, Kanun-ı Esasî'den de önce "Talimat-ı Muvakkate" (geçici kurallar) adıyla bir de seçim belgesi yapılmıştır.

Fakat, II. Abdülhamid'in ilk işi, kendisini ve ekibini Midhat Paşa'dan kurtarmak olmuştur. Böylece, kendisini anayasa yapmaya zorlayan bir muhalefetin baskısından da kurtulmak istemiştir. Midhat Paşa kendi adıyla anılan anayasanın uygulanma süreci dışında bırakılmıştır. Başrolde göründüğü trajedinin ana çizgileri şöyledir:

113. maddenin ikinci fıkrası Midhat Paşa hakkında uygulanmıştır. Paşa istifaya zorlanmış ve Avrupa'ya sürgün edilmiştir (7 Şubat 1877). Anayasanın ilanından beş yıl sonra (1881), Abdülaziz'in öldürülmesinden sorumlu tutularak Yıldız Sarayı bahçesinde kurulan özel bir mahkemede yargılanmış, ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu ceza ömür boyu hapse çevrilmiştir (28 Temmuz 1881). Taif'e sürülmüş ve orada boğdurulmuştur (12 Mayıs 1884).

Uygulama sürecine gelince, 1877 başında, Talimat-ı Muvakkate gereğince genel seçim yaptırılmıştır. Bu belgeye göre, Meclis-i Mabusan'a 80 Müslüman, 50 gayrımüslim 130 üye seçilmiştir. Meclis-i Umumî ilk kez açılmış ve 50 toplantı yaparak üç buçuk ay çalışmıştır (19 Mart 1877-28 Haziran 1877). Yeni bir seçimle Meclis-i Umumî ikinci kez açılmıştır. Bu sefer 30 toplantı yaparak üç ay çalışabilmiştir (13 Aralık 1877-14 Şubat 1878).

Sadrâzam Ahmed Vefik Paşa'nın önerisi üzerine padişah, Meclis-i Umumî'yi *feshetmemiştir*. Yalnızca *tatil etmiş* ve bu tatil *otuz yıl sürmüştür*. Mebuslar "intihap dairelerine" geri gönderilmiş, Âyan azaları ölünceye kadar "tahsisat"larını almışlardır.

Toplam altı buçuk ay sürmüş olan I. Meşrutiyet'in parlamento hayatı, Os-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

manlı İmparatorluğu'nun yakın siyasal tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Meclis-i Mebusan hükümet düşürme yetkisi olmadığı halde, İbrahim Edhem Paşa kabinesini istifaya zorlamıştır. Hükümeti denetleyiciliğini Saray'a kadar genişletince, II. Abdülhamid, Abdülmecid'in ıslâhatçı yolunu bırakarak ceddi II. Mahmud'un yöntemine dönmeyi yeğ tutmuştur.

II. Abdülhamid Rejimi

Abdülhamid'in tam anlamıyla "rafa kaldırdığı" Kanun-ı Esasî'nin zaman zaman yeniden yürürlüğe konması söz konusu edilmiştir. Sait Paşa'ya göre,

İlk Osmanlı Anayasa Kitabı: Hükümet-i Meşruta

TARIK ZAFER TUNAYA

Türkiye'de yayınlanan Anayasa hukukuyla doğrudan doğruya ilgili ilk kitap *Hükümet-i Meşruta* başlığını taşıyan sekiz sayfalık bir broşürdür. Gerçi o tarihe değin bu konuya ilişkin yayınlar vardır. Fakat bunlar dinsel bir karışım içinde daha çok örneklere ve öykülere dayanılarak ve genel olarak siyasal nitelikli yayımlardır ve tümü de birbirine benzer, padişahlara "öğütler" sundukları için "Nasihatname" olarak adlandırılır. Bu bakımdan "Hükümet-i Meşruta" bir yenilik işaretidir. Yazarı Mekteb-i İdadî-i Şahane muallimlerinden Ticaret-i Bahriye Meclisi zabıt kâtibi *Esad Efendi* bu broşürü 1876 yılının ikinci yarısında yayımlamıştır.

Kanun-ı Esasî hazırlanırken anayasadan yana olanlar Hediye-i Askeriye Cemiyeti ve Asâkir-i Milliye Cemiyeti adlarında iki dernek kurmuşlardır. Esad Efendi, kitabının kazancını Hediye-i Askeriye Cemiyeti'ne bağışlamıştır.

Esad Efendi, kitabında sorulu cevaplı diyalog üslubunu seçmiştir. 1876 basınında bu biçimde yazılar bulmak mümkündür. Fakat, Esad Efendi'nin kitapçığı, ayrı bir broşür olarak bastırılarak gazete koleksiyonları içinde kaybolmaktan kurtulmuştur.

Meşrutiyet rejimi anlamına gelen Hükümet-i Meşruta, Osmanlı'ya anayasa rejiminin ne olduğunu, anayasayla bir toplumun neler kazanabileceğini öğretmeyi amaçlamıştır.

Esad Efendi, soru ve cevaplarını belirli bir ana çizgi üzerinde geliştirmiştir.

Şöyle ki: Padişahlar ne kadar iyi olsalar, çevreleri yozlaşıyor. Şu halde, denetime bağlı tutulmalıdırlar. Mutlaka hükümet bu bakımdan kotrolsüz bir siyasal rejim (istibdat) demektir ve *fenadır*. Meşruti hükümetse halkın denetimine dayanır. İsrafı ve yozlaşmayı önler. Bu nedenle *iyidir*. Bu denetim seçilmiş bir organ, bir meclis tarafından yapılır.

Yer yer Montesquieu'yü hatırlatan fikirleriyle Esad Efendi, II. Abdülhamid'e korkulu rüyalar hazırlayıcı sorular ve cevaplar sunar. Tıpkı Fransız İhtilâli'nin ihtilâlci papazı Siéyès gibidir ilk sorusu:

"Sual— Hükümet-i Meşruta nasıl hükümettir?

Cevap— Kâffe-i muamelâtı (tüm işlemleri) bir şer' (şeriat)'ve kanunla mukayyed (bağlı) olan hükümettir."

O yıllarda saray çevresinin ve memurların suiistimalleri kamuoyunu en fazla ilgilendiren konulardır. Esad Efendi kitapçığında padişahı korumakta, fakat etrafının onu kandırabileceğini muhakkak saymaktadır. Heyet-i Vükelâ'ya bile güveni olmadığı için, denetimin ancak Meclis tarafından yapılabileceğini savunur:

"Sual— Umum millet nezâreti mümkün olur mu?

Cevap— Hayır bu fesadı muciptir.

Sual— Ya ne yapmalı?

Cevap— Ahali tarafından intihab olunmuş bir meclis teşekkül edip onlar nezâret etmeli. Fenalık görürler ise hükümete haber vermeli.

Sual— Bu meclisin vezâifi nedir?

Cevap— Devletin varidât ve mesârifine ve ahkâm-ı şeriat ve kanunun tamamî-i icrasına dikkat ve memlekete muzır olan bazı muhdes (sonradan meydana gelmiş) nizamların tadilini talep etmektir."

Esad Efendi'ye göre, bu meclis üyeleri halkın davacıları (müddeileri) olacaklardır.

Kamuoyunun Merak Ettikleri

Kitapta soruları soran isimsiz kişi aslında 1876'da oluşan Osmanlı kamuoyudur. Esad Efendi kamuoyunun merakını çeken soruları saptamıştır. Ve görünmeyen kişiye, örneğin şu soruyu sordurur: Meşrutiyet rejimiyle mutlakiyet rejimi arasındaki fark nedir? Cevabı Montesquieu üslubuyla hazırdır: Mutlakiyet rejiminin işleyişi kanuna bağlı değildir: *"Meselâ bir hükümdar ne kadar fatîn (zeki) ve melek ve tab'asına karşı ne kadar hayrhah olsa"* yine tüm devlet işlerini göremez. Birtakım memurlar kullamaya mecburdur. Esad Efendi, bugün yaşasaydı buna *bürokrasi* diyecekti.

Esad Efendi'ye göre Mutlakiyet bürokrasisi de "keyfince", kanuna bağlı olmadan hareket edecektir, ve *"hükümdarın ehliyeti ve hüsnüniyeti idareyi temin edemez"*. Kanunsuz hareket eden memur *bir tarafa intisab (Saray'a bağlılık) sayesinde cezadan kurtulur"* bu *"cür'et"* bulaşıcıdır, *"sairlerine dahi sirayet eder." "Böyle adamların idaresinde bulunan memleketlerde emniyet olamaz."*

Oysa, Meşrutiyet rejimi farklıdır: Memur takımının *"kâffesi kanun dairesinde hareket ederler"*. Sonuç olarak devlet yönetimi kişilere göre değişmez.

Esad Efendi, Tanzimat'ta kabul edilmiş olan müesseseleşme fikrine varır; şöyle ki değişen padişahların değişmez kurallara bağlanmaları gerekir.

Hükümet-i Meşruta, Meşrutiyet muhaliflerince yayılmaya başlanan iki sorunu daha ele alır. İlk sorun, meşrutî (meclisli) bir rejimin şeriatla bağdaşıp bağdaşmayacağıdır. Bu soruya evet denilirse, o zaman şu diyalog çıkar ortaya:

"Sual— Bizim hükümetimiz nasıl hükümettir?

Cevap— Bizim hükümetimiz esasen şeriatla mukayyed olduğundan hükümet-i İslâmiyedir. Lâkin bir vakitten beri ahkâm-ı şer'iyeye lâyıkı ile riayet olunmadığından hükümet-i mutlaka yolunu tutmuştur. Bizde esasen padişahların vezaifi (görevleri) bile şeriatla mahduttur. Yani kavaid-i şer'iyedendir ki padişahın tasarrufat-ı umumiyede ef'al ve harekâtı menfaat-ı ammeyi istilzam (kamu yararına göre) ile mukayyeddir."

Esad Efendi'nin bu kısa açıklamasından varılacak sonuç ilginçtir: Şeriatın her çağda ve her yerde aynı ve değişmez sanılan niteliği kaybolmaktadır. Dinde reformu kabul etmeyenler, siyasal planda İslâmî sistemin yozlaşacağını kabul etme durumuna gelmek zorunda kalmışlardır.

İslâmî esaslara yeniden dönülürse, İmparatorluğun eski yüceliğine kavuşabileceği Gülhane Hattı'nın açık ve iyimser felsefesidir. Fakat bu dönüş nasıl olacaktır? Bozulan siyasal düze-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Abdülhamid, Kanun-ı Esasî'yi çok hürriyetçi, bu bakımdan, "Belçika Anayasası'ndan bile ileri" bulmuştur. Kendisine Meclis-i Mebusan'ca tasdiki bekleyen "Vükelâ kararları" bulunduğu bildirildiği zaman, bu fikrini açıklamış ve kendi düşüncesi doğrultusunda gerekli değişikliği yapmak üzere bir komisyon kurdurmuştur. Ancak, üyeler arasında görüş birliği sağlanamamıştır.

ni, hangi İslâmcı esaslarla kurtarmak mümkündür?

1876 yılında basına taşan ve tartışılan konulardan biri bu olmuştur. Devlet büyüklerinin yabancı elçiliklerden rüşvet aldıkları dedikoduları ortamı içinde, İslâmcı bir siyaset sistemine, Batılı bir tedbirin katılması gereklidir. Bu tedbir, meşrutiyetin güvencesi olan *"meclis"*tir. O "meclis" ki, *"ahali tarafından intihab olunacak"*, yöneticileri denetleyecek, *"fenalık görürse hükümete haber verecek"*tir.

Meclis ve Cemaatlar

Diyalog şöyle devam edecektir: Eğer, Osmanlı hükümeti İslâmî ise, kurulacak meclisin yalnız Müslüman üyelerden oluşması gerekmez mi? Böyleyse iyi. Fakat karma olursa, şer'an câiz olamaz.

Esad Efendi, bu soruya cevap arayacaktır. Çünkü bu sorun muhaliflerin en büyük kozudur ve zihinleri kurcalamaktadır:

Esad Efendi'ye göre bu meclis yalnızca İslâm sorunlarını çözmekle görevli bir organ değildir; öyle olsa soru sahibine hak verilebilir. Mülk'ün (devletin) idaresiyle padişah ve hükümet meşgul olacaktır. Mebuslar birer "müddei" (davacı) olacaklardır. Halkça seçilmiş denetçilerdir onlar. Halkın verdiği paraların nereye harcandığını araştıracaklardır. İsraf ve hırsızlık bulurlarsa haber vereceklerdir. Memurlar zulmederse bildireceklerdir. Yararsız kanunların kaldırılmasını isteyeceklerdir. Bu görevleri mebuslar yapmazlarsa, Âyan Meclisi devreye girer. O yapar. Bunu yapmak için sadece Müslüman olmak gerekmez: Bu herkesin şer'î ve insanî hakkıdır. Bu nedenle meclis içinde "birkaç tane de gayrımüslim bulunması" şeriata aykırı değildir. Gayrımüslimlere "siz İslâm değilsiniz; bizimle beraber halinizi devlete arz ile davaya hakkınız yoktur" denilemez. Buna evvela "şeriat-i İslâmiye" razı olmaz.

Esad Efendi, Hıristiyanların memuriyetlere geçmesini istemeyenlere şu soruyu yöneltir: *"... Bunu söyleyenlerden sual ederiz ki, umur-ı mülkiyeye memur devairden Hıristiyan bulunmayan bir dairemiz var mıdır?"*

Hıristiyanların askere alınmalarına gelince, Esad Efendi'ye göre *"raiyet-i İslâm (İslâm bayrağı) altında bulunmak şartiyle gayrımüslim asker istihdam etmek, hatta ganaimden* (ganimetlerden) *hisse vermek dahi meşrudur."* Tarihlerde bunun örnekleri vardır.

Öte yandan, Meclis'in, halkın verdiği paranın nereye sarfedildiğini sorma hakkı vardır. Çünkü, devlet israf ve hırsızlıkla harap olur. Bu, halkın da harap olması demektir.

Esad Efendi, şu tabloyu sergiler: *"Bizde bir sadâzam ile bir çiftçinin hukukça hiç farkı yoktur. Lâkin bilfarz bir sadrâzam bizzat bir adama gadretse hükümet-i mutlaka usulü devam ettiği sırada o adam onunla muhakeme olup da istifayı (hakkını almayı) hak edebilir mi?"*

Esad Efendi'ye göre "eğer bizde öyle bir meclis olsaydı, idarenin malum olan vakte kadar vâki olan tahribatına meydan bırakmazdı."

Meclisi istemeyenler, *Hükümet-i Meşruta*'ya göre birkaç gruba ayrılabilir: Hıristiyanları istemeyenler; Sarayın nimetlerinden yararlananlar (örneğin beşik müderrisleri) ve çıkarlarının elden kaçacağı korkusunda olanlar.

Ve, Esad Efendi, kitapçığını son bir diyalogla bitirir: *"Meraklı vatandaş soracaktır; bu meclisin kuruluşunda reyiniz nedir? Avrupa'yı mı taklit edelim?"* Esad Efendi için bunun cevabı "hayır"dır: İngiliz, Fransız meclisleri bu milletlerin ahlâkı, ihtiyaçları üzerine yapılmıştır. Osmanlı'da ise şeriat gayet geniş ve yeterlidir. Ona göre yapılmalıdır. Zâten Hatt-ı Hümayûn da (II. Abdülhamid'in cülus hattı) bu yöntemi emretmektedir.

Esad Efendi,çok şey söyledikten sonra, döne dolaşa Şeriat'ta karar kılmıştır. Zamanın siyasal olaylarını ve yorumlarını izleyenler Esad Efendi'nin, içinde bulunduğu ortamı yansıtan soruları ele aldığını göreceklerdir. Esad Efendi'nin özetlediği sorunlar, 19. yy.'ın son çeyreğinde Osmanlı'da anayasa kavramının varmış olduğu düzeyi belirler. □

Bu arada, İsmail Kemal Bey'in 1897 yılında yapmış olduğu bir öneri de dikkate değer. Bu öneriye göre, başkent ve vilâyetler halkı içinden seçilecek bir "heyet" kurulmalı ve anayasal değişiklikleri yapmakla görevlendirilmelidir. Padişahça kabul ve ilan edilecek bu metin "Mecelle-i Esasîye-i Kanuniye" adıyla yürürlüğe konmalıdır.

Asıl ve daha ilginç olan husus, İstanbul'daki elçilerin, Yıldız'a bir "Meclis-i Âli" (Yüksek Meclis) kurulmasını önerme girişimleridir. Yalnız, Çarlık Rusyası elçisi, halkın henüz bir anayasaya lâyık olmadığı tezini savunmuştur.

Abdülhamid rejimi boyunca otuz yıl (1878-1908) bu yönde herhangi bir girişim gerçekleşmemiştir. Fakat bu otuz yıl boyunca 1876 Kanun-ı Esasîsi, *"Salname-i Devlet-i Osmaniye"*lerin (Osmanlı Devleti Yıllıklarının) ilk sayfalarında tam metin olarak yayımlanmıştır.

Abdülhamid, az çok siyasal çoğulculuğun kapısını aralayabilecek ve en az yedi genel seçimi kapsayabilecek bir siyasal hayatı tekçi, kapalı ve totaliter bir rejime dönüştürmüştür. Böylece, meşrutiyetçiliği tartışılsa bile belki de olumlu geleneklerle beslenebilecek bir rejimin anayasası dondurulmuştur. Tam tersine, bir mutlak monarşi, anayasal çizgi dışında, olumsuz ve fiilî olarak kurulmuştur.

Bu oluşun adına "Yıldız Rejimi" denilebilir. Özelliği garip bir ikilemini yansıtmasıdır. Gerçi sadrâzam ile vükelâ (bakanlar) yasal varlığa sahiptirler. Hukuksal açıdan, padişah ile heyet-i vükelâ yürütme organıdır.

Fakat asıl ve gerçek yürütme Yıldız *"Kamarilla"*sıdır (saray takımı). Padişah ikinci ve etkin hükümeti sarayda kurmuştur. Heyet-i Vükelâ'dan istediklerini elde edemeyen elçiler, Yıldız'a başvurmayı âdet edinmişlerdir.

Bir adı da "Mâbeyn Hükümeti" olan bu rejimin Kanun-ı Esasî'ye tamamıyla yabancı ve onca yasaklanmış iki kuruma dayalı olarak oluştuğu tarihsel bir gerçektir. Bunlar *hafiyelik* ve *sansürdür*. İkisi de sarayın denetim araçlarıdır.

Hafiyelik, "istibdat idaresinin ruhu" sayılmıştır. Özel bir hiyerarşiye bağlı olan bu örgüt, bir "ihbar" (haber verme, ele verme) sistemine dayanır. İşlemi de genellikle yazılı olur ve *jurnal* adını alır. Jurnaller, II. Abdülhamid'e ya da saray adamlarına kadar iletilir.

Sansür, siyasal hayatın kapalı olma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sını, kamuoyunun şartlandırılmasını sağlayan en etkin araçtır. Düşünceleri yayma özgürlüğü başta olmak üzere, tüm haklar ve hürriyetlerin kısılmasını ve kullanılmamasını sağlayıcı olacak derecede ağır basıcı olmuştur.

Yıldız *"Kamarilla"*sı bu ortam içinde, otuz yıl çalışmıştır.

Jön Türkler

İkinci Jön Türk hareketi, bu rejimle, otuz yıl savaşmak durumunda kalmıştır. Savaş ülke içinde ve dışında gelişmiş ve genişletilmiştir.

Jön Türkler'in II. Abdülhamid yönetimi karşısındaki savaşları, siyasal "hücum"ları yanında, anayasal isteklere dayanmıştır. Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle tüm anayasal mekanizmanın işletilmesi Jön Türkler'in oybirliği kazanmış belki de tek ilkesidir. 1876 Anayasası yeniden hayata kavuşunca, tüm dertlerin biteceği inancı, II. Abdülhamid istibdadına karşı, içerde ve dışarda savaşanların, nasıl bir "anayasa romantizmi"ne kapıldıklarını belirlemek bakımından çok ilginç bir düşün biçimidir.

Jön Türkler, âdeta gözü kapalı olarak "93 (1293/1876) Kanun-ı Esasîsi" nin geri dönüşünü istemişlerdir. Belirli ve ayrıntılı önerileri pek olmamıştır. Onlara göre anayasa, doğal bir sonuç olarak Meclis-i Mebusan'ın açılmasını getirecektir. Bu olgu, imparatorluğun tüm etnik unsurlarının "hâkimiyet"e katılmaları olacaktır. Aynı zamanda hak ve hürriyetlerin güvencesi yerleşecektir.

Jön Türkler'e göre, anayasal tutumu ile Meşrutiyet hem Müslümanlığa, hem de akla uygundur. Ancak bu tek yolla, devlet bir hükümdarın çiftliği olmaktan kurtarılabilir. Çağdaş devletler, ileriliklerini parlamentolarına borçludurlar. İslâmın meşveret ilkesi, ancak bu yöntemle gerçekleşebilir.

Anayasa kurumlarını Jön Türkler İslâm ideolojisiyle doldurmak istemişlerdir. Çokuluslu Osmanlılık formülü dışına çıkamadıkları için de, bu ideolojiye belirli bir dozda akılcılık ve Batıcılık katmışlardır.

Açıkça söylemek gerekirse, Jön Türkler, eylemciliklerini -ne kadar eylemci olmuşlarsa- belirli bir kurama dayandırmadıkları gibi, tutarlı bir anayasal görüşten de kesin olarak yoksundular. Çünkü her şeyden önce kalabalık, türdeş bir grup değildiler ve ülkenin sorunlarına değişik açılardan bakmaktaydılar. 1848 ihtilâlleriyle sarsılmış ve Avrupa'nın kazandığı sosyal bakış, onlarca meçhuldü.

Üstelik Batı, Jön Türkler'i desteklememiştir. Çünkü emperyalizmin istediği anayasal mekanizma 1876 Kanun-ı Esasîsi'nden bile daha gerideydi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, elçiler hükümete yaptıramadıklarını Yıldız Sarayı kulislerinde elde edebiliyorlar ve gerektiğinde nâzırların değiştirilmesi için baskı yapabiliyorlardı.

Meşrutiyet rejimi de Batı için elverişli değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan ve Musevî temsilcilerini de kapsayan bir parlamentonun varlığı, onların bu unsurların koruyuculuğu iddiasına set çekmekteydi. Ayrıca, tüm yetkileri kendilerinde toplanmış kişilerden her şey kolayca istenebilirdi. Fakat, organlar ve işlemler ayrılığının kabul edildiği, yetkilerin bölündüğü bir meşrutî rejimde, bu kademeleri aşabilmek zordu.

Ayrıca, büyük devletler, Müslüman sömürgelerinin Osmanlı meşrutiyetinin etkisinde ve örnekliğinde bilinçlenmelerinden çekinmektedirler.

Batı, en azından bu nedenlerle Osmanlı meşrutiyetinden yana değildir. Ve "ıslahat" isteklerinde samimî olduğu da gerçeklere aykırı düşer.

İSTİFAYA ZORLANDI: Altı buçuk ay sürmüş olan I. Meşrutiyet parlamentosu, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Hükümet düşürme yetkisi olmayan padişah İbrahim Edhem Paşa kabinesini istifaya zorlamış; ardından da parlamentoyu feshederek Kanun-ı Esasî'yi rafa kaldırmıştır.

II. Meşrutiyet'in Anayasal Gelişmeleri ve Değişiklikleri

Daha sonraki dönemler için bir siyasal laboratuvar olan II. Meşrutiyet (1908-1918), "Hürriyetin İlânı" adını taşır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, ilk kez, *"Ya Kanun-ı Esasî Ya Ölüm"* parolasıyla başlayan bu dönemde, anayasa romantizmi doruğuna varmıştır. Fakat yine ilk kez, siyasal olaylarla anayasa arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu da bu dönemde âdeta "keşfedilmiş"tir.

23 Temmuz 1908'de (eski tarihle 10 Temmuz 1324) başlayan ve anarşiye varan bir çoğulcu siyasal ortam içinde, anayasanın insan ve toplum yaşamına ne denli bağlı olduğu gün gibi açıklığa çıkmıştır. *Siyasal olayların anayasal karşılıkları ve önlemleri düşünülmeye başlanmıştır.*

İntihab-ı Mabusan Kanunu çıkarılmıştır. Mecliste mebusların kanun teklif hakkı tartışılmıştır. 31 Mart olayı sonucu Ayastefanos'ta (bugünkü adıyla Yeşilköy) toplanan Meclis-i Millî ayrı bir sorun olmuştur. Padişahın "hal'i" (tahttan indirilişi) kararını bu meclis vermiştir. Padişahın yemini, Meclis-i Umumî'yi açış söylevine Mebusan'ın cevabı tartışılmıştır.

Parlamento içi sorunlar da ele alınmıştır: Âyan reisi ve vekilleri (yardımcıları) konuşmalara (müzakerelere) katılabilirler mi? Osmanlı Sadrâzamı, Batılı bir başvekil gibi midir? "Efrad-ı ahali" (halk) Mebusan'a lâyiha verebilir mi? Dilekçe hakkı ile kanun teklifi arasındaki fark nedir? Şeyhülislâm "bizzat" Meclis'e gelerek soru önergesine cevap vermeli mi? Bunlar daha başlangıçtaki mâsum anayasa soruları ve sorunlarıdır.

Asıl sorunlar otuz yıl yeniden uygulanmaya geçirilmesi beklenen Kanun-ı Esasî dolayısıyla ortaya çıkmıştır.

113. maddedeki sürgün fıkrasını barındıran bu "Padişahçı" anayasa bir kenara itilip yeni bir anayasa mı yapılmalı? Yoksa yalnızca "tâdil"lerle (değiştirmelerle) mi yetinilmeli? Bu anayasanın niteliği bir "ihsan-ı şâhane" (padişah bahşişi) midir? "Padişahçı" rejim parlamenter rejime nasıl dönüştürülmelidir?

Gürültülü, hareketli, güncel sorunları gündeme getirmekten çekinmeyen Osmanlı parlamentosu, 1909 değişikliğinden sonra hayli düşündürücü yeni sorunlarla karşılaşmıştır. İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf diyalogunun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CENGİZ ARSLANTEPE ARŞİVİ

II. ABDÜLHAMİD: Kanun-ı Esasî'yi rafa kaldıran ya da "donduran" II. Abdülhamid, az çok siyasal çoğulculuğun kapısını aralayabilecek ve en az yedi genel seçimi kapsayabilecek bir siyasal hayatı tekçi, kapalı ve totaliter bir rejime dönüştürmüştür.

kurulduğu 1911 yılında sorunlar sertlik ve yoğunluk kazanmıştır. Ve yeni tadillere girişilmiştir. Bu arada ilgiyle izlenmesi gereken Kanun-ı Esasî'de değişiklik önerileri de yapılmıştır.

Ayrıntı gibi görünen bu sorunlardan çıkarılacak çok önemli bir sonuç var: II. Meşrutiyet'in on yılı fevkalâde ilginç anayasal sorularla doludur ve sorular kolayca sorunlara dönüştürülmüştür. II. Abdülhamid rejimi boyunca, bu tür sorunları öğrenmemiş aydınlar ve politikacılar, olayların baskısı altında bir duygusal konu saydıkları anayasallığın, her gün yaşanılan gerçeklere derinliğine bağlı olduğunu öğrenmek zorunda kalmışlardır. Daha da önemlisi, 1920 Nisanında, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanan Müdafaa-i Hukukçu "Meşrutiyet nesli", bu tecrübe ve birikimin ışığında çalışmışlardır.

Bu bakımdan anayasal sorunlar arasında bir kesinti yoktur. Bu sorunlar tarihsel çizgiye bağlı ve uyumlu olarak ortaya çıkmışlardır. Yeni bir devletin kurucularını bilgisizlikle suçlamak yanlıştır.

1876 Kanun-ı Esasîsi'nin "Tadilleri"

Kanun-ı Esasî'nin değiştirilmesi gerekliliği daha 1908 yılında belirtilmiş ve hazırlıklara başlanmıştır. Ve önce değindiğimiz sorunlarla karşılaşılmıştır.

İlk önce Kanun-ı Esasî'nin bir anayasa niteliğinde olmadığı öne sürülmüştür. Padişahın istibdadını koruyan bir anayasa olduğu, üstelik padişah tarafından bahşedildiği vurgulanmıştır. Kimilerine göre Kanun-ı Esasî "zâhiren" (görünüşte) bir anayasadır.

"Bu anayasa, bir ulusal ihtilâl (kıyam-ı millî) üzerine elde edilen bir anayasa değildir. Bu bakımdan sadece 'tashihe' (düzeltilmeye) muhtaçtır" tezi de ileri sürülmüştür.

Bu tür fikirleri benimsemeyenler de vardır. Az sayıdaki bu kişilerin iddialarına göre, Kanun-ı Esasî daha tecrübe edilmemiştir, "senelerden beri battaldır", otuz yıldır meclisler toplanamamıştır. Değiştirilmesini düşünmek için kesin bir karara varma olanağı yoktur.

Aynı kişiler yeni bir anayasa da yapılamayacağını ileri sürerler. Çünkü Osmanlı parlamentosu bir "Meclis-i Müessisan" (Kurucu Meclis) değildir. Ancak değiştirmeler (tadilât) yapabilir. Yetkisi bu kadardır.

Bu sorunları açıklığa kavuşturan uzun ve ciddî tartışmalar sonunda 1876 Kanun-ı Esasîsi 1909, 1914, 1915, 1916 (üç kez) ve 1918 yıllarında olmak üzere yedi kez değiştirilmiştir.

Değişikliklere ilişkin özelliklere kısaca değinmek, açıklık getirici olacaktır.

Bir kere değişikliklerin tümü de İttihat ve Terakki Fırkası'nca önerilmiş, aynı partinin Meclis-i Mebusan'a egemen çoğunluğu tarafından kabul edilmiş, bu parti dışında yapılan öneriler sonuçsuz kalmıştır.

En önemli değişiklikler birinci yasama döneminde (1908-1911) yapılmıştır. 1909 (1325) tâdilleri tartışmalı, fakat olumlu şekilde sonuçlanmıştır. 1911'deki meşhur tâdil tasarısı ancak, üçüncü dönemde (1914-1918) kesinleşmiştir. Bunların dışında kalanlarda zorluk çıkmamıştır. Bu son değişikliklerin hemen tümü önceden değiştirilmiş maddelere yeniden değişmeler getirmiştir.

1909 (1325) Değişiklikleri (8 Ağustos 1325 = 21 Ağustos 1909): Değiştiri önerisi 1908'de verilmiş, fakat 31 Mart olayından ötürü işlemlere 1909 yılında başlanmış ve tamamlanmıştır. Osmanlı anayasal sisteminin en önemli değişiklikleridir. Şu anlamda ki, bu "tâdiller" Osmanlı siyasal rejimini değiştirmiştir. 1876 Kanun-ı Esasîsi ile kurulan rejim, *mutlaklığını* yitirmiş ve yerini *ikici parlamenter rejime* bırakmıştır. 1909 değişikliği maddî bakımdan yeni bir anayasa niteliğindedir.

Yeni bir anayasa yapılmasının asıl nedeni, Meclis-i Mebusan'ın kendisini yetkili bulmaması ve kendisinde kurucu değil, yalnızca tâdil yetkisi görmesidir. Değişiklikler Kanun-ı Esasî'nin 116. maddesine göre yapılmıştır.

Değiştirme tartışmalarının yapıldığı ilk toplantı yılında (1908-1909) henüz İttihat ve Terakki'den başka siyasal parti yoktur. Fakat muhalefet saflarında Ahrar Fırkası'nın gölgesi sezilmekte, ayrıca Balkanlı ve Arap mebuslar gruplaşmaktadır.

Kuvvetlerarası ilişkiler alanında yapılan çok büyük değişikliklerle, padişahçı rejim, parlamenter rejime dönüştürülmüştür. II. Abdülhamid'in 1878'de meclisi kapatmasını unutmayanların tepkisi yeni rejime özelliğini vermiştir. Fakat, parlamentarizmin en önemli yanı olan yasama (teşri) - yürütme (icra) organları arasında kurulacak yetki dengesi 1909'da, yasama lehine bozulmuştur. Şu anlamda ki, *Meclis-i Mebusan'ın kabineyi düşürmesi kolaylaştırılmış, kabinenin meclisi feshettirmesi zorlaştırılmıştır.* Ve de, kabinenin padişaha karşı değil, Meclis'e karşı sorumluluğu mekanizması kurulmuştur. Padişahın 1876'daki "sonsuz" sayılacak yetkisi sınırlanmış ve azalmıştır. Bu alandaki en büyük değişiklikler bunlardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

CENGİZ ARSLANTEPE ARŞİVİ

"DEVLET-İ ALİYE-İ OSMANİYENİN İHYASI": *13 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan çoğulcu siyasal ortam, anayasanın insan ve toplum hayatına ne ölçüde bağlı olduğunu ortaya çıkarmıştır. O döneme ait, üstünde "Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin İhyası" yazılı kartpostalda (soldan sağa) Midhat Paşa, Sabahattin Bey, Fuad Paşa, Namık Kemal, Enver ve Niyazi Beyler görülüyor. Yukarıdaki meleğin taşıdığı dövizde "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet"; sol alttaki tahtada "Yaşasın Kanun-ı Esasî" yazılı.*

Kamu hak ve hürriyetleri alanında, 1876 sistemi hayli değiştirilmiştir. Şöyle ki: Sansür kaldırılmıştır. 113. maddenin sürgün fıkrası kaldırılmıştır. Toplanma ve dernek kurma hak ve hürriyetleri kabul edilmiştir. Muhabere belgelerinin gizliliği konmuştur. Kişi hürriyeti güçlendirilmiş ve açıklığa kavuşturulmuştur; şeriatın ve kanunun saptadığı nedenlerden gayrı bir "sebep ve bahane ile" tutuklama ve cezalandırma usulleri kaldırılmıştır.

Ne var ki, 1876 sisteminin "özel kanuna havale" ilkesi, hiçbir değişikliğe uğramadan yerinde bırakılmıştır. Ayrıca, hak ve hürriyetlerin bazılarını olsun, güvence bakımından tanımlama yoluna gidilmemiştir. İttihat ve Terakki'ye en büyük suç olarak yüklenen "Kavanin- muvakkate" (geçici kanunlar) de hafif bir değişiklikle yerinde kalmış ve Kanun-ı Esasî'nin amacı dışında kullanılmıştır (madde 36).

1911-1914 değişikliği (9 Kânunusâni 1330-22 Ocak 1915): Tamamen siyasal bir önlem olarak, Mebusan'daki çoğunluğunun hizipleşmelere yer verdiğini, muhalefetin de Hürriyet ve İtilâf Fırkası adı altında birleşerek gittikçe arttığını gören İttihat ve Terakki Fırkası, bu durumu karşılamak için 1911 yılında Kanun-ı Esasî'de yeni bir değişiklik önerisinde bulunmuştur. Önce sadrazamlığa Sait Paşa getirilmiştir. Değişiklik gerekçesi de bir itirafa dayandırılmıştır. Buna göre, 1909 tâdilatı önerilirken parlamentarizmin Yasama-Yürütme eşitliğine ve dengesine dayandığı bilinmemekteydi ve padişahın yetkileri çok kısılmıştı. Bu "yanlışı düzeltmek amacıyla" İttihat ve Terakki, Mebusan'ın Yürütmeye karşı güçlü olması ilkesinden vazgeçmekteydi. Bu yeni tutumun doğal sonucu olarak da, Meclisi fesih sisteminin kolaylaştırılmasını istemiştir. Ancak bu yoldan Meclis-i Mebusan'ı kontrole almayı planlamıştır.

Bu istek aslında 1876 sistemine geri dönülmesi sayılabilirdi. 7. ve 35. maddelerdeki değişiklik önerisi çok uzun, çok şiddetli tartışmalar içinde geçmiştir. İttihat ve Terakki'nin çoğunluğu anayasa değişikliğinin kabulü için gerekli sayının altına düştüğünden, oylamalar sonuç vermemiştir.

İttihat ve Terakki bu durum karşısında yeni bir taktiğe başvurarak Sait Paşa'yı istifa ettirmiş ve ona ikinci bir kabine kurdurmuştur. O da muhalefetin görüşmeleri tıkamasıyla (insidad-ı müzakere = tıkaç) karşılaşmıştır. Bu durum değiştirilmek istenen 35. mad-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

de ile (tekrar tekrar red sayılarak) çözülmüş ve padişaha Meclis-i Mebusan'ı feshettirmiştir (18 Ocak 191).

Adı "sopalı seçim"e çıkan yeni bir genel seçim sonucu ikinci yasama dönemi başlamıştır (18 Nisan 1912). Tâdil önerisi bu meclisten kolaylıkla geçmiş; Âyandan geçmesi ve padişahın "tasdiki" işlemleri kalmıştır.

Siyasal olaylar bunların gerçekleşmesine engel olmuştur. "Halâskâran Zabitan" hareketi Sait Paşa kabinesini istifaya sürüklemiştir (22 Temmuz 1912). Yeni gelen Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi Meclisi feshetmiştir (5 Ağustos 1912). İttihat ve Terakki muhalefete geçmiştir. İkinci yasama dönemi çok kısa sürmüştür. Ve Balkan savaşları nedeniyle genel seçimler ertelenmiştir.

Bâbıâli Olayı sonucu (23 Ocak 1913) İttihat ve Terakki yeniden iktidarı ele geçirmiş, üçüncü yasama dönemi 1330 (1914) yılında başlatılmıştır. 1911 yılında yapılan öneri bu dönemde kabul edilmiştir. Bu nedenle öneriye "1911 tâdilatı" ya da "1914 tâdilatı" da denilmiştir.

Daha sonra yapılan bir değişiklikle 35. madde tamamen kaldırılmıştır.

Öteki Değişiklikler

Bunlar, yukarıda ele aldığımız "tâdiller"e oranla ikincil niteliktedir. Siyasal ve anayasal özellikleri, hemen tümü değiştirilmiş olan maddelerde yeniden değişiklik yapmış olmalarıdır. Bu da İttihat ve Terakki'nin kendine uygun bir anayasal rejim arayışı içinde olduğunu göstermektedir. Yine bu değiştirmelerin tümü İttihat ve Terakki'nin tek başına egemen olduğu,başka partilerin bulunmadığı, hattâ etnik gruplaşmaların faal olarak görülmedikleri üçüncü yasama döneminde süratle ve az tartışma ile yapılmıştır.

1915 tâdili ile 1911 önerisi yasalaştırılmıştır (29 Kânunusâni 1330-11 Şubat 1916).

1915'te yapılan ikinci bir tâdil ile mebusların tahsisat ve harcırah sorunları yeniden düzenlenmiştir (25 Şubat 1331-10 Mart 1916).

Aynı tarihte yapılan yeni tâdil ile 1915 tâdili değiştirilmiş, 35. madde kaldırılmış (tayyedilmiş), Meclisin feshi doğrudan doğruya 7. maddedeki padişahın yetkileri arasına alınmıştır.

1916 yılında yapılan üçüncü bir değişiklik ile seçme ve seçilme işlemlerinde yeni bir düzenleme yapılmıştır (7 Mart 1332-20 Mart 1916).

1918 tâdili seçim alanında yenilik getirdiği gibi, savaş halinde yasama döneminin uzatılabilme yolunu ilk kez açmıştır (21 Mart 1334/1918).

Kanun-ı Esasî'nin Sonu

Kanun-ı Esasî, -uygulanmadığı istibdat rejimi dahil- 1876'dan 1924 yılına değin yarım yüzyıla yakın bir süre (48 yıl) yürürlükte kalmıştır. Bu süre içinde padişahçı bir meşrutiyeti, otokratik bir rejimi, parlamenter bir meşrutiyeti çatısı altında toplamıştır.

Fakat asıl ilginç olan bir sorun daha vardır. O da, 1920-1924 yıllarını kapsayan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti döneminde yürürlükte sayılmış olmasıdır.

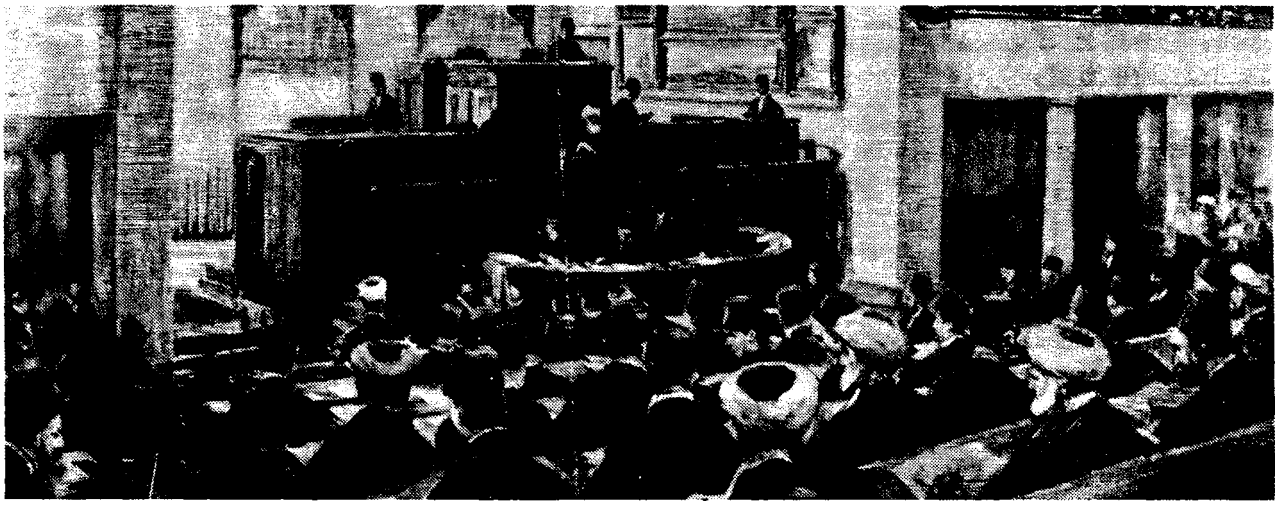
Bu durum özellikle 1920-1923 yılları arasında, yani TBMM'nin birinci döneminde çok daha açıktır. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun da varlığı gözönünde tutulursa, ortaya iki anayasanın bir arada geçerli sayıldığı bir Anayasa Hukuku tablosu çıkmaktadır.

TBMM'de Kanun-ı Esasî'nin de yürürlükte olmasını isteyen bir grup vardı. O kadar ki, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu yapılırken bu grubun sözcüleri, *"Bu maddelere muhalif olmayan Kanun-ı Esasî mevad ve ahkâm mer'iyü'l-icradır"* yolunda önerge vermişlerdir. Teklif Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle reddedilmiştir.

Bununla beraber Kanun-ı Esasî'yi açıkça var sayan bir kanun da vardır: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine Dair Kanun"-un (5 Ağustos 1921) 1. maddesinde, *"Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vazı-ül yed yegâne kuvvet-i âliye olan ve âzasından her birinin Kanun-ı Esasî ve Teşkilât-ı Kanuniyle hukuk ve masuniyet-i teşriiyesi tabiatiyle mahfuz..."* denilmektedir.

Bu kanun dört kez yenilenmiş, fakat bu kayıt -başka değişmeler olduğu halde- aynen kalmıştır.

Kanun-ı Esasî'nin ve tâdilâtının TBMM'ce var sayılmasının en anlamlı kanıtı, 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 104. maddesiyle ilga edilmiş (kaldırılmış) olmasıdır. □

1909 DEĞİŞİKLİĞİ: *1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından toplanan parlamento, 1876 Kanun-ı Esasîsi'ni önemli ölçüde "tadil" etti. Bu değişikliklerle "maddî" bakımdan yeni bir anayasa meydana getirildiği söylenebilir.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Anayasal Metinlerde Egemenlik

Rona Aybay

Monarşiden Cumhuriyete

Devlet iktidarının biçimi, içeriği, nasıl ve kim tarafından kullanılacağı, sınırlarının ne olacağı gibi sorunlar, devlet yapısının temel sorunlarıdır. Genellikle, her devlette bu sorunların bir temel hukuk metniyle (yazılı anayasayla) çözüme bağlanmasına çalışılır. 18. yy.'dan bu yana, birçok ülkede yazılı anayasalar, devlet örgütüne "rasyonel" nitelik kazandırmanın bir aracı olarak kabul edilmiştir. Öte yandan, anayasalara belli sınıfların iktidarını sağlamlaştırma veya dengeleme aracı olarak da bakılmıştır. Yazılı anayasalara, genellikle, devlet iktidarının keyfî kullanılışlarına karşı, bireylere belli güvenceler sağlayan belgeler olarak da umut bağlanmıştır. Anayasanın, devlet organlarına yetkiler verirken bu yetkilerin sınırlarını da belirtmesi bu bakımdan önemli görülmüştür.

Osmanlı tarihinde yazılı anayasa biçimindeki ilk sistematik düzenleme, 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasî'dir. Padişahın mutlak yetkilerine çok zayıf bazı sınırlamalar getirmeye çalışan, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Âyan denilen iki meclisten oluşan bir parlamento (Meclis-i Umumi) kurulmasını öngören bu ilk Osmanlı yazılı anayasası, o dönemin Avrupa ülkeleri anayasalarına biçimsel bakımdan benziyordu. Yürürlüğe girmesinden çok kısa bir süre sonra, Padişah II. Abdülhamid, bu Anayasa'yı fiilen yürürlükten kaldırmıştır. 1908'de açılan ve İkinci Meşrutiyet adı verilen dönemde bu Anayasa yeniden yürürlüğe konmuş ve çeşitli değişikliklerle, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar yürürlükte kalmıştır.

Egemenliğin ulusa ait olması ilkesi, TBMM'nin ilk toplantısını yaptığı 23 Nisan 1920 günü kabul ettiği bir takrirle Türk Anayasa tarihine girmiştir. Bu takririn 3. maddesinde, TBMM'de toplanıp yoğunlaşmış (tekasüf etmiş) "irade-i milliye'nin" (ulusal istencin) yurdun mukadderatına elkoymuş bulunduğu bildirildikten sonra şöyle denilmiştir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde (üstünde) bir kuvvet mevcut değildir."

Türk anayasa tarihinde, monarşiden cumhuriyete geçişin dönüm noktasını simgeleyen bu takririn altındaki imza Mustafa Kemal'indir. Takririn başlığı şöyledir: *"Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin salâhiyetleri ile bir hükümet kurulması hakkında Mustafa Kemal'in teklifini ihtiva eden takriri."*

Gerçi takririn ek bölümünde "padişah ve halife"den yine söz edilmektedir ama, kendisi "cebir ve ikrahtan âzade olduğu" (zor ve korkutma altında bulunmaktan çıktığı) zaman, "Meclis'in tanzim edeceği" yasal ilkeler içinde yerini alacaktır. Demek ki, padişahın egemenliğe sahip olması, Meclisin kabulüne ve koyacağı sınırlamalara bağlanmaktadır.

1876 Anayasası'nda Egemenlik

Monarşiden cumhuriyete geçişte ilk adım olan bu Meclis kararından önce, pozitif anayasa hukuku bakımından egemenlik kime aitti? Osmanlı tarihinde, çağdaş anlamda yazılı anayasa sayılabilecek ilk belge olan 1293 Kanun-ı Esasî'sinde (1876 Anayasası) "hâkimiyet" (egemenlik) sözü kullanılmış değildir. Bu anayasanın dilinde, bu kavram "saltanat" sözüyle ifade olunmuştur. Bu "üstün güç", üstelik en üstün dinsel gücün, hilâfetin de eklenmesiyle, Osmanlı sülâlesinden gelen en büyük çocuğa aittir. 1876 anayasasının bu konuya ilişkin 3. maddesi şöyle diyordu:

"Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye, Hilâfet-i Kübra-i İslâmiyyeyi haiz olarak Sülâle-i Âl-i Osmâni'den usul-i kadîmesi veçhile ekber evlâda aittir"

Buradaki ekber (en büyük), evlâttan sadece erkek çocukların anlaşılması gerektiğinde hiç tereddüt olmamıştır.

1876 Anayasasında, sultan sülâlesinin mülk ve gelirlerinin güvence altına alınması da unutulmuş değildir:

"Sülâle-i Âl-i Osman'ın hukuk-ı hürriye ve emval ve emlâk-i zatiye ve madâmelhayat (ömür boyu) tahsisat-ı maliyeleri tekafül-i umumî tahtındadır." (madde 6).

Daha sonra, II. Meşrutiyet döneminde yapılan bir değişiklikle, Osmanlı sülâlesinin devletten alacakları tahsisatın bir kanuna bağlanması öngörülmüştü ama mülk ve gelirleriyle ilgili cümle aynen bırakılmıştı.

1876 Anayasası, padişahın hem Osmanlıların hükümdarı hem de halife sıfatıyla dünyadaki bütün Müslümanla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İKİ MECLİSLİ PARLAMENTO: *1876 Kanun-ı Esasîsi iki meclisten oluşmuş bir parlamento öngörüyordu. İlk Osmanlı anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasîsi o dönemin Avrupa ülkelerinin anayasalarına biçimsel olarak da benziyordu.*

rın koruyucusu olduğunu 4. maddesinde de belirtmiştir:

"Zât-ı Hazret-i Padişahî hasbelhilâfe din-i İslâmın hâmîsi ve bilcümle tebaa-i Osmaniyye'nin hükümdar ve padişahıdır."

Meclis-i Umumî (Âyan ve Meb'usan meclisleri) üyeleri de, göreve başlarken "Zât-ı Hazret-i Padişahî"ye sadakat andı içmek zorundaydılar (madde 46).

1876 Anayasasının özgün biçiminde, padişahın üstün gücünü sınırlayan kuramsal bir ilkeye bile yer verilmiş değildir. Ancak, II. Meşrutiyet'ten sonra 1876 Anayasasının 3. maddesinde yapılan değişiklikle böyle bir sınırlama getirilmiştir. Bu değişiklikle, padişahın tahta çıkışında, Meclis önünde din kurallarına (şer'-i şerîf) ve Anayasa'ya bağlılık ile vatan ve millete sadakat andı içmesi öngörülmüştü:

"Zât-ı Hazret-i Padişahî hîn-i cülusunda Meclis-i Umumî'de ve meclis müçtemi değilse ilk içtimaında şer'-i şerif ve Kanun-ı Esasî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder."

Böylece, padişahın üstün gücünü kullanırken birtakım din ve hukuk kurallarına bağlı kalması gerektiği bir anayasa hükmü haline getirilmiş oluyordu.

Öte yandan, Kanun-ı Esasî'de yapılan başka değişikliklerle de, padişahın yasama ve yürütme organları üzerindeki yetkileri, meşrutî (anayasalı) monarşi niteliğine uygun bir biçimde sınırlandırılmıştı.

Padişah Egemenliğinin Sınırlandırılması

Padişahlıktan cumhuriyete geçişte bundan sonra gelen büyük aşama, TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 günü Mustafa Kemal imzasıyla verilip Meclisçe kabul edilen takrirdir. Yukarıda açıkladığımız bu takririn metninde, TBMM'nin üstünde bir kuvvet mevcut olmadığı belirtilmiş, ama ek (hatıra) bölümünde Padişah ve Halife kurumlarının varlığı da kabul edilmiştir. Ancak, padişah ve halife, işgal edilmiş başkent İstanbul'da "cebir ve ikrah" (zorlama ve korkutma) altında bulunduğundan, anayasal düzen içindeki yeri bu durumun düzelmesinden sonra belli olacaktır. Bunun yasal koşulları da yine Meclisçe saptanacaktır.

Cumhuriyet'in resmen ilanından önceki dönem (1920-1923) boyunca, Ankara'daki Meclis'le İstanbul'daki Hilâfet ve Saltanat arasındaki çelişki, bu dönemde Meclisçe kabul edilmiş anayasal metinlere de kaçınılmaz olarak yansımıştır. 5 Eylül 1336 (1920) tarihli "Nisab-ı Müzakere Kanunu"nda belirtilen Büyük Millet Meclisi'nin gayelerinin başında hilâfet ve sal[t]anatın kurtarılması da vardı. Daha sonra kabul edilen 20 Ocak 1921 tarihli "Teşkilât-ı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Esasiye Kanunu" (1921 Anayasası) da, ek maddesiyle Nisab-ı Müzakere Kanunu'na gönderme yaparak bu çelişkiyi ortaya koymuştur.

Bu çelişkiye son verilmesi bakımından çok önemli bir aşama, TBMM tarafından 1922 yılı sonlarında kabul edilen 307 ve 308 sayılı kararlardır. Bu iki karardan ilki, 30 ekim 1922 tarihlisi, şu başlıkla yayımlanmıştır: *"Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i Umumiye Kararı."*

Bu kararda belirtilenler şöyle özetlenebilir: Osmanlı İmparatorluğu göçmüş, TBMM ve onun hükümeti, ulusal sınırlar içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olmuştur. TBMM tarafından kabul edilmiş 1921 Anayasası ile "hukuk-ı hükümranî" (egemenlik) ulusa verilmiş olduğundan, İstanbul'daki padişahlık tarihe intikal etmiştir; İstanbul'da meşru bir hükümet yoktur.

307 sayılı kararın son cümlesi ise aynen şöyledir: *"TBMM'nin Türk Hükümetinin hakk-ı meşruu olan Makam-ı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağına karar verildi."*

Görüldüğü gibi, 307 sayılı karar, padişahlığa kurum olarak son vermekle birlikte, Hilâfeti Türk Hükümetinin meşru hakkı olarak kabul etmektedir.

1-2 Kasım 1922 tarihli 308 sayılı kararın başlığı da şöyledir: *"Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuk-ı Hâkimiyet ve Hükümranînin Mümessil-i Hakikîsi Olduğuna Dair Hey'et-i Umumiye Kararı"*. Karar, adının da gösterdiği gibi, Türk ulusunun egemenliğin gerçek sahibi olduğu ilkesini kesin bir şekilde açıklamaktadır. Bu uzun kararın şu paragrafı, konumuz bakımından özellikle önemlidir:

"Türk Milleti, Saray ve Bâbıâli'nin hıyanetini gördüğü zaman Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu (1921 Anayasası) ısdar ederek, onun birinci maddesi ile hâkimiyeti padişahtan alıp bizzat Millete ve ikinci maddesi ile icraî ve teşrîî kuvvetleri (yürütme ve yasama güçlerini) onun yed-i kudretine vermiştir. Yedinci madde ile de harp ilanı, sulh akdi gibi bütün hukuk-ı hükümranîyi milletin nefsinde cem eylemiştir.

Binaenaleyh, o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve milli bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfu (kaldırılmış) olup yerine Türkiye Büyük Meclisi kaim olmuştur."

Böylece, bu kararla padişahlığın son bulduğu, deyiş yerindeyse, "önceye etkili" olarak açıklanmış oluyordu. Ancak, hilâfet konusunda Osmanlı Hanedanının hak sahibi olduğu kabul edilmişti; fakat, halife TBMM tarafından seçilecekti:

"Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a ait olup Halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, bu hanedanın ilmen ve ahlâken erşet ve eslah olanı intihap olunur.

Türkiye Devleti, makam-ı Hilafetin istinatgâhıdır."

307 ve 308 sayılı kararların alınmasından 1 yıl kadar sonra cumhuriyet resmen ilan olunmuştur. Bu olay, zaten çoktan doğmuş olan çocuğun adının konulması olarak nitelendirilmiştir. Cumhuriyeti ilan eden kanunun adı bu bakımdan ilginçtir: *Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının (maddelerinin) Tavzihan (açıklanarak) Tadiline Dair Kanun.* 29 Ekim 1923 tarihli bu kanun, görüldüğü gibi, gerçekte bir yenilik getirmediğini, sadece mevcut durumu tavzih ettiğini, yani açıklığa kavuşturduğunu belirtmektedir. Cumhuriyeti ilan eden kanunun metni şöyledir:

"Hâkimiyet, bilâ kayd ü şart Milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devletinin şekli hükümeti, Cumhuriyettir."

Böylece, egemenliğin kuramsal kaynağı olarak monarşi kesinlikle reddolunup, yerine milletin konulduğu açıkça belirtilmiş oluyordu.

Kısa bir süre sonra kabul edilen 1924 Anayasası (20 Nisan 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) aynı ilkeleri, anayasa maddesi halinde şöyle belirtmişti:

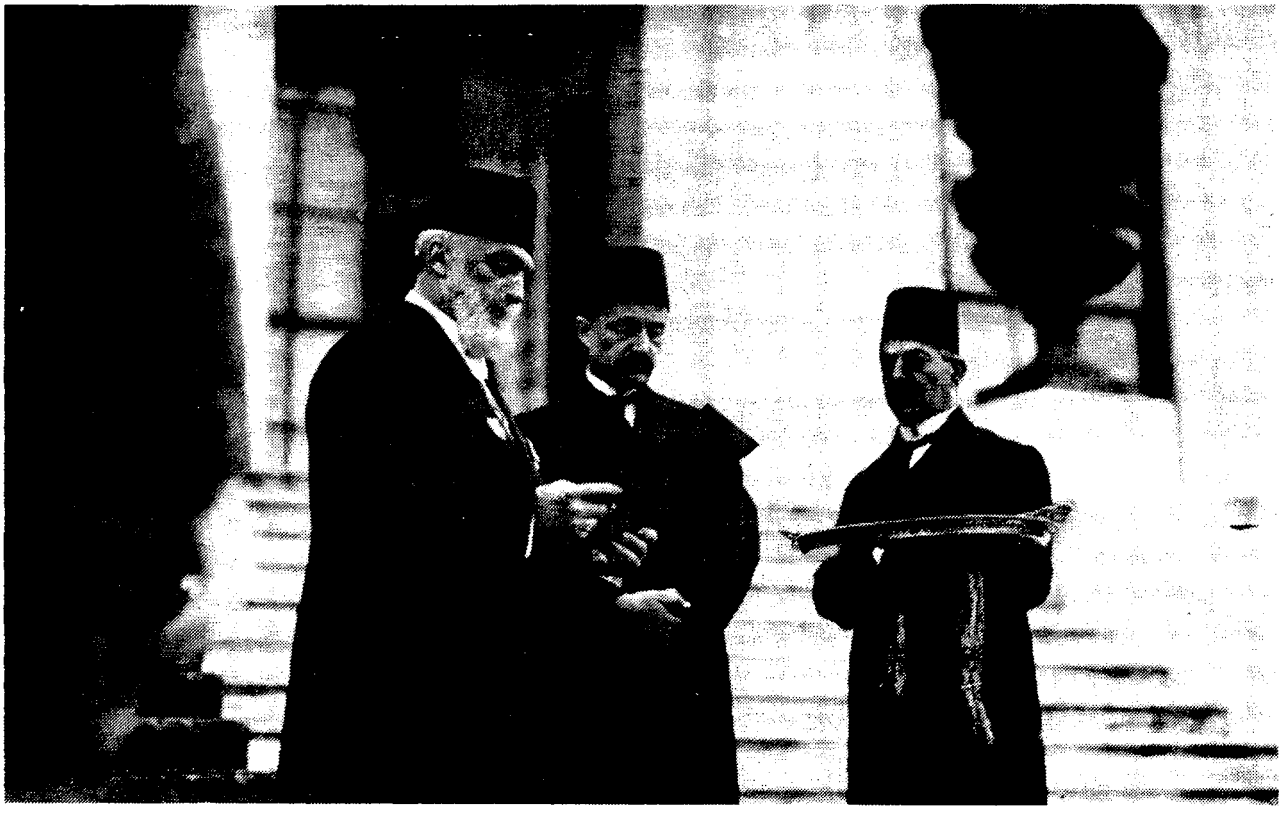
"Türkiye devleti bir Cumhuriyettir." (madde 1); "Türkiye Devletinin dini, dini-i İslâmdır, (...)" (madde 2); "Hâkimiyet, bila kayd ü şart Milletindir" (madde 3); "Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, Millet namına hakk-ı hâkimiyeti istimal eder." (madde 4).

Egemenliğin monarktan (padişahtan) alınıp millete ait olduğunun kuramsal ilke olarak kabulü, hiç şüphesiz, uluslaşma süreci açısından çok önemli bir aşamaydı. Türk insanının, padişahın tebaası (uyruğu) olmaktan çıkıp Cumhuriyet'in vatandaşı (yurttaşı) olma aşamasına tam ulaşması için ise, ekonomik ve kültürel alanlarda çok büyük atılımlara ihtiyaç bulunuyordu.

Anayasaların Akıbeti

Anayasa metinlerinde "anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığını" belirten hükümlere yer verilmesi âdettir. Bunun yanı sıra, anayasaların nasıl, hangi usullere uyularak değiştirilebileceği de yine anayasanın kendi metninde belirtilir. Anayasayı, bu belli hukuk usulleri dışında değiştirmeye veya bütünüyle

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

PADİŞAHLIĞIN VE HİLÂFETİN SONU: *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1-2 Kasım 1922 tarihli kararı padişahlığın son bulduğunu açıklayınca son padişah Vahidettin Türkiye'den ayrıldı. Ayrı kararda hilâfetin "Hanedan-ı Âl-i Osman'a ait" olduğu kabul ediliyordu. Birtakım tartışmalara yol açan hilâfet sorunu, ancak cumhuriyetin ilanından sonra, TBMM'nin 3 Mart 1924 günü kabul ettiği yasa ile çözümlendi. Karşı sayfada son padişah Vahidettin, üstteki fotoğrafta son halife Abdülmecid, mabeyincisi ve bir hizmetkârıyla.*

ortadan kaldırmaya kalkışmak da, ceza kanunlarında, en ağır ceza gerektiren suçlar arasında sayılır.

Ama, anayasaların kendi içlerinde öngörülmüş usuller dışında, siyasal veya askerî güçlerce fiilen ortadan kaldırıldıkları da bazen görülür.Böyle durumlarda, genellikle, yeni iktidar yeni bir anayasa hazırlar veya eski anayasada köklü değişiklikler yapar. Yeni bir anayasa yapılıncaya kadar geçecek "geçiş dönemi" için, eski anayasanın bazı hükümleri yürürlükte bırakılmış da olabilir.

"Anayasanın üstünlüğü" konusunda, 1293 (1876) Kanun-ı Esasîsi'nin hükmü şuydu:

"Kanun-u Esasî'nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemez" (madde 115).

Bu hüküm, Anayasa'nın en üstün yasa olduğunu, temel bir kuramsal ilke olarak yeterince açık bir biçimde belirtmişti. Ayrıca, Meclis-i Umumî (Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan) üyelerinin göreve başlarken içecekleri andın metninde anayasa hükümlerine (Kanun-ı Esasî ahkâmına) sadakat da vardı (madde 46).

Ancak, tarihin akışı ve Osmanlı Devleti'nin çürüyüp göçmesi karşısında 1876 Anayasası da yıkılıp gitmiştir. Kuramsal olarak yürürlükte bulunduğu dönem içinde de, 1876 Anayasası'nın gerçekten uygulandığı pek söylenemez. Tarihimizin ilk sistematik yazılı anayasası olan 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin bazı maddelerinde, II. Meşrutiyet'in ilânından başlayarak birtakım değişiklikler, anayasanın kendi içinde öngörülmüş usullere uyularak yapılmıştır. Kanun-ı Esasî'nin 116. maddesinde düzenlenmiş bu usule göre, anayasa değişikliğinin, her iki mecliste de, özel çoğunlukla kabulü ve sonuç olarak da padişahın onayı gerekiyordu.

Ama, tarihimizin ilk sistematik yazılı anayasasının bütün olarak varlığına, kendi dışındaki güçlerce ve kendi öngördüğü usuller söz konusu olmaksızın son verilmiştir. Böylece, yapılmış ilk anayasa, aynı zamanda bozulmuş ilk anayasa olarak da tarihe geçmiştir.

Kanun-ı Esasî'nin Sona Ermesi

Özellikle günümüz açısından hiçbir pratik değeri olmamakla birlikte, Kanun-ı Esasî'nin hangi tarihte hukuken yürürlüğünü yitirdiği sorulabilir. Buna kesin bir yanıt vermek zor olmakla birlikte, TBMM'nin kabul ettiği 307 ve 308 sayılı kararlar yoluyla konu aydınlatılabilir:

TBMM tarafından kabul edilen 307 sayılı "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkıraz Bulup, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i Umumiye Kararı"nın tarihi 30 Ekim 1922'dir. Buna bakarak, Kanun-ı Esasî'nin de o tarihte yürürlükten kalkmış olduğu söylenebilir.

307 sayılı kararın hemen arkasından 1-2 Kasım 1922 tarihli, 308 sayılı *"Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuk-ı Hâkimiyet ve Hükümranînin*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mümessil-i Hakikîsi olduğuna Dair Heyet-i Umumiye Kararı" ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun "tarihe intikal ettiği" zamanı, 1921 Anayasası'nın kabulüne kadar geri götürmektedir. Bu da 20 Ocak 1921'dir.

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, tarihimizin en kısa ömürlü anayasasıdır. Bu anayasanın resmî adındaki "Teşkilât-ı Esasiye", Osmanlı "Kanun-ı Esasî"si karşısındaki durumu bakımından özellikle seçilmiş gibidir.

1921 Anayasası, "Anayasanın üstünlüğü" ve değiştirilme usulleri gibi konuları düzenleyen hükümler içermemektedir. Anayasa değişikliği için özel çoğunluk koşulları aramamasından dolayı, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, anayasa hukuku deyimiyle "yumuşak" anayasalardan sayılır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı da, 1921 Anayasası'nın "açıklığa kavuşturularak değiştirilmesi" (tavzihan tadili) yoluyla gerçekleştirilmiştir.

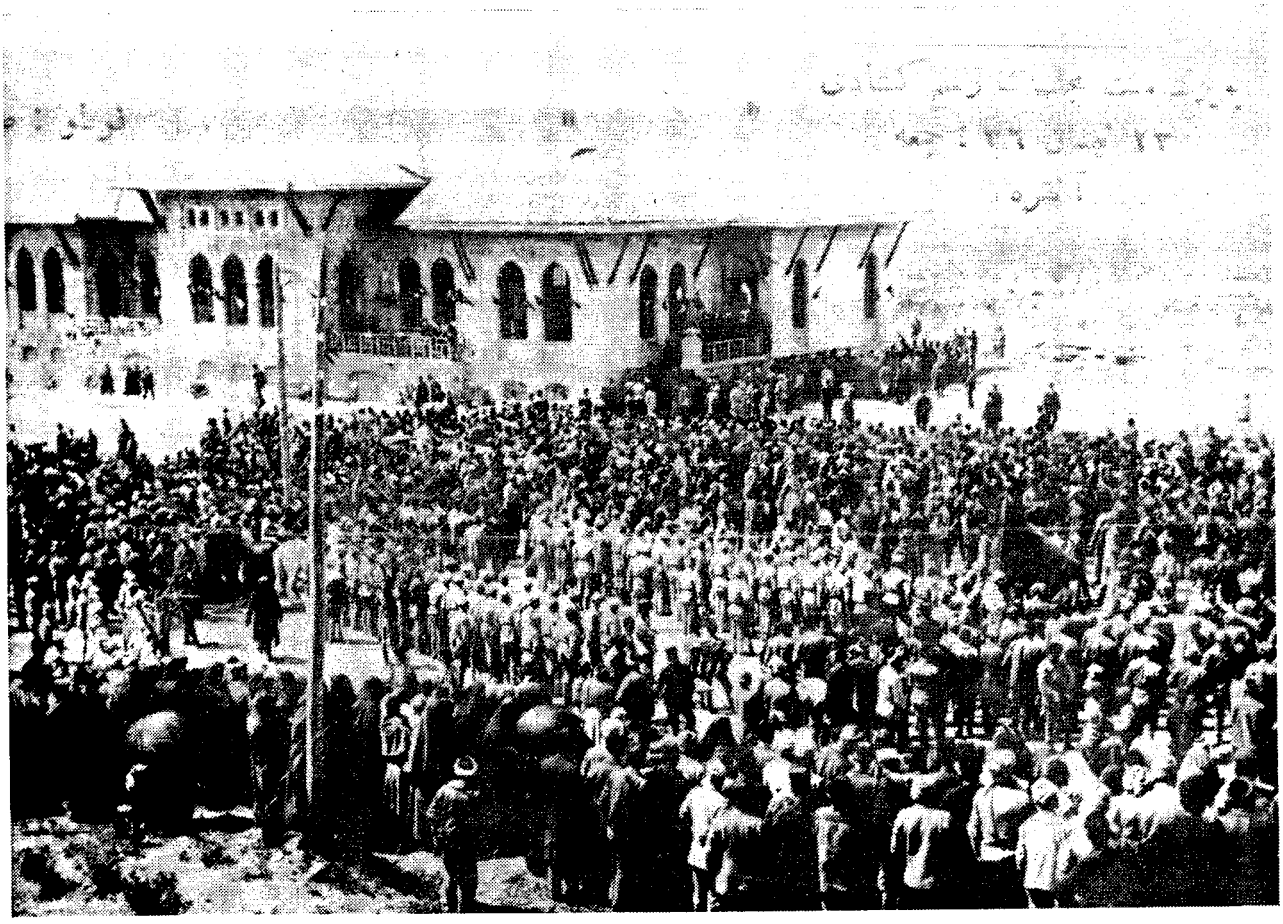
1921 Anayasası'ndaki, kanunların yapılmasında dikkate alınacak ilkeleri saptayan cümle (madde 7), 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin, II. Meşrutiyet döneminde değiştirilmiş 118. maddesinden aynen alınmıştır:

"Kavanin ve nizâmat tanziminde muamelât-ı nâsa erfak ve ihtiyacât-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adâb ve muamelât esas ittihaz kılınır."

1921 Anayasası'nın yerini alan 1924 Anayasası (20 Nisan 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu), "anayasanın üstünlüğü" konusunda Osmanlı Kanun-ı Esasîsi'ndeki hükmü daha da güçlendirerek yinelemiştir:

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun hiçbir maddesi, hiçbir sebep ve bahane ile ihmal veya tatil olunamaz. Hiçbir kanun Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na münafi (aykırı) olamaz." (madde 103).

1924 Anayasası da, kendi metninde (madde 102) öngörülen usulle çeşitli değişiklikler geçirmiş, ama bütünüyle ortadan kalkması kendi dışındaki usullerle olmuştur. 27 Mayıs 1960'taki askerî müdahale sonucunda, o zaman yürürlükte bulunan 1924 Anayasası'nın önce bazı hükümleri, sonra da bütünü yürürlükten kaldırılmıştır. □

MECLİS'İN İLK TOPLANTISINDA: *23 Nisan 1920 günü toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, ilk toplantısında kabul ettiği bir "takrir"le, anayasa tarihine girecek şu kararı almıştı: "TBMM'nin fevkinde bir kuvvet mevcut değildir."*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

AYDINLAR

Tanzimat Döneminde Yurtdışına Eğitime Gönderilen İlk Aydınlar

Tanzimat ve Aydınlar
Prof. Dr. Şerif Mardin

Osmanlı Aydını
Dr. Mehmet Ali Kılıçbay

Tanzimatın Getirdiği "Aydın"
İsmet Özel

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, Devlet Yapısı ve Yönetimi, Düşünce Akımları, Edebiyat, Jön Türkler, Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler, Tanzimat, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tanzimat ve Aydınlar

Şerif Mardin

Tanzimat hareketi içinde "aydın"ların yerini tayin etmekteki başlıca engel, bu kavramın Batı'da taşıdığı vurgunun Osmanlı kültüründe eksik olmasından ileri gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Tanzimat "Aydın"larını incelemeye başlamadan önce birkaç ayırıcı ögeyi hatırda tutmamız gerekir.

1. Aydın kavramı bize Batı'dan intikal etmiştir. Geleneksel Osmanlı topluluğunda "âlim" (bilgin) ya da "ârif" (derin veya gizli bilgileri kavrayabilmiş olan) olarak tanınan kişinin nitelikleri Batı'da "aydın"la birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan *"intellect", "intellectuel", "le siécle des lumières"* (aydınlanma yüzyılı) gibi ifadelerdeki vurguyu vermez.

2. "Aydın" (*intellectuel*) kavramı Batı'da bile bir toplumsal grubu tanımlamak için oldukça geç (19. yy 'ın sonuna doğru) oluşturulmuş bir kavramdır. Bu kavramın üretilebilmesi ise "fikir" üzerinde çalışmanın bir uzmanlık dalı haline gelmiş olmasını gerektirir. Böyle bir "fikir uzmanları" topluluğu Batı'da yavaş ve geç oluşmuştur. 19. yy'ın sonunda oluşan "fikir uzmanı" kavramı, az zaman sonra beraberinde fikirle uğraşanların toplum sınıflarından ayrı bir sınıf oluşturdukları anlayışını da getirmiştir. Batı'da 18. yy'da bu özellik, ne bir "grup" ya da "sınıf" ima eden bir tabir olarak, ne de ampirik bir vâkıa olarak vardır. İncelememizin başladığı 1830'ların sonunda Batı'da bunun belirtilerine rastlanmaya başlandığı belki söylenebilir. Ancak, o zamanlar kullanılan *"La République des Lettres"* gibi tâbirler yazı yazanların topluluğuna işaret eder ve çok daha belirsiz anlamlar taşır. Uzun yıllar Batı'da bile "Aydın" konusundaki anlayışı en iyi şekilde simgeleyen söz, Fransız 17. yy'ının *"honnête homme"* anlayışıdır. O da, Descartes'ın etkisiyle, herkesin faydalanabileceği bir genel kültür birikiminden "feyz" alarak insanlığını geliştirebileceği fikrine dayanır.

ŞİNASİ (1826-1871): *Geleneksel Osmanlı eleştiri türünün aşılmasında, onun aydın tutumunun küçümsenmeyecek bir yeri vardır. Geleneksel toplum ilişkilerini "zülf-i yare dokunmadan" eleştirmeye çalışmıştır.*

Aydın olarak tanımladığımız kişilerin Batı'da o zamanki sosyal statüsüne gelince, bu da karışık bir sorundur. Fransız filozofu Voltaire (1694-1778) sonradan Prusya kralı II. Friedrich olacak olan kişi ile mektuplaşıyordu, fakat bu şerefli yazışma Voltaire'in incittiği bir Fransız asilzadesi tarafından dövdürülmesine mâni olamamıştı. Mozart, Salzburg piskoposu için müzik yazıyordu fakat, uşakların yemekhanesinde yemek yiyordu. Bu durum 19. yy'ın başında çok değişmemişti.

Öyleyse, 19. yy'ın başlangıcı Batı "aydın"larını incelemeye kalktığımız zaman bazı kişileri biraz da bugünkü önyargımızla gruplandırıyoruz. 18. yy. aydınlanma devri aydınları arasında onları bir dereceye kadar bir grup haline getiren bir alışveriş vardı, fakat grup niteliklerini kendilerine bağlayan "meslek tipleri", bugünkü gibi toplumsal yapıdaki yerleri değildi. Onları bir grup haline getiren belirli bazı fikirleri paylaşmaları ve iletişim araçlarını, bu fikirler uğrunda, o zamana kadar görülmemiş bir şekilde kullanmalarıydı. Kitap, broşür, gazete, dergi gibi araçlar etrafında fikir oluşturmak bu kişilere bir "paylaşılan kimlik" sağlıyordu. Diğer taraftan bu kişiler Avrupa'da 17. yy'dan itibaren gelişen bilim kurumları, araştırma projeleri ve okunan tebliğlerle fikir yürüttükleri alanları devamlı olarak genişletiyorlardı. Bütün bu fikir kümesi içinde "kritik düşünce" (her çeşit sosyal ve felsefi değerin tartışılabileceği anlayışı), bu "aydın"lar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

için bir entelektüel ölçüt veriyordu. Buna burada "kritik söylem kültürü" adını vereceğiz. Aydınların kendileri bu ölçüt'ün "evrensel bir fermantasyon" yarattığını biliyorlardı, fakat kendi grup kimliklerini -okumuşlar ve bilginler paravanası arkasında bile- çok bilinçli olarak öne sürdükleri söylenemez.

Tanzimat devrinin "aydın"larından bahsettiğimiz zaman bütün bu çevre belirleyici unsurları hatırlamamız gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap basımı 1727-1729 sıralarında Osmanlıların faydalanabilecekleri bir sanat olarak belirmişti. İlk basılan kitaplardan anladığımız, bunların daha çok, devlete memur yetiştirmek için önerilen genel kültür düzeyinde eserler olduğudur. Bu girişim, muhtemelen, Batı usulü askeri ve idari yenilikleri Osmanlı İmparatorluğu'na getirmek isteyenlerce önerilmişti. Bahis konusu yenilikçiler arasında en başta yer alanlar "kalem"lerde yetişip bir tür erken Osmanlı bürokrasisi oluşturanlardı. Bunlar, ulemâya (din adamlarına) nisbetle daha "açık" (felsefe konularını daha serbestçe içeren) bir eğitimden geçmişlerdi. Tanzimat öncelerine bakıldığında yenilikçiler arasında bir grup "ulemâ" da görülür. Aşağıda bu İlmiye girdisinin zamanla niçin azaldığını ayrıca açıklamaya çalışacağız. "Üst tabaka"nın bu iki unsurunun (kalemiye, ilmiye) yenilik hareketlerini 18. yy'dan itibaren desteklemelerine karşın Batı kültürünün Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmesi halk katlarında şiddetli tepkilerle karşılaşmıştır. Böylece, Osmanlı "üst tabaka" (memur ve ulemâ) grubunun başlangıçta bir oranda Batı'nın "kritik" düşüncesine benzer bir yaklaşımla kendi toplumlarının eksiklerine bakmayı başardıklarını görüyoruz.

Tanzimat'ın başlangıcında "aydın" tespit etmek istiyorsak bu izin (toplum kritiğinin) üzerinde durmamız gerekecektir. Bu gibi bir pertavsızla konuya baktığımızda Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rıfat Paşa gibi Tanzimat önderleri arasında gerçekten "aydın" nitelikli kişiler bulmamız imkân dahiline giriyor.

Bildiğimiz üzere Tanzimat öncüleri arasında geleneksel Osmanlı Devleti prensiplerinin bazılarının (örneğin "siyaseten katl") artık geçerliliğini yitirdikleri şeklinde bir anlayış vardır. Tanzimat Fermanı, kişilerin "hayat" ve "namus"larını teminat altına aldığını ifade ettiği bölümlerde bu anlayışı yansıtmaktadır. 19. yy boyunca bu ilk

FUAD VE CEVDET PAŞALAR: "Encümen-i Dâniş" adlı bilim kurulunun üyeleri arasında gördüğümüz bu paşalar, Osmanlı dilinin sistematiğini ortaya koymaya çalışan bir gramer yazmayı üstlenmişlerdi. Bu, devlet haberleşmesine hâkim olan "işlenmiş" dilin yalnızca bir azınlık tarafından kullanılabilmesinin sakıncalarını ortadan kaldırma girişiminin ilk adımı sayılabilir.

adımlar giderek daha da artacaktır. Devlet adamları içinde kendi toplumlarına kritik bakışta "aydın" niteliğine erişenler, kritik söyleme katılanlar göreceğiz. Madalyonun diğer yüzü ise "kritik söylem"in daha uzun zaman devlet memuriyetine muhtaç olanlarca şekillendirilmesidir. Aydın ile "kalem efendisi" rollerinin yapışık kardeş olarak ömürlerini sürdürmesi 20. yy ortalarına kadar sürecektir. Bundan dolayı da İbrahim Şinasi Efendi'nin, memur olduğu halde bunun tamamen aksine giden, zamanla "memur"luğu arka plana iten, hatta bir anlamda silen hayat çizgisine şaşmamak mümkün değildir.

İbrahim Şinasi (1826-1871), kendi karakter özellikleri içinde "kritik söylem" olarak tanımladığımız ögeye ilk, fakat en açık şekilde katılan yazarımızdır. Şinasi'nin bu niteliğini özellikle gazetecilik tarihimizde oynadığı rolde izleyebiliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Türkçe gazete devlet tarafından çıkarılan *Takvim-i Vakayi* idi. 1840'ta Churchill adında bir İngiliz ilk Türkçe hususi gazete olan *Ceride-i Havadis*'i çıkarmıştı. Churchill, gazetesini çıkarmak için gene "kalem"lerde çalışanların yardımlarına başvurmuş ve bu alandan kendine bir dizi "gazeteci" bulmuştu. Zamanla, *Ceride-i Havadis* bu kişilerden gerçek gazeteci kimliği kazanmaya başlayan bir kadro oluşturdu. 1860'ta kendisi de "kalem"den gelen, fakat Paris'te maliye tahsili yapan Şinasi, arkadaşı Âgâh Efendi ile birlikte, ilk uzun süreli, Türkçe, özel sahipli gazete olan *Tercüman-ı Ahvâl*'i çıkardı. 1862'de ise ünü zamanımıza kadar gelen *Tasvir-i Efkâr* gazetesini başlattı. *Tasvir-i Efkâr* kısa zamanda "kritik" olarak nitelendirdiğimiz "söylem"in hâkim olduğu bir gazete olarak gelişti. Örneğin, Batı'da "temsil" olmadan vergi toplanamayacağını anlatması bugün bize basit gelebilecek bir bilgiyi aktarıyor, fakat zamanında hayli cesaret isteyen bir yaklaşımdı: Şinasi'nin 1863'te Maliye Nezareti'nden atılması, muhtemelen bu makale dolayısıyladır. Şinasi'nin bundan sonra Paris'e kaçması genellikle Âlî Paşa'ya karşı hazırlanan bir komploya katılmasına yorulur; ancak, kritik yaklaşımının Şinasi'nin karşısına çıkarılan engellerde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Zira, Şinasi münferit olaylar üzerinde toplanan geleneksel Osmanlı eleştiri türünün yerine çok daha prensipiel bir eleştiri getirmişti. Gençlik yıllarında yazdığı şiirlerinden, örneğin Mustafa Reşid Paşa için yazdığı övgüden, genel bir insan ve dünya görüşü olduğunu, bu dünya görüşünde aydınlanma devri fikirlerinin önemli rol oynadığını ve kendisinin Osmanlı devlet ve toplum sisteminin bu ögelere göre şekillenmesini istediğini anlıyoruz. Şinasi'nin, *Şair Evlenmesi* piyesi bu kritik söylemin geleneksel toplum ilişkileri kritiği şekline

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönüştüğü bir nokta teşkil eder. Şinasi'nin, hayatının başında "siyaset" adını verebileceğimiz konuları işledikten sonra, genel kültür alanlarına yöneldiğini biliyoruz. Fakat kendini izleyen Yeni Osmanlılar'dan farklı olarak, bunu bir ödün vermek için değil, ilgi alanları değiştiği için yapmış ve devlet adamlarıyla bir kompromi aramamıştır.

Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da geliştirdiği "kritik söylem", kendinden sonra gazeteyi teslim ettiği Namık Kemal tarafından devam ettirildi.

1860'larda Şinasi'nin "prensipiel" ve "ideolojik" diyebileceğimiz aydın tutumunun yanında aynı yıllarda ikinci bir akım oldukça farklı bir kültür birikimi yaratıyordu. Bu birikimin "kritik söylem"e çok daha az önem verdiği ve farklı bir Batılılaşma stratejisi izlediği söylenebilir. Ancak bu birikimi ortaya çıkaranları da "aydın"ların arasına koymak mecburiyetindeyiz. Bu ikinci akıma "ansiklopedizm" adını verebiliriz. Amacı, çok fazla "zülf-i yâr"a dokunmadan Osmanlı İmparatorluğu'na "faydalı" saydığı gelişmeleri yansıtmaktır. Bu söylem daha çok devlet katlarında yükselmiş olan Tanzimat öncülerince devlet adamlıkları ciddiye alınarak yapılan bir katkıdır.

Eğitimle Gelen

Mustafa Reşid Paşa ile birlikte çalışan Tanzimat'ın önderleri Osmanlı İmparatorluğu'nda bir eğitim yenilemesi hareketine girişmişler, Tanzimat'ın en başarılı ürünü olan -ortaokulla lise arası- bir eğitim kurumunu önce İstanbul'da "pilot" olarak açmış, sonra da ülkeye yaymaya çalışmışlardı. Rüştiye adı verilen bu okullar, çağdaş bir eğitim programı sunuyor; matematik, coğrafya gibi yeni konuları gündeme getiriyordu. Bunun yanında, aynı kuşak "kültür yayma" girişimleri başlatmıştı. Bu yayılmanın sınırlı olacağı ve daha çok devlet işlerinin çağdaş usullere göre yapılmasını sağlayacak personeli yetiştirmek amacını güdeceği varsayılmıştı. Fakat bu da bir yenilikti.

Tanzimat devlet adamları bunun yanında eğitim "yan girişimleri" sayılacak alanlara da girmişlerdir. Örneğin bilim kurumlarının çalışması Tanzimat'ın oldukça erken bir evresinde görülür. 1851'de kurulan *Encümen-i Dâniş* böyle bir düşüncenin ürünüdür. Üyeleri arasında sonradan sadrâzamlığa yükselen Âlî'ler, Fuad'lar ve Cevdet'ler yer alır. *Encümen-i Dâniş*'in en başarılı işi Osmanlı dilinin sistematiğini ortaya koymaya çalışan bir gramer siparişi vermiş olmasıdır. Bu konuyu Fuad ve Cevdet (Paşa) üstlenmişlerdi. Eski dilin özelliklerinden biri, devlet haberleşmesine hâkim olan en "işlenmiş" şeklinin yalnız bir azınlık tarafından kullanılabilmesiydi. Daha II. Mahmud zamanında bunun mahzurları görülmüştü. Tanzimat'ın kurucuları konuya birinci derecede önem verdiler. Yazılan gramer de bu yaklaşımın ürünüydü. Daha sonra Tanzimat devlet adamları Arap harflerinin daha kolayca yazılabilmesi için nasıl değiştirilmeleri gerektiğini programlarına aldılar.

"Dil"e karşı bu ilgi, Şinasi'nin ve Yeni Osmanlılar'ın da paylaştıkları bir kaygıydı. Şinasi ve zamanındakilere "ikinci kuşak" Tanzimatçıları adını verirsek, "dil"in yalnız estetik duyguları okşamak amacına bağlanamayacağı, bir toplumsal yapı ögesi olduğu, bunların devamlı olarak işledikleri bir *tema* olacaktı. Onlara göre modernleşmenin sağlanması ancak en geniş şekilde paylaşılan bir dilin oluşturulmasıyla olabilirdi. "Dil"in bir kimlik aracı olduğu ve aynı zamanda toplumu harekete geçirmek için bir imkân temin ettiği gene üzerinde durdukları bir konuydu.

"Ansiklopedizm"in hâkim olduğu ve devlet adamlarınca yürütüldüğü diğer bir alan, ilk özel bilim kurulunun ortaya çıkarılması olmuştur (Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, 1861). Cemiyetin kurulmasına önayak olan Münif Paşa (1828-1910), Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydınlanma devri yazarlarının makalelerinden oluşan önemli bir tercümesini de yapmıştır *(Muhâverât-ı Hikemiye;* 1859). Cemiyet'in çıkardığı dergi, *Mecmua-i Fünûn* (1862), 1860'ların başından ortalarına kadar, tarih, iktisat, jeoloji, Yunan Felsefesi konularında genel bilgiler, Batı'nın bilimsel gelişmeleri gibi konuları içermektedir.

"Ansiklopedizm" daha çok memur statüsünü en önde tutan memur-aydınlar arasında görülen bir eğilimdir. 19. yy'ın sonlarına doğru bu ikili statünün ters orantılı bir şekilde aydın-memur bileşiminde karşımıza çıkacağını göreceğiz. Memuriyetleri ağır basan aydınlardan aydın nitelikleri önde olan memurlara geçişte, bu ikinci statünün şekillenmesinde aydınlara "ekmek çıkarma"larını mümkün kılan gazete, roman gibi yeni kitle iletişim araçlarının rolü açıktır. İkinci statüye geçişi kolaylaştıran ögeler arasında da iki grubun bir arada toplanmasını sağlayan bazı devlet adamlarının kendi konaklarında tertipledikleri toplantıları saymak gerekir. Kültür çalışmalarının büyük devlet adamlarının konaklarında yapılması eski bir Osmanlı geleneğiydi.

Diğer taraftan, Batı kültür ürünlerinin gözden geçirilerek bir bütün olarak incelenmesinin Tanzimat'tan önceki yıllarda tehlikeli bir iş olduğunu biliyoruz. Pratik faydaları olan topçuluktaki gelişmeler, coğrafya bilgilerinin askerî faydaları, bu gibi meşrulaştırıcı kanıtlarla Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmişti. Fakat Batı'nın bir kültür bütünü olarak bazı üstünlükleri olduğunu ileri sürmek hâlâ tehlikeli bir tutumdu. Buna rağmen, daha Tanzimat'tan yirmi yıl kadar önce çalışmaları "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" adı altında bize intikal eden bir grup, Batı'nın gelişmelerini bir bütün olarak incelemeye çalışmıştı. İsmail Ferruh Efendi'nin Ortaköy'deki yalısında toplanan bu grubun içindeki önemli simalardan biri ulemadan olan Kethüdazâde Ârif Efendi (1777-1849) idi. Tanzimat'tan sonra da bu gelenekten çıkan, fakat aynı zamanda Batı'da Aydınlanma devri aydınlarının toplandıkları "salon"ları andıran gruplaşmalar görüyoruz. Kendi konaklarını bu gibi toplantılara ayıran kimseler arasında Hamdullah Suphi'nin dedesi Abdurrahman Sami Paşa'yı ve babası Abdüllatif Suphi Paşa'yı sayabiliriz. Her iki paşanın konağında Doğu-Batı ilişkilerini tartışan meclislerin toplandığını biliyoruz. Suphi Paşa'nın oğlu Ayetullah Bey ise yeni gelişmeye başlayan anayasacı-meşrutiyetçi eğilimlerin filizlenebilecekleri bu ortamda yetişmiş, Namık Kemal de konakların önemli müdavimlerinden biri olmuştur. Sonradan Ayetullah ve Namık Kemal "Yeni Osmanlılar" topluluğunun kurucuları arasında görülürler. Osmanlı 18. yy üst tabaka kültürüne baktığımız zaman bunların içinde İslâmî inançları -muhtemelen tasavvuf yoluyla- bir çeşit hümanizmaya çevirdiklerine işaret eden kanıtlar buluyoruz. Ancak, bu eğilimler hakkında bugün çok az bilgiye sahibiz. Muhtemelen, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Batılılaşma"sında bu eğilimler etkili olmuştur. Gene bir ihtimal, Tanzimat düşünürlerinin bir kısmında gördüğümüz "Mason"luğun bu akımlardan kaynaklandığıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

PARİS'TE MEKTEB-İ OSMANÎ: *Tanzimat, eğitim yenilemesi çabalarına yönelirken Batı'yı örnek alıyordu. Bu çerçevede ülke içinde çağdaş eğitim programı uygulayan eğitim kurumları açılırken Paris'te özel bir "Mekteb-i Osmanî" de faaliyete geçti.*

"Ansiklopedist" aydınlarla "kritik söylem" aydınları arasındaki fark, en başta bir kuşak farkı olmuştur. 1840'larda doğanlar 1840'larda devletin başında olanları ve onların "ansiklopedist" yaklaşımını "tutucu" olarak görmekteydiler. Fakat bunun yanında, tam tersine bir davranışla, 1840'larda doğanlar, 1865'lere doğru birinci kuşak Tanzimatçıların kültür değerlerine ve bu arada İslâmî değerlere ihanet ettiklerini ve Şeriat'ın modernleşmeye engel olmadığını iddia edeceklerdir. Bunun sebeplerini aşağıda izah etmeye çalışacağız, fakat bu noktada bile "aydın" kavramının çok zaman ileri sürüldüğü gibi salt Aydınlanma devrinin taraftarları için kullanılmasının yeterli olmadığını görmek mümkündür.

Yeni Bir Tutum: "Heyecan"

Namık Kemal, Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'da başlattığı ve en önemli niteliği "kritik söylem" olduğunu belirttiğimiz tutumu devam ettiriyordu. Ancak, Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkâr*'daki bazı yazılarında ve Avrupa'ya kaçtıktan sonra *Hürriyet* gazetesinde yazdığı yazılarının çoğunda Şinasi'de görmediğimiz (ya da nadiren gördüğümüz) bir özellik saptayabiliriz, o da "heyecan" unsurudur. Geleneksel Osmanlı tutumunda "heyecan", "bedîî" bir histir; güzele karşı, ya da Allah'ın varlığının sonsuzluğu karşısında duyulan bir emosyondur. Osmanlı devlet adamı-aydın da sorunlarını heyecanla değil zekâ ile halletmeye çalışır. Oysa Namık Kemal'in yazılarında "vatan için faydalı olma" heyecanı vardır. Heyecanın hayatta bir rol oynaması gerektiği, 1860'larda Batı'da da nisbeten az zamandan beri konuşulan bir konuydu. Namık Kemal' in yazılarında "Vatan"ın kurtarılması, "his"leri de harekete geçirerek yapılacak bir çalışmadır. "Heyecan" ideolojisi Avrupa'ya Romantizm akımının getirdiği yeni bir yaklaşımdır. Bu tutumu, bir dereceye kadar Namık Kemal' in kendi heyecanlı karakterine bağlamak gerekir, fakat tutumu meşrulaştıran Romantizmin bir "sav"ıdır: İnsanın en "ulvî" düşünce ve buluşları "heyecan"dan kaynaklanır. Bu şekildeki bir düşüncenin inceliklerini ve etki alanlarını "heyecan" ideolojisinin öncülerinden ve Alman Romantizminin şekillendiricilerinden Schleiermacher'in etkisini anlatarak açığa çıkarabiliriz.

F.E.D. Schleiermacher (1768-1834)' in 1798'de çıkardığı *Reden über die Religion an die Gebildeten unter ihren Verachtern* (Din: Kültürlü Nefret Edicilerine Bir Hitap) adındaki kitabı o zaman Almanya'da aydınlar içinde dini, akılcı savlara uymadığı için yermenin yanlış bir tutum olduğunu ifade ediyor, dine varmanın yolunun "his"ten geçtiğini anlatıyordu. "His"lerin insan davranışının en ulvî tarafı olduğu, 19. yy'ın başından itibaren, diğer kaynaklardan da beslenerek, 30-40 yıl kadar Batı'nın genel bir ideolojisi haline gelecekti. Namık Kemal'in Schleiermacher'i okuduğu şüphelidir, fakat genel romantik ideolojinin ve hislere verdiği önemin tesiri altında olduğu da açıktır.

Namık Kemal'le birlikte memleket dışına kaçan ve *Hürriyet* gazetesini onunla beraber çıkaran Ziya Paşa'yla Namık Kemal arasındaki sürtüşmelerin bu noktada aydınlanabileceği varsayılabilir. Ziya Paşa'nın daha çok devlet raporlarını andıran makaleleri ve ince hicivleri, Namık Kemal'in stilinin karşıtıdır. Ziya Paşa, bu noktada, eski Osmanlı memur-aydın'ını temsil eder. Namık Kemal heyecanlı ideologdur. Namık Kemal'in "heyecanı" seçmiş olma-

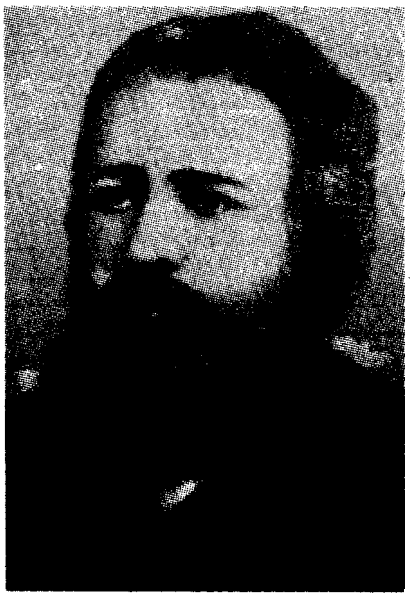
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sı, Türkiye'de aydınlar tarihi bakımından önemli bir ögedir, zira bu adımla, sonradan Jön Türklerin stilinde beliren ve "Dağ başını duman almış"a kadar gidecek olan bir gelenek başlatılıyordu.

Yeni Osmanlılar'ın bir taraftan anayasacılığı ve meşrutî monarşiyi överken aynı zamanda kültürel değer olarak "Şeriat"ı nasıl savunabildikleri sorusu aklımıza gelebilir. Bunun cevabı, İslâm'ın yalnız bir din değil, aynı zamanda bir toplum değerleri mekanizması olarak çalıştığıdır. Müslüman için toplumsal kimlik *(identite),* yalnız kişinin toplum içindeki yerinin değil, dinî inancının bir ürünüdür. İslâm topluluklarında Ümmet'in kişi üzerindeki baskısı bu değerleri pekiştiren dış kaynağı teşkil eder. İç kaynak, kişinin bu değerleri içermiş olmasıdır. Diğer taraftan anayasacı-meşrutiyetçi görüş'ün beraberinde getirdiği bir inanç, daha geniş bir vatandaşlar kitlesinin katılımının sağlanması gerektiğiydi. Namık Kemal'in temel düşüncesi de bu şekilde gelişmişti. Bu gereği yerine getirmek için mevcut değerler örüntüsünden, İslâmî toplumsal ögelerden hareket etmek, sonuca varmanın (geniş bir vatandaş kitlesinin katılımını sağlamanın) yollarından biriydi. Namık Kemal, İslâm topluluklarında bu temel değerlerin ne kadar derin işlediklerini bildiği için meşrutiyetçi-monarşik eğilimlerini Şeriat'la desteklemek istemişti. Bu tutum Tanzimat'a karşı olan bazı dinî-gelenekçi kişilerin de Yeni Osmanlılar'ın yanında yer almasını sağlamıştır.

"Aydın" kavramının beraberinde getirdiği "anakronizm"e rıza göstererek konuya eğileceksek, o zaman ulema'ya da geleneksel Osmanlı kültüründe yer verilmesi gerektiğini belirtmiştik. Ulema'nın Osmanlı toplumsal yapısındaki yeri ise 19. yy'ın başından itibaren birkaç kere değişmiştir. Bundan dolayı da bu değişmeleri gözden geçirmemiz gerekir.

18. yy'ın ortalarında, Osmanlı ulemasının çalışmalarını dışardan inceleyen Batılı gözlemciler bu grubu bir çeşit "devlet aristokrasisi" olarak tanımlamışlardır. Dış gözlemcilerin bundan kastettikleri, molla, kazasker, şeyhülislâm gibi mansıpları taşıyanların devlet katlarındaki yarı-siyasal işlevleri, güçleri ve zenginlikleriydi. Ancak, bu grubun aynı devirlerde bir "dekadans" başlangıcı gösterdikleri de açıktır. Çözülmenin sebeplerini açık olarak bilemiyoruz. Bir müddet, hatta Tanzimat'ın ilk yıllarında bile bilgili, dirayetli, devlet işlerinde etkin ulema'ya rastlanacaktır. Örneğin tarihçi Hammer'in *"L'un des oulemas les plus érudits de l'Empire turc"* olarak tanımladığı Melekpaşazâde Abdülkadir Bey, sonradan 1845'te Tanzimat öğrenimini yeniden düzenleyen komisyonun başında görülmektedir. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey Tanzimat hareketinin yardımcılarındandır. Ancak Cevdet Paşa bile bu eski ulema tutum, davranış ve yaşayışının yüzyılın ortasından sonra ortadan kalktığını belirtiyor. Çok daha derin bir şekilde araştırılması gereken bu ulema "dekadans"ı, Tanzimat'ın temel politikaları dolayısıyla daha da artmıştır. Bunun nedeni, Tanzimat'ı başlatanların üç alanda "lâik" olarak tanımlayabileceğimiz girişimlerde bulunmuş olmalarıdır. Tanzimat'ta, "âlim"in yerine, giderek "muallim"in yönettiği bir eğitim yaratılmıştır. Diğer iki alanı oluşturan, Şeriat dışı ilkelerle çalışan "sivil" mahkemelerin zamanla artması ve devletin bilgi birikimi için Batı'ya bakmaya başlamasıdır. Devletin bu "laik" eğilimlerini kabul ettirebilmiş olması, ulema'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çeşit "memur" statüsünde olmasına dayanır, diğer İslâm ülkelerinden çok daha sıkı bir kontrole tâbi oluşundan kaynaklanır. Ulema devletin emrinin dışına kolayca çıkamaz. Fakat bu "tebaiyet"in bir kötü sonucu da gözlemlenebilir: Osmanlı uleması, Tanzimat'ın "lâik" eğilimleri karşısında kendi orijinal "İslâmcı" fikirleriyle ortaya çıkamamıştır. Halbuki, böyle bir özgünlük, devlet geleneğinin çok daha zayıf olduğu 19. yy'da Hindistan'da görülür. Aynı yıllarda ulema, İngilizlerden şekil olarak örnek aldıkları, fakat içeriği İslâmî olan eğitim müesseseleri kurmuşlardır. Bunların içinde Deoband'da kurulan kolejler gerçek bir ün kazanmıştır. Cevdet Paşa'nın 19. yy sonunda, bir çeşit islâmî entelektüel canlılık örneği olarak görülmesi mümkün olan Şeriat'ı kodifie (tedvin) etme gayretleri, aslında, gene devlete destek sağlama amacını taşımaktadır.

NAMIK KEMAL (1840-1888): Yeni Osmanlılar topluluğunun kurucuları arasında yer alan Namık Kemal, yazılarındaki "vatan için faydalı olma" heyecanıyla, Avrupa'daki Romantizm akımının getirdiği yeni bir yaklaşımla, geleneksel Osmanlı tutumunun dışında bir aydın olarak görülür.

Namık Kemal'e Göre

Namık Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun 1860'lardan itibaren karşılaştığı sorunlara bir cevap ararken bunun çözümünü herkesin savunacağı bir "vatan" oluşturmakta bulmuştu. Vatandaşlar da bu "vatan"a parlamentoda temsil edilmek suretiyle bağlanacaklardı. Hıristiyan vatandaşların Şeriat'ı temel öge olarak nasıl kabul edecekleri çok açık değildi. Namık Kemal'in birlikte çalıştığı, kısmen medrese kökenli bir "aydın" olan Ali Suavi'nin fikirlerinde bu İslâmî ögeler ağır bastığı gibi, teklif ettiği siyasî sistem de esas itibariyle İslâmî-ümmetçi anlayıştan kaynaklanan bir sistemdir. Parlamento, onun için, düşük seviyeli insanlara verilen gereksiz bir ödündür. Namık Kemal'in fikirlerinde (ve bu arada İslâmcılığında) Batı'nın şekillenmekte olan emperyalizmine ve bu arada kültür emperyalizmine bir tepki sezilir. Ali Suavi'nin bu tepkisi -Batı'nın fikrî birikimine hürmeti olduğu halde- en yüksek düzeydedir. Gene de Ali Suavi, bir bakıma ulema dekadansının yeni filizler yaratabileceğinin bir kanıtıdır. Kendisi 1878'de V. Murad'ı tekrar tahta geçirmeye çalışan bir "hareket" esnasında öldürülmüştür. Fakat 1870'ten itibaren kendisi gibi düşünenlerin sayısı artacaktı. Bu sayısal artış, II. Abdülhamid zamanında padişahın tebasını bir çeşit İslâmcı-milliyetçilik etrafında toplamak için yapacağı hareketlerle pekiştirilecekti. Fakat padişahın yaptığı

yardımlar zaten kendiliğinden ortaya çıkmaya başlayan bir hareketin desteklenmesinden ibaretti. İslâmî vurgu'nun artışı, aslında, İslâmî bir iletişim dünyasının ortaya çıkmasıyla şekilleniyordu.

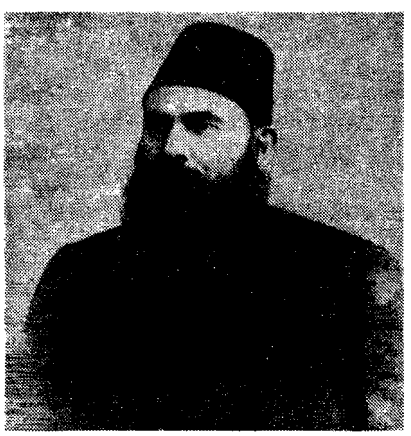
Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk basılan eserler devletin devlet memurlarını eğitmek, kültürlerini artırmak için seçtiği eserlerdi. 1840'larda devletin basım alanındaki tekeli kalktı ve bundan sonra hususî şahısların seçtiği eserler basılmaya başlandı. Bu konuda, çok erken dönemde devlet sansürü de mevcuttu. Bu şartlar içinde, 1840'larda ve 1850'lerde basılan eserler içinde hâlâ edebî ve ondan sonra dinî konuların başta geldiği görülür. Bu gelişme, o zamana kadar nadir bulunan ve pahalı olan bazı dinî eserler için çok daha geniş bir yayılma alanı oluşturdu. 1870'lerden sonra, bunun yanında, İslâmcı görüşlü gazetelerin çıktığını görüyoruz. Basiretçi Ali Efendi'nin *Basiret*'i bunun bir örneğini verir. Yeni yayılan İslâmî literatür, Tanzimat devri edebiyatında olduğu gibi, toplumun üst katlarındaki kişiler arasında değil, düşük sosyoekonomik statülü katlarda etkin oluyordu.

1876 Sonrası

Kısmen Yeni Osmanlılar'ın çabaları sonucunda ortaya çıkan ilk Osmanlı Anayasasının hükmü, bilindiği gibi, uzun sürmedi. 1877'nin sonunda toplanan Osmanlı parlamentosu, 1878 Şubatında feshedildi. Bundan sonraki yıllar genellikle bir çeşit aydın kıyımı olarak değerlendirilmiştir. Bu hüküm ancak kısmen doğrudur. II. Abdülhamid'in ilk yılları işlek bir fikir hayatı gösterir. Bundan sonraki yıllarda da bazı konular, örneğin Batı'da bilimin gelişmesini anlatan eserler hâlâ "revaçta"dır. Edebiyat, aynı yıllarda eskisine nisbetle çok daha kapsamlı bir uğraştır: Roman, toplumsal konuları içerdiği oranda, bir çeşit siyasî tenkid olarak etkilidir. Bunun yanında II. Abdülhamid devri Osmanlı aydını eskisine nisbetle "aydın" niteliği konusunda çok daha bilinçlidir. Edebiyat, şimdi, bir çeşit masonluk olarak, edebiyatla uğraşanları bir ağ içinde toplamaktadır. Halid Ziya gerçi *Mai ve Siyah*'ta dolaylı olarak aydının bu devirdeki sorunlarını anlatmaktadır, fakat kendisi de önemli romanlarından bir kısmını II. Abdülhamid devrinde yazmıştır. Padişah Batı'daki edebî tartışmaların Osmanlı İmparatorluğu'na yansımasına mâni olamamaktadır. Hatta konan bazı yasakların sonucunda II. Abdülhamid devrinde "ansiklopedizm" adını verdiğimiz akımın yeniden canlandığını ileri sürebiliriz. Bu türde en çok eser vermiş olan kişilerden biri gazeteci, romancı ve "ansiklopedist" Ahmed Midhat Efendi'dir. Sayesinde Osmanlı okuru Batı'daki edebî tartışmalardan, bilimin gelişmelerinden, hatta Batı'daki din aleyhtarı cereyanlardan haberdar edilmiştir. Bu arada II. Abdülhamid zamanında ne gibi çalışmalar yapılabildiğini canlı bir şekilde gösteren Ahmed Vefik Paşa'nın hayatına bir göz atmamız gerekir.

ALİ SUAVİ (1839-1878): Medrese kökenli bir aydın olan Ali Suavi'nin görüşlerinde İslâmî ögeler ağır basar. Dolayısıyla, parlamentoyu düşük seviyeli insanlara verilen gereksiz bir ödün olarak görür. Bir başka özelliği, kültür emperyalizmine en yüksek düzeyde tepki göstermesidir.

AHMED MİDHAT (1844-1912): Gazeteci, romancı ve "ansiklopedist"tir. II. Abdülhamid döneminde Batı'daki edebî tartışmaların Osmanlı İmparatorluğu'na yansımasına engel olunmak istenmesi karşısında "ansiklopedizm" adı verilebilecek akım yeniden canlanmış ve bunun başlıca temsilcisi Ahmed Midhat Efendi olmuştur.

Ahmed Vefik Paşa (1823-1891), Tanzimat'ın başlangıcından beri devlet adamı olarak başarı göstermiş, Paris'te sefaret erkânında bulunduğu bir sırada kültürünü geliştirdiği gibi, o zamanlar Paris'te yaşayan ileri gelen Fransız düşünürleriyle (örneğin Ernest Renan'la) ilişki kurmuş biriydi. Ahmed Vefik Paşa'nın dil ve edebiyat konusunda birçok çalışmaları olmuştu. Kendisi tipik bir "ansiklopedist"ti, fakat belki de en önemli kültür girişimi II. Abdülhamid devrine rastlar.

Bu konuda aktarılanlara bakalım:

"1294'te (1877) idi, Fasulyaciyan, Hiranuş, Koharik, Şirinyan gibi artistlerle zuhurat kabilinden Bursa'ya gitmiş, Melekzat Bahçesi'nde oyun veriyorduk. Oyunumuza bir gece Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa geldi. Bunun nasıl büyük bir vak'a olduğunu tasdik edersiniz değil mi? Oyunumuzu seyretti ve ertesi gün bizi makamına çağırdı. 'Size bir tiyatro yapacağım' dedi. 'Eserler vereceğim, onları oynayacaksınız. Yaptıracağım tiyatroya kira vermeyeceksiniz. Yalnız Gurebâ Hastahânesi menfaatine senede iki oyun vereceksiniz, bu temsillerin bütün hasılatını hastahâne alacak.'

Biz ümitlenmiştik fakat beklenecek diye üzüntülü idik: Koca Vefik Paşa kendine has faaliyetiyle derhal Bursa'da Postahane karşısındaki kahvehanenin bahçesinde otuz altı localı, güzel, zarif bir tiyatro yaptırdı. Bize ilk piyes olarak "Merakî" adıyla Molière'in "Malade İmaginaire"ini verdi, oynadık. Şehirdeki konsoloslar, bütün memurlar, eşraf kâmilen geldi. Tiyatromuz pek büyük rağbet görüyordu. Az zamanda İstanbul'da görülmeyen bir sanat ve intizam içinde bir Türk temaşası teessüs eyledi. Vefik Paşa sıra ile tekmil Molière'leri tercüme etti, biz de sahneye koyduk.

Tiyatromuzun maddî hayatını da paşa temin etmişti. Artistlerin maaşı ödenmezse yahut umumî masraflara para yetişmezse farkını paşa öderdi."

1294 (1877), II. Abdülhamid'in tah-

ta geçtiği yıllara rastlamaktadır. Ancak, padişah, daha sonraki yıllarda bu gibi bir edebî iklimi tamamen silemedi. Padişahın Batı fikirlerini sansüre tâbi tutmasının önemli bir dayanağı da halk katlarından geliyordu. Daha Tanzimat'ın başlangıcından beri "Frenk" âdetlerinin imparatorluğa girmesine karşı halk arasında bir tepki belirmişti. Yeni Osmanlılar "halkçı" oldukları oranda bu tepkiye katılmışlar ve propagandalarında onu kullanmışlardı. Recaizâde Ekrem, *Araba Sevdası*'nda aynı imajın aydınlar arasında yayılmasını sağlamıştı. Yeni Osmanlılar Tanzimat'la birlikte beliren "halk"-"aydın" ikiliğinin temelini Batı'yı "taklit" etmekte gördükleri için Batı'yı taklide karşı da yönelmişlerdi, fakat sahneyi kapatmaları mümkün olmadı; kültürel ikilik 19. yy boyunca giderek arttı.

II. Meşrutiyet'e geldiğimiz zaman "aydın", halktan bir oranda şüphelenen, halkın da şüphelendiği bir kişidir. Ömer Seyfeddin bu ikiliğin aydın katlarında nasıl görüldüğüne dair hikâyeler yazacak, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gençlik devrinde anlamsız alaturka havalar "kusan" mahalle "gramofon"larını tasvir edecektir.

Aydın-halk ikiliğinin iki önemli nedeni vardır. Her kültürde halk katları "devrimci" değil, "muhafazakâr"dır. Bunun bir sebebi, topluluğun alt tabakalarındaki fakirliğin kendi başına bir "belirsizlik" ortamı yaratmasıdır. Bu, kendi başına, halk için bir rahatlık kaynağıdır. Anılan belirsizliğe kültür değişmelerini ilâve etmek, halkın bildiklerini de tırpanlayarak ona dayanılmaz yükler yüklemektir. Ancak bu "muhafazakâr" boyut İslâm topluluklarında daha da kesin bir işlev görür. İslâm toplulukları toplum ve ahlâk değerleri konusunda "sonuna kadar eleştiri"ye açık değildir. İslâmî topluluklarda halk katlarındaki inançlar bu darlığı yansıtır. Oysa "kritik söylem kültürü"nün en derinde yatan ögesi, eleştirinin hiçbir yerinde durulamayacağıdır. Batı kültüründeki bu "açık"lık, İslâm topluluklarında derhal bir "çarpıklık" olarak algılanır. Osmanlı devlet adamları tasavvuf, felsefe "serbest düşünce" ile eskiden beri sürdürdükleri gizli ilişki dolayısıyla Batı'nın bu tarafına fazla reaksiyon göstermemişlerdi. Tanzimat'ta halk bu anlayışlı algılamanın dışındaydı. Batı'nın "açık"lığını dinin yeniden canlanması

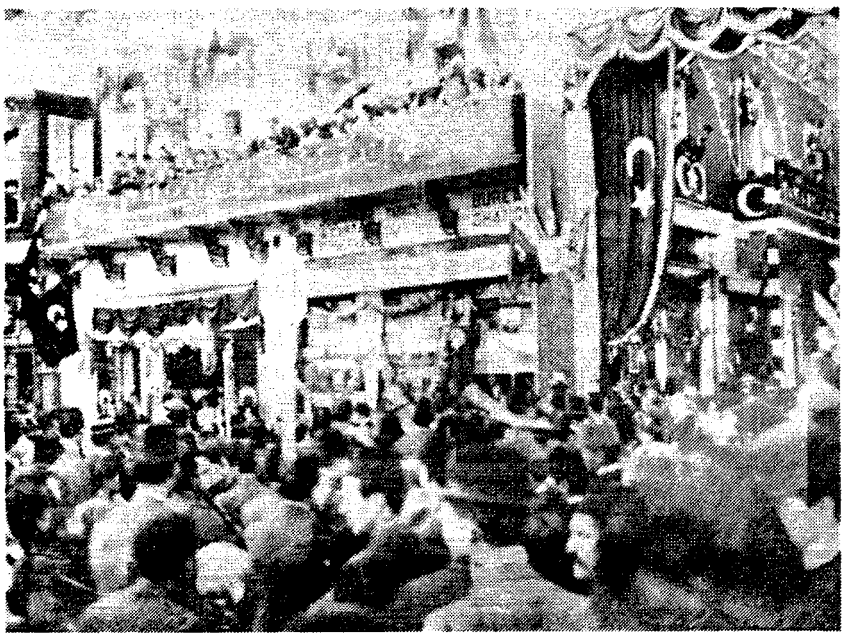

AHMED VEFİK PAŞA (1823-1891): Devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmiş bir aydın olan Ahmed Vefik Paşa, dil ve edebiyat konularındaki çalışmalarıyla tipik bir "ansiklopedist"tir. Kültür alanındaki en önemli katkısı ise, Bursa Valiliği sırasında tiyatro yaptırtıp temsiller vermesi ve Molière'in oyunlarını Türkçeye uyarlamasıdır. Altta, paşanın ünlü kütüphanesi.

gerektiğini anlatan Schleiermacher'de bile görebiliriz. Schleiermacher, yeniden dinin önemi üzerinde durmuştu. Böylece din, romantizmin kabul ettiği değerlerden biri olmuştu. Ancak Schleiermacher aynı zamanda "dinde görelilik" öngörüyordu: Ona göre dinî dogmalar evrensel bir din duyusunun soyutlanmasından ibaretti. Önemli olan dogma değil, evrensellikti. İslâmî inançların günümüzde bile böyle bir görelilik kabul ettiği söylenemez. Batı'daki fikir birikimi yavaş da olsa "her şeyin" tartışılmasının meşrulaştığı bir ortama doğru gidiyordu. Darwin'in etkisiyle, 19. yy sonuna doğru Allah'ın canlıları yarattığı savı bile tartışılmaya başlanmıştı. İslâmî topluluklarda ise bu konu pek hoş karşılanmamıştı. Ahmed Midhat Efendi'nin *Dağarcık* dergisinde çok dolaylı olarak takdim ettiği benzer bir *tema*, yüksek dozda hoşnutsuzluk yaratmıştı. Kaldı ki Osmanlı devlet geleneği aynı şekilde her tartışmanın bir "haddi" olduğu fikrini destekliyordu.

Batı aydınının hayat karşısındaki tutumuna ve verdiği ürünlere bakarsak "aydın" niteliklerinin yalnız bir "eleştiri ahlâkında" toplanmadığını, bu "eleştiri" geleneğinin arkasında "insan"ın ne olduğu konusunda bazı temel inançların yattığını da belirtmek gerekir. Batı aydınının toplum-kişi ilişkileri konusundaki düşüncelerine bakarsak, onun *endividualizm* olarak tanımlayabileceğimiz bir özelliğe yüksek değer verdiğini görürüz. Bunun bir anlamı, üzerinde durduğumuz eleştirel tutumun grup değerlerinden soyutlanması, aydının eleştirisini grubun "içinden" değil, grubun kolektif niteliğinin ağırlığını üzerinden atarak yapmasıdır. Bunun yanında, 19. yy Batı aydınlarının üzerinde nisbeten az durduğu ve 19. yy'da önem kazanan bir diğer niteliğe rastlıyoruz; bu yeni değerlendirme, artık Batı'da "insan" imajının bir parçası olmaya başlamıştır. O da uzantıları Hıristiyanlığın başlangıcına kadar giden, fakat daha çok romantizmle ortaya çıkan *"daemonic"* gücü hakkında bazı düşüncelerdir.

Romantizmin Aydınlanma devri fikirlerinden ayrılan yönü, Aydınlanma devri düşünürlerinin aksine olarak bir "dış gerçeklik" kabul etmemesidir. Romantiklere göre, "gerçeklik", kişinin yaratıcı kabiliyetinin sonucu olduğu için, somut bir "dış gerçeklik" olamaz. "Gerçeklik", insanın yoğurucu kudretinin ürünüdür. İlginç olan, düşün tarihine bu açıdan bakıldığında, aslında geleneksel "aydın"larla onların tersi sandığımız aydınlanma devri düşünürlerinin aynı safta gözükmesidir. İkisi de, insanı, merkezi dışta olan kozmik gerçeğin daha küçük çapta bir yansıması olarak görüyorlar. Bu açıdan bakıldığında, gerçek "gerçeklik", insanın dışında olandır; kâinatın sırrı "makro imge"dedir. Aksine, romantiklerde kâinatın sırrı insanlardır. Bu da, romantiklerin felsefî düşüncelerine ne dincilerin, ne Aydınlanma devri düşünürlerinin yapamayacakları kadar radikal bir görelilik bağışlamalarını mümkün

BATI'YI TAKLİT: Tanzimat'la birlikte beliren halk-aydın ikiliği kesintiye uğramadan sürüp gitti, hatta arttı. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde aydın, halktan bir oranda şüphelenen, halkın da şüphelendiği kişiydi. V. Mehmed Reşad'ın Rumeli gezisi sırasında Selânik'teki Entim (Intime) Kulübü önünde toplananlar.

kılmıştır. Düşünürün serbestliği konusunda en önemli "film kopması" bu noktada oluşmaktadır. Düşünür burada felsefî bir meşrulaştırıcıya kavuşmuştur. Fakat aynı fikrin daha da derine inen bir ekseni var. Romantikler böylece, insanı içindeki *"daemonic"* güçlere bir meşruiyet kazandırmış oluyorlar. *"Daemon"*un ne olduğunu belirtmek dilimizde gene özel bir zorluk çıkarıyor. Zira insanın *"daemon"* tarafı, geleneksel kültürümüzde olduğu kadar çağdaş kültürümüzde de örtülü kalmış (bırakılmış) bir insan davranış ekseni oluşturuyor. *"Daemonic"*, insan şahsiyetinin tümünü bir dalga gibi kaplama potansiyeli taşıyan herhangi bir tabiî eğilimdir. Cinsiyetin kudreti, yaratının inadı, kızgınlığın yakıcılığı, iktidar hırsı insanın *"daemonic"* uzantılarının örnekleridir. *"Daemonic"*, bir nesne olmaktan çok, saklı bir güç, insanın yaratıcı ve kahredici gücünün müşterek kaynağıdır. İnsan davranışının derinliklerine nüfuz etme insanın *"daemon"*unun şuurunda kabul etmeye ve anlamaya bağlıdır. Klasik trajedi, *"daemon"*un önünde durulmaz gücü üzerinde bir yorumdur. *"Daemon"* un kabul edilmediği, maskelendiği ve yalnız "kötü" ile bir tutulduğu uygarlıklarda edebiyat ve sanat yüzeysel kalmaya mahkûmdur. İslâm (resmî) kültüründe (tasavvufun dışında kalan Ortodoks Şeriatçılıkta) ve bu arada Osmanlı kültüründe, *"daemon"*, "şerşeytan"la bir tutulduğundan yaratıcı bir güç olarak ortada yoktur. Bundan dolayı da bizde ortaya gerçek trajedi çıkacağına Abdülhak Hâmid'in melodramları çıkmıştır.

*"Daemon"*un bir insan davranışı boyutu olarak alenen kabul edilmediği (maskeli gezdiği) bir toplulukta aydının iki seçeneği vardır; ya ideolog olması ya da dedikodu yazarlığını seçmesi. Bu ikili seçenek ülkemizde Tanzimat devrinde geçerli olduğu oranda, Tanzimat aydınının tam anlamıyla "kritik söylem kültürü"ne katılmasını beklemek gereksiz olurdu.

"Yarın" ve "Gençlik"

Daha Tanzimat'ın başlangıcından itibaren ortaya çıktığını gördüğümüz yeni bir özellik, "aydın" kişinin daha çok genç kuşaklar arasından çıkacağı, devletin onlar tarafından kurtarılacağı beklentisidir. Bu beklenti Osmanlı kültürünün yöneliminin tersine giden bir düşünce tipidir. Osmanlı geleneksel toplumunda devleti kurtarması beklenen kişi tecrübeli, görmüş-geçirmiş kimsedir. Beklentinin tersine dönerek "gençlik" üzerinde toplanması, modern Batı kültürünün önemli bir savını yansıtıyordu: Tarih evrimi, toplulukları "daha iyi"ye götürür ve bu "daha iyi"-yi anlayabilecek olanlar "yarın"ın bilimini yaratacak olan "yeni kuşaklar"-dır. Tarihin akışının içinde bir "ileri" olduğu fikri beraberinde bu "ilerinin" gereklerini bilecek olan bir "gençlik" fikrini yaratmıştır. Zaman ve tarihin akışıyla ilgili bu kavram değişikliği Tanzimat'ın önemli fikrî aşamalarından birini teşkil eder ve tesiri belli belirsiz bir şekilde birçok Tanzimatçı'da görülür. 19. yy'ın sonuna doğru "topluluklarda" "terakki" olduğu görüşü, İbn Haldun'un geleneksel kültüre çok daha yakışan, "devrevî" tarih teorisinin yerine geçmeye başlamıştır.

Yeni Osmanlılar, yurt dışında sürdürmeye karar verdikleri muhalefeti örgütlemede pek başarılı olamamışlardı. Bir müddet sonra karşı çıktıkları devlet adamlarıyla kompromi (uzlaşma) yaparak ülkelerine döndüler. 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında etkileri oldu, fakat ondan sonra sesleri bir daha çıkmadı. En önemli etkileri, siyasî muhalefetlerinden çok, roman gibi modern edebiyat türleri konusunda çığır açarak "edebiyat" etrafında odaklanacak bir

MEHMED MURAD (1853-1914): Mîzan gazetesini çıkardığı için "Mîzancı Murad" diye tanınır. Gazetesinin adından da anlaşılacağı gibi, "dengeliliği" simgeliyordu. Buna rağmen sansürün hışmına uğradı. Padişaha ıslahat lâyihası verme yolundaki çabası ise yönetimle arasının açılmasına yol açtı.

BİRLEŞEN KÜMELER: Jön Türklerin "aydın" niteliğindeki değişme, fikirleri değil, eylemleri doğrultusunda ortaya çıktı ve "komitecilik" zamanla İttihat ve Terakki'nin politikasına da karıştı. İmparatorlukta "komiteci aydın"-"fikir aydını" şeklinde iki küme belirdi. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu iki grup birleşmiştir.

nesil yaratmış olmalarında toplanır. Bu sayede 1876 ile 1908 arasında bir çeşit gizli, bazen darmadağın edilen, fakat daima ayakta kalan bir grup teşekkül etti. İşte bu andan itibaren Osmanlılar' da bir "aydın" grubundan bahsedebiliriz.

Yeni Osmanlılar'ın ülkelerinin çağdaşlaşması için sarfettikleri gayretler de boşa gitmedi. Siyasî alanda temayüz etmiş olan bazı devlet adamları (örneğin Said Paşa) daha sonra hayat hikâyelerini yazdıkları zaman daha pes perdeden aynı idealist çabaları devam ettirdiklerini iddia edeceklerdi. 1880'lerde *Mîzan* gazetesini çıkardığı için "Mizancı" olarak tanınan Murad Bey aynı geleneğin içinden gelmiştir. *Mîzan*, gazetenin "dengeli"liğini simgeleyen bir isimdi. Buna rağmen Murad Bey sansürün hışmına uğradı; padişaha "ıslahat" lâyihası takdim etme çabaları da sonunda idare ile arasının açılmasıyla sonuçlandı. Murad Bey bir ara Avrupa'ya kaçarak o zamanlar yurt dışına kaçmış olan yeni bir padişah aleyhtarı neslin (Jön Türkler'in) başına geçmeye çalıştı. Fakat uzun zaman tutunamadı. Jön Türkler'de, "kompromici" Yeni Osmanlılar'a göre bir ilerleme vardı. Bu yenilik, Jön Türkler'in bir kısmının fikirlerini yansıtan Ahmed Rıza Bey'de belirir. Ahmed Rıza'nın felsefesinin tabanı olan pozitivizm, Yeni Osmanlılar'ınkinden daha "radikal" bir felsefeydi. Jön Türkler arasında daha "dayanıklı" aydınlar da çıkıyordu. Ancak Jön Tükler arasında da Yeni Osmanlılar'ı yıkmış olan dedikodu-kompromi-devlet mansıbına göz dikme hâlâ çok yaygındı. Jön Türkler'in "aydın" niteliğindeki değişme esasında fikirleri doğrultusunda değil, eylemleri katında ortaya çıkacaktı. Onlara bir dereceye kadar "ihtilâlci" bir kimlik veren, aralarında bir azınlık teşkil eden bir grup da 1905'ten sonra gelişen "komitecilik"te toplanır. Makedonya'da 20. yy'ın başından itibaren Osmanlılar'a karşı çete teşkilâtları kurulmuştu. Bulgarların da destekledikleri bu hareketi bastırmak için gönderilen subaylar burada komitecilere karşı "komitecilik" esaslarını uygulamak zorunda kaldılar. 1908 devrimi böyle bir eylemciliği göze almaya alışmış kişiler tarafından gerçekleştirildi. Zamanla komitecilik İttihat ve Terakki politikasına da karıştı. Böylece imparatorlukta "komiteci aydın"-"fikir aydını" şeklinde iki küme belirdi. Atatürk'ün başarısı, bir bakıma bu iki grubu birleştirebilmiş olmasındandır.

Bir Değerlendirme

"Aydın" niteliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yy boyunca, kümülatif bir biçimde değiştiği yukardaki yaklaşımın ana tezidir. Bu değişme bir bakıma fikir "stil"iyle ilgilidir ("kritik söylem kültürü"), bir bakıma da fikirlerin içeriğiyle ilgilidir (aydınlanma devrinin bilime karşı tutumu, tarihin "ileriye" doğru gittiği, insanların bu konuda bir görevleri de olduğu). Fakat bu fikir unsurlarının yanında "aydın"ı yaratan, bazı toplumsal yapı ögeleridir, örneğin kitle iletişim araçları, dil'in bir "pekişme" aracı olarak modern topluluklardaki birincil rolü, "memuriyet" dışında "kalem" efendilerine yeni imkânlar yaratan yeni bir yaşama biçimi... Bütün bunların birikimi bugün "aydın" olarak bildiğimiz kişiyi yaratmıştır. 20. yy'ın başında Osmanlı "aydın"ında Batı "aydın"ına nisbetle hâlâ çok değişik özellikler bulduğumuza da şüphe yoktur. Konunun 20. yy'da nasıl geliştiği ise bir diğer öyküdür. □

□ "Kritik söylem kültürü" tâbiri şu eserden alınmıştır: Alvin W. Gouldner, *The Future of the Intellectuals and the Rise of the New Class*, London vs., The Macmillan Press, 1979.

Osmanlı Aydını

Mehmet Ali Kılıçbay

Ülkemizde genel kabul gören bir inanç, Osmanlı aydınının ve dolayısıyla da Türk aydınının Tanzimat oluşumuyla birlikte doğmaya başladığı yönündedir. Ancak aydın tipi bir Batı oluşumudur ve bu nedenle de Osmanlı aydını adı verilen toplumsal tabakanın Batı'daki oluşum açısından bir anatomisinin yapılması, Osmanlı aydınının öz, nitelik ve varoluşuna ışık tutacaktır.

Aydın Kavramı ya da Aydın'ın Ortaya Çıkışı

Tarih boyunca her toplumda kitlenin ortalamasına nazaran daha bilgili insanlar, hatta bilgi tekeline sahip gruplar olmuştur. Ancak, Batı dillerinde *"intellectuel"* terimiyle karşılanan ve Türkçeye "aydın" olarak aktarılan insan tipi tarih boyunca her zaman varolmamıştır. Bu toplumsal tip, Batı Avrupa'nın 18. yy'dan itibarenki değişimlerinin ürünüdür.

İlkel toplumun dönüştüğü yerlerde ve bu dönüşümden itibaren, bu oluşuma sahne olan her toplum şu veya bu düzeyde bir devlet örgütlenmesi meydana getirmiştir. Bu devlet örgütlenmeleri ise, yönetmek için klasik anlamda üç elemana esas olarak sahip olmuştur: Bürokrasi, ordu ve maliye. Bütün bu unsurlar birbirlerinin hem nedeni, hem de sonucudurlar. Gene bu bağlamda, din bir toplumsal yapıştırıcı olarak, hem inanç sisteminin muhafızı ve düzenleyicisi, hem de düzenin sürmesi için gereken "bilgi"lerin üreticisi ve aktarıcısı olmuştur.

Bu bağlamda, 18. yy Batı Avrupa'sına gelininceye kadar bilgi (bilim değil) tekeli, okumuş rahipler-din adamları (*clericus*) sınıfının tekelinde kalmıştır. Bütün merkezî formasyonlarda, dinsel kastın bilgi ve ideoloji üretme tekeline sahip olduğu görülmektedir (örneğin, Hint'te Brahmanlar, Çin'de para-dinsel Mandarinler gibi).

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyan Kilisesi'yle ortaklığının Batı parçası (*Pars Occidentalis*) için barbar müdahalesi sonucu ortadan kalkmasının uzantısı olarak, evrensel devlet idealini sürdürme görevi tek başına Kilisenin üstüne kalmıştır. 5. yy'dan itibaren Avrupa'nın siyasal parçalanmışlığına karşılık, Kilise yekpare ve evrenselci olarak kalmaya devam etmiştir. *Clericus*, Roma'nın ortadan kalktığını hiçbir zaman kabul etmemiştir (bu inadında pek de haksız sayılmaz, çünkü Batı Roma'yı yıkan barbarlar, onun enkazı üzerine kurdukları devletleri, onun imajına göre şekillendirmekte yarış halindedirler). İmparatorluğun Doğu parçasında ise (*Pars Orientalis*) Justinianus'tan itibaren tek egemen, tek inanç, tek devlet ideali içinde, kilise ve devlet bir, aynı ve evrensel sayılmakta ve kavranmaktadır. Batı Kilisesi evrenselci idealini sürdürebilmek için ona siyasî alanda destek olacak bir imparatorluk formasyonuna mutlak olarak ihtiyaç duymuştur. Bu konuda Doğu İmparatorluğu'ndan umut kesilmesinden sonra Batı Kilisesi 9. yy'ın hemen başında Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu haline dönüşecek olan Charlemagne İmparatorluğu'nu kurdurtmuştur. Feodal atomizasyon döneminde de kilise, *clericus* aracılığıyla bilgi tekelini sürdürerek, ortaya çıkan her türden merkezî formasyonu, ona bürokratik kadrolar sağlayarak, desteklemiştir.

16. yy Batı Avrupa için ulus-devletlerin ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Bu yüzyıl aynı zamanda Reformasyon hareketine ve ulusal kiliselerin de bilinçlenmelerine tanıklık etmektedir. Katolik evrenselciliği darbe yemiştir, ama *clericus* her ülkede iktidarın temel kadrolarını sağlamaya devam etmektedir. (O kadar ki, ulus-devlet oluşumunun çok sancılı olduğu İtalya'da din adamları yalnızca bürokratlıkla yetinmemişler, aynı zamanda asker de olmuşlardır. Beli kılıçlı 15. ve 16. yy papaları birer Hollywood uydurması değillerdir.) Bilgili adam, devletle bir ve aynıdır.

Fakat, özellikle 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren, Batı Avrupa'da değişik bir bilgili adam türü gelişmeye başlamıştır. Bu tür artık devlete bağımlı değildir, ama zaman zaman şu veya bu soylunun yanında "misafir edilmekten" kaçmayan, fakat arada sırada yazdıklarına veya bestelediklerine veya resmettiklerine soylular dışında da müşteriler bulabilen bu kimseler, nisbî bir bağımsızlık ve güven kazanmaya başlamışlardır. Bu özgüvenin doruğu Diderot ve d'Alembert'in girişimleriyle ya-

yımlanan *l'Encyclopédie* olacaktır. Oluşmaya başlayan tip, *clericus* evrenselciliğinin yerine kendi evrenselciliğini getirmektedir. Bu yeni türün özellikle görüldüğü ülke olan Fransa'da onlara *Les Philosophes* adı verilmektedir. Bu terim, felsefeyle uğraşan kimseler anlamına asla gelmemekte, esas olarak, resmen görevlendirilmedikleri halde ve doğrudan çıkarları olmadığı halde toplumsal sorunlar hakkında fikir beyan eden kimseleri ifade etmektedir.

18. yy'ın sonundan itibaren ortaya çıkan ve 19. yy'a damgasını vuran Aydınlanma hareketi ise entelektüel'i yaratmıştır. Aydınlanma hareketinin bizatihi kendisi ise aydını yaratan orta sınıfın ideolojisidir. Orta sınıf aydını yaratmıştır, çünkü yerine geçmek istediği aristokrasiye nazaran tek farklı yönelişi entelektüel faaliyetler alanında olmuştur. Ortaçağ insanı, bir inanç çağının yaratısı olarak ne kendini, ne de doğayı sorgulamıştır. Feodalitenin bunalıma girmesiyle yeşermeye başlayan burjuvazi, yükselişinin nedeni olan ekonomik oluşumların geleneksel egemen sınıflar tarafından asla kavranamaması yüzünden, onların arasında bir yer alabilmek için, onlarınkilerden farklı bazı özelliklerle mücehhez olarak mücadele etmek zorundaydı. Silah-inanç-ideoloji tekeline sahip feodal sınıflara karşı burjuvazi ancak para kazanarak ve soru sorarak mücadele edebilir ve kimliğini kanıtlayabilirdi.

Bu açıdan, eğer Aydınlanma hukukçuların, bankacıların, kendi öz çocuğu olan entelektüellerin ideolojisi olduysa, fayda'nın egemen toplumsal değer, özgürlüğün egemen siyasal kavram, bilim'in en değerli insan çabası, natüralizm'in kabul gören metafizik ve doğal uyum'un da felsefî ideal haline gelmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Tabiî bütün bunları ortaya koyan sınıf sözcüsü "aydın", kendininkinden önceki yüzyılları "geri" görmek zorundaydı. Aksi takdirde kendi ideallerinin daha değerli olduğunu kanıtlaması mümkün olamazdı. Orta sınıfın yükselişinin ve "kurtuluş"unun bayraktarı olan entelektüel, hem zamansal, hem de niteliksel, toplumsal ve kavramsal hiyerarşiler kurmak zorundaydı. Bu durumda 19. yy'ın en büyük inançlarından biri daha ortaya çıkmıştır: İlerleme. 19. yy Batılı aydını ilerlemeye bir dinmişçesine inanmıştır.

Aydınlanma orta sınıfın ideolojisi olmuştur derken kastettiğimiz bir husus da 19. yy'ın orta sınıfın yüzyılı olmasıdır. Kazanımlarının evrenselliğinden ve sürekliliğinden kuşku duyması için hiçbir neden olmayan burjuvazi, aristokrasiyi ya yok ederek (Fransız Devrimi), ya da kendi içinde eriterek (İngiliz Devrimi) tasfiye etmenin rahatlığı içinde yalnızca kendisiyle uğraşmaktadır. Bu nedenle 19. yy aynı zamanda bu sınıfın içinde çarpışma, çatışma ve kıskançlıkların su yüzüne çıktığı dönemdir. Bunların yansımaları ideolojiler biçiminde olmuştur. Kendisi bizatihi bir ideoloji olan Aydınlanma, aynı zamanda ideoloji üreten bir türe de hayat vermiştir. İşte bu dönem aydınının yeri tam burasıdır: İdeoloji yapan ve savunan kimse olmak.

Bütün bunların ötesinde, orta sınıfın isyan ideolojisinin entelektüel tezahürü "eleştiri zihniyeti" biçiminde ortaya çıkmıştır. Yok ettiği statik dengenin yerine bir türlü kararlı bir denge sağlayamayan, bunu entelektüel planda "ilerlemenin sürekliliği' savıyla örtbas eden 19. yy Batı aydını, derinlerde bir yerde, açtığı Pandora kutusundan hep huzursuz olmuştur.

Aydınlanmayla beliren entelektüelin temel özelliklerinden biri de yasa egemenliğine sarılması olmuştur. Burada çok dikkat çekici bir nokta olarak mutlaka vurgulanması gerekli olan husus, Ortaçağ'dan ilk kopuşu simgeleyen Rönesans'ın hümanizmine karşılık, Aydınlanma'nın natüralizminin ağır basmasıdır. Çünkü, 19. yy aydını aynı zamanda doğal hukuka, doğal düzene ve insan doğasına inanmıştır. Bu terimleri doğa parantezine aldığımızda, 19. yy entelektüelinin bir dininin de doğa olduğu ortaya çıkar. Aslında bu doğa, rasyonel bir doğadır. Değişmez yasalara göre işler; ilerleme yolundaki insan bu yasaları keşfedecektir. Aydının burada bir görevi daha ortaya çıkmaktadır: Eleştirerek hataları bulmak ve böylece doğal düzen olan kozmik düzenin sırlarına ulaşmak. Mademki bir yerlerde bir doğal hukuk vardır, pozitif hukukla bunun arasındaki uyuşmazlıklar törpülenerek ona ulaşacaktır: Dikensiz gül bahçesi, dünya cenneti ve bütün ütopyaların hedefi. İşte Osmanlı aydının kendini oluştururken rahle-i tedrisinden geçmeye çabaladığı Batı entelektüeli bu idi.

Osmanlı Aydını

İnsanlar kelimelerle düşünürler ve her kelime de genelde çok sayıda somutun ortak noktalarını içeren bir soyuttaki *consensus* sayılır. Fakat, 19. yy Osmanlı toplumu gibi Batılaşma çabası içindeki toplumlar, Batı kavramlarını onların aslında sahip oldukları içerikten farklı bir içerikte aktarırlar. Aydın kavramı da bunlardan biridir. Batı'da Aydınlanma döneminin ürünü olduğunu gördüğümüz entelektüel, her şeyden önce aydınlanan bir insandır. Osmanlıda Tanzimat döneminde ortaya çıkmaya başlayan tür ise aydınlatandır. Yani, Batı bilgilerini bir ayna gibi kendi toplumuna yansıtma görevini kendine yüklemiştir. Bu bağlamda, Batılı entelektüel sürekli bir öğrenci, Osmanlı münevveri ise müfredat programı ve içeriği Batı'dan aktarılan sürekli bir öğretmen olmuştur.

Bunun neden böyle olduğunun cevabı, Osmanlı aydınının oluşma süreci içinde gizlidir.

Osmanlı Aydınının Oluşumu

Osmanlı aydını, Batı entelektüelininkinden çok farklı koşullar içinde ortaya çıkmıştır. Bu farklılıkları doğuran temel olgular, Osmanlı devlet düzeni, İslamî ilim anlayışı ve Batılılaşma'dır.

Osmanlı Devleti başından itibaren dinsel örgütü merkez yönetimi içine entegre edecek tedbirleri almıştır. Osmanlı Devleti'nde, Batı'da olduğu gibi laik yönetimden bağımsız bir dinsel örgütlenmenin ortaya çıkması engellenmiş, Osmanlı-öncesi İslâm devletlerinde böylesine bir oluşuma yol açabilecek olan kadi'l-kuzat (kadılar kadısı) makamı merkez tarafından atanan şeyhülislamlığa dönüştürülmüştür. Diğer yandan, esas olarak dinsel ve hukuksal eğitim veren medreseler merkezin elinde tutulmuştur. Ama asıl önemlisi, bürokrasi ve ordu elemanları, enderûn eğitimi ve devşirmeye dayalı askerî-bürokratik kariyer yöntemiyle, ilmiye sınıfının kesinlikle dışında bırakılmıştır.

Bunun sonucunda Osmanlı din adamları sınıfı bürokrasiye ve orduya sızma olanağını bulamamışlar ve böylece devlet yönetimi ile dinsel bilgiler iki ayrı alan olarak kalmıştır.

Osmanlı aydınının oluşumuna etki eden ikinci olgu, İslamî ilim anlayışıdır. İlim, bugün bilim (*science*) kelimesiyle karşılanmak istenmektedir. Fakat İslamî akaid açısından bu mümkün değildir, çünkü İslâmiyette bilgi Kur'an'dır ve bilginin tümü Kur'an'ın içindedir. Bu nedenle ilim ancak bir nakil ve

yorum yöntemi olabilir. Böylece âlimlerin görevi Kur'an'da varolan bilgiyi nakletmekten ve anlaşılır hale getirmekten ibarettir. Orijinal İslâmî anlayışa göre ikinci bir bilgi yolu da Kur'an'ın yorumudur. Ancak, içtihad kapısının kapanması sonucu, bu bilgilenme türü sona ermiştir. Demek ki Osmanlı döneminde tek bilgilenme yolu vardır: Nakil.

Bu durumda, ilmin tamamen ilmiye sınıfına ait bir alan sayılması ve bu ilmin de son kertede bir naklî bilgiler bütünü haline dönüşmesinin yanı sıra, ilmiye ile seyfiye (askerî-bürokratik sınıf) arasında herhangi bir karşılıklı etkinin ve geçişin engellenmiş olması nedeniyle, Batı'da olduğunun tersine, Osmanlıda bir *clericus* (rahip bürokrasisi) - *laicus* (dinsel alandan olmayanlar) zıtlaşması yaşanmamıştır. Diğer yandan, askerî-bürokratik kesimin eğitiminin tamamen pratik bir düzeyde gerçekleşmesi ve dinsel bilginin de statik karakteri, Batı tipi bir bilimsel devrimin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Ayrıca, Osmanlıda bir burjuvazinin belirmemesi ulema dışında bir aydın tabakanın ortaya çıkmayışının temel nedenlerinden biridir.

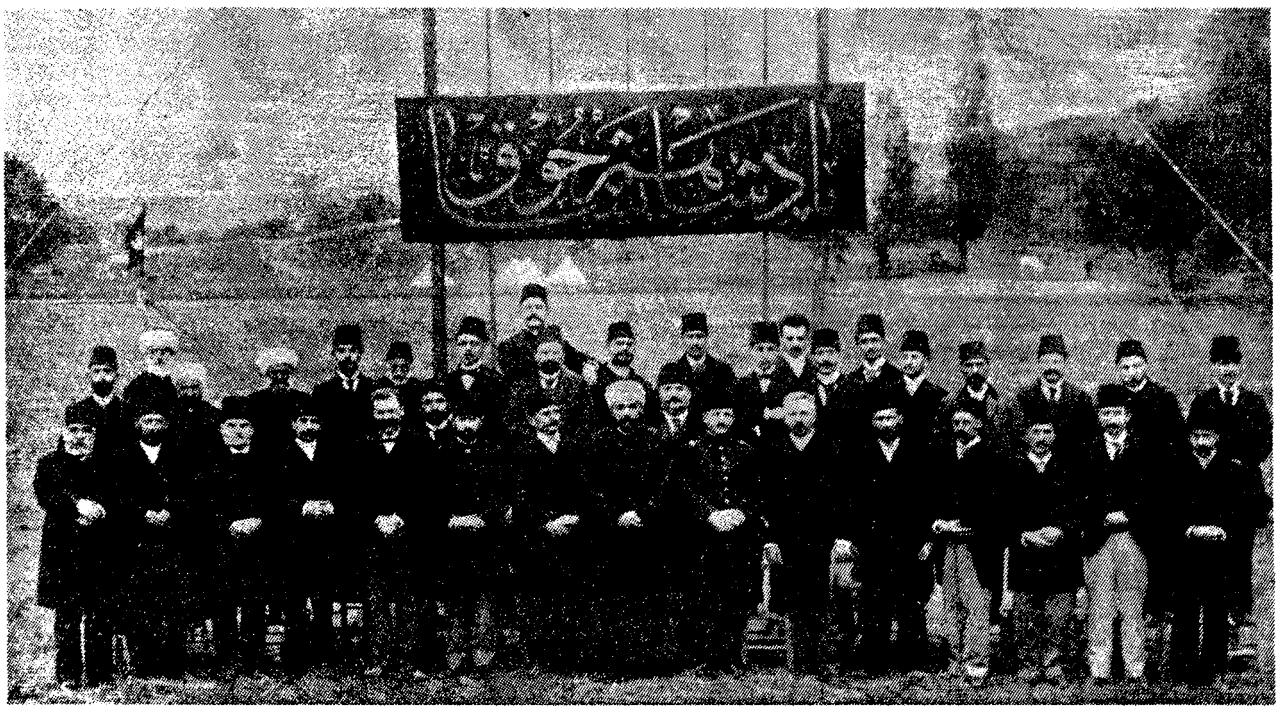
Bu durumda Osmanlı aydınını üreten olgu, Batılılaşma olmaktadır. Osmanlı aydınını üreten Batılılaşma hareketi, Batı entelektüelini üreten burjuvazi hareketi olan Aydınlanma'nın tersine, tamamen pratik nedenlerden kaynaklanmıştır. Osmanlı Batılılaşması kendiliğinden bir hareket değildir; askerî alanda Batı karşısında geri kaldığını görmeye başlayan merkez yönetiminin giriştiği ıslahat projesinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Batılılaşmasında amaç, çoğu zaman sanıldığı gibi toplumu daha ileriye götürmek değildir. İlk bakışta paradoksal gözükmesine rağmen, Osmanlı Batılılaşması'nın esas amacı, mevcut düzeni sürdürebilmektedir ve bu niteliğiyle de muhafazakâr bir karakter taşımaktadır. Bu bağlamda Batılılaşma, hem Batı'ya karşı direnebilmenin, hem de iç düzeni (yani Osmanlı mutlakiyeti) koruyabilmenin bir aracı olarak kurumlaşırken, bir yan ürün olarak Osmanlı münevverini yaratmıştır. Osmanlı münevveri, ortaya çıkışından itibaren, sonuna değin devletin içinde olmuş (dışına atıldığında bile), Batılılaşmayı hararetle savunmuş ve Batılılaşmanın Osmanlı bağlamı içinde muhafazakâr olmak zorunda kalmıştır.

Osmanlı Aydınının Niteliği ve Zaman İçinde Gösterdiği Değişimler

Osmanlı münevveri, Batı entelektüelinin tersine, belirli bir sınıfın ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Diğer yandan, Osmanlı merkez yönetiminin geleneksel "padişah = reayanın çobanı" kavrayışı içinde vatandaşlık bilincine ulaşamayan Osmanlı halkı karşısında aydın hep sınıflarüstü bir konumda kalmıştır. Bu sınıflarüstü konum, onun kendine vehmettiği öğretmenlik misyonuyla birleşince, Osmanlı münevverinin çözümleri hep "halkın dışında, halk için, halka rağmen" ilkesi doğrultusunda tecelli etmiştir. Bu kavrayış ve eylem planının uzantısı, Osmanlı aydınının sürekli olarak kurtarıcı rolü oyna-

AYDINLANMA HAREKETİ: Diderot ve d'Alembert'in girişimleriyle yayımlanan "l'Encyclopédie", resmen görevlendirilmedikleri ve doğrudan çıkarları olmadığı halde görüşlerini açıklayan "filozof"ları ortaya çıkardı. 18. yy'ın sonunda beliren ve 19. yy'a damgasını vuran Aydınlanma hareketi ise "aydın"ı yarattı. "l'Encyclopédie"nin kapağı.

OSMANLI AYDININI ÜRETEN OLGU: Batı aydınını burjuvazinin üretmesine karşılık, Osmanlı aydınını Batılaşma olgusu üretmiştir. Ve Osmanlı aydını, Osmanlı halkları karşısında hep sınıflarüstü konumda kalmış; "halkın dışında, halk için, halka rağmen" çözümler önermiştir. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) öğretim kurulu, Üstte. "Padişahım çok yaşa" yazısı yer alıyor.

masında tecelli etmiştir. Entelektüel ürün vermekte Batılı benzerlerine nazaran çok kısır olan Osmanlı aydını, buna karşılık uğruna ölünecek kurtarma reçeteleri konusunda olağanüstü doğurgan olmuştur. Ancak, kurtarılan, özünde ihya edilmiş eski Osmanlı rejimi olacağından, Osmanlı aydınının çabası sürekli olarak başarısız kalmaya mahkûm olmuştur.

Osmanlı aydınının gelişimi incelenince bunu daha iyi görmek mümkün olacaktır. Batı entelektüelinin ayırıcı özelliği, her eyleminde bir birey olarak ortaya çıkmasıdır. Oysa, Osmanlı münevveri bütün tarihi boyunca kendini Devlet-i Aliyye'nin kurtuluşunun bir parçası olarak ortaya koymuştur ve bu nedenle de, Osmanlı münevverinin tarihi, bir düşünce-eylem tarihi olmak yerine, yalnızca bir eylem tarihi olarak ortaya çıkmaktadır. Olaya bu açıdan bakınca, Osmanlı aydını, yerine geçtiği ulema veya benzemek istediği Batı entelektüeli gibi olmamış, Batı'da laisizm cereyanı içinde entelektüelin zıtlaştığı *clericus*'a benzemiştir. Çünkü, *clericus*'un görevi aslında toplumu bilgisi ile gütmek, ona "iyiyi", "doğruyu" ve "kendi çıkarını" göstermektir. Oysa *clericus*, içinde geliştiği ortamın ve evrenselci kilise anlayışının sonucu olarak topraklı aristokrasinin ideologu olmuştur. Bu konumda, önce *"philosophe"*, sonra da entelektüel adını alan aydın ise yükselen burjuvazinin temsilcisidir. Bu cinsten billurlaşmış sınıfların olmadığı Osmanlı toplumunun ürettiği münevver ise hem *clericus*, hem de entelektüelin tersine bireyselleşmiş, tekilleşmiş bir tavır içine girememiş ve devletin ideologu olarak ortaya çıkarak, onun anonimliği içinde kendini belirlemiştir. Daha açık söylemek gerekirse, Batılı aydın Gramsci'nin terimleriyle organik aydın olarak belirlenmişken, Osmanlı münevveri bu noktaya gelememiştir. Bu açıdan Tanzimat, Cemil Meriç'in deyişiyle, *"Bâbıâli'nin Avrupalılaşması"* dır. Bürokrat aydın hem halktan, hem de saraydan kopuk, ama sonuna kadar devlet ideali ile dolu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumda bu desteksiz aydının aktarmacılıktan başka yapabileceği fazla bir şey yoktur.

Batı ile Osmanlı arasındaki bir önemli fark da, Batılı entelektüelin hep devletin dışında kalması, buna karşılık Osmanlı münevverinin mutlaka şu veya bu biçimde bürokrasi içinde yer alması veya buna çabalamasıdır. Batı'da iktidarlar entelektüelden hiçbir zaman hoşlanmamışlardır. Bunun en tipik örneklerinden biri, Napoléon'un çağının en büyük düşünce adamlarını ideolog adı altında küçümsemesidir. Buna karşılık Osmanlı münevveri, ortaya çıkışından itibaren bir devlet örgütü yaratığı olmuştur. Devletin Batılılaşma çabası doğrultusunda açtığı okullardan yetişmiş; onun ulemaya karşı sürdürdüğü mücadelede destekçisi olmuş; onun bürokrasisinin esas kaynağını meydana getirmiş; onun ordusunda okullu subay olarak yer almıştır. Osmanlı, münevverinden bıktığı zamanlarda bile onu küçümsememiş ve dışlamamıştır. Sürgüne giden Osmanlı aydınları ya kendi arzularıyla, ya da devlet görevlisi olarak gitmişlerdir. Demek ki, Osmanlı aydını en ağır bunalım dönemlerinde bile devletin içinde kalmıştır.

Batı aydını ile Osmanlı aydını arasındaki çok temel farklardan biri de hakların kavranışına ilişkindir. Çok tekrarladığımız bir nokta olarak, Batı entelektüeli bir birey olarak ortaya çıkmıştır ve bu nedenle de temel mücadelesi bireysel haklar yönünde olmuştur. Oysa, Osmanlı aydını hiçbir zaman birey-

OSMANLI AYDINLARI BERLİN'DE: Batı aydını ile Osmanlı aydını arasındaki temel farklardan biri, hakların kavranışı yönündedir: Batı aydını bireysel hakları yönünde mücadele ederken Osmanı aydını bunu aklına getirmemiş ve imtiyazlar peşinde koşmuştur. Berlin'de Osmanlı Kulübü heyeti.

sel hakların hak olduğunu aklına getirmemiş ve -Batı aydınının tarihöncesinde olduğu gibi- imtiyazlar peşinde koşmuştur. Tanzimat Fermanı da dahil, Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan bütün "hak belgeleri" aslında bu hakların insan olmaktan kaynaklanan tabiî ve vazgeçilmez özellikler olduğunun bilincine varamamış; bunların kötü giden devlet işlerini düzeltmek üzere hakların yegâne sahibi padişahtan sağlanan imtiyazlar olduğunu düşünmüştür. Örneğin, bütün dünyayı sarsan ve cumhuriyet ideali ile kişisel haklara büyük bir dayanak sağlayan 1789 Fransız Devrimi Reisülküttab Âtıf Efendi tarafından bir dinsizlik olarak görülmekte ve hakların padişah tarafından verileceği bildirilmektedir. Tanzimat döneminin büyük tarihçisi ve Fransız devrimini en doğru yorumlayan Osmanlı münevveri Cevdet Paşa ise, Fransız devriminin kişisel haklara yönelik tavrını kavrayamamış ve bunu hükümdarın "hükümet-i mutlaka"sına karşı bir hareket olarak görmüştür.

Bir diğer örnek de 1862-65 yılları arasında yayımlanan *Mecmua-i Fünûn*'dan verilebilir. Tanpınar bu dergi için, *"Bu mecmua bizde Büyük Fransız Ansiklopedisi'nin onsekizinci asırdaki rolünü oynar"* demektedir. Bu, yanlış bir benzetmedir. Çünkü *l'Encyclopédie*, yükselen burjuvazinin hem bireyselliğini oluşturduğu bir kaynak, hem de bilgi tekelini kiliseden kurtarabilmiş olmasının görkemli bir gösterisiydi. Oysa *Mecmua-i Fünun* Batı'dan ithal edilen bazı düşüncelerin aktarıldığı bir dergidir ve yazarlarının tümü bürokrat-münevverdir. Osmanlı münevveri bir kez daha ayna olma misyonuyla yetinmiştir.

Osmanlı münevverinin anatomisine ışık tutmak amacıyla bir üçüncü örnek olarak Dr. Abdullah Cevdet gösterilebilir. Cenevre'deki Jön Türkler'in heyet-i neşriyyesinin başında olan bu Osmanlı münevverine göre, bir ikinci medeniyet daha yoktur ve bu nedenle de Osmanlı okuyucusuna Batı'yı tanıtmak ve onu Batı'nın bir parçası haline getirmek gerekmektedir. Osmanlı insanına Batı fikriyatını benimsetmek gerekir. Ancak, aynı Abdullah Cevdet, 30 Nisan 1900 tarihli bir istirhamnamede, *"Şevketlû, kudretlû velinimetimiz padişah-ı İslampenâh hazretleri (...) ihsan buyurulan yüzelli lirayı bâ-kemâl-i ihtiram ve mubâhât aldım,"* demektedir.

Bu örnekten de açıkça görüldüğü üzere, Osmanlı münevveri Batıcıdır, ama Batı'yı iyi bilmez; onun aynasıdır ve halkının Batılı gibi olması için öğretmenlik görevini yüklenir; padişahı asla tartışmaz ve bürokrat olarak kalır. Bu açılardan Osmanlı aydını, Tanzimat'tan bu yana sığınak olarak Batı ile Osmanlı merkez iktidarı arasında bilinçsiz yalpalar vurup durmuştur.

Osmanlı münevverinin bir dramı da, hedefinin tek olmasından kaynaklanmaktadır. Ne pahasına olursa olsun Devlet-i Âliyye'yi ihya etmek biçiminde özetlenebilecek olan bu hedef, Osmanlı aydın tabakasına, Tanzimat'ın bir resmî ideoloji olarak aktarılmış ve benimsetilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tanzimat'ı iktidarını sağlamlaştırmanın en son yolu olarak gören ve uygulayan merkez, bunu resmî yayınlarıyla sürekli canlı tutmuştur. Resmî yayınların şatafatlı üslubunu gereğinden fazla ciddiye alan münevverler, zaman içinde bu ilkelerin kofluğunun ortaya çıktığını görmeye başlamışlardır. Devlet, eski şevketine kavuşmak bir yana, giderek yabancıların oyuncağı haline gelince, saray ve Bâbıâli'nin temsil ettiği geleneksel iktidarla münevverler arasına nihayet zıtlık girmiştir ve Osmanlı münevveri artık iktidara gelmek istemiştir. Bu arzu 1876-1878 (I. Meşrutiyet) deneyinden sonra, 1908'de (II. Meşrutiyet) gerçekleşmiştir. Ancak, Osmanlı aydını büyük bir çoğunluğu itibariyle devletten maaş alan veya ondan ikbal bekleyen kimselerden meydana gelmekteydi ve bu nedenle de onların iktidarı döneminde rejimin zahiren anayasalı olmasına karşılık, işler gelenek-

sel Osmanlı merkeziyetçiliği ve tepeden inmecilik anlayışı içinde yürütülmüştür.

Osmanlı münevverinin sözlüğünde *halk* terimi yoktur. Bazen bu kelime kullanılmışsa da, asla bir izafet çerçevesi meydana getirememiştir. Osmanlı münevverine göre ülke sorunları tepeden çözülür. Bu anlayışın kaynağı da Osmanlı münevverini oluşturan Tanzimat'tır. Çünkü Tanzimat, Batı karşısında geri kalmışın kabulünün belgesi olmasının ötesinde, aynı zamanda bir teslimiyettir de. Osmanlı devlet adamlarına göre devleti kurtarmanın yegâne yolu, karşısında gerilenen Batı'ya benzemektir. Bu ortamın ürettiği münevver de bu düşüncenin sahibi ve takipçisi haline gelmiştir. Mademki Batı bütün kurumlarıyla hazır bir vaziyette oradadır, bu durumda halkın maruz kalmaktan başka yapabileceği bir şey yoktur. Münevver onun adına bunları ithal edecek, ülkeye yerleştirecek ve işletecek, böylece halk da kurtulacaktır. Oyunu almanın herhangi bir nedeni olabilir mi? İşte bu zihniyet Osmanlı aydınının batağı olmuştur ve kurtarmak istediği devleti bu batağın içinde kendisiyle birlikte boğmuştur.

Sonuç

Osmanlı münevverini yerli yerine koyabilmek için, aydının anavatanı olan Batı Avrupa'daki oluşum ile onun oluşumunu kıyaslamak gereklidir. Bu yapıldığında şu sonuçları tespit etmek mümkün hale gelir:

• Batı aydını yükselen burjuvazinin 18. yy'dan itibarenki tarihi içinde onun sözcüsü ve ideologu olarak ortaya çıkmıştır. Batı entelektüeli bu çıkışından itibaren mevcut iktidarlarla zıtlaşma içinde olmuştur. Osmanlı münevveri ise herhangi bir sınıfın sözcüsü değildir (zaten sözcüsü olacağı billûrlaşmış bir sınıf da yoktur) ve Devlet-i Âliyye mitosu içinde bütünlükler peşinde koşmuştur.

• Batı aydını devletin dışında oluşmuştur; Osmanlı aydını ise devletin içinde, devlet tarafından oluşturulmuş ve sonuna kadar devletin içinde kalmıştır. (Merkezî yönetime karşı muhalefet eden Namık Kemal, basın üzerine sıkı kısıtlamalar konulmasına neden olan bir yazısından ötürü "terfi" ettirilerek Erzurum vali muavinliğine tayin edilmiştir: 24 Mart 1867).

• Batı aydınının temel fonksiyonu düşünce ve çözüm üretmek olmuştur. Bu bağlamda Batılı aydın, mensup olduğu ideolojinin çerçevesi içinde davranmıştır. Osmanlı aydını ise düşünce üretmemiş, bunları Batı'dan aktarmıştır. Ancak, Osmanlı toplumunun kültürel dokusu Batı'nınkiyle aynı hamurdan olmadığından, bunlar elit arasında tedavülden öteye geçememiş, halk arasında herhangi bir yankı yaratmamıştır.

ABDULLAH CEVDET (1869-1932): Uzun yıllar "İçtihat" dergisini çıkaran Abdullah Cevdet, Jön Türk çevreleriyle ve Batı kökenli düşünce akımlarıyla sıkı ilişkiler içerisinde bir Osmanlı aydını olmasına rağmen, yazara göre Osmanlı merkez iktidarının otoritesini tartışmasız kabul eden tipik bir Osmanlı aydınıdır.

• Batı aydını öğrenmeye yönelik, Osmanlı münevveri öğretmeye yönelik olmuştur.

• Batılı aydın halkıyla zıtlaşmamış, onaan çoğu zaman destek görmüştür. Osmanlı münevveri çoğu zaman halkıyla zıtlaşmış ve onların kendi kültürleri saydıkları İslâmiyet'in hurafe yanına daha çok hapsolmalarına neden olmuştur. Bu durumda, Osmanlı toplumunda her türden aydın hareketi "gâvur işi" olarak gösterilebilmiş ve kitlelerin kendilerini daha başka konumlarda inşa edebilme olanakları ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı münevveri halkın kendi kendini kurtarmasına asla izin vermemiştir.

• Bütün bu söylediklerimizin sonucu olarak Osmanlıda Batı tipinde entelektüel olmadığı söylenebilir. Adına "münevver" denilen okumuş kimse çevre ülkelerin ekonomilerinin merkez ülkelerin ekonomilerine bağımlı olmaları ve onların çıkarlarının doğrultusunda işlemeleri gibi, kendilerine örnek aldıkları Batı entelektüelinin kötü bir kopyası olmaktan ileri pek fazla gidememiştir. Tabiî her zaman kuralı güçlendiren istisnalarla birlikte.

KAYNAKÇA

- ☐ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, (1-40) Ankara, 1953-1967
- ☐ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzât*, İstanbul, 1980
- ☐ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İstanbul, 1974
- ☐ Ali Cevat, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, 1960
- ☐ Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, İstanbul ty.
- ☐ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, İstanbul, ty.
- ☐ Anonim, *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- ☐ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978
- ☐ ENGELHARDT Ed., *Tanzimat*, İstanbul, 1976
- ☐ ERGİN Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1922
- ☐ IMBERT Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, İstanbul, 1981
- ☐ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, 1939
- ☐ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara, 1947
- ☐ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara, 1954
- ☐ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII, 1956
- ☐ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 1962
- ☐ KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945
- ☐ KÜÇÜK Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler 1830-1980*, İstanbul, 1984
- ☐ KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, 1969
- ☐ LEVEND Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara, 1949
- ☐ LEWİS Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, 1970
- ☐ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, İstanbul, ty.
- ☐ MERİÇ Cemil, *Bir Facianın Hikâyesi*, Ankara, 1981
- ☐ MERİÇ Cemil, *Bu Ülke*, İstanbul, 1978
- ☐ MERİÇ Cemil, *Mağaradakiler*, İstanbul, 1978
- ☐ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicül-Vukuat*, III-IV, Ankara, 1980
- ☐ ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1983
- ☐ TÜRKGELDİ Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1949
- ☐ UBİCİNİ, *1855'te Türkiye*, İstanbul, 2 cilt ty.
- ☐ *Türkiye 1850*, İstanbul, 2 cilt, ty.
- ☐ ÜNVER A. Süheyl, *Yahya Kemal'in Dünyası*, İstanbul, 1980
- ☐ YAMAN Mümtaz Talât, *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul, 1940
- ☐ YAZICI Nesimi, *Takvim-i Vekayi, Belgeler*, Ankara, 1983

Tanzimatın Getirdiği "Aydın"

İsmet Özel

"Bu milleti Avrupa'dan körü körüne ve iğreti alınan beş-on felsefi düsturla başka bir kalıba dökmeye kalkışmak son derecede gülünç bir haldir. Kuru bir taklitle ciddi ilerleyemeyiz. Sahte bilgi yolu ile yalnız kıyafetimizi ve şekilleri medenileştirebiliriz ki, bu bir tekâmül olmadıktan başka, zaten züğürt olan bizleri pahalı bir geçim tarzına sürükleyerek tam iflâsa götürür. İlerlemek istiyorsak, bir yandan çöküntümüzün sebeplerini, öte yandan içtimai bünyemizin unsurlarının ne olduğunu tetkik etmeliyiz. Biz milliyetimizi meydana getiren temelleri düzeltecek ve kuvvetlendirecek yerde, bu temelleri harap halde bırakıp yeni temeller yapmaya kalkışırsak, intihara teşebbüs etmiş oluruz. Fakat ilerleme ve yenileşme anlamına yabancı kalır da, geri dönüşler içine saplanırsak, içtimai varlığımız kansızlıktan mahvolur."

Bu sözleri Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi 1911'de, Hatt-ı Hümayun'un ilanından yetmiş iki yıl sonra, yani "l'effendi Turc"ün, *civilisé* yahut *syphilisé* edildiği bir zamanda söylüyor. Ama bu sözleri okuyanlar haklı olarak Türkiye'nin Batılaşma konusunda esasa ilişkin belirleyici kararları henüz almadığı, yönetici kadroların kesin tercihlerini yapmadıkları düşüncesine kapılabilir. Gerçekten, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan dönem boyunca Türkiye'nin "aydınları" fiili durumların zorladığı kaçınılmaz değişmelerle mümkün ve muhtemel değişmeler arasında bocalamaktan fazlasını başaramamışlardır. Bu başarısızlığa sebep olan birçok etken gösterilebilir, ama bütün söylenenler onların "resmî aydın" oluşlarında kümelenecektir.

Düşünce ve Devlet

Bugün olduğu gibi dün de Türkiye'de düşünce hayatı devletin olmasını istediği, olmasından yarar umduğu, olmasıyla devletin işleyişine katkıda bulunan bir düşünce hayatıdır. Bunu Türkiye'de ancak devletin çizdiği sınırlarda gelişmesini yapabilen bir düşünce hayatı vardır şeklinde anlamak yanlıştır. Yani gelişen düşüncelere, yetişen düşünce adamlarına sansür koyan ya da onları yönlendiren bir devlet söz konusu değildir. Söz konusu olan, devletin düşünce hayatını bizzat oluşturmasıdır. Türkiye'de düşüncenin olduğu yerde devlet vardır veya devletin olmadığı yerde düşünce boşluktadır.

Dünya ölçüsünde modernleşmenin bir bakıma yönetim meselesi olduğu, dolayısıyla düşüncenin siyasi kimliğinin, devletle olan bağıntısının bütün modernleşme tarihi boyunca önemini koruduğunu söyleyebiliriz; ancak yenileşmesini sanatlarda ve bilimde başlatan, düşünme yönteminde değişme yaşadığı için yaşayışındaki değişmeyi yerli yerine koymayı başaran Avrupa ile yüzyüze geldiği oldubitti karşısında hayatta kalma çareleri arayan Osmanlı arasında devlet ve düşünce ilişkisi bakımından tam bir zıtlık vardır. Gerçi *Ancien Régime* sırasında monarşiler ilerlemenin aslî unsurudurlar, ama ilerleme düşüncesi devletin malı değildir. 1651 yılında yayınlanan *Leviathan*, Stuart monarşisine mazeret bulunsun diye yazılmış olmaktan çok uzak bir genel siyaset teorisidir. Bu teori dolayısıyla Hobbes, devlet adamlarının şahsında (Richelieu, Mazarin, hatta XIV. Louis) uygulayıcılar, şakirdler bulmuştur. Kısacası, modernleşme süreci boyunca mécène'ler, dini cemaatler, mahallî prensler, büyük burjuvazi tarafından korunarak gelişme gösteren düşünceler Avrupa'da devleti etkilemiş, ama Osmanlıda devletin kalıcılığı uğruna eğilim gösterilen düşünceler doğdukları yerde, devlet içinde kalmışlardır. Bugün olduğu gibi dün de devletin dışında Türkiye'nin düşünce hayatı yoktu.

Batı'da aydınların ilk ceddi rahip ise Türkiye'de müftü ve müderris olması gerek. Böyle bir varsayımı kabule değer gördüğümüz durumda farklar hemen belirginleşiyor: Rahip bekârdır; zihni fantezilere, gerçekleştirilmesi uzak hedeflere yatkındır. Müftü ise bir, belki birden fazla kadınla evlidir ve zihnî hayatını çabuk ulaşılabilir sonuçlardan koparmamış, pratik amaçlı meselelerden kopmamıştır. Bununla birlikte kurguya dayalı bir fıkıh eğitimi onda soyut düşünme yeteneğini de geliştirmiştir. Bu yeteneğini kelleyi kurtarmak için kullanacaktır, toplumsal hedefler tasarlamak için değil. Rahip siyasî otoriteden bağımsız ve sosyal hayat üzerinde etkili, söz sahibi kiliseye mensuptu; dolayısıyla devletle yarışmayı, halkın dev-

letle olan ilişkilerine yön vermeyi mümkün kılan bir konuma sahipti. Müftü ve müderris ise Fatih devrinden bu yana birçok şair ve ediple birlikte *Ulemâ-yı Rüsum* içindeydi, yani Türk aydının ceddi devletten para alan, devletin beslediği bir tabakadan başka bir şey değildi. Varlığını ancak devlete hizmet ederek koruyabilirdi, nitekim de öyle oldu. Devlete malî bağımlılığı olmayan tekke ve zaviyelerin herhangi bir alternatif görüş geliştirdiklerini, farklı bir kutup oluşturduklarını söylemek de kolay değildir.

LEVIATHAN: Ünlü İngiliz filozofu Thomas Hobbes (1588-1679) 1651'de yazdığı Leviathan'da mutlakiyeti savunan görüşler ileri sürer. Bu görüşler devlet adamlarının şahsında uygulayıcılar bulmuş, Avrupa'da devleti etkilemiş ve ayrı bir düşünce ortamı doğurmuştur. Oysa Osmanlı'da devletin kalıcılığı için öne sürülen görüşler hep devletin içinde yeralmış, dışarda bir düşünce hayatı yaratamamıştır.

Geleneksel yapı içinde gereken görevleri yerine getirdiği için önemini koruyan, ama ağırlıklı bir yere de sahip olmayan ilmiye sınıfı, devlet kabuk değiştirmeye başlayınca mülkiye sınıfı lehine önemini kaybetmiştir. Devletin değişme gereği duyarak attığı ilk adımlar bir kabuk değiştirme niteliği taşımaktan çok, yapısında taşıdığı özelliklerle Batı medeniyetine bir cevap verme dileğini yansıtır. Bu yönüyle Lâle Devri, bir alternatif arama çabasıdır, ama III. Selim'le birlikte kabuk değiştirme gereği bir zorunluluk olarak kendini göstermiştir. Bu sürecin askerlik ve eğitim alanında gerçekleştirdiği değişiklikler iz bırakıcı ilk ürününü Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığıyla verdi. Böylece devletin geleneksel yapısının dışında ve bundan böyle devletin omurgası sayılabilecek bir görevli tipi yerini bulmuş oluyordu. Açıkçası, devletin kabuk değiştirme çabalarının ürünü Gülhane Hatt-ı Hümâyunu değil, Reşid, Âli, Fuad paşalardır. Bunlar Tanzimat'ı getiren aydınlar oldukları kadar, Tanzimat'ın getirdiği aydınlardır aynı zamanda.

Aydın Tipleri

Devlet hizmetini bir bütün, kendilerini devletle özdeş sayan bu aydın tipi kendi muhalefetini de devlet içinde ve devlet için türetmesini bilecektir. Genç Osmanlılar ve sonradan *Jeune Turc* diye bildiğimiz aydın tipi işte devletin türettiği bir başka "fonksiyonel" aydın tipidir. Onlar da kendilerini devletle özdeş saymalarından ötürü karşı çıkma hakkının kendilerinde olduğuna inanan bir ruh halini sürekli muhafaza etmişlerdir. Batı düşüncesine, Batılı hayat tarzına özgü "birey"in olmadığı, oluşmadığı bir toplumda başka gelişmeler beklemek yersizdi diyebiliriz.

Mustafa Reşid Paşa sarayın beklentilerine uygun niteliklerle yetiştirilmiş, Fransızca bilir, dünya ölçüsünde politik entrikalara nüfuz etme yeteneğine sahip, sayısı pek de fazla olmayan benzerleri arasından suyun başına gelme şansını ele geçirmiş biri idi. O da Âli Paşa'yı ve Fuad Paşa'yı kendi türünden biri olarak yetiştirdi. Bu "devlet" adamlar, biri diğerinin yerini alarak ve her biri diğerinin aleyhinde bulunarak

RAHİP-MÜFTÜ, MÜDERRİS: *Batı'da aydınların atası sayılabilecek rahip, siyasî otoriteden bağımsız, halkla devlet arasındaki ilişkilere yön veren bir konuma sahipti. Bizde ise, konum olarak kıyaslandığında, müftü ve müderris devletten para alan, varlığını devlete hizmet etmekle koruyan bir sosyal tabaka oluşturuyordu.*

hariciye nâzırlığı, sadrazamlık ve bazen valiliklerde bulundular. (Mustafa Reşid beş, Âli dört, Fuad iki kez sadrazam oldu.) Bütün görevleri sırasında, görevlerinden uzaklaştırıldıklarında bile "devlet" kalmayı sürdürdüler. Sarayın ve Bâbıâli'nin iki ayrı otorite imiş gibi belirişi görünüşteydi. Zira çizilen siyasî çizgi her iki tarafın da kendilerine değişen dünya şartlarına göre biçim vermelerinden ibaretti. Ama Bâbıâli, yani Tanzimat'ın güç verdiği aydın tipi her zaman Saray karşısında güçlü ve baskın durumunu koruyabildi. Bunun sebebi yönetim olayıyla bağları olan bütün kesimlerin düşünce dünyalarına etki yapabilecek çevrenin Bâbıâli tarafından yönlendirilmesiydi. Kendi aralarında yarışma ve çatışmayı aralıksız sürdüren bürokrasi şair ve edipleri ağırlıklarını koruyabilmek için sürekli olarak yönlendirir. Bu özellikleriyle Tanzimat aydınlarının hepsi devlet nebulası içinde hareket halindedirler. Fuad Paşa'nın sempati duyduğu Genç Osmanlıları siyasî ihtirasları olan Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa paraca destekler. Jön Türklerin maaşları hangi esaslara dayanılarak konduğunu bilmediğimiz farklılıklar gösterir: Ziya Paşa'nın 3.000, Namık Kemal'in 2.000, Agâh Efendi ve Ali Süavi'nin maaşları 1.500'er franktır. Herhalde bürokrasinin daha az masraf gerektirdiğine inandıkları başkaları ise 1.000 frank alırlar. Tahsisatları kesilince ne yapacaklarını bilemeyen bu "devrimciler" kolayca birbirlerine düşerler. Mustafa Fazıl Paşa, Âli Paşa'yla anlaşınca, Namık Kemal İstanbul'a döner. Ziya Paşa dönüş için Mahmud Nedim Paşa'nın kendini affetmesini bekleyecektir. Tanzimat'la başlayan iktidar-muhalefet kaynaşıklığı tuhaflıklarla doludur. Midilli'ye sürüldüğü dönemde Namık Kemal bir eserini Abdülhamid'e gönderir ve saraydan "Bâlâ" rütbesiyle nişan alır. Daha sonraları, Jön Türklüğün yerini İttihatçılığın aldığı dönemde Mısır'da yayımladığı bir makalede Abdülhamid'i tahttan ayrılmaya çağıran Mizancı Murad, bu yazısından ötürü idama mahkûm edilirse de Lord Cramer tarafından korunur. Sarayın çok geçmeden affettiği Murad, Meşrutiyet'te İttihatçıların yönetimde oldukları sırada tevkif edilir. Anlaşıldığı kadarıyla Tanzimat'ın getirdiği aydın, hangi konumda bulunursa bulunsun, kendini devletin meyvesi sayan bir insan tipidir. Sahip oldukları ruh durumu geleneksel *kapıkulu* anlayışıyla ortak özellikler taşısa da, yeni aydınlar kendi seçmelerine uygun davrandıklarına inanırlar.

Hareket Serbestîsi ve Düşünce Çoraklığı

Tanzimat'ın getirdiği aydının ülkenin kültür hayatını yeniden düzenleme, yeni kurumlar başlatma bakımından hatırı sayılır bir hareket serbestîsine sahip olduklarını belirtmek gerek. Her aşamada biraz daha kırılan halkın direnişi dışında onları Avrupa ile yarışmayı

mümkün kılan iktisadî tedbirleri almaktan, eğitim kurumlarında köklü dönüşümler yapmaktan alıkoyacak hiçbir güç yoktu. Kaldı ki halkın direnişi başarısızlıkları maskelemekte kullanılabilecek bir mazeretten fazla bir ağırlığa sahip olmamıştır. Silahlı yeniçerileri bertaraf edebilen bir güç, silahsız ahaliyi her yöne sevkedebilirdi. Devlet teşkilâtı bütün iç çekişmelerine rağmen tutulacak yön hususunda ortak inanca sahip aydınlar tarafından yürütülüyorken, acaba neden, gerek düşünce üretiminin verimli kılınması ve yüksek düzeye çıkarılması, gerek özlenen gelişme programının uygulanarak sonuçlarının alınması bakımından Türkiye, içine girmeye çabaladığı medeniyetin dikkate değer bir birimi olamadı? Eğer Türkiye Batılı yoldan kurtuluş arıyor idiyse, buna niçin kavuşamadı? Bu başarısızlığı gelişmiş ülkelerin Türkiye'de gerçek bir kurtuluşa imkân tanımayışlarıyla açıklamak sebebi sonuç diye göstermek olur. Hele iki yüzyıl boyunca düşünce alanında vazgeçilmez ölçüde dikkate değer isimlerimizin belirmeyişini "düşmanların" işi olduğuna bağlamak bütünüyle imkânsız ve saçmadır.

Batılaşma serüvenimizdeki düşünce çoraklığını açıklayabilecek iki sebep bulunabilir:

Birincisi, modernleşme atılımları halkın büyük çoğunluğuna bilgi ve beceri yoluyla ulaşılabilecek (ve bilgisizlik, beceriksizlik gösterildiğinde ise kaybedilecek) hedefler sunmamıştır. Gerçi hem geleneksel yapının devamı sırasında, hem de Tanzimat'tan sonra toplumun alt tabakalarından bürokrasinin önemli makamlarına yükselen insanlar hep vardı. Bir aktarın oğlu olan Âli Paşa'nın, bir postahane memuru Talât Paşa'nın sadrazam olmaları böyledir. Fakat sıradan kişilerin çok önceleri İngiltere'de ve sonraları Rusya'da olduğu gibi kendi alanlarındaki inkâr edilmez başarılarının (dokuma işçisinin çalıştığı makineye bir yenilik getirmesi, küçük bir memurun dikkate değer bir monografi yazması gibi) meyvelerini alabileceklerinden emin oldukları bir gelişme yolu açılmamıştır. Böyle bir şeyin gerçekleşemeyeceğine delil olarak dönemin üretim güçlerinin gelişme düzeyi veya eğitimin genel karakteri ileri sürülebilir. Burada yeni bir toplum yapısına ulaşmada Sombart'ın, Weber'in veya Marx'ın tezlerinin yerinde olup olmadığı konusunda bir tartışma açmanın yeri yoktur, ama bugün bile Türk toplum hayatında sosyal ve iktisadî yönlendirmede alınan siyasî kararların neredeyse tek belirleyici olduğunu görmek, Tanzimat sonrası aydınlarının etki gücünün anlaşılmasında yardımcı olacaktır. Toplumun üretim güçlerindeki düzey ne olursa olsun, iyi bir orakçının, usta bir çobanın gelir farkı yaratan bir zümre oluşturmasına imkân veren bir yolun açılmamış olması, buna mukabil her modernleşme tedbirinin büyük halk çoğunluğunun süregeldiği geçim yollarında daralmalar meydana getirmesi ve böylelikle daha kazançlı, daha rahat bir yaşama yolunun ancak tümel (global) mekanizmanın işleyişi içinde bir yer tutarak mümkün olabildiği anlayışının hiç sarsılmamış olması, Batılaşma serüvenimizdeki düşünce çoraklığının birinci sebebidir. Çünkü bilgi üretimi devletin reorganizasyonunun hangi ilkelerle yapılacağı konusu dışında önem ve değer sahibi olamamıştır.İkinci önemli sebep,modernleşmenin ideolojisi ve buna bağlı gelişen yaşama tarzıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde düşünce hayatı girmeye çalıştığı medeniyetin kendi topraklarında serpilip gelişmesine yol açacak bir güce erişmiş değildi, ancak Batı medeniyetini doğuran düşünme biçimiyle *aynı türden* olmak gibi bir özellik taşıyordu. Yani Hindistan ve Çin'de Doğu düşüncesi içe dönük (*introverted*) teknikleriyle bireyin kurtuluşuna yönelmişken dış dünyanın aldığı biçimi vurgulamakta çekingen bir tutuma sahipti. Batı'nın dışa dönük (*extraverted*) tekniklerle bireyin kurtuluşunu vaadeden anlayışına Hint ve Çin düşüncesi zıttı.

Bu anlamda Doğu ve Batı, iki zıt kutbu temsil etmek bakımından birbirleriyle ilintili olsalar bile, birbirlerine yabancıydılar. Oysa İslâm, Batı medeniyetiyle aynı kültürel atmosferde yer tutuyordu. Yeni bir bilgi teorisi ve tabiat anlayışıyla Akdeniz havzasında yaşayan düşüncelere farklı bir yorum getiren Batı burjuva düşüncesi, yalnızca *hümanist* fanatizmiyle benzeri düşüncelerden ayrılıyordu. Yani Batı düşüncesi Müslümanlar karşısında açıklanamaz, nüfuz edilemez, mahiyeti anlaşılamaz derecede "uzak" bir anlayışı temsil etmiyordu. Bu yüzden daha 18. yy'da Avrupa'nın gelişen gücüne karşı tedbirler almaya başlayan Osmanlı Devleti her türlü yenileşme ve yeni kurumlar getirme anlayışının yanı sıra beliren İslâm'ın yeniden anlaşılması ve İslâm kurumlarının yeni bir anlayışla diriltilmesi meselesiyle karşı karşıya kaldı. Hele Tanzimat'ın Türkçeleşmeye verdiği önemle birlikte İslâmî bilgilerin medrese dışına çıkabilmesi İslâmcılığın güç ve yaygınlık kazanmasına yol açtı.

"FONKSİYONEL" AYDINLAR: Genç Osmanlılar ve sonradan Jön Türk diye bildiğimiz aydın tipi, devlet hizmetini bir bütün, kendilerini devletle özdeş sayan "fonksiyonel" aydın tipidir. Avrupa'ya kaçıp Cenevre'de çalışan Jön Türkler (soldan): Oturanlar Eski Berlin konsolosu Lütfi, Dr. Şefik, Nuri Ahmet, Dr. Reşid, Mülkiye kaymakamlarından Münif. Ayaktakiler: Dr. İshak Sükûtî, Seraceddin, Tunalı Hilmi, Dr. Âkil Muhtar, Midhat Şükrü, Emin.

MUSTAFA FAZIL PAŞA (1829-1875): Abdülaziz'in Mısır valiliğinde veraset usulünü değiştirmesi ve hıdivlik unvanı verilmesi yolundaki isteklerini kabul etmemesine kızarak Avrupa'ya kaçtı. Orada Genç Osmanlılara para yardımında bulundu. Affedilince İstanbul'a döndü. Bu davranışlarıyla, "Devlet nebulası içinde" hareket eden tipik Tanzimat aydınlarından biridir.

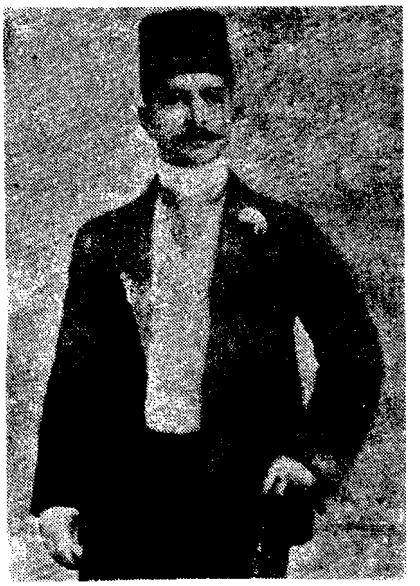
İslâmcılar toplumun tutarlı bir yöntem ve sağlam ilkelerle yeni bir biçim alması, gücünü artırması düşüncesine karşı çıkmıyorlar, ancak bu yenileşmenin Batılı hümanist önyargılarla değil, güçlü sistemi olduğu medrese dışındaki eğitim kurumlarında uygulanan öğrenim içinde daha da açıklık kazanan İslâm mantık ve fıkhı çerçevesinde gerçekleşmesini istiyorlardı.

Batılı kurumları doğrudan benimsemekle toplumu güçlendirecek yeni kurumların İslâm esaslarından çıkarılması arasındaki çatışmadan doğan ilk bunalım hukuk alanındadır. Fransız Medenî Kanunu'nu tercüme edip uygulama düşüncesinde olan Âli Paşa, Midhat Paşa ve Feyzi Paşa'ya karşı Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'nin kabulünü sağlamış olması bütün Batılılaşma tarihi boyunca ülke değerlerinin ve bu değerlerin arasında ilk sırayı tutan İslâm'ın toplum hayatının düzenlenmesinde esas alınması gerektiğini savunan aydın kesimin ilk ve son zaferi oldu. Bundan böyle aktarmacılık yaratıcılıktan her dönemde daha üstün bir yer tutacak, mutlak Batıcılıkla soyut şeriatçılık arasında gerçeklerden kopuk bir çatışma gün geçtikçe kızışacaktır. 31 Mart Vakası'nın kışkırtıcılarından olduğu söylenen *Volkan* gazetesinin yayıncısı Derviş Vahdetî'nin İngiliz parlamentarizmini savunduğu gözönüne alınırsa, savaşlar ve siyasî çalkantılar karşısında çareler arayan ve belki sırf bu yüzden çaresiz kalan bir düşünce hayatı devlet tarafından oluşturulabilir bir niteliğe kolaylıkla bürünmüştür diyebiliriz.

Tanzimat'ın getirdiği aydın ihtiyaca dayalı tartışmaların yarattığı bir okumuş tipidir. Bütün mesele devletin ihtiyacının ne olduğu ekseninde döner. Bu yüzden Şinasi akıl ve kanun övgüsüyle yenilik peşindedir; bu yüzden Namık Kemal siyasî anlamda merkeziyetçi, iktisadî anlamda liberaldir; bu yüzden fıkıh eğitimi görmüş Ali Suavi laiklik ve faizciliği savunabilir; bu yüzden Said Halim Paşa İslâmcı olduğu kadar İttihatçıdır; bu yüzden iktidarda olanlar müstebit, muhalefet edenler bozguncudur.

İki Kampın İdeolojileri

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e varan dönem boyunca aydınların devlet yönetiminde merkeziyetçi veya adem-i merkeziyetçi olmakla; İttihatçı ve İtilafçı olmakla nitelenebileceğini söylemek alışılagelmiş ise de, yakın bir bakış böylesi farkların ciddiyetinden şüpheye düşmeye yeter. İki kampın birinden diğerine zaman zaman geçen kişiler olduğu gibi her iki kampta da görüşleri bakımından uyuşmazlık içinde bulunan kişiler hep vardı. Prens Sabahattin'in belirttiği gibi, her iki takım da aynı yolda yürümedilerse bile aynı tehlikeye karşı, aynı savunma noktasından yürümeye başlamışlardı. Bu yürüyüş "Sahaflar Çarşısı"nın beslediği İslâmcılık, "Beyoğlu kitapçıları"nın beslediği Avrupacılık ve "Bâbıâli kitapçıları" nın beslediği Osmanlıcılık ideolojileri çerçevesi içinde yapıldı ama, bu aydınlar arasında bilgiye saygı, bilginin geçerli dokunulmazlığı seçkin bir yer tutmadı. Böylece devlet adamı kendi dışında sözüne güveneceği, sözüne kulak vermesi gerektiğine inandığı aydınlar olduğunu kabul edemedi. Sonradan Türkçülük haline girecek olan Osmanlıcılık, çok sonraları sosyalizm kılığını benimseyecek olan Avrupacılık ve İslâmcılık Batılılaşmacı akımlardı, ama Batılı düşünce istikrarlı bir alanda maya tutmuş değildi. Sözgelimi bilim konusundaki görüşleri günümüzde de önemini koruyan ve tartışılan Henri Poincaré'nin bütün önemli kitaplarını Salih Zeki'nin çevirmiş olması Türkiye'de bilim konusunu tartışan bir çevre meydana getirmeye yetmemiştir. Tıpkı iyi bir çobanın, usta bir orakçının farklı bir zümreye girme imkânını kullanamayışında olduğu gibi, aydın kesim içinde de farklı bir güç odağı doğmamıştır. Aydın olmanın geçerlilik sahibi ol-

SAİD HALİM PAŞA (1863-1921): Yazarın "ihtiyaca dayalı tartışmaların yarattığı bir okumuş tipi" olarak nitelediği aydınlardandır. İslamcı olduğu kadar İttihatçıdır ve "Buhranlarımız" adlı kitabında Kanun-ı Esasî'nin Osmanlı toplumunun karakteri ile bağdaşamayacağını öne sürer.

duğu tek alan memuriyet ve devlete sadakatle hizmet alanıydı. Temas edebildikleri kadarıyla Batı'dan, içinde "meşru" bilgiler bulunan bir hazine gibi yararlanıyorlar, bunu alacakları resmî kararların mazeretleri olarak kullanıyorlardı. Gerçekte İslâm terbiyesini Batıcı yaklaşımları içinde yaşatıyorlar, her biri kendine terkettiğinin yerine geçebilecek yeni bir "kitap" seçiyor, yeni bir "sünnet"e tâbi oluyor ve kendi yolundan inhirafı "küfr" sayıyordu.

Bu tutumlarıyla ister Avrupacı, ister Osmanlıcı, ister İslâmcı olsun, aydınlar toplum içinde hayatiyet sahibi olan dinden farklı bir din içinde olduklarının sezgisi içinde halkın taassubunu uyandırmak korkusunu sürekli olarak taşımışlardır. Halkın taassubu olarak adlandırılan "kamuoyu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e varan dönem boyunca aydınların başvurdukları, güç aldıkları bir kaynak değil, daha çok etkisiz kılınması gerekli bir tehlikedir. Halkın eğilimleri mektepliler için olduğu kadar medreseliler ve alaylılar için de hesaba katılıp değerlendirilmesi gereken görüşler olmaktan çok uzaktır. Fakat aydınların ilerici(?) ve gerici(?) her adımı halka onun taassubunu okşayan bir gerekçeyle sunulmuştur. Yapılan işler ve taşınan niyetler arasındaki bu mesafe belki Türkiye'de bilginin gayrıresmî dayanaklar bulmasını zorlaştırmış, devlet tarafından oluşturulanın dışında bir düşünce hayatının doğmasını imkânsız kılmıştır.

Bocalayan Aydınlar

Türk aydınlarının özgün bir düşünce atmosferi kuramadıktan başka Batı düşünce dünyasının bir kesimine nüfuz edemeyişlerinin sebebi araştırılırken onların Batı'dan yeterince yararlanamadıkları, Batı'yı önünde yılgınlığa kapıldıkları güce eriştiren temelleri tanıyamadıkları, Batı'nın 19. yy'da çok farklı yönlerde geliştirdiği düşüncelerden en isabetli olanlarını seçip kendilerine uygulayamadıkları ileri sürülebilir, ama bu yerinde bir eleştiri olmayacaktır. Çünkü Batı'nın da kendi geliştirdiği düşüncelerden yeterince yararlandığı ve kendini oluşturan temeller hakkında şaşmaz bir bilince sahip olduğu söylenemez. Batı yaşadığı iki dünya savaşı sonucunda kendi geçerliliğinden kuşku duyduktan sonra kendi kültürel temelleri hakkında, geliştirdiği bilgi yolunun niteliği üzerine kapsamlı düşüncelere varabilmiştir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan dönemde aydınları verimsizliğe, dermeçatmalığa mahkûm eden gerçek etken, eğitim ve kültür kurumlarındaki istikrarsızlıktır. 1851'de kurulan Encümen-i Dâniş'in ömrü on yıldır. Onun yerine geçen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ancak dört yıl yaşar. Kültür hayatı teşebbüslerle doludur; ne var ki doğruyu korumak bir yana, bir tek yanlışta bile ısrar edilememiştir.

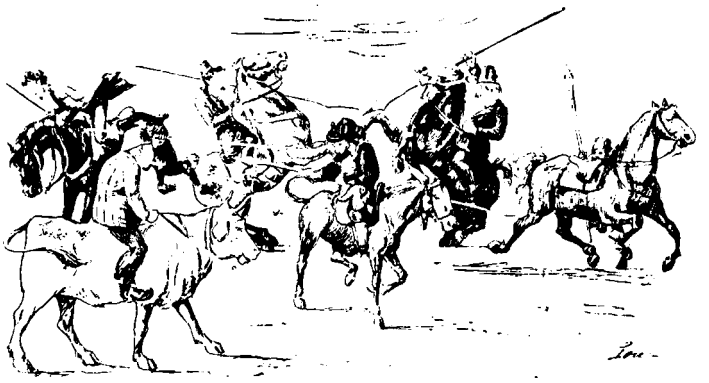
Kültür hayatının ve düşünce üreten kişileri yetiştirmenin tek güvencesi süreklilik sahibi kurumlardır, değişme kurumlar bünyesinde gerçekleşebilir, ama her beş ya da on yılda yeni tohumların atılmaya kalkışıldığı çalkantılı bir yapıda düşünce dünyasının mesele koyucu ve tanıdığı meselelere yeni yaklaşımlarla bakmayı bilen bir aydın türünü doğurması beklenemez. Önce yapılanı bozan, sonra bozuk olanı da bozan bir sistemle ilerleyen eğitim kurumlarının, temel bilgileri almadığından ötürü resmî aydın tipi önünde boynu hep kıldan ince kalan bir okumuşlar yığını ortaya çıkarmakla; gerçek ve sahte değerleri ayıracak bir ölçüden yoksun "asrî" bir toplumsal kesim oluşturmakla görevlerini yeterince yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Tanzimat sonunda gayrımüslim Osmanlı tebaası yasal haklarla kazancı güvence altına alınmış, sosyal statüsü yasalarla korunan bir yüksek tabaka haline gelince Müslüman Türk ahalinin çiftçilik ve memurluk dışında yaşama alanı kalmamıştı. Memurlar aralarından yönetici-aydınları hasıl etti; çiftçilerin yükselmek için tek açık yolları memurlar arasına karışmaktı. Böylesi bir işleyiş her kuşakta yeni bir bileşim arama tutumunu kolaylaştırdı. Kısa aralıklarla her şeye yeniden başlayan Avrupacılar, her yeni bilgilenme sayesinde dini yeniden keşfeden İslâmcıları karşılarında buldular. Bu yüzden bir devlet politikası olarak doğmuş olan düşünce hayatı her aşamada verilecek aslî kararın arefesinde bocalayan aydınların hayatı olarak süregeldi.□

SÖZ GEÇİREMEDİLER: Tanzimat döneminde devlet adamları, sözüne güveneceği, sözüne kulak vermesi gerektiğine inandığı aydınlar olduğunu kabul edemediği gibi, aydın kesim için de bir güç odağı doğmadı. Sözgelimi, Paris'te ünlü Jön Türklerden Fahri Bey (Ağababa) ile gençlik yıllarında görülen Salih Zeki Bey (sağda), Poincaré'nin bütün önemli kitaplarını çevirmiş olmasına rağmen bu, Türkiye'de bilim konusunu tartışan bir çevre meydana getirmeye yetmedi.

BASIN

"Cerideciler arasında cirid oyunu": II. Meşrutiyet'in başlıca gazeteleri ve başyazarları.

Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi
Dr. Orhan Koloğlu

Türkçe-Dışı Basın
Dr. Orhan Koloğlu

Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri
Bülent Varlık

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını
Doç. Dr. Zeki Arıkan

Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri
Bülent Varlık

II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri
Doç. Dr. Zafer Toprak

ÇERÇEVE YAZILAR

☐ **Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasî**
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

☐ **II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Açmazı**
Dr. Orhan Koloğlu

☐ **İzmir'de İlk Bulgar Gazetesi**
Doç. Dr. İlber Ortaylı

☐ **İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun**
Dündar Akünal

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, Dil, Düşünce Akımları, Edebiyat, Hukuk Düzeni (Sansür), Jön Türkler, Meşrutiyet, "Milletler" ve Azınlıklar, Milliyetçilik Akımları, Mizah, Mütareke ve Milli Mücadele, Siyasal Akımlar, Tanzimat, Yayıncılık, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi

Orhan Koloğlu

Basının Yapısal Dinamizmi

Francis Bacon, *"Modern çağları açan üç öge basımevi, barut ve pusuladır"* der.

Ne kadar ilginçtir ki, bu üç öge de Doğulu toplumlar tarafından icat edilmiştir. Gelgelelim üçünden de gerçek yararı sağlayan Batı Avrupa olmuştur. Doğuluların (Türk, Arap, Çinli) barut ve pusuladan Avrupa kadar yararlanmayı başarmalarına karşılık, basma sanatı konusundaki başarısızlıkları özellikle şaşırtıcıdır; çünkü Doğu'nun bugünkü geriliğinde en önemli rolü, basımevinin Avrupa'dan üç dört yüzyıl sonra kullanmış olması oynamaktadır.

Özellikle İslâm dünyası için, dinsel önyargıların bu gecikmede rol oynadığı ileri sürülmüştür. Bu savın pek güçlü olmadığı 16. ve 17. yy Osmanlı ve İran yönetimlerinin topraklarında, diğer dillerde (Latince, Rumca, Yahudice, Ermenice) baskılara karşı çıkmamalarından anlaşılır. Hatta dışarda basılmış Türkçe, Arapça ve Farsça kitapların ithaline de karşı çıkılmamıştır. Sadece dinsel ve kutsal kitap (İslâmî yayınlar) engellenmiştir. Hatta 1730'larda, Osmanlı resmî matbaasında Latin harfleriyle kitap basılmasından da geri kalınmamıştır.

Sosyal yapının engelleyici bir niteliği olmadığına göre, bu gelişememede ekonomik sebeplere daha çok ağırlık vermek gereği ortaya çıkmaktadır. Özellikle kâğıdı, hareket edebilir harfler ya da kalıplarla baskıyı Doğu çok daha önce keşfettiğine ve hatta gazete bile çıkarmış olduğuna göre, nasıl oluyor da bu yapı Avrupa'nın geliştirdiği düzeye eriştirilememiştir? Çinlilerin, Korelilerin ve Uygur Türklerinin hareket edebilir harfler ve kalıplarla baskılar yaptıkları, Avrupa'dan çok önce kitap bastıkları bilinmektedir. Ayrıca Çinliler, kâğıdı icat ettikleri ve Kore'de milyonlarca basıldığı anlaşılan bültenler, kitaplar bulunduğu halde, neden bunu Avrupa'daki gibi ticarileştirememişlerdir?

Basımevinin Avrupa'da kapitalist ekonomiye geçiş döneminin başlangıcında birdenbire yaygınlaşıvermesi, kuşkusuz bir rastlantı değildir. Basımevi, toplumsal yapının gereksinmeleri arasındaki yerini almış ve onun temel kurumlarından biri olmuştur.

Osmanlı dönemi basınını ele almadan önce bu girişi yapmamız, Tanzimat'ta Batı'dan alınan sayısız kurumlardan biri olan basının bu temel yapısı bilinmedikçe yapılacak değerlendirmelerin yanlış sonuç verecek olmasındandır. Çin'de devlet resmî bir haber gazetesi bile yayımlamıştır. Ancak bu, yalnızca merkez ve bölge yöneticilerine (bürokrasiye) bilgi vermeyi amaçlayan bir yayındı; bu yüzden gelişme gösterememiştir. Oysa Avrupa'daki, yönetime ortaklığını ilan eden bir sınıfın, burjuvaların aracı olarak ortaya çıkmıştır. Ancak tabandan gelen ve genişleme olanağına sahip bir eylem, basımevinin yaygınlaşmasını sağlayabilir ve ondan gazete diye yeni bir kurul çıkarabilirdi. Bu oluşum ise ne Çin'de ne de diğer Doğu toplumlarında vardı.

1450'lerde beliren basımevi, 1500'lerde Avrupa'nın her yanına yayılmış ve bol kitap kavramını yerleştirmiş, 1600'den itibaren süreli (haftalık-aylık) yayınlar belirmiş, 1700'lerde günlük gazete deneyimi gelişmiş ve 1800'lerde, kapitalizmin doruğuna erişilmekte olduğu sırada, yeni teknik buluşlarla yüksek tirajlara ulaşılmıştı. Bu dört yüz yıllık evrimle yapısı pekişen basın, kapitalizmin toplumsal yapıya getirdiği değişmeye kendi dinamizmini de eklemiştir. 19. yy başından itibaren Osmanlı toplumunun birdenbire karşı karşıya geldiği basın kurumunun içerdiği bu dinamizmleri şöyle sıralayabiliriz:

- *Konuşulanla yazılanı birbirine yaklaştırma: Halka açılış, yaygınlaşma; dile dayalı milliyetçiliği geliştirme.*
- *Sınıfsal oluşumu hızlandırma: Bireyi toplumun üstüne çıkarıp (kilise aracılığıyla Allah'la birleşme yerine) bireyi Allah'ın karşısında serbest bırakma; laikliğin oluşması.*
- *Dinde, kilisenin sözlü geleneğine dayalı, tartışılmaz kavramlarıyla savaşabilecek yeni kavramlar pekiştirme.*
- *Bilgiyi sağlıkla korumak, yaymak ve hızla aktarmak.*
- *Kamuoyu oluşturmada yeni bir başvuru kurumu oluşturmak; bu kuruma yeni bir ticaret alanı olarak ekonomik güç kazandırmak ve uzman (yazar) kadrolar oluşturmak.*

• *Açık topluma geçmenin savaşımını yapmak: Devletin, hizmetinde olduğu toplumdan gizli şeyleri olabileceği anlayışını yıkmak.*

• *Kendi yapısal çelişkileriyle, dinamizmin kısır döngüye dönüşmesi ve çıkarılması savaşımı: Çıkarcı, güdümlü ve şantajcı basının belirmesi; siyasal sapmalar ve kötüye kullanmaya karşı sansür; sansüre karşı özgürlük savaşı...*

Tanzimat dönemi basın tarihi, bu dinamizmlerle, basını Osmanlı Devleti'nin sosyoekonomik yapısına uydurma çabaları arasındaki çekişmelerin sentezidir.

Mutlakiyetçi Aydın Rejimin Gazeteleri

Osmanlı yönetiminin, bu dinamizmlerle doruğa varmış ve deneyimlerle zenginleşmiş Avrupa basınıyla ilk karşı karşıya gelişi, Fransız Devrimi dolayısıyla olmuştur. Bâbıâli, devrimi Avrupalıları birbirine düşüren bir eylem olarak kabul ettiğinden, İngilizlerin ve Avusturyalıların uyarılarına rağmen, Fransız elçiliğinin devrim haberlerinden oluşan haber bültenlerini İstanbul'da yayımlamasını hoşgörüyle karşılamıştır. Ancak Fransa'nın -özellikle Rumları ayaklandırmak için- Türkçe ve Rumca bildirileri, bültenleri Osmanlı topraklarında yaydığı farkedilince derhal yasak konmuştur. Arkasından Napolyon'un Mısır'ı işgal edip (1798-99) burada da Arapça ve Türkçe bültenler ve Fransızca gazeteler çıkartması tepkiyle karşılanmıştır.

III. Selim'in devrilip öldürülmesi ve II. Mahmud'un tahta geçmesiyle başlayan iç kargaşa dönemi, özellikle Ruslarla süren savaşlar ülkede reformcu girişimlere olanak bırakmamıştı. 1821'de başlayan Yunan bağımsızlık savaşı, sadece askerî bir harekât olarak değil, savaş dolayısıyla Avrupa basınında yer alan çok yoğun Osmanlı-Türk düşmanı kampanya ile de, Bâbıâli'yi uğraştırmaya başladı. Bu sırada (1821) İzmir'de Fransız asıllı tüccarlar tarafından çıkarılan Fransızca gazeteler, Osmanlı Devleti için beklenmedik bir destek sağladı.

Ege Denizi'nde korsanlık yapan, Avrupalı tüccarların gemilerini soyan Yunanlılara Rusya'nın destek vermesinden dolayı, bu gazeteler, hem Yunanlılara hem de Ruslara şiddetle saldırıyorlardı. Bu yaklaşım Bâbıâli'nin politikasına uyduğu için destek gördü. Bunlar, Yunan kaynaklarından yayılan savaş bültenlerinin tek yanlı etkisi karşısında güçsüz kalmış olan Bâbıâli'nin görüşünü Avrupa'ya duyurdukları için, büyük hizmet vermiş sayılıyorlardı.

Henüz bu dönemde bir basın rejimi düşüncesi yoktu. Rus Elçisinin yakınmalarına karşı, Bâbıâli, işin kapitülasyonlar çerçevesinde Fransız Elçiliğince çözümlenebileceğini belirtiyor; böylece kendini sıyırmak ve Ruslarla Fransızları karşı karşıya getirmek oyunuyla bu desteği kaybetmemeye çalışıyordu. Gerçekte bu, tehlikeli bir oyundu; basın üzerinde de kapitülasyon dokunulmazlığı geleneği kurulursa bir daha hiçbir yabancı durdurulamazdı.

1828'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ilk Türkçe-Arapça gazeteyi çıkardı: *Vakâyi-i Mısriyye*. Bu, daha çok resmî bildirileri, yasal uygulamaları ve Mehmed Ali Paşa'nın kendi çalışmalarını yansıtmak amacına yönelik bir yayındı. Avrupa basınını sürekli izleyen Vali, artık doruğuna ulaşmakta olan ihtirasının gerçekleşmesi için böyle bir yayın organına gerek duymuş olmalıydı. Bizzat gazetenin içeriğiyle ilgileniyordu. Fransa'da eğitim görmüş kişileri gazetenin yönetimine getirdi. Ancak, içinde bulunduğu çok hassas denge (bir yandan İngiliz-Fransız-Rus çekişmeleri, diğer yandan Bâbıâli'nin kuşkuları ve nihayet Mısır'daki levanten tüccarların verdikleri bilgilerle aleyhinde durmaksızın yazan Avrupa basını) dolayısıyla, gazetesi bir kamuoyu oluşturma aracı olmaktan çok bir savunma aracı oldu.

Navarin faciasından sonra (1827 sonu) Batı devletleriyle ipleri koparan Bâbıâli ise, Rusya karşısındaki yenilgisinin ardından, Avrupa'da büsbütün yalnız kalmıştı. İzmir'in Fransızca gazeteleri de savaşlar dolayısıyla ticari ilişkilerin kesilmesi üzerine, zaten pek düşük olan baskılarını büsbütün zor yapar hale gelmişlerdi. Bu ortamda II.

***BASIMEVİ:** Avrupa'da basımevi kapitalist ekonomiye geçiş döneminin başlangıcında önemli bir rol oynadı. Bu arada sanayileşme ve teknik buluşlar da süreci hızlandırıcı etkenler oldu. Bu evrimle gelişen basın, değişen toplumsal yapıya kendi dinamizmini de getirdi.*

بولاق مصر
نمره ٣٠
وقايع مصريه
يوم الاحد
فى ٢١ ذى القعده سنة ١٢٤٤

اقاليمده اولان هندیله سی کارخانه لرنده اشلنان چوید یعنی نیله نك معدللری بربرینه موافق اولدیغی وبعض کارخانه ده مناسب وبعضیلرنده غیرمناسب فیئات مختلفه ایله وجوده کاوب نیله لریدن معدله کوره بربرینه موافق اولدیغی اصناف وکیلی علی رضا افندی مجلسه عرض ایتمش ونیله کارخانه لری ناظری جلب واستنطاق اولنمش ومومی الیهك تقریری ومصلحتگروش ورواجنه نظرا بالمذاکره نیله نك افراز وانتخابنه مامور بغدادی حاجی ابراهیم اغا کارخانه لرده اولان نیله اوسته لری وقبانیلری وسائرکتبه وخدمه نك دقت واجتهادلریی بیانك ومصالح مذکوره نك

قد ورد تعریف من قبل علی رضا افندی وکیل ناظر الاصناف الی المجلس العالی مضمونه ان النیلة الهندیة التی یشتغلها المعلمون فی الکارخانات الکائنة فی الاقالیم لیست علی معدل واحد ولاهی بصروف متساووله ذا السبب فلم یات شغلها علی حالة واحدة فتذاکروا بهذا الخصوص واحضروا ناظر الکارخانات وسالوه عن ذلك وبعد تقریره لدیهم رسموا بانه ینبغی للحاج ابراهیم البغدادی المامور علی انتخاب النیله ان یهتم برؤیة المصالح المذکورة لیعلم کیفیة شغل المعلمین والقبانین والکتبة والخدمة الموجودین فی هذه الکارخانات وان یعطی له معلم ماهر فی النیله وقبانی حاذق بمعرفة

VAKÂYİ-İ MISRİYE: İlk Türkçe gazetedir. 20 Kasım 1828'de Kahire'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından çıkartılmıştır. Sol sütunu Arapça, sağ sütunu Türkçe olan gazete, valiliğin kararlarını yönetici kadrolara ulaştırmak amacıyla yayımlanmaktaydı. Haftalık olan Vakâyi-i Mısriye, Hıdiv İsmail Paşa dönemine (1863-1879) kadar iki dilli yapısını korumuş, bundan sonra yalnız Arapça olarak çıkmıştır.

Mahmud, uzun süredir tasarlanan, fakat tepki korkusuyla ertelenen projesini uygulamaya koydu: Osmanlı devleti'nin resmî sözcüsü olarak *Takvim-i Vakâyi* yayımlandı (1831).

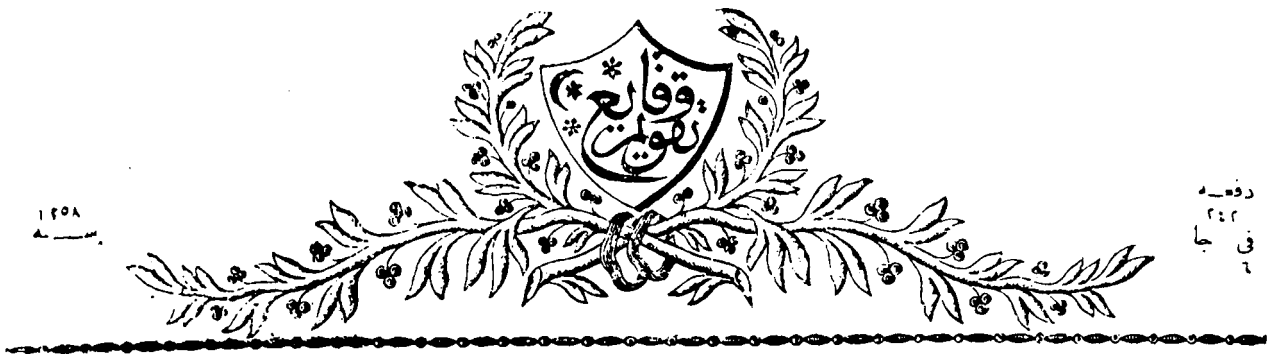
II. Mahmud'un projesinin, Mehmed Ali Paşa'nın çok daha kapsamlı olduğu kısa sürede *Takvim-i Vakâyi*'nin Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice, Bulgarca nüshalarının çıkarılmasından anlaşılmaktadır. Padişah devlet politikasının ana çizgilerinin bütün yöneticilerce bilinmesini istiyordu. *Takvim-i Vakâyi* içerik açısından da *Vakâyi-i Mısriyye*'ye göre çok daha geniş ufuklu bir yapıya sahipti. İkisini karşılaştıran bir kimsenin devletin başkentinin İstanbul olduğunu anlaması kolaydır. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'la bir türlü yetinemeyip illâ İstanbul'a egemen olma hırsının sebebi de bundan anlaşılır.

Bulak'ta kurduğu basımevinin kendi döneminde Arapçadan çok Türkçe yayın yaptığı (1822-1842 arasında 125 Türkçe, 12 Arapça), bunların İstanbul'da da satılan ve aranan yapıtlar olması Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne egemen dil ve grup konusunda kararsız olmadığını kanıtlar.

II. Mahmud ile Mehmed Ali Paşa arasındaki askerî ve siyasal çatışma, ikisinin resmî gazetelerinin sütunlarına da yansıtıldı. Türk, Osmanlı ve İslâm tarihlerinde ilk kez, Türklerle öbür Müslümanlar arası bir basın polemiği yapılıyordu. Kamuoyunun desteği "süreli yayınlarla yazılı inandırma yoluyla" sağlanmak isteniyordu. Bu polemik, Avrupa'yı tanıyan pek az sayıdaki aydın dışında yöneticilere de basının önemini kanıtlamıştır. Askerî alanda çok büyük ve kolay başarılar sağlayan M. Ali, basın savaşını tümüyle kaybetmiştir.

Takvim-i Vakâyi daha başarılı bir polemik sürdürmüş, Vali'nin Anadolu halkını yanına çekme çabaları boşa çıkmıştır. Ayrıca, *Takvim-i Vakâyi*'nin Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman*'da Avrupa kamuoyunu Bâbıâli açısından oluşturmakta başarılı olmuştur. İzmir'de yayımlanan Fransızca gazetelerin de aleyhindeki kampanyasıyla Mehmed Ali Paşa tamamıyla yenilmiş ve çare olarak kendi görüşünü yansıtacak *Moniteur Egyptien*'i (*Vakâyi-i Mısriyye*'nin Fransızcası) yayımlatmaya başlamıştır (1833).

Takvim-i Vakâyi'i İslâm dünyasında, kamuoyu önünde açıktan özleştiri yapıp yenilgileri tartışan ilk gazete olarak selâmlamak gerekir. Yönetimlerin yanılmazlığı ve haklılığı dogmasını dinlemeye ve bunları tartışmamaya alıştırılmış Doğu toplumları için bu, kuşkusuz çok büyük bir atılımdı. Genel olarak bu polemikteki tutumu, özel olarak da din konusunu ele alış tarzı ise, daha sonraki oluşumların ve Avrupa'ya direncin tohumlarını pekiştirmiştir. Bu konuda, basının yaygınlaşmasıyla, Avrupa'daki dinamizmin aksine, şöyle bir oluşum görülür: *Rum, Ermeni gibi Hıristiyan toplulukların iç yapısında laikleşme dolayısıyla sınıflaşma eğilimini güçlendirirken, yönetici Müslüman hâkim millete karşı, dini temel alan bir dayanışma blokunu oluşturmak. Müslümanlarda ise, laikleşme eğilimini savunan yönetimin kendi kalemiyle dine ve*

امور داخليه

بار وتخانهٔ عامره لرده اعمال اولنمقده اولان نوابجاد بار وتك امرار وقت ايله قوتی تنزل ايدوب ايتيه جكی اكلاشلمق واكا كوره ايجابنه باقلمق اوزره ايچجه پرداخت بار وتيله طوب بار وتنك برر مقدار نمونه لری بوندن اقدم النوب كمهورا تمنالك محلده حفظ ايتدرلمش وخيلی وقت مروريله موسم امتحان وتجربه سی حلول ايلمش اولديغندن كيفيت خاكای همايون حضرت ملوكانه دن بالاستيذان شرفنوح وصدور يورلان امر واراده معالی افادهٔ حضرت جهانبانی منطوق منيفی اوزره كچن شهر ربيع الاخرك غرهسی حضرت شهريارى ايله همقدر قصر جنسان يورلمش اولديغنه وبو مثلو نقل عالی شرفوقوعنده عتبهٔ بلند مرتبهٔ حضرت شهنشاهيده شرف اختصاص وعبوديتله مفتخر ومتهج بولنان وكلای فخام حضراتنك ركاب رسم والاسی اجراسيله خاكای عبون ارای جناب ملوكانه يه فرس جبين ضراعت ايلمكری قاعدهٔ محاسن عائدهٔ سلطنت سنيه دن بولنمش ايدوكنه بناء تبريك نقل همايون مسعدت نمون شاهانه ضمننده شايان يورلان رخصت عليه ومساعدهٔ سنيهٔ جناب ملوكانه موجبنجه شهر مذكورك التجی صالی كونی ذات والای حضرت صدارتپناهی وجناب معلا القاب فتوابناهی ايله سائر حضوری معتاد اولان وكلای فخام حضراتنك رسم عالیٔ مذكوری اجرا ايلمك اوزره مابين همايون جانب عالیسنه عزيمت ايلمكری خصوصنه مساعدهٔ مكارمعادهٔ شاهانه بيدريغ وارزان يورلمه رق

TAKVİM-İ VAKÂYİ: Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi olarak 1 Kasım 1831'de yayımlanmaya başlamıştır. Bazı aralıklarla 1922'ye kadar yaşamış, Osmanlı Devleti ile birlikte tarihe karışmıştır. İlk dönemde gazetenin yayın kadrosu hemen tümüyle Bâbıâli Tercüme Odası'nın elemanlarından oluşuyordu. Haftalık olmasına karşın bazen yılda 8 sayı çıkacak kadar düzensiz yayımlanmıştır. İlk otuz yılda 1560 sayı çıkması gerekirken ancak 590 sayı yayımlanmıştır.

Hilâfet kurumuna bağlılığı güçlendirmek.

Süreli yayınların tepki görmeden başarıyla yayımlanabilmesinin İran'ı etkilemekte gecikmediği anlaşılıyor. *Takvim-i Vakâyi*'nin ilk nâzırı (bugünkü anlamda, genel yayın müdürü) olan Mehmed Esad Efendi, bu görev üstünde iken, yeni Şahın tahta çıkışını kutlamak üzere 1835-36 yıllarında elçi olarak Tahran'a gönderilmişti. 1837 yılı başında, İran'ın ilk gazetesi, resmi nitelikli *Ahbâr-ı Vakâiyye* yayımlandı.

Takvim-i Vakâyi çok daha dinamik yapısı, nitelikli kadroları ve dünyaya açıklığıyla, gününe göre radikal, hatta ihtilâlci nitelikli düşünceleri savunmuş ve bunlar 1839 Tanzimat Fermanı için kamuoyunu hazırlamıştır:

Dünyadaki değişmeye, yenileşmeye uymanın gerekliliği; sınırlı da olsa bir danışma (meşveret) sistemine geçme isteği; insan haklarının (can, mal, ırz güvenliği) ve eşitlikle adaletin ayrımsız uygulanması; İslâmın devlet yönetimindeki üstünlüğünü reddetmeden, Hıristiyan-Müslüman eşitliğini kabul; Avrupa devletlerini düşman değil, dost devletler (düvel-i mütehabbe) diye anmak (hatta o sırada Cezayir'i Osmanlı Devleti'nden koparan Fransa'yı bile); Avrupa'nın emperyalist yanına hiçbir eleştiri yöneltmeyerek, aynen kabulü anlayışını yerleştirmek.

Geleneksel yapıya göre çok liberal bir düzene geçişin savunuculuğunda, *Takvim-i Vakâyi*'e 1840'tan sonra *Ceride-i Havadis* de katılmıştır. Bu iki gazete, Tanzimat dönemi yönetici ve düşünür kadrolarının oluşmasında okul görevi yapmıştır. Özel konuları da işleyebilmek hakkına sahip olan bu ikinci gazete, bilgi aktarma konusunda özellikle daha da önemli olmuştur. *Takvim-i Vakâyi* giderek daha resmîleşirken, o daha da zenginleşmiştir. İlk sayısındaki sunuş yazısında eğitimin önemi vurgulanmakta; Avrupa örnek alınarak Avrupalılara yetişilebileceği hatırlatılmaktadır. Ayrıca kişilerin eğitimle "söylentilerin doğruluğunu kendi başlarına değerlendirecek" düzeye varabilecekleri ifade edilmektedir.

Ceride-i Havadis daha çok politik, ekonomik haberlere ağırlık vermiştir. Ayrıca, *Takvim-i Vakâyi*'nin sadece devlet basımevinde basılan kitapları tanıtma çabalarına karşılık, özel ilanlara sütunlarında yer veren ilk gazete olmuştur.

Türkçe-dışı Basın

1860'a kadar Türkçe basın bu üç gazetenin tekelinde ve "reformcu, fakat yönetime eleştirisiz" bir çizgi izlerlerken, Bâbıâli genel liberalleşme ve hoşgörü politikasına uygun olarak diğer dillerdeki basının gelişmesine yardımcı bir tutum içine girdi. *Takvim-i Vakâyi*'nin yerel bir dilde çıkmasının yanı sıra özel gazete yayımlanmasına da izin verildi. Fransızca basın gibi bunlar da, önce İzmir'de belirdiler. 1840'larda İzmir'de Rumca, Ermenice, Ladino (İspanyol Yahudicesi) ve Bulgarca gazetelerin çıkmasına tanık olundu. Ancak birkaç yıl içinde bunlar İstanbul'a taşındılar ve İstanbul tam anlamıyla devletin tek kültür ve basın merkezi olmaya yöneldi.

Bu gazeteler, Müslümanları pek sevindirmeye, ama diğer reayayı yüzyıllardan yonra eşitliğe yükselten Tanzimat-ı Hayriye'den yararlanarak, ilk dönemlerde -tıpkı *Ceride-i Havadis* gibi- yorumdan çok bilgi aktarımı üzerinde yoğunlaştı. Elde edilen avantajları kaybetmemek kuşkusuyla, sultan ve vezirlere yönelik aşırı bağlılık ve saygı ifadesi, yazılarında ana çizgiyi oluşturuyordu. Bunun dışında, gittikçe daha belirgin şekil alan "millet" sisteminin kendi iç tartışmalarını yürütüyor, ruhanî yönetim üzerinde görüşlerini belirtiyorlardı. Devletin yayın organlarının meşveret konusunu sürekli olarak toplumun gündemine sokmuş olması, onları, kendi iç yapıları üzerinde resmî yayınlardan daha ayrıntılı olarak tartışmaya yöneltiyordu. Avrupa edebiyatı yanında ulusal edebiyatlar da sık sık işlenen konular arasındaydı. Çok rastlanan bir diğer eğilim ise, her yayın organının tuttuğu dini (Katolik, Protestan, Ortodoks, Musevi) öncekinden daha aşırı bir oranda savunmasıydı. Basın, laikleşme ve dini yermenin rakip mezheplere avantaj sağlayacağı inancıyla, Avrupa'da olduğu gibi, dini aşarak ulusçuluğa varmak yerine, dine daha çok sarılarak ulusçuluğu arama eğilimini yarattı.

Kırım Savaşı'na kadarki (1855) dönemde, eğitici-bilgi nakledici tarafı ağır basan bir Osmanlı basınıyla karşı karşıyayız. Amacı, halka, kendi toplumundan üstün toplumların varlığını ve onlardan alacağı şeyler bulunduğunu kabul ettirmektir. İslâm'ın yapısı düşünülürse, Tanzimatçıların bu alanda basını çok cesur bir şekilde kullanmış oldukları görülür. Bu tehlikeli girişimin daha büyük karmaşıklıklar yaratmadan sürdürülebilmesi için, Tanzimatçılar, basın üzerinde tam bir kontrol kurmuşlardı. Tüm yayınlar izne ve bir ön denetime tâbi idi. Bâbıâli 1841'de yayımladığı bir irade ile bunu yerli ve yabancı herkese bir kez daha anımsatıyordu. Ancak, uygulamada, önceden hesaplanması güç bir ikili yapı beliriyordu.

Tükçe basın sadece resmî nitelikli olduğundan, istenilenin ötesinde bir kamuoyu oluşturma girişiminde bulunması beklenemezdi. Buna karşılık tümüyle özel nitelikli olan Türkçe-dışı basın ise, bu istenilenin ötesindeki tüm konulara dokunabiliyor ve çok daha dinamik bir kamuoyu oluşturabiliyordu. Ayrıca, kapitülasyonları bu yeni alana yayarak çıkar sağlamayı tasarlayanların girişimleri de Türkçe-dışı basının lehinde işliyordu. 1849'da elçiliklere gönderilen bir bildiri ile Bâbıâli, Suriye'de bazı yabancıların izin almadan gazete çıkardıklarını, basımevi açtıklarını belirtip izin gereğini hatırlatmıştı. Bu dönemde izinler belli sürelerle sınırlıydı ve süre sonunda yenilenmeleri gerekiyordu. Ayrıca her türlü yayında dinlere ve devlete dokunur konuların işlenemeyeceğine de dikkat çekiliyordu.

Bâbıâli, Tükçe-dışı basın üzerinde de ekonomik ögelere dayanan bir sansür aracılığıyla kontrol kurmak emelindeydi. *Takvim-i Vakâyi* dışında bütün yayınlar sadece birkaç yüz basılıyor ve yaşayabilmek için devletin maddi desteğine gereksiniyorlardı. Gazetelerin çalışmasını düzenleyen belirgin yasal koşullar yoktu; sadece basımevlerinin çalışmasıyla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştı. Para yardımıyla, bir ölçüye kadar bu kontrol sağlanıyordu.

Başlangıçta bahsettiğimiz dinamizmlerden biri olan dil alanında basının etkisi, yazıları konuşulana yaklaştırma eğilimiyle hemen hissedilmiştir. II. Mahmud, *Takvim-i Vakâyi* nâzırını, halkın anlayacağı dil kullanmadığı için terslemiştir. *Ceride-i Havadis*'in daha

Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasî

TARIK ZAFER TUNAYA

1870'li yılların ortalarında Osmanlı basını siyasal gelişmeleri çok yakından izlemiş, Osmanlı kamuoyunun oluşmasında önemli bir işlev görmüştür. Padişah değişikliklerinin ve dış tehlikelerin sarsıntıları içinde Kanun-ı Esasî halkın beklediği ve benimsediği temel sorun niteliğini korumuştur.

V. Murad'ın pek kısa saltanat döneminde açılan çoğulculuk (plüralizm), II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla zayıflamamış, tersine daha da canlanmıştır.

Bu dönemde gazeteler artık resmen başlamış olan Kanun-ı Esasî hazırlığına geniş yer verirler. Haberlerin yanı sıra çeşitli yazılar, dizi makaleler her gün gazetelerde yer alır. Osmanlı siyasal hayatının tekçiliği (monizm), yerini tereddütlü, fakat hiç de korkak olmayan bir çoğulculuğa bırakır.

1875'ten beri, artan bir tempo ile fikirler, yüreklilikle belirtilmiştir. Bu arada, Kanun-ı Esasî'yi hararetle bekleyen ve savunanlar karşısında bir muhalifler grubu belirmiştir.

Gazetelerin Kanun-ı Esasî hazırlıklarını sunuş biçimleri farklı ve ilginçtir. Genel olarak "meşrutiyet" terimi kullanılmamaktadır. Kanun-ı Esasî yerine *"konstitüsyon"*, *"Şartname-i Esasî"*, *"Şeriat-ı Esasiye"* gibi sözcüklerin kullanıldığı görülür.

"Meclis-i Mebusan" terimi, bazı resmî yazışmalarda ve salon inşası dolayısıyla gazetelerde kullanılmıştır. Hazırlayıcı heyet için "komisyon" denilmektedir. Kanun-ı Esasî muhaliflerinin eylemci grubuyla ilgili haberler de açıklıkla verilmektedir.

Kanun-ı Esasî'nin tam metni Türkçe, Fransızca ve İngilizce gazetelerde verilmiştir. İlan merasimi, semt semt yapılan donanmalar, gösterilerle beraber anlatılmıştır.

Bu arada Kanun-ı Esasî'nin ilanı şerefine bir İtalyanın bestelediği marş da yayımlanmıştır (*Inno Nazionale in occasione della Constituzione proclamata il di*, 23 Decembre 1876).

Gazeteler, II. Abdülhamid'in cülûsunu "Meclis" sorunuyla beraber ele almışlardır. Belki de V. Murad'ın üç aylık saltanat döneminde olgunlaşan istekleri bir süreklilik tablosu içinde göstermek istedikleri için ve ikinci hal'in yarattığı şaşkınlığı dağıtmak için daha cülûs hattının ilanı ile beraber yorumlara başlamışlardır. Yabancı basının yeni cülûsla ilgili yorumları da önemle verilmiştir.

Aynı zamanda, Kanun-ı Esasî ile kurulacak meclisin yalnız Müslümanlardan oluşmasını isteyen grup *"muterizler"* (itirazcılar) olarak kamuoyuna tanıtılmıştır.

Teodor Kasap'ın Yorumu

Basında üzerinde durulan sorunlardan biri de Meclis üyelerinin nasıl seçileceği olmuştur. Bu konuda Teodor Kasap Efendi, ilginç bir yorum yapmıştır. O sırada mebusların bürokratlarca seçilmesi sorunu ortaya atılmıştır. Teodor Kasap, bu usulün şiddetle aleyhindedir: Halk mebuslarını seçecek ehliyete sahip değil midir? Millet hâlâ uykuda mıdır? Şöyle seslenir Teodora Kasap:

"... Milletimiz uykuda mıdır? Yoksa zulüm altında ses çıkaramıyor mu? Meclis-i Umumî küşad olunduğunda anlaşılabilir. Bizde niçin büyük adam-

beşinci sayısında (1840) şöyle bir uyarı vardır:

"Avrupa'da okumak yazmak pek kolay bir şeydir, çünkü yazıları sözün geldiği gibidir, öyle Türkçe gibi yazı dili başka, konuşma dili başka değildir. Kibar ile hamalın sözleri birdir."

Yayınlar arttıkça dil üzerine araştırmalar da gazetelerin ve gazetecilerin rolü de artar ve Encümen-i Dâniş'in kurulması (1851) sonucuna kadar varır. Arapçada ve diğer bütün dillerde de dilbilgisi araştırmaları, sade dile yönelme eğilimi bu dönemde başlar.

Basının önemli bir işlevi de Avrupa'dan alınan kavram ve sözcükleri yerli dillere yerleştirmek yönündedir. Osmanlı toplumunu oluşturan etnik grupların tümü birden, en çok basın kanalıyla bunları dillerine mal ediyorlardı. Birçoğunda, özellikle Arapçada, başlangıçta Batı kavram ve sözcüklerinin, resmî dil olan Türkçe aracılığıyla yerleştiği saptanmıştır. *Vapur (buhar), ceneral, gazete, kolera, fabrika, kambiyo, familya, sigorta* vb. sayısız sözcük, *Takvim-i Vakâyi* tarafından Osmanlı toplumuna kabul ettirilmiştir.

Oluşumun çapraşık tarafı, Osmanlı ülkesinde yaşayan halkın büyük kısmının dinlerine karşılık anadillerinin Türkçe olmasından kaynaklanıyordu. Yani birleştirici öge dildi. Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar için bu, özellikle geçerliydi. Bazı yerlerde (Arap bölgelerinde) Türkçenin yoğun etkisinde kalmış lehçeler vardı. Basına, çoğu kez düşen görev, halka anlamadığı din dilini anlaşılır hale getirip öğretmek, anladığı dili de (Türkçeyi) unutturmaktı. Bu koşullarda gazeteciliğin güçlüğü ve kitlelere yayılmaktaki engellerin büyüklüğü daha kolay anlaşılır. Çelişkileri daha da keskinleştiren, içiçe karmakarışık yaşayan etnik grupların bu dil ayrı-

lar yetiştirilmedi denilmesin, bizde de büyük adamlar zuhur etti, lâkin tutulup hapsedildi: Her türlü tazyik altında ezildi."

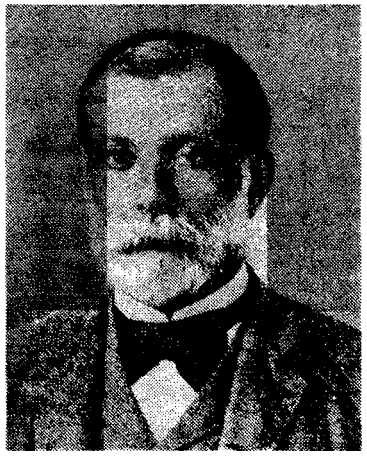
Bu satırları Teodor Kasap Efendi, II. Abdülhamid'in cülûsundan on yedi gün sonra yazar. Sanki Midhat Paşa'nın alınyazısını keşfederek...

Yazar, yorumuna şöyle devam eder:

"... Müsaade buyurulan usul-i meşverette, meşveret, hükümet ile yani padişahın mülkün idaresine tâyin buyurduğu memurîn ile padişah beyninde (arasında) *bir meşveret değildir... Kırk milyon ahalinin içinde hâl-i hâzırımızın ıslâhına dair birkaç söz söyleyip, bir-iki yol gösterip, birkaç şey beyan edecek dört yüz kişi de mi bulunamaz? İktidar ve malûmat ve kâffe-i ulûm ve fünûnda maharet-i tamme yalnız memurîn efendilerimize mi kalmış? Haydi öyle diyelim, ya memurîn hazerâtı bu kadar âlim ve mütefennin ve sâdık imişler de bizi niçin şu hale getirmişler?"*

Bu fikirlerin, yasama çatışmalarından yoksun bir devlet içinde ileri sürüldüğü unutulmamalıdır. Suiistimallerle lekelenmiş Osmanlı bürokrasisine karşı ilk çıkış sayılacak bu satırlarda bir çelişkinin saklı olduğu da ortadadır: Önce kurulacak meşrutiyet rejimi *"müsaade buyurulan usul-i meşveret"* olarak, bir padişah hediyesi olarak görülür. Fakat, sonra hücum edilen bürokrasi de "padişah tarafından tayin buyrulan birtakım hizmetkârlar" olarak tanımlanır. Böylece, padişah, yetersiz ve yozlaşmış bir bürokrasinin kurucusu olarak ağır bir suçlama altında bırakılır. Padişah bir yandan övülürken, öte yandan yerilir.

Teodor Kasap Efendi, bu arada *Levant Herald* gazetesinin bir önerisini de eleştirir. Gazete, hükümetle memurların ıslâhı için birtakım İngiliz me-

Teodor Kasap

murları getirtilerek, Osmanlı bürokrasisi içine katılmasını öğütler. Teodor Kasap, bu önerinin, yazarın hayali olduğunu belirterek, *"böyle bir şey hiçbir idare tarafından kabul edilmez"* yargısına varır.

Ahmed Midhat Efendi ve Bürokrasi

Ahmed Midhat Efendi, basında bürokrasiye karşı yöneltilen eleştirilere katılmaz. "Memurîn-i devlet"e güvenilmemesi için bir neden yoktur. Son devrim (inkılâbat-ı âhire = II. Abdülhamid'in tahta çıkışı) genel bir halk ve ihtilal hareketinin sonucu değildir. *"Belki, Kasap Efendi'nin emniyet edememek istediği memurîn-i saltanatın ittifak ve delâletiyle resmî gibi bir suretteyuku buldu"* diyecektir.

Ahmed Midhat Efendi, bürokrasiyi savunma uğruna, halkı sorumlu tutar:

"...Mâsebaktan (eski durumdan) *dolayı bir kimseyi mesul tutmaya hakkımız yoktur zannederim. Var olduğu dâva edilecek olursa, o halde umum milletin mes'ul olması lâzım gelir. Zira fenalıktan milletin haberi var idi. Sekiz-on seneden beri doğru söyleyen diller ve düşündüğünü yazan kalemler fenalığı haber veriyorlardı. Niçin ıslahı çaresine bakılmadı? En sonra dahi çare-i ıslâha teşebbüs eden, sözün doğrusu askerle beraber yine heyet-i devlet oldu."*

Türkiye tarihinde anayasa kavramı oluşturulurken, her hastalığa koşan bir kasaba hekimi gibi, her şeyden sözeden Ahmed Midhat Efendi'nin "millet"i mes'ul sayma görüşü önemli bir yer tutar. Çünkü halk, Abdülâziz'i bir ihtilâlle devirmemiş, daha doğrusu bu ihtilâle katılmamıştır. Bu nedenle sorumludur. Durum bu olunca, Meclis'i kurma yetkisini halka vermek de doğru olamaz:

"...Lâkin bu işi tamamıyla millet eline verecek olur isek, şu noktaya kadar Fransa büyük inkılâbına asla müşabehet (benzerlik) *ve münasebeti olmayan işimizin bundan sonrasını biz kendi elimizle o meseleye benzetmiş oluruz diye korkuyorum."*

Ahmed Midhat Efendi, açıklamalarıyla şu sonuca varır: Bir "meclis-i umumî"nin kuruluşunda mutlaka devletin (= bürokrasinin) yeri ve payı olmalıdır. Teodor Kasap Efendi gerçi haklıdır, ama Osmanlı Devleti tecrübe tahtası olamaz ve Ahmed Midhat Efendi, soruna pratik bir çözüm getirir: "Bizde" zâdegânlık (aristokrasi) olmadığına göre *"devlet ile millet pek de birbirinden başka bir şey değil"*dir. Büyük devlet erkânı, basit vatandaşlardan seçilmiştir. *"Bu halde hükümet dahi millet elinde demek değil midir?"*

Bürokrâsiyi temize çıkarma çabalarına karşın Ahmed Midhat Efendi, meclisli bir rejimin, giderek Kanun-ı Esasi'nin hararetli bir taraftarıdır.

mı sürecinde Türkçeyi elimine ederken yerini kapma kavgasının belirmesidir. Balkanlarda Slavca, Rumca, Latince harfler arasındaki çekişme, ulusçuluk kavgalarının en kanlılarının oluşmasında büyük ölçüde etken olmuştur.

Yerli Aracıların Sözcüsü

Kamuoyu oluşturma alanında ise, dinamik değil, sadece alıcı *(receptif)* bir kamuoyunun oluşturulması yeğleniyordu. Gerçekte arzulanan, her şeyin tartışıldığı açık bir toplum değil, çok şeyi yukardan kendi iyiniyetiyle veren bir yönetime güven duyulmasını sağlamaktı. Dolayısıyla basının bir sınıfın çıkarına yönelik çabası da görülmez. 1838'den başlayarak imzalanan ticaret anlaşmalarıyla ticaret gittikçe daha çok Avrupalı tüccarın ve onlara hizmet eden yerli aracıların kontrolüne girdiğinden, özellikle Fransızca basın, liberal ticareti savunurken yerli bir burjuva sınıfını kurmak değil, Avrupa sermayesinin yardımcılarını yaratmak yolunu tutmuştur.

Bu yol izlenmeye başlanınca, basının çıkarcı ve şantajcı yönünün ön plana çıkması engellenemezdi. Kâr peşinde bağlı oldukları ticari kurumların abartmalı reklamını yapmak, rakibi kötülemek, suçlamak bu oyunun kuralıdır. Karar vermek mevkiinde olan Osmanlı yöneticilerinin durumları ise büsbütün güçleşiyordu. Haklı haksız, bilerek bilmeyerek, isteyerek istemeyerek, eninde sonunda vermek zorunda olduğu bir karar yüzünden, taraflardan birini memnun etse, birçoğunu kendisine düşman ediyordu. Devletinin çıkarlarını ön planda tutan yöneticiyi dahi "satılmış, rüşvetçi" ilân eden çıkıyordu. Böylece sonraki dönemlerde pek yaygınlaşacak olan "İngilizci, Fransızcı, Rusçu,

Çünkü bir milletin yenilenmesi ve ilerlemesi (teceddüt ve terakkisi) yasaklanamaz. Ahmed Midhat Efendi, Kanun-ı Esasî'nin ilanını şu satırlarla karşılar:

"...Bugünkü günde ise biz gerçekten bir millet-i mütemeddine ve muntazama (uygar ve düzenli bir ulus) *olduk. Evet, 7 Zilhicce tarihine gelinceye kadar biz bir devlet-i muntazama değildik."*

Görüldüğü gibi, Ahmed Midhat Efendi'de devlet ve millet kavramları özdeştir ve birbiri yerine kullanılır.

Gazetelerde çıkan yazıların, halkın gözü önünde tartışmaları sergilemeleri, fikir çarpışmalarının neler kazandırabileceğini açıkça ortaya koyar. Ele alınan konulardan biri de "halkın seviyesi" ya da "seviyesizliği"dir. Bu tez, Türkiye'de anayasa kavramının oluşumu içinde önemli bir yer alır. Çünkü, bizzat II. Abdülhamid, 1878'de Meclis-i Mebusan'ı bu nedenle kapatmıştır. 1908'deyse aynı nedene başvurarak açılmasını kabul etmiştir.

Ahmed Midhat Efendi

Kanun-ı Esasî'yi hazırlayan komisyonda Rüştü, Namık ve Cevdet paşaların "seviyesizlik" tezini savundukları görülür. Teodor Kasap, bu konuyu açık açık tartışır:

"...Millet hazırlanmamış lâfzı (deyimi) *ne demektir, anlayamıyoruz. Bu muterizler tecemmü edecek* (toplanacak) *Mebusan ne ile meşgul olacak zannediyorlar? Fenn-i rasata* (astronomiye), *fenn-i tıbba* (tıp bilimine), *riyaziyeye, felsefeye, cerr-i eskal gibi senelerle tahsile ihtiyacı olan birtakım ulûm ve fünûn üzerine mi mübahase edecek zannediyorlar? Daha geçenlerde tabi'yetimizden çıkmış olan Yunanlılar usul-i meşveretle idare olunuyorlar. Ve tarik-i terakkide biz iki yüz sene geri kaldığımız halde onlar yirmi senede iki yüz senelik ileri gittiler."*

Teodor Kasap'a göre, bu işin "ilmi" ve "mektebi" yoktu:

"...Bu milletler kendi kendilerini idareyi nereden öğrenmişler? Bunlar kendi faidelerini bilmeyi hangi mektepte tahsil etmişler?

Hiçbir adama sen câhilsin, sen kendi menfaatini bilmezsin denilir mi? Muterizler nasıl düşünmüyorlar ki ufak bir havadis üzerine konsolit inip çıkıyor. Bunu indirip çıkaran millet değil midir?"

Halkla bürokrasi arasındaki siyasal "tercih" sorunu, Kanun-ı Esasî hazırlayıcısı "meclis-i mahsus"ta beliren fikir ayrılıklarının kamuoyuna yansıtılması sonucu ortaya çıkmıştır. Geriye kalan önemli konulardan biri, belki de en ağır basanı, kurulacak meclisin yalnız Müslümanlardan mı, yoksa gayrımüslimlerle beraber karma bir yapıdan mı oluşacağı sorunudur. Haberler meclisin karma niteliği yönünde geliştikçe, "muterizler" halkı eylemlere çağırıcı bir "muhalefet" oluştururlar.

Namık Kemal'e Göre

Kanun-ı Esasî muhaliflerine en ağır eleştirileri, Şûra-yı Devlet azası, Meclis-i Mahsus'ta Kanun-ı Esasî tasarısını hazırlamakla görevlendirilmiş alt komisyon raportörü Namık Kemal Bey yöneltir.

Namık Kemal, *İttihat* gazetesinde muhaliflerin adlarını kamuoyuna bildirir ve cezalandırılmalarını ister.

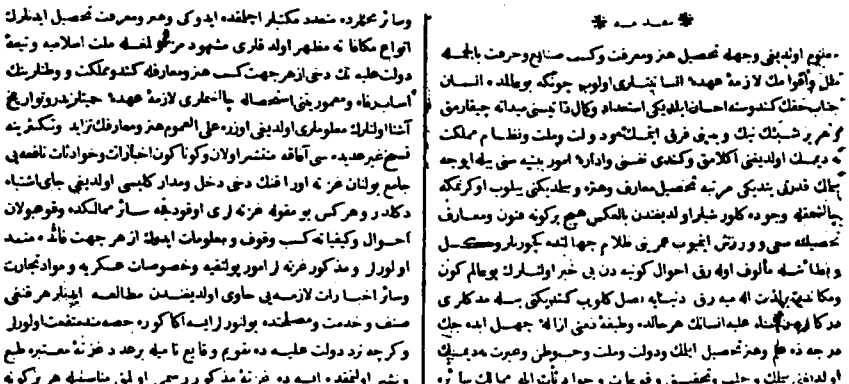
Namık Kemal, İslâmcı bir rasyonalizmin sınırları içinde radikal değişimden yanadır: Bu değişim parça parça değil, *"kaide-i idareyi bütün bütün değiştirmek"*le, uygar milletlerin mutluluk nedeni olan meşruiyet rejimini istibdad'ın yerine geçirmekle gerçekleşir. Namık Kemal'e göre, Meclis-i Umumî aleyhinde bulunan her kim ise "hain"dir.

Osmanlı Devleti'nde, Abdülâziz döneminin yıllarındaki açılış belirli ve sınırlı bir kamuoyunun varlığını ve oluşmasını ortaya koyar. 1875 İstanbulu'nun Paris olmadığını unutmamak şartıyla, bu yıllarda Kanun-ı Esasî kavramının geliştiğini ve büyük bir kitlenin bu olayı beklediğini hatırlamak ve kabul etmek gerekir. Bu da Kanun-ı Esasî'nin yalnızca bir dış baskı sonucu olmadığını kanıtlayıcı bir olgudur. □

Almancı'' gibi nitelemeler sadrazamlara kadar yakıştırılır ve maalesef kamuoyunca da kabul edilir hale geldi. 1850'den sonra Osmanlı Devleti Avrupa bankalarından borç almaya başlayınca ve bazı büyük ihaleler (demiryolları, gemi ve silah alımları vb.) açılınca, basın da, bu yönde adeta bir ölüm kalım savaşına girişti.

Yöneticilerin ilkeleri ve düşünceleri açısından değil de kişisel özellikleri, söylentiler ya da sempati veya antipatiler üzerinden değerlendirilmesine dayanan bu yaklaşım, giderek Türkçe basına da bulaşmıştır. 1860'lardan günümüze kadar süregelen kısır tartışmaların hâlâ kuramsal temellere oturmamış olması, bu kişisel suçlama geleneğinden kaynaklanmaktadır. Bunun en ilginç ve belki de ilk örneği, Londra basınının bir kampanyasıyla Reisülküttab (Dışişleri Bakanı) Âkif Paşa'nın ''Ruslardan rüşvet aldı'' suçlamasıyla devrilmesi olayıdır (1836). İstanbul'da sayıları onu bulmayan İngiliz tüccarların Londra basınına yağdırdıkları mektuplar ve elçinin tehditleri sonucu, son derece dürüst ve vatansever olan Âkif Paşa, İngiliz-Rus çıkar çekişmesinin kurbanı olmuştur. İngiliz tüccarı ve Londra gazetelerinin muhabiri olan William Churchill'in *Ceride-i Havadis* gazetesinin imtiyazını elde etmesiyle sonuçlanan olayın içyüzü budur.

جریدهٔ حوادث

CERİDE-İ HAVADİS: Kendisine siyasal nedenlerle gazete çıkarma izni verilmiş İngiliz asıllı William Churchill tarafından çıkarılan Ceride-i Havadis'in ilk sayısı 1 Ağustos 1840 tarihini taşır. Devletten maddi destek de gören gazete, bu bakımdan yarı resmî bir nitelik taşır. Daha sonraki Osmanlı basınının asıl kadrolarını oluşturacak pek çok yazarın yetiştiği Ceride-i Havadis, 26 Eylül 1864'te yayımlanan 1212. sayısıyla kapanmıştır.

Basın Yasasına Gereksinim

1850'lerde, yirmi yılı aşan bir deneyimden sonra Osmanlı basını daha yerleşmiş bir havaya girmiş ve etkili olmaya başlamıştı. 1850 yılında İstanbul ve İzmir'de iki Türkçe gazeteye karşılık 16 Türkçe-olmayan (Fransızca, İtalyanca, Rumca, Ermenice, Bulgarca, İbranice) yayın vardı. Avrupa'daki 1848-49 devrimleri ve ayaklanmaları sırasında, Bâbıâli'nin Macar ve Polonyalı milliyetçileri Avusturya ve Rusya'ya karşı savunmasıyla, dışarda Osmanlı lehinde bir kamuoyu oluşmuştu. Buna karşılık içerde, gerek yabancı etkenler ve gerekse yerli basın aracılığıyla ilk kıvılcımları atılmış olan ulusçu akımlar, 1848-49 olaylarıyla daha da pekişmeye başlamışlardı. Şeklen de olsa Osmanlı Devleti'ne bağlı sayılan Sırbistan'da, Memleketeyn'de (Eflâk, Boğdan) özerk yönetimin sağladığı kıpırdanmalar vardı. 1844'ten beri de Yunanistan'da İstanbul'u alıp Bizans İmparatorluğu'nu canlandırmak amacını güden Megalo İdea, politik akım olarak belirginleşmeye başlamıştı.

Rus Çarının ''Hasta Adam''ın mirasını ölmesinden önce, -gerekiyorsa öldürüp- paylaşma önerisi Avrupa tarafından reddedilince Kırım Savaşı patladı (1854). Bu olay Osmanlı topraklarının o ana kadar olmadığı oranda Avrupalı gözlemcilere açılması sonucunu doğurdu. Yirmi beş yıldır üstünlüğü, ileriliği anlatılmış olan Avrupa, ordularıyla, teknisyenleriyle, yazar ve gaze-

ترجمان احوال

ذی الحجه صالی — سنه نومرو
٢٤ — ١٢٧٧ — ٤٨

اشبو غزته داخليه وخارجيه هر درلو حوادث ايله فنون وصنايعه دائر مباحثي شامل اولهرق ايكي كونده بركره پازار وصالی وپنجشنبه كونلری چيقار — آبونه اولمق استيلديكی حالده پيشين پاره باغچه قپوسی اوزرنده كائن مطبعه مراجعت اولنه — درسعادت ايچون برسيلافی (١٥٠) والتی ايلافی (٨٠) غروشدر — طشره ايچون بوفيئاته يوسته احرتی ضم اولنور — برنسخه‌سی (٤٠) پاره يه در

حوادث داخليه

مسرت بخش وقوع اولان جلوس همايون ملوكانه‌دن طولايی

تأمين جان وعرض ومالـری ضمنده تأسيس اولنمش اولان كافهٔ قوانين اساسيهٔ عدليه طرفدن تماماً تأكيد وتأييد قلنديغنی جـلـه‌يه اعـلان ايدرم سلطنت سنيه‌مزك مدار تأييد واساس شوكتی اولان شريعت شريفه‌كه عدالت محضه‌در انك احـكام منيفه‌سی جـلـه‌مزه دليل طريق

TERCÜMAN-I AHVAL: Özel girişimle yayınlanan bu ilk Türkçe gazete, Agâh Efendi ile Şinasi'nin ortak çabalarının ürünüdür. İlk sayısı 21 Ekim 1860'ta yayımlanmış, haftada iki gün olarak başlayan yayın, gördüğü ilgi üzerine haftada beş güne çıkmıştır. Ancak siyasal koşullardaki ağırlaşma ve basında giderek artan rekabet karşısında 11 Mart 1866'da çıkan 792. sayısıyla yayınına son vermiştir.

tecileriyle Osmanlı ülkesine akın etti ve açık kollarla karşılandı. Sadece savaşı değil, Osmanlı Devleti'nin, toplumunun ne olup olmadığını da derinlemesine araştırmaya yöneldiler. Silahlarıyla, on binlerce ölü ve yaralı vererek varlığını korudukları Osmanlı Devleti'nden bu özverilere karşılık ne çıkar sağlayabileceklerini tasarlıyorlar, açık açık yazıyorlardı. Savaş dolayısıyla birdenbire sayısı artan İstanbul gazeteleri ise -Avrupa basınında yayımlanmış yazıların nakledilmesinin suç sayılmaması gibi gelenekselleşmiş bir uygulamadan yararlanarak- bunları aynen kamuoyuna yansıtıyorlardı.

Bir yandan telgrafın Türkiye'de de haber için kullanılır hale gelmesi, buharlı vapur seferlerinin çok yaygınlaşması, Avrupa'dan borç alınmasına başlanmış olması, Hindistan'la Anadolu-İran ya da Kızıldeniz üzerinden telgraf bağlantısının kurulması projeleri, Süveyş'te kanal açılması girişimleri gibi konular gündemdeydi; diğer yandan 1856 Islahat Fermanı ile gayrımüslim cemaatlerin toplumsal yapılarına değişiklik getirilmiş ve bu olay yeni tartışmalar açmıştı. Laikler daha da güçle haklarını savunurken, kilise (özellikle Rum Patrikliği) tüm Doğu Hıristiyanlığı üzerindeki kontrolünü kaybetmekte olduğu kuşkusuyla Osmanlı yönetimine karşı açıkça tavır almaya ve bunu hem yerel basın hem de Avrupa basını aracılığıyla açıklamaya başlamıştı.

Avrupalı misyonerlerin Beyrut ve Lübnan'da dil araştırmaları şeklinde başlattıkları Arapça akımı da yine bu dönemde İstanbul'da, ilk özel Arapça gazetelerin yayınlanmasıyla (*Miratü'l-Ahvâl*, 1855; *el-Saltanat*, 1857) edebiyat ötesi konulara açılmaya başladı. Onları Beyrut'ta çok uzun bir yaşamı olacak *Hadikatü'l-Ahbâr* izledi (1858). Aynı yıl İstanbul'da sert polemikleri ve saldırılarıyla Bâbıâli'yi bir hayli uğraştıran İngilizce *Levant Herald*, İngiliz sermaye ve çıkarlarının savunucusu olarak yayımlanmaya başladı.

Kırım Savaşı dolayısıyla beliren sorumsuzluk havası içinde litografya (taş) baskıların yaygınlaştığını ve isteyenin izin almadan istediğini basar hale geldiğini 1854 ve 1856'da yayımlanan "irade"lerden anlıyoruz. 1856 tarihli irade ile basımevlerinin yayınlarını kontrol etmek ve yerli yabancı bütün kitap ve broşürlerin yayımlanmasında "şer'an ve mülken" bir sakınca olup olmadığını saptamakla bir memur görevlendirilmiştir. Ayrıca hem içeriye, hem de elçiliklere Bâbıâli'den izin alınmadan baskı yapmanın yasak olduğu hatırlatılmıştır. Bu da yetmemiş, 1273 (1857)'te çıkarılan *"Matbaa Nizamnamesi"* ile bu ön kontrol ve izin koşulu bir yasal düzenlemeye bağlanmıştır. Aynı nizamnamede gazete çıkarmak isteyen yabancı uyrukluların da Hariciye Nezâreti'nden izin almadıkça basımevi açamayacakları belirtilmiştir.

Türkçe Basın

Tercüman-ı Ahvâl'in yayına başlamasıyla Türk ve Osmanlı basın tarihlerinde yeni bir dönemin başladığı yadsınamaz.

Âgah Efendi izin başvurusunda, Şinasi ise ilk sayının başlangıç yazısında, *"ülkede yerli ve yabancı uyruklular her dilde (Türkçe dahil) gazete çıkarmaktadırlar ve hukuklarından daha fazla bir özgürlüğe sahiptirler; buna karşılık Millet-i Hâkime'nin* (Osmanlı, İslâm, bazen de Türk yerine kullanılır), *aynı özgürlüğe sahip gazeteleri yoktur; parasını kendimiz ödeyerek, yani devletten yardım almadan, aynı özgürlüğü kullanmak istiyoruz"* anlamını taşıyan açıklamalarda bulunurlar.

Verilen izinde, *"Ceride-i Havâdis gibi -yani Bâbıâli'ye bağımlı- bir şey çıkacağından, sahibi de bendegân'dan olduğuna göre sakıncası yoktur"* denilmiştir.

Oysa daha başlangıç yazısında, bir övgü gazetesi değil, düşünce ve tartışma gazetesi tasarlandığı, Şinasi'nin *"halk yasal görevlerle yükümlü olduğuna göre, vatanın yararı için söylemek ve yazmak da hakkıdır"* demesinden ve örnek olarak uygar ülkelerin politik gazetelerini göstermesinden anlaşılır. Konuşulan ve yazılan arasında fark olmamak gereğini savunması, *"umum halkın kolaylıkla anlayabileceği şekilde"* yazma ilkesini koyması da, halka yönelme amacını belirler.

Tercüman-ı Ahvâl'in açtığı tartışma ortamı, *Ceride-i Havadis* ile *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*'i ve İstanbul'daki diğer Fransızca, Ermenice ve Rumca gazeteleri de tartışma alanına çeker ve şöyle bir konu işlenir:

Avrupa gazetelerinden alınan haberler yanlıdır, hangi ülkeden gelirse, o ülkenin fikir rengini de birlikte taşır; vatanımızın haberlerini Avrupa'dan dilenmeyelim. İstanbul'daki Fransızca, İngilizce, Rumca, Ermenice gazeteler Millet-i Hâkime'den daha serbest olarak her şeyi yazabilmektedirler. Eşitlikten yoksun olan azınlıklar (Millet-i Mahkûme) değil, hâkim millettir; o, sesini hiç işittirememektedir. Hindistan'da İngilizin, Cezayir'de Fransızın sesi daha çok işitilir, bizde ise aksinedir. İstenilen millet-i hâkimenin devlet ve milletin halinden özgürce bahsedilmesi hakkıdır.

Tartışma sırasında, "fikir ve açıklama özgürlüğü"nün insan tabiatının gereği olduğu ve bunu engellemenin düşünce sahibinin bile kudreti dışında bulunduğunun resmî nitelikli gazete (*Ruznâme*) tarafından da onaylanması, bir anda kamuoyu önünde varılan önemli aşamayı kanıtlar.

Ülkenin malî sorunları, Avrupa'dan sağlanması tasarlanan borç üzerinde dönen hileler, diğer gazetelerin fazlasıyla ticaret işlerine burun sokmaları, sermayesiz aracı oyunlarıyla para kazanan sarrafların cambazlıkları, dış politika konusundaki eleştiriler *Tercüman-ı Ahvâl*'in işlediği konulardı.

Haberi ön plana çıkaran yaklaşımın yanı sıra, gazetede değerli araştırmalara da yer verildi. Bunlar arasında, ekonomi-politik ilminin tarifi, bankacılık, sanayi ve ticaretten hangisine öncelik verilmesi gerektiği, eğitim sistemi gibi konular sayılabilir. *Tercüman-ı Ahvâl*, İngiliz çıkarlarına uygun olarak pamuk ziraatinin hemen geliştirilmesini savunanlara karşı (o sıradaki Amerika İçsavaşı nedeniyle İngiliz fabrikaları pamuk bulamıyorlardı) sanayileşmeyi savunmakta, Tanzimatın ticaret antlaşmalarının yerli sanayii yıktığını belirtmekte, eğitim sistemini eleştirmekte (bu yüzden bir süre kapatılmıştır), Rusya'nın İran transit yolunu Trabzon'dan kendisine çevirme girişimlerine karşı hükümeti uyarmaktaydı ve bütün bu girişimleriyle bir tabular sistemini yıkmış oluyordu.

İşin ilginç yanı, o güne kadar *"başarılı çalışan padişah ve vezirlere yol gösterici şeyler yazmayı terbiyeye aykırı buluruz"* diyen *Ruznâme* bile, neden geri kalındığı tartışmasına girişmek gereksinmesini duymuştur. Bu konuda da *Tercüman-ı Ahvâl*'in yaklaşımı yapıcıdır: *"Mademki askerlikte Avrupa'ya yetiştik, kısa sürede sanayi ve ziraatte de yetişebiliriz"* der ve ona göre yollar önerir.

Tercüman-ı Ahvâl'in açtığı yolda daha ileri bir adımı atan *Tasvir-i Efkâr* olmuştur. Bu ilk gazetenin başlangıç yazısında Tanrının verdiği aklı kullanmak gereğini savunan Yeni Osmanlılar'ın fikir babası Şinasi, her şeyden önce dinamik bir kamuoyundan, hükümdar ve hükümetin yanı sıra söz sahibi olacak bir halktan yanadır. Padişahın tahta çıkış ve doğum günlerinde gazetesine övgüler koymayı reddetmiştir. Parlamenter sistemi savunuyor, bu konuda Avrupa basınından çeviriler yayımlıyordu. Mali reformlar, sarraf çevrelerinin oyunları, fakirlerin durumu, İstanbul'un kent olarak dertleri, eğitim konusundaki eleştirilerin yanı sıra dış politikada Karadağ sorunu, Rusya'nın Kafkaslar ve Polonya politikasının eleştirisi vb. konulardaki yayınlarıyla önemli yankılar sağladı. Sonunda gazeteye ilgi öylesine arttı ki, rakipleri gölgede kaldı ve tirajı -bir söylentiye göre- 24.000'e kadar yükseldi. İşin ilginç yanı, yazdıkları içinde izin verilmediği için yayımlanmayanlar, sayıca çok daha fazlaydı.

AGÂH EFENDİ (1832-1885): *Tercüman-ı Ahval'in kurucusu olan Agâh Efendi, Bâbıâli Tercüme Odası'ndan yetişmiştir. Bir süre Paris'te elçilik kâtipliğinde bulunmuş, yurda dönüşünden sonra 1860'ta Tercüman-ı Ahvâl'i yayımlamaya girişmiştir. Gazeteciliğin yanı sıra resmî görevlerini de sürdüren Agâh Efendi, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne girince görevden alındı ve 1867'de Avrupa'ya kaçtı. Bu dönemde Muhbir ve Hürriyet gazetelerinin yayımlanmasına yardımcı oldu. Âli Paşa'nın ölümünden sonra çıkan af üzerine yurda dönerek yeniden resmî görevler aldı. Bundan sonra gazetecilikle ilgilenmedi ve Atina elçisiyken öldü.*

Gazetenin eğitim ve edebiyat alanlarında yepyeni bir yaklaşım oluşturduğu da kabul edilir. Halk dilini ön plana çıkarması, sade anlatım ve kesin fikirli stili, gazetesine izin başvurusundaki "olabildiğince Türkçe anlatım" ilkesine sadık kaldığını gösterir. Dilbigisi

kuralları üzerinde *Ruznâme* ile sürdürdüğü tartışma ise, o dönem yazarları için polemik örneği olarak kabul edilmiştir. Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl*'de anlamsız gelenekleri yeren ilk yerli piyes *Şair Evlenmesi*'ni yayımlayarak iki açıdan yenilik getirmişti. *Tasvir-i Efkâr*'da ise tarihe bilimsel açıdan bakan ilk makalelere yer vererek öncülük yaptı. Yayın ve eğitimle ilgili haberlere özel önem verdi, hatta yayın ilanlarını parasız bastı.

Tasvir-i Efkâr'ın Türkçe basına getirdiği iki önemli yenilikten biri, okuyucu mektupları ile ilgilidir. *Takvim-i Vakâyi* ve *Ceride-i Havadis*'in sadece padişaha ve vezirlere övgü taşıyan okuyucu mektuplarına yer vermelerine karşılık Şinasi, gerçek okuyucunun fikirlerini yansıtan yazılara sütunlarında yer vermiştir.

İkinci önemli yenilik, Şinasi'nin Arap harfleriyle dizgiyi kolaylaştırmak için dizgi kasasındaki harf sayısını 112'ye indirmesiydi. Bu girişim, okuma yazma ve öğrenmede kolaylık için *"Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin kullanılıp kullanılamayacağı"* konusundaki uzun ve önemli bir tartışmanın açılmasını sağladı. 1863 yılından itibaren *Mecmua-i Fünun, Tasvir, Hürriyet, Terakki, Ruznâme* ve *İbret* gazetelerinin katıldıkları bu tartışmayla, Avrupalı Oryantalistler ve Hıristiyan Araplar tarafından daha önce ele alınmış olan konu İslâm düşünürlerine açılmış oluyordu. Türkçe basından sonra Arapça basın ve İranlı aydınlar da tartışmaya katılmışlardır. Suçu harflerde değil, eğitim sisteminde bulanlar olmuştur. Bu arada şöyle ilginç görüşler de belirtilmiştir:

"Arap harfleriyle değil öğrenciler, öğretmenler içinden bile gazete okuyabilecek yüzde beş kişi çıkamaz; oysa Rum, Ermeni ve Yahudi çocukları mahalle mektebine gittikten altı ay sonra okuyabilecek duruma geliyorlar."

Kamuoyu önünde ve bazen özel yazışmalarda da süren bu tartışma, o güne kadar yazısı bulunmayan Müslüman gruplara yazı icadıyla, Müslüman bütünlüğünün parçalanacağı görüşlerinin de ortaya çıkması sonucunu yaratmıştır:

"Bu gidişle Lâzca ve Çingenece de kurulur." Nitekim 1876-78 savaşı yenilgisi ertesinde, o güne kadar kendi alfabesi bulunmayan Arnavutlara, Arap harfleri yerine Latin harflerinden bir alfabe oluşturma girişimleri başlar.

Türkçe Basının İstemi

Şinasi'nin devlet memuru olduğu halde yönetimi böylesine eleştirisi dikkatlerden kaçamazdı. Nitekim *Tasvir-i Efkâr*'ın 106. sayısından sonra görevine son verildiyse de o, gazetecilik görevini bırakmadı. Genç kadroları bir araya toplayıp yetiştirme çabalarını terketmedi. Böylece Yeni Osmanlılar'ın düşünsel kurucusu oldu. Osmanlı'nın kimliği konusunda tartışmaların arttığı bir sırada *"millet-i hâkime"*nin kendi hakkındaki kararı kendisinin vermesi gerektiği yolundaki düşüncenin temelini atmış oldu.

Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da Avrupalılarca çıkarılan gazetelerin sayısı artmıştı. Bunlar bağlı oldukları ülkeye göre açıkça İngiliz ya da Fransız çıkarlarının savunucusu olduklarını yazabiliyorlardı. Başka kaynaktan (başka gazetelerden) aktarılan yazıların suç sayılmadığı bu dönemde azınlıkların gazeteleri de daha bağımsız davranıyorlar ve hoşgörüyle karşılanıyorlardı. Türkçe-dışı basının bu dokunulmazlığı ve sorumsuzluğu öyle bir dereceye varmıştı ki, Türk yazarları bile bunlardan yararlanıyorlardı. Şinasi doğrudan gazetesine yazamadıklarını İstanbul'da çıkan *Courrier d'Orient* gazetesine yazdırtıyor, sonra Türkçeye çevirip kendi gazetesine basıyordu.

Rumca basın bu durumu kullanmada en ileri gidendi. 1844'te Yunan parlamentosunda başlatılan "Megalo İdea" akımı, 1863'te İstanbul'da kurulan *Neologos* gazetesiyle resmi yayın organını bulmuştu. Bu gazete açıkça şunları yazabiliyordu:

"Yunan ırkının Megalo İdea'sı, Yunan eğitimi, Yunan yaşamı ve uygarlığının, Osmanlı Devleti'nin koruyucu gücü altında, Osmanlı İmparatorluğu ve Doğu'ya yayılmasıdır... Mademki bütün ekonomik girişimler ve birçok kamu hizmetleri Rumlar tarafından ve Rum sermayesi sayesinde gerçekleşmektedir, o halde ekonomik olarak Türkiye bir Yunan devletidir."

Gerçi bu düşünceye açıkça karşı çıkanlar (Osmanlılığa bağlı Fenerliler, Bizans'ın vârisi Osmanlı yerine niteliksiz bir Atina'ya hizmeti küçülme sayan İstanbul Rumları, sabırsız girişimlerin ticaretlerine büyük zarar verebileceğini düşünen tüccarlar ve daima yavaş ha-

تصویر افکار
۱۲۷۸
ذی الحجه ۱۵ حزیران سنه ۱۲۷۸ نومرو ۱

TASVİR-İ EFKÂR: 27 Haziran 1862'de Şinasi tarafından çıkarılmaya başlandı. Şinasi, gazetenin amacını, halka kendi yararlarını düşünmeyi ve kendi sorunları üzerinde durmayı öğretmek olarak açıklamış; ilk kez kamuoyunun önemini vurgulamıştır. Şinasi'nin 1865'te Avrupa'ya gitmesi üzerine Namık Kemal tarafından yönetilen gazete, onun da Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmasından (1867) sonra bir süre Recaizade Ekrem tarafından çıkarıldıysa da, giderek etkinliğini yitirdi ve 1868'de kapandı.

reketi yeğleyen Patrikhane vb.) çoğunluktaydı. Osmanlılığı Yunanlılığa üstün tutanlar *"bu yanlış ve haris politikalar yüzünden Rumların önemli görevleri Ermenilere ve Yahudilere bırakmak zorunda kaldıklarını, Ermenilerin 'millet-i sâdıka' diye anılır olduklarını"* ileri sürüyorlardı. Ancak, dış çevrelerin maddi yardımlarıyla, radikal gruplar üzerinde bu yayınlar etkili oluyordu.

Bir Rum sürgün basını yoktu ama, Avrupa'da sadece Osmanlı Rumlarına yönelik gazete çıkarılıp da bunun ülkeye sokulması yasaklanınca bunu siyasal sorun yapmaya çalışan merkezler türemişti (Londra'da çıkan *İngiliz Yıldızı* gibi). Bulgar radikal yayınları da 1857'den beri faaliyetteydi: İstanbul'da çıkan *Çarigradski Vestnik* (İstanbul Habercisi) gazetesi Panislamizmin resmî sözcüsü niteliğindeydi. Bu sırada Rusya'nın Osmanlı topraklarında yoğun şekilde Sırpça dergiler dağıttığı ve Bulgar milliyetçiliğine karşı Panislavist akımları savunan gazeteleri desteklediği biliniyordu.

Tercüman-ı Ahvâl ve *Tasvir-i Efkâr*'cıları kızdıran da bu durumları bilmeleriydi. Millet-i hâkime için kaybedilmiş olan eşitliği istiyorlardı. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanan *Mecmua-i Havadis*, Bâbıâli'den aldığı kapatılma emrini okuyucularına şu sözcüklerle duyurmuştu:

"Yasanın emrine uyacağız... Ama İstanbul'da basılan ve yayınlanan diğer Fransız ve İngiliz ve belki Rum ve Ermeni dillerinden olan gazeteler kadar zararlı yazılar yayımlamaya izinli olmadığımızı belirtmekle..."

Tercüman-ı Ahvâl de buna şu notu eklemişti:

"Gerçi bir devlette, bir yasa altında olan gazetelerin hepsi bir imtiyazda ve eşit özgürlükte olmak gerekirse de, nedense bu bizde görülmüyor ve olamıyor..."

Muhbir ise, 1867'de kapatıldığında "Osmanlı (Türk)" gazetesi olduğu için cezalandırıldığını ileri sürüyordu.

Basında Yasal Sistem

1860'tan sonra Türkçe basının dinamikleşmesiyle canlı bir döneme giren Osmanlı basını karşısında Bâbıâli, "Saltanatı, hükümeti, Osmanlı toplumunu oluşturan milletleri ve dinlerini" saldırılardan koruyabilmek için daha kesin çizgili önlemlere gerek duymaya başlamıştı. 1860 başlarında bu amaçla

NAMIK KEMAL (1840-1888): Tanzimat edebiyatının olduğu kadar Osmanlı gazeteciliğinin de önde gelen adlarından olan Namık Kemal, özel öğrenim gördü. Daha çok 1863'te girdiği Bâbıâli Tercüme Odası'nda yetişti. Tasvir-i Efkâr'da başladığı gazeteciliğini, 1867'de Avrupa'ya kaçmak zorunda kalınca orada Muhbir ve Hürriyet gazetelerinde sürdürdü. 1870'te yurda döndükten sonra 1872'de İbret'in başyazarlığına getirildi. Yönetimi sert biçimde eleştiren gazete 1873'te kapatıldı, Namık Kemal de Magosa'ya sürüldü. Bundan sonra da gazetecilikle uğraşmadı.

-özellikle yabancı basından- şöyle bir taahhütname alınıyordu:

Osmanlı hükümetini, diğer devletlerle ilişkilerini, memurların çalışmalarını eleştirmek; başyazıları önceden Basın Bürosuna bildirip onaylattırmak; Basın Bürosunun onaylamadığı haberleri yayımlamamak; Avrupa gazetelerinde çıkan yazıları düzeltmek amacıyla Basın Bürosunca verilecek yazıları aynen yayımlamak.

Bu uygulama kuşkusuz son derece keyfi kararlara yol açacak nitelikteydi. Nitekim uygulamalardan şikayetler giderek artıyordu. Hele yabancı basın, Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ve yasalara dayanan uygulama ilkelerinin çiğnendiğini ileri sürüyordu. Bu durumda kapitülasyonlardan yararlanma istekleri artmıştı. Bâbıâli'nin yabancılara ait gazeteleri ve gazetecileri cezalandırma ya da yasaklama girişimleri karşısında elçiliklerin savunma gerekçeleri *"basın özgürlüğünün sınırlarını belirleyici bir yasa bulunmaması"*ydı. Bu nedenle gazeteciler kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanmak istiyorlardı.

1281 (1864) Matbuat Nizamnâmesi, ön sansürü tümüyle kaldırarak Osmanlı basın rejimini uygar ülkelerinki düzeyine getiren bir girişimdir. Basın suçlarının yargılanması için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adında özel bir mahkeme kurulmuş, hükümetin re'sen cezalandırma yetkisi kaldırılmıştı. Bu yapısıyla nizamnamenin Türkçe basını daha ileri bir düzene ulaştırdığı, yabancı basının sorumsuzluklarına ise sınırlama getirdiği açıktır. Nitekim 3. madde, yabancıların yerliler gibi muamele göreceklerini belirtmektedir. Böylece kapitülasyonların basın alanına da yayılmasını önlemeyi sağlamıştır. Gerçekten, Osmanlı topraklarında Avrupalılarca çıkarılan gazeteler, çoğu kez kendi ülkelerinde bulunmayan bir özgürlüğün kapitülasyonlara dayanılarak kendilerine tanınmasını istiyorlardı. Oysa o dönemde, kapitülasyonlar gibi olumsuz bir dış etmenin etkisinde olmadıkları halde, Avrupa'nın İngiltere ve Belçika dışındaki ülkelerinin hiçbiri, ideal bir basın özgürlüğüne sahip değillerdi. Bu yasaya rağmen kapitülasyonları basın alanına da sokma çabaları 1880'lerin ortalarına kadar sürmüştür. Bir yandan Bâbıâli'nin kararlılığı, diğer yandan yabancı elçiliklerin bu konuda kendi gazetecilerinden çok Bâbıâliyi desteklemeleri sonucu bu girişimler başarı sağlayamamıştır. Tanzimat'ın kapitülasyonlara karşı tek başarılı savaş verdiği alan, basın olmuştur.

Nizamnâme ile, daha önce kurulmuş olan Bâbıâli Tercüme Odası, Matbuat Müdürlüğü gibi kurumlar basın karşısında yeni görevler üstleniyorlardı. Bunları şöylece özetleyebiliriz:

Siyasal nitelikli yayınlara ruhsat vermek; yayınların içeriğini (yayından sonra) kontrol etmek; gazetelere verilecek resmî bildirileri hazırlamak; Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhinde yayın yapan gazete ve kitapların ülkeye girmesini engellemek; bu kurallara aykırı davrananlar hakkındaki para ve hapis cezalarının uygulanması.

Nizamnâme bir ön sansür koymuyordu ama, ağır para ve hapis cezalarıyla, başta padişah olmak üzere bütün yönetimi (bakanlar, meclisler, mahkemeler, devlet kurumları, memurlar), yabancı devlet başkanları ve temsilcilerini suçlayıcı ve kötüleyici yayınlardan koruyordu. Nizamnâme genel çizgileriyle, kısa bir süre dışında, 1909 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

Salt III. Napolyon'un hazırlattığı

ŞİNASİ (1826?-1871): Tasvir'i Efkâr'ın kurucusu olan Şinasi, düzenli bir öğrenim görmemiş, kendi kendini yetiştirmişti. 1849'da devlet tarafından öğrenim amacıyla Paris'e gönderilmiş, 1854'te dönüşünde Maarif Meclisi üyeliğine getirilmiştir. 1860'ta Tercüman-ı Ahvâl'de gazeteciliğe başlamış, 1862'de Tasvir-i Efkâr'ı kurmuştur. 1865'te gazetesini Namık Kemal'e bırakarak Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış, 1869'da dönüşünden sonra gazetecilikle pek ilgilenmemiştir.

Fransa Basın Yasası örnek alındığı için, bu nizamnâme basın tarihçilerimiz tarafından olumsuz diye nitelenmiştir. Oysa, 1 Ocak 1865'ten başlayarak yürürlüğe giren bu "pres kanunnamesi", Türkçe basın tarafından olumlu karşılanmıştır. *Tercüman-ı Ahvâl* bu yasayla İstanbul'daki İngilizce, Fransızca, Rumca ve Ermenice basınlar gibi özgürce yazma hakkına kavuştuklarını belirtmiş ve kararı *"büyük bir lütûf ve teşekküre bâis"* diye nitelemiştir.

Namık Kemal Döneminin Başlaması

Tercüman-ı Ahvâl ve *Tasvir-i Efkâr*'ın başlattığı dinamizm, yeni kadrolar oluşturuyordu. Namık Kemal ile Ziya Bey (Paşa) bunlar arasında dönemlerine damgalarını vuran iki yazar olmuşlardır. Özellikle Namık Kemal, diğer Osmanlı uluslarını da etkileyen bir kişiliğe ulaşmış, ölümünden sonra da, II. Meşrutiyet'i bekleyenlerin çeyrek yüzyıl boyunca ilham kaynağı olmuştur.

1865'te Şinasi'nin başarısız bir komplo nedeniyle Paris'e kaçması üzerine *Tasvir-i Efkâr* Namık Kemal'in yönetimine girdi. Daha önceleri sadece çeviriler yapan Namık Kemal, kolera, kentin sorunları, eğitim, maliyenin düzenlenmesi konularında artık kökleşmiş eleştirilere ek olarak yavaş yavaş kendi kişiliğini de polemiklere ve yazılara yansıtmaya başladı. Kadınların okutulması, tıp eğitiminin Türkçe olması, İstanbul'un yangınlardan kurtarılması, Türk dili ve edebiyatının sorunları, tarih konularındaki ilk yazıları bu dönemde yayımlandı. Öte yandan dış politika alanı, ülke ve yönetim hakkındaki görüşlerini açıklamasına fırsat veriyordu.

Namık Kemal, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin reformlar yapılmasına ve yabancıların ülkenin içişlerine karışmasının önlenmesine yönelik görüşlerini bu gazeteye yansıtmakta aracılık etmiş; gazete, bir sözcü haline gelmiştir. Bu nedenle kamuoyunda etkinliği artmıştır. Otuz yıldan beri "mutlakiyetçi aydın" yönetimi altında, tayinle getirilmiş danışma (meşveret) kurullarıyla reformlar yürütülmüştü. Doğal gelişim, bu danışmada daha yaygınlaşma ve Avrupa örneğine daha yakınlaşma yönündeydi. Tanzimat yönetiminin, tüm iyiniyetlerine rağmen yine de keyfilikten çıkamaması, daha etkili bir kontrol gereksinmesi yaratıyordu.

1866 yılı olaylarla dolu geçmişti: Girit'te ayaklanma başlamıştı; Mısır'ın haris valisi İsmail Paşa bağımsızlık tasarıları yapıyor, bu amaçla çevreye paralar dağıtıyordu; Rum-Bulgar Kiliseleri çekişmesi şiddetlenmişti; Rusya'nın Panislavist politikası yaygınlaşırken İngiltere Ortadoğu'yla ilgisini azaltıyor, Osmanlı Devleti'ni destekleme politikasını bırakıyordu. Osmanlı Devleti büyük donanma ve demiryolu projeleri peşindeydi; mali sorunları ve zorlukları giderek artıyordu.

Namık Kemal yazılarında Tepebaşı kahvelerinde söylenen Türk aleyhtarı Rumca şarkılara çatıyor, hükümetle ulusun özgürlük koşulları içinde dayanışması gerektiğini savunuyor, hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gereğinden bahsediyordu. Memleketeyn (Eflâk-Boğdan) ve Girit konusunda hükümet politikasını eleştiriyordu. Avrupa devletlerinin çıkarcı politikalarını ortaya koyuyordu.

1867 başlarında aynı okulun bir diğer üyesi, Ali Suavi de *Muhbir* gazetesinde daha değişik bir açıdan, ama çok daha sert bir şekilde yine hükümeti eleştiriyor ve çözümü bir ulusal meclis kurulmasına bağlıyordu. *Muhbir* aynı zamanda Girit'te ezilen Türk ve Müslümanlara yardım kampanyası açmış, büyük paralar toplamıştı.

Bu sırada, Mustafa Fazıl Paşa'nın Paris'te, ülkenin mali durumu hakkında padişaha yazdığı açık mektup ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti hakkındaki haberler Fransız, Belçika ve İstanbul'daki *Courrier d'Orient*'dan sonra *Muhbir* ve *Tasvir-i Efkâr*'da da yayımlandı. Buna saldıran *Gazette du Levant*'ın yazısına da Namık Kemal cevap verdi. Artık *Muhbir* ile *Tasvir-i Efkâr* aynı çizgide yol alıyorlardı. *Muhbir* Mısır valisinin isteklerini eleştiren bir yazı yazdı, *Tasvir-i Efkâr* bunu aynen sütunlarına aktardı. Ali Suavi Bâbıâli'yi, iç sorunlara Avrupa devletlerinin karışmasını önleyemediği için eleştiriyordu. "Hürriyet" başlıklı yazısında keyfî yönetimi ve eşitsizliklerin yok edilememesini yeriyordu. 9 Mart 1867 tarihli sayıda, Osmanlı devlet adamları bir danışma meclisi karşısında sorumlu tutulurlarsa, ülkenin pek çok hastalığının iyileştirilebileceği hakkında Ziya bey'in yazısı çıktı; aynı gün gazete kapatıldı.

Yine 1867 başlarında İngilizce *Levant Herald* gazetesi Bulgarların Girit ihtilâlcilerini desteklediklerini ve *"kötü kaderlerinin uzun zamandan beri mahkûm etmiş olduğu durumdan çıkmaları için gösterdikleri çabayı"* övdüklerini belirten bir yazı yüzünden kapatılmıştı. Bu, İngilizce basının Balkanlarda Ruslara ve Panislavizme karşı ortak bulma yolundaki yeni taktiğinin bir göstergesiydi. Nitekim az sonra İstanbul'daki diğer İngilizce gazete, *Levant*

Times, bir de Bulgarca nüsha çıkararak ve Bulgar ulusçuluğunu destekleyerek, 1876'ya varan olaylarda, Türkiye içinde çok etken bir rol oynayacaktır.

Yine bu dönemin basın açısından önemli bir oluşumu da, Avrupa'da Arapça gazeteler yayımıyla Osmanlı'nın Arap uyruklarını etkileme çabalarına karşı, Bâbıâli'nin maddi desteğiyle İstanbul'da Arapça bir gazete yayımlama kararıdır. Faris Şidyak'ın çıkardığı *el-Cevâib* adlı bu gazete önce zor anlar geçirmişse de giderek oturmuş ve İstanbul'un Doğunun ve Balkanların fikir merkezi haline gelmesinde büyük etken olmuştur. 1880'lere kadar dünyadaki hiçbir diğer Arapça gazete, *el-Cevâib*'in önderliğiyle yarışamamıştır.

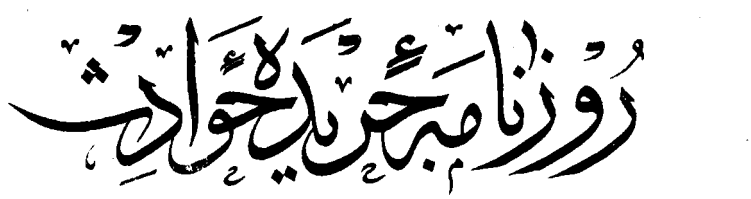
"Zararlı Basın" Anlayışı

Bâbıâli, Basın Yasasının, dinamikleşmekten radikalleşmeye yönelen basını kontrol altında tutmaya yetmediği inancındaydı. 1867 Martı'nda Âli Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, özellikle Girit konusundaki eleştirileri frenlemek amacıyla bir kararname yayımlandı. "Âli Kararnâme" diye ünlü bu girişimle hükümete, *"ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde"* yürürlükteki Basın Yasasından bağımsız olarak, idarî bir yetkiyle, gazeteler hakkında kovuşturma hakkı tanındı. Sadece milli bir basın için gerekli temel koşullara uymayan gazetelere karşı uygulanacağı belirtilen kararnâmede, zararlı basının neler yapmakta olduğu şöyle anlatılmıştır:

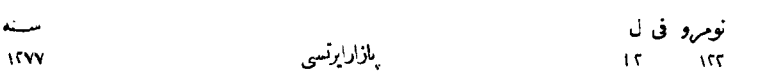
"... gazetelerden bir kısmının bir süreden beri kullandıkları dil ve yol, görevlerinden olan iyileştirme ve ahlâkı düzeltme merkezinden uzaklaşıp, ülkenin genel çıkarlarına aykırılığı bilinen aşırılığın iki ucuna yönelmekte ve çok kere devletin temeline bile dil uzatmaya kadar varmaktadır. Yaşadıkları ve geçimlerini sağladıkları kendi ülkeleri hakkında başkalarının çürütücü yargılarına karşı çıkacak yerde, düşmanlara fesat aracı olacak birtakım zararlı fikirler ve yalan haberler yayımlamaktadırlar."

Kararnâmenin sonunda, bu tedbirin *"tamamen geçici bir nitelikte olduğu ve bunu gerektiren sebepler ortadan kalkar kalkmaz yürürlükten kaldırılacağı"* belirtilmişti. Buna rağmen, 1864 yasasıyla haklarına kavuşan Türkçe basın bunları kaybetmeye en ciddi tepki gösteren grup oldu. Özgürlüğün savunulması konusunda diğer ulusları da aşan bir duyarlılık gösterdi. Âli Kararnâme, Tanzimat düşünürleri arasında yol ayrımını ortaya koyuyordu. Bir yanda Tanzimat'ın ünlü kurucular ekolünün son temsilcisi Âli Paşa, topluma kazandırılan dinamizmin yeterli olduğu, daha fazla değişiklik gerekmediği düşüncesindeydi. Karşısında Yeni Osmanlılar adı altında toplanan grup vardı ve durmanın olanaksızlığını, başlatılan dinamizmin yeni aşamalara ulaştırılması zorunluluğunu savunuyorlardı.

Âli Kararnâme, "varılan noktayı

روزنامه جریدهٔ حوادث

نومرو ۱۲۳ — فی ل ۱۲ — پازارایرتسی — سنه ۱۲۷۷

کچن سنه حسب الایجاب بعض محلرده سوق اولنان عساکر ردیفهٔ شاهانهنك وقوعبوله حق مصارف فوق العاده سنی تسویه ایچون مالیه خزینهٔ جلیلهسنه برمقدار اقچه نك لزومی اولدیغندن اولبابده ویریلان قرار اوزرینه متعاق یوریلان ارادهٔ سنیهٔ حضرت ملوکانه یه مقتضای منیفی وجهله خزینهٔ افاده واعطا یوریلان و رقهٔ رسمیه موجبنجه اعلان قلندی

اثرجدید وسدالبحر نام واپورله راکباً کچن جمعه ایرتسی کونی دخی برمقدار پیاده عساکر شاهانه غلوس جانبنه عزیمت ایتمشلردر

RUZNÂME-İ CERİDE-İ HAVADİS: Tercüman-ı Ahvâl'in yayınlanmaya başlaması üzerine basındaki tekliğini kaybeden W.Churchill tarafından 1 Kasım 1860'ta çıkarılmaya başlanmıştır. Önceleri Ceride-i Havadis'in eki olarak düşünülmüş, sonraları bağımsız bir kişilik kazanmıştır. Yazarlarının hemen hepsi memur olduğundan basındaki gelişmeler karşısında başarılı olamadılar. W.Churchill'in 1864'te ölümünden sonra oğlu tarafından yönetilen gazete 25 Mayıs 1865'te 959. sayısıyla kapanmak zorunda kaldı.

مخبر

نومرو ۱ — شعبان ۲۵ — سنه ۱۲۸۳ — ﴿ سالی ﴾ — کانون اول رومی ۲۰ — کانون ثانی افرنجی ۱

بوغزته معارف وجوادث داخلیه وخلاصهٔ پولتیقهدن بحث ایدیه جکدر امور نافعه وخیریه مجانا یاصیلور بش سطرلو اعلاندن اون غروش وزیاده اولدیغی حالده یکرمی غروش الته جقدر برماهه قدر هفتهده اوچ یعنی پازار وصالی وپنجشنبه کونلری چیقاجقدر برسنهلکی (۱۵۰) التی آیلغی (۸۰) اوچ ایلغی (۴۵) بهر نسخهسی (۴۰) پارهیه در طشره‌یه ایچون برسنهلک (۱۸) غروش بوسنه اجرتی ضم اولنور مرکز اداره‌سی وزیرخانی درونده (۵۲) نومروده‌در

MUHBİR: 1 Ocak 1867'de yayınlanmaya başlayan Muhbir'in sahibi Filip Efendi'dir. Ancak gazeteyi yöneten kişi Ali Suavi'ydi. Sadrazam Âli Paşa'ya karşı şiddetli bir muhalefet yürüten Muhbir kısa yaşamında önce bir ay süreyle kapatılmış, 25 Mayıs 1867'deki 55. sayısıyla yayınına son verilmiştir. Kastamonu'ya sürülen Ali Suavi Ağustos 1867'de Avrupa'ya kaçmış, Muhbir'i 31 Ağustos 1867'de Londra'da yayınlamaya başlamıştır. Yurt dışında yayınlanan ilk Türkçe gazete olan Muhbir, Yeni Osmanlılar arasındaki görüş ayrılıkları ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın parasal desteğini çekmesi üzerine 3 Kasım 1868'de yayımlanan 50. sayısıyla son bulmuştur.

koruma" yanlılarının dayanağı olmuş; aynı zamanda keyfî yönetimlere de yasal gerekçe sağlamıştır. Daha sonralarının pek kısa "görülen lüzum" gerekçesinin de başlangıcı olmuştur.

Kararnâmenin ilk uygulaması, *Muhbir* ve *Vatan*'ın kapatılmaları (1867) oldu. Memur-gazeteciler uyarıldı ya da yeni görevlere atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmaları yolu tutuldu. Bunun sonucu *Tasvir-i Efkâr* ile *Tercüman-ı Ahvâl* de yayınlarına son vermek zorunda kaldılar. Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Bey görevlerine gitmektense Paris'e kaçtılar ve orada Mustafa Fazıl Paşa ve Âgâh Efendi ile buluştular.

1867 yılı sonu ile 1870 yılı sonu arasında Avrupa'nın değişik kentlerinde (Paris, Londra, Lyon, Cenevre) ilk kez sürgün Türkçe basın belirdi: *Muhbir, Hürriyet, Ulûm, İttihad* vb...

Bunlar içinde en etkini ve binleri aşan tirajıyla Osmanlı toprakları içinde de çok yaygın olanı, Namık Kemal ile Ziya Bey'in çıkardığı *Hürriyet* idi. Bir gazetenin bir kuruşa satıldığı, yıllık abonesinin 150 kuruş olduğu bir dönemde *Hürriyet*'in bir sayısı 100 kuruşa kadar alıcı bulabiliyordu. Diğer sürgün basınıyla -hatta kendi aralarında- görüş ayrılıkları bulunmasına karşın, *Hürriyet* daha sonraki gelişmelerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

1870 sonundan başlayarak sürgündeki Yeni Osmanlılar anayurda dönmeye başladılar, fakat Âli Paşa'nın 1871 Eylülünde ölümüne kadar basın üzerindeki kontrol gevşetilmedi. *Utarit, Âyine-i Vatan, Muhîb, Kevkeb-i Şarkî* gibi birçok gazete, Âli Kararnâme uyarınca kapatıldılar. Yine de bu dönemde Türkçe basının büyük bir aşama gösterdiği yadsınamaz.

1870 Prusya-Fransa Savaşı'ndan sonra Avrupa siyasi dengesinde büyük bir değişiklik olmuş ve Osmanlı yönetimi gibi düşünürleri de bu değişikliğe göre çözümler aramaya başlamışlardı. Sürgünlükleri sırasında Avrupa'nın uygar ve sömürücü yanlarını daha iyi irdelemek fırsatını bulan Namık Kemal ve arkadaşlarının da sentezlerini daha pekiştirdikleri görülür. Kişiliğini (Türk ve Müslümanlığını) bırakmadan Avrupa uygarlığından nelerin, nasıl alınabileceği konusundaki görüşler gazete sütunlarını doldurmuştur.

Saraydan para yardımı gördüğü halde, *Basiret* bile, Tanzimat'ın getirdiği oranda "serbest" yazma havasından yararlanmayı denemekten geri kalmamıştır. Yeni Osmanlılar'ın ılımlı grubunu oluşturan yöneticilerin gazetenin ilk sayısının önsözünde belirttikleri üzere, onlar radikal olmadıkları gibi, sefalete yol açacak statükocu da değillerdi. İlerlemenin ve refahın yolunu kendi anlayışlarına göre öneriyorlar, Türk ve Müslüman unsurun çıkarlarını savunuyorlardı. Gazetecilik niteliği, bilgi aktarmadaki başarısı ve habere önem verişi nedeniyle, *Basiret* 1871'de on binlik bir tiraja ulaşmıştı.

Aynı sırada yayımlanan *Terakki* de aynı liberal ve Türk-Osmanlı topluluklarının çıkarlarını ön planda tutan davranışın içindeydi, ancak özgürlük konusunu fazlaca işlemesi kapatılması sonucunu yarattı. *Hakayiku'l-Vakâyi* adıyla yayınını sürdürdüyse de aynı iddialı tutumunu gösteremedi.

Dinamizmden Radikalizme

1872 Haziranı'nda Ahmed Midhat'ın yönetimine geçmesinden sonra *İbret*

II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Açmazı

ORHAN KOLOĞLU

II. Abdülhamid'in basın rejimi, iç basının tam kontrolü ve dışardan yayın gelmesinin engellenmesiyle tam bir karantina uygulanması esasına dayanır. Bir benzetme yaparsak, mikroplardan arındırılırsa hastanın yeni rahatsızlıklara uğramayacağı ya da öldürücü komplikasyonlar çıkmayacağı varsayılmıştır. "Bitkisel" de olsa, yaşamının aynen sürüp gitmesinin yeğ tutulduğu açıkça ortaya konmuştur.

II. Abdülhamid'in bu politikası (yani ekonomik liberalizme karşı çıkmazken, bunun kaçınılmaz bir ögesi olan basında liberalizme karşı çıkması), salt basın açısından ele alındığında çok yerilmiştir. Oysa, Osmanlı Devleti'nin oluşumları bir bütün olarak ve dünya konjonktürü içinde düşünülmesi gerekir. II. Abdülhamid basında da tam liberalizm uygulatsaydı ne olurdu? Kuşkusuz, 1908 sonrasında olanlar otuz yıl önce olurdu. Toplum emperyalizmin son saldırısına çok daha hazırlıksız yakalanırdı. II. Abdülhamid'in politikası Osmanlı toplumu içindeki Müslümanlara ve Türklere otuz yıllık bir "oluşma ve dinlenme" dönemi sağlamıştır.

Gerek II. Abdülhamid'den öncekilerin ve gerek ondan sonrakilerin uygulamaları, hepsinin de tam basın özgürlüğü savıyla gelip bunu hemen hiç sürdüremediklerini göstermektedir. Şu halde, kabul etmek gerekir ki, 1878 sonrası Osmanlı toplumunda kapalı ve kontrollü bir basına yönelmek kaçınılmaz bir gereksinmeydi. II. Abdülhamid'in başka seçeneği olmadığı gibi, onun yerinde başka yöneticiler olsaydı onların da başka seçenekleri olamazdı.

Ancak bu sürenin toplumsal çelişkileri şiddetlendirerek biriktirdiği de yadsınamaz bir gerçektir. Bu nedenledir ki, 1908 eylemi, uyumuş gibi görünen bir toplumda birikmiş akıl almaz dinamizmlerin anî patlaması sonucunu yaratmıştır. İttihatçı ve Kemalist hareket yöneticilerinin tümünün, 1878 felâketini ve zamansız dinamizmin zararını yaşamamış, II. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında yetişip oluşmuş kadrolardan oluştuğu hatırlanmalıdır. Dünyaya bakış ve dünyayı değiştirme hırslarında yorgun ve korkak değil, en azından içerdeki "sorumsuz ve endişesiz yaşamdan" ileri gelen bir güçlülüğe ve dinamizme sahiptirler.

Özetle, II. Abdülhamid'in basın politikasının bir parçalanmayı önlemek amacına bilinçle yönelik olduğu kabul edilmelidir. Ancak, II. Abdülhamid'in emperyalist Avrupa'nın tehditleri ve oyunlarıyla, Osmanlı ülkesinin sosyo-ekonomik yapısından kaynaklanan koşulların yanı sıra, 1876-1878 arasındaki olaylardan (Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, intiharı; V. Murad'ın delirmesi, tahttan indirilmesi; Çerkes Hasan ve Ali Suavi baskınları; Rusların Yeşilköy'e kadar gelmeleri) dolaylı hastalık derecesine erişen vesveseleri de, bu basın politikasını önemli ölçüde etkilemiştir. Sultanın kişisel kuşkularından yararlanmayı kârlı bir çıkar yolu sayan kişilerin de katkısıyla, bu basın rejimi oksijen çadırındaki hastaya yeni mikroplar bulaştırmıştır.

Kontrollü Basın Rejiminin Olumsuz Etkileri

Kontrollü basın rejiminin II. Abdülhamid dönemindeki uygulamasından doğan olumsuz etkileri şöylece özetleyebiliriz:

- Hafiyeliğe özel prim verilmesi sonucu Osmanlı toplumunda bu işi meslek haline getiren kişiler belirdi. Açık

gazetesi radikal Yeni Osmanlılar'ın sözcüsü haline geldi. Bunda başyazarlığını Namık Kemal'in yapması en önemli etkendi. Daha birinci sayısı iki baskı yapmış ve 25 bin gibi o güne kadar işitilmemiş bir tiraja ulaşmıştı. *İbret*, kısa yaşamında 12 bin tirajın altına düşmedi.

İbret bir savaşım gazetesiydi ve bunu, haberden çok makaleleriyle, fikirler ortaya atıp tartışarak sürdürüyordu. Bazen ülke sorunları üzerinde üç sayfalık başyazılar yayımlıyordu. *İbret*, Namık Kemal'in en geniş çalışma gösterdiği gazete oldu, çünkü haftada beş defa yayımlanıyordu. Her sayısında yeni bir sorun ortaya atıyordu. Çıkışının birinci ayını doldurmadan dört ay süreyle kapatılması, kamuoyunu ne denli etkilediğini kanıtlar. Namık Kemal ve arkadaşları da kapatılma ile birlikte değişik görevlere atanarak İstanbul'dan uzaklaştırıldılar.

Sürgün, Namık Kemal'in savaşımını sürdürmesini engelleyemedi. Gelibolu'dan, tekrar yayına başlayan *İbret*'e ayrıca *Diyojen* ve *Hadîka* gazetelerine yazdı. Sadrazamla alay etmesi ve taşra halkının dertlerini yansıtması bu iki gazetenin de başını yaktı; her ikisi de kapatıldı. Namık Kemal, kısa bir süre sonra, mutasarrıflık görevine son verilince İstanbul'a döndü ve *İbret*'in başına geçti, öncekinden de daha şiddetli bir savaşıma girişti. Gazete, Tanzimat'ın başarısızlığında Avrupa'nın Osman-

tartışma dönemine girmekte olan toplum birden eskisinden çok daha kapalı bir yapıya girdi. Daha önceki dönemlerde saygıdeğer bir görev olarak kabul edilen "jurnal hazırlayıcılık" (bir konuyu derinlemesine araştırıp rapor vermek), II. Abdülhamid döneminde en aşağı ihbarcılık, dedikoduculuk haline dönüştü; "jurnalcilik" oldu. Otuz yıllık dönem, bu konuda, bol atiyyelerin (bahşiş, hediye, ihsan) de varlığıyla toplumu öylesine etkiledi ki, Türk toplumunun -bugün de- açık toplum olmasını önleyen ögelerin en önemlilerinden birini oluşturdu. Yakın geçmişimizdeki, herkesin bir diğerinden daha değişik fikir sahibi olamayacağı ve değişik düşünce ileri sürenin mutlaka ajan olacağı yolundaki geleneğin kurucusu oldu.

• Dürüst aydınlar, inandığı düşünceleri açıklamaktan kaçınmayanlar devlet yönetiminden uzaklaşmayı yeğlediler; namuslu kadrolar işi bıraktı, alan diğerlerine kaldı.

• "Murat", "yıldız" vb. sözcüklerden korkmak gibi garip bir psikoz topluma hâkim oldu. "Haberden korkmak" giderek "gerçekten korkmak" şekline dönüştü. Çare, çözüm aramak yerine, gerçekleri örtme ya da "başını kuma sokma" yöntemi yeğlenir oldu. Gittikçe süreğenleşen sorunların çözüm anları geldiğinde, Osmanlı toplumunun seçenekleri tartışmaya son anda başlaması gibi bir ortam hazırlandı ve böylece sonraki dönemin çöküşü de hazırlandı. 1860-1878 arasındaki fikir düzeyi yüksek tartışmalardan sonraki otuz yıllık "serbest tartışma ortamı yokluğu"nun cezasını II. Meşrutiyet toplumu çekmiştir.

• Bu psikoz, kurumları gerçek görevlerinden uzaklaştırmıştır. Özellikle yurt dışı temsilcilikleri Avrupa gazetelerindeki en basit haberleri izleyen ve "Jöntürk" kovalayan kurumlar haline gelmişlerdir.

• Kitap yakma, yayın yok etme geleneği yerleşmiştir. Geçmişimize ait yayınların (özellikle gazete yayınlarının) bugün tam olarak bulunamamasının nedeni, bunların devlet tarafından yok edilmesinin, özel kitaplıklardakilerin de yok edilmesi sonucunu yaratmasındandır.

• İstanbul, 1860-1878 arasında üstlendiği İslâm dünyasının basın ve fikir merkezi olma niteliğini kaybetmiştir. 1875'lerde Mısır'a taşınmaya başlayan Beyrut basını, 1882'de İngilizlerin buralara el koyması üzerine ve İslâm dünyasını İngiliz çıkarları yönünde yönlendirmek amacıyla, büyük destek görmüştür. Bu yolda onlara hayli özgürlük, özellikle II. Abdülhamid rejimini eleştirme özgürlüğü tanınmıştır. İngilizler amaçlarında tam başarılı olamamışlar, fakat Türk-Arap bozuşmasının temeli bu girişimlerle atılmıştır.

• Liberalizmi ekonomik açıdan ka-

II. Abdülhamid

lı'nın içişlerine karışmasının rolünü en ısrarla işleyen yayın organı oldu. Osmanlılığın yaşayabilmesi için Türk-İslâm sentezi ve tüm azınlıklara söz hakkı tanıyan bir meşveret (danışma) sisteminin savunmasında en ileri gitti. Düşünce özgürlüğü ve parlamenter sistem üzerinde durdu; keyfî yönetime çattı.

Namık Kemal yurt sevgisini gittikçe daha çok işliyor, *"bütün Müslümanları, ağabeyleri olan Türklerin koruması*nda toplanmaya" çağırıyordu. *Vatan yahut Silistre* piyesinin Gedikpaşa Tiyatrosu'nda temsil edildiği gece (1 Nisan 1873) yarattığı coşku ve halkın gösterileri bir bahane oldu ve *İbret*'in yazı kadrosu (Namık Kemal, Ahmed Midhat, Ebüzziya Tevfik, Nuri) değişik yerlere sürüldüler. Namık Kemal, Abdülâziz'in 1876'da tahttan indirilişine kadar üç yıl Magosa'ya sürgün edildi. Bu sürgün kararında piyesinden çok, gazetede yayımladığı düşünceleri yönünde bir rejimi gerçekleştirmek için Veliaht Murad ile ilişki kurduğu ve hükümet darbesi tasarladığı yolundaki kuşkular rol oynamıştır. Böylece gazetecilik yaşamı sona eren Namık Kemal, kitap yazarlığı ve politikacılık dönemine girdi.

1873'te başlayan baskı, ülkenin içine düştüğü politik sorunların önemiyle orantılı bir şekilde, giderek arttı. Gittikçe yaygınlaşan mizahî yayınlara hoşgörüsüzlük son dereceye vardı. İngiliz

---

bul edip düşünce açısından reddetme temeline dayanan ve bugün de geçerli olan görüş pekişmiştir.

• Yabancı kurumların (postaneler, konsolosluklar vb.) ülke aleyhinde çalıştıkları kabul edilirken, yurt dışındaki "vatansever" sürgün basına aracılık etmelerinden dolayı bunların prestijleri artmıştır. Osmanlı yönetimi hakkında çok büyük yalanlar da yazdığı bilinen Avrupa basını da, yine içerde gerçeklerin yazılmaması karşısında, inanılırlık yüzdesini artırmıştır.

• Çok yoğun bir sürgün basınının (yüzde doksanı Türkçe olmak üzere, 90 kadar) oluşmasına sebep olmuştur. Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'i (1895-1908) en etkinidir. Ülke içindeki tartışmalarda -hangi etnik gruba mensup olursa olsun- tüm yazarların Osmanlılığa bağlılığı belirtmek zorunluluğunu hissetmelerine karşılık, sürgün basın her ulusun kendi çıkarları yönünde yayın yapması sonucunu doğurmuş; böylece sonraki dönemin parçalanma eylemlerinin fikrî hazırlığı tamamlanmıştır. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'i geri getirmesiyle birlikte birdenbire çok yoğun ve olgun şekilde beliren ayrılıkçı akımlar, iddia edildiği gibi İttihatçıların Türkçü politikasından ileri gelmemiş (bu ancak 1913'te Balkan yenilgisinden sonra belirginleşmiştir); belirttiğimiz hazırlık döneminin ürünü olmuştur. Unutmamak gerekir ki, özellikle Türkçe-dışı sürgün gazeteleri, bulundukları ülke yönetimlerinden (başlıca İngiltere ve Fransa) kendi koloniyalist eğilimlerine yardımcı olmaları oranında para yardımı görmüşlerdir.

Gazete, Gazeteci Satın Alma Olayları

II. Abdülhamid döneminde basının büyük kısıntılar altında sokulmasına karşılık, meslekleşme yolunda önemli adımların da atıldığı bir gerçektir. Bu oluşum kuşkusuz gazete dışından maddi yardım sağlamadıkça gerçekleşemezdi. Yani bir gazete sadece kendi satışı ile yaşayamazdı. Evvelki dönemde olduğu gibi bu dönemde de Bâbıâli ve çoğu kez de sultanın kendisi bu yayınlara para yardımı yapmışlardır. Devletten para yardımı görmemiş basın bulunduğunu söylemek olanaksızdır. Bu vesileyle, II. Abdülhamid'in herkesten bambaşka yollarla adam satın alıp ahlâksızca yollara başvurduğu şeklindeki yaygın söylentiler üzerinde de bazı düzeltmeler gerekli olmaktadır.

II. Abdülhamid'den önce de, gerek yerli, gerek yabancı basın, hem Osmanlı Devleti'nden, hem Avrupa devletlerinden (elçiliklerinden), hem de Türkiye'de ihale peşinde koşan Avrupalı bankerlerden ya da Galata sarraflarından para alırlardı. Hatta Mısır Hıdivi İsmail Paşa, 1865-1875 döneminde hem İstanbul, hem de Avrupa basınına yüz binlerce altın dağıtmıştı. O dönemde dünya kamuoyunu etkileyen iki merkez, Londra ve Paris'ti. Viyana, Brüksel, Berlin, Frankfurt ikinci plandaydılar. Bu iki merkez, gerek gazeteleri, gerek tüm dünyaya haber yayan Reuter ve Havas ajansları aracılığıyla, istedikleri yönde kamuoyu oluşturabiliyorlardı.

Paris ile Londra'nın bu altedilmez üstünlüklerinin nedeni, dünya borsalarının oralardan idare edilmesindeydi. Toplam tirajları milyonları aşan gazetelerin ve ajansların başlıca görevleri, borsa değişikliklerini ve bunları etkileyen ekonomik ve politik olayları en hızlı şekilde iş çevrelerine ulaştırmaktı. 1850'lerden sonra telgrafın büyük bir hızla dünya üzerinde bir haberleşme ağı kurmasından beri borsa oyunları saat, dakika oyunları haline gelmişti. Birkaç dakikalık farklarla milyonlar kazanılıp kaybedilebiliyordu. Hatta o dönemde İstanbul'da bile, sahte telgraf haberleri basarak ya da başkasının telgrafını çalarak, küçücük Galata Borsası'nda oyunlar oynayanlar belirmişti.

Kırım Savaşı'nda (1854-1855) ilk kez Avrupa'dan borç alarak bu oyunların ortasına düşen Osmanlı Devleti ve ikinci planda Mısır Hıdivliği'nin, o dönemden sonraki tarihleri tümüyle bu borsa hareketlerinin iniş ve çıkış grafikleriyle bağlantılı bir yaşamdır. Bu yaşam içinde askerî ve siyasal olaylarla kararlar tarihin yönlendiricisi olmaktan çıkmış, borsa dengelerinin araçları haline gelmişlerdir. O çağın Avrupa, hatta yerli gazetelerinde *"Türk düştü... Mısır yükseldi..."* diye yer alan haberler, hükümetleri değil, borsada işlem gören borç ya da hisse senetlerinin durumlarını anlatırdı.

Başta Rusya, Prusya ve Avusturya-Macaristan olmak üzere Avrupa'nın bütün devletleri, hele Balkanlılar, kamuoyu oluşturan ve borsaları idare eden bu iki merkezde seslerini işittirebilmek için her türlü malî cambazlığa başvurmuşlardır: Muhabir satın almak, yazar, gazete, ajans satın almak... Milletvekili satın almak vb... Daha da olmazsa kendi sözcülüklerini yapacak gazeteler, yayın organları çıkarmak...

II. Abdülhamid dönemi bunlardan ne daha çoğunu ne de daha azını yapmıştır. Nitekim kendisinden önceki yönetimler de, Büyük Reşid Paşa'dan başlayarak, aynı şeyleri yapmışlardı. Yani, Osmanlı yönetiminin icat etmediği, kuralları dışarda oluşturmuş bir oyunu, bu uluslararası kurallara uygun şekilde oynamaya çalışmışlardır. II. Abdülhamid'in özelliği, bu oyunu kendinden önceki Osmanlı yöneticilerinden, bazen de oyunun icatçılarından daha iyi oynamış olmasıdır. Dışişleri bakanları, elçiler, gazeteciler ve birçok benzeri kişiyi para ile hizmetine almıştır. Bu, birçok çevrede kendisine karşı kızgınlık yaratmıştır. Eğer yermek gerekiyorsa, oyunu icat edenleri ya da bunu yaratan sistemi hedef almak kuşkusuz daha uygun olacaktır. □

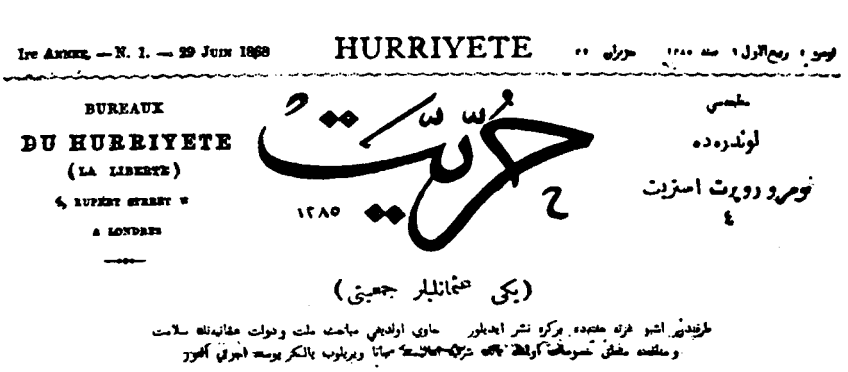
ve Amerikan misyonerlerinin malî desteği ile geniş bir Arapça yayın merkezi haline gelmiş olan Beyrut'taki basın çevreleri, 1874'lerden sonra kendilerine daha özgür ortam sağlayan Mısır'a göçe başladılar. Midhat Paşa'nın sadrazamlık dönemlerinde basına daha hoşgörülü davranıldığı görülmüştür (Bir gazetenin, haberinin doğruluğunda ısrarı üzerine Trabzon'un bir köyüne tarafsız soruşturma heyeti yollanmış ve doğruluk anlaşılınca gazeteye çıkış izni verilmiştir). Ancak Balkanlarda ulusçu akımların giderek yoğunlaştığı ortamda Midhat Paşa bile hiç kısıntısız basın özgürlüğü ilkesini uygulayamamıştır.

Yine de bu dönemde basının sesini işittirme olanağını bulduğu anlar olmuştur. Nitekim bu dönemde sürgün İran basınının ilk ihtilâlci gazetesi olan *Ahter* İstanbul'da yayına başlamış (1875) ve yaşamını yirmi yıl kadar sürdürmüştür.

Dönemin yadsınamayacak diğer bir olumlu yanı ise, basın rejimini sıkıştırma çabalarına karşılık, basının ülkenin dört bir yanına yayılması yolunda devlet eliyle büyük bir atılımın gerçekleştirilmiş olmasıdır. İlki Tuna vilâyetinin resmi sözcüsü olarak kurulan vilâyet gazetelerinin sayısı 1873'te yirmiyi bulmuştu. Bunlar genellikle yarısı Türkçe, diğer yarısı o ilin çoğunlukla konuşulan diliyle (Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca, İbranice gibi) hazırlanıyordu. İçlerinde yerine göre dört dilde yayımlananlar bile vardı (Selanik gibi. Bu ilde Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Ladino ile yayınlar yapılıyordu.) Resmî gazeteler tüm ülke için geçerli yasa ve haberleri içermenin yanı sıra, yerel konuları da işliyorlardı. Yönetimlerinde memur-gazeteci tiplerini görürüz. Genellikle gazetenin sorumluluğunu vilâyet mektupçuları yükleniyorlardı.

Âli Paşa, Midhat Paşa ve Mahmud Nedim Paşa bunların yaygınlaşmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Yararları, kamuoyuna bilgi ulaştırmak kadar bölgenin yetenekli kişilerine de yeni bir alan açmış olmalarıdır. Böylece yönetimle bölge aydınları arasında bağlantı sağlamışlardır. Ayrıca, devletçe masrafları karşılanarak kurulan vilâyet basımevlerinde yerli ve özel gazete ve kitapların basılmasına da izin verilmesiyle, kültürel çabaları destekleme yolunda çok olumlu bir girişim yapılmıştır.

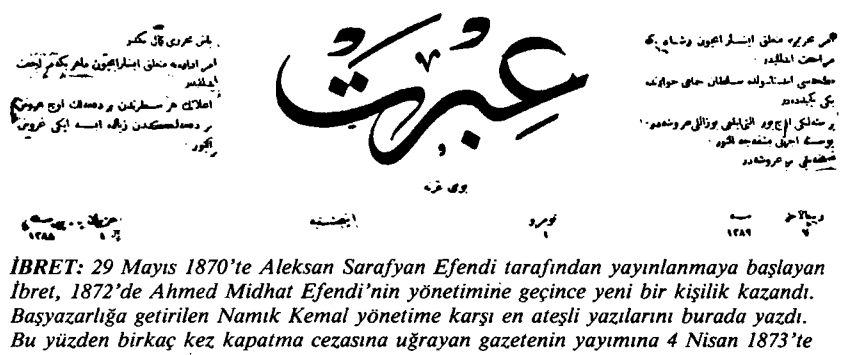
Yine aynı dönemin diğer bir olumlu

HURRIYETE

BUREAUX
DU HURRIYETE
(LA LIBERTE)
LONDRES

حريت

HÜRRİYET: Avrupa'ya gitmek zorunda kalan Namık Kemal ve Ziya Paşa tarafından, Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına 29 Haziran 1868'de Londra'da çıkarılmaya başlandı. Ancak görüş ayrılığı yüzünden Namık Kemal Temmuz 1869'da gazeteden ayrıldı. Ali Suavi'nin 20 Aralık 1869 tarihli 78. sayıda yayımlanan mektubu hakkında soruşturma açılması üzerine gazetenin Londra'daki yayını 28 Şubat 1870'te çıkan 88. sayıyla son buldu. Ziya Paşa, 3 Nisan 1870'te 89. sayıdan başlayarak Hürriyet'i Cenevre'de çıkarmaya başladıysa da, gazete 22 Haziran 1870'te yayımlanan 100. sayısıyla kapanmak zorunda kaldı.

عبرت

İBRET: 29 Mayıs 1870'te Aleksan Sarafyan Efendi tarafından yayınlanmaya başlayan İbret, 1872'de Ahmed Midhat Efendi'nin yönetimine geçince yeni bir kişilik kazandı. Başyazarlığa getirilen Namık Kemal yönetime karşı en ateşli yazılarını burada yazdı. Bu yüzden birkaç kez kapatma cezasına uğrayan gazetenin yayımına 4 Nisan 1873'te kesin olarak son verildi ve yazarlarından Ahmed Midhat Efendi ile Ebüzziya Tevfik Rodos'a, Namık Kemal Magosa'ya, Menapirîzade Nuri Bey de Akkâ'ya sürüldü.

girişimi, ülkenin dört bir yanında yayımlanan gazetelerin toplu halde okuyucuların incelemesine sunulduğu "kıraathane"lerin açılmasıdır. İstanbul, İzmir, Girit, Trablusgarp, Samsun, Saraybosna'dakiler ilgi görüyordu.

Basın yaşamının ilk 31 yılında Osmanlı Devleti'nde sadece dört Türkçe gazete ve dergi çıkmıştır. 1860-1866 arasında İstanbul'da toplam 17 yayın görülür ki, her yıl 2.5 yayın demektir. 1867-1878 arasında ise 113 yeni yayın görülür, yani ortalama her yıla on yayın düşer.

Bu ilk basın patlaması döneminde gittikçe dinamikleşen yayın organları, birdenbire, Osmanlı tarihinin olaylarla pek yüklü bir dönemiyle karşı karşıya geldiler. Dört beş yıl içinde Osmanlı maliyesinin iflâsı, Mısır'ın iflâsı, Süveyş Kanalı'nın İngilizlere satılması, Hersek ayaklanması, Bulgaristan ayaklanması, Abdülâziz'in tahttan indirilmesi ve intiharı, V. Murad'ın tahta çıkarılması, delirmesi ve indirilmesi, II. Abdülhamid'in tahta çıkarılması, Kanun-ı Esasî'nin ilanı, Ruslarla savaş ve yenilgi, V. Murad'ı kaçırıp tekrar tahta çıkarma girişimleri gibi toplumu sarsan olaylar yaşandı.

Bâbıâli 1874'te her gazeteye iki paralık pul yapıştırma zorunluğunu koyarak bir çeşit ekonomik baskı uyguladı. Ancak bu, artan bir dinamizm içindeki basını kontrole yeterli değildi. Tehlikeli boyutlara varan olayları frenlemek isteği, dışardan kışkırtılan çatışmalara içerden gerekçe hazırlama kuşkusu ve ayaklanmaların ülkenin diğer kısımlarına da yayılmasını önleme telâşı, Bâbıâli'yi durmadan bildiriler yayımlayarak basını uyarmaya yöneltti. Kuşkusuz bu arada yöneticiler kendi kusurlarını da örtmek amacındaydılar.

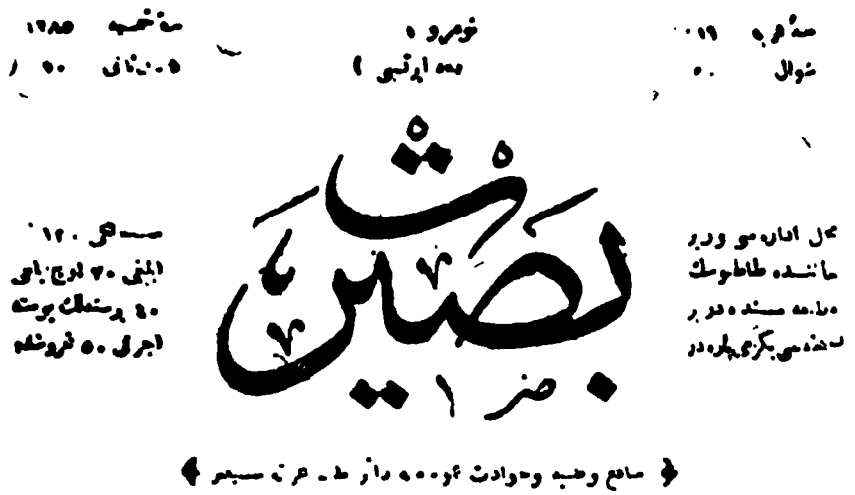
Böylece her şey "zihin karıştırıcı ve zararlı" diye nitelenen konular arasına alınmış oldu.

Uyarılar yetmeyince ön sansür konması yoluna gidildi. Haziran 1875'te, siyasal nitelikteki kitap ve broşürlerin ön sansürden sonra yayını kararı verildi. Aynı yılın eylülünde 1864 Yasasına "ilâve" baskıların sadece resmî bildiriler için kullanılabileceği maddesi eklendi. 1876 yılı, türlü önlemler alınmasıyla geçti. Önce resim ve karikatürlere sansür kondu. Yurt dışından gelen yayınlara karşı daha sıkı bir kontrol getirildi. Sonra ülkedeki tüm gazetelerin, Matbuat Dairesi ve valiliklerce kontrol edilmedikçe baskıya giremeyecekleri ilan edildi. Sonunda buna, Matbuat Dairesi'nden verilmeyen savaş haberlerinin yayınının yasaklanması eklendi.

II. Abdülhamid'in tahta geçişinden sonra, 1876 Aralığı'nda ilan edilen Kanun-ı Esasî'nin 12. maddesinde "basının yasalar çerçevesinde serbest olduğu" kaydedilmişti. O günkü hava içinde basın bir süre bu özgürlükten yararlandı. Ancak savaş halinin gerekleri kadar II. Abdülhamid'in daha sıkı bir kontrol istemesi de hükümeti zor

ALİ [BASİRETÇİ] (1838-1912): Enderûn'dan yetişen Ali Efendi, 1870'te yayımlamaya başladığı Basiret'le tanındı. Kısa zamanda dönemin en çok satan gazetesi durumuna gelen Basiret, Ali Suavi'nin Çırağan Baskını ile ilgili görülerek kapatılınca, Ali Efendi de Kudüs'e sürüldü. Daha sonra affedilerek çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptı. II. Meşrutiyet'ten sonra Basiret'i yeniden yayınladıysa da, değişen koşullara ayak uyduramayan gazete kısa sürede kapandı.

BASİRET: Bu gazeteden dolayı "Basiretçi" olarak anılan Ali Efendi'nin 24 Ocak 1870'te yayınlamaya başladığı Basiret, 1870-1871 Alman-Fransız Savaşı'nda Almanya'yı destekleyen yazılar yayınlamıştı. Savaşın bitiminde Berlin'e davet edilen Ali Efendi'ye bu tutumundan dolayı 1000 Mark verilmiş, bir de baskı makinesi hediye edilmiştir. Bu bakımdan Basiret, yabancı bir devletten yardım gören ilk gazetedir. Yayımını 1878'e dek sürdüren Basiret, Ali Suavi'nin Çırağan Baskını'nda bir gün önce bir makalesini yayınladığı için 20 Mayıs 1878'de kapatıldı, Ali Efendi de Kudüs'e sürüldü.

duruma düşürdü. Sadrazam Midhat Paşa ile padişah arasında beliren anlaşmazlıkların en önemlilerinden biri de basına karşı tutumdan çıkmıştır.

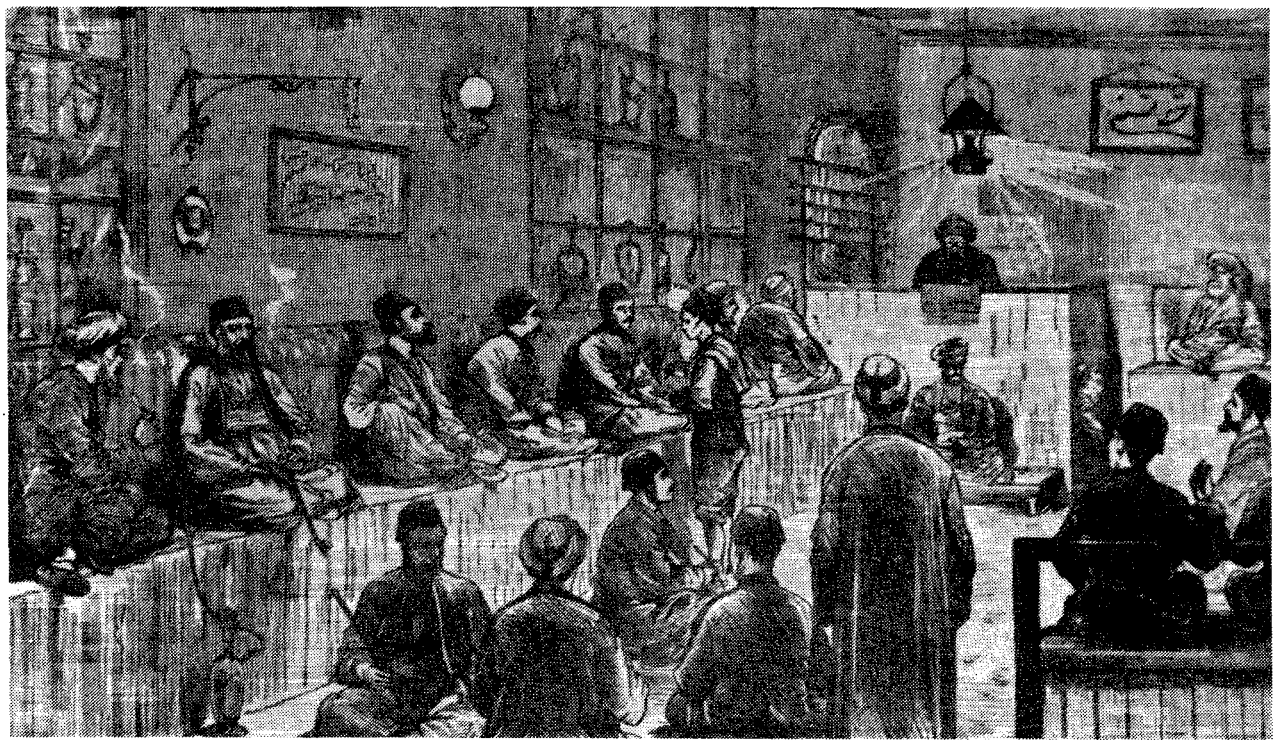
Midhat Paşa'yı sürdürdükten sonra Meclis'i açtıran II. Abdülhamid, aynı gün (19 Mart 1877) Bâbıâli'ye yayımlattırdığı bir bildiriyle, basına, hükümet çalışmaları aleyhinde yapacakları yayınlar konusunda bir gözdağı verdirdi. Zaten savaş durumu sebebiyle hükümetin eleştirilmesi istenmiyordu. Meclis'te hazırlanan Basın Yasası ile de yakından ilgilendi. Hükümetin ağır ceza ve aşırı kısıtlama içeren taslağını Meclis hayli eleştirdi ve büyük değişikliklerle kabul etti. Ancak padişah bunu onaylamayı reddetti ve yasa ertesi dönemde tekrar ele alınmak üzere dondurulduu. Görüşme sırası gelmeden, Şubat 1878'de Meclis dağıtıldı. Böylece 1908'e kadar sürecek döneme girilmiş oldu.

Bâbıâli Yerine Yıldız

1878 yılında başlayan dönemin özelliğini, Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan (1855) beri ilk kez bir yabancı ülke ile (Rusya) savaş etmiş ve büyük bir yenilgi almış olması oluşturur. Bu yirmi iki yılda pek çok iç kargaşalık çıkmış (Lübnan, Sırbistan, Karadağ, Eflâk-Boğdan, Girit, Hersek, Bulgar), fakat hepsi de Avrupa'nın onayladığı iç çözümlerle yaygınlaştırılmadan bastırılabilmişti. 1878 yenilgisi ise devletin paylaşılma sürecinin büyük bir hızla yeniden gündeme gelişinin işareti olmuştur. Rusya, Doğu Anadolu ve Besarabya'da yeni topraklar elde ederken, Romanya ve Bulgaristan'a özerklik tanınmış, Ermeni olayları başlamış, Yunanistan Tesalya'yı, Fransa Tunus'u, İngiltere Kıbrıs ve Mısır'ı devletten koparmıştı. Girit sorununun yol açtığı çekişme en üst gerginlik düzeyinde Balkan Savaşı'na kadar sürmüş, hatta 1897'de Yunanlılarla savaşılmıştı.

Avrupa dengesindeki yeni gruplaşmalar (Almanya korkusuna karşı Fransa'nın -Rusya'yı yanında tutmak için- Osmanlı'ya yönelik isteklerinin hoşgörüyle karşılaması) ve en büyük İslâm İmparatorluğu olarak İngiltere'nin Sultan-Halife'yi kendi çıkarlarına göre kullanmak istemesine tepki, II. Abdülhamid'in basın politikasında temel taşları oluşturmuştu.

Görüldüğü gibi, ortada -her çevrenin ısrarla belirttiği üzere- can çekişmekte olan ve herkesçe terkedilmiş bir hasta vardır. II. Abdülhamid'in bu hastaya önerdiği tedavi türü, politikasına uygun olarak, basında da "hareketsizlik"tir; bu, düşünülüp tasarlanarak hazırlanmıştır. Bu amaçla önce basında sansürü sağlayacak mekanizmalar oluşturulmuştur.

"KIRAATHANE"LER AÇILIYOR: *1866 yılından sonra gazete ve dergi sayısı artarken, bir yandan da ülkenin dört bir yanında yayımlanan gazetelerin toplu halde bulunduğu "kıraathane"ler açılmaya başlandı. Bazı illerde bu "kıraathane"ler, gazete ve dergi okuru sayısının artmasında azımsanamayacak bir rol oynadılar.*

1878'de Maarif Nezâreti, Matbuat Müdürlüğü ve Zaptiye Nezâreti'nin katkısıyla gazeteler üzerindeki sansür olgunlaştırılmış, Dışişleri'nde de Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü kurulmuştur. 1880'de sansür siyasal olmayan dergilere de yayılmış, 1881'de Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulmuştur. Bir yandan da Maarif Nezâreti'nde Tetkik-i Müellefat Komisyonu görevlendirilmiştir. 1888'de matbaaların bastığı bütün yayınlara da ön sansür (ancak izin aldıktan sonra basma koşulu) getirilmiştir. 1894 Nizamnâmesi'yle kitapçılar da kontrol altına alınmıştır. Buna 1907 yılına kadar alınmış birçok diğer önlemleri de ekleyebiliriz. Gerçekte II. Abdülhamid döneminde hiçbir yeni basın yasası yapılmamış, 1864 Yasası ve Âli Kararnâme yürürlükte kalmıştır. Geçici olarak askıya alınan Kanun-ı Esasî de, salnamelerde yayımlanmakla, "Basının yasalar çerçevesinde özgür olduğu" ilkesi sanki işletilmiş gibi gösterilmek istenmiştir.

Otuz yıllık dönemi, çıkan gazeteler ve dergilerin sayısı açısından ikiye ayırmak olasıdır. 1879-1887 arasındaki yıllarda İstanbul'da her yıl ortalama 9-10 yeni yayının piyasaya çıktığı görülür. Bunlar gazeteden çok dergidir. Ancak mizah dergilerine II. Abdülhamid yönetimi boyunca hiç izin verilmemiştir. 1888'den 1908'e kadarki ikinci dönemde, ancak yılda ortalama bir yeni yayın görülür.

Politik sınırlamalara rağmen bu dönemde normal olarak 12-15 bin tiraj yapan, olağanüstü durumlarda tirajları 30 bine kadar çıkan gazeteler vardır.

26 Haziran 1878'de kurulan *Tercüman-ı Hakikat*, hem sürekliliği hem de sahibi ve her şeyi Ahmed Midhat'ın konuları polülerize etmekteki başarısı nedeniyle, dönemin simge gazetesi olmuştur. Ahmed Midhat büyük yazı yeteneğiyle ve kısıntılı bir alanda halka okuma zevkini aşılayabilmiş bir kişi olarak, Türk basınının en büyük imzalarından biri sayılmak hakkını kazanmıştır. Çağdaş uygarlığa kapılarını kapamadan İslâmcı kalmak yolundaki politikanın en iyi izleyicilerinden olmuştur.

O dönemin diğer önemli yayınları *Sabah, İkdam, Saadet, Tarîk* gazeteleri ile *Servet-i Fünun* ve *Malûmat* dergileri de aynı çizgiyi izliyorlardı. Bu çizgiyi artık Bâbıâli değil, doğrudan doğruya Saray (Yıldız), hatta padişahın kendisi saptıyordu. En ilkel sorun bile Yıldız'ın onayı alınmadan çözümlenemiyordu. Uluslararası olaylara bağlı olarak bu politikanın esnek tutulması yüzünden basın, -kapatılmak ve sürülmek tehlikelerini önlemek için- politika dışı konular üzerinde yoğunlaşmayı yeğliyordu.

II. Abdülhamid, basının yaygınlaşmasını istemiyor değildi. 1903'te yayımlanan bir Şûra-yı devlet kararnamesinde belirtildiği üzere, basının illere yayılması; tarım, doğal kaynaklar ve kültür konularının bu basında halkın yararına işlenmesi; konuların sade bir dille yazılması; gazetelerin köylere kadar girmesi istenmekteydi. Ancak istenilen, kendi başına buyruk değil, Yıldız'ın güdümünde olacak bir basındı: Tek kaynaktan yönetilen ve aynı şeyleri yazan bir basın.

Bu standartlaştırma girişimine karşılık basın, kendi yapısının doğal niteliklerinden yararlanarak, işlevine bir dinamizm vermeye çalıştı. Teknik açıdan hayli ilerleme gösterildi, Avrupa'dan en son sistem dizgi ve baskı makineleri getirtildi. Daha fazla resim basarak oku-

yucunun dikkati çekildi. Siyasal konular ele alınamadığından, derin edebî tartışmalara girildi. İhtilâller ve siyasal cinayetlerden bahsetmeden dış politika konularını işlemek, tarihî sorunlara dokunmadan edebiyat tartışmalarına girişmek, dönemin başlıca eğilimiydi. Divan Edebiyatı yanlılarıyla, Edebiyat-ı Cedide'cilerin tartışmaları gençliğin ve aydınların en büyük ilgi kaynağıydı. Halit Ziya Uşaklıgil, anılarında, ünlü kalemlerin bu konularda birbirlerine küfür edercesine saldırılarını ne büyük heyecanla beklediklerini anlatmaktadır. Açıkçası, politika dışı bırakılmanın hırsını, aydınlar edebî konuları işleyerek alıyorlardı.

Diğer bir eğilim, 1860-78 arasında artmış olan yerli yazılar yerine daha çok Avrupa dillerinden çevirilere yer verilmesidir. Popülarize edilmiş bilim yazıları, edebî değeri az roman ve öykü çevirileri sütunları doldurmaya başladı. Bunlar, kolay anlaşılırlıkları dolayısıyla, halkta okuma zevkinin artmasına yaradılar.

II. Abdülhamid'e Dıştan Saldırılar

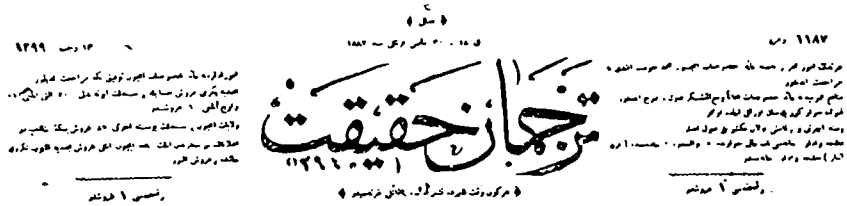
Siyasal bilinçlendirme alanında ilginç bir yönlendirme vardı: İslâmın da onayladığı meşveret (danışma) konusu, tabu konular arasına girmişti. Bunun daha çok Hıristiyan azınlıkların işine yaradığı inancı vardı. Buna karşılık, devleti kurtarmak için, düşmanlarının kuşkusunu uyandırmadan bir İslâmi dayanışma ve bütünleşmeden, daha doğrusu bilinçlendirmeden meded umuluyordu. Bu politika II. Abdülhamid'in tek başına icadı değildir. Türk İslâm dünyasındaki bir oluşumun sonucudur. 1870'lerden beri Hindistan'da İslâmi basının kökleştiği bilinmektedir. 1878'den sonraysa, bağımsızlığını yitiren Türk topluluklarının bulunduğu bölgelerde özel Türkçe basının yaygınlaştığı görülür. 1878-1907 arasında Bulgaristan'da 47 Türkçe (bazıları yarı Bulgarca) gazete ve dergi yayımlanmıştır. Kıbrıs'ta ilki 1889'da olmak üzere 11, Romanya'da 5 Türkçe yayın vardır. Azerbaycan'da *Ekinci*'nin (1875) ve Kırım Bahçesaray'da *Tercüman*'ın (1883) yayımlanmasıyla çok önemli ulusaldinci akımlar başlamıştır. Özellikle Gaspıralı İsmail Bey'in yönettiği *Tercüman*, sadece Rusya Türklerini değil, Osmanlı aydınlarını, hatta Mısır'daki Müslüman reformcuları da etkilemiştir.

AHMED MİDHAT (1844-1912): Tanzimat basınının en verimli kalemlerinden olan Ahmed Midhat Efendi, 1869'da Tuna vilayet gazetesinde başlayan basın yaşamını Bağdat'ta Zevra gazetesinde sürdürmüştür. 1871'de İstanbul'a dönünce Ceride-i Askeriye ve Basiret gazetelerinde çalışmış, 1872'de kısa ömürlü Devir ve Bedir gazetelerini çıkarmıştır. Aynı yıl İbret'te görev almış, bu gazete 1873'te hükümet tarafından kapatılınca Rodos'a sürülmüştür. Dönüşünde bir ara Takvim-i Vakâyi müdürlüğü yapmış, 1878'de de Tercüman-ı Hakikat gazetesini kurmuştur. Gazeteciliği halk eğitiminin bir aracı olarak görmüş; gazetesinde haber ve yorumdan çok eğitici, öğretici nitelikte yazılara, dizilere yer vermiştir.

Yine de II. Abdülhamid tümüyle Avrupa'ya karşı değildi. Tanzimat'ın birçok uygulamasını onaylıyordu. Bu nedenle, İslâmcılık eğilimi katı bir Batı düşmanlığı ile yüklü değildi. Gazetelere verilen yönerge, Avrupalı devletlere ve elçilerine son derece saygılı davranmak, özel uyarı almadan yabancı hükümetlerin politikalarını eleştirmemekti. İslâm dünyasına ait haberler savunma nitelikliydi. Müslümanların özgür yaşama hakları, İslâmın dinlerin sonuncusu olarak üstünlüğü gibi konular, aşağılayıcı ve ayaklanmaya kışkırtıcı anlatımlar taşımadan, ısrarla işleniyordu. Bunlarda asla eylemci bir nitelik yoktu. O kadar ki, ilk olarak bir Asya devleti (Japonya), bir Avrupa devletini (Rusya) savaşta yendiğinde, dünyanın tüm Müslüman gazeteleri sevinç yazıları yayımlarlarken, Osmanlı basını iki tarafı eşit yansıtan bir tarafsızlık sürdürmek zorunda bırakılmıştır.

Kendi içişlerine karışılmasını istemeyen II. Abdülhamid, diğer ülkelerin içişlerine de burnunu sokmak istemiyordu. Bu nedenle Avrupa devletlerinin esiri olan Müslüman toplumlara boyunduruktan çıkmaları için en ufak imlemede bulunulmuyordu. Sadece "İslâmı bırakmayın, İslâma daha çok sarılın" deniyordu. Gerek bu tutum ve gerek II. Abdülhamid'in Tunus'un Fransa, Mısır'ın İngiltere tarafından alınmasını onaylamak istememesi, bu ülkelerde kuşku yaratıyordu. Dönemin saldırgan Panislav, Pangermen, Panhelen gibi akımlarına benzetilerek, II. Abdülhamid'in politikasına Avrupa'nın *Panislâmist* damgasını vurması, salt

TERCÜMAN-I HAKİKAT: Ahmed Midhat Efendi'nin 26 Haziran 1878'de yayınlamaya başladığı Tercüman-ı Hakikat, büyük ölçüde onun yazıları ve tefrikalarıyla doluydu. Daha önceki yönetime karşıt tutumunu bırakan Ahmed Midhat Efendi, Tercüman-ı Hakikat'te daha çok halkı eğitici, okuma alışkanlığı kazandırıcı bir tür ansiklopedik gazeteciliği ilke edinmişti. Birçok gazetecinin yetişmesinde bir okul rolü de oynayan gazete, Ahmed Midhat Efendi'nin 1912'de ölümünden sonra el değiştirerek yayımını sürdürmüş, 11 Şubat 1921'de 14677. sayısıyla kapanmıştır.

AHMET CEVDET [ORAN] (1862-1935): Mülkiye Mektebi ile Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra 1883'te Tercüman-ı Hakikat'te gazeteciliğe başlayan Ahmet Cevdet, bir ara Takvim-i Vakâyi'de de çalıştıktan sonra 1894'te İkdam'ı kurdu. II. Meşrutiyet'te İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefete girişince 1909'da yurdu terketmek zorunda kaldı ve 1923'e değin Fransa ve İsviçre'de yaşadı. Gazetesi ise yayınını sürdürdü. Yurda dönünce İkdam'ın başına geçti, ama değişen koşullar içinde başarılı olamayarak gazeteyi 1926'da Ali Naci (Karacan)'ye devretti.

Avrupa'nın bu korkusundan ileri geliyordu. Emperyalizm, tüm İslâmın bir anda ayaklanmasıyla bütün sömürgelerinin elinden çıkması karabasanının yarattığı korkuyu altedemiyordu. Böylece artık Avrupa için altedilmesi gereken, Osmanlı ya da Türk değil, II. Abdülhamid'in şahsı oldu.

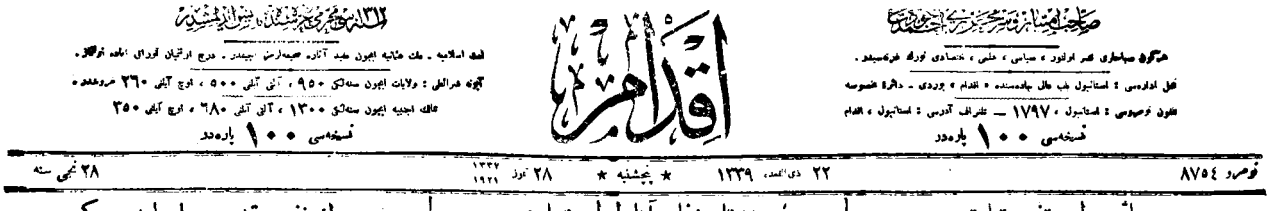
II. Abdülhamid strateji olarak, içerde tekdüze bir basın oluşturup, gücünü dışardan gelen saldırılara yanıt verme yolunda yoğunlaştırmayı tasarlamış olmalıdır. Bu amaçla içeriyi istediği kalıba sokmuş, fakat kontrol altına alamadığı dış basın otuz yıl boyunca kendisinin en büyük karabasanı olmuştur. Çalışma dairesine telgraf yerleştirerek Avrupa basınının yayınlarını günü gününe izleyen ve bunlara karşı anında girişimlerde bulunan Abdülhamid'in bu aşırı duyarlılığı kısa sürede farkedilmiş, bu zayıf noktasının üzerine ısrarla gidilmiştir. Duvarlar arkasına kapanıp kendisini dış etkilere karşı (darbeler, hanedan oyunları vb.) korumaya aldığını sanan II. Abdülhamid, halktan kopmakla kalmamış, aksine, çok daha kolay etkilenir hale gelmiştir. Kendisi ve pek yakın çevresi dışarda söylenenleri bilirken, halkın dışarıyla ilişkisini kesip onu bir sağlık torbası içine soktuğunu sanmakla da yanılmıştır. Gerçekleri öğrenmek isteyenler, yabancı basın kadar yurt dışındaki sürgün basını da aramaya başlamışlardır. 1894'ten sonra yılda 5-6 yeni sürgün gazete yayımlanmıştır. 1888-1908 arasında ülke sınırları içinde ortalama yılda bir yeni gazete çıktığına göre, tiraj bakımından olmasa da sayıca Osmanlı basınının yurt içinden çok, yurt dışında oluştuğunu söylemek abartma sayılmamalıdır.

II. Abdülhamid bu oluşuma karşı Avrupa'da kendisini savunacak organları, hatta ajansları aramış, kurdurmuş, fakat olumlu sonuç alamamıştır. Bu tutum Avrupa basınını -çok değişik etmenlerin de katkısıyla- daha da katılaştırmıştır. II. Abdülhamid'in basın rejimi, saldırı ve eğlence konusu olmuştur. Öte yandan, hem yerli basını kontrol, hem de dışardan zararlı yayın gelmesini engellemek açısından alınan önlemler de, dünya basın tarihinin en garip olayları arasında yer alan komik oluşumlara yol açmıştır. Ayrıca işgüzar memurların sansür uygulamasındaki abartmalı davranışları da, çoğu kez yönetimin öngördüğünün ötesinde hatalar işlenmesi sonucunu yaratmıştır. Daha da kötüsü, fısıltı gazetesiyle ve dedikoduların yaygınlaşmasıyla, doğru ile yanlış birbirine karışmıştır.

Bu dönemde Abdülhamid'in şahsına, Osmanlılığa ve Türklüğe karşı yapılan yazılı saldırıların her dönemden daha yoğun, daha haksız ve insafsız oluşunda, emperyalizmin Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda kesin kararını vermiş olması kadar, padişahın uyguladığı bu sistemin de rolü büyük olmuştur.

Otuz Yıllık Suskunluğa Tepki

25 Temmuz 1908 günü gazetelerini sansürün ön kontrolüne sunmadan piyasaya süren İstanbul basını, bu eylemiyle basın rejimini değiştirmiş oluyordu. Yeni dönemin özelliğini, her aklından geçenin, her canı çekenin sokak başına çıkıp nutuk çekmesi gibi, gazete ya da dergi çıkarması oluşturuyordu. Bu-

اقدام

٢٢ ذی القعده ١٣٣٩ ★ پنجشنبه ★ ٢٨ تموز ١٣٣٧ / ١٩٢١

٢٨ نجی سنه

٨٧٥٤ نومرو

مأمورلرء تنسیقات

صوك نفره قدر دوام ایده جكز

٢٥ تاریخلی آناطولی تبلیغی

İKDAM: Ahmet Cevdet (Oran)'in 5 Temmuz 1894'te yayınlamaya başladığı İkdam, alt başlığındaki "siyasi, ilmi Türk gazetesidir" sözüne uygun olarak özellikle dil ve tarih alanında Türkçülük akımına öncülük etmiştir. II. Abdülhamid döneminde sarayla iyi geçinmeye özen göstermiş, II. Meşrutiyet'ten sonra yazı kadrosunu ve teknik olanaklarını yenileyerek etkinliğini korumuştur. Yayımcısının uzun yıllar yurt dışında yaşaması yüzünden değişik kişilerce yönetilmiş, bu da her dönemde yeni bir gazeteci kadrosunun yetişmesine olanak sağlamıştır.

برنجی سنه عدد ۲۵۹ — جمعه ایرتسی ۱ کانون ثانی ۱۸۷۶

صباح

پایتخت ایچون : سنه‌لکی اوچ مجیدیه — آلتی ایلغی بر بچق مجیدیه — اوچ آیلغی اوچ چاریك مجیدیه‌در .

ولایات ایچون : سنه‌لکی بش — آلتی ایلغی ایکی بچق مجیدیه — اوچ آیلغی بش چاریکدر.

برنسخه‌سی ۱۰ پاره یه

ادارەخانه و مطبعه‌سی باب عالی جوارنده « ابو السعود » سوقاغنده‌در . نومره : ۱۲

کوندریلهجك اوراق و سائرنك پوسته ایله طوغریدن طوغری یه ادارەخانه یه ارسالی لازم کلیر .

برنسخه‌سی ۱۰ پاره یه

استانبول ۲۸ ذی الحجه ۱۲۹۳

سیاسیات

« ژورنال - ده - دبا » لورد سالیزبو - رینك اتخاذ ایتمش اولدیغی مسلکك انکلتره دولتنك منافعنی دولت عثمانیه‌نك منافعندن تفریقه سببیت ویرەمیه جکی امیدنده بولنیور. ده دیورکه :

« عثمانلیلرتمدنی یه قدر بعض خصوصلر اول — روسیه طرفندن کاه جکی ملحوظ اولدیغی حالده بو کون دولت عثمانیه طرفندن ظهور ایده جکدر .

پترسبورغدن ۳۱ کانون اول تاریخیله « ایلد پوست » غزته‌سنه یازدیغنه کوره، روسیه‌نك پایتختنده صلحك بقاسی فوق العاده صوینده آرزو اولنیور ایمش .

حال حاضرك تحمیل ایتدیکی مصارفاه خانه‌لرك بتون بتون بوش قالمیه جغی آشکاردر.

موسقوه غزته‌سی دیپور که : باب عالینك بو قدر طیانمه‌سی انکلتره ایله فرانسه قصورلرندن ایلری کلمکدر . چونکه بونلرك اتخاذ ایتمش اولدقلری مسلك دولت عثمانیه‌نك ایشنه یارادی .

بو ایکی دولت روسیه‌یی یالکز برتهدید ایله کلاه قاپمق ارزوسنده بولنیور ظن ایدرلر

SABAH: 1875 yılında çıkmaya başlayan Sabah'ın başyazarı Şemseddin Sami, sahibi Papadopulos'tur. Şemseddin Sami, gazeteden herkesin yararlanabilmesi için dilinin sade ve fiyatının ucuz olması gerektiğini savunmuş ve bu görüşünü uygulamıştır. Sabah, sekiz yıl sonra Mihran Efendi yönetiminde yayımlanmaya başlamış ve bu dönemde, dönemin birçok ünlü yazarı kadrosunda yer almıştır. Üstte gazetelere pul yapıştırıldığı dönemde çıkan ilk dönem sayılarından biri, karşı sayfada, ikinci döneminde yazı kadrosunda yer alanlar (soldan, üstten: Bafralı Yanko Efendi, Selanikli Tevfik Bey, Ahmed Rasim Bey, Samih (Rifat) Bey, Nuri Bey görülmektedir.

na bir basın patlaması demekten çok *basın çılgınlığı* demek daha uygun düşecektir. Pek çoğu bir ya da birkaç sayı yaşayıp batan bu yayınlar, belki tek tek etki yaratamamış, ancak toplumun gerçekleri dinleme açlığına cevap vermiştir.

Yalnız İstanbul'da, 1908-1909 tarihlerinde, -31 Mart (1909) olayının etkilerine ve sıkıyönetim yasaklamalarına rağmen- 353 gazete ve dergi yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilk iki ayında 200'ün üstünde gazete imtiyazı verilmiştir. 1910'da 130, Trablusgarp Savaşı dolayısıyla sıkıyönetimin daha etkinleştiği 1911'de 124, Balkan Savaşı'nın en bunalımlı günlerinin yaşandığı 1912'de 45, ertesi yıl 92 yeni yayına rastlanmıştır. 1914'te de 75 yeni yayın vardır.

Bu sayılara, ülkenin dört bir yanında yayına giren Türkçe gazetelerle Türkçe-dışı gazeteler de eklenince birdenbire binlerce yayının kamuoyunu kaplamış olduğu kolaylıkla anlaşılır. Bir gözlemcinin belirttiği gibi, *"1908 devriminden sonra açıkgöz işadamları İstanbul'dan taşraya Türkçe, Ermenice, Rumca matbaalar taşıdılar, ama yetmedi; 1908 yılı sonlarında Anadolu'nun hemen her kentinde, Türk girişimcilerine ait özel Türk basımevleri kuruldu."* Bu yaygınlaşma içinde her fikrin savunucusu, sözcüsü olan yayın organları belirdi. Ancak dönemin gerçek karakterini, bu binlerce yayının her birinin kendisine özgü nüans farklarıyla oluşturduğu *"fikir karmaşası"* ya da *"fikir anarşisi"* oluşturur.

Sonsuz bir özgürlük içinde, değil otuz yılda, son üç yüzyılda söylenmemiş her şeyi söylemek hırsına kapılan basın, ilk büyük şokunu 31 Mart (13 Nisan 1909) Olayı'nda yaşadı. Tutucu çevreler ve basınca kışkırtılan cahil askerlerin eylemi, özgürlükler üzerinde düşünmek gereğini ortaya koydu. Yine de, hayli liberal içerikle hazırlanmış olmasına rağmen, Meclis'e sunulan basın yasası gerek basında, gerekse meclis tartışmalarında büyük eleştirilere uğradı. Kimse özgürlüklerden santim ödün vermek niyetinde değildi. Uzun tartışmalardan sonra Temmuz 1909'da yasa onaylandı ve yürürlüğe girdi. Esasen Kanun-ı Esasî'nin 12. maddesi, *"Basın yasalar çerçevesinde serbesttir. Hiçbir şekilde basımdan önce kontrole tâbi tutulamaz"* kaydını içeriyordu. Dolayısıyla, yeni yasada sansürü andırır hiçbir kısıtlama yoktu. Sadece devletin temelini sarsmaya yönelik; padişahı, dinleri, Osmanlı milletini koruyucu; suçu ve ayaklanmayı kışkırtıcı yazıları frenleyen maddeler konmuştu.

Bu yasa 1931 yılına kadar ana hatlarıyla yürürlükte kaldı. Ancak bu sırada bir düzineden fazla değişikliğe uğradı. Bunlar arasında, yazı işleri müdürlerinden diploma arama, siyasal gazeteler için depozito yatırılması ve askerlerin yazı yazmalarının yasaklanması (Mart 1912); ahlâka aykırı yayınların toplattırılması (Şubat 1913); devletin iç ve dış güvenliğini bozabilecek yayın yapanların hükümet kararıyla kapatılabilmesi (Kasım 1913) gibi önemli değişiklikler vardır. I. Dünya Savaşı' nın patlaması ise yepyeni bir gereksin-

me getirdi: 25 Ağustos 1914 tarihli geçici yasa ile *"Askerî sansürün izni olmadan ordu hareketleriyle ilgili haberlerin yazılması"* yasaklandı. Böylece mütareke dönemine kadar sürecek suskunluk dönemi başladı.

25 Temmuz 1908'le birlikte II. Abdülhamid döneminde devralınan dört büyük gazete (*İkdam, Sabah, Tercüman* ve *Saadet*) alelacele Meşrutiyet ve özgürlük savunuculuğuna giriştiler. Genellikle kadrolarını yenilediler ve böylece eski yayınlarıyla ilişkilerini kesmiş gibi görünmeyi yeğlediler.

İkdam hemen ikinci gün, Babanzâde İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet ve Ahmed Rasim'le piyasaya çıktı. Tirajı hemen 40 bine kadar ulaştı. Ahmed İhsan da *Servet-i Fünun*'u günlüğe çevirdi.

Eski gazeteler yenilenmeye çalışırken bir yandan da yeni gazeteler piyasayı doldurmaya başladı. Abdullah Zühdü ile Mahmud Sadık *Yeni Gazete*'yi; Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Hüseyin Kâzım (Kadri) *Tanin*'i kurdular. Kısa süre sonra diğerleri ayrılınca gazete tümüyle Hüseyin Cahit'in yönetiminde kaldı. Babanzâde İsmail Hakkı ile Cavid Bey (Maliye Nâzırı) de onunla birlikte çalıştılar. *Tanin,* İttihat ve Terakki'nin sözcüsü sayıldı. Birçok defa kapatıldı; *Cenin, Renin, Senin, Hak* gibi isimler altında çıktı. Sonunda Hüseyin Cahit de çekildi ve gazete tümüyle İttihat ve Terakki'nin organı haline geldi. *Yeni Tasvir-i Efkâr* da İttihatçıları destekledi.

İttihat ve Terakki'yi kısa ömürlü *Hukuk-u Umumiyye* ile Selânik ve Manastır'da yayımlanan *Şûra-yı Ümmet, Rumeli, Silâh* vb. gazeteler de savunuyordu. Kısa zamanda İttihat ve Terakki'nin karşısına değişik partileri temsilen bir sürü yayın organı çıktı. Ahrar Partisi'nin *Osmanlı,* Mevlânzade Rıfat'ın *Hukuk-ı Umumiyye, Serbestî* gazeteleri, Murat Bey'in *Mizan*'ı, başına Ali Kemal'in geçtiği *İkdam*, Derviş Vahdetî'nin *Volkan*'ı, Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'nin *Beyanü'l-Hak*'ı bu arada sayılabilir.

Bu arada sayısız mizah dergisi de kamuoyunu etkileme açısından önemli rol oynuyorlardı.

1910'da Lütfi Fikri'nin *Tanzimat, Tazminat, Teşkilât, Maşrik, Tesis, Tenbihat* gibi adlarla çıkardığı gazeteleri muhalefetin önünde gidiyordu. Daha sonra Hürriyet ve İtilâfçı *Teminat* (1912) ile Ali Kemal'in *Peyam*'ı (1913) da onlara katıldıysa da ömürleri fazla uzun olmadı.

II. Meşrutiyet dönemi her türlü düşüncenin, Doğu'dan ya da Batı'dan kaynaklanan her türlü akımın yazıya dökülüp kamuoyuna serbestçe sunulduğu dönem olmuştur. Her milletin, her azınlığın hem kendi dilinde, hem Türkçe yayın organları vardı. Bu arada sosyalist yayınlara da ilk kez II. Meşrutiyet döneminde rastlanmıştır. Bunlar arasında Hüseyin Hilmi'nin çıkardığı *İştirak*'i ve *Sosyalist, İnsaniyet, Medeniyet, İdrak* gibi yayınları belirtebiliriz. Ancak herbiri birkaç ay ya da birkaç sayı çıkıp kapanmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilk yedi yılı basın açısından son derece hareketli bir dönem olmuştur. Büyük tirajlar sağlanmış, okuyucuya yeni şeyler verilmiş haber gazeteciliğinde ve gazete tekniğinde büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Daha temiz baskıya geçilmiştir. Hatta ilk kez gazetelerde telefon kullanılır olmuştur.

Gazetecilerin kimliği bakımındansa durum aksinedir. Basına yeni ufuklar açılırken gazeteciliği siyasal ihtirasları için kullananların sayısı artmıştır. Gerçi bu dönemde, daha sonrasının gazeteciliği meslek sayan Yunus Nadi (Abalıoğlu), Hüseyin Cahit (Yalçın), Necmettin Sadık (Sadak), Ali Naci (Karacan) gibi isimler de yetişmiştir. Hatta içlerinde Türk ve Osmanlı tarihinde ilk kez gazetecilik eğitimi görerek (Amerika'da) mesleğe girmiş olan Ahmet Emin (Yalman) gibi bir kimse de vardır. Yine de politikacıların etkenliği daha ağır basmıştır. Bu yüzden, politik sebeplerle öldürme ve sürme olaylarının çokluğu dikkati çeker. 5 Nisan 1909'da İttihatçılara karşı olan *Serbestî* yazarı Hasan Fehmi öldürülmüştür. 31 Mart Olayı'nda, *Tanin* başyazarı Hüseyin Cahit zannedilerek bir milletvekili öldürülmüştür. Hüseyin Cahit ve arkadaşları ancak yurt dışına kaçarak canlarını kurtarmışlardır. 31 Mart Olayı bastırılınca bu kez kışkırtıcılardan *Volkan* sahibi Derviş Vahdetî idam edilmiş

جمعه ایرتسی ؛ ۲۴ ذی‌القعده ۱۳۳۶، ۳۱ آغستوس ۱۳۳۴ ـ ۱۹۱۸

تاریخ تأسیسی: ۱۳۲۶ ـ ۱۳۲۴ اون برنجی سنه نومرو ۳۴۹۲

طنین

ادارهٔ خانه: بورهانیه ده دائرهٔ مخصوصه ـ آدرس: استانبول، طنین ـ تلفون نومروسی ۴۷۰

آبونه لر آی باشی ایله آیك اون بشنده قید ایدیلیر؛ آدرس تبدیلی ایچون غروشلق بر آقچه ویرمك لازمدر.

آبونه لر: ولایات ایچون سنه‌لك ۲۲۵، آلتی آیلق ۱۸۰، اوچ آیلق ۹۵ غروشدر. ممالك اجنبیه ایچون سنه‌لك ۳۹۰، آلتی آیلق ۲۰۰، اوچ آیلق ۱۱۰ غروشدر.

اخطار: غرتهلك خصوصات تحریریه یه عائد اوراق هیئت تحریریه وامور اداریه یه متعلق مواد طنین اداره سنه کوندیلمیدر. درج اولونیان اوراق اعاده اولنماز.

کرك استانبول، کرك ولایات ایچون نسخه‌سی (۴۰) پاره‌در.

اسکی نسخه لر آی ایچنده (۲) ودها اسکیاری (۴) غروشدر.

سیاسیات

قیمتلی بر مسافر

دون آقشام، بولده کوچوك بر عارضه سبیله تأخره مجبور اولان بالقان قطاری پزه قیمتلی وبویوك بر مسافر گتیردی: طرابلس غربك کرك برنجی وکرك ایکنجی محاربه‌سنده بویوك بر وظیفه ایفا ایتمش اولان سنوسیلر شیخی احمد الشریف حضرتلری، ذات حضرت خلافتپناهی یه مسافر اولمق اوزره شهریزه کلدیلر.

اسلامیتك دها ایلك دورلرنده اسلام عالمنه التحاق ایدن آفریقای شمالی، اسلامیت تاریخنده دائما مهم و بوکسك بر موقع اشغال ایله‌مشدر. مسلمانلق، مصر وشمالی آفریقاده تمرکز ایتدکدن صوکره یاواش یاواش وسطی آفریقایه دوغرو یول آلمغه باشلامشدی. او صورتده که بوگون آفریقا قطعه‌سنك همان اوچده ایکیسی الك ئیوك واك معتقد مسلمانلرله مسکون بولونیور.

آفریقا قطعه‌سنك اسلامیت عالمنده اوینادیغی رول، پك مهمدر. سویش برزخی یالکز آفریقا ایله آسیا قطعه لرینی دگل، اسلامیت عالمنك ایکی بویوك ساحه‌سنی برلشدیریوردی. بونی حس ایدن ومسلمان قوتلرینك اضمحلالندن کندیلری ایچون ژنگین مستعمره لر وعدینی کورن آوروپا دول غربیه‌سی، بوقطعه لره کوزدیکدیلر وسویش قنالنك حفرینی ده بو مقصده خادم بولدیلر.

قیلنج آلایی

بوگون اجرا ایدیله‌جکدر

بوگون تقلید سیف مراسمی اجرا بیورولره‌جقدر. ذات حضرت پادشاهی طولمه‌باغچه ساحل سرای همایونندن قبل‌الظهر بحراً ایاوب انصاری تربهٔ شریفه‌سنه عزیمت ورسم تقلیدك ایفاسی متعاقب آلای والا ایله ادرنه قپوسندن بالدخول فاتح جامع شریفه مواصلت وفاتح سلطان محمدخان مغفورك تربه‌سی زیارت بیورره‌رق باز یدیدیدانی طریقیله طوپقپو سرای همایونه تشریف بیورره‌جقلردر.

ذات حضرت تاجداری صدراعظم وشیخ‌الاسلام واعیان ومبعوثان رئیسلری ووکلای فخام، ارکان واصرای عسکریه طرفندن ایوب سلطانده واقع بوستان اسکله‌سنده وولی عهد سلطنت حضرتلریله شهزادکان وداماداولر حضراتی طرفندن دخی ایوب جامع شریفی ایچ حولیسنده استقبال بیورییله‌جقلردر.

درون تربهٔ شریفده فتح شریف ومتعاقباً عشر شریف قرائت اولوندقدن صوکره شهزادکان وداماداولر ووکلای فخام حضراتی نزد ماوکانه‌ده حاضر پولوندقاری حالده سیف مخصوصه رسم تقلید ایفا ودعا اولونه‌جق واشبو مراسمك خاتمه‌سنده ذات حضرت شهریاری آلای والا ایله حرکت بیورره‌رق ادرنه قپوسی اوکنه‌مواصلتلرنده رسم استقبال شهرامینی وکیلی ودوائر بلدیه ومدیرانی وجمعیت عمومیهٔ بلدیه اعضاسندن متشکل بر هیئت متنحیه طرفندن اهالیٔ مملکت نامنه ایفا وبر عریضهٔ تبریکیه وتشکریه قرائت وبر نسخهٔ مبیضه‌سی خاکپای شاهانه‌یه تقدیم اولونه‌جقدر. تربهٔ حضرت فاتحی اثنای زیارتده صدراعظم وشیخ‌الاسلام، اعیان ومبعوثان رئیسلری ووکلای فخام میت سنیده بولونه‌جقلردر. طوپقپو سرای همایونندہ دارالسعاده قپوسندن‌وکلای فخام ذات حضرت پادشاهی‌یی استقبال ایده‌جکلردر. یازید میدانده بر چادیر درکار اولونه‌رق سفارت هیئتلرینه تخصیص ودرونده بروفه احضار اولونه‌جقدر. «مل»

§ تشریفات مدیریت عمومیه‌سندن: تقلیدسیف آلای والاسنك

قیمتدار بر زیارت

شیخ سنوسی حضرتلرینك مواصلتی

اولکه یازدیغمز وجهله شیخ سنوسی حضرتلری دون آقشام ساعت آلتی بوقرق بچه کلن بالقان ترنیله شهریزه مواصلت ایله‌مشلردر.

بولده بر عارضه

شیخ سنوسی حضرتلرینی حامل بولونان بالقان ترنی بر معناه اوکلهدن اول کلهجك یرده بولده بر عارضه حسبیله کیکیشدیر. چورلی ایله چرکس کوی استاسیونلری آره‌سنده یوز الیجی کیلو مقروده ایکی مارشاندیز ترنی چورلی حرکت مأموریتنك دقتسزلکی یوزندن فضاءً مصادمه ایلدکلرندن، بالقان ترنی یولده توقفه مجبور اولمشدی. مصادمه‌دن برکونا ضایعات وقوعه کلمه‌مشدر.

شیخ سنوسی حضرتلرینی استقبال ایچون آیاستفانوسه عزیمت ایتمش اولان هیئت استقباليه میانده بولونان روم‌ایلی خط قومیسری شاکر نعمت بك، قضادن خبردار اولور اولماز، برترن مخصوص احضار ایتدیرمك چرکس کوینه عزیمت ایله‌مش وشیخ حضرتلریله بوتون بولجیلری بوترنله نقل‌ایله شهریزه ایصال ایله‌مشدر.

چرکس کوینده استقبال

آیاستفانوسده استقباله مأمور اولان وخط قومیسری شاکر نعمت، شیخ حضرتلرینك مهماندارلغنه تعیین‌ایدلمش اولان بیکباشی رضاء قائمقام حسام‌الدین بکلرله امورشرقیه شعبه‌سی مدیری علی باش حبا افندی ترمن مخصوصله چرکس کوینه عزیمت واورادهٔ شیخ حضرتلرینی استقبال ایتمشلر ومعیتلرنده درسعادته کلمشلردر.

سرکه‌جی استاسیونده

ساعت آلتی بوقرق بچه ترمن سرکه‌جی استاسیونه واصل اولمش

TANİN: 1 Ağustos 1908'de Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Kâzım (Kadri) ve Tevfik Fikret tarafından yayımlanmaya başlandı. Kısa bir süre sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım'ın ayrılmasıyla Hüseyin Cahit'in yönetiminde İttihat ve Terakki'nin sözcüsü durumuna gelen Tanin, İttihatçıların iktidarda bulunmadığı 1910-1913 arasında sık sık kapatılmış, bu yüzden zaman zaman Renin, Cenin, Senin gibi adlarla çıkmıştır. 1913'ten sonra İttihatçı yönetimin savunuculuğunu yapmış, bu tutumunu Cumhuriyet döneminde de sürdürdüğünden 16 Nisan 1925'te kapatılmıştır.

ve bazı kimseler de yurt dışına kaçmışlardır.

İttihatçılara karşı olanlardan Ahmet Samim (*Sadâ-yı Millet*) 9 Haziran 1910'da, Zeki (*Şehrah*) 10 Temmuz 1911'de öldürüldüler. İktidar değişikliklerinde karşı tarafın basınını durmadan kapattırmak girişimini iki taraf da sürdürmüştür. 1913'te Bâbıâli Baskını ile İttihat ve Terakki iktidara yerleşince, İtilâfçı gazetecilerin birçoğu Anadolu'ya sürülmüştür. Bunlar savaş yıllarını da sürgünde geçirmişler ve intikam alacakları günün hayaliyle yaşamışlardır.

1908 sonrasında baskılar, yasaklamalar özel olarak şu veya bu etnik grup basınına karşı yöneltilmemiştir. Basın genellikle İttihatçılar (Osmanlı Devleti bütünlüğünü meşrutiyet yapısı içinde sürdürme yanlıları) ile İttihatçılara karşı olanlar (aşırı dinciler, federalistler, adem-i merkeziyetçiler, bağımsızlık yanlıları) diye ikiye ayrılıyordu. İki tarafta da her ırk, din ve milletten insanlar vardı. Bunun yanı sıra her ulus kendi özel çıkarlarını savunan bir basına sahipti. Sadece Türk çıkarlarını savunan yaygın bir basın ise yoktu; olamazdı da, çünkü bu Osmanlılığın temelini yıkmak olacaktı. Bu nedenledir ki, Müslüman toplulukları içinde Arnavut, Arap, hatta Kürt milliyetçiliği savunucuları belirirken, bilimsel dergiler dışında (tarihî, edebî) Türk milliyetçiliği yapan basın belirmemiştir. Öyle ki, her grup en serbest şekilde kendi çıkarını savunurken Türk unsuru çok ihtiyatlı davranmak zorunda kalıyordu. Örnek olarak, bir Rus yazarının da belirttiği gibi, 1909-10 yıllarının Ermeni basınının ulaştığı en parlak dönem olduğunu ve Ermenilerin miktar olarak en fazla gazete ve dergiye 1914 savaşından hemen önceki aylarda sahip olduklarına dikkati çekebiliriz.

I. Dünya Savaşı ve Sonrası

I. Dünya Savaşı ile birlikte basın üzerine zorunlu bir kontrol getirildi. Sıkıyönetim ve kâğıt sıkıntısının da etkisiyle pek çok gazete kapandı, kapatıldı. Sadece iktidardaki İttihat ve Terakki yanlıları ayakta kaldı: *Tanin, Sabah, Tasvir-i Efkâr.* Osmanlı basınında Türkçülüğün gerçek anlamda ağırlık kazanması ancak bundan sonradır.

Savaş boyunca iktidarın açıklamaları dışında bir şey yazmak olanak dışıydı.

استانبول و
اجنبی مملکت

پیام

مستقل تورك غزته سیدر

هر گون نشر اولنور

۱۳۲۹
۱۹۱۱

قیصر ناصل ترك سلطنت ایتدی

تکرار تلفون ، مستشار سفیمون ، عاجلاً ، ایمپراطورك استفاسنی طلب ایدییور .

پرنس مالس دوباد ایچی سوق اداره ایدیور .

فقط فون هینچه نك مکرر دعوتلرینه رغماً تاخون باشنه گلیور ، نهایة انتهایه لوده فکرینی سویلییور : ویلهلم اعتراض ایدییور : « بن روسیا قرالی اولدرق ترك تاجی ایتمك ایستهمیورم ، آلمان اردوسنك قوماندانی

ته فودوپاریدن :

هیندنبورغ ، جنرال فون بلهسن ، خارجیه ناظری فون هینچه ، جنرال بارون فون مارشال وجنرال فون تئوز درشولیوغ ویلهلمك صورت استفاضه دائر قلمه آلدقلری مسوده ده دینیلیورکه .

۱۰ تشرین ثانی ۱۹۱۸ ده داخلیه ناظری درسعادت باش وکیل مالس دوبادك امریله ، ایمپراطوره راجعاً

ته صفحه لر پکیردی ،
فونت (قاروله) اویله
وقع اقتداری ترك
جه ده ، مشربحه ده ،
کوزل برسری
ممتاز ، تاریخ وعنعنه

PEYAM: Ali Kemal'in çıkardığı Peyam gazetesi ilk kez 29 Kasım 1913'te çıktı. İttihat ve Terakki yönetimine muhalif olan gazete Temmuz 1914'te kapatıldı. Ali Kemal'in yazı yazması da yasaklandı. I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanıp, İttihat ve Terakki yönetimden çekilince Ağustos 1919'da yeniden çıkmaya başladı. Ocak 1920'de Mihran Efendi'nin 1882'den beri çıkardığı Sabah'la birleşerek Peyam-ı Sabah adını aldı. Milli Mücadele'yi İttihatçılığın bir devamı olarak gören Ali Kemal, Kurtuluş Savaşı'na karşıt bir tutum izledi. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine Mihran Efendi Ali Kemal'i 11 Eylül 1922'de gazeteden uzaklaştırdı ve gazetenin adını da yeniden Sabah'a çevirdi. Ancak bir ay kadar daha yayımlanan Sabah, Mihran Efendi'nin Avrupa'ya kaçması üzerine kapandı.

"Nihaî zafere kadar harp" sloganı her şeyi, hatta Sarıkamış, Sina, Filistin yenilgilerini bile örtmüştü. Savaşın beklenenden uzun olması bu tek sesli basında yiyecek sıkıntısı, karaborsa gibi konuların yazılmasına göz yumulması dönemini açtı. İktidar buna bir güvenlik supapı olarak izin vermişti. 1917 sonlarında da *"Genel barış"* teması son derece sık işlenmeye başlandı. Barış özlemi, Avrupalılar gibi Osmanlıların da tutkusu haline gelmişti.

İttihatçı hükümetin düşmesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması basında da yepyeni bir dönemin başlangıcı oldu. İntikam için yıllardır bilenen sürgünler İstanbul'a döndüler. Yeni bir basın patlaması ve İttihatçılıktan arınma akımı belirdi. 13 Kasım 1918'de de galip devlet donanmalarının Osmanlı başkentine girmesiyle Mütareke dönemine girildi. Osmanlının mirası ve Türk ulusunun geleceği üzerindeki son hesaplaşma, 1918-1922 arasındaki sürede, Mütareke basınıyla Milli Mücadele basını arasında yapıldı. Tüm Türk-dışı unsurların terkettikleri bir Osmanlılık kavramını hâlâ savunanlara karşı Milli Mücadele basınının zaferi, Türkiye Cumhuriyeti çözümünün temelini oluşturmuştur. □

KAYNAKÇA

- □ ERTUĞ Hasan Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C.I, İstanbul, 1970
- □ GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1931
- □ İNUĞUR M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1978
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul, 1943
- □ JELTYAKOV A.D., *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908), Ankara, 1979*
- □ KOLOĞLU Orhan, *Takvim-i Vekayi*, Ankara, 1981
- □ ORAL Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1728-1922*, Ankara, 1968
- □ ÖZÖN Mustafa N., "Yüz Senelik Gazeteciliğimiz", *Ayın Tarihi*, 1928
- □ ŞAPOLYO Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara, 1971
- □ TOPUZ Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973

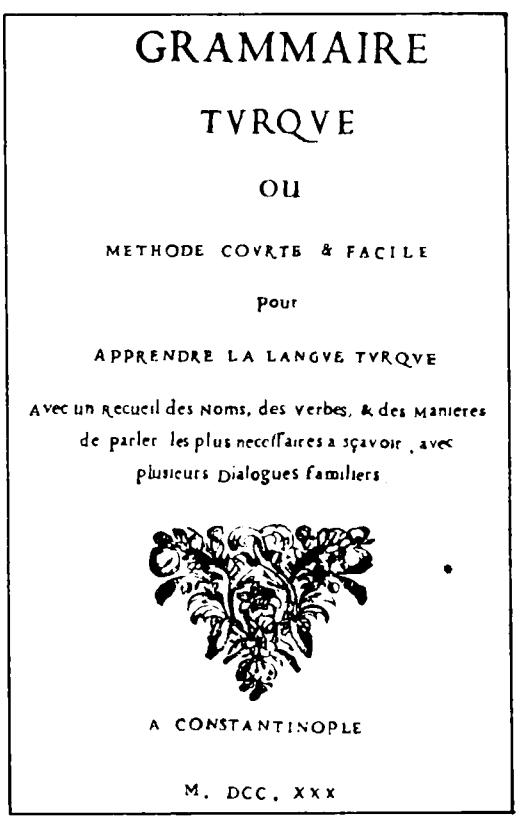
Türkçe-Dışı Basın

Orhan Koloğlu

Tanzimat dönemi Osmanlı basınında Türkçe basın, en önemli rolü oynamıştır. Osmanlı yapısında "unsur-ı aslî" olan Türkler her ne kadar her şeyden önce Müslümanlıklarını savunuyor idiyseler de, birleştirici öge olarak Türkçe son derece önemliydi. Türkçe konuşmadıkça *"Pax Ottomana"*nın sağladığı ticaret olanaklarından yararlanmak olanaksızdı. Bu, sadece Osmanlı toplumunu oluşturan sayısız etnik gruplar için değil, Avrupa'dan gelen tüccarlar için de geçerliydi. İbrahim Müteferrika Basımevi'nde basılan ilk kitaplardan birinin Fransız tüccarlara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmış bir gramer kitabı olması, kuşkusuz rastlantı değildir.

Ayrıca Türkçe, devlet hizmetine girmek isteyenler için de en önemli koşuldu. Dolayısıyla gayrımüslim aydın grupların çoğunluğu Türkçe biliyorlardı. 19. yy'da Müslüman olmayanlara devlette daha çok görev verilmeye başlanmasıyla bu aydınlar arasında Türkçe daha da yaygınlaştı ve birinci dil oldu. Bunun dışında bir de okuyup yazması olmayan, ama anadili olarak evinde Türkçe konuşan çok kalabalık Rum, Ermeni, Bulgar vb. topluluklar da vardı. Bunlar da apayrı bir sorun yaratıyorlardı. Nitekim bunlara okumayazma öğretmek için Rum, Ermeni, hatta Yahudi harfleriyle, fakat Türkçe olarak çok sayıda kitap ve gazete yayımlanmıştır. 1922 yılında dahi Anadolu'da bu tür gazeteler çıkmaktaydı.

Türkçenin bu tartışmasız üstünlüğü 19. yy sonlarına doğru yerini diğer dillere bırakmaya başladı. Ulusçu akımların oluşmasında büyük etken olan bu yerel diller, zaman zaman kendi topluluklarını yönlendirmede önemli rol oynamaya başladılar. Osmanlı Devleti'nin basın rejimleri çoğu kez sadece Türkçe basına yönelikmiş gibi irdelenmiştir. Oysa basına ilişkin yasa ve kararnamelerde, diğer dillerin ve bunlarla çıkan basının da toplum üzerindeki önemli etkisi dikkate alınmıştır. Ulusçuluk akımlarının oluşmasında ve Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında dolayısıyla bü-

GRAMMAIRE

TVRQVE

OU

METHODE COVRTE & FACILE

Pour

APPRENDRE LA LANGVE TVRQVE

Avec un Recueil des Noms, des verbes, & des Manieres de parler les plus neceſſaires a ſçavoir, avec plusieurs Dialogues familiers

A CONSTANTINOPLE

M. DCC. XXX

TÜRKÇE GRAMER: İbrahim Müteferrika Basımevi'nin ilk bastığı kitaplardan biri olan bu eser, Fransız tüccarların Türkçe öğrenmelerini kolaylaştırmak için hazırlanmıştır. O dönemde yabancı tüccarların yanı sıra devlet hizmetinde çalışacak azınlıkların da Türkçe öğrenmeleri gerekiyordu.

Moniteur Ottoman
JOURNAL POLITIQUE ET SOCIAL

LE MONITEUR OTTOMAN: Osmanlı Devleti'nin izlediği siyaseti Batı dünyasına tanıtmak ve savunmak amacıyla 1831'de çıkarılmıştır. Gazetenin yönetimine getirilen Alexandre Blacque daha önce çıkardığı yayınlarla Osmanlı Devleti'ne bağlılığını kanıtlamıştı. Yarı resmî nitelikteki Le Moniteur Ottoman'da Takvim-i Vakâyi'de çıkan resmî haber ve duyuruların çevirilerinin yanı sıra, devletin çeşitli konulardaki görüşünü yansıtan yazılar da yer alıyordu. Oldukça düzensiz yayınlanan gazetenin 1850'den sonra kapandığı sanılıyor.

yük rol oynayan bu basının yapısı ve gücü anlaşılmadan Tanzimat Dönemi basınının anlaşılmasına olanak yoktur; tek başına Türkçe basın olayları açıklamaya yeterli değildir.

Fransızca Yayınlar

1795 ve 1796'da İstanbul'daki Fransız Elçiliği bazı haber bültenleri yayımlamış, Napolyon da Mısır'ı işgali sırasında (1798-1799) orada Fransızca gazeteler çıkartmıştır. Ancak bunların yerli kamuoyları üzerinde hiç etkisi olmamıştır.

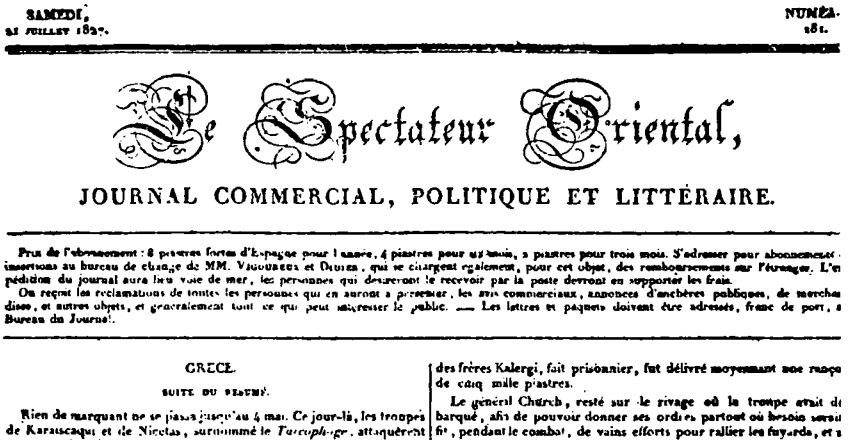
Osmanlı topraklarında ilk etken Fransızca gazeteler 1821-1831 arasında İzmir'de yayımlanan *Spectateur Oriental, Le Smyrneen, Le Courrier de Smyrne, Journal de Smyrne* gazeteleridir. Yayıncı olarak dikkati çeken Alexandre Blacque, 1831'de II. Mahmud tarafından İstanbul'a çağırılmış ve devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'in Fransızca nüshası olan *Le Moniteur Ottoman*'ı çıkarmıştır.

Le Moniteur Ottoman 1850'lere kadar yayımlanmış ve bu sürede diğer Fransızca gazetelerin etkisini bastırmıştır. Esasen bu Fransızca gazeteler ancak birkaç yüz basıyorlardı.

İzmir'de yayınlanan *Journal de Smyrne* ile *Echo de l'Orient* 1846'da birleşip İstanbul'a gelmiş ve *Journal de Constantinople* adını almış ve ondan sonra da etkin hale gelmiştir. 1866'da da *La Turquie* adıyla yeni bir şekilde yayına devam etmiştir. Bu sırada *Importial* adında bir gazete de İzmir' de yayına devam ediyordu. Daha sonraları İzmir'de *Revue d'Orient* (1871), *L'Independant* (1918), *Le Levant* (1919), *La Liberte* (1919), *Echo de la France* (1919-1922) adında gazeteler çıkmışsa da etkili olmamışlardır. Bu gazetelerin 19. yy'da çıkanlarının çoğu Bâbıâli'den her ay belli bir yardım almışlar ve politikalarını oraya uydurmuşlardır. Aralarında *Journal de Constantinople* ve *La Turquie* gibi yarı resmi sözcülük üstlenenler de olmuştur.

İstanbul'da *Presse d'Orient* (1849-1854), *Courrier d'Orient* (1854), *Gazette Medicale d'Orient* (1857), *Le Commerce de Constantinople* gibi gazeteler çıkmışsa da bunlar sınırlı kalmıştır. Ermenilerin sözcülüğünü yapan *La Reforme* (1869-1922) ve Rumların sözcülüğünü yapan *Le Phare du Bosphore* (1870-1890) belli çevrelerin haberlerini izleyenler için ilgi çekici olmuşlardır.

Yarısı İngilizce, yarısı Fransızca olan ve başlangıçta İngiliz uyruklular tarafından çıkarılan iki gazeteyi de bu sınıfa katabiliriz: *Levant Herald* (1858-1914) politik oyunlara girmiş Bâbıâli ile hayli çekişmiştir. Ona rakip olarak çıkan *Levant Times and Shipping Gazette* 1867-1875 arasında iki dilde, 1875'te ise *Stamboul* adıyla tamamen Fransızca çıkmıştır. 1964 yılında kapatılan bu gazeteye Cumhuriyet döneminde *İstanbul* adı verilmişti. II. Abdülhamid'in son yıllarında Selânik'te yayına

SAMEDI, 21 JUILLET 1827. — NUMÉRO 181.

Le Spectateur Oriental,

JOURNAL COMMERCIAL, POLITIQUE ET LITTÉRAIRE.

Prix de l'abonnement : 8 piastres fortes d'Espagne pour 1 année, 4 piastres pour six mois, 2 piastres pour trois mois. S'adresser pour abonnements, insertions au bureau de change de MM. Vasconcellos et Dumas, qui se chargent également, pour cet objet, des remboursements sur l'étranger. L'expédition du journal aura lieu voie de mer; les personnes qui désireront le recevoir par la poste devront en supporter les frais.
On reçoit les réclamations de toutes les personnes qui en auront à présenter, les avis commerciaux, annonces d'enchères publiques, de marchandises, et autres objets, et généralement tout ce qui peut intéresser le public. — Les lettres et paquets doivent être adressés, franc de port, au Bureau du Journal.

GRECE.

SUITE DU RÉSUMÉ.

Rien de marquant ne se passa jusqu'au 4 mai. Ce jour-là, les troupes de Karaiscaqui et de Nicétas, surnommé le *Tarcophage*, attaquèrent les retranchements turcs au Pirée; elles furent reçues avec vigueur, et ne purent, malgré d'assez grands efforts, parvenir à forcer aucun retranchement. Un corps de cavalerie turque, envoyé contre elles, les cerna, et les mit bientôt dans une déroute complète. Les Grecs perdirent environ 300 hommes; Nicétas fut blessé, et Karaiscaqui atteint d'un coup de feu qui lui traversa la vessie, fut enlevé par ses soldats du champ de bataille, et expira peu d'heures après, à bord de la frégate *Hydra*, où il avait été transporté. Cette perte fut vivement sentie par toute l'armée grecque. Les succès que Karaiscaqui avait remportés tout récemment dans la Grèce occidentale lui avaient acquis une réputation de bravoure et de bonheur, qui lui donnait beaucoup d'influence sur ses soldats. La mort de ce général fut le prélude des désastres qui devaient sous peu amener la dissolution presque totale de l'armée grecque.

La garnison enfermée dans la citadelle d'Athènes faisait chaque jour connaître l'état de détresse où elle se trouvait, soit par des signaux, soit par des lettres qu'elle [illegible] dans le camp grec.

Une attaque générale fut résolue, dans le but de porter un coup décisif, et de forcer Cutay pacha à lever le siége de la citadelle. L'armée, réduite à huit mille hommes environ par la désertion du corps de Karaiscaqui, devait être commandée par Cochrane et Church en personne. Dans la nuit du 5 au 6, trois mille hommes débarquèrent au cap Collias, à l'est de Phalères, dont les positions étaient occupées par cinq mille hommes. Le projet des Grecs était de faire pénétrer ces trois mille hommes dans la citadelle du côté de Philopappus, pendant que le reste de l'armée occuperait les Turcs en attaquant leurs positions.

Le sérasckier était informé de ce plan; il recevait de deux en deux heures le rapport de ce qui se passait dans le camp grec.

Il fait poster un corps de cavalerie, fort de 800 hommes, dans le bois d'oliviers de la plaine d'Athènes.

des frères Kalergi, fait prisonnier, fut délivré moyennant une rançon de cinq mille piastres.

Le général Church, resté sur le rivage où la tranchée avait été marqué, afin de pouvoir donner ses ordres partout où besoin serait, pendant le combat, de vains efforts pour rallier les fuyards, et ne s'embarqua avec son état-major que quand il vit que tout était désespéré.

Dans la nuit du 6 au 7 mai, la cavalerie turque fit une fausse attaque sur les positions grecques dans le nord du Pirée. Elle se présenta en tirant des coups de fusil et en poussant de grands cris. Les Grecs épouvantés n'essayèrent pas de se défendre; les uns s'enfuirent dans les montagnes, les autres vers Salamine. Les Turcs s'emparèrent de ces positions, et s'ils eussent poursuivi leurs succès avec plus de hardiesse, ils pouvaient dès ce moment se rendre maîtres du camp de Phalères; car les Grecs s'entretuaient croyant voir partout des ennemis.

Le 7 au matin, les Grecs, réduits à quatre mille hommes, n'occupaient plus que les hauteurs de Phalères. Le plus grand découragement regnait dans leur camp. On disait hautement que la citadelle d'Athènes était perdue, et qu'il devenait désormais impossible de secourir.

Lord Cochrane et le général Church, après une longue conférence [illegible] de s'adresser à M. Lolland, commandant la frégate française la Junon, en station devant le Pirée, et de réclamer son intervention pour obtenir du sérasckier Cutay pacha une capitulation en faveur de la garnison de l'Acropolis. M. Le Blanc y consentit, et dressa le [illegible] mai, en articles de la capitulation, d'après lesquelle la garnison devait déposer ses armes sur les glacis de la citadelle, sauf le colonel Fabvier qui devait conserver les siennes, et pouvait se retirer partout où bon lui semblerait. Le 12, le lieutenant de la frégate la Junon porta le projet de capitulation à l'Acropolis. Le colonel Fabvier après en avoir pris connaissance, répondit qu'il ne commanderait pas la citadelle, qui était sensible à la faveur qu'on voulait lui accorder, mais qu'il devait partager le sort de ses soldats. Les chefs répondirent que si Cutay voulait leurs armes, il n'avait qu'à venir les prendre.

Toute espèce de négociation fut rompue, et Cutay pacha déclara que puisque les chefs grecs voulaient sacrifier à leur ambition [illegible]

LE SPECTATEUR ORIENTAL: 1821 yılında İzmir'de Alexandre Blacque adlı Fransız bir avukat tarafından çıkarılan bu gazete, Yunan sorunu sırasında Fransız politikasına aykırı davranarak Osmanlı Devleti'nden yana bir tutum takınmıştır. Ancak bu Fransız Konsolosluğu'nca hoş karşılanmamış, bir süre sonra da gazete kapatılmıştır. Sahibi Blacque ise 1826 yılında Le Courrier de Smyrne adlı gazeteyi yayımlamıştır.

THE LEVANT HERALD AND EASTERN EXPRESS: 1867'de Levant Herald adı altında İstanbul'da yayıma başlayan bu gazete, 1872 yılında daha önce Osmanlı Bankası müdürlüğü yapmış ve bir süre İngiltere'nin Gelibolu konsolos yardımcılığında bulunmuş Edgar Whitaker tarafından satın alınarak adı değiştirilmiştir. 1903'e kadar yayımını sürdüren bu gazetenin yanı sıra 1868 yılında ilerde Stamboul'u çıkaracak olan John Laffan Hanly'ın Levant Times and Shipping Gazette'si de o dönemin önemli yabancı yayınlarından biri olmuştur.

giren *Journal de Saloniquede* özellikle İttihat ve Terakki çevreleri üzerinde hayli etkin olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki on ay içinde ülkenin tümünde imtiyaz hakkı alınan 726 gazeteden 36'sının salt Fransızca, 20'sinin Türkçe-Fransızca ve 36'sının (biri Fransızca olmak üzere) üç veya dört dille çıkmış olması, Fransızcanın yaygınlığı hakkında bir fikir verebilir. Bu gazeteler arasında her ikisi de İstanbul'da çıkan *La Turquie* ve *Le Jeune Turc* ile Beyrut'ta çıkan *Le Reveil* özel bir önem taşırlar. 1918'de yayına başlayan *Le Journal d'Orient*, Cumhuriyet dönemine de geçmiştir.

Mısır'da da, ülkenin İngiliz kontrolüne geçtiği 1882'ye kadar 30 Fransızca gazete ve derginin çıkmış, 1884-1914 arasında bu sayının 90'a ulaşmış olması, Ortadoğu ve İslâm toplumları üzerinde Fransızcanın önemini kanıtlar.

Arapça Yayınlar

Osmanlı Devleti'nde önem sırasında üçüncülüğü alan, Arapça basındır. Bu basın yayılma ve etki alanının genişliği açısından Rumca basını geçmektedir. Arapça basının merkezi görevini 1880'lerin başına kadar İstanbul üstlenmiştir. 1861 yılında Bâbıâli'nin maddi desteği ile yayımlanan ve Osmanlı-Müslüman politikasının savunuculuğunu yapan *el-Cevâib* gazetesi, sahip ve yazarı Ahmet Fâris Şidyak'ın üstün yazarlık nitelikleri sayesinde Cezayir'den Hindistan'a kadar uzanan alanda etkili olmuştur. Beyrut, yayın sayısının çokluğu sayesinde ikinci bir kamuoyu oluşturma merkezi haline gelmiştir.

1874'ten sonra Osmanlı basın rejimi katılaştıkça Beyrut ve Suriyeli gazeteciler, yazarlar Mısır'a göç etmeye başlamışlardır. Önce Hıdiv İsmail'in liberal basın rejimi ve maddi desteği bunları çekmiştir. Daha sonra İngilizler Mısır'ı İslâm dünyasının fikir merkezi yapma yolunda sistemli bir rejim uygulamışlar ve bu göçü desteklemişlerdir. Dikkati çeken, Türkçe basına büyük bir frenleme getiren Abdülhamid döneminde, Arapça basının gelişme göstermiş olmasıdır. Son araştırmalar, Abdülhamid döneminde Beyrut ve Lübnan'daki gazete kapatmalarında -İstanbul' dakilerin aksine- hükümet baskısının pek az olduğunu, bunun daha çok kendi aralarındaki çekişmelerden doğduğunu göstermiştir.

Rumca Yayınlar

II. Meşrutiyet'in basın alanına getirdiği dinamizm, Arapçada da kendini göstermiştir. İlk on ayda imtiyazı alınan 726 gazete ve dergiden 67'si salt Arapça, 41'i yarı yarıya Türkçe-Arapça'dır. Osmanlı dönemi Arap gazetecilerinin çoğu, Türkçeyi gazetecilik yapabilecek kadar biliyorlardı.

Rumca basın 18. yüzyılın sonlarından başlayarak Viyana, Paris ve Londra'da sürgün basını olarak belirmiş; Osmanlı topraklarına sokularak bağımsızlık savaşımı için kullanılmıştır. Yunan Devleti'nin bağımsızlığından sonra çıkan gazeteler ise değişik nedenlerle Osmanlı Rumları üzerinde etkili olamamışlardır. Bunlardan biri dil, diğeri Kilise ve sonuncusu da yarım milyon nüfuslu yeni devletin herkese büyük olanaklar sağlayabilen bir Osmanlı Devleti'ne alternatif olma çabasının ciddiye alınmamasıydı.

Osmanlı topraklarında Rumca basın ilk denemelerini İzmir'de yaptı. 1831'de *Filos Ton Neon* gazetesiyle başlayan bu denemeler fazla başarılı olmadı. Ancak 1838'de çıkan *Amalthia* 1922'ye kadar yaşayabildi. İzmir'de birkaç ay veya birkaç yıl dayanabilmiş sayısız gazete çıkmıştır.

1832'de Osmanlı Devleti resmî gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'in Rumcası çıkarılmıştır. Bunun, bazı aralıklarla 1850'ye kadar yayımlandığı anlaşılmaktadır. Rum toplumunda bu gazeteye -Kilise dahil- ancak 400 kadar istekli çıkması ve daha sonra *Takvim-i Vakâyi*'nin Türkçesini Rumcasına tercih ettiklerini bildirmeleri, Rumca gazetelerin tirajları hakkında da bir fikir verebilir. Bu nedenle Rum harfleriyle Türkçe olarak çok sayıda gazete yayımlanmıştır.

1850'den önce İstanbul'da da Rumca gazeteler yayınına başlanmıştır. Bunlar üç grupta toplanabilir: *Bizantis* (1850-1888?) ve *Eklisiastiki Alitheia!* (1881-1922 gibi Patrikhane'nin sözcüsü olanlar; *Neologos* (1863) gibi Helenizm'in sözcüsü olanlar; daha çok ticareti ve laik bir yapıyı savunan diğerleri.

Aydın, Trabzon gibi yerlerde de Rumca gazeteler çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in ilk on ayında imtiyaz alan 726 gazete ve dergiden 109'u Rumca, 16'sı Türkçe-Rumca idi.

Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçerisinde Yayımlanan Arapça Süreli Yayınlar

	1852-1877	1878-1907	1908-1914
İstanbul	3	16	27
Beyrut	21	54	122
Cebel-i Lübnan	1	10	59
Suriye (Şam)	1	5	58
Halep	3	2	22
Bağdat	1	1	53
Kudüs	2	3	34
Basra	-	1	12
Trablusgarp	1	1	7
Hicaz	-	-	5
TOPLAM	33	93	399

Ermenice Yayınlar

Ermenice basın *Takvim-i Vakâyi*'in Ermenice nüshasının basımıyla 1832'de başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin doğrudan finanse ettiği bu yayın ancak 150 kadar abone bulabilmiştir. Bazı aralarla 1850'ye kadar çıkan resmî gazetenin adı *Lrakir* idi (ismini birkaç defa değiştirmiştir). *Ceride-i Havadis*'in Ermenice baskısını da yarı resmî yayın saymak gerekir.

İstanbul genel olarak Ermeni basının merkezi olarak kalmıştır. 1832'den 1970'e kadar İstanbul'da 350, İzmir'de 38, sayıları 20'ye yaklaşan diğer il ve ilçe merkezlerinde de 70 kadar Ermenice gazete ve dergi yayımlanmıştır. İki düzine kadar da, Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan gazete vardır. En ünlüleri, *Manzûme-i Efkâr* (1866), *Envâr-ı Şarkiyye* (1867), *Avedaper* (1870), *Ceride-i Şarkiyye* (1885-1913)'dir.

Doğrudan doğruya Ermeniler tarafından çıkarılan ilk gazete *İçtemeran Bidari Kidelyats*'dır. (İzmir, 1839). Sonraki dönemlerde *Masis* (1852), *Jamanak* (1863), *Hayrenik* (1870) söz sahibi olmuşlardır. Ermeni basını, Gregoryen, Katolik, Protestan kiliselerine bağlı olanlar, laikler ve daha sonra ihtilâlci ve anarşist eğilimleri izleyenlere uygun olarak çok çeşitlilik göstermiştir. 1880'den sonra Paris ve Londra'da oluşan sürgün basınıyla Tiflis'te Rusların desteklediği *"yalnız Osmanlı Ermenilerine bağımsızlık arayan"* basın, Osmanlı toprakları içine doğru yayın yapmışlardır.

Ermeni basınının en parlak dönemi 1909-1910 yıllarına rastlar. Sayı olarak en fazla dergi ve gazete de 1914 savaşından hemen önceki aylarda çıkmıştır.

Yahudice Yayınlar

Bu basın iki koldan ilerlemiştir: Az sayıda İbranice ve daha çok İspanyol Yahudilerinin dili olan Ladino. Çoğu kez bu ikisi diğer dillerle (özellikle Türkçe ile) karışık olarak çıkmıştır.

İlk Ladino basın İzmir'de 1842'de başlamış, İzmir bir süre bu basının merkezi olmuştur. Burada çıkan *La Buena Esperenca,* 1874'ten 1914'e kadar yaşamıştır. İstanbul'da çıkan *El Tiempo* (1871-1930) ve Selânik'te yayımlanan *La Epoca* (1875-1912) hayli etkili olmuşlardır. Osmanlı resmî vilâyet gazetelerinden *Selânik*'in bir bölümü de Ladino idi.

Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerinde Musevilerin yerel Yahudi-Arapçası ile gazeteler çıkardıkları görülmüştür. Mısır, Filistin, Suriye, Lübnan, Irak'ta bu gazetelere rastlanmıştır. Ancak topluluklar az sayıda olduğundan söz konusu gazetelerin tirajları pek düşük, yaşamları da kısa olmuştur.

19. yy'ın ikinci çeyreğinden başlayarak Yahudilere yurt bulma, sonra da Siyonist çabaları gelişince Filistin ve Kudüs'te gazete çıkarma denemeleri artmıştır. İlki 1862'de yayımlanan *Torat Zion* olan bu girişimler hep kısa sürmüş ve Osmanlı yönetimi ilke olarak bunları engellemeye çalışmıştır. 1876-1918

Quarante-Cinquième Année — N° 276 — Le Numéro : 10 Paras — Vendredi, 17 Novembre 1911

STAMBOUL

Journal Quotidien, Politique et Littéraire

UN ROI QUI FUT SOLDAT FRANÇAIS

LA GUERRE

ISTANBUL

Au lendemain de l'odieux forfait de Kalemen

STAMBOUL: Türkiye'de yayımlanan en uzun süreli Fransızca gazete olan Stamboul 16 Ağustos 1875'te İrlandalı John Laffan Hanly tarafından çıkarılmıştır. 1896 yılına kadar İngiliz çıkarlarını savunan gazete, bu tarihten sonra değişik biçimlerde Fransız politikasının izleyicisi oldu. Yabancılara tanınan ayrıcalıklardan sürekli yararlanmasına karşın hiçbir zaman Osmanlı Devleti'ni Avrupa ülkelerine karşı korumadı. Cumhuriyet döneminde adını İstanbul olarak değiştiren gazete 4 Temmuz 1964'te kapanmıştır.

ΑΡΙΘ. 25—61. ΣΜΥΡΝΗ, 13 ΙΟΥΛΙΟΥ 1871. ΕΤΟΣ Α'.

ΣΜΥΡΝΗ.

RUMCA BASIN: Bir sürgün basını olarak ortaya çıkan Rumca gazete ve dergiler Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra Osmanlı Rumları üzerindeki etkisini kaybetmiş, ancak mütareke ve işgal dönemlerinde Yunan çıkarlarını savunan bir tutum takınmışlardır.

AVEDAPER: Ermeni basın ilk kez Takvim-i Vakâyi'in Ermenice basılmasıyla başlamış, daha sonra çeşitli illerde gazete ve dergi biçiminde devam etmiştir. 1872'de çocuklar için yayımlanan Avedaper ise Ermeni harfleriyle Türkçe basılan yayınlardan biridir.

arasında 70 süreli yayın (sadece dördü günlük) yayımlama girişimi olmuştur.

Bulgarca Yayınlar

Bulgar tarihinin ilk gazetesi 1842'de İzmir'de aylık olarak yayımlanan *Ljuboslowije*'dir. Iwan Bogorow'un 1848'de İstanbul'da çıkarttığı, 1862'ye kadar süren *Çarigradski Vestnik* (İstanbul Habercisi) önemli bir Panislavist sözcü olmuştur. 1857'den itibaren ihtilâlci Bulgar gazeteleri görülmeye başlanmıştır. 1878'e kadar Osmanlı toprakları içinde ve dışında 105 Bulgarca milliyetçi radikal yayın çıktığı ileri sürülmektedir. Bunların birçoğu bülten şeklinde ve gayet sınırlı, sadece militanlara yönelik yayınlardı. İngilizce *Levant Times* da Bulgar ulusçuluğunu destekleyen Bulgarca bir nüshasını İstanbul'da 1870'lerde yayımlamıştır.

Bulgaristan 1878'de yarı özerk bir yönetime kavuştuktan sonra Osmanlı yönetiminden kaçan sürgünlerin basını için sığınma yerlerinden biri oldu. Bunlar arasında Jöntürk sürgünleri olduğu gibi, Arnavutça ve Makedon basınları da vardır. Buna karşılık hemen hemen Bulgar nüfusuna eşit sayıda olan Türkler de, kendi basınlarını kurdular. 1931'e kadar 107 Türkçe dergi ve gazete çıktığı hesaplanmıştır.

Farsça Gazeteler

İran'da ilk Farsça gazetenin yayımlanmasından (1837) önce, 1832 yılında *Takvim-i Vakâyi*'in Farsça nüshası İstanbul'da yayımlanmıştır. Bundan Bağdat, Erzurum, Kars, Van, Beyazıt gibi Doğu Anadolu'daki valilik ve mutasarrıflıklara, ayrıca o bölge aşiretlerine dağıtılmıştır. Bunun en az 1837'ye kadar yayımlandığı sanılmaktadır.

İstanbul'da çıkan ikinci Farsça gazete, aynı zamanda İran'ın ilk sürgün ve ihtilâlci gazetesidir. *Ahter* adındaki bu gazete 1875-1896 arasında gayet düzgün çıkmış, Cemalettin Efganî çevresiyle ilişkide bulunmuş, Nasreddin Şah'ı öldürenler bu gazeteden esinlenmişlerdir. 1908'den önce bir başka gazetenin, 1908'den sonra altı tane Farsça gazetenin yayımlandığı da bilinmektedir.

Başka Dillerdekiler

Bunlardan başka Osmanlı topraklarında Sırpça, Romence, Ulahça, Arnavutça, Kürtçe, İngilizce (Fransızca bölümünde belirtildi), İtalyanca, Almanca gazeteler de çıkarılmıştır. Bunların çok yaygınlık kazanmadıklarını, sadece belli ilgi gruplarına hitap ettiklerini belirtmeliyiz.□

Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri

Bülent Varlık

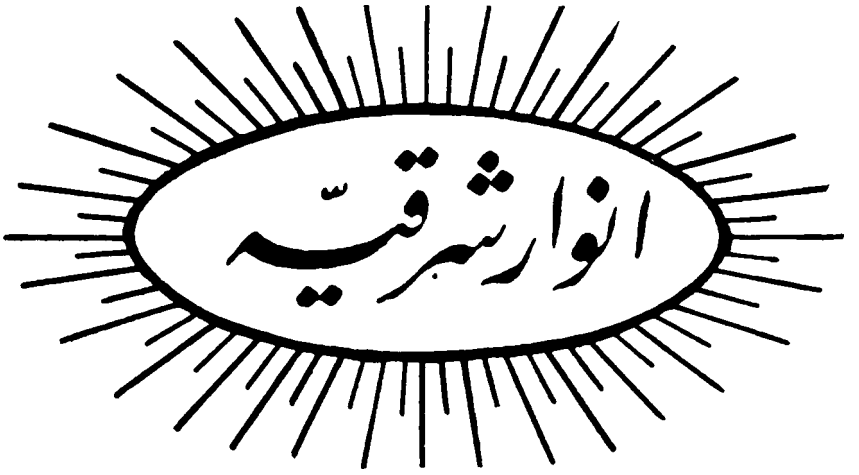
Tanzimat'ın ilanından sonra, mahalli idarelerle ilgili ilk büyük düzenleme 7 Kasım 1864 tarihinde çıkarılan bir nizamnâme ile yapılmıştır. Bu nizamnâme ile eyalet sistemi kaldırılarak yerine vilâyet sistemi getirilmiştir. Fransız idare sistemi örnek alınarak oluşturulan nizamnâmenin hükümleri bir anda değil, fakat aşamalar içinde uygulamaya konulmuştur. İlk uygulamaya, nizamnâmenin çıkmasından önce, 8 Ekim 1864 tarihinde yayımlanan Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi ile kurulan Tuna vilâyetinde başlanmıştır. Buradaki uygulamalardan kısa zamanda olumlu sonuçlar alınması üzerine, 1865 yılında Bosna vilâyetinin kurulması için ayrı bir nizamnâme çıkarılmış, bunu Suriye, Erzurum, Halep, Edirne, Trablusgarp vilâyetlerinin kurulması izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin çevresinde bulunan bölgelerden başlayan vilâyet sistemi uygulaması daha sonraki yıllarda yaygınlaşmış ve genellikle çevreden merkeze olmak üzere bütün ülkeyi kapsamıştır.

Uygulamanın Başlaması

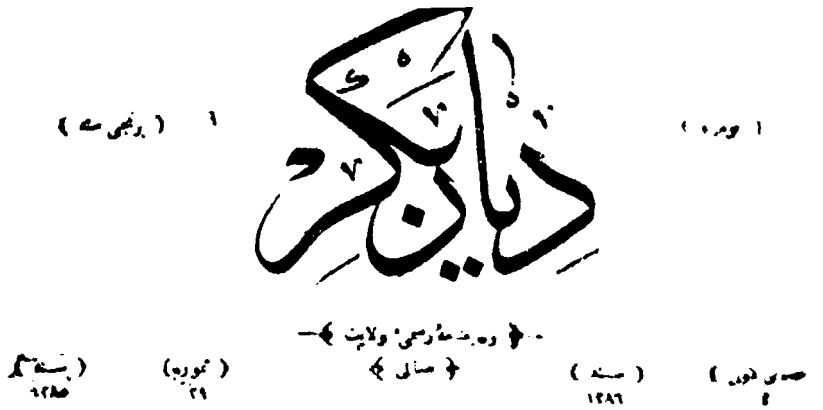
Vilâyetlerin oluşturulması sürecinde, kültür alanında yapılan en önemli atılım, şüphesiz ki, her vilâyet merkezinde bir matbaanın açılmasıdır. Valilik bünyesi içinde açılan bu matbaalarda öncelikle kırtasiye işlerine ağırlık verilmiş; ancak bunun yanı sıra matbaalarda salnameler (yıllıklar), takvimler, dinî, edebî ve bilimsel kitaplar da basılmıştır. Yine aynı matbaalar kullanılarak birçok ilde "resmî vilâyet gazetesi" de çıkarılmıştır. Bu uygulamanın ilk örneği Tuna vilâyetinde görülmüştür.

Niş, Silistre ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesi ile kurulan Tuna vilâyetinin valisi olan Midhat Paşa, kısa zamanda önemli başarılar elde etmiştir. Öncelikle, nizamnâmeye uygun olarak idarî örgütlenmeyi gerçekleştiren Midhat Paşa, daha sonra vilâyetin ulaşım sistemini geliştirmiş, Avarız Sandıkları'nın düzenlenmesini sağlamış, fabrikaların açılmasına, küçük sanayiin gelişmesine, sağlık ve eğitim sistemlerinin iyileştirilmesine katkılarda bulunmuştur. Midhat Paşa, bunların yanı sıra Bulgarların ulusal dillerinde eğitim görmelerini sağlamış ve Türkçe-Bulgarca olarak yayımlanan *Tuna* gazetesini çıkarmıştır. Bu ilk uygulamayı daha sonraki yıllarda kurulan vilâyetlerde çıkan gazeteler takip etmiştir.

1876 yılında, Osmanlı Devleti'nde, İstanbul dışında kalan bölgelerde yirmi ikisi vilâyet gazetesi olmak üzere yir-

ENVÂR-I ŞARKİYE: 1867'de Erzurum'da yayımlanmıştır. İlk gazete Takvim-i Vakâyi'den 29 yıl sonra Erzurum vilâyetinin resmî gazetesi olarak yayına giren Envar-ı Şarkiye iç ve dış haberlere de yer vermiş; yirmi yıl kadar hem Arap hem Ermeni harfleriyle yayımlandıktan sonra Ermenice bölümünü kaldırmıştır. 1916'da Rusya'nın Erzurum'u işgali üzerine kapanmış; 1918 sonlarında yeniden çıkmıştır. Yeni harflerin alınmasından sonra, 1929'da adı Erzurum olarak değiştirilmiştir.

DİYARBEKİR: 3 Ağustos 1869'da haftalık olarak yayına başlamıştır. 1882'de matbaa harflerinin aşınıp bozulması nedeniyle yayınına bir süre ara veren gazete, bir ara iki sayfalık Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan bir ek de vermiştir. 1931 yılına kadar resmî vilâyet gazetesi olarak yayımlanmıştır.

mi dokuz gazete yayımlanmaktaydı; bu yayınların on biri, bugünkü ulusal sınırlar içinde kalan bölgelerdeydi. 1906 tarihli *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'ye göre ise, tüm ülkede yayımlanan süreli yayınların sayısı 147'dir. Bunların 52'si İstanbul'da, 20'si Beyrut'ta, 20'si İzmir'de ve 10'u Selânik'te çıkmaktadır. Yirmiden fazlası resmî vilâyet gazetesi olan bu süreli yayınların 36'sı bugünkü sınırlar içinde bulunan yörelerde çıkmaktaydı.

Gazetelerin Özellikleri

Bir kısmı yakın zamana kadar yaşamını sürdüren vilâyet gazetelerinin özellikleri birkaç başlık altında toplanabilir:

Vilâyet gazeteleri yoluyla, birçok yörede ilk kez süreli yayın çıkarılmıştır. Gazetelerin basıldığı matbaalar kamu işlerinin yanı sıra özel kesimin işlerine de açık tutulmuş, böylece yerel basının başlaması ve yaygınlık kazanması yolunda önemli bir adım atılmıştır. Matbaalarda çalışan personel, önceleri çoğunlukla İstanbul'dan gelmiş, ancak zaman içinde bölgeden matbaacılar da yetiştirilmiştir. Bazı vilâyetlerde "sanat okulları", "sanayi okulları" açılmış, mevcut matbaalar bir uygulama alanı haline sokulmuş, bu yolla matbaacılar yetiştirilmiştir.

Birçok vilâyette, yayımlanan gazete yörenin ilk süreli yayını olduğu için, gazeteciliğin "alfabesi"nden başlanılmış; kitlenin basın aracılığı ile eğitilmesinde önemli ve büyük bir adım atılmıştır. Örneğin Bursa'da yayımlanan *Hüdavendigâr* gazetesinin ilk sayısında *"...vaktiyle basın..cılık ilmi ortaya çıktı ve bir kalemden çıkan bir kelimenin az vakitte yüzbin ele geçmesi mümkün oldu. Artık lisanla halka verilecek malûmat pek küçük kalarak herkes gözünün önündeki adamın sözüne kanaat etmeyip, kendisinden bin saat uzaktaki adamların söyledikleri ve bildikleri ve yaptıkları ve yapacakları ve yapmak istedikleri şeyleri işitmeye ve okumaya başladı ki, anları hep haber veren bu misüllû havadisi ilan ve işâa eden kâğıt-çağıza gazete denildi"* şeklinde bir tanımlama verilerek, gazetenin ne olduğu halka anlatılmaktadır.

Vilâyetlere ilişkin nizamnâmeler, gazetelerde yer alacak resmî ve gayrıresmî nitelikli tüm yazıların vilâyet mektupçusunun sorumluluğu altında olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, gazetelerde yer alan yazıların büyük kısmı bizzat mektupçular tarafından kaleme alınmıştır. Ancak, birçok yörede, bir yayın kurulu oluşturulmuş ve yörenin "kalemi kuvvetli kişileri" bu kurul içinde yer almıştır. Bazen de yörelerin ay-

Başlıca Vilâyet Gazeteleri

Gazetenin Adı	Yayınlandığı Yer	Yayına Başladığı Yıl	Yayın Dili
Amasya	Amasya	1922	Türkçe
Ankara	Ankara	1874	Türkçe
Aydın	İzmir	1874	Türkçe
Basra	Basra	?	Türkçe-Arapça
Beyrut	Beyrut	1867	Türkçe-?
Bolu	Bolu	1913	Türkçe
Bosna	Bosna	1866	Türkçe-Sırpça
Cezair-i Bahr-i Sefid	Rodos	1882	Türkçe-Rumca
Çorum	Çorum	1921	Türkçe
Diyarbekir	Diyarbakır	1869	Türkçe-Ermenice
Edirne	Edirne	1868	Türkçe-Rumca
Envar-ı Şarkiye	Erzurum	1867	Türkçe-Ermenice
Erciyes	Kayseri	1910	Türkçe
Fırat	Halep	1866	Türkçe-Ermenice Türkçe-Rumca
Girid	Girid	1867	Türkçe-Rumca
Hüdavendigar	Bursa	1869	Türkçe-Ermenice
Isparta	Isparta	1923	Türkçe
İstanbul	İstanbul	1922	Türkçe
İşkodra	İşkodra	1868	Türkçe
Karacahisar	Eskişehir	1916	Türkçe
Karesi	Balıkesir	?	Türkçe
Kastamonu	Kastamonu	1872	Türkçe
Kayseri	Kayseri	1914	Türkçe

dınları vilâyette "resmen" görev almış, böylece bu kişilerin gazeteye yazı yazması sağlanmıştır. Bu arada hemen belirtilmesi gerekir ki, vilâyetlerde mektupçu olarak görev yapan kişilerin çoğu gazetecilik ve yazarlık deneyimine sahip kişilerdir. Örneğin Ahmed Midhat Efendi önce *Tuna* gazetesinde çalışmış, burada deneyim kazanmış, Midhat Paşa'nın Bağdat'a tayin edilmesinden sonra onunla beraber giderek Bağdat'ta yayınlanan *Zevra* gazetesinin sorumluluğunu üstlenmiştir. İstanbul'da yayımladığı gazetede yer alan bir yazıdan ötürü "sürgün" olarak Trablusgarp'a gönderilen Şemseddin Sami de *Trablusgarp* gazetesinin başına getirilmiştir.

Gazetelerde yer alan yazılar genellikle imzasızdır. Yazıların konuları, yaşanılan tarihsel sürece de bağlı olarak büyük farklılıklar göstermektedir. Gazetelerde çoğunlukla yasalar, yönetmelikler, kamu görevlilerinin ödüllendirilmeleri, tayinler, kolluk kuvvetlerinin başarıları, valilerin konuşmaları ve yazıları, resmî bildiriler, kamu kurumlarının başardığı işler haber olarak verilmiştir. Ancak, zaman zaman bu "klasikleşmiş" yapının dışına çıkılmış, gazetelerde şiirler, inceleme ve araştırmalar, tarih çalışmaları yer almıştır. Yazıların bir bölümü de İstanbul gazetelerinden aynen ya da özetlenerek alınmıştır. Gazetelerin "soğuk" görünümü, zaman zaman yönetimde bulunan kişileri bile rahatsız etmiştir. Örneğin Kastamonu Valisi Sırrı Paşa, "Hak Söz Acıdır" başlıklı yazısında *"il gazeteleri mahallin hakiki vukuatını okuyucularına bildirmeyip de yalnız memurlardan lüzumlu lüzumsuz bahsederek onları methetmeleri veya İstanbul'da çıkan gazetelerin makale ve haberlerini aynen alıp yayımlamaları ile şüphe yok ki mukaddes vazifelerini ihmal etmiş olurlar. Hoşa gitsin gitmesin mahallin hakikî vukuatını gizlemek, veyahut da uzakta olanları kandırmak için başka şekilde göstermeye çalışmak il gazeteleri için korudukları memleket menfaatlerine karşı affedilmez bir kabahat, tabir caizse büyük bir ihanet değil midir? Öyle ise, gazetemiz eğriye eğri, doğruya doğru demekle niçin ayıplansın?"* demektedir.

KASTAMONU: Mart 1872'de Kastamonu Vilâyet Matbaası'nda basılmaya başlanmıştır. Başlığı altında "dahilî, haricî havadisi ve her türlü mebahisi şâmil olmak üzere" haftada bir yayımlandığı, "maarif-i fünun ve edebiyata dair âsar"a da yer verildiği belirtilmekteydi. Yayını 30 Mayıs 1938'e kadar sürmüştür.

Bazı yöneticilerin bu aydın bakış açısı özellikle II. Abdülhamid döneminde Bâbıâli'yi rahatsız etmiştir. Dahiliye Nezareti 1889 yılında bir genelge yayımlayarak vilâyet gazetelerinde İstanbul gazetelerinde yayımlanan yazıların muhtevasının dışına çıkılmamasını emretmiştir. Daha sonra da edebiyat ile ilgili yazılar için yasak getirilmiştir. Bu durum vilâyet gazetelerinin işlevlerini yerine getirememelerine yol açmış, ayrıca gazetelerin okunma oranı çok düşmüştür. Bunun üzerine 1903 yılında Şûra-yı Devlet, vilâyet gazeteleri ile ilgili bir kararname yayımlamıştır. Bu kararnamede, vilâyetlerde çıkan gazetelerin büyük çoğunluğunun o yörenin tarımı ve doğal kaynakları ile ilgili sorunları aydınlatamadığı, halkın kültürel ve meslekî gelişmesine katkıda bulunamadığı belirtilmiştir. Yine aynı kararnamede, bu kısırlığın önlenmesi için, bilgi sahibi olan kişilerin söz konusu gazetelerde yazı yazmalarının sağlanması, yazıların herkesin anlayabileceği bir Türkçe ile kaleme alınması istenmiş, ayrıca muhtarların gazetelere abone olmalarının sağlanması gerektiği belirtilmiştir.

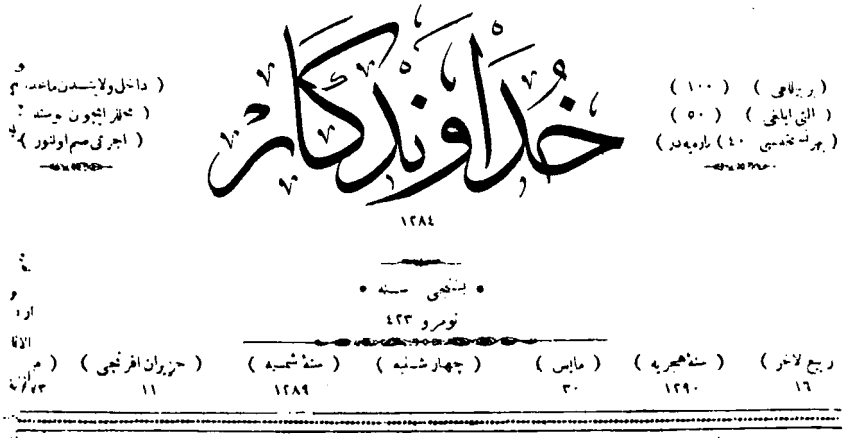
Gazetenin Adı	Yayınlandığı Yer	Yayına Başladığı Yıl	Yayın Dili
Kocaeli	Kocaeli	1919	Türkçe
Konya	Konya	1869	Türkçe-Rumca
Kosova	Priştine/Üsküp	1877-1888	Türkçe-Sırpça/Türkçe
Kudüs	Kudüs	?	Türkçe-Arapça
Malatya	Malatya	1919	Türkçe
Mamuretü'l-Aziz	Elazığ	1883	Türkçe
Manastır	Manastır	1884	Türkçe
Musul	Musul	1882	Türkçe-?
Neretva	Hersek	1876	Türkçe-Sırpça
Prizren	Prizren	1871	Türkçe-Sırpça
Rumeli	Manastır	1873	Türkçe
San'a	San'a	1877	Türkçe-Arapça
Selanik	Selanik	1869	Türkçe-Rumca-Bulgarca Yahudice-Türkçe-Rumca
Seyhan	Adana	1872	Türkçe-Rumca
Sivas	Sivas	1878	Türkçe
Suriye	Şam	1866	Türkçe-Arapça
Taşili	Silifke	1922	Türkçe
Trablusgarp	Trablusgarp	1866	Türkçe-Arapça
Trabzon	Trabzon	1869	Türkçe-Rumca
Tuna	Tuna	1865	Türkçe-Bulgarca
Yanya	Yanya	1868	Türkçe-Rumca
Yemen	Yemen	1872	Türkçe-Arapça
Zevra	Bağdat	1869	Türkçe-Arapça

Liste değişik kaynakların taranması ile çıkarılmıştır. Her gazetenin yayına başladığı yıl tam olarak saptanamamıştır. Bu nedenle bazı gazeteler için gösterilen tarihler, kaynaklardan elde edilen en eski tarihlerdir.

TUNA: İlk vilayet gazetesi olan Tuna, Midhat Paşa'nın teşvikleriyle 14 Mart 1865'te Rusçuk'ta yayımlanmaya başladı. Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle 1 Eylül 1877'de yayımına son vermek zorunda kaldı.

HÛDAVENDİGÂR: Anadolu'da çıkan vilayet gazetelerinin en eskilerinden olan Hûdavendigâr gazetesinin ilk sayısı 18 Şubat 1869'da yayımlanmıştı. Cumhuriyet döneminde adı Bursa olan gazete 1950'ye kadar yayınını sürdürmüştür.

Şüphesiz ki, vilâyet gazetelerinin en ilginç yanı, yayın dili veya dilleridir. Vilâyet gazetelerinin bir kısmı Türkçenin yanı sıra ikinci bir dilde de yayımlanmıştır. Türkçenin yanında yer alan ikinci dil, ya bölgedeki en büyük azınlığın dili, ya da yörede çoğunlukta olan halkın dilidir. Örneğin *Bosna* gazetesi Türkçe-Sırpça, *Basra* gazetesi Türkçe-Arapça, *Hüdavendigâr* gazetesi Türkçe-Ermenice, *Edirne* gazetesi Türkçe-Rumca olarak yayımlanmıştır. Diğer dillerce yapılan yayınlar Türkçe metnin aynısıdır. Özellikle Anadolu'da yayımlanan bazı gazetelerde Türkçe metinler Ermeni ve Rum alfabesiyle, ama yine Türkçe olarak yer almıştır. Bu, Anadolu'da yaşayan azınlıkların Türklerle ne denli bütünleştiklerinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Türkçe dışındaki yayınlar genellikle sürekli olmamıştır. İkinci dilde yapılan yayınlara "genelde bir isteksizliğin bulunması" dolayısıyla son verildiği de görülmüştür.

Vilâyet gazeteleri zaman zaman "ilâve"ler de yayımlamıştır. Genellikle haftalık olan bu yayınlar çoğu kez düzensiz çıkmıştır. Gazetelerin sayfa sayısı 2-4 arasında değişmiştir. Resim ve karikatür yayınının yok denecek kadar az olduğu ve tirajlarının düşüklüğü dikkati çekmektedir. Önemli bir bölümünün baskı sayısı 500 civarındadır. Vilâyet gazeteleri belirli merkezlerde duvarlara yapıştırılmış, böylece halk tarafından okunmaları sağlanmaya çalışılmıştır. Gazetelerin ömürleri de çok değişiktir. Bazıları ancak birkaç yıl yayımlanabilmiş, bazıları ise yayın hayatlarına yakın zamanlara kadar devam edebilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra kimi vilâyet gazeteleri özel gazeteciliğin özendirilmesi ve desteklenmesi için kapatılmıştır.

Vilâyet Gazetelerinin İşlevi

Basının İstanbul'un tekelinden çıkmasına neden olan vilâyet gazeteleri, Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan yörelerde gazeteciliğin yaygınlık kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Anadolu'daki birçok ilin ve Ortadoğu'daki bazı ülkelerin basın tarihleri vilâyet gazeteleri ile başlamaktadır. Basının öneminin kitleler tarafından kavranılmasında bu gazetelerin şüphesiz ki büyük payı olmuştur. 1908 hareketinden sonra, ülkenin birçok yerinde bir anda çok sayıda süreli yayının çıkması, vilâyet gazetelerinin yüklendikleri işlevleri ne ölçüde yerine getirdiklerinin bir kanıtı olarak gösterilebilir. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da yerel gazeteler yayımlanırken vilâyet gazeteleri deneyiminden yararlanıldığı da ileri sürülebilir.□

KAYNAKÇA

- BOSTANCI M. Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi/Envar-ı Şarkiyye*, Ankara, 1971
- DEMİRCİOĞLU Aziz, *Yüz Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu, 1973
- EREN İsmail, "Tuna Vilâyeti Matbaası ve Neşriyatı (1864-1877)", *Türk Kültürü*, 29 Mart 1965
- EREN İsmail, "Yugoslavya'da Türk Basını", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23 Ağustos 1969
- ERTUĞ Hasan, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, 1970
- GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1931
- JELTYAKOV A.D., *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın*, Ankara, 1979
- ÖNDER Ali Rıza, *Kayseri Basın Tarihi/1910-1960*, Ankara, 1972
- ÖNDER Mehmet, *Konya Matbuatı Tarihi*, Konya, 1949
- ÖNELÇİN H. Adnan, *Trakya Basını*, İstanbul, 1972
- TOPUZ Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını

Zeki Arıkan

Yabancı Dilde Yayınlar

İzmir, tarih boyunca her bakımdan Batı Anadolu'nun en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Öteden beri burası, Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin Akdeniz'e açılan kapısı işlevini görmüştür. Büyük coğrafî keşifler sonunda Avrupalı denizci ulusların Ümitburnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaşması Doğu ticaret yollarının önemini azaltmışsa da, yine de bu şehir, Anadolu, İran ve belirli ölçüde Asya'nın Akdeniz ülkelerinde ve Avrupa'da aranan çeşitli ürünlerinin bir çıkış noktası olmuştur. İzmir, 17. yy'da Doğu Akdeniz'in belli başlı ipek pazarlarından biriydi. Daha sonra tahıl, üzüm, incir, yağ, deri, renkli sahtiyan, renkli dokuma, mazı, palamut, afyon, pamuk ve tütün gibi ürünlerin dışarıya satıldığı işlek bir liman haline gelmiştir. Fransa, İngiltere, Hollanda başta olmak üzere belli başlı Avrupa devletleri, İzmir'de konsolosluk açmış ve bu ülkelerin tüccarları da buraya yerleşmişti. Ticarî gelişmeye bağlı olarak siyasal ve kültürel hayat da gelişmeye başlamış, gezginlerin, tüccarların gereksinimini karşılayacak çarşılar, pazarlar kurulmuş, büyük hanlar yapılmıştır. Yabancı tüccarlar, Levantenler, Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler vb. İzmir'e kozmopolit bir renk veriyordu.

19. yy'ın ikinci yarısında işletmeye açılan demiryolları İzmir'i Menderes ve Gediz vadilerine bağlamış, şehir 1860'tan sonra havagazına kavuşmuş, rıhtımın yapılması, tramvayların işlemeye başlaması ise İzmir'e tam anlamıyla Avrupaî bir şehir kimliği kazandırmıştır. Bu bakımdan İzmir, 19. yy'ın sonlarında bile dönemin ileri ve canlı bir merkezi olma özelliğini taşıyordu. Bu canlı merkezde önce Türkçe dışında bir basının doğup geliştiğini görmekteyiz. İzmir'de Türkçe basın ancak 19. yy'ın ikinci yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü kapitülasyon baskısı, ekonomik ve ticarî etkinliklerin yabancı ya da Türk dışı ögelerin elinde oluşu burada geri ve ancak medrese düzeyinde kalan bir Türk kültürünün gelişmesine olanak vermiştir. Hattâ bu yabancı kültür baskısı altında kimi gençlerin milliyetleri zararına eriyip gitmelerine de yol açmıştır.

1789 Fransız İhtilâli sırasında Fransız uyruklarına ihtilâlin ilkelerini tanıtmak amacıyla İstanbul'daki Fransız elçiliği bir çeşit *Bulletin* yayımlamaya başladı. Ancak Türkiye'de ilk Fransızca gazete 1821 yılında *Le Spectateur Oriental* adıyla İzmir'de çıktı. *Spectateur Oriental* dış haberlere oldukça geniş yer ayırıyordu. Gazete haftalık ve dört sayfa olarak çıkıyordu. Bu gazeteyi Alexandre Blacque adlı bir Fransız avukat çıkarıyordu. Gazetenin başlığının hemen altında *"feuille littéraire, critique et commerciale"* (edebiyat, eleştiri ve ticaret yaprağı) yazısı bulunmaktadır. *Le Spectateur Oriental* Yunan sorununda Fransız hükümetinin politikasından ayrılarak Osmanlı Devleti'ni tutmaya başlamış ve bu yüzden İzmir'deki Fransız Konsolosluğu, kapitülasyonlara dayanarak bu gazeteyi sık sık kapattırma yoluna gitmiştir. Çeşitli fırsatlarla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı sert eleştiriler bu gazetede yer alıyordu. Fransız Konsolosluğu'yla Blacque arasında çıkan çekişmeler sonunda gazete 27 Mart 1824 tarihinde kapatıldı. Bundan altı ay sonra *Spectateur Oriental* yeni biçimde çıkmaya başladı. Bu kez Blacque'ın gazetenin başında olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Herhalde bir süre sonra gazete yeniden Blacque'ın yönetimine geçmiş olmalıdır.

İzmir'de Fransızlar, 1824 yılında *Smyrnéen* başlığı altında ikinci bir gazete çıkardılar. Gazetenin tutumu Osmanlı hükümet çevrelerinde hoşnutsuzluk yarattı. Yunan ayaklanmasının en şiddetli bir zamanında yayına giren *Smyrnéen,* daha ilk sayılarından başlamak üzere Türkiye'ye karşı bir tutum içine girdi. Osmanlı Devleti Fransız Konsolosluğu'na başvurarak gazetenin daha ılımlı bir dil kullanmasını sağlamaya çalıştı. Bir süre sonra da gazete kapandı. Öte yandan *Spectateur Oriental* kapandıktan sonra Blacque, İzmir'de Osmanlı hükümetinin desteği ile *Le Courrier de Smyrne* adlı yeni bir gazete çıkardı (1828). Bu gazete Ruslara karşı Osmanlı politikasını savunduğu için Rusya ve Fransa elçileri kapatılması yolunda Bâbıâli üzerinde çeşitli baskılar yaptılar. Blacque gazeteyi Bousquet'ye bıraktı. O da gazetenin adını *Journal de Smyrne* biçimine soktu (1833).

Bu gazete 1915 yılına kadar yayınını sürdürmüştür. Öte yandan II. Mahmud, dışa karşı Türk çıkarlarını savunmak amacıyla İstanbul'da Fransızca olarak bir gazete çıkarmaya karar vermiş ve bu iş için Blacque'ı İzmir'den getirterek (1830) *Le Moniteur Ottoman* adlı resmî haber gazetesinin yayımlanmasını sağlamıştır.

Kısa bir süre sonra İzmir'de *Echo de Smyrne* adlı Fransızca bir gazete Toskana Konsolosu Bargigli tarafından çıkarıldı (1838-1845). Bu gazete bir süre sonra Couturier adlı bir Fransızın eline geçti. Bousquet'nin eski arkadaşı Edwards önce İngilizce, arkasından Fransızca olmak üzere *Impartial* (1841-1912) adıyla yeni bir gazete yayımlanmaya başladı. Önceleri haftalık olarak çıkan bu gazete sonradan haftada dört kez yayımlanmaya başlamış ve İzmir'de uzun zaman ayakta kalan bir gazete olmuştur. *Journal de Smyrne* ve *Echo de Smyrne* birbiri ardı sıra İstanbul'a taşındılar ve *Journal de Constantinople* ve *Echo d'Orient* adlarıyla yayına devam ettiler (1846).

Fransızca gazetelerin yayınında şehrin yerlisi olan Rumların ve Ermenilerin çıkardıkları gazeteler de İzmir basın tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. İzmir'de ilk Ermenice gazete 1839 yılında Protestan Ermeniler tarafından çıkarılmıştır. Bu tarihten sonra İzmir'de birçok Ermenice gazete yayımlanmıştır. Öte yandan, 19. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren Rumca gazeteler de yayımlanmaya başlandı. İlk Rumca gazete 1831 yılında çıkmıştır ve *Filos ton Neon* adını taşımaktadır. Bundan sonra diğer Rumca gazeteler yayına girdi. Bu gazetelerin bazısı çok kısa ömürlü olmuş, bazıları da uzun süre ayakta kalabilmiştir. Sözgelimi 6 Ağustos 1838'de Konstantin Rode adlı bir Rumun İzmir'de çıkardığı *Amalthia* gazetesi 28 Eylül 1922 tarihine kadar varlığını koruyabilmiştir. Son sayısının numarası 19.925'tir. Rumların İzmir'den ayrılmalarından sonra *Amalthia* 17 Aralık 1922'de Atina'da yayımlanmaya başlamışsa da kısa bir süre sonra kapanmıştır.

Öte yandan 1845'te çıkmaya başlayan *Anatolikos Minitor* ise Rum harfleriyle, fakat Türkçe yayımlanan bir gazetedir. Bu gazete 1847'de İstabul'a taşınmış, günlük *Anatoli* ise 1900 yılına kadar yayımlanmıştır. Rumca basın, zaman zaman Yunan çıkarlarına dönük bir yol izlemekten çekinmemiştir. Özellikle Girit olayları sırasında Türklerin Girit'teki "mezaliminden" ve Yunan "zaferlerinden" açıkça söz etmişlerdir. Mütareke ve işgal dönemlerinde de Yunan çıkarlarının savunucusu durumuna gelmişlerdir.

İzmir'de İlk Türkçe Gazete ve Dergiler

İzmir'de 1869 yılında *Aydın* başlığı altında resmî bir gazete yayına girdi. Ancak bu gazete yalnızca resmî haber ve bildirilere yer veriyordu. Bu bakımdan İzmir'de özel Türkçe gazete ve dergilerin yayımlanabilmesi için bir süre daha beklemek gerekecekti.

Acaba resmî vilayet gazetesinin dışında İzmir'de yayımlanan ilk Türkçe gazete hangisidir? Yakın zamanlara kadar *Hizmet*'in İzmir'de yayınlanan ilk Türkçe gazete olduğu sanılıyordu. Ancak bu gazetenin ilk sayısında İzmir'de *Devir* ve *İntibah* adlı gazetelerin daha önce yayımlandığından söz edilmektedir. Ne var ki bu iki gazetenin koleksiyonlarının bulunamaması araştırıcıları kuşkuya düşürmüştür. Ancak, her ne kadar *İntibah* gazetesinin herhangi bir sayısı ele geçmemişse de, *Devir* gazetesinin eksik de olsa bir koleksiyonunun Ankara Millî Kütüphane'de bulunması konuyu aydınlatmıştır. Böylece İzmir'de yayımlanan ilk Türkçe gazetenin *Devir* olduğu kesinlik kazanmıştır.

Devir'in ilk sayısı Recep 1289 (6 Eylül 1872) tarihini taşımaktadır. Gazeteyi çıkaran Mehmed Salim, "mukaddime"de Rumca, Ermenice, Yahudice ve Fransızca gazetelerin günden güne çoğalmasına karşılık "Türkçe bir gazetenin mefkudiyet"inden yakınmakta "gayret-i milliye ve muhabbet-i vataniye" amacıyla *Devir* namında bir gazetenin yayınlanması için gerekli iznin alındığını belirtmektedir. Başlığın altında "Menafi-i milliye ve mevadd-ı mülkiye ve politikiyeden bahseder Türk gazetesidir" kaydı bulunmaktadır. Gazetenin pazartesi, perşembe günleri olmak üzere haftada iki kez yayınlandığı anlaşılmaktadır. Ancak ileride daha sık çıkacağından söz edilmektedir. Gazete, "meslek ve vazifesi"ni "...cemiyet-i azime-i Osmaniye'nin hukuk-ı mukaddese-i medeniye ve saadet-i maddiye-i umumiyesine hizmet" olarak açıklamıştır. *Devir*'in İzmir'deki Vilâyet Matbaası'nda basıldığı anlaşılmaktadır. Bu gazete "medeniyet", "terakkiyat" konularında birtakım yazılara, İbn Haldun'dan yapılan çevirilere yer vermekteydi. *Devir*'in Ankara Millî Kütüphane'de ancak 57 sayısı bulunmaktadır. Bu bakımdan kaç sayı çıktığı ve ne zaman kapandığı konusunda kesin bilgi edinilememektedir.

Öte yandan İzmir'de bir süre sonra *Kara Sinan* başlığını taşıyan ve perşembe günleri yayımlanan bir mizah dergisi çıkmaya başladı. *Kara Sinan*'ın ilk sayısı 29 Rebiülahır 1292 (3 Haziran 1875) tarihlidir. Bu sırada İstanbul'da mizah dergilerinin artmaya başladığı göz önüne alınırsa *Kara Sinan*'ın bu gelişmeden etkilenerek çıkarılmaya başlandığı sonucuna varılır. Nitekim derginin ilk sayısında "Dersaadet'te çıkarılmakta olan eğlence gazetelerine bu garazda müşareket ve taşra matbuatına müsabakat hevesiyle İzmir'de dahi (Kara Sinan) namıyla bir gazete neşrine mübaşeret olundu" denilmekte ve dergi dört sayfadan oluşmaktadır. Derginin İzmirni Matbaası'nda basıldığı anlaşılmakta ve her sayısının sonunda Karidi imzası bulunmaktadır. Bu kişi, bir süre sonra *İzmir* gazetesini yayımlayan Rum vatandaş olmalıdır. Nitekim 17 Mart 1876 tarihinde Karidi tarafından *İzmir* adıyla "Cuma ve pazardan maada her gün çıkar ve menafi-i vataniye ile havadis-i umumiyeden bahseder Osmanlı gazetesidir" alt başlığını taşıyan bir gazete çıkarılmıştı. Gazetenin idarehanesinin "İzmir'de Frenk mahallesinde Baltacı Frenkhanesi'nde kâin daire-i mahsusa"da bulunduğu belirtilmektedir ki, bu kayıt aşağı yukarı aynen *Kara Sinan* dergisinde de bulunmakta ve söz konusu dergiyle *İzmir* gazetesini aynı kişinin çıkardığı anlaşılmaktadır.

İzmir gazetesinin önsözünde burada birkaç dilden gazete çıkarılmakta olduğu üzerinde durulmakta, "gayrıresmi bir Osmanlı gazetesinin olmamasından" yakınılmakta bu nedenle alınan "imtiyaz üzerine dahilî ve haricî her türlü havadisten bahsetmek ve mahkeme ve politika bendleri neşreylemek ve cuma ve pazardan maada her gün çıkarılmak ve namı dahi memleketimiz ismine mensup olmak üzere" *İzmir* adıyla bir gazetenin yayına girdiği açıklanmaktadır. Gazetenin aynı sayısında basının önemi üzerinde durulmakta; uygarlığın gelişmesinde, halkın düşüncesinin genişlemesinde ve açılmasında, yabancı ülkelerdeki yeniliklerin halka tanıtılmasında gazetelerin oynadığı ro-

***İZMİR VE BASIN:** 19. yy'ın ikinci yarısında çehresi bir hayli değişen İzmir, rıhtımın yapılması, yolların açılıp, elektrik ve havagazının gelmesiyle birlikte Avrupaî bir kimliğe bürünmüştür. Şehirde Türkçe basın da bu gelişmelerle birlikte kendini göstermiş ve etkinlik kazanmıştır.*

lün değerini açıklayan bir "bend-i mahsus" da yer almaktadır. Gazete özellikle 1876 Kanun-ı Esasîsi'yle ülkeye giren ilk Meşrutiyetin yaşaması doğrultusunda bir kamuoyunun oluşmasına çalışmış, ülke sorunlarına karşı bir ilginin doğmasına katkıda bulunmuştur. Gazetenin ilk sayısında yer alan yazıların biri "En büyük ihtiyacımız tamîm-i lisan-ı millîdir" başlığını taşımaktadır. Bu yazıda ülkede bir dil birliğinin oluşmasının gerekli olduğu savunulmakta ve şöyle denilmektedir: "Bir vatanda doğup büyümüş vatan evlatlarının bir kısmı vatandaşı bulunan diğer sınıfın lisanını anlayamaz ise birinci sınıf elbette ikincisinin ahlâk ve âdetlerine vakıf olamaz. Bu vukufsuzluk, aralarında dostça bir vatandaşlık ihtilat ve münasebetlerine karşı tabiî bir engeldir..."

İzmir gazetesi, Meclis-i Mebusan'daki görüşmelere sayfalarında geniş yer vermiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında halkın ilgisini çekecek yazılar yazmış, herhalde Kanun-ı Esasî'nin rafa kaldırılmasından sonra yayınına son vermiştir.

İzmir'de Türkçe basının yeni bir atılım yapması için en büyüğünün yaşı 22'yi geçmeyen Tevfik Nevzad, Bıçakçızade Hakkı ve Halid Ziya (Uşaklıgil) adlı üç gencin ilk adımı atması gerekmiştir. Halid Ziya, anılarında "İzmir'de birinci defa olarak bir mecmua çıkarmak" hulyasının kendisinde bir saplantı haline geldiğini yazmaktadır. "Şimdiye kadar İzmir'de edebiyat ve fenne dair bir risale neşrolunmaması" bu gençleri üzüntüye sürüklüyordu. Çıkarılacak dergi, adını Manisa'ya yapılan bir nevruz gezisinden aldı. Üç genç arasında kendiliğinden bir işbölümü doğdu ve böylece İstanbul'da basılan *Nevruz* İzmir'de yayımlanmaya başlandı (1884). Halid Ziya, Fransızcadan çeviriler yapıyor ve Ahmed Midhat Efendi tarzında küçük fıkralar kaleme alıyor, Hakkı Efendi Arapça ve Farsça'dan devşirme yapıyor, Tevfik Nevzad da şiir sütunlarını düzenliyordu. Nitekim Hakkı Efendi Şanfera'nın ünlü "Lâmiatü'l-Arab" kasidesini parça parça süsleyerek Türkçeye çevirirken Halid Ziya da Ohnet'nin *Demirhane Müdürü* başlıklı romanının çevirisini *Nevruz*'a koymuştu. Halid Ziya'nın ilk sayıdan başlamak üzere Louis Figuier'nin bir kitabından alarak yazmaya başladığı, bir tuvalet masasının üzerinde bulunabilecek şeylerin neler olduğu ve bunların nasıl kullanılacakları konusunda bilgi veren yazıları İzmir'de korkunç bir alay kahkahası patlattı. Kısacası, bu üç Türk gencinin basit ve ufak birkaç sayfa halinde ortaya koydukları *Nevruz*, cılız ve çelimsiz kalıbı içinde İzmir'in fikir yaşamına damgasını vuran ilk yazın dergisi olmuştur.

Hizmet ve Ahenk

Halid Ziya, Tevfik Nevzad'la birlikte 17 Safer 1304 (15 Kasım 1886) tarihinde İzmir'in kültür ve yazın yaşamında büyük bir yeri olan *Hizmet* gazetesinin ilk sayısını çıkardı. İzmir'de resmî ol-

mayan yeni bir gazete yayımlanması fikrini o sırada Aydın vilâyeti (merkez İzmir idi) valisi bulunan Halil Rifat Paşa ortaya attı. İstanbul'da imtiyaz için izin alan ve işin önünde her zorluğu aşan da yine İzmir'e büyük bir canlılık getiren, gelişebilecek yeteneklerin ve kültürlü kimselerin koruyucusu bulunan Halil Rifat Paşa olmuştur. Tevfik Nevzad'la Halid Ziya da girişilen bu işin döner çarkı olmak üzere seçilmişlerdi. Ancak her ikisinin de yaşı elverişli olmadığından imtiyaz sahibinin vilâyet matbaasının başmürettibi Şerif Efendi olması kararlaştırıldı. Üstelik herhangi bir nedenle gazete kapanırsa onun yerini tutabilecek ikinci bir imtiyazın alınmasına gerek duyulmuştu ki bu ikinci gazete de bir süre sonra *Ahenk* adıyla yayına girecektir.

Halid Ziya ve Tevfik Nevzad gibi gençlerin arkasında *Hizmet*'i destekleyen ve ona yardım eden deneyimli kimseler vardı. Mehmed Esad Efendi ile Hayri Bey, "yeni doğan bu gazeteyi baştan başa çocukların eline de bırakmayarak, kalemlerinin ve tecrübelerinin mahsullerini getirip" bu iki gence bağışlıyorlardı. Bununla birlikte gazetenin bütün yükü Halid Ziya ile Tevfik Nevzad'ın omuzlarında idi. *Hizmet*'in Kemeraltı caddesindeki bir hanın üzerinde bulunan "idarehanesi" İzmir'in bir çeşit kültür, yazın ve hattâ siyaset mahfili olmuştur. Gazetenin İzmir'in ötesinde İstanbul'da ve İmparatorluğun daha uzak köşelerinde büyük bir ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Halid Ziya'nın anlatımıyla, "Hizmet sonraları İstanbul gençliğine de bir neşir vasıtası olmuştur." Gerçi 1888 yılında bütün matbaaların denetimini gerektiren bir yasa çıkarılmıştı. Ancak İzmir, daha doğrusu *Hizmet*, belirli bir ölçüde bu yasa hükümlerinin kısıtlayıcı çemberinden uzak kalmıştır. Gazetenin ilk sayıları gerçekten bir yazın dergisinden farksızdır. Ayrıca gazetede özdeyişler, fıkralar, fenne, az çok siyasal konulara ilişkin yazılara da yer veriliyordu. "Vilâyet Haberleri" başlığı altında yayımlanan yazılar İzmir'in geçen yüzyıldaki sosyal, ekonomik ve kültürel yapısına ışık tutacak niteliktedir. Öte yandan, bütün İzmir piyasasında bir hafta içinde gelmiş ve işlem görmüş incirden afyona ne kadar ürün varsa bunların cins cins fiyatlarını, miktarlarını hesaplayıp yazmak da gerekiyordu. Bu ağır yük Halid Ziya'nın omuzlarındaydı. *Hizmet* gazetesi günden güne büyük adımlar attı. Gençliğin bir fikir yayma organı olma işini birkaç yıl taşıyabildi. Halid Ziya'nın çevirileri ve ilk romanları gazeteye ayrı bir renk veriyordu. Burada yayımlanan yazı ve çeviriler Halid Ziya'nın Servetifünun Edebiyatına hazırlık dönemi olarak kabul edilmektedir. *Hizmet* bir süre sonra dayalı döşeli bir yuvaya, zengin bir matbaaya ve gerekli personele kavuştu.

Tevfik Nevzad 1894 yılında Paris'e kaçtı ve orada *Hizmet*'i taşbasmasıyla basarak Türkiye'ye soktu. İzmir'e döndükten sonra da 1895 yılında *Ahenk* gazetesini kurdu. Bu gazetenin imtiyazının *Hizmet*'le birlikte daha önce alındığını belirtmiştik. 9 Şubat 1310 (21 Şubat 1895) tarihini taşıyan birinci sayısından, *Ahenk*'in pazartesi ve perşembe günleri yayımlandığı anlaşılmakta ve imtiyaz sahibinin de Mehmet Necati olduğu belirtilmektedir. Alt başlıkta "Siyasî, fennî Osmanlı gazetesidir" kaydı bulunmaktadır. *Ahenk*'in ilk sayısında Aydın vilâyetinde yeni bir gazete çıkarılmasının gerekçesi açıklanmaktadır. Buna göre, vilâyetin nüfusu bir buçuk milyonu bulmuş, okur yazar sayısı ise belki iki yüz bini geçmiştir. Bu kadar önemli olan bir vilâyet için yalnız *Hizmet* gazetesi yeterli değildir. Çıkacak gazetenin adı da anlamlıydı: *Ahenk*. Sanki gazete toplumda ortak bir inancın, bir birliğin ve bir uyumun savunuculuğunu üzerine almıştı. Gazete bu ilk sayısında tutacağı "meslek" konusunda okuyucularına bilgi veriyor; amacını, izleyeceği yolu açıklıyordu. Buna göre *Ahenk*, hangi konuda olursa olsun doğruyu yazmaya çalışacak, kin ve garaz gütmeyecek, herhangi bir kimseyi "medh ve zem" etmeyecek, okuyucuya yarar ya da zarar vermeyen uzak ülke haberleriyle sütunlarını doldurmayacak, elden geldiğince sade bir dil kullanacak, ülkenin "ziraat ve ticaret halinden" söz edecek, devlet ve ulusun çıkarına dönük yazılar yayımlayacak ve "İslâmlık âleminde görülen terakkilere, havadislere fazla yer" verecektir. Ayrıca kadınların da erkekler gibi "terakki etmek" hakkına sahip olduğunu kabul eden gazete, kadın okuyucularına da hizmet götürmek arzusunda olduğunu belirtmektedir. Başlangıçta cumartesi ve salı günleri yayımlanan *Hizmet* gazetesi, bu tarihlerde günlük olarak çıkmaya başladı. Tevfik Nevzad, bu vesileyle *Ahenk*'in ikinci sayısında yayınlanan bir makalesinde, toplumun dilinin gazete olduğunu belirtiyor, gazetenin de tıpkı insan gibi her gün ko-

نوروز

هر شهر روی ابتداسیله اون بشنده بر جزؤ نشر اولنور، سباسیاتدن ماعدا هر شیدن بحث ایدر

جزؤ ١] فی ١ مارت سنه ١٣٠٠ [نسخه سی ١٠٠ پاره در

بسم الله الرحمن الرحیم

مقدمه

شمدیه قدر ازمیرده ادبیات وفنه دائر بر رساله نشر اولنماسی بزی و.ها طوغریسی ملکتمزده بولنان طرفداران معارفی مأیوس ایتمکده ایدی ٠

NEVRUZ: 1884 yılında Halid Ziya (Uşaklıgil), Tevfik Nevzad ve Bıçakçızade Hakkı'nın çıkardıkları bu dergide Halid Ziya'nın yazı ve çevirileriyle Tevfik Nevzad'ın şiirleri yer almıştır. İzmir'in basın hayatında önemli bir yere sahip olan Nevruz, edebiyat konularına ağırlık vermesiyle tanınmıştır.

nuşması gerektiği üzerinde duruyor; gazetelerin çoğalmasını, çıktığı günlerin artmasını, satışının ilerlemesini ülkenin yükselmesinin bir göstergesi olarak kabul ediyordu.

Ahenk'in çıkışı, II. Abdülhamid'in doğum gününe denk düşürülmüştü. Bundan ötürü ilk sayıda onu yücelten, öven şiirlere yer verilmişti. "Minnet ve şükran" duygularını dile getiren bu şiirler, yazılar her cülus ve doğum günlerinde insana bıkkınlık verecek ölçüde *Ahenk*'in sayfalarını dolduracaktır. II. Abdülhamid'e sunulan şükran, sadakat ve kulluk belgeleri, *Ahenk*'in yaşamasına ve yürümesine "bir vesile-i âtıfet ve rahmet olacaktı." Herhalde Tevfik Nevzad, gazetenin ayakta kalabilmesini II. Abdülhamid'i ve yönetimini desteklemekte görmüştü.

Ahenk'in başyazarlığını Tevfik Nevzad üstlenmiştir. Nitekim 147. sayıya kadar (25 Haziran 1312-17 Temmuz 1896) *Ahenk*'te yazıları yer almakta, daha sonra adına rastlanmamaktadır. *Ahenk*'te durmadan eğitim konularıyla ilgili yazılar yazan Tevfik Nevzad, *Hizmet*'te özellikle toplumun uygar bir düzeye varmak için eski bağlardan yavaş yavaş ayrılıp diğer ülkeler gibi yeni ve ileri değerlere kavuşmasını savunuyordu. Ona göre Osmanlı toplumu, dinsel yanıyla öteki topluluklardan ne dereceye kadar ayrılırsa ayrılsın, insanlık gereği öteki uluslarla sürekli bir ilişki içinde yaşaması onu er geç uygar ülkelerin "hayat ve zihniyetini" kabule zorlayacaktır.

Ahenk gazetesi her ne kadar II. Abdülhamid yönetiminin gölgesi altında yayınına devam ediyorsa da okuyucularını aydınlatmaktan da geri kalmıyordu. Gazete giderek zengin bir içerik kazanmıştı. Tevfik Nevzad'dan sonra en çok Ali İrfan (Eğribozî), Yenişehirlizade Halid Eyüb, İbni Hazım Ferid, Mardiros Yazıcıyan ve Mehmed Şeref adlarına rastlanmaktadır; çoğu yazılar imzasız çıkmıştır. Gazetenin -*Tercümanı Hakikat* ile *Malûmat* başta olmak üzere- İstanbul gazetelerinden ve hattâ Avrupa basınından sık sık alıntılar yaptığı da gözden kaçmamaktadır.

Öte yandan *Ahenk* gazetesi çok geçmeden Türk halkının iş ve üretim gücünü felce uğratan bir yabancı kuruluşa, *Tütün Rejisi*'ne karşı bir tavır almakta da gecikmedi. Reji'yi eleştiren yazılara sık sık yer verildi. Aynı şekilde, İzmir'de yabancı şirketlere karşı yerli sermayenin güçlenmesine çalışan

***HALİD ZİYA [UŞAKLIGİL]** (1866-1945): İzmir'de Nevruz ve Hizmet gibi yayın organlarını çıkardıktan sonra İstanbul'da Reji'de çalışan Halid Ziya için İzmir'deki yayın hayatı bir çeşit ilk dönem olarak kabul edilir. Özellikle Hizmet gazetesinde yayımladığı çevirilerle yazıları geniş ilgi görmüş, kendisi bu yayın organını "İstanbul gençliğinin bir neşir vasıtası" olarak nitelendirmiştir.*

ve bunun için de yerli kaynakların birleştirilmesi gerektiğini savunan yazılar da *Ahenk*'te yayımlanmaya ve büyük ilgi görmeye başladı. Köylülerin hemen hemen bir soyguncudan farksız olan gezici esnaf ve tüccarın sömürüsünden kurtarılıp kendi olanaklarıyla küçük paylarla birer kooperatif kurmak girişimi *Ahenk* tarafından büyük ölçüde desteklendi. Vali Kâmil Paşa'nın ortaya attığı, *Ahenk*'in de desteklediği "Köy Bakkalları" adıyla bilinen bu girişim, ilk tüketim kooperatiflerine doğru atılmış önemli bir adım olarak görülmektedir. *Ahenk*'in 1316 (1900) yılı sayılarında bu konuya yönelik yığınla yazı yayınlanmıştır. Bu örnekler bize *Ahenk*'in ülke sorunlarıyla yakından ilgilendiğini göstermektedir.

İzmir ve Asır Gazeteleri

İzmir'deki Türk okurunun yurt ve dünya sorunlarına, yazın, tarih, tıp vb. konulara olan ilgileri giderek artıyordu. Çünkü İzmir, *Ahenk*'in yayına girdiği tarihte üçüncü, belki de dördüncü bir Türkçe gazeteye kavuşmuştu. Nitekim 1895 yılı içinde Tevfik Nevzad'ın eski dostu Bıçakçızade Hakkı Efendi *İzmir* adlı haftalık bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Sözünü ettiğimiz gazetelerden anlaşıldığına göre, aynı tarihlerde İzmir'de *Asır* gazetesi de yayına girmişti. Ancak, sonradan *Yeni Asır* adını alacak bu gazetenin bu tarihlerde yayımlanmış herhangi bir sayısını göremedik.

Merkantilizmin sözcülüğünü yapan Bıçakçızade'nin *İzmir* gazetesi bir yandan da "Hâdim-i şeriat ve nâşir-i din-i İslâm olmak" amacını güdüyordu. Ona göre uygarlık Batı'da değil, İslâm'da, İslâm'ın ruhunda idi. *İzmir* gazetesi, "Umumî ve hususî terakkilerimiz için İslâmiyetten başka hiçbir şeye muhtaç değiliz" diyordu. Gazete bununla kalmayarak tam bir Batı düşmanlığı yapıyor, Avrupa'dan yalnız ticaret ve servet fikrini almanın yeterli olduğunu savunuyor, yazın, bilim ve felsefede eski Doğu skolastiğinin dar kalıplarından çıkmamaya çalışıyordu. Bütün bunlar, *Hizmet*'in görüşleriyle çelişiyordu. Bu bakımdan *Hizmet* ve *İzmir* giderek birbirine hasım iki gazete haline gelmekte gecikmediler. Hattâ *İzmir*, Tevfik Nevzad'ın "dinsiz olduğu, sapık ve zararlı fikirler taşıdığı" havasını yaratmakta da gecikmemiş ve onun hükümetçe "tenkil" edilmesi gereken şüpheli bir kişi gibi gösterilmesine çalışmıştır.

Öte yandan gazetenin 5 Teşrinievvel 1314 (17 Ekim 1898) tarihli sayısında *Yevmî İzmir* adı altında bir tarafı Türkçe ve bir tarafı Rumca olmak ve siyasiyat, fen, ticaret, ziraat, servet ve mevadd-ı saire-i nafıadan" bahsetmek üzere günlük bir gazetenin yayımlanacağı duyurulmaktaydı. Gazetenin yazı kuruluna bakılacak olursa, birkaç Türk'ten başka diğer yazarların hepsinin Rum olduğu anlaşılmaktadır.

Dil Hareketi

Önce *Nevruz* dergisinin daha sonra diğer gazetelerin çıkmaya başlamasıyla İzmir'de dil ve yazın hareketlerinde büyük bir canlılık göze çarpmaya başladı. İzmir'de çıkan Türkçe gazeteler, yalın bir Türkçeyi benimsemişlerdi. Ama *İzmir* gazetesi çok geçmeden çelişmelere düşmekten, dil konusunda sadelik adına yadırganacak önerilerde bulunmaktan kendini alamadı. Ancak İzmir'deki dil hareketi, Tevfik Nevzad'ın sürgün olarak gittiği Bitlis'ten dönüp *Ahenk*'in başına geçmesiyle (1900) yeni bir canlılık kazanmıştır. Edirne'den İzmir'e sürgün olarak gönderilmiş olan Mehmed Necib (Türkçü Necib), *Ahenk*'e gönderdiği ilk yazısında konu-

ya girmiş, bundan sonra da *Hizmet* gazetesinde yazdığı yazılarda görüşlerini açıklamaya çalışmıştı. Anlaşıldığına göre Mehmed Necib, konuyu yalnız bir dil sorunu olarak görmüyor, dilde sadeleşmeyi Türk toplumunu ilgilendiren atılımlardan biri olarak ele almak istiyordu. Türkçü Necib'in "Türkçe yazmak çığırı", Türkçenin sadeleşmesi yolunda atılmış önemli bir adım olarak görülmektedir. Bu akım etkisini doğrudan ya da dolaylı olarak Selânik'te de duyurmuştur. Daha sonra İzmir'de yayımlanan *Köylü* gazetesi çevrede yalın bir Türkçeye duyulan ilginin açık belirtisi sayılabilir. I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında bile İzmir basınının bu konu üzerinde durduğunu ve dilde sadeleşme akımının merkezinin İzmir mi, Selanik mi yoksa İstanbul mu olduğu yolunda yoğun tartışmaların devam ettiğini görmekteyiz.

Edebiyat Dergileri

Öte yandan İzmir'de gazetelerin çoğalmasıyla birlikte yeni yazın dergilerinin de yayımlanmaya başladığı görülmektedir. Nitekim *Şûle-i Edeb, Nevruz*'dan sonra çıkan ikinci önemli dergi oldu. 20 Kânun-ı sani 1312 (1 Şubat 1897)'de yayına giren bu dergi on beş günde bir çıkıyor ve "her türlü âsar-ı fenniye ve edebiyyeyi muhtevi" bulunuyordu. *Muktebes* de aynı tarihlerde yayımlanmaya başlamıştır. "Hazine-i Fünun" niteliğinde olan bu derginin çıkış amacı, "mülk-i devlete sadıkane arz-ı hizmet eylemek" biçiminde açıklanmıştır. *Muktebes*, otuz sayı çıktıktan sonra yayınına son verdi.

II. Meşrutiyet Döneminde

İzmir'in Türkçe basını 20. yy başlarında büyük bir bunalım içine düşmüştür. "Adeta bir Rum ve ecnebi şehri" olan İzmir'de 1903 yılına doğru Ali Nazmi Bey'in *Ahenk* gazetesinden başka günlük Türkçe gazete kalmamıştı. Bu gazete de eski canlılığını yitirmişti. *Hizmet* ve *İzmir* gazeteleri birkaç kez el değiştirdikten sonra kapanmıştı. İzmir'de Ahenk ve Vilâyet Matbaalarının dışında Türk basımevi de yoktu. Buna karşılık Rumca, Fransızca, Ermenice ve Yahudice baskı yapabilen on yedi matbaa bulunuyordu. Bu olumsuz tablonun II. Meşrutiyet'ten sonra Türklerin lehine değişmeye başladığı görülmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki Fırkası, "Teşebbüs-i şahsi" adı verilen liberal bir ekonomiyi desteklerken Türk insanının da bu girişimde rol oynamasına büyük bir önem veriyordu. Bu bakımdan "Millî İktisat" politikası doğrultusundaki çalışmaların da yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Aydın Valiliğine Rahmi Bey'in atanması, Küçük Talât (Muşkara) Bey'in yerine Mahmud Celal (Bayar) Bey'in İzmir İttihat ve Terakki kâtib-i mesullüğüne getirilmesi, başta Millî Aydın Bankası olmak üzere birçok banka ve ortaklıkların kurulması bu politikanın bir uzantısı olarak görülmektedir. Öte yandan sinemaların, tiyatroların çoğalması, Vatan Kulübü'nün kurulması, Türk Ocağı'nın açılması ve etkinlikleri, Millî Kütüphane'nin kurulması gibi gelişmeler İzmir'in Türk nüfusu yararına hızlı bir kültürel değişim sürecine girdiğini gösteriyordu. Bu ortamda basının yeni bir atılım yapması ve yeni bir canlılık kazanması da kaçınılmaz görünüyordu.

Ahenk gazetesi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden canlılık kazandı. *Ahenk*, ticarî konularla ve yerli sanayinin korunması ile ilgili yazılar, şiir, fıkra, makale ve mektuplar yanında İstanbul gazetelerinden, yabancı basından sık sık yapılan alıntılara yer veriyordu. Gazetenin belli bir yazı kadrosu oluşmamakla birlikte birtakım imzaların sürekli olarak *Ahenk*'te yer aldığı görülmektedir. Gazete bu canlılığını I. Dünya Savaşı'na kadar koruyabilmiş; savaşın başlamasıyla birlikte artan kâğıt bunalımından ötürü oldukça

İzmir'de İlk Bulgar Gazetesi

İLBER ORTAYLI

İzmir, dış ticaretin ve dış ticaretle zenginleşen tüccarların kentiydi. Bir bakıma, Avrupalılar İzmir'de -tıpkı Selânik ve Beyrut'ta olduğu gibi İstanbul'dan daha önce ve etkin biçimde örgütlenmişler, kendi hayat tarzlarını, toplumsal kurumlarını yaratmışlardır. Türkçe dışındaki, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulmayan dillerdeki basın, Avrupa ticaretinin yarattığı dolaylı etki sonucu İzmir'de ortaya çıkmaktadır. Fransız ihtilâlcilerine ve onların İstanbul'daki elçiliklerinin resmî bültenine tepki olarak, İzmir'de ilk muhalif Fransız gazetesinin çıkarılması bir tesadüf değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde yaşayan kavimlerin basın hayatı açısından daha ilginç gelişmeler de var. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İmparatorluk dışında yaşayanlar da dahil (çünkü Transilvanya, Besarabya, Rusya ve Sırbistan'da zengin bir tüccar Bulgar sınıfı her zaman vardı) tüm Bulgarların ilk gazetesi, ne Bulgarların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde, hattâ ne de İstanbul'da veya Avrupa'daki Bulgar gruplarının yaşadığı merkezlerden birinde çıkmıştır; Bulgar basını hayata ilk adımını doğrudan doğruya İzmir'de atmıştır. Bu gazete, İzmir'de bir tüccar grubunun ticarî haberler için çıkardığı bir bülten değildi. Yayıncısı eski bir tüccar ve kilise müziğini çok iyi bilen birisi olmasına rağmen, dinî bir gazete de değildi. Yayıncısı Konstantin Fotinov, kilise dili olan eski Slovenceyi de çok iyi biliyordu, ama bu gazetedeki dil, eski muhafazakâr bir dil de değildi, düpedüz Bulgarların günlük dilinin edebiyata uyarlanmasından doğan bir dildi. Gazetenin adı *Lyoboslovie* idi ve doğrudan Bulgarcanın ve Bulgar kültürünün geliştirilmesine, yaşamasına yönelikti. 18. yy ve hattâ 19. yy başlarında Bulgarca eğitim, fakir Bulgarlara sadece kilise dualarının eski Slovence olarak öğretilmesinden ibaretti. Tüccarlar ve zengin toprak sahiplerinin çocukları, kilisede yükselmek isteyen rahipler Yunanca eğitim görürlerdi. Hattâ bu sınıfların ulusal kimlikleri konusunda bir bunalım içinde oldukları, Yunanlılıkla Bulgarlığı karıştırdıkları da bir gerçekti. Okur-yazar takımı Rumca konuşurdu, en azından Rumca deyimler bol bol kullanırlardı.

Fotinov'un İzmir'de çıkardığı ilk gazeteyi ancak 1846'da Leipzig'de, İvan Bogorov *Bulgarski Orel* (Bulgar Kartalı) adlı bir gazete ile izledi. Fotinov 1800'de Samako'da doğmuş, bu yörede popüler Bulgar edebiyatı ve menkıbeleriyle büyümüştü. Filibe'de bir Rum okulunda ve sonra da Yunanistan'da okudu; 1825'te İzmir'e geçip kuruyemiş ticaretiyle uğraştı. Ticareti çabuk bıraktı, bu şehirde Bulgarca ve Rumca eğitim yapan bir okul kurdu. Bir yandan da burada Damiani'nin Bulgarca matbaasında ilk risaleleri basıyor ve gazetesini hazırlıyordu. *Lyoboslovie*, tarih, coğrafya ve edebiyattan, kadın eğitiminin gereğinden, modern tarım tekniklerinden ve her şeyden söz ediyordu. Söylendiğine göre uzun makaleler okuyucuyu sıkmış ve gazete iki yıl içinde kapanmıştı. Fotinov kitap yayıncılığına devam etti, ama gene İzmir'de... □

küçük boyda çıkmaya başlamış ve yayınını güçlükle sürdürebilmiştir.

İttihat ve Anadolu Gazeteleri

İttihat ve Terakki Fırkası'nın basın yoluyla İzmir'de örgütlenmesinin en önemli kanıtı *İttihat* gazetesinin yayımlanmaya başlamasıdır. Bu gazetenin ilk sayısı 25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908)'te çıkmıştır. Gazetenin ilk sayısında "Mesleğimiz" başlığı altında yayımlanan yazıda "İttihat, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir'de vasıta-i naşir-i efkârı olmak üzere teessüs ediyor. Cemiyet ne ise neyi takip ediyorsa *'İttihat'* da odur, onu takip edecektir," denilerek gazetenin İttihat ve Terakki'nin sözcülüğünü yapmak üzere yayına girdiği belirtiliyordu. *İttihat*'ın başyazarı Hafız İsmail idi. Başlıca yazılarını da Tevfik Rüştü (Aras) yazıyordu. Gazete, cumadan başka her gün yayınlanıyordu. Gazetenin yönetimi 4 Nisan 1909'dan sonra el değiştirdi. Yönetim Bekir Behlül'e geçtikten sonra "İttihat" yazısının altında "İstiklâl-i efkâra malik ve husul-i ittihada hadim yevmî Osmanlı gazetesidir" altbaşlığı yer almaya başladı. *İttihat,* siyasal yönü ağır basan bir gazete olmakla birlikte, diğer konulara da yer veriyordu. Hattâ kadın yazarlar için özel bir sütun da ayrılıyordu. İzmir'in tanınmış imzalarına *İttihat* gazetesinde rastlanıyordu.

İttihat ve Terakki'nin İzmir'deki yayın organı olan *İttihat* gazetesinin yerine 23 Teşrin-i sani 1327 (6 Kasım 1911) tarihinde *Anadolu* gazetesi yayımlanmaya başladı. Daha doğrusu *İttihat,* imtiyazını *Anadolu*'ya devretti. Bu değişiklik ülkede İttihatçılara karşı bir akımın doğmaya başlamasıyla ilgili bulunmaktadır. *Anadolu*'yu Haydar Rüşdü Bey yayımlıyordu. İlk sayıda *Anadolu*'nun "vicdanı hür, fikri serbest bir gazete" olduğu; "köylülere varıncaya kadar umumi ahalinin fikirlerini tenvir" edeceği ifade ediliyordu.

Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra, 8 Teşrin-i sani 1324 (21 Kasım 1908)'te yayına giren *Gencine-i Edeb* dergisi, "nimet-i hürriyetten mahrum... matbuatın... dilini devr-i sabıkın ahenk-i idaresine" uydurmak zorunda kaldığını belirtmekte "edebiyat ve ahlâkiyattan bahsetmekle vatana, bilhassa evvelâ vatana hizmet" etmeye çalışacağını dile getirmektedir. Böylece İzmir'de yeni bir yazın dergisi yayına girmiş oluyordu. Dergide köylülere yönelik yayınlar önemli bir yer tutmaktadır. Bağcı, çiftçi gibi kimselerin şiir şeklindeki konuşmalarında köylülerin çeşitli sorunları işlenmeye çalışılmıştır. Evliyazade Naciye'nin yazdığı mektuplar kadın hakları açısından önemli bir adım olarak görülmektedir. Doğulu şair ve yazarlardan yapılan çeviriler de *Gencine-i Edeb*'de yayımlanmıştır. Yazıların büyük bir çoğunluğunun Mahmud Fuad'a ait olması dikkati çekmektedir.

شعلهٔ ادب
مقتبس
ŞULE-İ EDEB VE MUKTEBES: İzmir'de Nevruz'dan sonra yayına giren Şule-i Edeb ile Muktebes edebiyat konularına ağırlık veren dergiler olmuştur. "Her türlü âsâr-ı fenniye ve edebiyeyi muhtevi" bir dergi olan Şule-i Edeb'in yanı sıra Muktebes otuz sayı çıktıktan sonra yayına son vermiştir.

II. Meşrutiyet döneminde İzmir'de yayına giren ve "en çok sürüm yapan" gazetelerden biri de *Köylü* idi. Bu gazete cumadan başka her gün çıkıyordu. Gazetenin imtiyaz sahibi Aydın mebusu İsmail Sıdkı, sorumlu müdürü Mehmed Refet idi. *Köylü*'nün amacı, "Açık yazar, okuyanı yormaz, vatanın faydasına çalışır, Osmanlı gazetesi" olarak açıklanmaktadır. *Köylü*'nün özellikle "Köylülerin mektebi" olduğu vurgulanmakta ve herkese sade bir dille hizmet götürmeye çalıştığı da belirtilmektedir. Gazetenin kullandığı yalın Türkçe, köye ve köylüye yönelik yayınları, gazetenin çıkış amaçlarına bağlı kaldığını kanıtlamaktadır. Üstelik bu gazete köylere muhabirler göndermiş, köylülerin sorunlarını yansıtmak için büyük çaba harcamıştır.

Öteki Gazete ve Dergiler

Öyle anlaşılıyor ki II. Meşrutiyet döneminde İzmir'de başka gazeteler de çıkmıştır. Bunların varlığından ancak bugün elde bulunan gazete koleksiyonlarında yer alan haberler sayesinde bilgi edinebiliyoruz. Bunlar arasında *Alsancak, Teşhir, Duygu, Vatandaş* vb. gazeteleri sayabiliriz. *İzmir* de II. Meşrutiyet döneminde birkaç kez el değiştirmiş fakat uzun ömürlü olmamıştır.

Gazetelerin yanında yeni dergiler de yayına giriyodu. *İbiş,* Ahmed Cemil'in çıkardığı bir mizah dergisi idi. *Musavver Mehasin*'in yerine 1915 yılında *Muallim* dergisi çıkmaya başladı. Bu derginin yayını 1919 yılına kadar sürmüştür. Aynı tarihlerde, daha doğrusu 1 Şubat 1335 (1919)'te mesul müdürlüğünü Mahmut Celâl'in (Bayar) yaptığı, on beş günde bir çıkan *Halka Doğru* dergisi yayına girdi. Bu dergiyi İzmir'deki İttihatçılar çıkarıyordu. *Halka Doğru*'nun ilk sayısında "Mecmuamız ancak Türk milletinin orta sınıf tabakasına millî benlik ve içtimaî varlığını duyurmayı gaye edinmiş bir hars mecmuasıdır; siyasi maksat ve neşriyattan külliyen âridir" denilmekteydi. Ayrıca derginin dil ve üslupta sadelikten

ayrılmayacağı da belirtilmekteydi. Dergide din, ahlâk, ekonomi ve tarih konularına ağırlık verilmekteydi. Dönemin iktidarı derginin çıkışını engellemeye çalışmış, bu yüzden *Halka Doğru* dört sayı çıktıktan sonra kapanmıştır.

Mütareke ve İşgal Döneminde

Mütareke ve işgal döneminde İzmir'de pek çok Türkçe gazetenin çıktığı anlaşılmaktadır. Bu arada *Amalthia, Kozmos, Estiya, Nea İzmirni, Telgrafos, Eleftros, Patris* gibi Rumca gazeteler de yayınlarını sürdürüyorlardı. Bu gazetelerin mütarekeyle birlikte doğrudan doğruya Yunan çıkarlarını gözettikleri ve Türklere karşı saldırgan bir tutum takındıkları görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sıralarda *Anadolu,* basının kendi arasında çekişmeyi bir yana bırakarak "millet ve memleket" çıkarlarını savunmalarını ve hiç olmazsa "az bir zararla şu badireden kurtulmamıza" yardım etmekle görevli olduğunu yazıyordu. *Anadolu* aynı zamanda Rumca basının "bütün bütün aşkın ve taşkın neşriyatta" bulunmasından ve "anâsır arasına nifak, şikak, nefret sokacak yazılara" her gün sütunlarında yer vermesinden yakınıyordu. Ancak bütün ülkede İttihatçı avının başladığı bir dönemde ve özellikle Yunan işgali sırasında *Anadolu*'nun İzmir'de yayınını sürdürmesi oldukça zorlaştı. Nitekim *Hukuk-ı Beşer* gazetesi 11 Aralık 1918 tarihinde yayınladığı bir yazıda "İttihat ve Terakki naşir-i efkârı, hükümet-i sabıkanın İzmir'de lisan-ı mütekellimi" gazetelerin yayınlarını sürdürmelerini şiddetle protesto ediyor ve bu tür "İzmir'de İttihad'ı müdafaada sebat ve metanet gösteren bir iki müdârâcı gazete"nin görevlerinin artık sona erdiğini kavramalarını hatırlatıyordu. Yunan işgalinin susturduğu *Anadolu,* 19 Aralık 1920 tarihinden sonra Antalya'da yayımlanmaya başladı. Öte yandan yine bu dönemde Hasan Tahsin'in *Hukuk-ı Beşer* gazetesinden başka Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin "nâşir-i efkârı" olarak *Sulh ve Selamet* gazetesi yayımlanıyordu. Bu gazetenin de başyazarı Hasan Tahsin'di. Gazetenin alt başlığında *Hukuk-ı Beşer*'de olduğu gibi, "Hukuk-ı ibadı müdafi, hakikattan ayrılmaz, hâdim-i beşeriyet, hür gazetedir" yazısı yer alıyordu.

Köylü gazetesi, Mütareke döneminde "idare-i sabıkadan nefrete" herkesin hakkı olduğunu savunuyor öte yandan *"La Liberté* adıyla Fransızca çıkan, fakat Fransızca ile yazılmış olmasından Fransızlıkla zerre kadar alâkası bulunmayan sahibi Rum, sermayesi Rum, yazarları Rum, halis muhlis bir Yunan gazetesi"ni de ağır bir biçimde eleştiriyordu. Gazete aynı zamanda hiçbir partiye bağlı olmadığını da özellikle vurgulamaktaydı. Yurt ve ülke sorunları, "barışıklık" konuları *Köylü*'nün sayfalarında önemli bir yer tutmaktadır. "Bu mübarek topraklarda zerre kadar hakları olmadığı halde türedi bir mürtecilikle bizlerden mazi ve istikbal gasbına kalkışanlara karşı hukuk-ı mukaddesimizi müdafaa ve muhafaza etmek üzere kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin bugün açılacak olan kongresini" de "selâm ve ihtiram"la karşılıyordu. Bu "büyük kongre mükerreratı" gazetenin ilk sayısında yayımlanmıştır (22 Mart 1919). Bu arada gazetenin sıkıyönetimce kapatıldığı ve yayınına yeniden izin verildiği de anlaşılmaktadır. Ancak, ne yazık ki *Köylü,* işgalden sonra "düşman dâvasına hizmet" eder bir tutum içine girdi. Bu yüzden gazetenin sahibi Refet, yüzellilikler listesine alınmış, bunların bağışlanması üzerine İzmir'e dönmüştür.

GENCİNE-İ EDEB: 21 Kasım 1908'de yayına başlayan Gencine-i Edeb, sayfalarında köylülere yönelik yazılara yer vermesiyle tanınmıştır. Bunun yanı sıra kadın hakları gibi konularda da çeşitli yazı ve çevirilerin yayımlandığı bu derginin yazarları arasında Evliyazade Naci ile Mahmud Fuad bulunmaktaydı.

HİZMET: 15 Kasım 1886'da Halid Ziya ile Tevfik Nevzad tarafından yayımlanan Hizmet, önceleri haftada iki gün, daha sonraları ise günlük olarak yayımlanmıştır. İzmir'in o dönemdeki edebiyat ve kültür hayatında önemli bir yere sahip olan Hizmet, toplumun daha ileri bir aşamaya geçmesi için eski bağlardan kurtulması gerektiğini savunmuştur.

Köylü gazetesi konusunda dikkati çeken bir olay da şudur: Gazetenin İzmir Millî Kütüphane'de bulunan koleksiyonları arasında 1919 yılına ait başka *Köylü* nüshalarına da rastlanmaktadır. *Jurnal Köylü* başlığının altında Fransızca *Journal Keuylu* yazısı da bulunmaktadır. Alt başlıkta "Türk, Fransız, İngiliz dilleriyle her gün sabahları çıkar, her şeyden yazar, esnaf, köylü işçi kardaşların iyiliğine çalışır, ahali dostu Türk gazetesidir" kaydı buunmakta; bunun altında yine Fransızca "Journal Quotidien Turc paraissant en Turc, en Anglais en Français" yazısına yer verilmektedir. Bu gazetenin numaraları asıl *Köylü*'nün taşıdığı sayılardan farklıdır. Sözgelimi 8 Mart 1919 tarihli *Keuylu*'nün numarası 46'dır ve yanında *"première année"* kaydı bulunmaktadır. Bu gazeteyi çıkaran da yine Mehmed Refet'tir. Sorumlu müdür Mehmed Sezai'dir. Gazetenin ilk sayısı elde olmadığı için bu konuyu yeterince

açıklayamıyoruz. Çünkü aynı günlerde *Köylü* de yayınını sürdürüyordu.

Öte yandan İzmir'de çıkan gazetelerden *Ahenk* ve *Müsavat* işgal sırasında da yayınlarına sansür altında devam ettiler. Bu dönemde *Ahenk*'in ilk sayfasını sürekli olarak İbn Hazım Ferid'in yazıları dolduruyordu. Emin Süreyya'nın "Her gün neşr olunur müstakilü'l-efkâr Türk gazetesi" *Islahat*, Yunan işgalini destekledi. İşgal sırasında yayımlanan gazetelerden *Şark, Sada-yı Hak* yerli Rum ve İstanbul basınından bol bol yaptıkları alıntılarla sayfalarını doldurmaktaydılar. *Islahat* aynı zamanda koyu bir İtilâfçı gazete izlenimi vermektedir. Sansür altında bulunan bu gazetelerde Kurtuluş Savaşı'na Anadolu'daki direnişe ilişkin haber ve yorumlar yok denecek kadar azdır. Mustafa Kemal Paşa'nın adı ancak Osmanlı sadrazamlarının verdikleri demeçlerde ya da yabancı ajanslardan geçilen haberlerde geçmektedir. İzmir halkı, Kurtuluş Savaşı'yla ilgili haberleri Balıkesir'de basılıp gizlice İzmir'e sokulan *İzmir'e Doğru* gazetesinden öğreniyordu. "Hareket-i milliyenin haadim ve mürevvici" olarak yayımlanan bu gazetenin ilk sayısı 16 Kasım 1919 tarihini taşıyordu. Bu gazeteyi Vasıf ve Esat (Çınar) kardeşlerle Mustafa Necati çıkarıyordu. Vasıf Bey aynı zamanda Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin idare heyeti üyesi idi. *İzmir'e Doğru,* 27 Haziran 1920'de Yunan ileri hareketinin Balıkesir'e varması üzerine 74. sayısını da yayınlayarak kapandı. Mütareke ve işgal döneminde *La Réforme* ve *Le Levant* gibi gazetelerin çıktığını da belirtmek gerekir.

Kurtuluştan sonra İzmir basını ulusal çıkarlar doğrultusunda yeniden toparlandı. Cumhuriyet ilan edildiği tarihlerde İzmir önemli bir basın merkezi olmak özelliğini koruyan ve burada *Türk Sesi, Anadolu, Ahenk, Hizmet, Sada-yı Hak* olmak üzere beş gazete çıkıyordu. □

آهنك
١٣١٢

AHENK: 1895 yılında Tevfik Nevzad tarafından yayımlanan Ahenk, II. Abdülhamid yönetimini öven bir gazete olarak dikkati çekmiş, kimi zaman yabancı sermayeye karşı yazılara yer vermiş, reji yönetimini eleştirmiş ve sütunlarında değişik konuların yanı sıra ülke sorunlarına da yer vermiştir.

KAYNAKÇA

- □ AKTEPE Münir, "Dünkü Fransızlar: Blak Bey ve Oğlu", *İÜEF Tarih Dergisi,* 33, 1982
- □ ARI Oğuz, *İzmir'de Kitle Haberleşmesi,* Ankara, 1972
- □ BAYKARA Tuncer, *İzmir Şehri ve Tarihi,* İzmir, 1974
- □ COŞAR Ömer Sami, *Millî Mücadele Basını,* İstanbul, 1964
- □ [ÇINAR] Esat, "İzmir'de Yeni Lisan", *Fikirler,* 1-9 (1927)
- □ DİLBAZ Mehmet, *Ahenk Gazetesi Bibliyografyası (1914-1930),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1983
- □ FLECH Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid,* Paris, 1907
- □ GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği,* İstanbul, 1931
- □ GÜL Mustafa, *Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir'de Yayınlanan Dergiler Bibliyografyası,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1984
- □ GÜLCAN Yılmaz, *Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1886-1887),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1981
- □ GÜNAY Abdurrahman, *Ahenk Gazetesi Bibliyografyası (1908-1914),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1982
- □ GÜNYOL Vedat, "Matbuat, Türkiye", *İslam Ansiklopedisi, VII*
- □ HEPŞİRİNLER İlknur, *Ahenk Gazetesi Bibliyografyası (1895-1908),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1981
- □ HUYUGÜZEL Ömer Faruk, *Hizmet Gazetesi Bibliyografyası,* İzmir, 1975 (Basılmamış doktora tezi).
- □ HUYUGÜZEL Ömer Faruk, "İzmir'de Türkçe Yazmak Çığırı ve Necip Türkçü'nün Fikirleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* 1 (1982)
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları,* Ankara, 1943
- □ KAYGUSUZ Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi,* İzmir, 1955
- □ KIR Hüseyin, *Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1888-1889),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1981.
- □ KURT Sadık, *Hizmet Gazetesine Göre İzmir ((1887-1888),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1981.
- □ LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* Ankara, 1973
- □ MORALI Nail, *Mütarekede İzmir. Önceleri ve Sonraları,* İstanbul, 1976
- □ OĞUZ Aysun, *İzmir Basınında Mondros Mütarekesi ve Sonrası,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1982
- □ ÖZTOPRAK İzzet, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını,* Ankara, 1981
- □ PARLAK Türkmen, *İşgalden Kurtuluşa 1. Yunan Ege'ye Nasıl Geldi; 2. Yunan Ege'den Nasıl Gitti,* İzmir, 1982-1983
- □ SİLLELİOĞLU Nuran, *Ahenk Gazetesi Bibliyografyası, Yazar Adlarına Göre, 1895-1908,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1981
- □ SOMAR Ziya, *Yakınçağların Fikir ve Edebiyat Tarihimizde İzmir,* I, İzmir, 1944
- □ SOMAR Ziya, *Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi. Tevfik Nevzad, İzmir'in İlk Fikri-Hürriyet Kurbanı,* İzmir, 1948
- □ SÜRGEVİL Sabri, "Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı'na Girişinin İzmir Basınındaki Yankıları", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* I, 1983
- □ SÜRGEVİL Sabri, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın İzmir Politikası,* İzmir, 1984 (basılmamış doktora tezi).
- □ TEKİNALP Candan, *İttihat ve Köylü Gazeteleri Bibliyografyası,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1984
- □ TOPRAK Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat,* Ankara, 1982
- □ TOPUZ Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi,* İstanbul, 1973
- □ TURAN Asude, *Anadolu Gazetesi Bibliyografyası (1911-1928),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1984
- □ TURAN Ayten, *Ahenk Gazetesinde Çıkan "Türkçe Yazmak Çığırı" ile İlgili Tartışmalar ve Hikâyeler (1900-1902),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1983
- □ UMAR Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Ankara, 1974
- □ UŞAKLIGİL Halit Ziya, *Kırk Yıl,* İstanbul, 1969
- □ YEŞİLKANAL Ahmet, *Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1890-1891),* Ege Üniversitesi Edebiyat Fak., bitirme tezi, 1982

YORULMAZ Şerife, *Hizmet Gazetesine Göre İzmir (1889-1890)* Ege Üniversitesi Edebiyatı Fak., bitirme tezi, 1982.

Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri

Bülent Varlık

İlk Dergiler (1849-1908)

Gutenberg'in modern anlamdaki ilk baskı makinesini bulmasından yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1600'lü yılların ortalarında, Kıt'a Avrupası'nda ilk dergiler yayımlanmaya başlamıştır. Bilinen en eski dergi, 1665 yılının başında Paris'te çıkan *Journal des Savant*'dır. Bu dergiyi, yine aynı yıl Londra'da yayımlanan *Philosophical Transactions (Acta Philosophica)* izlemiştir. Bu iki öncü dergiden sonra 1668 yılında Roma'da *Giornale de Letterati* ve 1682 yılında *Acta Eruditorum* yayımlanmıştır. Amerika'da ise, Avrupa'dan yüz yıllık bir gecikme ile 1741 yılında *American Magazine* ve *General Magazine* adlı iki dergi çıkmıştır.

Seçkinlere Yönelik Dergiler Dönemi

Osmanlılar, kitap ve gazete basımında olduğu gibi dergi yayını alanında da Avrupa'dan oldukça geride kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nde ilk dergi, 1831 yılında yayımlanan ilk Türk gazetesi *Takvim-i Vakâyi*'den 18 yıl sonra çıkan *Vakâyi-i Tıbbiye*'dir. Adından da anlaşılacağı gibi tıbbî konuları içeren bu derginin çıkarılması için, o dönemde Hekimbaşı olan Abdülhak Molla, bir gerekçe ile Sadaret'e müracaat etmiştir. Hekimbaşı, gerekçesinde, "memleketteki önemli işlerin tümünün iyi bir yola girmekte olduğu sırada, tıbba ilişkin konuların da düzenli bir şekilde ilerlemesinin Tıbbiye'deki hocaların eğitim ve öğretim yönlerine bağlı olduğunu" belirtmiş, özellikle Paris ve Londra'da bilimsel alanlarda ortaya çıkan son yeniliklerin tıp bilimine önemli katkılarda bulunduğunu vurgulamıştır. Yine aynı gerekçede, dergideki yazıların,

a. Memleket içindeki tıbbî vak'aların açıklanması,

b. Yurt dışındaki tıbbî olayların çevrilerek aktarılması,

c. Halkın sağlıkla ilgili olarak eğitilmesi, kolay uygulanabilecek bilgilerle donatılması ve

d. Bazı ilaç ve tıbbi malzemenin doktorlara tanıtılması olmak üzere dört ana grupta toplanacağı açıklanmıştır.

Hekimbaşı Abdülhak Molla tarafından Sadaret'e sunulan bu gerekçe, oradan padişaha arzedilmiş ve derginin yayını için irade alınmıştır. İradenin çıkmasından üç ay sonra da, 26 Mart 1849'da *Vakâyi-i Tıbbiye* yayın hayatına atılmıştır. O dönemdeki uygulama uyarınca, derginin her sayısına girecek yazıların müsveddeleri önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nâzırlığı'ndan Sadaret'e gönderilmiş, oradan iradesi alınmak üzere padişaha arzedilmiştir. Bu işlem, derginin her sayısı için yeniden yapılmıştır.

Her sayısı 2-4 sayfa olarak çıkan dergideki yazılar imzasızdır. Mevcut sayıların incelenmesinden, derginin, gerekçesinde belirtilen amaçlara uyduğu anlaşılmaktadır. Sözgelimi, üçüncü sayıda yer alan ilk yazıda hem halka, hem de hekimlere bir tüzüğün duyurusu yapılmaktadır. İkinci yazı, mürver ağacı kabuğunun sağlık açısından nasıl kullanılabileceğini açıklayan bir çeviridir. Süleymaniye akıl hastalıkları kurumu ile ilgili istatistiki bilgiler ve bu kurumda uygulanan tedavi yöntemlerinin açıklanması, üçüncü yazının konusunu oluşturmaktadır. Dördüncü yazıda da havanın insan vücudu üzerindeki etkileri irdelenmektedir.

Derginin ikinci sayısında, *Takvim-i Vakâyi-i Tıbbiye*'nin de Fransızca bir nüshasının neşredilmeye başlandığı belirtilmektedir. *Vakâyi-i Tıbbiye* ile büyük benzerlikleri olan *Gazette Medicale de Constantinople*'ın sözü edilen bu Fransızca nüsha olduğu sanılmaktadır.

600 kadar abonesi olan dergi yayın hayatını yaklaşık üç sene sürdürdükten sonra kapanmıştır. Aynı adı taşıyan ikinci bir dergi 1879 yılında yayımlanmışsa da, bu ikinci derginin ilki ile adı dışında bir bağlantısı yoktur.

Bu arada belirtilmesi gerekir ki, 1850 yılında Osmanlı Devleti'nde toplam 31 süreli yayın bulunmaktadır. Bu yayınların çok önemli bir bölümü yabancı dillerdedir. Sözgelimi İstanbul'da yayımlanan 13 süreli yayının 4 tanesi Fransızca, 4 tanesi İtalyanca, birer tanesi de Rumca, Ermenice ve Bulgarcadır. Osmanlı Devleti'nin kültürel geriliğini ve zayıflığını sergileyen bu rakamlar gözönüne alındığı zaman, ilk Türkçe dergi olan *Vakâyi-i Tıbbiye*'nin önemi ve değeri biraz daha artmaktadır.

Vakâyi-i Tıbbiye'nin kapanmasından sonra, on yılı bulan bir suskunluk döneminin ardından, 1862 tarihinde ikinci

dergi *Mecmua-i Fünûn* yayımlanmıştır. Dergi "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" tarafından çıkarılmıştır.

Kuruluşuna 1861 yılında izin verilen cemiyetin nizamnamesinin ikinci maddesi, *"Cemiyet, ulûm-u maarife ve ticaret ve sanayie dair* Mecmua-i Fünun *unvaniyle beher mah iptidasında bir gazete çıkaracak ve işbu mecmua lâakal otuz iki sahifeden ibaret olarak âzanın cümlesine meccanen birer nüshası ita olunacaktır"* hükmünü içermektedir. Bu hüküm, cemiyetin faaliyete geçmesinden iki yıl sonra uygulamaya konulmuş ve 1862 yılı Temmuzunda *Mecmua-i Fünun* yayın hayatına başlamıştır.

Cemiyetin kurulmasında önemli rol oynayan ve "Tercüme Odası"ndan gelme bir kişi olan Münif Paşa, derginin ilk sayısına yazdığı önsözde amacının "vatan çocuklarının yetişmesini sağlamak olduğunu" belirtmiştir. Dergi iki yıl düzenli olarak yayımlanmış, üçüncü yıl İstanbul'da kolera salgını başlayınca 33. sayıda yayına ara verilmiştir. Mayıs 1866 tarihinde 34. sayıdan yeniden yayına başlanmış ve derginin bu ikinci dönemi 14 sayı devam edebilmiştir. Münif Paşa, 1883 yılında dergiyi tekrar canlandırmış, ancak, bu üçüncü dönem, *Mecmua-i Fünun*'da yer alan "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" başlıklı yazı nedeni ile daha ilk sayısında sona ermiştir.

Ahmed Hamdi Tanpınar'ın "Mecmua-i Fünun, *tam bir okuldur ve bizde Büyük Fransız Ansiklopedisi'nin onsekizinci yüzyıldaki rolünü oynar. Sadece çeşitli bilgiler değil, onların bileşkesi olan çağdaş ve müsbet görüş ve ayrıca bilim ve felsefe dili onun aracılığıyla tartışma alanına girer"* diye değerlendirdiği dergide iktisattan felsefeye, tarihten jeolojiye kadar çok geniş bir yelpaze içinde nitelikli yazılar yayımlanmıştır. Bu arada, dil üzerinde çalışılmış, dilin sadeleştirilmesi yolunda öneriler geliştirilmiştir. Dergide sadece din ve politika ile ilgili yazılar yayımlanmamıştır. Gerçi, dördüncü sayıdan itibaren bir *"Hülâsa-i politikiyye"* sütunu açılmıştır, ama burada yalnız dünya haberleri verilmiş, iç politikaya karışılmamıştır. Aslında, "siyasetten kaçma" anlayışı, daha sonra yayımlanan birçok süreli yayında bir "şiar" halini almış, özellikle II. Abdülhamid'in hükümdarlığı döneminde gazete ve dergilerin başlıklarının altında *"...siyasetten maada her şeyden bahseder..."* ibaresi yaygın bir şekilde yer almıştır.

Mecmua-i Fünûn'un niteliksel üstünlüğü, şüphesiz ki, dergiyi çıkaran kurumun yapısından kaynaklanmaktadır. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tam anlamı ile bir seçkinler örgütüdür. Üye olabilmek için Türkçenin dışında Arapça ve Farsça dillerinden birisi ile İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Rumca dillerinden birisini bilmek ve zorunludur. Bir diğer ifade ile üyeler Türkçenin dışında bir Doğu, bir de Batı dilini bilme durumundadır. Bunun dışında,

وقایع طبیه
مواد داخله طبیه

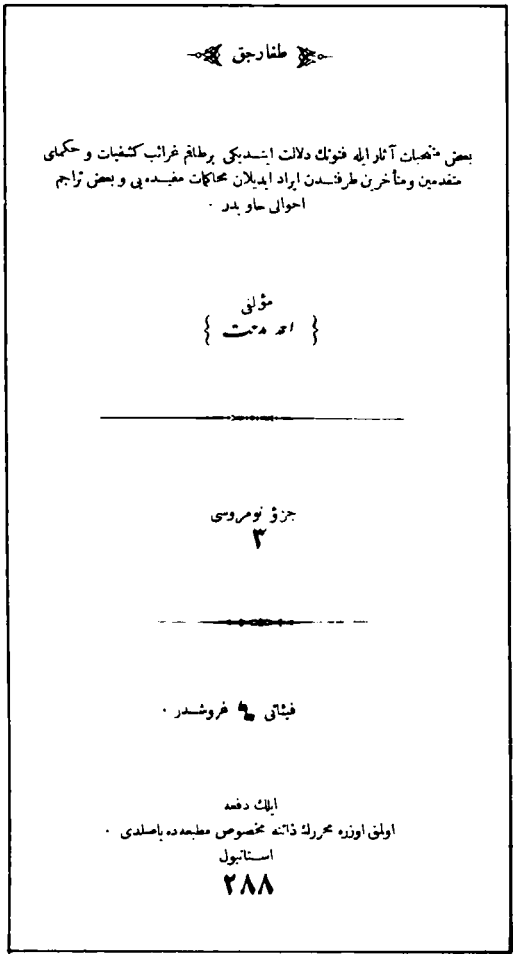
VAKÂYİ-İ TIBBİYE: Mayıs 1849'da çıkmaya başlamış, 1850'de kapanmıştır. Kimi basın tarihçilerinin "ilk dergi" olarak değerlendirdikleri Vakâyi-i Tıbbiye litografya (taşbasma) usulüyle yayımlanmış, genel tıp konuları yanında özellikle iç hastalıkları üzerinde durmuştur.

üyelerin cemiyetin çalışmalarına aktif olarak katılmaları da gerekmektedir. Yapı bu olunca, yayımlanan derginin niteliğinin neden yüksek olduğu da kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dergiye yazı verenler arasında Ahmed Vefik Paşa, Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa, Halil Bey, İngiliz Said Paşa, Sakızlı Ohannes Efendi, Tarihçi Hayrullah Efendi gibi dönemin önde gelen, değişik zamanlarda sadrazamlık, bakanlık, elçilik gibi görevler yüklenen kişiler bulunmaktadır.

Aynı yıl çıkan bir diğer dergi, *"fünûn ve sanayie müteallik mevad ile harita ve resimlere havi"* olan *Mir'at*'tır. Bazı kaynaklarda resim basan ilk dergi olarak kabul edilmekle beraber, bu gerçek değildir. Türk dergileri arasında resim basan ilk dergi *Vakâyi-i Tıbbiye*'dir. *Mir'at*, üç sayı yayımlandıktan sonra *Mecmua-i Fünûn* ile giriştiği bir tartışmanın sonucunda kapanmıştır. Yine aynı yıl "Cemiyet-i kitabet" adını taşıyan bir kuruluş *Mecmua-i İber-i İntibah*'ı çıkarmıştır. Bu dergi sekiz sayı yayımlandıktan sonra 1864 yılında kapanmıştır.

Basın ile ilgili olarak ilk kapsamlı yasal düzenlemelerin yapıldığı 1864 yılında, askerî konularda incelemeler yayımlayan *Mecmua-i Cerîde-i Askeriyye* çıkmıştır. Bu dergiye büyük önem veren Fuad Paşa, Şinasi'nin derginin başına geçmesini istemiş, ancak Şinasi çok kısa bir dönem dergide çalıştıktan sonra yerini Ahmed Midhat Efendi'ye bırakmıştır.

Cemiyet-i Kitabet, 1865 yılında *Mecmua-i İber-i İntibah*'ın devamı niteliğinde olan *Mecmua-i İbretnümâ*'yı yayımlamıştır. Ertesi yıl *Mecmua-i Maarif* ve 1867 yılında da *Mecmua-i Ulûm* ile *Tuhfetü't-Tıb* okuyucunun karşısına çıkmıştır. 1871 yılına kadar geçen sürede birkaç tıbbî ve askerî dergi daha yayımlanmıştır. Ancak, bu dergiler genellikle kitleye hitap etmekten uzak olan süreli yayınlardır.

طفارجق

بعض منتخبات آثار ایله فنونك دلالت ایتدیکی برطاقم غرائب کشفیات و حکمای متقدمین ومتأخرین طرفندن ایراد ایدیلان محاکمات مفیده یی و بعض تراجم احوالی حاویدر .

مؤلفی
احمد مدحت

جزو نومروسی
۳

فیشانی غروشدر .

ابلك دفعه
اولق اوزره محررك ذاتنه مخصوص مطبعه ده باصلدی .
استانبول
۲۸۸

DAĞARCIK: Ahmed Midhat Efendi'nin 1872-1873'te 10 sayı yayımladığı dergide çoğu çeviri olmak üzere edebiyat, felsefe, basit fen bilgileri gibi değişik konularda yazılar yer almıştır.

Geniş Kitleye Açılışın Başlangıcı (1871 Sonrası)

1849-1871 yılları arasında çıkan dergiler genellikle seçkinler tarafından yayımlanmış ve yine aynı kesime yönelmiştir. Bunun dışında bazı dergilerde doğrudan ya da dolaylı olarak devlet desteği söz konusudur. 1872 yılında Ahmed Midhat Efendi tarafından yayımlanan *Dağarcık* dergisi ile alışılagelen yapı bir ölçüde de olsa kırılabilmiştir. Ahmed Midhat Efendi, *Dağarcık*'ın ilk sayısında "İfade-i Meram" başlığı altında neden böyle bir dergi çıkardığını açıklamaktadır. Ahmed Midhat, burada, yıllardan beri yabancı dillerde yazılmış yazıları okurken, "neden bu yazılar Türkçe olarak yayımlanmıyor?" diye kendi kendine sorduğunu söylemekte, o güne değin yaptığı çevirilerden yararlanarak, dergiyi yayımladığını yazmaktadır. *Dağarcık* kolay okunan yazıları, vakit geçirtmeye olanak tanıyan konuları ile kısa zamanda geniş bir kitlenin beğenisini kazanmış, aranan bir dergi olmuştur. Derginin niteliğini göstermek için ilk sayısında yer alan birkaç başlığı sıralamak yeterli olacaktır: "'Diyojen'in Tercüme-i Hali", "Karıncalar", "Arzın Kaderi", "İlim ile Fen", "Kırım Muharebesinin Mebdei" vb. Her şeyin ötesinde, bu kadar yazı iki formanın içine sığdırılmıştır.

1871 yılından itibaren dergi sayısında önemli bir artış gözlemlenmektedir. 1872'de üç, 1873'te de ondan fazla dergi yayın hayatına girer. Bunlardan *Cüzdan*, "siyasiyat, edebiyat, hikemiyat, fünun, tarih, tiyatro, hikâyat, teracim-i ahval ve sair neşri mücaz olan her nev'i âsârı cami" bir dergidir. Aynı yıl çıkan diğer dergilerin içerikleri de *Cüzdan*'ınkinden farklı değildir. *Dağarcık*'ın gösterdiği başarı, yayıncıları taklide yöneltmekte, sonuç olarak çoğu ancak birkaç sayı çıkan kısa ömürlü, niteliksel değeri fazla olmayan dergiler birbiri ardına çıkmakta ve kapanmaktadır.

1873-1880 yılları arasında yayımlanan yirmi kadar dergi arasında *Cihan* Fransızca nüshalarıyla, *Mecmua-i Ebüzziya* özenli baskısı ve içeriği ile dikkatleri çekmektedir.

Sürekli olarak yeni yayınların çıkmasına rağmen, Türk süreli yayınları 1872 yılında hâlâ oldukça yetersiz durumdadır. *Çıngıraklı Tatar*'ın verdiği bilgilere göre, 1872 yılı ortalarında İstanbul'da 31 süreli yayın bulunmaktadır. Bunların sekizi Rumca, sekizi Ermenice, ye-

disi Fransızca, ikisi Yahudice, ikisi İngilizce ve biri Arapça olarak yayınlanmaktadır. Türkçe olan süreli yayınların sayısı sadece üçtür.

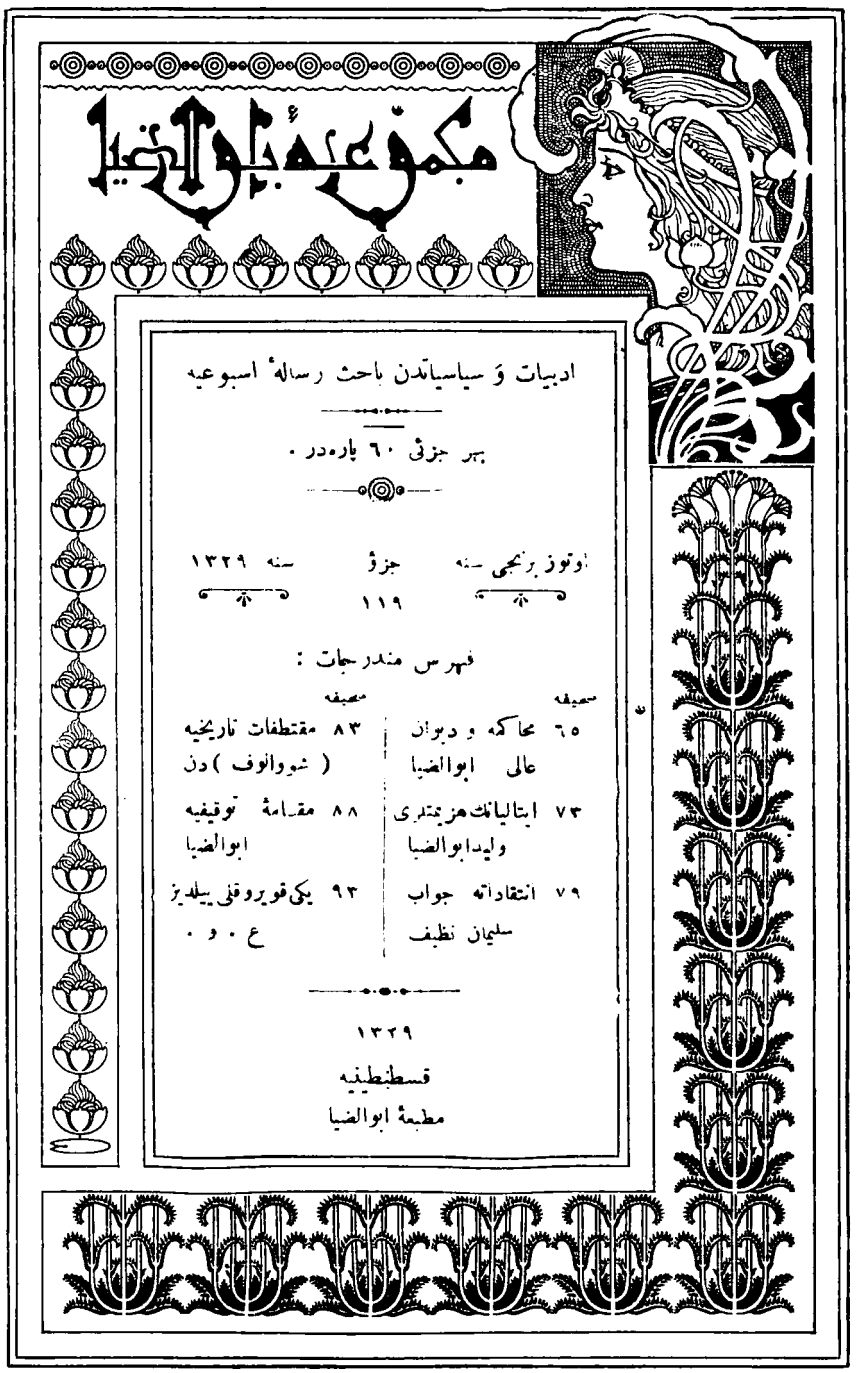
1880-1890 yılları arasındaki dönemde yayımlanan dergilerin sayısı ellinin üzerindedir. Bu dergilerin önemli bir bölümü 1880-1885 yılları arasında çıkmış, yayınların sayısı daha sonraki yıllarda düşme göstermiştir. Şüphesiz ki, bunun en büyük nedeni, II. Abdülhamid'in sansürünün giderek ağırlaşmasıdır. Bu dönemde yayımlanan dergilerden *Vasıta-i Servet* veterinerlik alanında ilk yayındır. *İnsaniyet* dergisi de doğrudan doğruya kadınlara yönelik ilk dergi olarak göze çarpmaktadır. Dönemin bir diğer dergisi olan *Güneş* bilimsel niteliktedir. Dergi, "ilk Türk pozitivist ve natüralist"i olarak tanınan Beşir Fuad tarafından çıkarılmıştır. Abdülhak Hâmid, Ahmed Rasim, Besim Ömer, Hüseyin Avni, Muallim Naci, Şemseddin Sami gibi birçok ünlü imzanın yer aldığı *Güneş*, altı ay kadar yayımlanabilmiştir. Başyazarlığını Menemenlizade Tahir'in yaptığı *Âsâr* dönemin bir diğer önde gelen dergisidir. Dergide şiir, matematik, tıp üzerine yazılar yer almıştır. Derginin ilk sayısında yer alan sunuş yazısında, "izin verilmediği için siyaset hariç" her konuda yazılar yayımlanacağı açıklanmaktadır. Fransızcadan çevrilen yazılara sayfalarında yer veren *Eftal* de 1880-1890 döneminin bir diğer dergisidir.

Hâver ve *Güneş* dergilerinin kapanmasından sonra yayın hayatına katılan *Gayret* dergisinin dikkati çeken yanı, her sayısında dönemin önde gelen edebiyatçılarından birisinin mektubuna veya mektup biçiminde yazılmış yazısına yer vermesidir. Bu arada mektuplaşmalar şeklinde tartışmalar da dergide önemli bir yer tutmuştur. Derginin yayımlandığı dönemde İngiltere'de olan Abdülhak Hâmid de, oradan gönderdiği mektuplarla, sonradan büyük bir Türkiyatçı olarak ün kazanacak olan Gibb'in Türkiye'de tanınmasını sağlamıştır.

1885 yılında yayımlanan *Berk* dergisi de cep kitabı boyutunda olması ile dikkati çekmektedir. Derginin başlığının altında ilk beş sayı boyunca "siyasetten başka her mesailden bahseder" ibaresi yer almaktadır. *Berk*'in yazarları arasında Ahmed Rasim, Ali Kemal, Halit Ziya, Muallim Naci, Nabizâde Nâzım gibi isimler bulunmaktadır.

1890 yılından II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılına kada geçen dönemde yayımlanan dergilerin sayısı ise bir elin parmakları kadar azdır. Bu dönemde yayımlanan dergilerin önemli bir bölümü resmî nitelikli yayınlardır.

Dönemin tek önemli dergisi *Servet-i Fünûn*'dur. Şüphesiz ki, geçen yüzyı-

مجموعهٔ بلوالضيا

ادبيات و سياسياتدن باحث رسالهٔ اسبوعيه

هر جزئی ٦٠ پاره‌در .

اوتوز برنجی سنه — جزؤ ١١٩ — سنه ١٣٢٩

فهرس مندرجات :

صحيفه		صحيفه	
٦٥	محاكمه و ديوان عالی ابوالضيا	٨٣	مقتطفات تاريخيه (شووالوف) دن
٧٣	ايتاليانك هزيمتلری وليدابوالضيا	٨٨	مقدمهٔ توفيقيه ابوالضيا
٧٩	انتقاداته جواب سليمان نظيف	٩٣	يكی قوپروقلی بيلديز ع . و .

١٣٢٩

قسطنطينيه

مطبعهٔ ابوالضيا

MECMUA-İ EBÜZZİYA: Ebüzziya Tevfik tarafından yayımlanan Mecmua-i Ebüzziya'nın ilk sayısı 22 Mayıs 1880'de çıktı. Düşünce ve edebiyat ağırlıklı dergi, 1890-1897 arasında yayımına ara vermek zorunda kaldı. 15 Ağustos 1912'de yayımlanan 159. sayısıyla da son buldu.

EBÜZZİYA TEVFİK (1849-1913): Tanzimat döneminin önde gelen gazetecilerindendir. 1864'te Ruznâme-i Ceride-i Havadis'te çalışmaya başladı. Tasvir-i Efkâr'a yazılar yazdı, 1872'de Sirac ve Hadika gazetelerini çıkardı. İbret gazetesi 1873'te kapatılınca Rodos'a sürüldü. 1876'da dönüşünden sonra 1880'de Mecmua-i Ebüzziya'yı kurdu. Bir jurnal üzerine 1900'de Konya'ya sürüldü. II. Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'a döndü ve 1909'da Tasvir-i Efkâr'ı yayımlamaya başladı.

lın sonlarında başlayan yayın hayatını yirminci yüzyılın ortalarına kadar sürdüren *Servet-i Fünûn,* Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçte, iki edebî akımı sürükleyebilmesi açısından, en ön safta yer alan dergiler arasında bulunmaktadır.

1888-1889 yıllarında *Umran* adlı on beş günlük bir dergi çıkaran Ahmet İhsan (Tokgöz), bu dergi kapatılınca, daha önce çevirmen olarak çalıştığı *Servet* gazetesinin sahibi Nikolayadi Efendi ile anlaşmış ve *Servet*'in haftalık ilâvesi adı altında *Servet-i Fünûn* dergisini yayımlamaya başlamıştır. İlk sayısı 27 Mart 1891 tarihini taşıyan dergide başlangıçta eğlendirici, öğretici yazılar, resimler, ünlü kişilerle ilgili bilgiler yer almıştır. İkinci sayıdan itibaren Nabizâde Nâzım, derginin edebiyat ile ilgili kısmının hazırlanmasını üstüne almıştır. Ancak, ilk birkaç sayı oldukça zayıf bir görünümdedir. Avrupaî bir dergi çıkarmak isteyen Ahmet İhsan, 1891 yılı Mayısında Viyana, Paris ve Berlin'i kapsayan bir Avrupa gezisine çıkmıştır. Bu seyahat, derginin özellikle biçiminde önemli değişikliklere yol açmış, dergide kaliteli fotoğraflar yayımlanmaya başlamıştır. Bu arada, *Servet-i Fünûn*'un biçimsel olarak gösterdiği gelişmeler yönetimin dikkatini çekmiş ve Ahmet İhsan'a Dahiliye Nezareti tarafından bir "tahsisat" bağlanmıştır.

Ertesi yıl, dönemin önde gelen yazarlarından Ahmed Rasim, Mahmud Sadık ve Besim Ömer Paşa'nın imzaları dergide görülmeye başlamıştır. Bu yazarları 1893 yılında Halit Ziya izlemiştir. 1895 yılının ortasında dergiye sekiz sayfalık bir "siyasî" kısım eklenmiş, yine aynı yıl Recaizâde Ekrem, Halit Ziya ve Tevfik Fikret daha düzenli olarak yazı vermeye başlamışlardır. Bu yıllara gelene kadar geçirdiği biçimsel değişikliklere, bünyesine katılan tanınmış yazarlara rağmen *Servet-i Fünun* bir "aile" dergisi niteliğini taşımaktaydı. Dergi, modadan gezi notlarına, edebiyattan sağlık konularına kadar çok farklı konuları bir arada ele almaktaydı. Ancak, 1896 yılında edebiyat alanında "kafiye göz için mi, kulak için mi olmalıdır" tartışması çıkınca, Recaizâde Ekrem gençleri etrafına toplamış, ayrıca bu topluluğun önde gelen isimlerinden olan Tevfik Fikret'i, Ahmet İhsan'la yaptığı bir anlaşma sonucu derginin yönetmenliğine getirmiştir. Bu noktadan -bir diğer deyişle, Tevfik Fikret'in yönetime gelmesinden- sonra, *Servet-i Fünûn* dergisi "Edebiyat-ı Cedîde" olarak adlandırılan edebî akımın sözcüsü durumuna gelmiştir. 1897 yılında da derginin yazar kadrosuna Hüseyin Cahit, Ahmet Hikmet, Hüseyin Siret, Mehmet Rauf, Hüseyin Suat gibi tanınmış yazarlar katılmıştır. Faik Âlî, Mehmet Emin, İsmail Safa gibi isimlerin de katılması ile *Servet-i Fünûn* güçlenirken, Edebiyat-ı Cedideciler arasında görüş ayrılıkları çıkmaya başladı ve 1900 yılının sonlarına doğru grup dağıldı. Tevfik Fikret, derginin yönetiminden ayrıldı, onun yerine Hüseyin Cahit geçti. 1901 yılının sonlarına doğru Hüseyin Cahit'in çevirdiği bir yazı nedeni ile Ahmet İhsan, saraya jurnal edildi, dergide kapatıldı. Adliye Nâzırı'nın araya girmesi ile bu sorun çözümlendiyse de dergi tam bir çöküş süreci içine girdi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, çok sayıda süreli yayının bir anda piyasaya çıkması nedeni ile *Servet-i Fünun* bir süre unutulur gibi oldu. Ne var ki, kendilerini "Fecr-i Âtî"ciler olarak adlandıran yeni bir edebî akımın görüşlerini 1910 yılı başlarında *Servet-i Fünûn*'da açıklaması, dergiye yeniden bir canlılık kazandırdı. Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Fazıl Ahmet (Aykaç), İzzet Melih (Devrim), Refik Halid (Karay), Mehmed Fuad (Köprülü), Emin Lâmi, İsmail Suphi (Soysallıoğlu), Ali Canip (Yöntem), Emin Bülend (Serdaroğlu), İsmail Müştak (Mayakon), Ahmet Samim gibi isimlerden oluşan Fecr-i Âtî topluluğu 1912 yılında dağılınca, *Servet-i Fünûn* bir kez daha önemini yitirdi, İstanbul'un işgalinden sonra da kapandı. Dergi, 20 Kasım 1924 tarihinde yeniden yayımlanmaya başladı. Harf devriminin gerçekleştirilmesinden sonra 6 Aralık 1928 tarihinde *Uyanış* adını aldı. 1931 yılında Ahmet İhsan milletvekili olunca, yönetimi gençlere bıraktı. Ahmet İhsan Tokgöz'ün 1942 yılında ölümünden sonra, *Servet-i Fünûn/Uyanış* 26 Mayıs 1944 tarihinde çıkan 2464. sayısı ile basın hayatında "bir hoş sadâ" bırakarak kapandı.

II. Meşrutiyet'te Dergiler

İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucu ilan edilen II. Meşrutiyet'in basın alanındaki ilk yansıması, sansürün kalkması olmuştur. Bunun sonucu olarak, Meşrutiyet'in ilanından özellikle 31 Mart (1909) Vakası'na kadar geçen, genel olarak liberalizmin egemen olduğu dönemde yüzlerce süreli yayın basın hayatına katılmıştır. 1908 yılının ortasından Mütareke'ye (30 Ekim 1918) kadar geçen dönemde yayımlanan süreli yayınların sayısı binin üstündedir. Bu süreli yayınlar çok çeşitli konularla ilgilidir. Söz konusu dönemde onlarca bilim, sanat, eğlence, öğrenci, gençlik, mizah, iktisat, kadın, aile, din, müzik, askerlik dergisi yayımlanmıştır.

Bu dönem süreli yayınlarının bir özelliği, genellikle kısa ömürlü olmasıdır. Birçok dergi ancak birkaç sayı yayımlanabilmiştir. Dergilerin bir diğer özelliği ise, genellikle küçük boyutlarda ve 2-8 sayfa arasında olmalarıdır.

II. Meşrutiyet döneminin Türk basını açısından bir diğer özelliği de, süreli yayınların Anadolu'da yaygınlık kazanmasıdır. Meşrutiyet'le birlikte Anadolu'nun birçok yöresinde o zamana ka-

dar görülmeyen sayıda gazete ve dergi çıkmıştır. Sözgelimi II. Meşrutiyet'in ilanından önce sadece vilâyet gazetesinin yayınlandığı Konya'da 1908-1918 yılları arasında 11 gazete ve 8 dergi yayın hayatına atılmıştır. Yalnız bu örnek bile, II. Meşrutiyet'in basın alanına getirdiği rahatlamanın boyutlarını göstermeye yeterlidir.

Her gün birkaç derginin çıkıp birkaçının kapandığı "bozbulanık" bir ortama rağmen, nispeten uzun süre yaşayan, aradan "sivrilen", açtığı tartışmalarla bugün bile önem taşıyan bazı dergiler olmuştur.

İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun

DÜNDAR AKÜNAL

Kapalı Osmanlı-Türk toplumu Batı dünyasına geçen yüzyılın ikinci yarısında açılır ve Batı kültürü ile karşılaşır. Roman, gazete, tiyatro vb. yeni yeni görünmeye başlar yüzde iki okuryazarlı Osmanlı-Türk toplumunun yaşamında. Bu ortamın kültür taşıyıcıları da, hemen tümüyle, kendileri ile yaşıt "Tercüme Odası"ndan gelmiş, Batı'yı tanır kişilerdir. Bunlardan biri de o sıralarda "efendi" düzeyinde olan Münif Paşa'dır. Berlin Üniversitesi'nde ekonomi ve felsefe okumuş. Üç Doğu, üç Batı dilini, ayrıca eski ve yeni Yunancayı biliyor. İlk Türk özerk üniversitesi sayılan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"yi kurmuş 1861 başlarında. Devletin yapamadığını yapıyor: Üniversite düzeyinde hukuk, ekonomi bilimleri konferansları düzenliyor; yabancı dil kursları açarak İngiliz, Fransız dillerini öğretiyor.

Bu Osmanlı bilim derneğinin amaçlarından biri de, bilim ve kültür dergisi çıkarmak. Bu dernek tüzüğünün ikinci maddesinde ayrıntılarıyla yer almıştır. Derginin adının *Mecmua-i Fünun* olacağı aynı maddede yazılıdır. *Mecmua-i Fünun,* bizde çıkan ilk dergidir. Münif Paşa da yazdığı önsözde derginin yabancı ülkelerdeki benzerleriyle boy ölçüşebilecek düzeyde olamayacağını, amaçlarının vatan çocuklarının yetişmesini sağlamak olduğunu belirttikten sonra *Mecmua-i Fünun*'un Türkçede basılan ilk dergi olduğunu söyler. Derginin ikinci sayısında Âli Paşa'nın "iltifatname"si yayımlanır: İmparatorluğun da artık bir dergisi olmasının övüncünü taşıyan mektubunda "... dilimizde bu çeşit bilim eserlerinin ve yararlı dergilerin birincisi" olan *Mecmua-i Fünun*'un çıkışından dolayı memnunluğunu belirtir.

Mecmua-i Fünun'un ilk sayısı 1862 Temmuzunda (Muharrem 1279) çıkar. (Muharrem ayının ilk günü 29 Hazirana rastlarsa da, dergi -dernek tüzüğünün ikinci maddesinde yazılı olduğu üzere- her ayın ilk günü değil, "başlarında" çıkarılacağından, Temmuzda çıktığını kabul etmek yerinde olur.) Dergi, birinci ve ikinci yıllar on ikişer sayı olarak düzenli yayımlanır. Üçüncü yılda, İstanbul büyük bir kolera kıyımına uğrayınca, yayımını aralıklarla sürdürmek, sonra da 33. sayısında durdurmak zorunda kalır. Mayıs 1866'da (Muharrem 1283) 34. sayısıyla dördüncü yılına ve yeniden yayına başlar. On dört sayı çıktıktan sonra beşinci yılında, 1867 Haziranında (Safer 1284) sayısı ile yayımına son verir.

Münif Paşa on beş yıl sonra, Ocak 1883'te (R. evvel 1300 *Mecmua-i Fünun*'u yeniden yayımlar. Ancak bu "birinci yıl, birinci cüz" yazılı sayıda Münif Paşa, "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" başlıklı fıkrayı yayımlamıştır. "Yıldız" sözcüğü Abdülhamid'le özdeşleşmiştir o dönemde, yasak sözcükler listesindedir. Münif Paşa sorguya çekilir. Sorgusunda "Bunda kast aramak alıklıktır," der ve kalkıp gider. *Mecmua-i Fünun* sonuncu döneminin bu ilk sayısında kapatılır. Türk kültür hayatında bir ansiklopedinin tarihi de sona erer.

Mecmua-i Fünun Osmanlı bilim derneğinin yayın organı olarak çıkmıştır. Amacı, toplumu bilim ve kültür yolu ile çağdaşlaştırmak, kitleyi tanımadığı kurum ve kavramlarla karşılaştırmaktı. Münif Paşa derginin niteliklerini şöyle açıklar önsözde: Dergi her ayın başında çıkacaktır. Kapsamı en az otuz iki sayfadır. Herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir dil kullanılacaktır. Dernek üyelerinin yazılarının yanı sıra, dışardan gönderilecek yazılara da yer verilecektir. Her türlü "fen ve sanayi"e yararlı bilgiler yayımlanacaktır. İki önemli yasak getirir Paşa: Din ve politika ile ilgili yazılar dergide yayımlanamaz. Kuşkusuz, bu lâik ve yansız yasakta İmparatorluğun ümmet yapısının payı da vardır. Ama sonraları politika yasağı -İmparatorluk sınırları dışında olmak üzere- kaldırılır. Dördüncü sayıdan başlayarak "Avrupa kültür-bilim dergilerinde de olduğu üzere" dünya siyasasının özetleri, yeni türetilen "Hülâsa-i politikiyye" kavramı altında verilmeye başlar. Din ise hiçbir zaman dergiye de, derneğe de girmez.

Derginin birinci sayısının ilk sayfası üzerinde şu yazılar vardır: *Mecmua-i Fünun*, Eser, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Birinci sene, Cild-i evvel, Numara 1, İstanbul, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda basılmıştır, 1279." Ancak bu, ikinci baskıdır. Daha yaygın olan ilk sayısının birinci baskısı ise Ceride-i Havadis Basımevi'nde basılmıştır. Öbür sayıları yine Ceridehane, Tercüman-ı Ahval ve Artin Manosyan basımevlerinde basılır. Sonra Osmanlı bilim derneği kendi basımevini kurar ve başına Filip Efendi'yi getirir. Dokuzuncu sayısından sonra dergi -bazı atlamalarla- Çiçekpazarı'nda, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası'nda basılır.

Dernek, üyelerinin dışındaki yazarlara açık tutulmuş ise de, dergi, yine üyelerle Münif Paşa'nın kişisel çabalarına bağlı kalmıştır. Derneğe üye olabilmek için istenen nitelikler arasında üç Doğu dilinin birinin yanı sıra Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, Rumcadan birini de bilme koşulu vardır. Üyeler, ders vermek, kitap çevirmek ya da dergide çalışmakla yükümlü kılınmışlardır. Dergideki imzalar o dönemin en seçkin bilim ve kültür adamlarını temsil eder. Bunlardan bazıları sonraları Hukuk Mektebi'nde ve Mülkiye'de ders vermişlerdir. Bu imzalar şunlardır. Ahmet Vefik Paşa, Münif Paşa, Edhem Pertev Paşa, Mehmed Cemil Paşa, Kadri Paşa, Halil Bey, Rıfat Bey, İngiliz Said Paşa, Hekimbaşı Salih Efendi, Aleksandr Karatodori Efendi, Sakızlı Ohannes Efendi, Bekir Sıtkı Efendi, Tarihçi Hayrullah Efendi... Bu adların çoğu birkaç kez sadrazamlık, bakanlık, elçilikte bulunmuş, sonraları katkıları ve eserleriyle kültür ve bilim tarihimize geçmiştir.

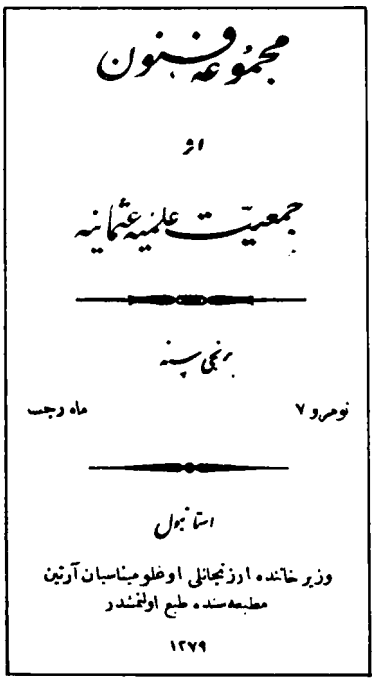
Dergide kitlenin yabancı olduğu bilim ve kültür dallarını, özellikle jeoloji, fizik, biyoloji, coğrafya gibi pozitif bilimleri tanıtma ve öğretme amacıyla yazılmış yazılar yer alıyordu. Tarih, dil, pedagoji, mantık ve -Münif Paşa'nın ısrarla üzerinde durduğu- maliye, ekonomi, felsefe sorunları işleniyordu. Bu yazılarda Batı düşünü ve bilgisi aktarıldığı için, Osmanlı-Türk toplumunun yabancı olduğu kavram ve terim-

İktisadî Yol Arayışları

II. Meşrutiyet dönemi liberallerinin yayın organı, şüphesiz ki *Ulûm-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası*'dır. Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ve Cavid Bey tarafından kurulan derginin ilk sayısı Aralık 1908 tarihinde çıkmıştır. Derginin 27 sayı süren yaşamı Nisan 1911'de sona ermiştir. Derginin ilk sayısında yayımlanan ve kurucuların imzasını taşıyan "Mukaddime ve Program"da önce toplumsal gelişmenin sağlanabilmesi için iktisadî gelişmenin zorunluluğu üzerinde durul-

lerin Türkçe karşılıklarına bir temel oluşturuluyordu. Dergi okuyucuyu yeni bakış ve anlayışlarla karşılaştıran bir ansiklopedi niteliğindeydi. O dönemin özelliği, kitapların bağımsız basılmayıp daha çok gazetelerde "tefrika" olarak yayımlanması idi. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı tiyatro oyunu bile gazetede çıkmıştı. *Mecmua-i Fünun*'da yayımlanan birçok yazı dizisi, dergi sayfaları arasına sıkışmış yüzlerce sayfalık kitaplar niteliğindedir. Kimi konuların başlıkları şöyle: Avrupa Tarihi ve Coğrafyası, Jeoloji Bilimine Giriş, Bilim ile Bilgisizliğin Karşılaştırılması, Yunan Filozofları Tarihi, Üniversite Dersleri, Çalışmanın Gereği, Ulusların Zenginlikleri Bilimi, Telgrafın Tarihi, Türk Grameri, Teori ile Pratik Arasındaki Birlik, Kavâim-i Nakdiye'nin Kaldırılması, "Evrak-ı Nakdiye" Tarihi, Osmanlı Bankası... Bunların çoğu dizidir ve aylarca sürmüştür.

Derginin ileriye yönelik çalışmalarından biri de yazı dili ve harfler konusundaki yayımları ve tutumu olmuştur. Harflerin değiştirilmesi görüşü tarihimizde ilk kez Münif Paşa tarafından Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verilen bir konferansla ortaya atılmıştır. 12 Mayıs 1862'de *13 Zilkade 1278) verilen bu konferans, sonra dergide yayımlanmıştır (no. 14, Temmuz 1863, Safer 1280). Mirza Fethali Ahundov'un harflerle ilgili önerisi de aynı sayıda tartışılmıştır. Batı'dan kavram aktarmada ve genel konularda derginin dili oldukça sade görülmektedir. Bu yeni kavramlar ve dil, Tanzimat'tan sonra çıkan öteki gazete ve dergileri etkilemiştir. Derginin diline örnek olmak, ayrıca gazetecilik anlayışını belirtmek üzere Münif Paşa'nın *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin çıkışıyla ilgili şu parça okunabilir: *"... Bir muktedir zat tarafından her gün çıkmak üzere büyücek bir kıt'ada bir muntazam gazete ihdasına himmet buyurulsa artık matbuatça şimdilik arzu olunacak şey kalmaz.... Avrupa politika gazetelerinin hemen kâffesi her gün çıktıktan başka ekserisi sabah ve akşam iki kere basılır..."* (Sayı 1, 50). Yazar o günlerde çıkan ve koca imparatorlukta sayıları üçü geçmeyen gazetelerin küçük boy oluşundan, aralıklı çıkışından yakınır bu yazısında. "Herkesin anlayacağı bir dille" yazacaklarını söylemesinin de anlamı vardır. Çünkü "tasannu", söz cambazlığı anlamın önüne geçmişti bir önceki 60'lı yıllarda. Münif Paşa ve ekibinin istediği, halkın gözleri kamaşarak okuması değil, anlayarak öğrenmesi idi.

مجموعهٔ فنون

ایله

جمعیت علمیهٔ عثمانیه

سنهٔ سنه

نومرو ۷ ماه رجب

استانبول

وزیر خانده اوزنجیانلی اوغلو میناسیان آرتین

مطبعه سنده طبع اولنمشدر

۱۲۷۹

Mecmua-i Fünun'un 7. sayısı

Dergi 12 x 19 cm. büyüklüğündedir; beş kuruş fiyatla satılmıştır. Beş kuruşun o zamanlar oldukça yüksek olduğu Ebüzziya'nın yakınmalarından anlaşılmaktadır. Yazım yönünden nokta, parantez, dipnotu, x işareti kullanılmış; dergiye "fihrist" ve "hatâsevap cetveli" eklenmiştir. Birinci cilt 512, ikincisi 517 sayfadır. İlk sayılar tükendiğinden, yeniden basılmıştır. Başlangıçta abone sayısı üç yüz iken zamanla artmıştır (Sayfa 4 ve 12'deki açıklamadan). Tükenen ilk sayılarının yeniden basılması ve -sonraları artan- üç yüz aboneye ulaşması, derginin büyük bir ilgi gördüğünü göstermektedir. Agâh Sırrı Levend, Edebiyat-ı Cedide'yi içine alan uzun bir dönem içerisinde, çok önceleri çıkarılan *Mecmua-i Fünun* çapında bir dergiye rastlanmadığını söyler. Bunda Münif Paşa'nın kişisel çabaları ile yazar kadrosunun büyük rolü olduğu açıktır. Bunun içindir ki, *"derginin sayfaları bugün bile ilgiyle okunacak yazılarla doludur. Bunlar (...) baştanbaşa çağdaş Batı düşüncesini yansıtma amacını güden yazılar"*dır (Berkes), *Mecmua-i Fünun*'un Türk kültürüne katkıları üzerinde yaygın, ortak görüş, *Grande Ancyclopedie*'nin 18. yy'da Fransa'da oynadığı rolün bir benzerini 19. yy Türkiyesi'nde oynamış olduğu yolundadır. Bu görüşün tanıklığını o günlerin on beş yaşındaki Ebüzziya'sı yapar. Gençlerin bu ansiklopediye çok şey borçlu olduğunu söyleyen Ebüzziya, *Mecmua-i Fünun*'da çıkan yazılarla bir aydınlanma devri yaşadıklarına işaret eder ve *"bunun içindir ki,"* der, *"Münif Efendi'nin bu eseri ile memleket çocuklarına yaptığı hizmeti, üzülerek yine tekrar edeyim, devlet yapmamış, belki yapanlara engeller çıkarmıştır."* □

KAYNAKÇA

- □ ADIVAR, Adnan, "Islamic and Western Thought in Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, Princeton, 1951.
- □ AKÜNAL Dündar, "Münif Paşa", *Cumhuriyet*, 17-18 Şubat 1972.
- □ BERKES Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
- □ DAVISION R.H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963.
- □ EBÜZZİYA Tevfik, "Münif Paşa", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No. 235, 1910.
- □ ERTUĞ Hasan Refik, "Türkiye'de İlk Akademi", *Hayat Tarih Dergisi*, Yıl 6, Sayı 4, 1970.
- □ LEVEND Agâh Sırrı, *Türk dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 1960.
- □ LEWIS Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2.b., 1968.
- □ MARDİN Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, 2.b., 1983.

makta, sonra Türkiye'nin bir tarım ülkesi olduğu vurgulanmakta ve Türkiye'nin sorunlarının çözümlenmesi amacı ile izlenecek politika "Mesleğimiz her türlü itiraza rağmen itirafa, alenen ve sarahaten itirafa mecburuz ki, serbestî-i mübadele siyaset-i ilmiyyesi olacaktır. Serbestî-i mübadele, beynelmilel ticaretin havail ve mevaniden âzade olarak icrası bizce bir kaide-i esasiyye-i iktisadiyyedir, adeta bir kanundur. Bu kanunu müdafaa edeceğiz" denilerek açıklanmaktadır.

Dergide iktisat, sosyoloji ve felsefe alanlarında Cavid, Faik Nüzhet, Ahmet Muhtar, Nâzım Ragıp, Bedi Nuri, Ahmed Şuayb, Halide Edib (Adıvar), Rıza Tevfik gibi dönemin ileri gelen iktisatçıları, sosyologları, siyasetçileri ve düşünürleri yazmışlardır.

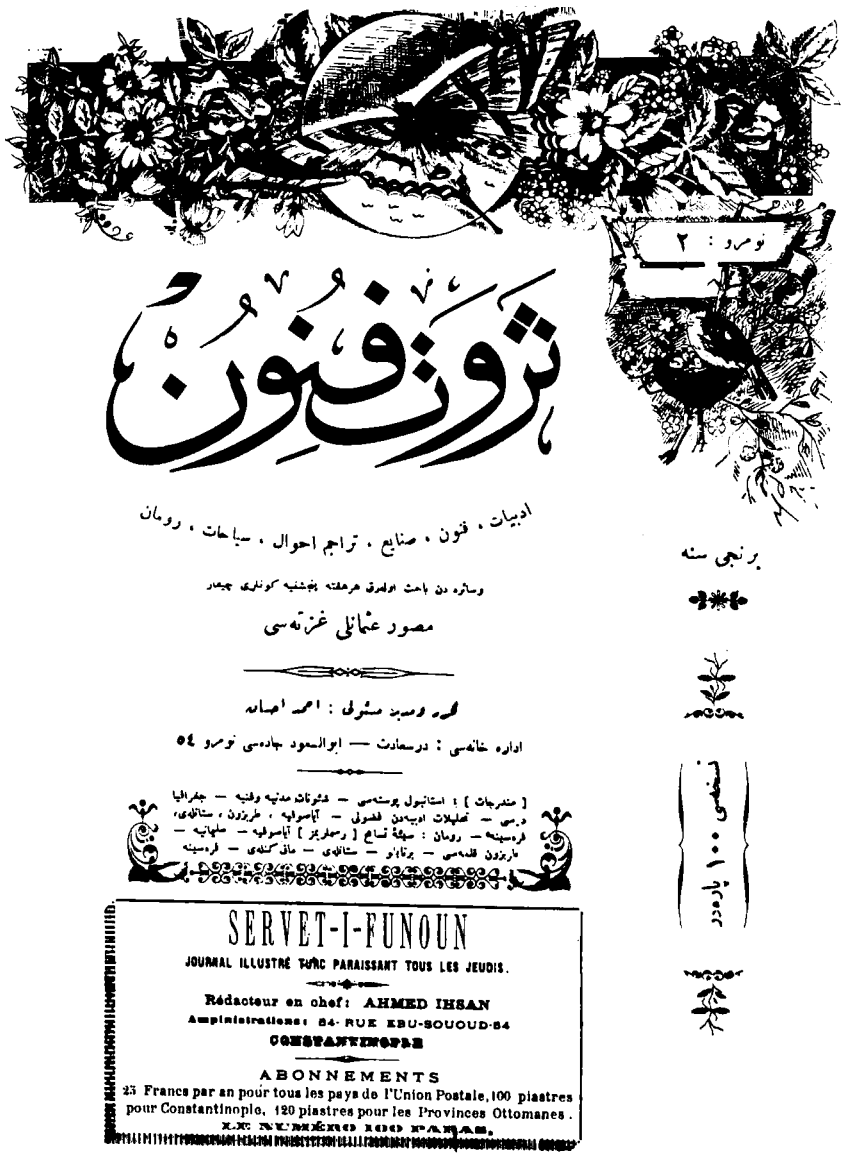
Dönemin ikinci önemli iktisat dergisi, liberal iktisat anlayışına alternatif oluşturmak amacı ile Şubat 1915 tarihinde çıkmıştır. "Millî İktisat" politikasını ilke olarak belinmeseyen bu yayın, *İktisadiyyat Mecmuası* adını taşımaktadır. Haftalık olarak 69 sayı yayımlanan derginin geniş bir yazı kadrosu bulunmaktadır. İttihat ve Terakki'nin malî desteğine sahip olan dergi Kasım 1917 tarihine kadar yayımlanmıştır.

Türkçülük Düşüncesinin Yaygınlaşması

Osmanlı Devleti'nin sürekli gerileyişinin önlenmesi, yeniden eski gücüne kavuşması için 20. yy'ın başlarında çeşitli öneriler ortaya atılmıştır. İleri sürülen düşünceler, başlıca üç grupta toplanabilir: Türkçülük, İslâmcılık ve Osmanlıcılık.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, dönemin aydınlarının önemli bir bölümü Türkçülük ideolojisinin etrafında toplanmış, bir kurtuluş ümidi ile Türkçülük anlayışına dört elle sarılmıştır. Bu anlayışın İttihat ve Terakki içinde de güç kazanması sonucu, Türkçülük düşüncesini savunan birçok dergi birbiri ardına yayın piyasasına girmiştir.

Türk milliyetçiliğini temel alarak kurulan ilk örgüt, "Türk Derneği" adını taşımaktadır. 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'a gelen Yusuf Akçura, burada Necip Asım (Yazıksız) ve Veled Çelebi (İzbudak) gibi bazı Türkçüler ile görüşmüş, bunun sonucu olarak 25 Aralık 1908 tarihinde Türk Derneği kurulmuştur. Amacı "Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mazi ve haldeki âsâr, ef'al, ahval ve muhiti öğrenmeye ve öğretmeye çalışmak, yani Türklerin âsâr-ı atîkasını, tarihini, lisanlarını avam ve havas edebiyatını, etnografya ve etnolojisini, ahvâl-i içtimaiyye ve medeniyet-i hâzıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp taraştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak ve dili-

ثروت فنون

ادبیات ، فنون ، صنایع ، تراجم احوال ، سیاحات ، رومان

مصور عثمانلی غزتهسی

SERVET-I-FUNOUN

JOURNAL ILLUSTRÉ TURC PARAISSANT TOUS LES JEUDIS.

Rédacteur en chef: AHMED IHSAN

CONSTANTINOPLE

ABONNEMENTS

استانبول

(عالم) مطبعهسی احمد احسان وشرکاسی

SERVET-İ FÜNUN: İlk sayısı 17 Mart 1891'de yayımlanmış, çıkış amacına uygun olarak önceleri daha çok fen konularına yer vermişti. Recaizade Ekrem'in 1895'te dergiye birçok genç yazarı toplamasıyla edebiyat ağırlık kazandı. Bu topluluğun oluşturduğu edebiyat hareketine de Servet-i Fünun Edebiyatı dendi. II. Meşrutiyet'ten sonra Fecr-i Âti topluluğuna bağlı edebiyatçıların da yeraldığı dergi kısa bir süre günlük olarak çıktı, bir ara da magazin ve ilan dergisi haline dönüştü. Cumhuriyet döneminde de yayımını sürdüren Servet-i Fünun bir süre Uyanış adıyla çıktı ve 25 Mayıs 1944'te yayımlanan 2464. sayısıyla kapandı.

AHMET İHSAN [TOKGÖZ] (1866-1942): Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten hemen sonra 1886'da Şafak dergisini çıkararak basın yaşamına atıldı. 1889'da çıkardığı Umran dergisi de kapatılınca yalnızca fen konularında dergi çıkarma izni alabilen Ahmed İhsan, yayın hakkını satın aldığı Servet gazetesini 1891'de Servet-i Fünun adıyla dergiye dönüştürdü. Yaşamının sonuna değin yayımını sürdürdüğü Servet-i Fünun'un yanı sıra kitap yayımcılığı ve matbaacılık yaptı, bazı resmî görevlerde ve Cumhuriyet'ten sonra da milletvekilliğinde bulundu.

mizin açık, sade, güzel ilim lisanı olabilecek surette geniş bir medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak ve imlâsını ona göre tetkik etmek" olan dernek, birkaç kitap yayımladıktan sonra, 1911 yılında *Türk Derneği* adlı bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Oldukça kapalı bir yapıya sahip olan dernek, ancak belirli bir kitleye hitap edebilmiş, bunun bir sonucu olarak *Türk Derneği* dergisi sadece 7 sayı yayımlandıktan sonra kapanmıştır. Yayın süresi boyunca dergide, derneğin amaçlarına uygun inceleme ve araştırmalar yayımlanmıştır.

Türk Derneği dergisinin kapanmasından kısa bir süre sonra "Türk Yurdu Cemiyeti" kurulmuştur. Ağustos 1911 tarihinde faaliyete geçen dernek, *Türk Yurdu* adını taşıyan bir dergi çıkarmıştır. İmtiyazı Mehmet Emin Bey tarafından alınan dergi, Yusuf Akçura tarafından yönetilmiştir. Derginin yayınından önce benimsenen programa göre, dergide yer alacak yazıların sade, kitlenin anlayabileceği bir dille yazılması, öncelikle çeşitli Türk kavimlerinin sorunlarının, kültürlerinin, yapılarının işlenmesi, iç politikadan söz edilirken parti ayrımı yapılmaması, buna karşılık dış politikada "Türk âleminin menfaatlerini müdafaa etmenin esas alınması" ilkeleri kabul edilmiştir.

Türk Yurdu Derneği, 1913 ve 1914 yıllarında halkın her kesiminin rahatça anlayabileceği, onları milliyet düşüncesi etrafında toplayabilecek iki dergi daha çıkarmıştır. Her ikisi de Celâl Sahir (Erozan)'in yönetiminde çıkan bu dergiler *Halka Doğru* ve *Türk Sözü* adlarını taşımaktadır.

İlk sayısı Nisan 1913'te çıkan *Halka Doğru* dergisinde Halide Edib (Adıvar), Yusuf Akçura, Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Celal Sahir (Erozan), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Âkil Muhtar (Koyuncu), Ali Canip (Yöntem), Ali Ulvi (Elöve) Kâzım Nami (Duru), Mehmed Fuad (Köprülü), Ziya Gökalp, Mehmet Emin (Yurdakul), Memduh Şevket (Esendal) gibi Türk edebiyatının ve siyasetinin önde gelen isimleri yer almıştır. Haftalık olarak yayımlanan dergi, bir yıl çıktıktan sonra kapanmıştır.

"Halka doğru gitmek, halk için çalışmak" şiarı ile yayın hayatına başlayan *Türk Sözü* dergisinin ilk sayısı Nisan 1914 tarihini taşımaktadır. *Halka Doğru* gibi haftalık olarak yayımlanan dergi 16 sayı sonra kapanmıştır. Başyazarlığını tanınmış hikâyeci Ömer Seyfeddin'in yaptığı derginin amacı, ilk sayısında *"Türk Sözü* uyanan, âlim ve milliyetine âşık yüksek Türk gençliği ile hâlâ uyuyan ve bir ışık bekleyen Türk halkı arasında bir kapıdır. Gençlik o kapıdan girmekle alçalmayacak, bilâkis halkı, yani kendi varlığını, kendi milletini yükseltecek, kendine benzetecektir" denilerek ortaya konulmuştur.

Dönemin önemli, önde gelen dergilerinden biri de Selânik'te yayımlanan *Genç Kalemler*'dir. "Edebî, ilmî risale-i nîm-mah" olan derginin ilk sekiz sayısı *Hüsün ve Şiir* adını taşımaktadır. *Hüsün ve Şiir*'in ilk üç sayısı Manastır'da basılmış, derginin idare merkezi daha sonra Selânik'e gelmiştir. Dergi, ününü ikinci cildin ilk sayısında çıkan "Yeni Lisan" başlıklı yazı ile sağlamıştır. Ömer Seyfeddin tarafından yazılan, ancak imza yerine bir soru işareti konulan bu yazıda, ulusal birliğin sağlanmasında dilin önemi üzerinde durulmakta, ulusal bir edebiyatın ancak ulusal bir dil ile gerçekleşebileceği belirtilmekte ve *"Türkler, ancak kuvvetli ve ciddi terakki ile hâkimiyetlerini, mevcudiyetlerini muhafaza edebilirler. Terakki ise ilmin, fennin, edebiyatın hepimiz arasında intişarına bağlıdır. Bunları neşr için lâzım olan millî ve umumî bir lisandır. Millî ve tabiî bir lisan olmazsa, ilim, fen, edebiyat yine bugünkü gibi muamma halinde kalacaktır. Ancak zevk ve şehvet, riya, temellük mevzularına lâyık olan o süslü lisanı, eski lisanı, beş asırlık bir mantıksızlığın, bir tuhaflığın doğurduğu dünkü Türk lisanını terk edelim. Esaslariyle, kaideleriyle yaşayacak olan, konuşulan Türkçemizi yazalım."* denilmektedir. Ulusal bir dil anlayışını gündeme getiren bu yazı çeşitli kesimlerin eleştirisine uğramış, tepkiyle karşılanmıştır. Önce *Servet-i Fünûn* dergisinde Köprülüzade Mehmed Fuad, daha sonra *Rübab* dergisinde Yakup Kadri, *Genç Kalemler*'de çıkan yazıyı eleştirmiş, bu yazıda ele alınan görüşlere katılmadıklarını açıklamışlardır. Oldukça sert olan yazısında Yakup Kadri, *"Yeni... Satıyorlar. Kaça? Nasıl? Bilmiyorum fakat satıyorlar. İki yıldır gazetelerde ilânlarını görmediniz mi? Yeni lisan, yeni fikir, yeni hayat. Ey görgüsüz çocuk ruhlu kimseler; ey yeni köprülerin, yeni evlerin, yeni bayramlık elbiselerin vakit vakit size temin ettiği zevki, saadeti dudaklarınıza verdiği hande-i neşâtı daha ziyade genişletmek isterseniz -şüphesiz ki istersiniz- gidiniz, koşunuz, satıyorlar: Selânik'te 'yeni fikir' 'yeni hayat, 'yeni lisan'..."* demekte, sonra konuyu çarpıtarak şunları yazmaktadır: *"Biz Osmanlıyız ve bu Osmanlı lisanıdır: İstiyorlar ki biz Çağatay olalım ve Çağatayca söyleyelim. Hayır, bu kabil olmayacaktır. Hayır... Zavallı yenilik, zavallı bayramlık elbiselere benzeyen garip yenilik."* Bu sert eleştiri bile, derginin ne denli etkin olduğunu, bazı kesimleri ne denli rahatsız ettiğini ortaya koyacak niteliktedir.

Yayınına iki yıl devam eden *Genç Kalemler* dergisi Ziya Gökalp'in katılmasından sonra Türkçülük akımının sözcüsü durumuna gelmiştir. Gökalp'in birçok şiiri bu dergide yayımlanmıştır. Derginin yazarları arasında, Yunus Nadi (Abalıoğlu), Süleyman Nesib, Celâl Sahir (Erozan), Kâzım Nami (Duru), Tevfik Fikret, Hüseyin Siret (Özsever), Tahsin Nahid, Hüseyin Suat (Yalçın), Fazıl Ahmet (Aykaç), Enis Avni (Aka Gündüz), Süleyman Nazif, Hüseyin Dâniş (Pedram), Âkil Muhtar (Koyun-

Mecmua-i Ebüzziya

112 sahifeyi havi risale-i şehriyedir.

Mecmua-i Ebüzziya edebiyat-ı cedidenin taraftarıdır.

Mecmua-i Ebüzziya maarif-i garbiyenin vasıta-i intişarıdır.

Mecmua-i Ebüzziya imla-yı Türkide muhafazakarane tadilat-ı makuleye itina eder.

Mecmua-i Ebüzziya kavaid-i lisaniyemizi muhafazada eser-i kudemaya iktifa eder.

Mecmua-i Ebüzziya tarihin, fakat nâşinîde vakayiini mükildir.

Mecmua-i Ebüzziya hadisat-ı cevviye ve arzıyeye müteallik mebahis-i cedideyi şamildir.

Mecmua-i Ebüzziya tertib-i tasavvurca âsâr-ı güzideden sayılan romanları tercüme ile erbab-ı mütalaayı müstefid ve memnun eder.

Mecmua-i Ebüzziya bedayi-i nefise ve vakayi-i medeniyeye müteallik menakıb ile takib-i reyb-ül-menun eder.

Mecmua-i Ebüzziya meşahir-i akvamın teracim-i ahvaliyle tesavirini derc eyler.

Mecmua-i Ebüzziya sahaif-i mürettebiyesini nümune-i imtisal olacak muahazat-ı edebiye ve mülâhazat-ı felsefiye ile mezc eyler.

Mecmua-i Ebüzziya hariçten gönderilecek âsârı kabul eylemez.

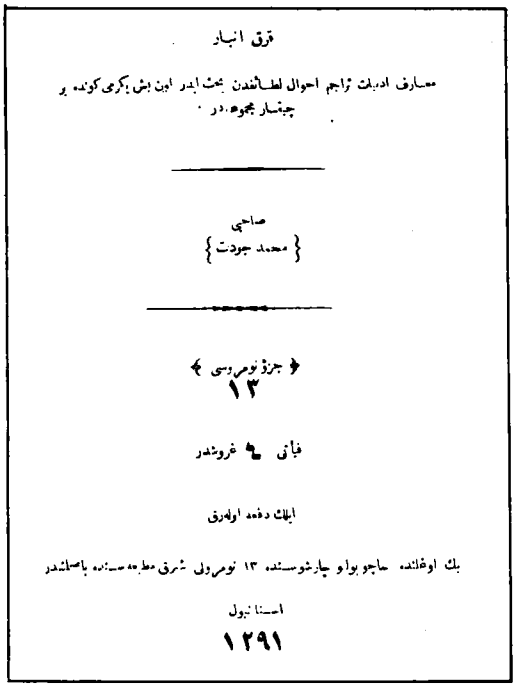
Mecmua-i Ebüzziya tâbi olduğu nizamât-ı mevzuadan hiçbir suretle udûl eylemez.

Rüfeka-yı daime-i tahrir: Gülnar Hanım (Madam dö Lebedef), Von der Goltz Paşa, Âli Beyefendi, Sırrı Beyefendi, Said Beyefendi, Sedad Beyefendi (Cevdet Paşazade), Reşad Paşa (İskenderzade), Andriya Kupas Efendi, Fehmi Efendi (Talip Faikizade), Salih Zeki Bey, İsmail Bey (Alişanzade), İbrahim Şakir Bey (Tabib), Mehmed Tahir Bey, Şefik Bey, Tevfik Ziya Bey, Ahmed Rasim Efendi, Mehmed Rüşdü Bey, Necib Âsım Bey, Cenab Şehabeddin Bey, Mustafa Âsım Efendi, Osman Sami Bey, Haydar Zafer Bey, Veli Rakım Bey.

Beher cüz'ü: 5 guruştur.

MECMUA-İ EBÜZZİYA'NIN DUYURUSU: Basın ve basım tekniği alanlarında birtakım yeniliklerin öncüsü olan Ebüzziya Tevfik Bey, Mecmua'i Ebüzziya'yı yanda görülen ve yukarıda çevrimyazısı verilen duyuru ile tanıtmıştı. Bu duyuru, basın alanındaki ilk "reklam"lardan biri olması yönünden de önem taşımaktadır.

فرق انبار

معارف ادبیات تراجم احوال لطائفدن بحث ایدر اون بش یکرمی کوندہ بر
چیقار مجموعہ در .

صاحبی
{ محمد جودت }

جزؤ نومروسی
۱۳

فیاتی غروشدر

ایلك دفعہ اولہرق

بك اوغلندہ حاجی بیرام چارشوسندہ ۱۳ نومرولی شرق مطبعہ سندہ باصلمشدر

استانبول
۱۲۹۱

KIRKANBAR: Ahmed Midhat Efendi'nin sürgünde bulunduğu sırada Mehmed Cevdet adına çıkarttığı bu dergi 1873-1876 arasında 34 sayı çıkmıştır. Alt başlığındaki "maarif, edebiyat, teracim-i ahvâl, letaifden bahseder" sözüne uygun olarak birbiriyle ilgisiz birçok konuya yer vermiştir.

cu), Şehabeddin Süleyman ve Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi tanınmış kişiler bulunmaktadır.

1917-1918 yıllarında İstanbul'da Türk Ocakları tarafından yayımlanan *Yeni Mecmua* da, dönemin önde gelen, Türkçülük düşüncesi yanlısı dergilerinden biri olarak sayılmalıdır.

İslâmcı Görüşün Dergileri

II. Meşrutiyet döneminde İslâmcı dünya görüşü oldukça yaygınlık kazanmış, bu görüşü savunanlar oldukça çok sayıda süreli yayın çıkarmışlardır.

Bu yayınlar arasında en önemlisi şüphesiz ki *Sebilü'r-Reşad*'dır. "Siyasî, dinî, ilmî, edebî, ahlâkî" konulardan söz eden derginin ilk 182 sayısı *Sırat-ı Müstakîm* adı ile yayımlanmıştır. İlk sayısı Eylül 1908 tarihinde çıkan derginin sahibi Eşref Edib (Fergan)'dır. Haftalık olarak yayımlanan *Sebilü'r-Reşad*'da dönemin önde gelen İslâmcı yazarlarının yazıları yayımlanmıştır. Yazarlar arasında, derginin isim babası Mehmet Akif (Ersoy), Manastırlı İsmail Hakkı, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Babanzade Ahmet Naim, Bursalı Mehmed Tahir, Ebülûla (Mardin), Mithat Cemal (Kuntay), Halim Sabit (Şibay) gibi kişiler bulunmaktadır. Dergi, sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde değil, diğer İslâm ülkelerinde de beğenilmiş ve okunmuştur.

1908-1912 yılları arasında Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye tarafından yayımlanan *Beyanü'l-Hak* dönemin bir diğer önemli İslâmcı dergisidir. Haftalık olarak yayımlanan derginin başyazarlığını Mustafa Sabri Efendi yapmıştır.

"Tasavvufî, dinî, siyasî, ahlâkî, edebî, Türk ceride-i İslâmiyesi" olan *Ceride-i Sufiye*, 1910-1920 yılları arasında haftalık olarak yayımlanmıştır. Derginin başyazarlığını bir süre Ali Fuat (Başgil) yapmıştır. Başlığının altında *"Rehber şeriat-i Muhammediye, kefil hukuk-ı Osmaniye, hâdim millet-i İslâmiyedir"* ibaresine yer verilen dergide din, tasavvuf, felsefe ve edebiyat konularında yazılar çıkmıştır. *Ceride-i Sufiye*'nin yazarları arasında Ali Fuad, Gelenbevî Mustafa, Fazıl (Berki), Bursalı Mehmet Tahir, Tahirü'l-Mevlevî (Tahir Olgun), Ahmet Muhtar Paşa, Hamamizade İhsan, Ahmed Ferid, Rıza Tevfik, İbnülemin Mahmut Kemal (İnal) gibi dönemin ileri gelen birtakım yazarları bulunmaktadır.

Dönemin bir diğer önemli İslâmcı dergisi, *"Meşihat-i celîle-i İslâmiye'nin ceride-i resmiyesi"* olan *Ceride-i İlmiye*'dir. Dergi 1915-1922 yılları arasında aylık olarak yayımlanmıştır. Şeyhülislâmlık makamının resmî organı olan bu derginin ilk sayısında medreselerin ıslahı üzerinde durulmuş, "Islah-ı Medrese Nizamnâmesi" yayımlanmıştır. Dergide, Şeyhülislamlık makamı ile ilgili haberler, medreselerle şer'î mahkemelere ilişkin yazılar çıkmıştır. Bu arada, savaşla ilgili olarak yayımlanan fetvalar, iradeler de dergide yeralmıştır.

"Cemiyet-i Hayriye-i İslâmiyye" tarafından yayımlanan *Cihan-ı İslâm* dergisi de dönemin ilginç süreli yayınlarından biridir. 10 günde bir yayımlanan dergi Türkçe, Arapça, Farsça ve Urduca dillerinde çıkmıştır.

Şehsuvarzade Mehmed Behçet tarafından çıkarılan ve "dinî, ilmî, iktisadî, içtimaî, edebî" bir dergi olan *el-Medaris* 1913 yılında yayın hayatına atılmıştır. İlk sayıda yayımlanan bir yazıda, böyle bir derginin çıkarılmasından amacın İslâm medreselerinin ve buralarda okuyan öğrencilerin çıkarlarının korunması olduğu belirtilmiştir. *el-Medaris*, İslâmcı dünya görüşünün gençliğe nasıl baktığını göstermesi açısından önem taşıyan bir dergidir.

Mizah Dergileri

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra çıkan süreli yayınlar arasında mizaha ilişkin olanlar sayısal bakımdan ilk sıralarda bulunmaktadır. Belki de II. Abdülhamid'in baskı dolu yıllarına tepki olarak oluşan bu durum, aynı zamanda kitlenin "rahatlamayı gülerek karşılama" anlayışının ifadesidir. Mizah yayınlarında yer alan yazıların, fıkraların, çizgilerin önemli bir bölümü, özellikle 1908-1909 yıllarında, geçmişin eleştirisi, II. Abdülhamid ve çevresindeki kişilerin yerilmesi üzerinedir. Daha sonraki yıllarda ise İttihat ve Terakki'nin çeşitli eylemleri mizah dergilerinin temel konuları olmuştur.

1908-1918 yılları arasında yayımlanan ve çoğu gazete biçiminde olan süreli yayınların ömrü, birkaçı hariç, genellikle kısa olmuş, çoğu ilk sayıdan sonra kapanmış, kalanlar ise ancak üç beş sayı çıkabilmiştir. Yine bu süreli yayınların önemli bir bölümü sayfa sayısı itibariyle oldukça küçük hacimdedir.

Dönemin mizah anlayışına damgasını vuran iki büyük dergi bulunmaktadır: *Kalem* ve *Cem*.

Dönemin ilk büyük mizah dergisi olan *Kalem*, Ağustos 1908 tarihinde yayına başlamıştır. Derginin kurucuları Salâh Cimcoz ve Celal Esat (Arseven)'dır. Dönemin politikacılarının ve uyguladıkları politikaların ele alındığı, mizahî bir yaklaşımla değerlendirildiği *Kalem*'de Mithat Cemal (Kuntay), İzzet Melih (Devrim), Raif Necdet (Kes-

telli), Cenap Şehabettin, Süleyman Nazif, Hüseyin Suat (Yalçın), Celâl Sahir (Erozan), Ahmed Rasim, Refik Halid (Karay) gibi yazarlar çalışmıştır. Daha sonra kendi adını verdiği bir dergi çıkaran karikatürist Cemil Cem'in ilk eserleri de *Kalem*'de basılmıştır. Dergide çeviri yazılar ve yabancı dergilerden alınma karikatürler de basılmıştır. *Kalem*, 1911 yılında kapanmıştır.

"Türk karikatürünün babası" olarak kabul edilen Cemil Cem tarafından çıkarılan *Cem* dergisi, dönemin ikinci büyük mizah yayınıdır. Ekim 1910 tarihinde yayımlanmaya başlayan derginin başyazarlığını Refik Halid (Karay) yapmıştır. Özellikle aydın kesim tarafından beğenilen *Cem* dergisi 32. sayısından sonra kapatılmış, ancak daha sonra yayımlanmasına izin verilmiştir. Fakat, bu ikinci yayın dönemi kısa sürmüş ve *Cem*, 43. sayısından sonra bir kez daha kapatılmıştır. Ekim 1911 tarihindeki bu ikinci kapanıştan 16 yıl sonra 1927 yılında yeniden yayın hayatına girmiştir. Ne var ki, dergi bu kez de Cemil Cem'in yaptığı Recep Peker ile ilgili bir karikatür yüzünden Mayıs 1929 tarihinde üçüncü kez kapatılmıştır.

Türk mizah tarihi içinde büyük önem taşıyan *Kalem* ve *Cem* dergilerinin her ikisi de kısmen Fransızca olarak yayımlanmıştır.

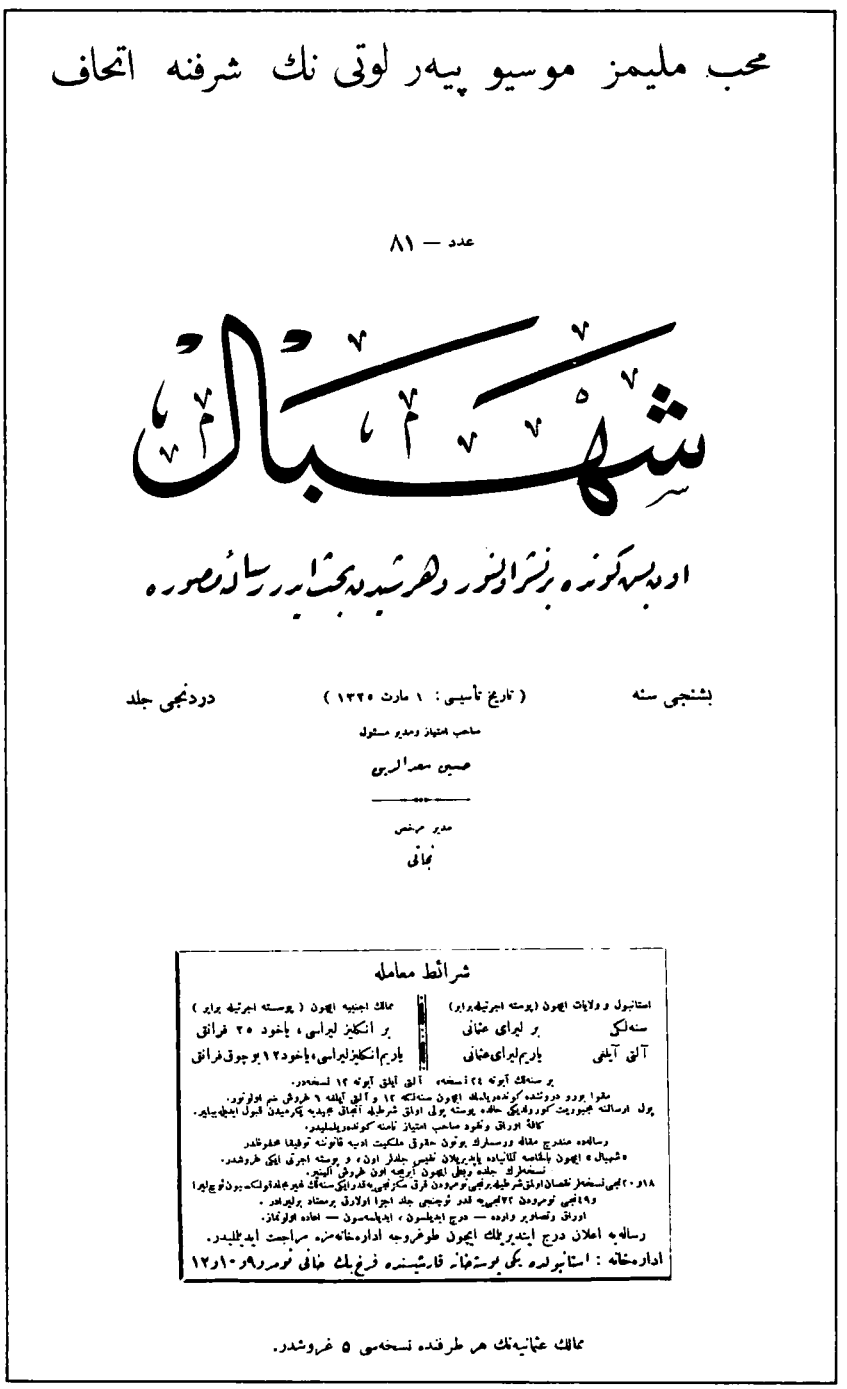
Çocuklara Yönelik Yayınlar

II. Meşrutiyet döneminde oldukça çok sayıda çocuk dergisi yayımlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde çocuklara yönelik olarak yapılan ilk yayın 1869 tarihli bir ilâvedir. *Mümeyyiz* gazetesi tarafından hazırlanan bu ilâvenin her sayısı başka renkte basılmıştır. Bu ilk yayını çok sonra, 1896 yılında *Çocuklara Mahsus Gazete* izlemiştir. 1904 yılında da *Çocuk Bahçesi* yayımlanmıştır.

1908-1918 yılları arasında yayımlanan çocuk dergileri genellikle birbirinin benzeridir. Hemen hemen tümü çocukların genel kültür düzeylerinin artmasına yöneliktir.

1909-1910 yılları arasında yayımlanan *Arkadaş*, dönemin çocuk dergilerinin öncülerindendir. Dergi, öğrencilerin dersten artakalan boş zamanlarını iyi değerlendirebilmelerini sağlamak amacı ile yayımlanmıştır. Dergide ders konularını destekleyici nitelikte öğretici yazılar ve tanınmış edebiyatçılardan seçme parçalar bulunmaktadır. Ayrıca, her sayfanın altına bir atasözü yazılmıştır.

Mehmet Sırrı tarafından 1911-1912 yılları arasında İzmir'de yayımlanan *Talebe, Muallim* Ahmet Halit (Yaşaroğlu) tarafından 1913-1918 yılları arasında İstanbul'da çıkarılan *Talebe Defteri*, Giridî Rahmi Bey tarafından yayımlanan *Çocuk Yurdu* dergileri önemli çocuk dergileri arasındadır. 1913-1914

محب ملیمز موسیو پیه‌ر لوتی نك شرفنه اتحاف

عدد — ۸۱

شهبال

ادبی، حکمی، بر تشرّ انسور، دفعه‌سیدر محابره رساله‌سیدر

بشنجی سنه (تاریخ تأسیسی: ۱ مارت ۱۳۲۰) دردنجی جلد

صاحب امتیاز ومدیر مسئول
حسین مصطفی بی

مدیر مرخص
نجاتی

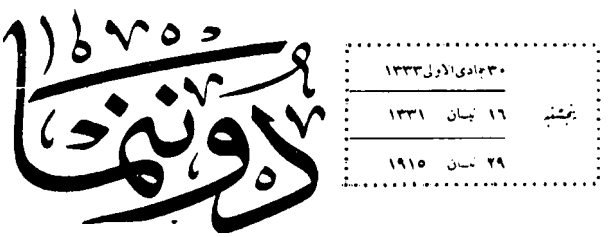
شرائط معامله

استانبول و ولایات اهون (پوسته اجرتیله‌برابر)	ممالك اجنبیه اهون (پوسته اجرتیله برابر)
سنه‌لکی بر لیرای عثمانی	بر انکلیز لیراسی، یاخود ۲۵ فرانك
آلتی آیلغی یارم لیرای عثمانی	یارم انکلیز لیراسی، یاخود ۱۲ بوچوق فرانك

بر سنه‌لك آبونه ۲۴ نسخه، آلتی آیلق آبونه ۱۲ نسخه‌در.
مقدما یورو دوتنده گوندریلمك اهون سنه‌لکه ۱۲ و آلتی آیلکه ۶ غروشی ضم اولونور.
پول ارسالنه مجبوریت گورولدیکی حالده پوسته پولی اوراق شرطیه آلمانی جهتیه بکارمیدن قبول ایدیلمیاور.
کافهٔ اوراق وکتوه صاحب امتیاز نامنه گوندریلمیدر.
رساله‌ده مندرج مقاله وروسملرك بوتون حقوق ملکیت ادبیه قانونیه توفیقا محفوظدر.
«شهبال» اهون بالمقابله کلیاده یاپدیریلان نفیس جلدلر اوزره بر پوسته اجرتی ایکی غروشدر.
نسخه‌لرك جلده وبعل اهون آیرجه اون غروشی المیور.
۱۸ و ۲۰ نجی نسخه‌لر نقصان اوراق شرطیه برقیی توسرودن قرق، سکرقیی‌یه قدر ایکی سنه‌لك غیر جلدلو کتب بیوندولیه‌ایر.
۱۹ نجی نسخه‌دن ۲۲ نجی یه قدر توجیهی جلد اجرا اولارق برمعتاد برلیرادر.
اوراق وتصاویر وارده — درج ایدیلسون، ایدیلمسون — اعاده اولونماز.
رساله‌یه اعلان درج ایتدیرملك اهون طوغریدن طوغریه اداره‌خانه‌سنه مراجعت ایدیلیدر.
اداره‌خانه: استانبولده بکی پوسته‌خانه قارشیسنده فرنجیلك خانی نومرو ۹ و ۱۰ و ۱۲

ممالك عثمانیه‌نك هر طرفنده نسخه‌سی ۵ غروشدر.

ŞEHBÂL: Hüseyin Sadeddin (Arel)'in 14 Mart 1909'da yayımlamaya başladığı Şehbâl, bizde magazin dergiciliğinin ilk başarılı örneğidir. Bunda kâğıt ve baskı kalitesinin de rolü vardır. Güncel konuların yanı sıra edebiyat ve müziğe de yer veren Şehbâl, 23 Temmuz 1914'te yayımlanan 100. sayısıyla kapanmıştır.

DONANMA: Donanma Cemiyeti tarafından Mart 1910'da çıkarılmaya başlandı. Cemiyetin güçlenmesini, bir Türk donanmasının oluşmasını sağlamaya yönelik yazıların yanı sıra çeşitli konulara yer verdi. Dönemin tanınmış imzalarının hemen hepsinin yazılarını yayımlayan dergi, aylık olarak çıkan ilk 49 sayısında ileri bir teknikle, bol resimle basıldı. Kasım 1917'de yayımlanan 149. sayısıyla son buldu.

yılları arasında Mehmed Zihni tarafından çıkarılan, haftalık ve resimlerle süslenmiş *Çocuk Bahçesi* dergisi ile 1914 yılında Tevfik Nureddin tarafından "mini mini çocukların arkadaşıdır" şiarıyla yayımlanan *Çocuk Dostu* dergisi de çocuklara yönelik dergilerin öncüleri arasındadır.

Tevfik Nureddin tarafından 1913-1914 yılları arasında haftalık olarak 75 sayı yayımlanan ve "çocukların fikirlerinin açılmasına çalışır millî mecmua" olan *Çocuk Dünyası*, çocuklara tiyatro sevgisini aşılamaya çalışması bakımından diğer dergilerden farklıdır. Leon Lütfi tarafından çıkarılan ve başyazarlığını Baha Tevfik'in yaptığı, 1913-1914 yılları arasında yayınlanan *Çocuk Duygusu* dergisi de ilk kez "resimli roman" yayımlayarak bu alanda öncü olmuştur.

Kadınlara Yönelik Dergiler

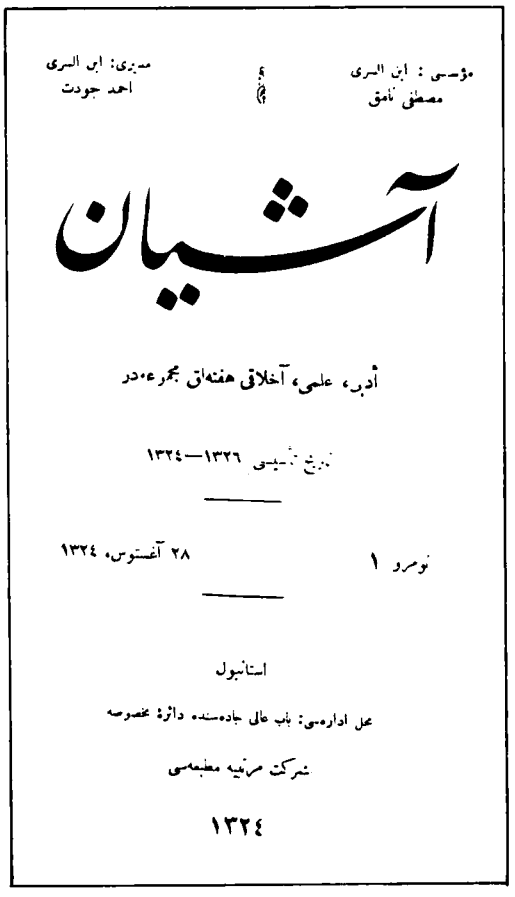
Kadınlara yönelik olarak çıkan ilk dergi *İnsaniyet*'ten sonra uzun yıllar bu alan boş kalmış ve yeni bir dergi yayımlanmamıştır. Ancak, Meşrutiyet'in ilânından sonra, bu alan da çeşitli dergiler tarafından doldurulmuştur. 1908-1918 yılları arasında kadınlara yönelik olarak yayımlanan dergilerin sayısı ona yakındır.

Mehmet Rauf tarafından Eylül 1908 tarihinde çıkarılan resimli bir dergi olan *Mehasin*, 1908 yılında yayına başlayan haftalık ve resimli *Demet*, 1912 yılında Ulviye Mevlân tarafından çıkarılan *Kadınlar Dünyası* bu alandaki önemli dergilerden birkaçıdır.

Bu dönemde *Kadın* adı altında yayımlanan iki ayrı dergi bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1908-1909 yılları arasında haftalık olarak çıkan ve yayın hayatı 30 sayı süren, Enis Avni (Aka Gündüz) tarafından yönetilen dergidir. Selânik'te yayımlanan bu derginin ilk sayısında *"Nisaî bir gazete... öyle nisaî bir risale ki umuma şâmil olsun. Aristokrasi denilen o mevhum hayat-ı kibarane-i hiçîden, hayalden, muhayyelât-ı asabiyyeden ve himayet-i marizaneden mümkin olduğu kadar uzak bulunsun... Kulübeden konağa, saraydan fakirhaneye, havastan avama, vasattan en ileriye bir nirengi çizerek küçük küçük düğümlerle yapılmış bir fikir ve malûmat ağı gibi muhit-i nisaîmizi kaplasın..."* denilmektedir. Bu derginin yazarları arasında Enis Avni, Mehmed Cavid (Maliyeci) Ali Canip (Yöntem), Baha Tevfik, Kâzım Nami (Duru), Tahsin Nahid, Ömer Seyfeddin, Abdullah Cevdet, Mehmet Emin, Nigâr binti Osman gibi kişiler bulunmaktadır.

Kadın adını taşıyan ikinci dergi, 1911-1912 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu dergide şiir, hikâye, edebî makale gibi yazılarla birlikte, daha çok kadınları ilgilendiren moda, çocuk bakımı ve terbiyesi üzerine yazılar yer almıştır. Yaşar Nezihe, İffet Neriman, Hüseyin Cahit (Yalçın), İzzet Melih (Devrim), Köprülüzade Mehmed Fuad, Celâl Sahir, Süleyman Nesib, Tahsin Nahid, Abdullah Cevdet, Bezmi Nusret (Kaygusuz) derginin yazarları arasındadır.

ÂŞİYAN: 10 Eylül 1908-12 Mart 1909 arasında 26 sayı yayımlandı. Edebiyat ağırlıklı dergide Fransızcadan yapılmış çeviriler de sıkça yer aldı. Dergide adlarına rastlanan yazarlar arasında Abdülhak Hâmid (Tarhan), Cenab Şehabeddin, Tevfik Fikret, Hüseyin Cahid (Yalçın), Ahmed Haşim ve Faik Âli (Ozansoy) de vardır.

Diğer Dergiler

1908-1918 döneminde çıkmakla beraber yukarıdaki sınıflardırmaların dışında kalan başka dergiler de bulunmaktadır. Bu dergilere kısaca değinmek yararlı olacaktır.

1910 yılı sonlarında İstanbul'a gelen Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İçtihad*, dönemin dikkate değer dergilerinden biridir. İttihat ve Terakki ile Abdullah Cevdet arasında çıkan sorunlar nedeniyle *İçtihad* birkaç kez kapatılmış, ancak *İştihat, İşhad, Cehd, Âlem-i Sanayi ve Ticaret* adlarıyla yeniden yayımlanmıştır. Hemen hemen sadece Abdullah Cevdet'in yazıları ile dolu olan *İçtihad* onun ölümü üzerine 1932 yılında kapanmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Türkçülük ve İslâmcılık ideolojilerini birleştirmeyi amaçlayan *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası* zengin bir yazar kadrosuna sahiptir. Celâl Nuri (İleri), Mehmet Emin (Yurdakul), Faik Âlî (Ozansoy) İsmail Hami (Danişmend), Samipaşazâde Sezai, Abdülhak Hamid (Tarhan), Ahmet Refik (Altınay), Halit Fahri (Ozansoy), Cenap Şehabettin, Reşat Nuri, Süleyman Nesib, Vedat Örfî (Bengü), Süleyman Nazif, Ali Ekrem (Bolayır), Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Şükûfe Nihal (Başar), Rıza Tevfik (Bölükbaşı) gibi birçok ünlü yazar derginin kadrosundadır. 1916-1919 yılları arasında haftalık olarak 110 sayı yayınlanan dergide tarih, askerî tarih, edebiyat, siyaset, eğitim konularında inceleme, araştıma ve yazılar çıkmış, bu arada çevirilere de yer verilmiştir.

Baha Tevfik'in yönetiminde 1910 yılında yayımlanan *Felsefe Mecmuası*, dönemin etkinliğe sahip bir diğer yayınıdır. Derginin başlığının üstünde *"Din gayrıihtiyarî bir felsefe, felsefe ihtiyarî bir dindir"* ve başlığının altında *"muarızlara hürmet, lâkaydlara merhamet"* ibareleri yer almaktadır. Baha Tevfik, Ali Kemal, Mithat Cemal (Kuntay), Naci Fikret (Baştak) gibi kişilerin imzalarına rastlanan dergide Hegel, Kant, Goethe, Eflâtun'dan yapılmış çeviriler de yayımlanmıştır. *Felsefe Mecmuası*, "Felsefe Konusu" ve "Mektep Dersleri" adlarını taşıyan iki ilâve çıkarmıştır.

Donanma Cemiyeti tarafından yayımlanan *Donanma Dergisi* ağırlıklı olarak denizcilik konularını işlemiştir. Edebî yazılara da yer veren dergide Osmanlı donanmasına yardım edilmesi istenmekte, bu arada köylülere hitap edilerek üretimin artırılması, artan üretimle de donanmaya katkıda bulunulması çağrısı yapılmaktadır.

İçerikleri itibarıyla iyi bir aile dergisi niteliği taşıyan *Şehbâl* ile *Âşiyan* da dönemin kitleler tarafından sevilen yayınları arasındadır.

Tiyatro ve sinema ile ilgili olarak yayımlanan *Ferah, Sahne, Musavver Tiyatro, Tiyatro ve Temaşa, Temaşa* dergileri şüphesiz ki kendi alanlarının önde gelen, bugüne ışık tutan dergilerdir.

Kısa Bir Değerlendirme

Avrupa'ya oranla oldukça geç başlayan Osmanlı dergiciliği, çalkantılı bir yaşantı geçirmiştir. 1849 yılında *Vakâyi-i Tıbbiye*'nin yayını ile ortaya çıkan Osmanlı dergiciliği bir süre salt elit bir kesime yönelik olarak devam etmiş, ancak 1870'lerde az da olsa kitlelere inebilmiştir. Ne var ki, II. Abdülhamid'in baskıları, ağır sansür uygulamaları çok sesli bir dergiciliğin gelişmesini engellemiştir. Yayın olanağı bulan dergiler uzun süre "havadan sudan" konular ile dolmuştur. Dergiciliğe, dolayısıyla topluma hayat veren "çok seslilik" ancak İttihat ve Terakki tarafından "güç" kullanılarak sağlanan II. Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkabilmiştir. Meşrutiyet'in özellikle liberal yanının ağır bastığı ilk dokuz ayında hemen her kesim kolaylıkla görüşlerini açıklayabilmiştir. Ayrıca, 1908'den önce ağırlıklı olarak İstanbul'da merkezlenen basın, Meşrutiyet'le birlikte Anadolu'ya da kaymıştır. Şüphesiz bu durum, toplumun "renklenmesi" bakımından yararlı olmuştur. Fakat, basın alanında görülen bu büyük patlama sürekli olmamış, "ayak üstü" hazırlanarak basılan dergiler, gazeteler kısa süre sonra ortadan silinmiştir. Yapılan bir istatistiğe göre, 1908'in ilk altı ayında süreli yayın çıkarmak için alınan ruhsatların sayısı iki yüzden fazladır. Bu sayı 1909'da 353'e çıkmış, fakat 1910'da 130'a, 1911'de, 124'e ve 1912'de 45'e düşmüştür. Bu, sözlük anlamıyla oportünist bir anlayışın varabileceği noktayı göstermektedir. Bir diğer ifade ile bu sayılar, kitlenin özümsemeden elde ettiği hakların kullanımının uzun süreli olamayacağının ifadesidir. Bu nedenle basının bugün içinde bulunduğu durumun nedenini dünde aramak yanlış olmayacaktır.□

KAYNAKÇA

A. Kitaplar:

- ALEMDAR Korkmaz, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri-İletişim Sosyolojisinin Temelleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1981
- ÇAPANOĞLU Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul, 1970
- *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, Ankara, 1963
- GERÇEK Selim Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1978
- İNUĞUR M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul, 1978
- İSKİT Server Rıfat, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939
- İSKİT Server Rıfat, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul, 1939
- LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara, 1949
- ORAL Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi*, 2 cilt, Ankara, 1968-1973
- ŞAPOLYO Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara, 1970
- TOPUZ Hıfzı, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 1973
- VARLIK M. Bülent, *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*, Ankara, 1981
- YALÇIN Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, Ankara, 1975

B. Makaleler:

- AKÜNAL Dündar, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun", *Sanat Olayı*, 11, 1981
- EDİZ Hasan Âli, "Türkçe Tiyatro Dergileri", *Tiyatro*, 1963
- EDİZ Hasan Âli, "Servet-i Fünun", *Aylık Ansiklopedi*, Fasikül: 23, 1946
- ERTOP Konur, "Dil Devrimine Yön Veren ve Ulusal Edebiyat Akımına Temel Oluşturan Yayın Organı: Genç kalemler", *Milliyet Sanat*, 20, 1981
- KAYNARDAĞ Arslan, "Bizde Öğretim ve Eğitimle İlgili Eski Dergiler", *Bilgi*, 142, 1959
- KAZANCIGİL Aykut-SOLOK H. Vural, "Türk Tıp Dergileri ve Süreli Yayınları Üzerine Analitik Bir İnceleme (1849-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, XII, 1981
- MEVLÂNAGİL E.Şener, "Türk Basınında Sinema Yazıları", *Hayat Tarih Mecmuası*, 6, 1972
- TANYELİ A.Hamdi, "Memleketimizde İlk Defa Çıkan Mecmua/Vekâyi-i Tıbbiye 1849-1853", *Poliklinik*, 1937
- TAŞKIRAN Nimet, "Belgelerle İlk Türk Tıp Dergisi: Vekâyi-i Tıbbiye", *Haseki Tıp Bülteni*, 2, 1968
- YÖNTEM Ali Canip, "Genç Kalemler'in Yeni Dil Davası", *Yakın Tarihimiz*, 12, 1962

II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri

Zafer Toprak

Eski takvimle 10 Temmuz 1324, yazınımızda Hürriyetin İlanı olarak bilinir. 23 Temmuz 1908'e rastlayan bu gün, Osmanlı fikir dergiciliğinin bir dönüm noktasıdır. II. Meşrutiyet'in ilk yılları yayıncılık alanında atılımların bir diğerini izlediği, etkin fikir tartışmalarının ortam bulduğu bir dönemdir. 1908-1909 yıllarında 353, 1910'da 130, 1911'de 124 gazete ve dergi yayımlanır. Hürriyetin İlanı'yla birlikte gündeme gelen basın özgürlüğü, fikir dergiciliğini her yönüyle özendirir.

Cemiyetlerin, partilerin yarıştığı II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında çoğulcu bir fikir ortamı egemendir. Her türlü görüş serbestçe ifade edilebilir. Dergiler, risaleler fikir tartışmalarını körükler. II. Abdülhamid'in yasakçı ortamından kurtulan Osmanlı aydını devlete sahip çıkar; yol gösterir; çözüm önerir.

II. Meşrutiyet'in ikinci yarısında ise İttihat ve Terakki duruma hâkimdir. Çoğulculuk bırakılmıştır. İslâm'la bağdaşan bir uluslaşma gündemdeki temel sorundur. Dergicilik de genel hatlarıyla bu yörüngede dolanır.

İslâmcı Dergiler ve II. Meşrutiyet

Hürriyetin İlanı'nın ertesi günü kurulan *Sırat-ı Müstakim,* II. Abdülhamid'e karşı başkaldıran ilk İslâmcı-Türkçü yayın organıdır. İlk sayısının ilk yazısı "Hürriyet-Müsavat" başlığını taşır. Yazarı, ileriki yıllarda İttihatçıların şeyhülislamlığını üstlenecek olan Musa Kâzım Efendi'dir. Mehmed Akif (Ersoy), ilk sayıdan itibaren dergiye yazı verir. Ahmed Ağaoğlu, Rusya'dan getirdiği İslâm'ı da içeren milliyetçi tezlerini bu dergide işler. Türk Ocağı'na dönüşecek olan Türk Derneği'nin kuruluşu yine bu dergide kamuoyuna açıklanır.

Sonradan İslâmcıların ünlü yayın organı *Sebilü'r-Reşad*'a dönüşecek olan *Sırat-ı Müstakim,* Rusya Müslümanlarına geniş yer verir. II. Meşrutiyet'in gündeme getirdiği kadın sorunu dergide yer alan önemli konulardan biridir. İslâmcılar "müsavat"tan yanadırlar; ancak kadın sorununda ödün vermezler.

Eşref Edib'in kurduğu *Sırat-ı Müstakim,* din konusunda reformist ögeler içerir: İnsanları fukaralığa, atâlete ve sefalete sevkeden, "fânî dünya" için çalışmayı gereksiz gören, "bir lokma bir hırka"yı öneren din anlayışına karşı tavır alır. Ticaret, sanayi, tarım gibi uğraşların İslâm dini açısından önemini vurgular. Ticareti, kazancı, serveti özendirir; sanayileşmenin gereğine değinir.

Sırat-ı Müstakim 1911'e değin 182 sayı çıkar. Onu izleyen *Sebilü'r-Reşad* ise Cumhuriyet Türkiyesi yıllarında da yayınını sürdürür. Mehmed Akif, Aksekili Ahmet Hamdi, Seydişehirli Mahmud Esad, İzmirli İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Bursalı Tahir, Halim Sabit (Şibay), M. Şemsettin (Günaltay) *Sebilü'r-Reşad*'ın yazarları arasındadırlar. Ancak, modernist İslâmcıların bir süre sonra dergiden ayrılmaları üzerine *Sebilü'r-Reşad* geleneğe sahip çıkar; modernist İslâmcılara sert eleştiriler yöneltir.

II. Meşrutiyet'le birlikte İslâmcı dergi

SIRAT-I MÜSTAKİM - SEBİLÜ'R-REŞAD: II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılık akımının önde gelen yayın organı Sırat-ı Müstakim'in ilk sayısı 3 Eylül 1908'de çıkmıştır. Başlangıçta modernist İslâmcıların görüşlerine de yer veren dergi, daha sonra çıkan görüş ayrılıkları sonucu bu grubun İslâm Mecmuası'nda toplanmasıyla gelenekçi İslâmcı bir havaya bürünmüştür. 183. sayıdan başlayarak adını Sebilü'r-Reşad olarak değiştirmiş, varlığını Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür.

sayısında önemli bir artış izlenir. Özgürlük ortamı İslâmcıların da özlemidir. *Beyanü'l-Hak* 1908-1912 arası 182 sayı çıkar. Mütareke döneminde şeyhülislâm da olan Tokat Mebusu Mustafa Sabri'nin yayımladığı dergi, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organıdır. Dinsel konuların yanı sıra güncel siyasal ve toplumsal sorunlara da eğilen derginin geniş bir yazı kadrosu vardır. Ticaret, şirket vb. konular *Beyanü'l-Hak*'ta da yer alır.

Aynı yıllarda *Sada-yı Hak* gelenekçi İslâmcılığı savunur. *Ceride-i İlmiye* üst düzeyde medrese ilmini yayar. *Mahfil* ise İslâma tasavvuf açısından yaklaşır.

Modernist İslâmcı görüşlere geniş yer veren dergi, *İslâm Mecmuası*'dır. 1914'te Halim Sabit'in yönetiminde yayımlanmaya başlar. Ziya Gökalp'in din, ahlâk, eğitim gibi konular üzerine toplumbilimsel değerlendirmelerinin yer aldığı dergi, İttihatçıların yarı resmî yayın organlarından biridir. Derginin temel işlevlerinden biri Türkçülükle İslâmcılığı bağdaştırmaktır.

İktisadî sorunlar *İslâm Mecmuası*'nın da gündemindedir. Ahmed Muhiddin'in "millî iktisat"la ilgili görüşleri de bu dergide yer alır. Yabancı sermayeye karşı "millî sermaye" *İslâm Mecmuası*'nın işlediği temel konulardan biridir.

Dergide 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanlarının ticaret ve sanattaki başarıları işlenir. Müslüman Osmanlı girişimciliğe özendirilir; Rusya'daki Müslüman burjuvaziyi örnek alması önerilir.

Gökalp'in hukuk reformuyla ilgili yazıları ilk kez *İslâm Mecmuası*'nda görülür. "Ümmet"ten "millet"e dönüşmek için hukukun çağdaşlaştırılması gereklidir. Ancak bu konuda Gökalp ılımlı bir tavır koyar; laikliktense göreli çağdaşlaşmayı önerir. İlk önce İslâm hukuku ile modern hukukun uyuştukları noktalarda düzenlemelere gidilmelidir.

پازار ایرتسی کونلری نشر اولنور دینی ، ادبی، سیاسی ، فنی هفته‌لق غزته‌در

— ادارهٔ مشروطه —

ادارهٔ عامه‌نك يد واحده‌يه قويديني ـ احسان عظيم الهي اولان ـ حريت بشريه‌نك اسر مطلقه تبديلي ديه‌كدركه طبيعت انسانيه ، بوحال غير طبيعي‌يه قطعياً متحمل دكلدر .

طبيعتي ـ تحمل ايده‌مديكي احواله ـ اعتياد ايتديرمك، احكام طبيعتي تغيره چاليشق قبيلندندركه قدرت تغيره انحق خالق طبيعته مخصوصدر .

مسائل بسيطه‌دن اولان بوكيفيت ، حريت بشريه‌يي اعدا ايتمك فكر ونشبتنده بولنان قلوب قابيه ارباب‌جهده مجهول اولامق لازم كلير .

نه فائده‌كه منافع خسيسه، عيون اقباهي زنك‌دار ايتديكي اشخاصه قطعة حقيقتي كوسترمور ..

شبه يوقكه هرليلي مظلم ظلمك برده صبح تابداري واردر. امّا ـ زنجير اسر ايچنده ايكله‌يه‌رك ـ انجم شمار انتظار اولانلر، بوصبح سلامته ملاقي اوله‌مزلر .

تمنيات ذليلانه، تشبثات مردانه درجه‌سنده تحصيل مطلب ايتميدي ـ مظهر تكريم كريم اولان ـ انسانلر عموماً حال ذلتده قالير، انسانيت، بهيمتك زير پاي تحقيرنده نابود اولوردي .

خصائص عاليهٔ انسانيه، محافظهٔ حريتله اعتلا ايدر . انسلاب حريت ، او خصائص عاليه‌يي حضيض ذلّ ومسكنته ايندير .

برحالده‌كه ـ لمعهٔ نور الهي اولان ـ عقل وفكر سايه‌سنده كرهٔ زمين اوزرنده‌كيف مايشاء اجراي احكام ايدن انسانلر، حريت شخصيه‌نك انسلابيله برابر الك حقير برقرنجه‌يه منقاد اولور .

منافع خسيسهٔ دنيويه، زنجير اسري ـ حسيات شريفه‌دن خالي ياخود حسيات سخيفه ايله مالي اولان ـ رؤس منحوسه‌يه بالاختيار تعليق ايتديرر .

BEYANÜ'L-HAK: 5 Ekim 1908-4 Kasım 1912 arasında 182 sayı yayımlandı. Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin yayın organı olan dergiyi, sonradan şeyhülislâm olan Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi yönetiyordu. Geleneksel İslâmcılığın sözcülüğünü yapan dergide, dinsel konuların yanı sıra güncel, siyasal ve toplumsal sorunlara da değinilmiştir.

Pozitivizm ve Dergicilik

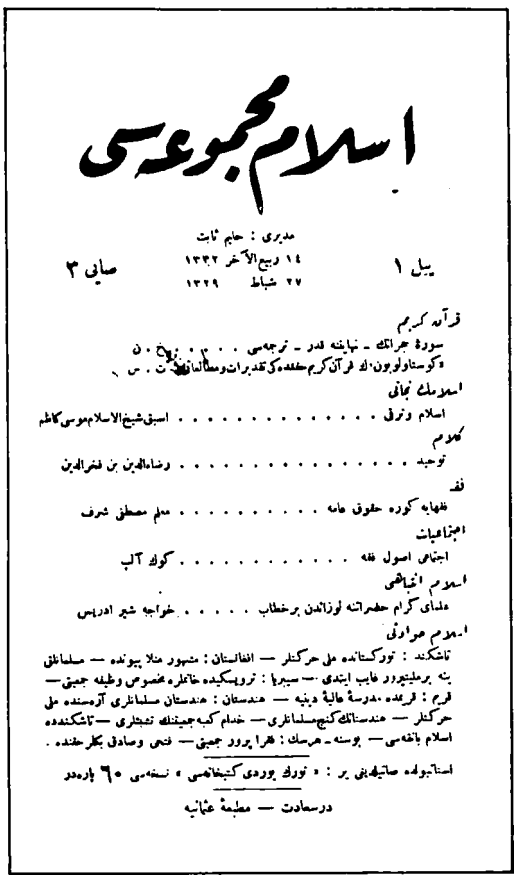
Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, II. Meşrutiyet'in en saygın dergilerinden biridir. Giderek güçlenen pozitivist düşüncenin yayın organıdır. 27 sayı yayımlanan dergiyi Maliyeci Mehmed Cavid, Rıza Tevfik ve Ahmed Şuayb çıkarırlar.

Dergi liberaldir. İktisadî sorunlara liberal öğreti ışığında çözüm aranır. Toplumbilimle ilgili ilk kapsamlı yazılar yine bu dergide yer alır. Sâtı (Sâtı el-Husrî), Bedi Nuri, Asaf Nef'i, Dr. Ethem, Faik Nüzhet gibi birçok genç yazar dergiye katkıda bulunurlar.

Evrimcilik ya da o günkü deyişiyle "tekâmül", derginin temel ilkesidir. Spencer'ın etkisiyle derginin yazarları evrim ve organik toplum görüşünde birleşirler. Pozitivizmin felsefî boyutları Osmanlı toplumunda ilk kez bu dergide işlenir.

II. Meşrutiyet pozitivizmi doruk noktasına Durkheim'dan esinlenerek "tesanütçülük"le ulaşır, önerilen toplumsal örgütlenmenin eksenlerini dayanışma ve işbölümü oluşturur.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki liberal ortam derginin içeriğini de belirlemekte gecikmez. Kurucu yazarlardan Mehmed Cavid, Smith-Ricardo-Bastiat çizgisinde ders kitapları yazan, uluslar-

اسلام مجموعه‌سی

مدیری : حلیم ثابت

یبل ۱ — ۱۴ ربیع الآخر ۱۳۳۲ — ۲۷ شباط ۱۳۲۹ — صایی ۳

قرآن کریم

سورهٔ حجرات - نهایته قدر - ترجمه‌سی . . . ۵۰

وکوستاولوون لك قرآن کریم حقنده کی تقدیرات ومطالعاتی . . .

اجتماعیات

اسلام وترقی . . . . . اسبق شیخ الاسلام موسی کاظم

علوم

توحید . . . . . رضاالدین بن فخرالدین

فقه

ظهایه کوره حقوق عامه . . . . . علم مصطفی شرف

اجتماعیات

اجتماعی اصول فقه . . . . . کوك آلپ

اجتماعیات

علمای کرام حضرتلرینه لوزالدن برخطاب . . . . . خواجه شیر ادریس

اجتماعیات

تاشکند : تورکستانده ملی حرکتلر — افغانستان : مشهور ملا پیونده — مسلمانلق

بته برملیتچیلر طایب ابتدی — سیبریا : تروپسکیده خاطره مخصوص وطیله جمیتی —

قریم : قریده مدرسهٔ عالیهٔ دینیه — هندستان : هندستان مسلمانلری آزمنده ملی

حرکتلر — هندستانك کنجه‌مسلمانلری — خدام کعبه جمیتلك تشکیلری — تاشکنده

اسلام باشه‌سی — بوسنه - هرسك : هرا پرور جمیتی — فتحی وصادق بکلر حقنده .

استانبولده صاتیلدیغی یر : « تورك یوردی کتبخانه‌سی » نسخه‌سی ۶۰ پاره‌در

درسعادت — مطبعهٔ عثمانیه

İSLÂM MECMUASI: *Modernist İslâmcıların sözcülüğünü yapan İslâm Mecmuası, 1914'te yayımlanmaya başlamıştır. Halim Sabit (Şibay)'in yönettiği dergi İttihat ve Terakki'nin Türkçülükle İslâmcılığı uzlaştırma çabalarının da savunuculuğunu yapmış, Ziya Gökalp'in bu yöndeki birçok yazısına yer vermiştir. 63 sayı çıkmış, 30 Kasım 1918'de kapanmıştır.*

arası işbölümüne inanmış bir iktisatçıdır. Cavid Bey'e göre Osmanlı Devleti bir tarım ülkesidir ve tarım ülkesi kalmalıdır. Yapay yöntemlerle sanayileşmek ülkeyi fakirleştirir. Ülkedeki âtıl kapasiteleri değerlendirmede yabancı sermayeden geniş ölçüde yararlanmalıdır.

II. Meşrutiyet bir boyutuyla modernist İslâmcılığı gündeme getirirse de, genel hatlarıyla Batı'ya yönelir. Dönemin aşırı Batıcı yayın organı, *İçtihad*'dır. Dr. Abdullah Cevdet'in kurduğu dergi Cenevre ve Kahire'den sonra İstanbul'da yayımını sürdürür. 1932'ye değin 358 sayı çıkan dergi Batı hayranlığından ödün vermez.

İçtihad, Tanzimat'ın uzlaştırıcı Batıcılığına karşıdır. Doğudan gelen her şeyi geri, Batı kökenli olanları ileri bulur. İlericilik-gericilik İçtihad'çıların Osmanlı fikir hayatına kazandırdıkları sözcüklerdir: Geleneğe bağlanmak gericiliktir; geçmiş her yönüyle dışlanmalıdır.

İçtihad, kadın haklarını ve çağdaş aile modelini savunur. Medreseye karşı çıkar. Laikleşmeyi önerir. Arap harflerinin değiştirilmesi, uluslararası tartı ve ölçü sisteminin benimsenmesi *İçtihad*'ın gündemindeki diğer konulardır.

Bilgi Mecmuası, Osmanlı aydınlarının Fransız Akademisi'ni örnek alarak kurdukları Türk Bilgi Derneği'nin yayın organıdır. 1913 Kasımında çıkan dergi akademik düzeyde yazılara yer verir. İktisadi konuları derneğin onur üyesi Parvus yazar. Köprülü'nün ilk bilimsel çalışmaları bu dergide yer alır. Yedi sayı yayımlanan dergide Türkçülük giderek vurgulanır.

Türkçü, Sosyalist, Modernist Dergiler

II. Meşrutiyet yıllarında İslâmcılıkla Batıcılığı ulusçu bir ideoloji çatısı altında uzlaştırmaya çalışanlar Türkçülerdir. *Sırat-ı Müstakim* ilk dönemlerinde Türkçülüğe ortam hazırlayan yazılara yer verirken, *Sebilü'r-Reşad* ümmet birliğini parçalayacağı kaygusuyla Türkçülere karşı çıkar. Osmanlıcılar ise, Türk ögesini kabul etseler de siyasal birliği parçalayacağı kaygusuyla Türkçüleri eleştirirler. Osmanlıcılığın II. Meşrutiyet'teki uzantısı, *Mecmua-i Ebüzziya*'dır.

II. Meşrutiyet yıllarında Türkçülük akımı 1908'in son günlerinde kurulan Türk Derneği çevresinde gelişir. Aynı adı taşıyan dergi yedi sayı yayımlanır.

Türk Derneği dergisi Türk dili ağırlıklıdır. Uluslaşmada dilin önemini vurgular. İlk sayısında yayımladığı "Türk Derneği Beyannamesi"nde vatandaşlık duygusunu pekiştirmek için "müşterek lir lisan"ı zorunlu görür.

Türk Derneği'nin ardından *Türk Yurdu* dergisi ve Türk Ocağı kurulur. Türkçülük giderek Osmanlı Türkü'nün uluslaşma özlemlerini simgeler.

1912'de Selanik düşer ve bu kentin ünlü fikir ve edebiyat dergisi *Genç Kalemler*'in yazarları, başta Ziya Gökalp olmak üzere İstanbul'a gelirler; Türk Ocağı'na katılırlar. Ocağın yayın organı *Türk Yurdu,* İttihat ve Terakki çevresinden destek görür. Hüseyinzade Ali (Turan) ve Gökalp sayesinde dergi İttihatçılara yakın bir politika izler. Türkçülüğün fikir yönü geniş ölçüde *Türk Yurdu*'nda geliştirilir. Türkçülük, Balkan Savaşları ertesi İttihat ve Terakki'nin yarı resmî politikasına dönüşür.

II. Meşrutiyet'in gündeme getirdiği Batı kaynaklı fikir hareketlerinden bir başkası sosyalizmdir. Osmanlı Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi'nin çıkardığı *İştirak,* sosyalist düşüncenin sözcülüğünü yapar. Aynı yıllarda maddeci düşünce de giderek etkinlik kazanır. Buchner, Haeckel çevrilir; Darwin, Lamarck üzerine kitaplar yazılır. Batı kaynaklı yeni bir felsefe dili oluşturmayı amaçlayan Baha Tevfik, maddeci görüşe ağırlık veren *Felsefe* adlı bir dergi çıkarır. Fazıl Ahmet, Ahmet Nebil, Suphi Ethem gibi genç yazarlar Baha Tevfik'e bu alanda yardımcı olurlar.

19. yy biyolojik ve evrimci maddeciliği, Baha Tevfik'in *Felsefe*'de esin kaynağıdır. Bu yıllarda *Felsefe* dergisi ve savunduğu biyolojik ve evrimci maddecilik İslâmcıların boy hedefidir.

II. Meşrutiyet yıllarında İslâm modernizminin önde gelen düşünürü Ziya Gökalp'tir. *İslâm Mecmuası, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, İçtimaiyat Mecmuası, Millî Tetebbular Mecmuası* Gökalp'in yazılarına geniş yer verir.

Bu dergilerde din ve toplumsal evrim sorunlarına değinen Gökalp, kitlelere ters düşmeksizin, inançlarla uzlaşacak bir yol arar.

Gökalp ve "Yeni Hayat"

Gökalp'e göre 10 Temmuz günü "Hürriyetin İlanı" bir tür siyasal devrimdir. Ardından, Osmanlı'nın gündemine toplumsal devrim, Gökalp'in deyişiyle "içtimai inkılap" gelir. Bu özlemini Selanik'te *Genç Kalemler*'de yer alan "Yeni Hayat ve Yeni Değerler" başlıklı yazısında dile getirir: Toplumsal devrim, organik bir evrimle elde edileceği için, siyasal devrime oranla çok daha güçtür. Toplumsal devrim eski hayatı bırakmak, yeni bir hayat yaratmaktır. "Yeni hayat" demek yeni iktisadî düzen, yeni aile yapısı, yeni sanat, yeni felsefe, yeni ahlâk, yeni hukuk, yeni siyaset demektir. Eski hayatı değiştirmek bu konularda köklü dönüşümlerle gerçekleşebilir.

Genç Kalemler, özellikle dil alanında önemli bir atılım gerçekleştirir. Dilde sadeleşme derginin ana hedefidir. Ulusal türde bir edebiyat ancak ulusal bir dilin ürünü olabilir. Yazı dili ile konuşma dili birleştirilmelidir. Gökalp'in Osmanlıcılıktan Türkçülüğe kayışı bu dergi sayfalarında izlenir. Halkçılığın ilk belirtileri de yine bu dergide görülebilir.

Gökalp, *Genç Kalemler* ertesi İstanbul'a gelişinde *Türk Yurdu* ve *Muallim* dergilerinde yazar. Tarde'ın etkisinden çıkar, Fouillée'den esinlenir, giderek Durkheim sosyolojisinde benliğini bulur. Gökalp'in olgunluk dönemi yazıları *Yeni Mecmua*'da yer alır. İttihatçıların parasal yardımıyla yayımlanan *Yeni Mecmua,* ulus-devlete yönelik bir ideolojinin temellerini atar. Derginin yörüngesini Durkheim'dan esinlenilen dayanışmacılık (solidarizm) oluşturur. Gökalp dayanışmacı toplum anlayışını halkçılıkta özümler. *Genç Kalemler*'deki "yeni hayat", *Yeni Mecmua*'da "içtimaî halkçılık"a dönüşmüştür.

I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu toplumsal çöküntü Osmanlı fikir hayatında dayanışmacılığı gerektirmiş, uzlaştırıcı bir dünya görüşü kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle çelişen toplumsal sınıflar yerine uzlaşan meslek zümreleri konmuş, korporatist yönü giderek belirginleşen meslekçilik vurgulanarak, Osmanlı toplumsal düzeni ahlâk normlarıyla denetlenmek istenmiştir.

İktisadi Sorun ve Dergicilik

Halkçılığın iktisadî boyutu, müdahaleci bir devlet modelini gerektiren iktisadî dayanışmacılıktır. I. Dünya Savaşı yıllarında bu işlevi İttihatçıların yarı resmî yayın organı *İktisadiyat Mecmuası* üstlenir.

İktisadiyat Mecmuası, devletin iktisadî hayata karışmasından yanadır. 19. yy liberalizmi artık geçerliliğini yitirmiştir. List'in "millî iktisat"ı, Smith'in "liberal iktisat"ına üstün gelmiştir. Ulus-devlet oluşumunda "devlet iktisadiyatı" kaçınılmazdır.

İttihatçılar 1908'de her yönüyle liberal bir nitelik taşıyan *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'yla yola çıkmış, *İktisadiyat Mecmuası* gibi koyu müdahaleci bir dergiyle 1918'e ulaşmışlardır. 1908'in İngiliz hayranlığı Balkan Savaşları ertesi Alman hayranlığına dönüşmüştür: *İktisadiyat Mecmuası*'na göre Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerekir; Almanların Friedrich List'i gibi Türklerin de millî iktisatçıları olmalıdır.

Alman hayranlığı *Yeni Mecmua*'da

جریدهٔ علمیه

مشیخت جلیلهٔ اسلامیه‌نك جریدهٔ رسمیه سیدر

۳ رجب سنه ۱۳۳۲ و ۱۵ مایس سنه ۱۳۳۰

« لیلهٔ رغائب عمیمةالمواهب »

بر نجی سنه — آیده بر نشر اولنور — عدد : ۹

بسم الله الرحمن الرحیم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِی اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰی وَ دِینِ الْحَقِّ وَبَیَّنَ لَهُ مِنْ مَعَالِمِ الْعِلْمِ وَشَعَائِرِ الشَّرَائِعِ کُلَّ مَاجَلَّ وَدَقَّ وَاَنْزَلَ عَلَیْهِ اَظْهَرَ بَیِّنَاتٍ وَاَبْهَرَ حُجَجِ قُرْآنًا عَرَبِیًّا غَیْرَ ذِی عِوَجٍ اَمَرَ فِیهِ وَزَجَرَ وَبَشَّرَ وَاَنْذَرَ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَعَلٰی آلِهِ الْبَرَرَةِ وَصَحْبِهِ الْخِیَرَةِ وَعَلٰی مَنْ تَبِعَهُمْ بِاِحْسَانٍ مَدَی الدُّهُورِ وَالْاَزْمَانِ (*)

افادهٔ مخصوصه

شریعت غرای اسلامیه‌نك احکام عالیه‌سنی تطبیق امر ندہ وظائف مهمه ایله مکلف اولان دائرهٔ جلیلهٔ علمیه‌یه متعلق خصوصات رسمیه وعلمیه‌نك معکسی اولهرق وجوده کتیریلهجك برمجموعهٔ موقوتهنك بالعموم مأمورین دولت ومنتسبین علم ومعرفت ایچون تأمین ایلهجکی منافع عدیدهیش امعانه آلنوب توفیقات جلیلهٔ صمدانیه‌یه استنادوروحانیت

(*) بعض الفاظ تیمناً شیخ‌الاسلام ابوالسعود افندی مرحومك تفسیرندن اقتباس اولنمشدر .

CERİDE-İ İLMİYE: 1915-1922 arasında 79 sayı yayımlandı. Şeyhülislamlık makamının resmî yayın organı olan dergide daha çok medreseler, şer'î mahkemeler, dinî kuruluşlarla ilgili resmî tebliğler, haberler, bilgiler ve önemli fetvalar yer almıştır.

da izlenir. "Alman İttihatçılığı" Türklere örnek olarak gösterilir: Gökalp'e göre Almanlar kültürel birlik, iktisadî birlik ve siyasal birlik olmak üzere üç aşamada uluslaşmışlardır. Leibniz önderliğinde "Almancılık cereyanı" ulusal birliğin kültürel boyutunu oluşturmuş, List'in çabalarıyla gerçekleştirilen gümrük birliği iktisadî birliği sağlamıştır. Bismarck'ın iktidarıyla da siyasal birlik oluşmuş ve böylece "Alman İttihatçılığı" amacına ulaşmıştır. Gökalp'e göre Türk İttihatçıları da aynı yolu izlemelidirler. Türkçülüğün ilk aşaması olan kültürel birlik, ya da "harsî Türkçülük" dil ve edebiyat alanında başlatılmıştır. Savaş yıllarında gündeme gelen "millî iktisat" ise iktisadî birliği gerçekleştirecektir.

II. Meşrutiyet'le birlikte gündeme gelen iktisadî kaygılar dönemin dergilerinde, gerek kuramsal, gerek uygulamaya yönelik, iktisadî içerikli birçok yazının yayımlanmasına neden olur. Özellikle tarım-sanayi seçeneği sürekli tartışılır, iktisadî gelişmeye yönelik değişik çözümler dergilerde yer alır.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında liberal nitelikteki *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası,* tarımdan yana ağırlık koyar. Diğer uçta yeni yeni oluşmaya başlayan Müslüman-Türk girişimcilerinin yayın organı *Sanayi* dergisi yer alır ve sanayileşmeyi önerir.

Sanayi dergisi, kendi deyişiyle "Türkün sanayi sahasında atacağı millî adımlar"ı özendirir; sanayi devriminden yoksun kalan Osmanlı toplumunun en kısa sürede iktisadî bağımlılıktan kurtularak bir sanayi ülkesine dönüşmesini diler. *Sanayi* dergisine göre ulusal varlık ancak sanayileşerek korunabilir. Dergi öte yandan çalışma koşullarının iyileştirilmesi için çaba sarfeder. Mütareke yıllarında işçi sorunlarına daha yoğun eğilerek dönemin sosyalist yazarlarına sayfalarında yer verir.

Savaş yıllarında iktisadî sorunlarla ilgilenen diğer bir dergi, *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*'dır. Ahmet Hamdi (Başar)'nin yayımladığı dergi, savaşla birlikte güçlenen "millî ticaret" çevrelerinin yayın organıdır. Dergiye göre, ulusçuluk, iktisadî bağlamda koruyuculuğu gerektirir. Ulusal varlık ancak ulusal nitelikte bir iktisadî yapıyla gerçekleşebilir. Bu nedenle serbest ticaret ilkesi bir kenara bırakılmalı, sanayileşmeye ağırlık veren bir "millî iktisat" politikası izlenmelidir. Öte yandan tarımsal ve hayvansal ürünleri girdi olarak işleyebilecek bir sanayi, ülke tarım ve hayvancılığını da geliştirecektir.

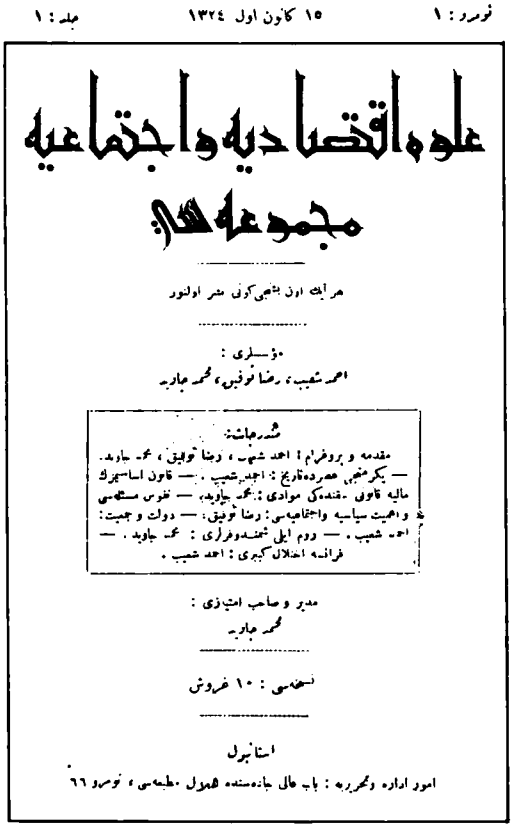
Dayanışmacılık ve Korporatizm

I. Dünya Savaşı yıllarında "millî iktisat", dayanışmacı dünya görüşünün bir parçasıdır. *Yeni Mecmua* ve *İktisadiyat Mecmuası* dayanışmacılığın iki temel yayın organı olarak görülebilir. Dayanışmacılığın toplumsal boyutu *Yeni Mecmua*'da, özellikle Ziya Gökalp tarafından işlenirken, iktisadî yönü Tekin Alp'in *İktisadiyat Mecmuası*'ndaki yazılarında belirginleşir.

Liberal iktisadî düşünceye karşı I. Dünya Savaşı yılları dergilerinde genel bir tavır izlenirse de bu tavrın ilk belirtilerini daha 1912'lerde *Türk Yurdu*'nda görmek olasıdır. 1908'in liberal ortamı, rekabet olanaklarından yoksun Müslüman-Türk esnafı güç durumda bırakmış, yabancılara geniş iktisadî olanaklar sağlamıştır. *Türk Yurdu* dergisine göre koruyucu bir iktisadî politika kaçınılmaz görünmektedir. Yusuf Akçura'ya göre, bir Türk burjuvazisi oluşturulmalıdır. Parvus'un yazılarına da yer veren *Türk Yurdu*, iktisadî bağımsızlık sorununa değinen ilk Osmanlı dergisi sayılabilir.

Benzer bir yaklaşım *İslâm Mecmuası*'nda da izlenir. Bu dergide Ahmed Muhiddin, List'ten esinlenerek uluslararası işbölümüne karşı çıkar; ulus düzeyinde kendi kendine yeterli bir ekonomik düzenden yana olduğunu vurgular.

II. Meşrutiyet yılları "avam" ya da "ahali" sözcükleri yerine "halk" sözcüğünün kullanımının yaygınlaştığı bir dönemdir. Halkçılık sözcüğü ilk kez *Yeni Mecmua*'da yer alırsa da, halkçı düşüncenin ilk belirtileri, ve bu arada köycülük, Türk Ocağı'nın kurulduğu yıllarda ortaya çıkar. Türk Ocağı ile Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti çevresinde toplanan Osmanlı aydınları *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerini yayımlarlar. Halka gitmeyi, halka inmeyi, halkı uyarmayı amaçlayan Osmanlı popülistlerinin sözcülüğünü Yusuf Akçura üstlenir. *Türk Yurdu*'nda ulusun halktan kaynaklandığı vurgulanır, halktan ayrı bir ulus kavramının düşünülemeyeceği belirtilir. Uluslaşabilmek için halkı yükseltmek gerekir, Osmanlı aydınının halka doğru "inmesi", halkı anlaması önerilir.

جلد : ۱ ۱۵ کانون اول ۱۳۲٤ نومرو : ۱

علوم اقتصادیه و اجتماعیه

مجموعه سی

هر ایکی اون بشنجی کانون مثر اولنور

مؤسسلری :
احمد شعیب ، رضا توفیق ، محمد جاوید

مندرجات :
مقدمه و پروغرام : احمد شعیب ، رضا توفیق ، محمد جاوید.
— یکرمنجی عصر ده تاریخ : احمد شعیب . — قانون اساسیمزك مالیه قانونی متعلقه‌سی موادی : محمد جاوید . — نفوس مسئله‌سی و اهمیت سیاسیه واجتماعیه‌سی : رضا توفیق : — دولت و جمعیت : احمد شعیب . — روم ایلی تحصیلدوفرلری : محمد جاوید . — فرانسه اختلال کبیری : احمد شعیب .

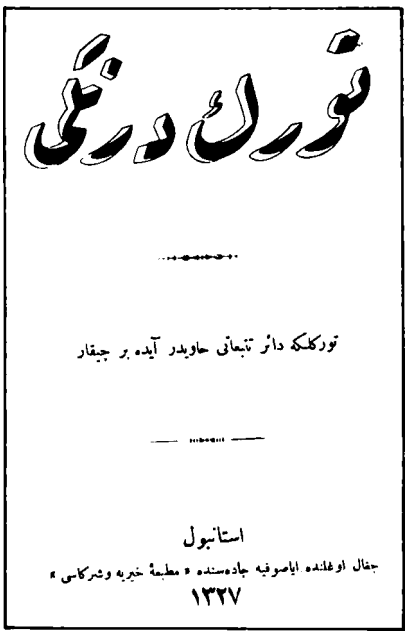
مدیر و صاحب امتیازی :
محمد جاوید

قیمتی : ۱۰ غروش

استانبول

امور اداره و تحریریه : باب عالی جاده‌سنده شمسول مطبعه‌سی ، نومرو ٦٦

ULÛM-I İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE MECMUASI: Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Mehmed Cavid (sonra maliye nâzırı) ve Ahmed Şuayb'ın yayımladıkları bu dergi, düşüncede pozitivizmin, iktisatta da liberalizmin sözcülüğünü yapmıştır. Aralık 1908 - Nisan 1911 arasında 27 sayı yayımlanan dergide çoğunlukla kuramsal nitelikte ve uzun yazılar yer almıştır.

تورك درنگی

تورکلکه دائر تتبعاتی حاویدر آیده بر جیلد

استانبول

جغال اوغلنده ایاصوفیه جاده‌سنده « مطبعهٔ خیریه وشرکاسی »

۱۳۲۷

***TÜRK DERNEĞİ:** Kasım 1908'de kurulan Türk Derneği'nin yayın organıdır. 1911 yılında 7 sayı çıkan dergide özellikle Türk dili ve Türk tarihiyle ilgili bilimsel yazı ve incelemeler yer almıştır.*

اجتهاد

۲۰ مارت ۱۳۳۰ ادبی ، اجتماعی ، اقتصادی هفته‌لق مجموعه نسخه‌سی ۵ پاره‌یه

بو نسخه‌ده :

مصاحبهٔ اجتهاد
(دوغرو دوشونمك شرطلری)
ـ رضا توفیق ـ

سقوط اسلام تاریخی اوکنده
(جنکیز ، تیمورلنك ، هلاکو)
ـ محمد شرف ـ

ناصیل موفق اولمالی ؟ . . .
ـ علی کامی ـ

بابا نصیحتی
(منظومه)
ـ رضا توفیق ـ

رباعیات عمر خیام
ـ عبدالله جودت ـ

شعر
ـ زعیم زاده حسن فهمی ـ

اویقوده اولانلره
ـ احسان شریف ـ

هفته‌نامه
ـ سرور بدیع ـ

وه‌رنمر ـ گونه

لطیف بیلکی اوزه‌رینه أکیلدیکمز ایرماغك دوداقلرنی اوپن بولطیف چن !
آه ، بو ایرماغك اوزه‌رینه حقیقه أکیل ، کیم بیلیر ، بو آب لطیف وقتیله بك
دلبر اولمش هانکی دوداغك طوپراغندن نمایان ایدییور !
ـ عمر خیام ـ

اداره‌خانه : ایستانبول ، جغال اوغلنده « اجتهاد » دائره‌سنده مطبعهٔ خیریه و شرکاسی

***İÇTİHAD:** Abdullah Cevdet'in 1 Eylül 1904'te Cenevre'de çıkarmaya başladığı, sonra Kahire ve İstanbul'da yayımını sürdürdüğü İçtihad, Batıcılık akımının en gözde yayın organıdır. İlk sayısından son sayısına kadar çizgisini koruyan dergi, hemen her dönemde çeşitli akımların sert eleştirilerine uğramıştır. Kurucusu Abdullah Cevdet'in ölümü üzerine Aralık 1932'deki 358. sayısıyla kapanmıştır.*

Halka Doğru dergisi 1913 yılında Celâl Sahir'in (Erozan) yönetiminde yayımlanır. Halide Edip (Adıvar), Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali (Turan), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ali Canip (Yöntem), Galip Bahtiyar (Köker), Kâzım Nami (Duru), Mehmed Fuad (Köprülü), Ziya Gökalp, Mehmet Emin, Mehmet Ali Tevfik (Yükselen), Ali Ulvi (Elöve) derginin yazı kadrosunda yer alırlar.

Halka Doğru dergisi, Osmanlı aydını önderliğinde halkın eğitilmesini önerir: Osmanlı gençleri halka yönelmeli, halkla bütünleşmeli, halkın düzeyine inerek onu eğitmelidir. Balkan popülizmini örnek gösteren Yusuf Akçura, Türk gençlerinin de Türk Ocağı aracılığıyla aynı işlevi üstlenebileceklerini savunur. *Halka Doğru* aynı zamanda Türkçüdür. Türkçülüğe toplumsal içerik kazandırmayı amaçlar.

II. Meşrutiyet yıllarında Türkçüler halk retoriğini geniş ölçüde kullanırlar. "Halka doğru" ilkesi edebiyatta da etkisini göstermekte gecikmez; kitlelere açılan, ulusal değerlere yer veren "millî edebiyat" evresi başlar.

1910'lu yılların ilk yarısında *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerinde gündeme gelen halkçılık, I. Dünya Savaşı'yla birlikte yeni bir evreye girer. Savaş öncesi "halka doğru" hareketi gizil bir sınıf anlayışını içerir: Alt gelir gruplarına yönelir, kır ve kent çalışanlarının sorunlarına çözüm arar. Rusya kökenli göçmen Müslümanlar ve Balkanlar'daki popülist gelişmeler Türkçüler arasında "narodnik" geleneğinin doğuşuna neden olmuştur. Oysa I. Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı yepyeni gerçeklerle karşılaşır. Halk sözcüğü içerik değiştirir. Müslüman-Türk unsur etkinlik kazanır. Halk bundan böyle Müslüman-Türk "orta sınıf"tır. Türkiye'nin en zengin yöresi İzmir'de, Mahmut Celâl (Bayar), Dr. Nâzım ve Vali Rahmi Bey'in girişimiyle Halka Doğru Cemiyeti kurulur. Derneğin yayın organı olarak *Halka Doğru Mecmuası* çıkarılır.

Halka Doğru Mecmuası'nın, aynı adı taşıyan önceki dergiden farklı bir halk anlayışı vardır. Halk sözcüğünden ulusal benliğin taşıyıcısı "orta tabaka" amaçlanır; düşük gelir grupları, topraksız ya da az topraklı köylü, gündelikçi işçi ve küçük esnaf dışlanır. O güne de-

ğin "avam" ve "havas"tan oluşan Osmanlı toplum yapısına, *Halka Doğru Mecmuası* üçüncü bir katmanı, "halk"ı ekler. Bundan böyle *Halka Doğru Mecmuası*, Türk ulusunun geleceğinin güvencesini oluşturduğu kanısında olduğu "orta sınıf"a bilinç götürmeyi amaçlar. Savaş yıllarında "halka doğru" gidenler, Türk Ocakları'nın "narodnik" eğilimlerini terk eder, Müslüman-Türk eşrafın dış odaklara karşı iktisadî çıkar birliğini gözetirler.

Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmua*'da halkçılığa yönelik yazıları işte böyle bir ortamda yeşerir. İttihatçı ideolog, halkçılığa sosyolojik bir içerik kazandırır. Alman "millî iktisat"ıyla, Fransız "solidarizm"ini harmanlar; savaşın neden olduğu iktisadî ve toplumsal çöküntüye "ahlakî" normlarla yüklü bir çözüm getirir.

Gökalp'in korporatizme varan görüşleri, savaşın ilk yıllarında, *İslâm Mecmuası*'nda belirmeye başlamıştır: "İçtimaî Nev'iler" başlıklı yazısında, geleneksel Osmanlı lonca korporatizmini, Durkheim'ın toplumsal işbölümüyle uzlaştırır. Ulusal düzeyde korporatif bir devlet düzeni önerir. Bundan böyle Gökalp için "fert" yok, "cemiyet" vardır; ya da farklı bir yaklaşımla "hak" yok "vazife" vardır.

Gökalp, korporatist görüşlerini *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda da işler. Ülkeyi korporasyonların ulusal düzeyde temsilcilerinden oluşacak bir meclisle yönetmeyi önerir. Aynı doğrultuda, *İktisadiyat Mecmuası*'nda esnaf korporasyonlarının kent düzeyinden çıkarılarak ulus düzeyinde örgütlenmelerini savunur. *Türkçülüğün Esasları*'nda çizdiği korporatif siyasal yapı II. Meşrutiyet dergilerinde yer alan yazılarının bir bireşimi olarak görülebilir.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde etkin olan fikir hareketleri ilk filizlerini Meşrutiyet Türkiyesi'nde vermiştir. II. Meşrutiyet'in bunalımlı yılları, fikir dergiciliğini yönlendirmede gecikmemiş, karşılaşılan sorunlara ivedi çözüm arama kaygısı Osmanlı aydınının fikir dağarcığını belirlemiştir. Ancak, II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'e bıraktığı en büyük miras ulusçuluk ve halkçılıktır. İttihatçı çevrede geliştirilen bu fikir akımlarına Cumhuriyet sahip çıkmakta gecikmez. Cumhuriyet'in solidarist, dayanışmacı toplum modeli her iki kavrama da gündeminde yer vermek zorundadır.□

نومرو ۳ — ۲۰ . ۵ تموز ۱۳۲۸ پنجشنبه سنه ۲

اشتراک

صاحب امتیاز
حسین حلمی
امور اداره وتحریریه
ایچون حسین حلمی
بکه مراجعت اولنور

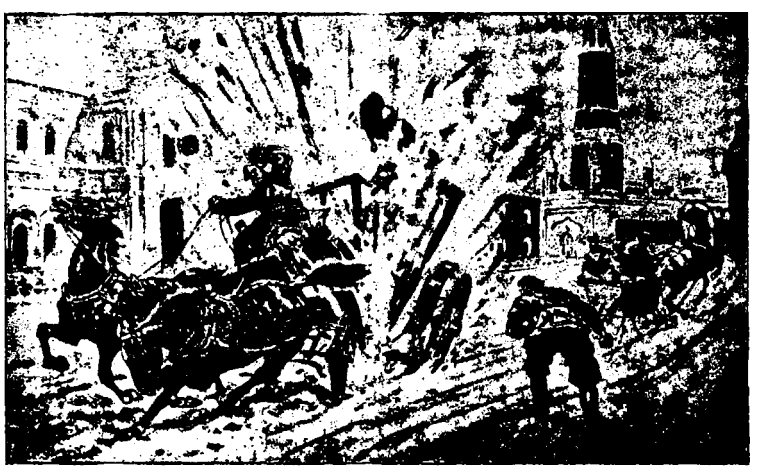
ایونه شرائطی :
داخلده سنه لکی ۳۰
غروش خارجده
۸ فرانقدر .

مدیر مسئول
صالح سری
اداره خانه سی
باب عالیده
ابوالسعود جاده
سنده دائرهٔ
مخصوصه.

مسلکه موافق
هر نوع اوراق
قبول ایدیلیر.

سوسیالیزم افکارینك مروجیدر .
ملتم نوع بشردر وطنم روی زمین
Jaurnal socialiste
ichtirak

نسخه سی (اون بش کونده بر پنجشنبه کونلری نشر اولنور) ۱ غروشدر

روسیه ده غراندوق سرژك عربه سنه آتیلان وسبب موتی اولان بومبا حادثه سی

مذکور بومبا حادثه سنی عریض و عمیق تصویر ایدر و روسجه دن ترجمه ایدیلان « تخلیصکار بر بومبا » عنوانلی اثری کنج و متفکر دماغلرك افکار حریتپرورانه لرینه تقدیم ایدر و کمال خواهشله اوقوتلسنی توصیه ایدهرز بتون کتابجیلرده النمش پاره فیئاله فروخت ایدیلور .

İŞTİRAK: Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organı olarak 26 Şubat 1910'da Hüseyin Hilmi (İştirakçi Hilmi) tarafından çıkarıldı. Ahmet Samim'in öldürülmesi dolayısıyla hazırlanan özel sayısı nedeniyle, aynı yılın Haziranında Divan-ı Harb-i Örfî (sıkıyönetim) tarafından kapatıldı. 1 Eylül 1910'da yeniden çıkmasına izin verildiyse de, üç sayı sonra ameleyi isyana teşvik ettiği gerekçesiyle yeniden kapatıldı ve sahibi tutuklandı. 14 Temmuz 1912'den sonra yeniden yayına başlayan İştirak, bu yayın döneminde 13 sayı çıkabildi.

BATILILAŞMA

İmparatoriçe Öjeni onuruna Beylerbeyi Sarayı'nda düzenlenen tören (1869).

Batılılaşma Sorunu
Doç. Dr. İlber Ortaylı

Osmanlı ve "Batılılaşma"
Prof. Dr. Taner Timur

Osmanlı Batılaşması
Dr. Mehmet Ali Kılıçbay

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Osmanlı-Batı Diyalogu**
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya

Bu konuda ayrıca *Anayasa, Aydınlar, Devlet Yapısı ve Yönetimi, Düşünce Akımları, Jön Türkler, Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler, Tanzimat, Tarihçilik ve Tarih Anlayışı, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Batılılaşma Sorunu

İlber Ortaylı

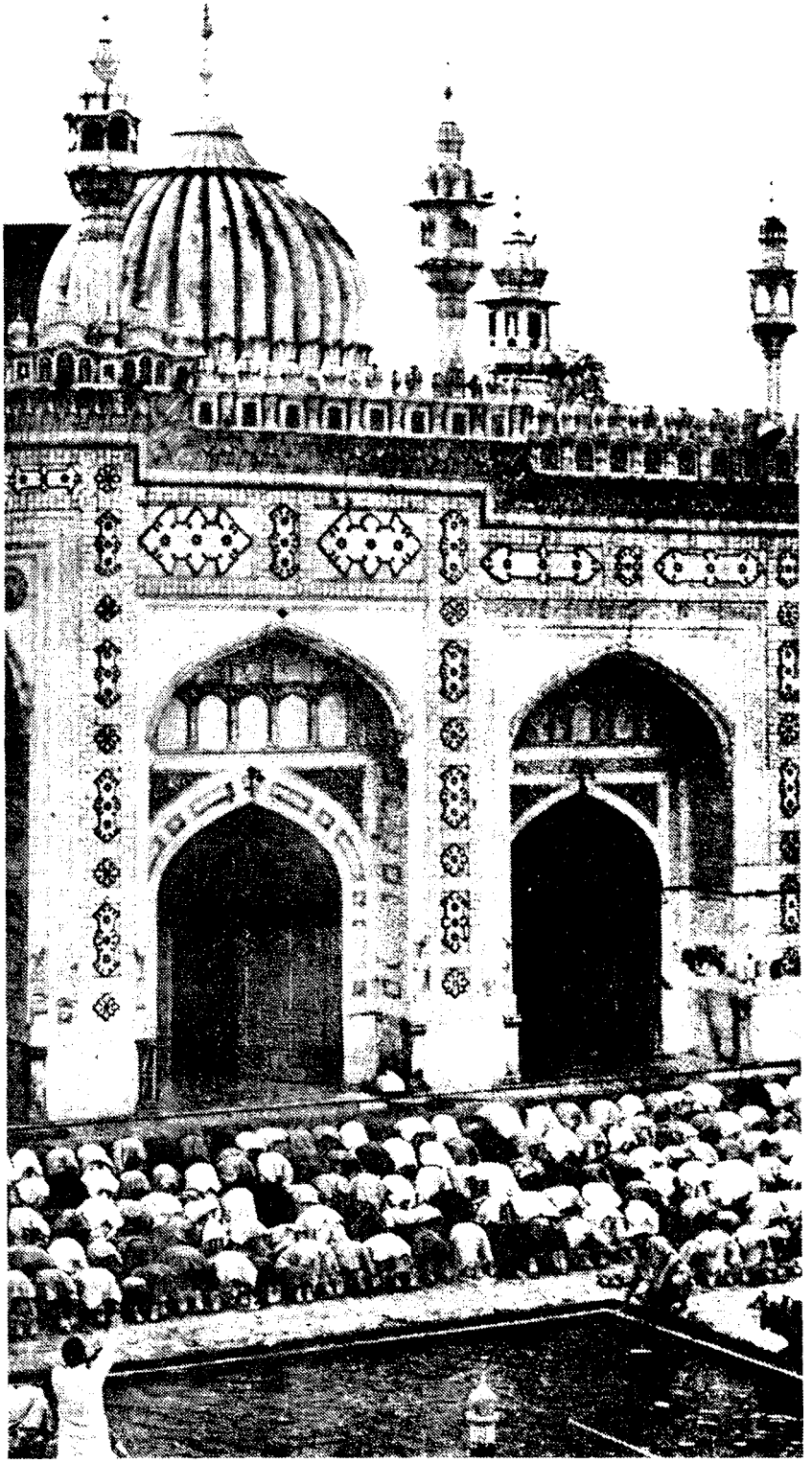
Batılılaşmak, yani Batı gibi olmak, Batı'yı benimsemek... Bu kavram, Türkiye'nin hayatında 18. yy 'dan beri rahatsız eden, görünmeyip hissedilen bir Demokles kılıcı gibi var. II. Meşrutiyet'ten beri adıyla sanıyla ortada dolaşıyor. Cumhuriyet döneminde resmen programda var. Batı nedir? Avrupa diye cevap verenlerin yanında, Amerika'yı, dahası Japonya'yı da Batı uygarlığına alanlar var. İşe sanayi imparatorluklarının bilançolarıyla bakınca Japonya, Batı'ya girer. Parlamentarizm diye bakınca, Şark'ın prototipi diye gözlenen Hindistan niye Batı olmasın ki? Kavram kalıplarını böyle yaymak iyi bir yöntem, daha devam edince en sarsılmaz mütearifelerin bile yetmezliği görülür. En yaygın tarif şu: Batı uygarlığı, Helen-Hıristiyan bir uygarlıktır. Demek öyle, peki o zaman Ortadoğu'daki göçebe Nasturîleri ne yapalım? Kendileri Batı'nın en eski Hıristiyanları kadar Hıristiyan olup, Helen dili ve yönetimiyle de daha önceden temasa geçmişlerdir. Hele yanıbaşlarındaki Süryanîler için bu keyfiyet hiç tartışma götürmez. Doğu'nun Katolikleri ve diğer Hıristiyanları üstelik epeydir sıkı bir biçimde Helenleşmişlerdir. Ama Batı uygarlığının içine bu toplumları dünüyle ve bugünüyle kimse almıyor, hele Müslümanlık ve Musevilik...Hepsi de Hıristiyanlık gibi aynı kökenden gelmiş. Hepsi de Helenize olmuştur. Ama Musevilik de Avrupa toprağında bulunduğu kadar Batılı sayılıyor... Batı uygarlığının Hıristiyan kanadını protestanlıkla özdeşleştirme yanlıları da var. Ancak bu görüş sahiplerinin talihsizliği şudur, Protestanlık işi kotarıldığında Batı uygarlığı denen şey çoktan kalıplara dökülüp kaynama noktasına varmıştı bile... Sonra Fransa'nın kuzey İtalya'nın, Polonya'nın Katolikliğiyle, Macaristan'ın Erdel Protestanını yan yana düşünmek de yeter bu açıklamaya iltifat etmemek için.

Kıstasları koymanın, konanları kabul etmenin en azından zorluğu ortadadır. Ama hâlâ Batı uygarlığı ve Batı gibi bir kavramı atmaya niyetimiz yok, gereği de yok. Çünkü Batı uygarlığı denen bir uygarlık var, değişik dil konuşan ve aynı kıta ve hattâ ayrı kıta üstünde değişik iklimlerde yaşayan bu grupların ortak başat özellikleri var. Ortak yaşanan bir tarih ve kurumlar çerçevesinde biçimlenmiş bir uygarlıktır bu... Bin senedir birbirlerinin dilini ve edebiyatını tanıyan, okullarında okuyan, âdetlerini benimseyen akrabalardır bunlar. Ama tek tayin edici öge bu değil; Batı uygarlığının insanı, belirli bir süredir tarihe, hale ve geleceğe belirli bir bilinçle bakan, geleceğini saptamaya çalışan biridir. Batı uygarlığı ve Batı toplumu bir değişimin toplumudur. Değişmeden duran toplum olur mu diye sorulabilir; olmaz ama, her toplum değişimin bilincine Batı kadar erken varmış değildir. Değişimi farkeden ve ona müdahale etmeye kalkan bir bilinçtir Batılılık. İnsan sevmek sadece Batı'ya özgü değildir, ama bunu müesseseleştiren Batı'dır; hem de şefkate, felsefeye, insan tabiatına güvenmeksizin, yaptırımlarla müesseseleştirmiştir. Çünkü Batı, insan hayatını ve özgürlüğünün güvencesini salt insanın kendine bırakmayacak kadar da tecrübe sahibidir, tarih bilgisi ve bilinci ile bu tecrübeyi edinmiştir. Gelişme, değişme gibi kavramları Batı kendi bulmuştur. Çünkü bu olayın içine giren ve en yoğun yaşayan odur. 18. yy'ın Batılısı (Avrupalısı), haklı olarak bu devinimi kendine maletmiştir. 1745'te M. Mousnier, Paris Bilimler Akademisi adına açıklıyordu: Avrupa değişir, bu değişim bizim bilincimizin ilerlemesiyle olmaktadır, dünyanın diğer bölümleri hareketsizlik içindedir. Daha 17. yy'ın sonunda seyyahlardan Chardin "Asya atâlet demektir, Avrupa ise sürekli değişimin yurdudur" diyordu. Doğru ya da yanlış, bu kanıya nerden ulaşıyorlardı? Herhalde tarihe bakarak ve o tarihin, dünyanın diğer bölümlerinde Avrupa'da olduğu kadar hızlanmadığını görerek. Böyle bir yaklaşım ayrı bir uygarlık için yeter mi? Herhalde kendini adlandırmak ve farklılığını belirtmek için yeterdi. Üstelik bu uygarlığın üyeleri kendilerini ayrımlamak için bu kıstasla da yetinmiyordu; ortak yanlarını, dünyanın geri kalan taraflarından ayrı olan yanlarını da betimliyor, yerine göre vurguluyor, yerine göre abartıyorlardı. 18. yy sonlarına kadar Batı Avrupa için Grek-Ortodoks Hıristiyanlığı, hiç de Hıristiyanlık değildi. Daha doğrusu Hıristiyanlık Batılılık için yeterli değildi. Bulgar bilinmiyordu, Yunanlı ile Türk pek ayırdedilmi-

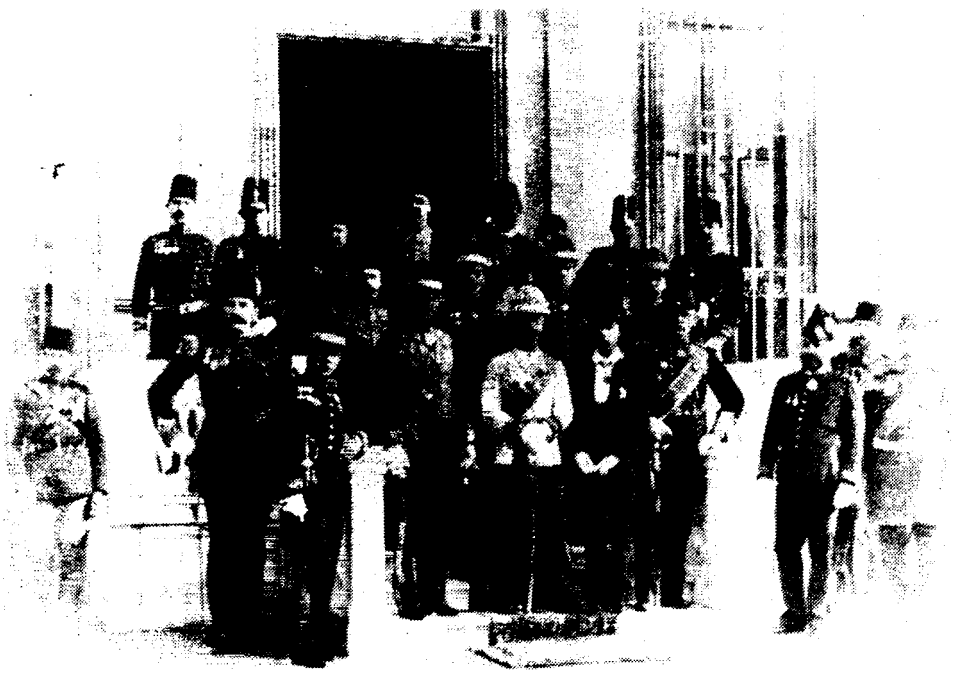
yordu, Rus çok uzak bir insan tipiydi. Şu halde İsa'nın ümmetinden olmak Batılılık, Avrupalılık için yeterli değildi. Her zaman için Müslümanlar bu dünyanın insanına uzak görünüyordu diyebiliriz; ama daha 13. yy'da Dante'nin İbn Rüşt'ü, İbni Sina'yı Vergilius ve Aristoteles kadar kutsadığını, aynı şeyin *Canterbury Tales*'de *Chaucer* tarafından yapıldığını unutmamak gerek. Greko-Romen-Hıristiyan Batı ve Müslüman Doğu veya İslâm medeniyeti gibi kutuplaşmalar kavram olarak daha geç dönemin ürünü. Batı'nın dolaylı etkisi bu kutuplaşmada açık, ama bizzat Doğulu dediklerimizin bu kutuplaşmada etkileri de daha az değil. Tabiî bu kavramları da gene Avrupa etkisi bir eğitim ve anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerek.

İslâm Medeniyeti Kavramı

İslâm medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yy'ın icadı. Hem de Batılı Oryantalistlerden çok Doğululara ait bir icat. Hammer bu kavramı hemen hiç kullanmaz, ondan önce G. Toderini ve hatta D. Cantemir de kullanmaz; sonraları Gibb ve bazıları bu kavrama bulaşmaya başlar. Brockelmann ise *İslâm Kavimleri Tarihi*'nden söz eder, ama İslâm kültürü ve edebiyatı gibi sözleri kullanmaz; Arap edebiyatından, Arap kültüründen bahseder ve onları inceler. Hegel 19. yy başında "Doğu dünyası" der, ama İslâm dünyası demez. (Doğu dünyası nihayet göreli bir coğrafya çizgisidir, tüm Doğuluları kapsayan bir dünya...) İslâm medeniyeti, Araplar arasında 19. yy'da kullanılan bir kavramdır; Müslümanlardan biraz önce Hıristiyan Arap aydınların pek sevdiği, İslâma olan hayranlıktan çok Araplığa olan bağlılıkla ortaya çıkan ve ismin tersine oldukça laik içerikli bir kavramdır bu. Ortaçağın İslâmları için böyle bir kavram yoktu. Peki Ortaçağın Müslümanı yaşadığı dünyayı ayırmaz mıydı? Ayırırdı kuşkusuz, ama başka adla, başka yaklaşımla. *Darü'l-İslâm* derdi Müslümanların egemenliğindeki dünya parçasına, öbür tarafa da Darü'l-harp... Darü'l-harp'deki birine *harbî* denir, ister bir Merovenj asilzadesi olsun, ister Eskimo veya İslâmların eli değmemiş bir Hint bölgesindeki Brahman kastının üyesi... Harbî, İslâm toprağına aman dileyerek girer ve *müsta'men* statüsü alır. Darü'l-İslâm'daki Hıristiyan öyle değildir,

"İSLÂM MEDENİYETİ" Özünde lâik bir içerik taşıyan bu kavram, Batılılardan ziyade Doğulular tarafından kullanılmıştır. 19. yy'da modernleşmek isteyen Ortadoğu aydınlarının geliştirdikleri bu kavram, 18. yy oryantalizminin Doğu'yu dışlamasına bir tepki olarak biçimlendi.

JAPON BATILILAŞMASI: Japonya'nın Batılılaşması sözkonusu edildiğinde kabul edilen temel doğrulardan biri de, Japonya'nın kalkınırken Batı'dan sadece tekniğin alındığı yolundadır. Oysa Batı düşüncesi çok önceleri Japonya'ya çeşitli felsefî eserlerin çevrilmesiyle girmiştir. Osmanlı Devleti Japonya ile çok sonraları, 19. yy'ın sonunda ilişki kurdu. Resimde 1892 yılında Japon bir prensin başkanlığında İstanbul'u ziyaret eden heyet görülmektedir.

onun statüsü başkadır, *zımnî* denir. Zımmîler ehl-i Kitab'tır, yani Hz. İbrahim'in öğretisinden kaynaklanan dinlerden birine mensub olmalıdırlar. Ama uygulamada Zerdüştîlere bu statü verildiği gibi, Abbasîler devrinde ne yapacaklarını bilemedikleri Harran'daki Sabian (Sabiyyun) cemaatine de aynı statüyü verdiler. Oysa düpedüz yıldızlara tapınan astrolojik bir dinin üyeleriydi bunlar. Acaba Darü'l-İslâm'daki düşünür yaşadığı uygarlığı İslâm medeniyeti diye mi tarifliyordu? Kesinlikle hayır... 11. yy'ın düşünürlerinden Kadı Ahmed el-Endülüsî'ye bakalım; sayısız *tabakat* kitaplarından (milletleri tanımlayan eserler) birinin, *Kitab-ı Tabakat'ül-Ümem*'in yazarı... Ona göre medeniyeti yaratan kavimler şunlardır: Araplar, Hintliler, İranlılar, Keldanîler, İbranîler, Yunanlılar, Mısırlılar, Romalılar (Eski Roma ve Bizans). Türkler ve Çinliler bu çerçevede ele alınamaz, ama pratik bilgili, saygıya değer kavimlerdir. Diğer kuzeyli kavimler ise elverişsiz iklim şartları yüzünden bunların zekâları durgun ve anlayışı kıttır, yaratıcı olamazlar. Endülüslü Ahmed'in uygarlığın niteliğini ve coğrafî sınırlarını belirleyişi Herodot'tan ve Strabon'dan farksız nerdeyse. Sıralamasına bakınca, dine, dile önem vermediği açık. Önemli olan Akdeniz dünyası ve uygarlığı. el-Endülüsî böyle düşünen tek adam değil, bu geleneğin içinde ve o geleneğin yaratısı olan bir adam var; toplumların yapısını son derece laik bir tutumla inceleyen İbn-i Haldun bu.

Kısacası, İslâm medeniyeti ve İslâm kültürü gibi kavramları bugün bazı aydın ve bilginler bir ayrımlama için kullanıyorlar. Ama bu tutarsızlığın temeli 19. yy'ın kendini yüceltmek isteyen modernleşmeci ve de yeni ulusalcı Ortadoğulu düşünürünün kafasında yatıyor. İslâm medeniyeti ayrı ve berikilerden aşağı kalmayan bir uygarlıktır, deniyor. Diğerlerinden aşağı olmadığı açık, çünkü zaten aynı uygarlık çevresinde, Akdeniz'in içinde yaşamış Müslümanlar da. Bu, daha çok 18. yy Oryantalizminin ve hattâ Avrupasının, Doğuyu (sınırları, aslında onlara göre Doğu Avrupa'dan başlardı) dışlayıcı bakışına bir tepki olarak ortaya atılmış. Hele Türk-İslâm medeniyeti tam Balkanik bir adaptasyon; Helen Hıristiyan uygarlığı, Slav-Hıristiyan uygarlığı gibisinden bir kavram. Dinsel tarafı da yok. Dine bağlı olduğu ileri sürülen evrensel bir uygarlığa, bir etnik grup, bir ulus adına sahip çıkmak telâşı içinde ortaya atılan kavramlar bunlar. Özünde laik ve ulusalcı, görünüşünde de bir grup kavim adına bütün diğer dindaş kavimlerin üstüne çıkma merakı var bu tip çabalarda. "Türk-İslâm medeniyeti" gibi bir kavram, parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun terekesi üzerindeki garabetten sayılabilir.

Osmanlı Batılılaşması

Ayrı uygarlıkların Batılılaşması nasıl olacak? Bu, 18. yy sonunda tartışılmaya başlandı. (Uygarlıkların kimi ayrı, kimi o kadar da ayrı değildi Avrupa'dan.) Rusya geç Batılılaştı, modernleşti deniyordu. Oysa, olay Büyük Petro ile başlamıyordu. Çok daha önce Rusya seçkin sınıfında hümanizmaya, Yeniçağın Avrupa kültürüne eğilim duyulmuş ve Avrupa tarzı her alanda hayata girmeye başlamıştı. Japon örneği, Batılılaşma ve Avrupa ile problemi olanlar için çok çarpıcı, hattâ heyecan vericiydi. Japonya, Batı'nın hiçbir şeyini almayıp sadece tekniği alarak kalkınıp güçlenen bir toplum olarak görünüyordu bazı gözlere. Ne var ki bu görüş bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Japonya bizde o günden bugüne hiç tanınmamıştır. Hiçbir Doğulu ulus Japonlar kadar Avrupa'nın dinine yakınlık duymamıştır. 17. yy'dan beri Japon, Avrupa felsefesini ve düşüncesini izliyordu. Kant'ı ve Alman felsefesini Osmanlı aydını hiçbir zaman gereğince öğrenememiş görünüyor; ama Japonlar daha o yaşarken onu tanımıştı. Avrupa düşünü ve medeniyeti ile Japonya'-

nın ilişkileri dün böyleydi, bugün aynı şey daha yoğun olarak sürüyor.

Türkiye'deki, daha doğrusu Osmanlı toplumundaki Batılılaşmanın özgün tarafı, bu sürecin adı konmadan başlamış olmasıdır. Tabiî bu yargıda bulunurken de kesin çerçeve saptamamak gerekir. Çünkü İmparatorlukta yaşayan Rumların bir kısmı daha başından Batı ile ilişkidedir. İyonya adalarında Rönesans kültürünün hiç de küçümsenmeyecek merkezleri, eski Yunanca-Latince ve yaşayan Batı dillerinde eğitim veren kurumlar vardı. Hali vakti yerinde Yunanlı çocuğunu orada okuturdu. Yunanlılar Avrupa dünyasına gidip gelen, yerleşip yaşayan bir gruptu. Fenerli Rum aristokrasisi Batı kültürüne açıktı, ama Osmanlıca eğitimini de en iyisinden alırlardı. Eflâk-Boğdan prensliklerinde Batı tipi eğitim erkenden yerleşmişti. Birinci sınıf Osmanlı aydını olan Dimitri Cantemir, Batı dillerine ve bilimine de devrinin ölçüleri içinde esaslı bir biçimde sahipti. Bulgarlar 18. yy'da Yunanlılar aracılığıyla klasik dünyaya değilse de Avrupa kültürüne ve ulusalcılığına yaklaştılar. Lübnan'ın Marunî hanedanları, Batı tarz-ı hayatına 17. yy'dan beri giriyorlardı.

Sadece Bâbıâli'yi ve Anadolu kıtasını gözönüne alarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşma olgusunu ve değişimi kavrayamayız. Osmanlı İmparatorluğu askerî gereksinimler dolayısıyla Avrupa dünyasına düşünce ve edebiyattan daha önce yaklaşmak zorunda kaldı. Büyük Petro devrinde Rusya'ya elçi giden Mehmed Ağa, Çarın yaptığı geçit törenini ve yeni protokol düzenini "Çarın maskaralıkları" olarak değerlendiriyor. Ama II. Katerina Rusyası'na giden elçi Mustafa Rasih Paşa, Rusya'nın tasvirini etraflıca ve takdirkâr bir ifadeyle yapmaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Fransa'ya bakışını, Potsdam'a giden elçi Ahmed Resmî Efendi'nin ordu, bilimler ve devlet düzeni üzerindeki ayrıntılı ve olumlu betimlemeleri tamamlamaktadır. Askerî reformların sadece askerî alanda kalmayacağı, daha doğrusu reformun askerî cerrah yetiştirmek için tıp eğitimi, istihkâm ve yol için mühendislik eğitimi, matematik, coğrafya derken sonunda vergilerin düzenli toplanması için maliyeye (çünkü devamlı merkeziyetçi ordu olgusu ayrı sistemde bir malî idare gerektirir), nihayet idareye ve hukuk alanına sıçrayacağı açıktır.

Osmanlı Batılılaşmaya pragmatik bir yaklaşımla girdi. Ama bu sürece girince gelişmeler onu bugüne kadar getirdi. Osmanlının Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı, tarih, felsefe ve edebiyat alanındaki yavaş değişmedir. Hattâ Fransız idare hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medenî Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülüyor. İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamentarizm için böyle bir eğilim görülmediği açıktır. Osmanlı Batılılaşması Batı'yı hayranlıkla tercihin değil, zorunluluğun sonucudur. En muhafazakâr görünen Cevdet Paşa'nın, İmparatorluğun strüktürünün Batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan olduğunu unutmayalım. Nihayet ismi konmayan Batılılaşma bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur. Dış zorlama için ileri sürülen kanıtlar, daha çok İmparatorluğun siyasetine yön verdiğini iddia eden megaloman diplomatların hatıralarıdır. Bunlar, büyük olayları ve tarihî oluşumları değerlendirmek için, önemli olsa bile çok yetersiz kalan tarih belgeleridir.

BATI KÜLTÜRÜ VE OSMANLI AYDINI: *Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrımüslim cemaatin Batı kültürü ile bağları hiç kesilmemiştir. Rumlar, Balkanlarda yaşayan halklar eğitimlerinde de özgür olabilmişlerdir. Batı kültürünü iyi kavramış bir Osmanlı aydını olan Dimitir Kantemir (1673-1723) bunun en iyi örneğini vermiş, tarih çalışmalarının yanı sıra Türk müziğine de önemli katkılarda bulunmuştur.*

Bir Akım Olarak Batılılaşma

19. yy'ın Osmanlı düşünürü inkılâpçıdır, daha demokrat ve özgür bir rejim istemektedir; aile, toplum hayatı, eğitim ve yönetimde daha özgür, daha katılmacı hedefleri vardır. Batı toplumunun kurumları ve yaşamı bu insanları etkilemiştir. Ama bunlar ne kadar Batıcıdır, tartışılır. Bir yerde Fazlurrahman'ın tasnifiyle bu düşünürler modernist İslâmcılar arasında yer alır. Genç Osmanlılar -Hint Müslümanları arasındaki Seyyid Ahmed Han, Araplar arasındaki benzerleri Muhammed Abduh, A. Kevvakebî gibi- Batı toplumunun hemen tüm temel kurumlarını, yeni bir İslâm içtihadı esasına göre Osmanlı toplumuna getirmek amacındadırlar. Meşrutî rejim İslâmîdir, çünkü meşveret usulü bunu gerektirir. Kadının tutsaklığına, çok kadınla evliliğe son vermek gerekir, çünkü İslâmın ruhuna aykırıdır. Namık Kemal'in özgürlükçülüğü ulusçu bir esasa dayanmaz, laik de değildir. O, Latin harflerine karşıdır, medeni kanunun adını ağzına almaz. Ama ondan daha İslâmcı olan ve parlamentoyu bile gerçek temsilî bir organ olarak görmeyecek kadar otoriteye başkaldıran Ali Suavi, birçok yönleriyle Meşrutiyet reformlarının bile ötesinde taleplerde bulunur. (Daha öz bir Türkçe ve tek evlilik yanlısı hattâ ulusçu yaklaşımlara sahip olduğu da görülüyor.) Osmanlı aydını Batı'ya karşı kuşkucu ve ihtiyatlıdır. 19. yy'ın Ba-

tı'ya karşı kuşku duymayan Batılılaşmacı düşünürleri bizde değil, Rusya'da ortaya çıkmışlardır. Nedeni bir yerde gayet açıktır. Osmanlı aydını Avrupa'yı dışından görüp ürkmüş ve o toplumu da aslında gereğince tanımamıştı. Rusya Müslüman aydınları ise Batı'da değil, Batılılaşmış bir yarı Doğulu toplumda yaşadıklarından; gördükleri deneyler ve 19. yy Rusya'sının düşün akımları, toplum kurumlarının içinde bulunduğu evrim onlara daha cesaretle, laik bir Batılılaşma programını izleme telkininde bulunmuştur. Azerî reformatör Ahundzade, Ebu Musa Kâzım Bey (Protestan olup Aleksandr adını aldı), Şehabeddin Mercanî, İsmail Gasprinski gibileri buna örnektir. Çok sonraları Jöntürkler arasında ilginç bir yeri olan Abdullah Cevdet'in laik ve radikal Batıcılığı, Osmanlı toplumundaki ihtiyatlı Batılılaşmaya karşı bir tepkidir âdeta.

Batılılaşma, İmparatorluğun reformları asrında gittikçe dozu artan bir akım olarak sahneye çıktı. Jön Türklerin iki kanadının (yani İttihatçılar ve Prens Sabahattin'cilerin) hangisini daha Batıcı veya daha Doğucu olarak niteleyebiliriz acaba? Cevap zordur. Tanzimat dönemi, ferdin hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya yönelik hareketler ve yasama girişimleriyle başladı. Rejimdeki Avrupalılaşma (kanun devleti olma hareketi) kurumlara, oradan eğitime ve düşünceye yansıdı. Türk toplum hayatına kadın girdi. Balkanlarda kadın çoktan hayata girmişti. Örneğin, Aprilov'un Bulgaristan'da açtığı ulusal okulların öğretmenleri arasında kadınların sayısı artıyordu. 19. yy sonunda "muallime hanım", Türk toplum hayatında da yerini almıştı. Bitmez tükenmez tartışmalar da başladı. Batı'dan sadece tekniği alalım diyenlerin yanında (zamanımızda bu görüş tekrar Mümtaz Turhan tarafından ileri sürüldü), daha değişik görüşler ortaya atıldı. Nihayet Ziya Gökalp'te bu görüşler tam bir düğüm haline getirildi. Hars ve medeniyet ayrımı, iki içeriği belirsiz kavramın sözde ayrımlanmasıdır. Hars ve medeniyetin araçlarının -Süleyman Nazif'in deyişiyle- gümrükte nasıl saptanacağı da ayrı bir sorundur. (Bundan başka hars'ın *"culture"* kelimesinin kötü bir çevirisi olduğunu, çünkü bu kelimenin sadece toprak ekimi olmayıp Latincede tapınmayı da içerdiğini söyleyelim. Hem anlamca farklı, hem de Rönesans'tan beri düşünürlerin işleye işleye

***BİTMEYEN TARTIŞMA:** Batı uygarlığına karşı tavır aydınlarımızın düşünce dağarcığından hiç eksilmeyen bir sorun olmuştur. II. Meşrutiyet döneminin aydınlarından Celâl Nuri İleri (1882-1938)'ye göre, Batı uygarlığı ile ilişkilerimizde önce kendi hayatımızı iyi öğrenmemiz gerekir. Daha sonra buradan çıkaracağımız sentezle neye ihtiyacımız olduğu ortaya çıkar, böylece ilişkilerimiz düzenlenir. Oysa Abdullah Cevdet gibi birçok aydın böyle düşünmüyordu.*

içerik boşalmasına uğrattığı böyle bir kavramı hars veya ekin diye çevirmenin garabeti de açık.) II. Meşrutiyet ve biraz daha öncesinin mimarisi bu Batı kuşkuculuğunu gösterir. Ancak bu yeni oryantal mimari bir yerde neoklasik üslûbun, yani o devirde Batı'da moda olan beynelmilel neoklasik mimarinin bizdeki şubesiydi. Batı uygarlığı tümüyle mi alınacak, nasıl alınacak, Celal Nuri (İleri) bu konuya tartışmalar arasında ilgiyi çekiyor. Prensip olarak Batıcı görünüyor, ama uygarlık değişimi ve modernleşme sürecinin sorunları üzerinde çekingen. Abdullah Cevdet daha total ve radikal bir görüşü savunacaktır.

Türkiye yönetimi ve eğitimi ise kaçınılmaz olarak Batılılaşıyordu. Modernleşme eğitime yansıdıkça medrese çevresi ve ilmiyye sınıfı bunun dışında kalıyor ve devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başlıyordu. İran'ın modernleşmesi ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli fark budur, orda ruhban sınıfı diyeceğimiz din adamları modern eğitimi de görerek yerlerini muhafaza edebilmişlerdi. 19. yy bir kültürel dualizm asrıdır. Bu, hukuk ve idare alanında da böyledir. İşte bu sancılı durumdur ki önce Jön Türkleri, sonra Cumhuriyetçileri başarılı bir biçimde radikal çözümler aramaya sevketmiştir. Modernleşme, Batı dediğimiz Avrupa modeline göre olmuştur. Bu, seçim özgürlüğü tanımayan bir modeldir, çünkü Avrupa değişen ve egemen dünya merkezi durumuna gelen bir coğrafya parçasıdır.

Modernleşme, sadece bizde değil, bu işe bizden daha önce giren ve daha kolayca bu sorunu çözebilecek olan Rusya'da da sancılar ve tepkiler yarattı. Büyük Petro'dan yüz elli yıl sonra Aksakov hâlâ "Dönelim" diye şiir yazıyordu. Rürikler asrına geri dönmek niyetindeydi. Öte yandan Çaadayev ise Rusya'nın hâlâ Doğulu, mazisi karanlık, geleceği ümitsiz bir toplum olduğunu, gerçek reformun Ortodoks Kilisesi'nden çıkıp Latin Katolik kültürüne girilerek başlayacağını savunuyordu. Bu iki dünyadaki, yani Rusya ve Osmanlı dünyasındaki düşünürlerin bazen benzer sorunlar üzerinde âdeta eş bir üslûpla durmuş olmaları basit bir tesadüf değildir.

Batılılaşma sorunu, Batı toplumuna özgü temel kurumların, Batı tarihinde başlayan sanayileşmenin, kentleşmenin ve siyasal kutuplaşmaların toplumumuza girdiği bu dönemde var. Yahut değişmenin getirdiği sorunlar Batılılaşma başlığı altında tartışılıyor. Türkiye'nin iki yüzyıllık tarihinin bu başlık altında ele alınması da böyle bir durumdan kaynaklanıyor. □

KAYNAKÇA

□ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973
□ FAZLURRAHMAN, *İslâm*, İstanbul, 1981
□ MERİÇ Cemil, *Kırk Ambar*, İstanbul, 1980
□ MERİÇ Cemil, "Celal Nuri'nin Türk İnkılâbı", *Tarih ve Toplum*, S. 9 ve 10, 1984
□ TUNAYA Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul, 1981

Osmanlı ve "Batılılaşma"

Taner Timur

Günümüzde tanımı en zor kavramlardan biri de herhalde "Batı" kavramıdır. Gerçekten, bizzat Batılılar arasında bile bu konuda genel kabulü sağlayacak bir tanım olduğu iddia edilemez. Bu alandaki farklılıklar, büyük olasılıkla "Batı"nın çoğulcu yapısını oluşturan unsurlara değişik ölçülerde önem verilmesinden doğuyor: Batı bir "sanayi toplumu"dur; "kapitalist ve emperyalist bir düzen"dir; "Greko-Romen kültür geleneğinin günümüzdeki mirasçısı"dır; bir "hukuk devleti"-dir veya "Musevi-Hıristiyan ruhanîliğin yaşayan temsilcisi"dir. Herkes kişisel düşünce ve eğilimine göre bu unsurlardan birine öncelik vererek Batı'yı tanımlayabilir ya da Batı'nın bütün bu unsurların bir sentezi olduğunu ileri sürebilir. Ayrıca bunlara, Batı'ya dışardan bakan kültürlerin tanımları da ilâve edilebilir. Fakat, herhalde hiç kimse, kendi tanımının mutlak bir kabul görmesini bekleyemez.

Batı'ya kendi tarihî gelişimimiz açısından bakarsak, arada daha ziyade bir oluşum farkı bulunduğunu görürüz. Şunu kastediyoruz: Batı'nın gelişimi, önceden teorisi yapılan ve bilinçli bir şekilde saptanan bir "toplum modeli"ne göre olmamıştır. Değişik düzeyde ve nitelikte bir sürü unsurun, yüzyıllar boyunca, *kendiliğinden* ve *çelişkiler içinde* gelişiminin bir ürünü olmuştur. Batı kavramı da bu sürecin bir sonucu olarak doğmuş ve Aydınlanma Çağı'ndan itibaren olumlu bir değer yargısı ifade eder hale gelmiştir. Hiç kuşkusuz, "Batı" ve "Batılı" kavramlarının bir değer yargısı halini alması, her şeyden önce bizzat Batı'nın bilinçli çabasının eseridir. Aydınlanma Çağı'ndan itibaren, Batılı düşünürler, farklı kültürlere karşılaştırmalı bir biçimde yaklaşmışlar ve bu konuda, ırkçılık da dahil, çeşitli teoriler ve disiplinler geliştirmişlerdir. Başka bir deyişle, Batılılar kendi gelişimlerini ve bu gelişimin diğer uygarlıkların evrimi ile farkını bir ölçüde *a posteriori* kavramaya çalışmışlardır. Kavram ile pratik arasındaki eşzamanlılık ancak Aydınlanma Çağı'nda, daha da açık bir biçimde Fransız Devrimi'nden sonra kurulmaya başlanmıştır. Bundan sonra da Batı, kendi uygarlık modelini, zor kullanmayı da programına dahil ederek, başka ülke ve uygarlıklara kabul ettirme kavgasına girmiştir. Hiç kuşkusuz, 19. yy'da sömürge imparatorluklarının kurulmasına yol açan bu süreç, "uygarlık" kaygılarının çok dışında bir sürü çıkarlara dayanmıştır. Fakat Batı, kısmen de inanarak, kendi kendine bir "uygarlaştırma görevi" vermişti.

Yakın tarihimizde Batılılaşma adı verilen ve -kökeni III. Selim dönemine kadar götürülmekle beraber- esas olarak Tanzimat'la başlayan süreç ise Batı'dakinden çok farklı bir biçimde cereyan etmiştir. Egemen tarih yazımında "reform hareketleri", "modernleşme", "lâikleşme" gibi kavramlarla da ifade edilen bu süreç, Batı'daki gibi kendiliğinden ve bağımsız bir gelişimin ürünü olmamıştır. Farklı bir toplum yapısında ve farklı koşullarda gerçekleşen bir sürecin ürünü olan bir "toplum modeli" benimsenmiş ve bizde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle, Osmanlı toplumunda, Batı'dakinden farklı olarak, *a priori* bir model ile işe başlanmış ve ileri bir uygarlık savaşına girişilmişti. Bu özellik, ilk bakışta bir avantajmış gibi görünebilir. Sanılabilir ki Osmanlılar, böyle bir "model" sayesinde, daha başından itibaren ileriyi görme olanağına sahip olmuşlar, bilinçli bir şekilde hareket edebilmişlerdir. Oysa gerçek durum çok farklıdır. Farklılık şuradan ileri geliyor: Sözü edilen "model", Osmanlı devlet adamlarının ve aydınlarının, kendi toplumlarının gerçeklerinden hareket ederek, özgürlük içinde ve karşılaştırmalı bir biçimde geliştirdikleri bir "model" olmamıştır. Daha ziyade, önceki yüzyıllardan çok değişik bir kuvvet dengesi konumu içinde, Batılı devletlerin Osmanlılara empoze ettikleri eylemler bütünüdür.

Toplumsal gerçeklerle, onların teorik ifadesi arasındaki kopukluktan doğan bu özellik, Osmanlı değişme "model"ine ideolojik bir karakter vermiştir. Bu ise radikal bir eleştiri sorunu yaratmaktadır. Çünkü ideolojiler, bilim değillerse de, toplumsal işlevi olmayan birtakım hayaller ve saplantılar demeti de değillerdir. Onların da somut gerçekleri ve toplumsal anlamları vardır. İdeolojilerin eleştirileri, ancak kendilerini doğuran koşulların ve cevap verdikleri ihtiyaçların aydınlatılmasıyla müm-

kündür. Yakın tarihimizin daha gerçekçi bir şekilde anlaşılması için bizde de yapılması gereken budur.

Tanzimat'la Gelen

Günümüzde egemen tarih tezine göre, -başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere- bir kısım Osmanlı devlet adamları, yakın geçmişimizde bir reform çığırı açmış ve toplumu ilerletici bir rol oynamışlardır. Bu görüş, bu şekliyle aslında II. Meşrutiyet'in "Garpçılık" akımı içinde güçlenerek kendini kabul ettirmiş ve sonunda ders kitaplarına girecek derecede benimsenmiştir. Yoksa, Tanzimatçı devlet adamları, "ıslahat hareketleri" adını verdikleri sürece ne büyük bir hevesle ve ne de büyük bir inançla girmişlerdi. Yabancı ülkelere karşı değil, kendi eyaletlerindeki ayaklanmalara karşı dahi kendini savunmaz hale gelen iktidarın, Avrupa'nın garantisi altında bütünlüğünü koruyabilmesi amacıyla sürüklenmişlerdi. Bu "garanti" devamlı bir müdahaleye yol açtığından, bizzat bu "ıslahat"ı yapan devlet adamları arasında dahi "ıslahat" sözcüğü sevimsiz bir kelime haline gelmişti. Halk ise yapılanların niteliğinden çok, yapılış şekline ve sonuçlarına bakarak, Tanzimatçılardan bütün bütün soğumuştu. Gerçekten Osmanlı "ıslahat"çıları, halk nezdinde ne kadar az itibara sahip olduklarını kendileri de çok iyi biliyorlardı. Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okumadan hemen önce "akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur" dediği meşhurdur. Âlî ve Fuad paşalar gibi diğer önemli Osmanlı "reformcu"ları da devamlı olarak bir halk ayaklanmasında öldürülme korkusu içinde yaşamışlardır.

İşin acı tarafı, bu siyaset adamları yapmak zorunda kaldıkları "reform"lara bizzat kendileri de inanmıyorlardı. Bu inançsızlık, bugün, o döneme yönelik olarak düşündüğümüz veya tahmin ettiğimiz bir yakıştırma değildir. Bizzat dönemin ulemasının gözlediği ve vak'anüvislerinin yazarak bize ilettiği bir olgudur. Gerçekten, ıslahat hareketlerini anlatan Ahmed Cevdet Paşa ve Lutfi Efendi gibi tarihçiler, eserlerinde bu hususu açık bir biçimde belirtmişlerdir. Her iki tarihçi de Tanzimat Fermanı'nı, Mısır'da Mehmed Ali Paşa'ya karşı Batı'nın yardımını elde etmek için bir manevra olarak yorumlamışlar ve ulemanın da bunu böyle gördüğü için karşı çıkmadığını belirtmişlerdir. Hattâ Cevdet Paşa, reform vesikaları için, *"müphem surette yazılarak Avrupalılara bir veçhile ve ehl-i İslâma diğer bir veçhile tefsir edilirlerdi"* diyerek yöneticilerin esprisini açıkça ortaya koymuştur. Lutfi Efendi ise 1838 Ticaret Antlaşması ile Mısır sorunu arasında doğrudan ilişki kurarak *"İngiltere vasıtasıyla vuku bulan bu misillû icraat"*ı eleştirmiştir. Ayrıca Tanzimat adamlarının "reformlar"a karşı tutumu, iktidarda olup olmadıklarına göre değişmiştir. Örneğin bu hareketin kurucusu Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın devamı ve derinleştirilmesinden başka bir anlam taşımayan 1856 Islahat Fermanı'na şiddetle karşı çıkmıştır. Neden? Çünkü o sırada Reşid Paşa iktidarda değildir ve halk eğilimlerini okşayarak iç politika yapmakta, itibar kazanmaya çalışmaktadır. Kısacası, günümüzdeki egemen ideolojiden hareket ederek, geçen yüzyılın "ıslahat" hareketlerine gönüllü ve bilinçli olarak başlatılmış bir süreç gibi bakmak hatalıdır. Bunlar, zamanlarında, pek benimsenmeyen, popüler olmayan ve uygulayanlar tarafından bile gerçekten inanılmayan girişimler olarak görülmüşlerdir.

Bunun başlıca nedeni, Batı müdahalelerinin ve baskısının ürünü oluşlarıdır. Bunu Fuad Köprülü şöyle değerlendirmektedir: *"Tanzimat dediğimiz inkılâp hareketi o zamana kadar tam bir Ortaçağ cemiyeti mahiyetinde olan Osmanlı cemiyetinin tabiî ve dahilî tekâmülü neticesi olarak değil de, bu emperyalist ve kapitalist medeniyetin zorla kendini kabul ettirmesi neticesi olarak ortaya çıktı."* Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb*'ında, Mustafa Reşid Paşa'nın başlattığı "Diplomatika-i Cedîde" döneminde Batılı ülkelerin Osmanlı içişlerine "açıktan açığa" karıştıklarını esefle kaydeder. Bu bağımlılık sadece dönemin ulemasının arasında gözlenen bir durum değildi. Batı karşısında Osmanlı Devleti'nin aczi ve teslimiyeti, halk şairleri tarafından dahi dile getirilmiş ve kitlelere iletilmiştir.

Bütün bu olgulara rağmen, günümüzde egemen tarih anlayışı, Tanzimatçı reformizme "iyiler"le "kötüler"i ayıran moniteist bir biçimde yaklaşmaktadır: "İyiler", "reformcu"lar; "kötüler" ise bu reformlara karşı çıkan "yobazlar" ve "gericiler"dir. Bu görüşün temelsizliği şuradadır: 19. yy' da Osmanlı Devleti'nde, Aydınlanma Çağı geleneği içinde sayılabilecek, evrensel boyutlu ve lâik nitelikli bir düşünce akımı yoktur. Gerek "reformcu"lar, gerekse onlara karşı çıkanlar, şeriat düzeninin dışında ilkelere dayanan bir dünya görüşüne sahip değildiler. Hiç kuşkusuz "reform" hareketlerine karşı çıkanlar, sık sık İslâmın bayrağı altında hareket etmişler, şeriat ilkelerine fanatik bir biçimde sarılmışlardır. Fakat yokluk, sefalet ve adaletsizlik içinde çırpınan bir toplumda bu eğilimi iyi değerlendirmek lâzımdır. Bu tepkinin altında, aslında, daha âdil, daha özgür ve daha müreffeh bir toplum özlemi yatmıyor muydu? Din ve toplum ilişkilerinde sık sık Marx'ın *"Din halkın afyonudur"* şeklindeki sözleri zikredilir. Fakat nedense bundan önce gelen cümle hep unutulur. O da şudur: *"Din, ezilen bir varlığın iç çekmesi, ruhsuz bir dünyanın ruhudur."* Gerçekten kendini yenileyemeyen, bağımsızlığını koruyamayan ve giderek soysuzlaşan bir yönetici zümre eliyle kimliğini de kaybeden bir toplumda, dinî bir isyandan daha doğal bir şey beklenemez. Bunu daha iyi anlamak için, madalyonun öbür tarafını da göstermek, "reform" hareketini Batılı ülkelerle bağlantıları içinde ele almak lâzımdır.

Batı'nın Politikası

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ndeki değişime karşı tutumu iki düzeyde gelişmiştir: Hükümetler düzeyinde ve kamuoyu düzeyinde. Bu iki farklı konumdan gelen tepkiler, her zaman aynı yönde olmamıştır. Yunan İhtilâli sırasında birçok Batılı tutucu hükümet, kamuoylarının baskısı altında "Kutsal İttifak"a ters düşen bir tutum içine girmişlerdir. Bununla beraber, 19. yy' da Avrupa'da henüz demokratik ilkeler egemen olmaktan uzaktı. Batılı ülkelerin çoğu otoriter rejimler altında yaşıyorlardı. Bu yüzden kamuoylarının dış politikaya etkisi nisbeten sınırlı olmuştur.

Batılı hükümetler, Osmanlı Devleti'ndeki değişimle ilgili tutumlarını, genel olarak Avrupa kuvvet dengesi ve Avrupa düzeni ile ilgili tutumlarına göre saptamışlardır. Bu ise kendilerini, bir istikrar politikasının kaçınılmaz sonucu olarak, Osmanlı bütünlüğünü kabule, hattâ garantilemeye sevketmiştir. Ne var ki, Osmanlı bütünlüğünü koruma, Avrupa hükümetlerini aslında hiç de arzu etmedikleri bir duruma düşürüyor-

"UYGARLIK" ADI ALTINDA: Batı dünyası kendi gelişimiyle diğer uygarlıkların evrimini, aradaki önemli farkları Fransız Devrimi'nden sonra anlamaya başladı. Bundan sonra kendi uygarlık modelini başkalarına kabul ettirmek için çeşitli araçlar kullandı. Bunlar hep Batı'nın kendine atfettiği "uygarlık görevi" adına yapıldı.

du. Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun önemli bir kısmı, hele Avrupa'daki topraklarında yaşayanların büyük çoğunluğu Hıristiyan idiler. Böylece muhafazakâr Avrupalı hükümetler, istikrar politikası uğruna Müslüman bir devletin Avrupa'da büyük bir Hıristiyan çoğunluğa hükmetmesini onaylar, hattâ destekler hale geliyorlardı. Elbette bu asla kabul edebilecekleri bir durum değildi. Ayrıca kamuoyları da bu duruma karşıydı ve tutumun değişmesi için baskı yapıyordu. İşte Batı'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu bu çelişik durumdan kaynaklanıyordu ve bunu çözmeye yönelikti.

Batı, eylemiyle, bu çelişkiyi şöyle çözmek amacındaydı: Osmanlı bütünlüğünü korumak; fakat Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyanların durumunu giderek düzeltip sonunda onları iktidar yapmak. Hedef buydu. Gerçekten Batılı devlet adamlarının bu konudaki tutumları ve tüm müdahaleleri bugün bütün çıplaklığı ile ortadadır. Bu politikanın en güçlü temsilcisi Lord Palmerston, *"Türklere, Müslümanlıkları açısından hiçbir şekilde taraftar değilim. Eğer Hıristiyan yapılabilirlerse son derece mutlu olacağım"* diyordu. Ayrıca, Tanzimat Fermanı ilân edilirken, İngiliz Elçisi Canning, Sultan'ın açıkça Müslümanların din değiştirme hakkını ilân etmesini de istemiştir. Bunun kabul görmemesine rağmen, Protestan misyonerler Müslümanlar arasında epeyce özgürlük içinde çalışmışlardır. Görüldüğü gibi, burada daha da aşırı bir fikirle karşı karşıyayız ve gerçekten 19. yy'da Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan binlerce misyoner, Müslüman halk arasında da propaganda yapmıştır. Ne var ki bu politika ve genel olarak Batı'nın tutumu realist temellere dayanmıyordu. Çünkü Batı, kendi arasında bir kilise birliğine dayanmadığı gibi, Rusya haricinde, Ortodoksluktan da kesin olarak ayrılıyordu. Bu yüzden diyebiliriz ki Batılı devletlerin 19. yy'da izledikleri istikrar politikası genel olarak Osmanlı Devleti'nin yararına olmuştur. Başka bir deyişle, Batı, "reform hareketleri" adı altında meşrulaştırılan bütün müdahalelerine ve elde ettikleri bütün ödünlere rağmen, aslında Hıristiyan halkları değil, Osmanlı Devleti'ni temsil eden Müslüman bir yönetici zümreyi korumuştur. Ancak bu "yönetici zümre"nin niteliği ve işlevi gözönünde bulundurulursa, o zaman şunları da ilâve etmek gerekecektir: Halklar açısından açıkça görülmektedir ki 19. yy'da Osmanlı toplumuna Batı müdahalelesi Müslümanlar için de Hıristiyanlar için de çok zararlı olmuştur. Sorunun bu yönünü anlamak için, yukarda sözünü ettiğimiz denge ve istikrar politikasını biraz daha somut olarak ele alalım.

Gücünü Yitiren Devlet

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yy'daki yenilgileri ve giderek büyük bir güç olma niteliğini kaybedişi, Avrupa kuvvet dengesini değiştirmişti. Osmanlı Devleti artık Batı ülkeleri için bir tehdit olmaktan çıkıyor ve Doğu tehlikesini, Büyük Petro'nun reformlarından itibaren devamlı bir yükseliş içinde bulunan Rusya temsil etmeye başlıyordu. Hiç kuşkusuz, Rusya'nın -Ortodoks da olsa- Hıristiyan oluşu, Batı'da farklı bir imaja sahip olmasına yol açıyordu. Ancak, İstanbul ve giderek Doğu Akdeniz'le ilgili emelleri bütün Avrupa düzenini ilgilendiriyordu. Bununla beraber, dinî ve kültürel nedenlerle, Rusya Osmanlı Devleti'nden çok farklı muamele görmüştür. Özellikle İngiltere, Rusya'nın gelişmesinde önemli bir rol oynamış ve Rusya'ya karşı fren politikasını, devamlı olarak uzlaşma politikasıyla birlikte uygulamıştır. Bu politika birçok çağdaş yazar tarafından çok sert bir biçimde eleştirilmiş, Marx ve Engels gibi radikal düşünürlerle D. Urquhart gibi liberal bir diplomat, Palmerston'un "Rus ajanı" olduğunu ileri sürecek derecede sert bir dil kullanmışlardır. Fakat bunlar elbetteki bir şeyi değiştirmemiştir.

Rusya'nın yükselişi Avrupa düzeni-

ne yeni bir biçim vermiş ve Osmanlı Devleti'nin yerini ve işlevini de kökünden değiştirmiştir. Artık Osmanlı Devleti, Doğu'dan gelen bir tehdit değil, Rusya'ya karşı kullanılacak bir frendir. Kısaca bir tampon devlettir. Reşid Paşa'nın "özel sekreteri" M. Cor'un şu sözleri anlamlıdır: *"Fransa ve İngiltere için, Türkiye'yi Rusya'ya karşı bir engel teşkil etme zorunluluğu içinde düşünüyoruz. Sanıyoruz ki, bugünkü durum ve espri içinde sorunu daha üstün bir noktadan ele alma özgürlüğüne sahip değiliz."*

Bu yeni dönemde, yüzyıllarca Batı'yı titretmiş Osmanlı ordusu, giderek Batılı askerî uzmanların ve diplomatların kontrolü altına girecek ve İmparatorluğun son döneminde ise bizzat Batılı subayların komutasına teslim edilecektir. İşte, Osmanlı Devleti'ndeki "reform" hareketlerinin, uluslararası ilişkiler açısından anlamı budur. Bu "reform"ların askerî alanda başlaması ve Osmanlı ordusunun bu hareketin başlıca mimarı oluşu, yeni uluslararası dengenin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Yükselme ve duraklama döneminde Osmanlı Devleti'nin askerî hareketleri belli bir şemaya göre yineleniyordu. Batı'da Avusturya-Macaristan savaşlarını, Doğu'da İran savaşları izliyordu. 18. yy'ın ikinci yarısından itibaren bu şemanın tamamen değiştiğini görüyoruz. Artık Osmanlı Devleti sadece ve sadece Rusya ile savaşacaktır: 1768'de, 1809'da, 1828'de, 1853'te, 1877'de ve nihayet Dünya Savaşı içinde, 1914'te. Hiç kuşkusuz, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılma emellerinin, bu savaşların çıkmasında önemli bir payı vardır. Ancak unutmamak gerekir ki, 19. yy Rusyası her zaman savaşı kolaylıkla göze alamayacak derecede geri koşullar ve çelişkiler içinde bulunuyordu. Bugün bizzat Batılı kaynakların da gösterdiği gibi, bu savaşların çoğuna Osmanlı Devleti, Batılı ülkeler tarafından sürüklenmiş ve sonra da cephelerde bırakılmıştır. Batılı ülkeler ancak mütareke ve barış safhasında ortaya çıkarak diplomatik aracılık yapmışlar ve şu veya bu şekilde Avrupa dengesinin sarsılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Batılı ülkelerin Osmanlılarla birlikte, Rusya'ya karşı muharebeye katıldıkları tek savaş, Kırım Savaşı'ydı. Fakat onda da, doğal olarak, savaşın büyük kısmı Osmanlı topraklarında cereyan etmiş ve Rusların Sivastopol'u kaybetmeleri, Doğu Anadolu'dan aldıkları topraklarla telâfi edilmiştir. Osmanlı dostu olarak bilinen Fransız devlet adamı ve şairi Lamartine, Kırım Harbi sırasında yayımlanan bir eserinde şunları yazıyordu: *"Türkler aslında Hıristiyanlık davası için savaşıyorlar ve Tuna üzerinde bütün dünyanın özgürlüğünü savunuyorlar."*

19. yy'da Avrupa kuvvet dengesiyle ilgili gelişmeler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yukarda ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız durumu, Osmanlı yönetici zümresinde niteliksel bir değişme yaratmış; dış elçiliklerde ve tercüme bürolarında yetişmiş, Batı dillerini bilen yeni bir "elit" ortaya çıkmıştır. Bu "elit"in işlevini uluslararası ilişkilerin objektif konumu belirlemiştir. O da şudur: Diplomatik manevralar ve ödünlerle, Düvel-i Muazzama'nın den-

Osmanlı-Batı Diyalogu

TARIK ZAFER TUNAYA

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat hareketini ilân eden fermanı okumak için, 3 Kasım 1839 günü evinden helâlleşerek çıkmıştı. Tanzimat "Boğaziçi'nin köhne bir yalısı gibi", orası burası kopmuş Osmanlı Devleti'nin onarımını planlamış olan bir zihniyetin adıdır. Reşid Paşa, bu zihniyetin yaratıcısı değildir. Kendinden önce Batı müdahalelerine karşı düşünülen tedbirlerden doğma, II. Mahmud döneminde biçimlenen aydın despotizminin ideolojisi, Tanzimat'ın kaynağı olmuştur. Reşid Paşa, bu ideolojik birikimin taşıyıcısı ve belki de usta bir temsilcisiydi.

"Tanzimat kafası", Osmanlı-Batı diyalogunun ürünüdür. Amacı *"civilisation"*a girmek, Batılılaşmaktır. Batılılaşmak, ama nasıl? Bir yandan Doğulu kalarak, bir yandan da Batı kurumlarını "ithal" ederek.

Bu görüş ne halktan geliyordu, ne de halka malolmuştu. Tersine, sosyal yapısı geri, feodal çerçeve içine sıkışmış bir tarım ekonomisi ve değerler sistemi içinde yaşayan geleneksel Osmanlı toplumuna, taht çevresinden indiriliyordu ve belirttiğimiz gibi aydın bir despotizmin bürokratik bir dünya görüşüydü.

Padişah ve Tanzimat seçkinlerinden oluşan Saray'la Osmanlı halkı arasında 19. yy'da feodal kişilerden ve çevrelerden başka aracı yoktu. Batı'daki burjuvazi değildi bu. Ve bu durum Batı'nın sosyoekonomik gelişme çizgisinin tamamen dışında ve ona ters düşerek oluşmuştur.

Çünkü Osmanlı feodalleri (feodalitesi değil), Batı burjuvazisinin sosyal ve ekonomik işlevlerine sahip olmamışlardır. Onlar, Batı'daki bu tip gelişmelerin tamamen tersini temsil eden bir gidişin temsilcileriydi. Saray'ın da karşısındaydılar.

Zamanla Tanzimatçılık adını alan zihniyet, Batı'nın her yeni baskısına karşı, onu önleyici bir tedbir alma uğraşısından doğmuştu.

Diyalogun öteki tarafı Batı, bir adıyla da "Avrupa", yalnız bir coğrafya terimi değildir. Batı, Kuzey Avrupa'nın sanayileşmiş birkaç devletidir. Bu devletler, bütün dünyayı yönetir duruma gelmişlerdi. Merkantilizm kızağında oluşan ekonomik ve malî düzen içinde birinci sanayi devrimini başarmıştı Batı... 1880'lere kadar sanayici, bu tarihten itibaren de borçlandırıcı (tefeci), yani maliyeci olacaktı.

Batı ya da Osmanlı siyasal literatüründeki deyimiyle Avrupa (Evropa), sosyoekonomik düzeni içinde, liberal felsefeye dayalı, Amerikan ve Fransız ihtilâlleriyle beslenmiş demokratik rejimler kurmuş, çoğulcu bir siyasal hayatı oluşturuyordu.

Böylesine gelişmiş, sanayileşmiş ve hürriyetçi değerler yaratmış birkaç büyük devlet bir yana, dünyanın büyük bir kısmı, aynı sosyal, siyasal ve ekonomik durumda değildi.

Batı'nın özelliği, yalnızca kendi iç gelişmelerinde saklı değildir. Fakat bu gelişmelerin, gelişmemiş ülkelerle bağlantısıdır. Batı, onların hammaddesine, el emeğine ve müşteriliğine dayanan bir sosyal refah büyümesi içindeydi. "Beyaz adam-Barbar" diyalogu bu nedenle kurulmuştu.

Batı, kendi üstünlüğünün bilinci içindeydi, kendisinden geride kalmış ülkeleri "adam etme" ödevine inanıyordu. Uygarlık için, gelişmek için model sayıyordu kendisini. Ve "sen de benim gibi ol" teorisiyle bir zorlama politikası uyguluyordu.

Fakat bu yalnız siyasal kurumlar ihracı yoluyla oluyordu. "Islahat" ısrarları buna dayanıyordu. Ne var ki, bu ıslahat geri kalmış ülkeleri sosyal ve ekonomik yoldan geliştirici ve kalkındırıcı olmamıştır.

Batı, bu ülkelere kendi iç dinamikleriyle kalkınma olanağı tanımamıştır.

ge politikasını uygulamak ve Hıristiyan Osmanlıların statüsünü geliştirerek onların siyasal iktidara katılmalarını sağlamak.

Bu yeni yönetici zümre elbetteki bu politikayı büyük bir hevesle uygulamamıştır. Tam tersine, görünüşte hep "ıslahat"tan söz etmekle birlikte, onu gizliden gizliye frenlemeye ve yavaşlatmaya çalışmıştır. Bu politikanın, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaramayacağı gibi, kendilerini de kitleler nezdinde gitgide daha sevimsiz kılacağını çok iyi hissetmiştir. Şurası anlamlıdır ki, hiç kuşkusuz çok zeki ve bilgili kişiler olan Tanzimat adamları, yürüttükleri politikayı açıklayan ve savunan eserler kaleme almamışlardır. Batı'da Mustafa Reşid Paşa'nın fikirlerini inceleyen makaleler, daha ziyade yabancı elçilere veya devlet adamlarına verilen muhtıralara dayanmaktadır. Bu dönemle ilgili eserleri daha çok geleneksel formasyona sahip ulema içinden çıkan yazarlar vermişler ve onlar da "ıslahat" hareketlerini daha ziyade küçümseyici bir dil kullanmışlardır. Başlangıçta bu politikayı asıl öven ve yüceltenler, Avrupalılar olmuşlardır.

Emperyalizm buna engeldi. Bu nedenle, Batı karşısında geri kalmış değil, geri bıraktırılmış, sömürge ya da yarı sömürgeleştirilmiş ülkelerden söz etmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu da bu ülkelerden biriydi ve ikinci grupta yer almıştı.

Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerini incelerken, Batı faktörü iyice anlaşılmalıdır. Böylesine güçlü bir taraf karşısında, Abdülmecid ve ekibi ne yapabilirdi?

Tanzimat kafasının isteği, Reşid Paşa'nın deyimiyle *"civilisation"*'a girmektir. Bu formül uzun bir süre kullanılacak, resmî yazışmalara konu olacaktır.

Tanzimatçılar, halktan, millileşmeden değil, siyasal bir kalıp olan devleti ve imparatorluğu sürdürmekten yana idiler. Bu alanda Batı onlara yardımcı olmuş ve ıslahat ihraç etmiştir.

Çünkü Batı, müşterilerine şık giyinme olanağı tanımıştır, ama onların kalkındırıcı bir kafaya sahip olmalarını istememiştir. Kalkındırıcı iç dinamikleri ezme ya da sindirme Batı'nın politikasının temeli olmuştur.

Buna rağmen Tanzimatçılar iyimserdiler. Osmanlı ülkesinde kurtuluş için tüm koşullar vardı. Yeter ki Şeriat'a riayet edilsindi.

Şeriat'a riayet tabanına dayalı bir sistemi kurmak için de önce hürriyet, mülkiyet, eşitlik gibi ilkeler ve kurumlar, o ünlü 3 Kasım günü ilân ediliyordu. Sonra da "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adıyla, Danıştay ve Yargıtay yetkilerine sahip bir organ kuruluyordu. Okullar, mahkemeler ve yeni kanunlar (Ceza, Ticaret Kanunları vb.) da sahnenin dekorları arasındaydı.

Tanzimatçı yöntem burada hemen belirir ve örneklenir: Cemaat, Ticaret ve Asliye mahkemeleri karşısında Şer'iye mahkemeleri; Medreselerin karşısında da Darülfünûn ve çeşitli okullar kurulmuştur.

Yöntemin özelliği açıktır: Eskiyi ve yeniyi yanyana yaşatma. "Yeni" yüzeydi, "eski" de altyapı, yani asıl top-

Sultan Abdülmecid

lum. Bu ikici yöntem eskiye ödün (tâviz) veriyordu. Yalnız ödün vermiyor, eskiye güç katıyordu. Onu kendi gelişmelerinde serbest bırakarak ve ilk fırsatta yeniye saldırı olanağı hazırlayarak... Bu alanda tek istisna Ordu'dur. Çünkü, ikici yöntemin çelişkisinden ilk kurtulmuş toplumsal kurum o olmuştur ve askerlik bir din ve devlet ödevi haline getirilmiştir.

Tanzimat hareketinin kendisinden beklenmeyecek kadar toplumsal ve asıl yerli yönü, Ferman'ın az okunan ikinci yarısında saklıdır: Ülkeyi parça parça ipotek altına koyan "iltizam" usulünün kaldırılması. Ne var ki, "muhassıllar", "mültezimler"in yerini tutamamış ve Tanzimat'ın en köklü önlemi de başarısızlığa uğramıştır.

Böylece Saraycı ekibin temsil edildiği birkaç kurum havada kalmıştır.

Eğer Tanzimat bu kadarla özetlenebilseydi, çok masum bir hareketin adı olarak kalabilirdi. Tanzimatçılar, bir ilkeyi Osmanlı Devleti'nin politikasına, çok daha sonralarına kadar, bir değişmez olarak yerleştirmişlerdir: Osmanlı Devleti kalkındırıcı iç dinamikten yoksun olduğuna göre, Batı'ya daha fazla yaklaşıp daha fazla ödün vermek ve karşılığında Batı'dan borç almak.

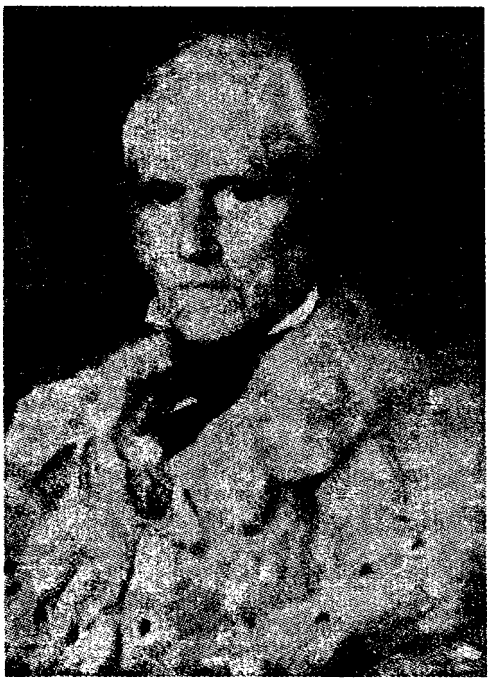
Abdülmecid direnmiş, fakat Batı örneğinde kurulduğu ileri sürülen "Meclis-i Vâlâ" borçlanmada ısrar etmişti. Ve bu sefer Batı'yla kurulan diyalog, asıl yüzünü göstermişti. Osmanlı Devleti, Londra-Paris bankerleriyle anlaşmış, 1854-1861 yılları arasında dört kez borçlanmıştır.

İltizam, ülkeyi ipotekliyordu, *istikraz* da hâkimiyeti. Ne var ki, borçlanmalar kalkınma yaratmıyordu. Çünkü büyük bir kısmı faiz, amortisman, komisyon şekilleriyle kesiliyor, verilen paralar ekonomik yatırımlara tahsis edilemiyordu. Alacaklı Batı, bunu kontrol yetkisini de almıştı.

Tanzimat'ın gündeme getirdiği Osmanlı-Batı diyalogu II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla yeni yönelimlere girecekti. Tanzimat kafasının bulduğu son çözüm olan Kanun-ı Esasî büyük törenlerle ilân edildi. Ancak kısa bir süre sonra askıya alınması Tanzimat'ın son yenilgisi oldu.

Bu "kafa" yeni bir eser daha verecek miydi? Daha doğrusu, verebilir miydi?

Kuşkusuz, "Tanzimat kafası" kendini arayıp bulma gücü bakımından sıfır noktasında değildi. İmparatorluğun sosyal ve siyasal yapı değişikliğine muhtaç olduğunu anlamış ve sivil topluma geçişi amaçlamıştır. Fakat bu amaca erişmenin, yeteneği ve gücü bakımından olanaksız olduğunu anlayamamıştır.□

BİR ELÇİ: İngilterè'nin İstanbul elçisi Stratford Canning (1786-1880) küstah tavırlarıyla dikkati çeken, Bâbıâli'yi İngiltere'nin çıkarlarına uygun bir biçimde yönlendirmeyi başaran bir diplomattı. Amcası Dışişleri Bakanı George Canning'in politik üslubunu benimseyen elçi Tanzimat Fermanı ile Müslümanların din değiştirme hakkının ilân edilmesini de istemişti. Hıristiyan tebayı bu denli koruyan Canning'in görüşleri daha sonra elçilik yapan Sir Henry Layard (1817-1894) tarafından bile kınanmıştır.

Batılı Devlet Adamları ve Osmanlı Reformları

Batılı politikacı ve yazarlar, Osmanlı reformlarına karşı iki türlü tavır takınmışlardır. Bir kısmı bu değişmelerin "reform" niteliğine inanmamışlar ve bunları şiddetle eleştirmişlerdir. Buna karşılık birçok Avrupalı politikacı ve yazar Osmanlı reformculuğunu övmüşlerdir. Bu yüzden Tanzimatçı devlet adamlarımız, zaman zaman Batı Avrupa'da kendi ülkelerinde olduğundan daha popüler hale gelmişlerdir. Ne var ki Osmanlı reformizmini öven Avrupalı yazarların eserleri dikkatle okunursa durumun aslında biraz farklı olduğu anlaşılır. Şöyle ki, bu yazarlar ikili bir dil kullanmışlar, Osmanlı yöneticilerini Batı değerlerine göre değerlendirmemişler, onlar için farklı bir ölçü uygulamışlardır. Gerçekten, Osmanlı yöneticilerine yaranmak ve şu veya bu şekilde çıkar sağlamak amacıyla hareket eden oportünistler dışında, Osmanlı reformistleri için Batı'da hep değişik ölçüler, *"bon pour l'Orient"* değerler kullanılmış ve Tanzimatçılar ancak bu değerler çerçevesinde övülmüşlerdir. Osmanlı aydınları ise belki bunu anlamadıkları için değil, fakat çaresiz oldukları için ve bir ölçüde de böylesi işlerine geldiği için, durumu benimsemişlerdir. Bu konuda sayısız örnek verilebilir. Burada sadece çarpıcı bir örnek vereceğiz: Fransız Akademisi üyelerinden P. Challemel-Lacour, 1868 yılı başında Âlî ve Fuad paşalar hakkında bir yazı yazmıştır. Bilindiği gibi bu tarihte Âlî Paşa sadrazam, Fuad Paşa da hariciye nazırıdır. Challemel-Lacour, Fransız dostu olarak tanınan bu devlet adamları hakkında gayet olumlu bir dil kullanmakta ve yazı genellikle "övücü" bir nitelik taşımaktadır. Ancak, epey uzunca olan bu makalenin küçük bir paragrafında Fuad Paşa hakkında ilginç bir bilgi verilmektedir. Bu bilgiye göre, Fuad Paşa, Bükreş'te Türk yanlısı liberallerin hareketini, Rusya lehine ve biraz da kan dökerek bastırmıştır. Fransız akademisyeni, bu bilgi ile ilgili olarak şunları da ilâve etmektedir: *"Bilindiği gibi, ihtiyatın da gerektirdiği böyle bir tutum, Rus Çarı için, minnet duygularını en canlı bir biçimde ifade etmekten geri kalmayacağı bir hizmetti. Fuad'ın malî servetinin başlangıcı bu döneme uzanır."* Görüldüğü gibi, burada korkunç bir itham ile karşı karşıyayız: Fuad Paşa'nın bir Osmanlı sorununu, "Osmanlı Devleti'ni küçük düşürücü bir biçimde" Ruslar lehine çözdüğü ve bunun için de Rus Çarı'ndan rüşvet aldığı iddia edilmektedir. Bu iddia doğru mudur? Yoksa bir uydurma mıdır? Bu nokta elbette ayrıca araştırılmaya değer; fakat konumuz açısından önemli olan bu değildir. Önemli olan, Fransız dostu Fuad Paşa hariciye nâzırı iken, Fransız resmî görüşlerini yansıtan çok önemli bir dergide, hakkında bunların bir skandal yaratmadan yazılabilmesidir. Sanıyorum ki bu örnek bizzat Batılı dostlarının da, "ıslahatçı" Osmanlılara ne derece önem verdiklerini gözler önüne sermektedir.

Batılı devlet adamları içinde Tanzimat hareketinin mimarı Mustafa Reşid Paşa hakkında en realist hükmü, Fransız devlet adamı ve tarihçisi F. Guizot'nun verdiği kanısındayım. Reşid Paşa'yı yakından tanımış olan bu devlet adamının, kendisiyle ilgili hatıralarında çizdiği tablo şudur: *"Reşid Paşa, ülkesinde giriştiği hareketin başarıya ulaşması için en gerekli niteliklerin birinden yoksundu. Türkiye'de güçlü bir reformcu olamayacak kadar az Türktü. Büyük Petro, Rusya'yı Avrupa uygarlığına sokma girişiminde, derin bir şekilde Rustu ve Rus kaldı. (...) Genç yaşlardan itibaren Türkiye ile Avrupa ilişkileri içinde yetişmiş ve bu konularda angaje olan Reşid Paşa özellikle bir Avrupa diplomatı oldu. (...) Türk hükümetinin Avrupa hükümetleri içinde bir çeşit özümlemesini, ülkesinin ve sultanının Avrupa politikası içindeki yerini ve ağırlığını koruyabilmesi için tek çare olarak görüyordu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için, Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek: Devamlı hâkim düşüncesi bu oldu."* Öyle sanıyorum ki bu görüşler tüm Avrupa devlet adamlarının görüşlerini yansıtıyordu ve bütün Tanzimatçılar için geçerliydiler. Oportünist nedenlerle her zaman bu kadar açıkça ifade edilmemişlerdir ve bizzat F. Guizot da bunları hatıralarında yazmıştır. Ancak dönemin bütün boyutları içinde incelenmesi, Osmanlı reformizminin ve bunun uygulayıcılarının objektif konumunu ortaya koymaktadır. Bunlar, Avrupa politikasının Osmanlı Devleti'nde uygulanması programının müteahhitleri olmuşlar ve aslında Osmanlı Devleti'ni değiştirmeye değil, ellerinden geldiği kadar değiştirmemeye çalışmışlardır. İlâve edelim ki, Batılı ülkeler de Osmanlı Devleti'nin hızla değişmesi için asla hevesli değillerdi. Kendi çıkarları uğruna Hıristiyan halkları kışkırtmakla beraber, daima ölçülü davranmışlar ve en kritik anlarda onları kendi kaderlerine terketmişlerdir.

Tanzimatçı devlet adamlarının uzlaşma diplomasisi elbetteki kendileri açısından son derece verimli olmuş ve he-

men hepsi efsanevî bir zenginlik içinde yaşamışlardır. Özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın zenginliği Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmış ve Paşa, Avrupa'nın en zengin insanı olarak şöhret yapmıştır. Batı'da Rotschild'lerden de büyük servete sahip olarak şöhret yapan M. Reşit Paşa hakkında yazılmış birçok eser vardır. Bu konuda hakkında yazılanlarda bir uyum mevcuttur.

Tanzimatçılığın Vardığı Nokta

Osmanlı reform hareketlerini, İmparatorluğun sonuna kadar "Tanzimatçı" esprinin temsil ettiğini söyleyebiliriz sanıyorum. Çünkü bu tip reformculuğun temelinde dönemin diplomatik ilişkiler örgüsü ve Batı Avrupa-Rusya kuvvet dengesi bulunmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'ni bir "tampon devlet" haline sokan bir süreç olarak ele alınmalıdır. Bu süreç "Osmanlı ıslahatçılığı"nın yürütücü gücü olan ordunun da giderek bağımsızlığını tamamen kaybetmesine ve yabancı generallerin komutası altına girmesine yol açmıştır. Elbette 19. yy'ı bu açıdan dönemlere ayırmak ve her dönemin özgül karakterini somut bir biçimde ortaya koymak gerekir: Örneğin 1870 Sedan Muharebesi'nden sonra Batı Avrupa kuvvet dengesinin nasıl değişmeye başladığını ve Osmanlı Devleti üzerinde Alman etkisinin nasıl İngiliz-Fransız etkisinin yerini almaya başladığını göstermek gibi. Fakat konumuz açısından önemli olan bu değildir ve ayrıca bu gibi gelişmeler Osmanlı Devleti açısından durumu değiştirmemiştir.

"Islahat" ve "reform" adı altında sözünü ettiğimiz, fakat ayrıntısına girmediğimiz etkinliklere gelince, bunların *kendi başlarına* olumlu şeyler olduğuna elbette kuşku yoktur. Devlet yönetiminde, hukuk ve eğitim alanında lâik ve rasyonel yönde atılan adımlar ve Müslüman olmayan Osmanlıların statüsündeki gelişmeler son derece övgüye değer şeylerdir. Ancak burada vurgulanan husus, bunların uluslararası çıkarlar uzlaşmasının, İmparatorluk'ta gerginlikler ve çelişkiler içinde somutlaşan bir yansıma süreci olduğudur. Başka bir deyişle, Osmanlı değişim sürecinin niteliğini tayin eden unsur "reform" arzusu ve eylemi değil, Batı'nın kolektif kontrolüdür. Bu kontrolde, Osmanlı Devleti'yle ilgili ilke, onun "zayıf tutularak bütünlüğünün korunması" şeklinde konmuştur. Örneğin Osmanlı bütünlüğünü garanti eden 1844 gizli İngiliz-Rus Antlaşması'nın iki temel ilkesi, *"zayıf bir Türk İmparatorluğunun mümkün olduğu kadar uzun süre devamı ve sonunda paylaşılması için diğer Avrupa devletleriyle işbirliği"* biçimindedir. Bunu hisseden yönetici zümre, halktan da gelen baskıyla, bu programı çok hevessiz bir şekilde yürütmüştü. Bizde sık sık Tanzimatçılığın "taklitçilik" olduğu ileri sürülür. Oysa aslında Tanzimatçılık, baskıya karşı gizli bir direnç ve ortalama yollar arama iradesidir. Bunun için "reform" hareketleri çok sınırlı ve yüzeyde kalmış, halk kitlelerine nüfuz edememiştir. Temel eleştiri konusu budur. Kökeni halk tabakalarından gelen bu direnç duygusu bugün de kuvvetli olduğu için, Tanzimatçılık hâlâ bir taklitçilik olarak görünmektedir. Oysa Osmanlı toplumunun temel eksikliği, bir ölçüde, Batı'yı taklit etmekten değil, -yönetici oligarşinin tüketim alışkanlıkları dışında- onu taklit edememekten gelmiyor mu? Bu ise bizzat Batı'nın empoze ettiği ilişkiler modelinden ve kendini sevdirememesinden kaynaklanmıyor mu? Tanzimat adamlarının, Batı'nın biraz kuklası olmadığı ve Batı'nın çıkar çelişkilerinden doğan bir öz-

KIRIM'DA İTTİFAK *Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti ile birlikte Çarlık Rusyası'na karşı savaşa girmeleri gerek Rusya, gerek Osmanlı Devleti'ne yönelik uzun vadeli politikalarının bir sonucuydu. Fransız şairi Lamartine (1790-1869) "Türkler Hıristiyanlık davası için savaşıyorlar" derken belki de bunu dile getiriyordu. Resimde Kırım Savaşı'nda müttefik devlet komutanları bir arada görülmektedir.*

GERÇEKÇİ: *Bir dönem başbakanlık yapan ünlü Fransız devlet adamı ve tarihçisi François Guizot (1787-1874) diğer Batılı devlet adamlarının tersine Batılılaşmanın öncüsü Mustafa Reşid Paşa için verdiği hükümlerde daha gerçekçi ifadeler kullanmakta, hatıralarında Paşa'yı "Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için Avrupa'nın çıkarlarını savunan, Avrupalı bir diplomat" biçiminde tanımlamaktadır.*

gürlük marjına sahip oldukları sık sık belirtilmiştir ve bunda bir gerçek payı vardır. Ancak devlet adamlarının özgürlüğü ve bağımsızlığı başka, "manevra kabiliyeti" başkadır. Osmanlı devlet adamlarının diplomatik manevraları, bilindiği gibi ülkeyi mağlûbiyetten mağlûbiyete, iflâstan iflâsa sürüklemiş ve sonunda devletin sadece Avrupa'da değil, Anadolu'da da çöküşüne yol açmıştır. Sevr Antlaşması, Tanzimatçılığın doğal sonucudur.

Tanzimatçılığın Eleştirisi

Osmanlı reformizminin radikal bir eleştirisi pratikte yapılmıştır; fakat teoride henüz yapılmamıştır. Tanzimatçılığın -ve onun değişik bir uygulaması olan Meşrutiyetçiliğin- pratik eleştirisi iki aşamada yapılmıştır:

1. Millî Kurtuluş Savaşı'nda, çöken bir devlet yerine yeni ve ulusal bir devlet kurabilmek için, işe sıfırdan başlamak, tüm ulusal güçleri seferber etmek ve bağımsız bir ordu kurmak gerekmiştir. Bu dönemde Batı, bir uygarlık modeli olarak değil, fakat "bizi yutmak isteyen emperyalizm" olarak karşımızdadır. Bu eylemde Tanzimatçı diplomasi çürütülmektedir.

2. Kemalist reformlar aşamasında ise Tanzimatçı "ıslahat"ın radikal bir eleştirisi ile karşı karşıyayız. Kemalist reformlar, şeriat düzenini toptan kaldırarak ve tüm Ortaçağ kurumlarını yok ederek Tanzimatçılara en iyi cevabı vermişlerdir. Kemalist reformların radikal niteliği, Batı'nın baskısı sonucu değil, gerçek bir uygarlık değiştirme ve çağdaşlaşma arzusunun sonucu oluşlarından kaynaklanmaktadır.

Fakat ne yazık ki, günümüzde de üzerinde çok düşünüldüğü ve tartışıldığı gibi, yakın tarihimizdeki bu dönüşümün teorisi yeterince yapılmamış ve sosyoekonomik planda *kendiliğinden* bir süreçle, ideolojik planda ise tutucu tarihçiler ve bir kısım oryantalistlerin çabalarıyla, geçmişle ilişkiler yeniden kurulmuştur. Bu şekilde, Kemalizm ve modern Türkiye'nin kuruluşu Tanzimatçılığın doğal bir sonucu ve mirasçılığı olarak kabul edilmiştir. Bu gelişim çerçevesinde, memleketi Sevr Antlaşması'na sürükleyen bir yok etme politikasının mimarları da tekrar itibar kazanmışlar ve yeni devletin temelini atanlar olarak görülmeye başlanmışlardır. Günümüzde "Batılılaşma" sorunu bu çerçeve içinde karşımıza çıkmaktadır.

"Batılılaşma" sorunu, elbette teorik bir araştırma ve tartışma konusu olmaktan önce, sosyoekonomik bir evrim ve değişim sorunudur. Düşüncelerimizin ve değerlerimizin ötesinde, belli bir gelişim, zaten bu soruna kendi mantığına göre bir cevap getirmektedir. Bununla beraber bu konuda aydın olarak yapılacak şeyler vardır. Bunların başında, somut araştırmalarla, Tanzimatçılığın öz niteliğini ortaya koymak ve Tanzimatçı espriyle gerçek uygarlık savaşçıları arasında kesin bir fark bulunduğunu kanıtlamak gelmektedir. Bir kısım tarihçilerimiz ve özellikle Anglo-Sakson oryantalistler, aslında birçok bakımlardan öğretici eserlerle, Tanzimatçılık ve modern devletin kuruluşu arasında bir köprü kurmuşlardır.

Ancak böyle bir yaklaşımın ürünleri, Osmanlı "reform"larını hep diplomatik ilişkilerden ve sosyoekonomik örgüden soyutlayarak yorumlamaktadırlar. Bu şekilde bağımsız olarak ele alınan "reform"lar, kolayca övülebilir veya hiç olmazsa savunulabilir hale gelmektedirler. Bunun sonucu olarak, modern Türk zihniyetinde bir "değer ikileşmesi" meydana gelmekte, çağdaş evrensel değerlerden kopuk, sözde "ulusal" bir değer sistemi oluşmaktadır. Böylece gerek siyasal rejim ve demokrasi konularında, gerek iktisadî gelişme alanında çağdaş ölçüler bir yana bırakılmakta ve "bize göre", "kendimize uygun" ölçüler esas alınmaktadır. Kısaca, "ulusal"lık adına evrensel değerlerden kopma, taşra zihniyetine ve şovenizme yol açmakta, şovenizm ise kültür sefaletini beslemektedir. Bu bakımdan, gerçekten "çağdaşlaşma" isteniyorsa, kolaycılığın bir tarafa bırakılarak bu kopukluğun reddedilmesi ve ulusal değerlerin evrensel değerlerle uyum haline getirilmesi gerekmektedir.□

KAYNAKÇA

- □ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir,* (1-12), Ankara, 1953
- □ Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfi,* V, İstanbul, 1886
- □ Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâb,* İstanbul, 1877
- □ BAYSUN Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat,* I, Ankara, 1940
- □ CASTİLLE H., *Réchid Pacha,* Paris, 1858
- □ CHALLEMEL-LACOUR P., "Les Hommes d'Etat Ottomans, Alî et Fuad Pacha", *Revue des Deux Mondes,* 1868
- □ *Correspondance Diplomatique,* Cilt 368, 12 Ekim 1866 tarihli rapor, ve cilt 371
- □ DAVİSON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire,* Princeton, 1963
- □ DESTRİLHES M., *Confidences sur la Turquie,* Paris, 1855
- □ ENGELHARDT Ed., *La Turquie et la Tanzimat,* I, Paris, 1882
- □ GUİZOT M., *Mémories Pour Servir à l'Histoire de Mon Temps,* VII, Paris, 1860-1867
- □ KÖPRÜLÜ Fuad, *Demokrasi Yolunda,* The Hauge, 1964
- □ LAMARTİNE Alphonse de, *Histoire de la Turquie,* Paris, 1854
- □ MARX K.-ENGELS F., *Sur la Religion,* Paris, 1968
- □ PALMERSTON Lord, *Sa Correspondance Intime,* II, Paris, 1878
- □ PURYEAR V. John, *England, Russia and Straits Question,* Berkeley, 1931
- □ "Réchid Pacha et la Reforme ottomane", *Zeitschrift für Ost-europaïsche Geschichte,* II, 1912
- □ RODKEY F.S., "Reshid Pasha Memorandum of August 12", *The Journal of Modern History,* Haziran 1930
- □ *Statu Quo d'Orient,* 1839

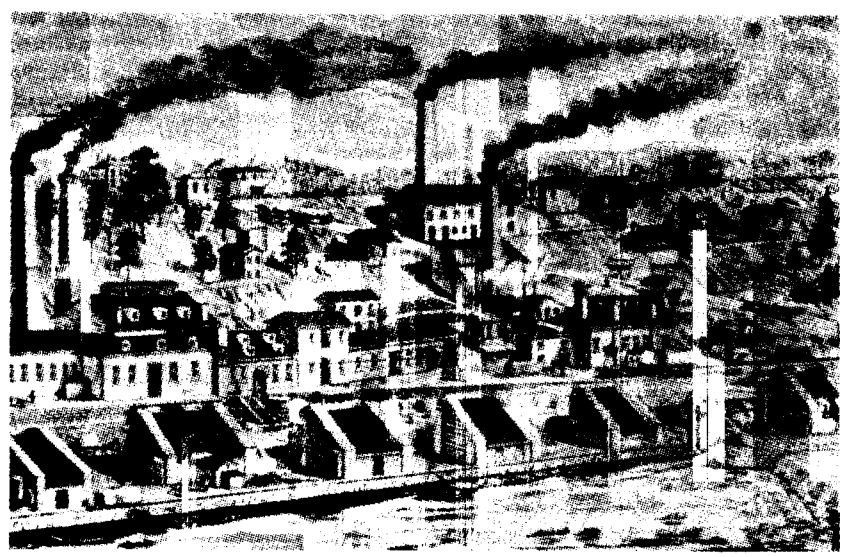
Osmanlı Batılaşması

Mehmet Ali Kılıçbay

Türkçenin ve aydınlarımızın geçirdiği değişim süreci içinde muasırlaşmak, garplılaşmak, asrîleşmek, çağdaşlaşmak gibi konaklardan geçen Batılaşma kavramı bugün hem Batılaşma (Batı gibi olma), hem de Batılılaşma (Batılı gibi olma) biçimlerinde ifade edilmektedir. Kavramın zaman içindeki değişimleri, Türkiye'de olayın öncüleri Batı ile olan farklılığın bir derece farkı olarak görüldüğünü ve Batı'yla aramızdaki mesafenin aslında aynı doğrultuda hareket eden iki toplumdan birinin daha öne geçmiş olmasının sonucu olarak algılandığını göstermektedir. Kavramın günümüzdeki ifade biçimi ise, farklılığın bir derece değil, bir nitelik farkı olduğunun bilincine ulaşıldığını göstermektedir. Batılaşma ve Batılılaşma biçiminde ifade edilen kavram aslında ayrı toplumsal değişme sürecinin farklı, ama birbirlerini tamamlayan, fakat bazen de birbirleriyle zıtlaşan yanlarına atıfta bulunan iki farklı kelimeyle ifade edilmek zorundadır.

Batılaşma kelimesinin bağlantısı, bir ulusal birimin tüm kurumlarıyla ve bu kurumların içsel bağıntılarının eklemleşme tarzıyla, Batı toplumunun bir benzeri haline gelmesi süreci iledir. Batılılaşma ise, teker teker kurumların olabileceği gibi, sınıfların, toplulukların, bireylerin veyahut zevklerin, davranışların Batı'daki izafet çevrelerine göre şekillenmesi sürecidir.

Kavramın bizzat kendinden de anlaşılacağı üzere Batılaşma, Batılı olmayan bir toplumun Batı normlarına göre yeniden yapılanması anlamına gelmektedir. Batılı olmayan toplumların böylesine bir ihtiyacı duymuş olmalarının, onların böylesine bir ihtiyacı duyacakları iklimin ortaya çıkmasının veyahut da onları böyle bir sürece girmeye zorlayabilecek dış güçlerin belirebilmesinin nedenleri, doğrudan Batı Avrupa tarihinin içindedir. Batı Avrupa'nın 13. yy'da içine girdiği ekonomik değişme sancılarının ağırlık kazandığı dönemden itibaren, pazar ilişkilerini ön plana çıkartan yeni bir üretim tarzı ağırlık kazanmaya başlamıştır. Önceleri ticarî nitelikte olan ve sonradan kapitalizm adıyla anılacak olan bu yeni tarz, 15. ve 16. yy'lardaki Rönesans hareketinin yol açtığı bilimsel devrimle de birleşerek yavaş yavaş bir sınaî kapitalizm haline dönüşmeye başlamıştır. Oluşmakta olan bu yeni üretim tarzı, doğası gereği, üretim hacmini artırmak zorundadır. Üretim hacmini artırması ise, kendinden önceki tarzlarda olduğunun

BATI'NIN GELİŞİMİ: Batı Avrupa'da 13. yy'dan itibaren ekonomik düzende değişmeler görüldü, pazar ilişkileri öne çıkmaya, ticaret gelişmeye başladı. Daha sonra kapitalizm diye adlandırılacak bu sistem ekonomik yapısıyla birlikte kültürünü de yayacak ve Batılı olmayan toplumların kültürel bir ikilem yaşamasına neden olacaktı.

aksine, yanlara doğru değil de, dikine doğru büyüyerek olmaktadır. Bunun anlamı, üretim birimi başına verimliliğin artması, yani sermaye yatırımlarının çoğalmasıdır. Bu da ancak teknolojinin gelişmesiyle mümkündür. Çok kabaca sergilediğimiz bu süreç içinde Batı Avrupa, tarihte ilk kez dünyanın geri kalan bölümlerine nazaran teknolojik bir üstünlük sağlamıştır. Bunun yanı sıra ve bununla birlikte, 16. yy'dan itibaren ulusal devletlerin ortaya çıkmaya başlamaları; Rönesans hareketinin bireyi cemaat cenderesinden kurtarması; Reformasyon hareketiyle evrensel kilise idealinin yıkılması; ekonomik gelişimlerin dayattığı coğrafî keşifler ve sömürgeleştirme hareketi Batı Avrupa'yı tamamen başka bir evren haline getirmiştir. Avrupa hem kültürünü, hem de ekonomisini artık dünya ölçeğinde yayma durumundadır. İşte, Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalanı üzerine bu yürüyüşü, ona maruz kalanların Batılaşma sürecine girmeleri veya tamamen tersine, kendi geleneklerine tam bir hapsoluş tavrına saplanmalarını getirmiştir. Bugün dünyanın Batılı olmayan toplumlarının içinde bulundukları düalizmin, bir kaynağı da budur.

Diğer yandan, Batı Avrupa'yla erken tarihlerden beri temasta olan ve onunla sadece ya egemenlik ilişkisi (Osmanlı Devleti) ya da ticarî ilişki (Hint, Çin) içinde bulunan eskinin büyük devletleri, onun bu ilerleyişi karşısında önce direnmişler, fakat gerilemeyi durduramayınca da, çarenin onun gibi olmak olduğunu düşünmüşlerdir. Batı kurumlarının bazılarının kabulüyle Batı toplumu gibi olunabileceği kavrayışı ise Batılaşma adını hak etmektedir.

Batılaşma ve Batılılaşma, bazen birbirlerini tamamlarlar, çünkü genelde Batılaşma hareketlerinin sürükleyicileri Batılılaşmış birey ve kurumlardır; ama bazen de zıtlaşırlar, çünkü Batılaşma en azından başlangıç kavrayışı olarak Batı teknolojisine sahip olmakla yetinmektedir. Oysa Batılılaşma, Batı'nın tüm kurumlarının tutarlı bir biçimde benimsenmesi ve aktarılması anlamına gelmektedir.

Osmanlı Devleti Rusya ile birlikte Batı'nın hemen yanında, ama Batılı olmayan iki ülkeden biridir. 16. yy'ın sonlarına kadar Osmanlı Devleti Batı'ya karşı kendini hep üstün hissetmiştir. 16. yy'ın sonlarından itibaren ve özellikle 17. yy'ın ikinci yarısında şiddetle duyulmaya başlanan bozuklukları gidermenin yolu olarak hep eskiye dönüşün uygun olacağı ileri sürülmüştür. II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad (1623-1640) saltanatlarıyla Köprülüler vezareti dönemleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu ıslah etmenin eski düzenin ihyasıyla mümkün olduğu düşüncesinin müfrit bir şekilde uygulandığı dönemdir. Ancak, 17. yy'ın son yılında (1699) Osmanlı Devleti Batı'ya karşı (en azından askerî alanda) geri olduğunun bilincine varmaya başlamıştır. Ve bu tarihten sonra düzeni reforme etmenin atıfları, önce müteredditi, sonra açık bir şekilde Batı'ya yapılmaya başlanmıştır. Demek ki, 18. yy'ın başından Cumhuriyet dönemine kadar olan ıslahat çabaları tarihi, bir anlamda Osmanlı Batılaşma tarihidir de ve bu bağlamda Osmanlı Batılaşması ile ıslahat hareketleri özdeştir.

Osmanlı Batılaşması son tahlilde Batı formuna göre ıslahat hareketleri olmaktan öteye pek fazla geçememişlerdir. Çünkü, Batı toplumunun arkasında Hıristiyanlığın damgasını yemiş bir oluşum, Osmanlı'nın arkasında ise Müslümanlığın damgasını yemiş bir toplum vardır. Bu bağlamda, Hıristiyan olmayan bir toplumun Batılaşması ancak laik bir ortamda söz konusu olabilir. Aslında Batı'nın bizzat kendi de, özellikle Aydınlanma çağından itibaren, bir laikleşme süreci yaşamış, ama bu oluşum Osmanlıya asla yansımamıştır. Gerçek anlamda Batılaşma yoluna girilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin laikliği bir kurucu ilke olarak ihdas etmesiyle mümkün olmuştur. Bu durumda, Osmanlı Batılaşma sürecini 18. yy'da başlayan "Islahat hareketleri" içinde incelemek gerekmektedir.

Batı'ya Yönelişin Nedenleri

Osmanlı ıslahatının atıflarının tam anlamıyla Batı'ya yönelmeye başladığı tarih, 18. yy'ın son çeyreğidir.

Yüzyılın hemen başındaki savaşlardan sonra imzalanan iki antlaşma ile (1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça) Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki askerî üstünlüğü kesin olarak sona ermiştir. 1718-1730 arasında yaşanan göreli barış dönemi, yönetici elitin adına "Lâle Devri" denilen bir yaşam tarzına yönelmesine olanak ve fırsat sağlamış, dönemin sonunu belirleyen 1730 tarihli Patrona Halil ayaklanması, İstanbul'da daha önce meydana gelen Yeniçeri-Esnaf ayaklanmalarından farklı olarak, en büyük kapıkulu ocağı ile merkez yönetiminin aralarının kesinlikle açılmasına neden olmuştur.

Osmanlının Avrupa için askerî bir rakip olmaktan çıkmasının yanı sıra, sanayi devrimi aşamasına gelen bu kıta için, köhne imparatorluk ekonomik bir rakip olmaktan da çıkmıştır. Bu durumda, Batı'nın Osmanlıya karşı önyargıları artık korku ve endişe gibi duygularla yönetilmekten uzaklaşmıştır. Bu oluşum içinde, Osmanlıda da Batı'ya karşı bir gevşeme belirmeye başlamıştır. Özellikle, Batılılarla en fazla temasta olanlardan başlamak üzere, Osmanlı insanı Batılıya artık tepeden bakmaktan vazgeçmektedir. 18. yy'ın sonundan itibaren de bu duygu, yerini aynı olgunun iki zıt tezahürü olan hayranlık-nefrete bırakacak ve Osmanlı Batılaşması bu zıtlığın girdabında ilerleyecektir.

18. yy süresince Osmanlıda Batı'ya yönelik olumlu bir havanın oluşmasına etki eden önemli bir faktör de, Avrupa içi çatışmalar veya kişisel nedenlerle bazı Avrupalıların Müslüman olmaları veya Osmanlı hizmetine girmeleridir (İbrahim Müteferrika veya Baron de Tott gibi). Bu gibi kimseler, Osmanlının Batı'yı somutta tanımasına olanak sağlamışlardır.

Bütün bunların ötesinde, 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren devletin içine düştüğü nakit sıkıntısı, Avrupa'dan ihraç edilen enflasyonun geleneksel timar sisteminin bozulmasındaki etkisinin anlaşılamaması, sermaye birikiminin olamaması, yönetsel ve malî sistemin köhneliği gibi nedenler de, 18. yy'ın son çeyreğinde Osmanlı yönetiminin bakışlarının Batı'ya yönelmesine yol açıyorlardı.

Batılaşma Yolunda İlk Adım

Nizam-ı Cedid terimi ilk kez, Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa tarafından, bu vezir ailesinin imparatorluğa getirdikleri yeni iç düzeni ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak bu söz, III. Selim'e gelininceye kadar bir daha kullanılmamıştır. III. Selim saltanatının başlarında Viyana'ya olağanüstü elçi olarak gönderilen Ebubekir Râtib Efendi, Avusturya kurumları ve siyaseti hakkında yazdığı risalede, bu ülkenin mevcut düzeninden *"nizam-ı cedid"* olarak söz etmiştir. Aynı şekilde, Fransız Devrimi'nden sonra, krallığın yıkılmasıyla kurulan yeni rejime Osmanlı Devleti'-

GERİLEYEN RAKİP: *Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki askerî üstünlüğü Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarıyla sona ermiş ve Avrupa için askeri bir tehlike olan bu büyük devlet Batı'daki sanayi devrimiyle birlikte ekonomik bir rakip olmaktan da çıkmıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti için başlayacak süreç; bütün yanlarıyla Batı'ya yönelmedir.*

nde *"Fransa Nizam-ı Cedid'i"* adı verilmiştir. Demek ki, III. Selim döneminde bu terim, artık mevcut rejimin yerine, Batı modeline göre bir yenisinin getirilmesi anlamına gelmektedir.

III. Selim ıslahata girişirken (1792), hareketin selâmetini sağlayabilmek için, devlet adamlarının bu konuda lâyiha sunmalarını istemiştir. III. Selim'in lâyiha istemesi ve "Meşveret Meclisi" kurarak, kararlarını danışmadan sonra alması, bazı tarihçiler tarafından meşrutî monarşiye bir geçiş olarak yorumlanmıştır. Aslında Osmanlı padişahları devletin kuruluşundan beri bu yolu uygulamışlar veya uygulamak zorunda kalmışlardır. Hiçbir iktidar sanıldığı kadar mutlak değildir. III. Selim bu geleneksel uygulamayı formelleştirmekten öteye bir şey yapmamıştır ve bunun Osmanlı Batılaşmasıyla bir bağlantısı yoktur. Burada amaç, siyasî partiler halinde örgütlenmemiş, ama siyasî parti gibi çalışan siyaset elitleri arasında uzlaşma sağlamaktır. Bu talep üzerine 22 tane lâyiha gelmiştir (ilginç olan nokta, bunlardan birinin Bertrand adlı bir Fransız subayına, diğerinin de İsveç elçiliği memurlarından d'Ohsson'a ait olmasıdır). Bu lâyihalardan iki temel görüş ortaya çıkmıştır. Örneğin ordu konusunda, muhafazakâr diyebileceğimiz birinci görüş, Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki kanunnamelere dönülmesini, ama ordunun Frenk usullerine göre eğitilmesini ve silahlandırılmasını önermiştir. Devrimci diyebileceğimiz ikinci görüş ise, ordunun eskiye göre ihyasının mümkün olmaması nedeniyle, Frenk usulüne göre yeni bir ordunun kurulması gereğini dile getirmiştir. Böylece, ilk Batılaşma hareketinin hazırlık döneminden itibaren red-kabul cepheleri belirmeye başlamıştır. Orta bir yol izlemek zorunda kalan III. Selim bir taraftan Batılı normlara göre bir ordu kurarken (Nizam-ı Cedid askeri), diğer taraftan da mevcut ocakları mümkün olduğunca ıslah yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kuruluştan beri eğitimin odağı hep medrese olagelmiştir. Hem yükseköğrenim tekelini elinde tuttuğu, hem de diğer eğitim kademelerinde görev yapanları yetiştirdiği için. 18. yy'da Yeniçeri Ocağı gibi medrese de artık çürümüş durumdaydı. III. Selim, Osmanlı Batılaşmasının ünlü ikilemi içinde, medreseyi kendi haline bırakarak teknik bir öğretim kurumları ağı oluşturmaya yönelmiştir [Daha önce kurulmuş olan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'un (1773) yanı sıra, Kumbarahane (1792) ve Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1794) adlı okullar kurulmuştur].

III. Selim, Osmanlı yönetici elitinin en fazla korktuğu şeylerin başında gelen kitap basımına belli bir meşruiyet kazandırmış olan padişahtır. Yeni kurmakta olduğu ordunun ihtiyacı için Fransızcadan kitap çevirtmiş ve bunları unutulmuş olan Müteferrika matbaasında bastırtmıştır.

Nizam-ı Cedid döneminin bir özelliği de, 16. yy'ın ikinci yarısında Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin *kodifikasyon* çalışmaları sonucu medresenin dili haline gelen ve -içtihad kapısının da kapanmış olması nedeniyle- düşünsel donukluk ve katılığın aracı olan Arapçanın karşısında, Türkçenin düşünce ve ilim dili olarak da ilk kez kıpırdanmaya başlamasıdır. Bu dönemde girişilen tercüme faaliyeti, halka doğru yönelişin ilk ifadesidir.

Nihayet, Nizam-ı Cedid reformasyonunun son adımları mülkî ve diplomatik alanlarda atılmış, Osmanlı taşra teşkilâtı Fransız modeline göre şekillendirilmiş ve ilk kez daimî elçilikler kurularak Batı cemaatine katılma hareketine başlanmıştır. Bu, aynı zamanda Batı etkilerinin Osmanlıya daha çabuk ulaşmasına da olanak sağlamıştır.

Nizam-ı Cedid hareketi, aydın bir kadroya ve halk desteğine dayanmadığı için, durumdan zarar gören yeniçeri, ulema, geleneksel yönetici elit ile muhafazakârların tepkisini çekmiştir. Batılaşma hareketleri karşısında her zaman etkili olan "dinden çıkarsınız" sloganı ile Boğaz Yamakları isyanı (1807) ve Kabakçı Mustafa isyanı (1807) çıkartılmış ve aynı yıl III. Selim tahttan indirilerek katledilmiştir.

III. Selim'i kurtarmak üzere İstanbul üzerine yürüyen Rusçuk Âyanı Alem-

dar Mustafa Paşa önce duruma egemen olmuş, III. Selim'den sonra tahta çıkartılan IV. Mustafa'yı hallederek yerine II. Mahmud'u tahta çıkartmıştır. Ancak o da bir yeniçeri ayaklanması sonucu öldürülmüştür (Alemdar, Osmanlı tarihinde yeniçerilerle sonuna kadar, teslim olmadan dövüşerek ölen tek sadrazamdır).

II. Mahmud Islahatı

II. Mahmud'un getirmek istediği düzen ne düşünce, ne de çalışmalar bakımından yeni değildir. Diğer yandan, II. Mahmud'un yeni bir düzen kurmaya kalkışmasından çok önce, Batılı ülkelerde halk ayaklanarak hükümdarlarına yeni bir düzen dayatmaya başlamışlar ve sonuçta birçok Avrupa devletinde meşrutî rejimler ortaya çıkmıştır. II. Mahmud tarafından getirilen yeni düzen, padişah ile halk arasında yeni bir ilişki kurmak yerine, devletin sarsılan otoritesini ihya etmek maksadıyla getirilmiştir. Devletin dayandığı temeller eskiden ne iseler aynen öyle kalmışlar ve Batı'nın kural ve kurumları padişah otoritesinin kesin ve tartışmasız yürütülmesine yardım eder düşüncesiyle alınmıştır.

II. Mahmud, gelenek olduğu üzere, reformlarına orduyla başlamış, ama bu kez radikal bir şekilde, kanlı bir harekâttan sonra Yeniçeri Ocağı'nı tamamen kaldırarak (1826) Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni bir birlik kurmuştur. Bu birliğin eğitimi Avrupalı subaylara emanet edilmiştir. Ayrıca, bir harp okulu ve bir tıp okulu kurulduktan başka, ilk kez Avrupa'ya askerî öğrenci gönderilmeye başlanmıştır.

Bunların yanı sıra, bürokrasi ve ordu kademeleri Batı formuna göre yeniden düzenlenmiştir. Nüfus ve mülk sayımı yapılarak vergi toplanması düzenli hale getirilmek istenmiştir. Posta, pasaport ve karantina kurumları uygulamaya konulmuştur. Bürokrasi ve ordu kıyafetleri Batı formuna göre düzenlenerek zorunlu hale getirilmiştir. İlk ve ortaöğrenim alanında ise hemen hiçbir şey yapılmamış, fakat medresenin etkisini kırabilmek amacıyla yükseköğrenim alanına büyük bir ilgi gösterilmiştir. Ayrıca bu dönemin kayda değer bir yeniliği de *Takvim-i Vakâyi* adlı resmî bir gazetenin yayımlanmaya başlamasıdır.

II. Mahmud'u Büyük Petro ile karşılaştırmak, tarihçiler arasında âdet olmuştur. Halbuki Petro çok geri bir toplumu Batılı bir toplum olmanın eşiğine getirmişken (ama unutmayalım, Rus toplumu Hıristiyan bir toplumdu ve Osmanlının karşılaştığı red-kabul ikilemiyle karşılaşmamıştı), II. Mahmud sadece *saltanat-ı seniye*yi güçlendirmek üzere Batı'dan bazı kurumları formel düzeyde ithalden öteye gidememiştir. Fakat, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması ve medresenin belini bükmesi, ileri tarihlerde geçmişin koltuk değneklerinden kurtulma çabalarına büyük olanak sağlayan hareketlerdir.

Tanzimat-ı Hayriye Devri

II. Mahmud'un ölümüyle tahta oğlu Abdülmecid geçti. Genç padişahın saltanatının ilk günlerinde Osmanlı ordusu Nizip'te Mehmed Ali Paşa ordusuna yenildi, birkaç gün sonra da kaptan-ı derya Firarî Ahmed Paşa donanmayı İskenderiye'ye götürerek Mehmed Ali'ye teslim etti. Bu sıralarda Avrupa'da 1830 ihtilâli patlamış ve Fransa tekrar cumhuriyet idealine dönmüştür. İngiltere ise 1648'den beri meşrutiyetle idare edilmektedir. Avrupa'nın bu cumhuriyetçi ve meşrutî fermantasyonu sırasında elçilik görevlerinde bulunmuş olan Mustafa Reşid Paşa, Batılı ülkelerin de desteğiyle sadrazam oldu ve ilk iş olarak Tanzimat Fermanı'nı ilan etti (8 Kasım 1839).

Tanzimat özü itibarıyla tepeden inme bir hareket olmakla birlikte, Osmanlı toplumunda önemli değişmelere yol açmış ve cumhuriyete devredilen Batılaşma ideali esas olarak Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır.

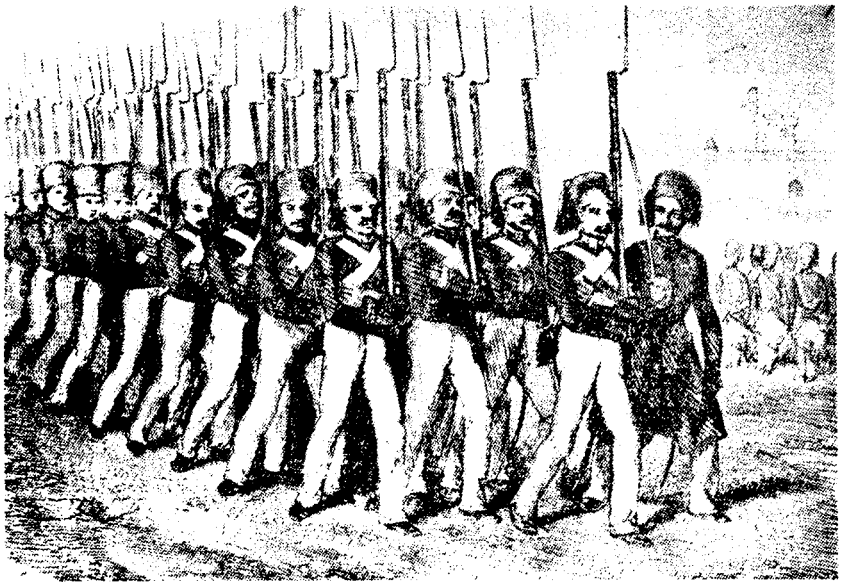
Tanzimat'ın çeşitli getirileri arasında en önemlisi, haklara ilişkin olanıdır. Osmanlı Devleti dinsel esaslara dayalı bir haklar sistemine göre şekillenmiştir. Bu sistemde din ve devlet birdir. Hakların kaynağı ise şeriat veya şeriata uydurulmuş örf idi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu bu kutsal haklar sistemine son vermiş değildir, fakat Batı'da uygulanmakta olan laik hak ilkelerini de ülkeye ithal etmiştir. Böylece, Osmanlı Devleti'nde şer'î haklar sisteminin yanında Batılı laik haklar sistemi de yaşamaya başlamıştır. Bu iki sistem, özleri itibarıyla bağdaşabilir veya uyuşabilir nitelikte değillerdir. Laik sistem çağdaşlaşma ve evrenselleşme karakterine sahipken, şer'î (dinsel) sistem donuk, duragan ve kapalıdır. Bu nedenle de mutlaka biri diğerini tasfiye etmek zorundadır. Bu bağlamda, Tanzimatçıların kafalarında hiç de böylesine bir fikir olmamasına rağmen, Cumhuriyet dönemi laisizminin altyapısını sağladıkları düşünülebilir.

Tanzimat reformasyonunun ikinci önemli getirisi, geleneksel vergi toplama usulünün yerine, Batılı bir forma geçilme çabasıdır. Ayrıca, kâğıt para basılması ve banka kurulmasının ilk adımları da bu döneme aittir.

Tanzimat'ın belki de en önemli, ama çoğu zaman gözden kaçan bir yeniliği de, ocak usulüne göre kariyer tipi askerliğin kaldırılarak kur'a usulüne göre bütün Osmanlı uyruklarının muhtemel erlerini meydana getirdiği, geniş tabanlı bir askere alma sistemine geçilmesidir. Diğer yandan, Avrupa ordularının silah ve eğitim usullerinden başka, kuruluş kadroları da bu dönemde ithal edilmiştir. Bu çok önemli bir olgudur derken kastettiğimiz, Tanzimat öncesinde halktan tamamen kopuk, hattâ ona yabancı olan ordunun yerine, halktan kaynaklanan bir ordunun geçmesidir ki, Millî Mücadele'yi mümkün kılan hususlardan birinin de bu olduğunu unutmamak gerekir.

Tanzimat'ın başarısı geniş ölçüde eğitim alanında yapılacak reformlara bağlıydı, fakat hiçbir Tanzimatçı bu noktayı ve bağıntıyı görememiş ve eğitim birliği sağlanamadığından, bu geniş çaplı reform hareketi, ileri doğru birçok önemli etkisine rağmen, gene de toplumda bir yama olarak kalmaktan kurtulamamıştır.

Tanzimat, bir diğer yanıyla da, Batılaşmanın ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Tanzimat insanı diyebileceğimiz, Batı'nın cilasını benimseyen veya hiç değilse Batılı gibi gözükmeye çalışan, ama derinlerde bir yerde Doğu'nun mistisizmini ve kültürel tortusunu taşıyan insan tipi bu dönemin ürünüdür. Şiir dışında hemen hiçbir edebî alanda geçmişi olmayan Osmanlı insanı roman, tiyatro, hikâye gibi Batılı edebî türlerle bu dönemde tanışmıştır. Resim gibi İslâm toplumuna tamamen dışsal bir sanat koluyla çok sesli müzik ve bale müteredditi adımlarla bu dönemde toplum içine sızmaya başlamıştır. Fakat, Osmanlı-Türk unsur, Batılı kültürel ögelerin oluşumuna sahip olmadığından, bunların ancak formuyla yetinmek zorunda kalmıştır ve bu nedenle de özgün bir Tanzimat kültüründen söz etmek mümkün değildir. Dil-

***ORDUDA REFORM:** Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud, eğitimini Avrupalı subayların yaptırdığı Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni askerî birlikleri kurdu. Tüm karşı çıkmalara rağmen kararlı bir tutum takınan II. Mahmud, özellikle bu konuda geçmişle bağların koparılmasına önem verdi.*

de Türkçe kaynağına dönülme çabaları ilk kez bu dönemde ortaya çıkmakla birlikte, Tanzimat bir rönesans da değildir.

Islahat Fermanı

Islahat Fermanı bir anlamda Tanzimat Fermanı'nın devamıdır. 1839 Fermanı doğrudan Osmanlı yönetiminin girişimiyle hazırlanmış bir ıslahat projesi iken, 1856 Fermanı Düvel-i Muazzama'nın Osmanlıya kabul ettirdikleri bir projedir. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'yla barış olasılığı belirince, İngiltere ve Fransa Rus taleplerini dengelemek üzere Osmanlının bazı ıslahatlara girişmesini istemişlerdir. 1856'da ilan edilen, ferman Tanzimat ilkelerini tekrarladıktan başka, yeni olarak yalnızca kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin hükümler getirmiştir. Aslında Hıristiyan uyrukları korumak amacıyla Osmanlı Devleti'ne empoze edilen bu hükümler, amaçlamadıkları halde adeta bir cins Osmanlı *habeas corpus*'unun altyapısını meydana getirmişler ve bir bakıma da meşrutiyetçi akımın yolunu açmışlardır.

Tanzimat Fermanı'nın oluşturduğu ortam, yeni yasal düzenlemeler yapılmasını zorunlu hale getirmiştir. Osmanlıda hiç olmayan kişisel hakların Tanzimat fermantasyonu içinde ortaya çıkmaları, bir medenî kanun düzenlemesini zorunlu hale getirmiştir. Önce Fransız Medenî Kanunu tercüme edilerek kullanılmak istenmişse de, sonra bundan vazgeçilerek, ilk 15 kitabı 1874'te 16.'sı 1878'de tamamlanan *Mecelle*, bir medenî kanun olarak yürürlüğe sokulmuştur.

Padişah Abdülaziz dönemine rasgelen önemli bir girişim de ortaöğrenimi geliştirmek ve ilk kez bir kız rüştiyesi açmak yönünde olmuş, ayrıca ilköğrenim zorunlu hale getirilmiştir. Diğer yandan, öğretim ilmiye sınıfının etkisinden giderek kurtarılmaya, profesyonel öğretmenler yetiştirilmeye başlanmış ve bunların sonucu olarak eğitimde Türkçenin yeri ve önemi artmıştır. Ayrıca yeni kanunlar -şer'î kanunların tersine- Türkçe olarak kaleme alındıklarından, Türkçe ilmî dil olarak da kendini kanıtlamaya başlamıştır. Ve Osmanlı Batılaşmasının derecesini göstermesi bakımından ilginç noktalar olarak, 1867'de Âsâr-ı Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi yürürlüğe sokulmuş ve Sanayi-i Nefîse Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) kurulması için girişimler başlamıştır.

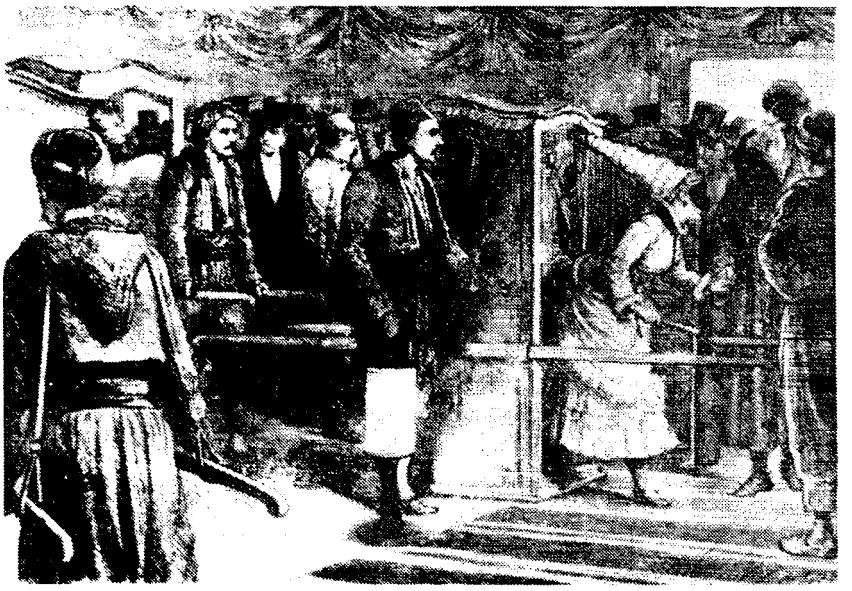
I. Meşrutiyet ve İlk Anayasa

Anayasa, Batı toplumlarında, devlet iktidarının sınırlarını gösteren ve birey ile toplum kürelerinin hareket alanlarını belirleyen bir belgedir. Bu bağlamda anayasa, her şeyden önce bireyin bilinç düzeyinde oluşmasını, sonra da haklarını güvence altına almak üzere devlet iktidarını sınırlama mücadelesini gerektirir. Osmanlı anayasacılık hareketleri bu unsurlardan hiçbirini taşımamaktadır. Tanzimat oluşumu içinde Devlet-i Aliyye'yi kurtarmanın yolu olarak Batı'ya benzemenin gerektiğine inanan ve kendini asla devletten ayrı olarak düşünemeyen bir grup aydının, halk desteği olmaksızın (ve buna gerek duymaksızın) yaptıkları siyasî mücadele sonucu, Osmanlı Devleti 1876'da anayasalı düzene geçmiştir.

1876 Kanun-ı Esasîsi Batılaşmış Osmanlı aydınının ülkeyi Batılaştırma arzusunun belgesi olarak kabul edilmelidir. Ancak bu belge Batılı benzerlerine nazaran bazı zaaflar taşımaktadır. Bu belge hiçbir siyasî doktrinden kaynaklanmamakta ve her satırında egemen ideoloji olarak Osmanlılık ortaya çıkmaktadır. Ulusalcılık çağında, Osmanlılık gibi anakronik bir ideolojinin uygun bir toplumsal yapıştırıcı olamayacağı açıktır. 1876 Kanun-ı Esasîsi Batılı benzerlerinin aksine Avrupa anayasa hareketlerinin temeli olan millî egemenlik ilkesine de dayanmamaktadır. Ve son olarak güçler arasında denge kurulmamış, yalnızca padişahın yetkilerinin bir miktar sınırlandırılması, hattâ tanımlanmasıyla yetinilmiştir. Kuşkusuz, 1876 Kanun-ı Esasîsi Osmanlı Batılaşma süreci içinde çok önemli bir dönemeçtir, ama toplum-birey dengesini kuran bir belge olmaktan çok monark-siyasal elit dengesini kurmaya yönelik olduğundan daha çok "Magna Carta" türü belgeler grubuna yaklaşmaktadır.

1908 Hareketi ve II. Meşrutiyet

1876 belgesinin temel amacının padişaha ait yetkileri tanımlamak olması, yürütme gücünü frenleyecek etkin önlemlerin alınmamış olması ve zaten böylesine tedbirlerin yaslanacağı toplumsal bir taban olmaması nedeniyle, 1876 Kanun-ı Esasîsi kısa bir süre sonra Padişah II. Abdülhamid tarafından yürürlükten kaldırılarak "İstibdad" dönemi başlamıştır. Ancak, çok ilginç bir nokta, Osmanlı Batılılaşmasının en yoğun döneminin bu baskı ve despo-

HANGİ KÜLTÜR?: Tanzimat, Batılılaşmanın her alanda kendini hissettirdiği bir dönemdir. Çok sesli müzik, balo, tiyatro hep bu dönemde günlük hayata girmiştir. Ancak toplumda Batılı kültürel ögelerin olmayışı yüzünden yalnızca bunların aktarılmasıyla yetinilmiş, özgün bir Tanzimat kültürü oluşturulamamıştır. İngiliz Graphic dergisinde "Pera'da Maskeli Balo'ya Gidiş" başlığı altında yayımlanan bu resim bir anlamda kültürel ikilemi de yansıtmaktadır.

tizm aralığında yaşanmış olmasıdır. Osmanlı tarihinde ilk kez yoğun bir siyasal muhalefet oluşmaya başlamıştır. Daha önceleri (daha sonraları da öyle olacaktır) devlet içinde devleti kurtarmaya çalışan siyasal elit-Tanzimat aydını, bu kez devleti devletin dışından kurtarma çabasına girişmiştir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı siyaseti hem ideolojik, hem felsefî, hem de bilimsel bir içerik kazanmıştır. Diğer yandan, gene bu dönemde ilk kez halk da siyasî mücadeleye ortak edilmiştir (özellikle Rumeli'de düzenlenen mitingler) ve belki de en önemli husus olarak, Osmanlılık idealinin karşısında Türk ulusçuluğu bir reel politika olarak güç kazanmaya başlamıştır.

23 Temmuz 1908'de 1876 Kanun-ı Esasîsi tekrar yürürlüğe konularak II. Meşrutiyet dönemine girilmiş ve Osmanlı Batılaşma hareketleri noktalanmıştır.

Değerlendirme

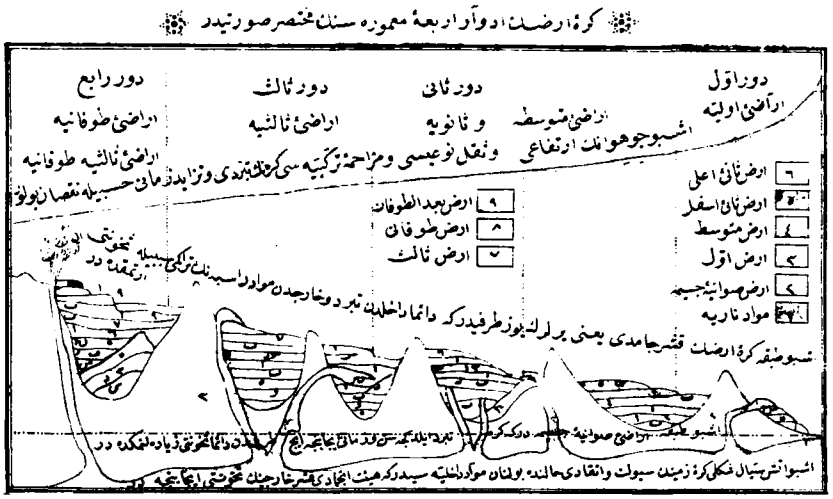
Osmanlı Batılaşması, Batılı olmayan bir toplumun laik olmaksızın Batılaşmasının mümkün olmadığını gösteren, ancak süreç içinde laikleşmeyi mutlaka gerekli hale getiren bir iklim yaratması açısından da diğer Hıristiyan-olmayan toplumlara engin bir deney fırsatı hazırlayan yoğun, inatçı ve yararlı bir oluşumdur.

Diğer yandan, Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı köklerinin de Osmanlı Batılaşma hareketi içinde olduğunu unutmamak gerekir. □

KAYNAKÇA

- □ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir* (1-40), Ankara, 1953-1967
- □ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, İstanbul, 1980
- □ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 12 cilt, 1974
- □ AKÇURA Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara, 1940
- □ AKÇURA Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 1976
- □ Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara, 1960
- □ Anonim, *Tanzimat*, İstanbul, 1940
- □ BAĞIŞ Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrı Müslimler*, Ankara, 1983
- □ BAYUR Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, II. cilt 3. Kısım, Ankara, 1953
- □ BELİN M., *Essai sur l'Histoire Economique de la Turquie*, Paris, 1865
- □ BERKES Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978
- □ ENGELHARDT Ed. *Tanzimat*, İstanbul, 1976
- □ ERGİN Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I., İstanbul, 1922
- □ IMBERT Paul, *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri*, İstanbul, 1981
- □ İSKİT Server, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, 1939
- □ KARAL Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1962
- □ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VIII.cilt, Ankara, 1947-1962
- □ KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1949
- □ KUNTAY Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, İstanbul, 1946
- □ KURAN Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945
- □ KÜÇÜKÖMER İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, 1969
- □ LEVEND Agâh Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara, 1949
- □ LEWİS Bernard, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, Ankara, 1970
- □ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mi'rat-ı Hakikat*, İstanbul, 2 cilt, ty.
- □ MERİÇ Cemil, *Bir Facianın Hikâyesi*, Ankara, 1981
- □ MERİÇ Cemil, *Bu Ülke*, İstanbul, 1979
- □ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, III-IV, Ankara, 1980
- □ OKANDAN Recai Ç., *Amme Hukukunda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet*, İstanbul, 1946
- □ ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Ankara, 1983
- □ ŞANDA Hüseyin Avni, *Bir Yarım Asır Müstemleke Tarihi*, İstanbul, 1932
- □ TEXİER Charles, *Küçük Asya*, III cilt, İstanbul, 1923
- □ UBİCİNİ, *1855'de Türkiye*, İstanbul, 2 cilt, ty.
- □ UBİCİNİ, *Türkiye 1850*, İstanbul, 2 cilt, ty.
- □ UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, I, Ankara, 1943
- □ YAMAN Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul, 1940
- □ YAZICI Nesimi, *Takvim-i Vekayi, Belgeler*, Ankara, 1983
- □ YÜCEL Hasan Âli, *Türkiyede Orta Öğretim*, İstanbul, 1938

BİLİM

"Kürre-i arzın edvâr-ı erbaa-i ma'muresinin muhtasar suretidir" Seyid Mehmed Ali Fethi Efendi'nin 1853 yılında basılmış olan "İlm-i Tabakatü'l-Arz" adlı kitabından jeolojik devirleri gösteren şekil.

EMRE DÖLEN ARŞİVİ

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim

Matematik
Astronomi
Tıp ve Sağlık
Zooloji
Botanik
Fizik
Kimya
Jeoloji
Coğrafya ve Haritacılık

Doç.Dr. Emre Dölen

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Osmanlı Basını ve Bilim**
Dr. Orhan Koloğlu

Bu konuda ayrıca *Eğitim* ve *Sağlık* maddelerine bakınız.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim

Emre Dölen

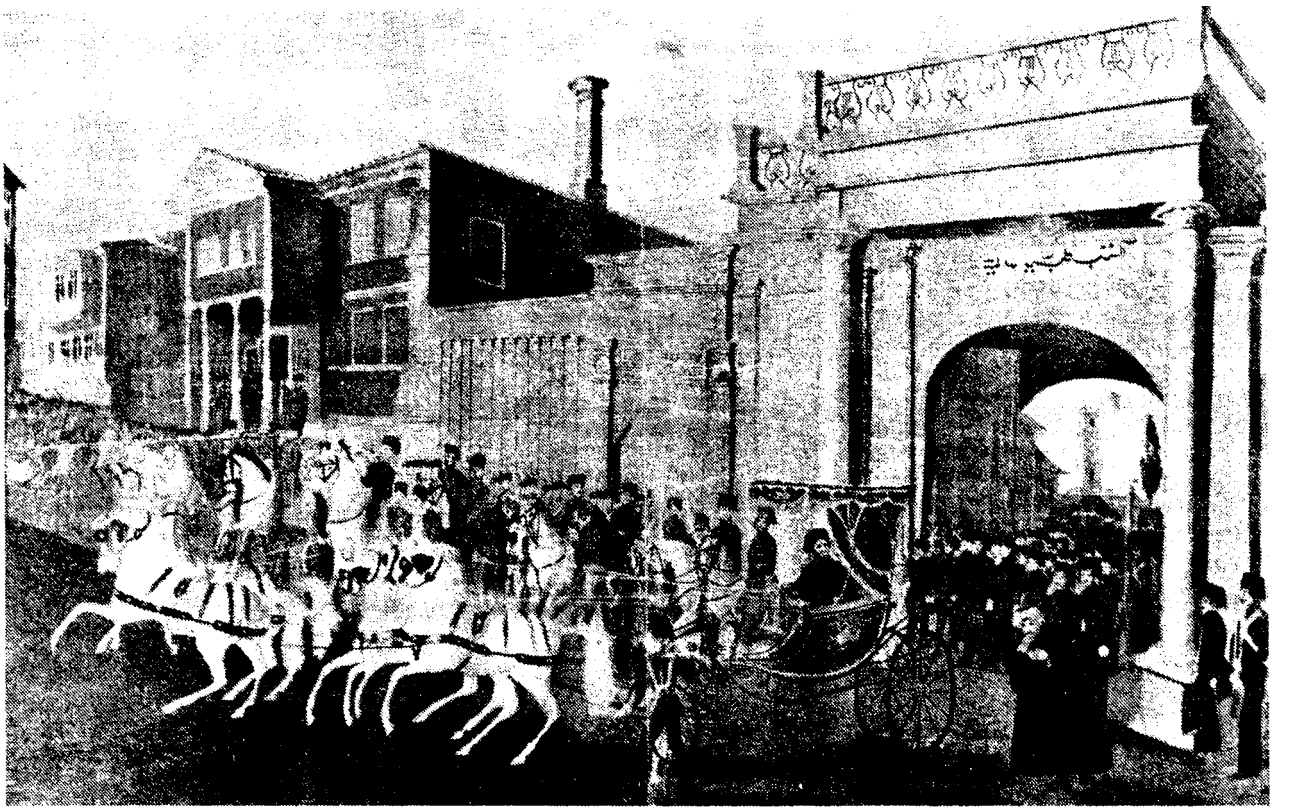
1839'da ilan edilen "Tanzimat Fermanı", 18. yy başlarından beri süregelen toplumsal ve ekonomik bir sürecin belirli bir aşamasına karşılık olan hukuksal bir belge niteliğindedir. Bu nedenle Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda bilimlerin durum ve gelişimini incelerken Batı bilimi ile ilk temasların başladığı 18. yy başlarından yola çıkmak gerekmektedir. Öte yandan, İmparatorluk 1923'te sona ererek Cumhuriyetin kurulmuş olmasına karşın başta Darülfünun olmak üzere çeşitli yüksekokullar Batı modeline göre bir üniversitenin kurulduğu 1933'e kadar Osmanlı döneminden gelen niteliklerini büyük oranda korumuşlardır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bilimlerin gelişimini incelerken Tanzimat dönemine ağırlık vermekle birlikte konuyu 18. yy'dan 1933'e kadar izleyeceğiz.

Yenileşme ve Sanayileşme Sorunu

Askerî alanda Avrupa karşısındaki başarısızlıkların 18. yy başlarından itibaren yadsınamaz boyutlara ulaşması sonucunda askerî alanda yenileşme ve Batı'ya uyum gösterme çabaları başlamıştır. 18. yy'da genellikle Osmanlı hizmetine giren bazı Avrupalı subaylar eliyle yürütülmeye çalışılan bu birbirinden kopuk girişimler yüzyılın sonunda okullaşmaya ulaşmıştır. Bunun sonucunda sırasıyla Deniz (1773) ve Kara (1795) Mühendishaneleri açılmıştır. Bu ilk askerî teknik okulları orduya hekim yetiştirmeyi amaçlayan Tıbhane-i Âmire (1827) ve Maçka Kışlasında açılan Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834) izlemiştir. Böylece, ilk yenileşme hareketleri askerî alanda ortaya çıkmış ve 19. yy ortalarına kadar yalnız askerî meslek okulları açılmıştır. Bu tarihten sonra bir yandan askerî okulların düzeyinin yükseltilmesine çalışılırken öte yandan da tarım, idari bilimler, madencilik ve tıp alanlarında sivil meslek okullarının kurulmasına çalışılmıştır. Örneğin, 1847'de Yeşilköy'deki Ayamama çiftliğinde bir Ziraat Mektebi açılmış, ancak, bu okul dört yıl sonra kapanmıştır. Okulun Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi adıyla ikinci kez açılışı yüzyılın sonlarına rastlar. Sivil hekim yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise ancak 1867'de açılabilmiştir. Açılan okulların birçoğu Ziraat Mektebi örneğinde olduğu gibi çeşitli nedenlerle kapanmak zorunda kalmış ve daha sonraki yıllarda açılmıştır.

BİR ÖNCÜ: Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin en aydın kişilerinden biri olan ve toplulukta "fununa dair" dersleri veren Şânizade Ataullah Efendi (1771-1826) medrese ve tıp eğitiminin yanısıra mühendislik eğitimi de görmüştür. İtalyanca ve Fransızca bilen Şânizade'nin beş kitaptan meydana gelen Hamse-i Şânizade eseri önemli tıp bilgileri içerir. Bunun yanısıra Mütercim Asım Efendi'nin tarihine ek olarak yazdığı dört ciltlik tarihi, tıp terimlerini içeren çalışmaları da olan Şânizade Ataullah Efendi dönemi içinde bilimin yayılmasına değerli katkılarda bulunmuş bir öncüdür.

SINAV DÖNÜŞÜ: Orduya hekim yetiştirmeyi amaçlayan Tıbhane ve Cerrahhane-i Âmire'nin 1838'de bugünkü Galatasaray Lisesi'nin bulunduğu Enderun Ağaları Mektebi binasına taşınarak Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını alması özellikle bilim tarihi açısından önemlidir. Bilime, özel olarak tıp bilimine yakın ilgi gösteren Abdülmecid bu okulda birkaç mezuniyet sınavına giderek, öğrencileri izlemişti. Resimde böyle bir sınavdan dönerken kapıda uğurlanan Abdülmecid ile birlikte Hekimbaşı Abdülhak Molla görülmektedir. Bu bina 1849'da yanmış, Tıbbiye önce Halıcıoğlu'na, daha sonra da Sirkeci'de Demirkapı'ya taşınmıştır.

Gene 19. yy ortalarında Avrupa Üniversitelerine öykünen bir Darülfünun kurma girişimleri başlamış, üç başarısız girişim ve araya giren kesintilerden sonra ilk süreli kurum 1900'de açılabilmiştir.

19. yy'da ekonomik gerilikten sanayileşerek kurtulunabileceği sezilmiş, ancak yeterli sermaye birikimi olmadığından devlet eliyle ve çoğu askerî amaca yönelik üretim yapan çeşitli fabrikalar kurulmuştur.

Bu işletmeler için gerekli teknik elemanların Avrupa'dan getirtilmesi yoluna gidilmiş, ülke içinde veya dışında eleman yetiştirilmesi yoluna gidilmemiştir. Sanayileşmenin düzeyi de teknik öğretimin örgütlenmesini zorlayacak boyuta ulaşamamıştır.

Bilime İlgi ve Bilimsel Topluluklar

III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde doğa bilimlerine karşı rağbet artmaya başlamış, fakat medrese zihniyeti bu tür bilimlere karşı bir engel oluşturduğundan aydın düşünceli bazı kişiler kendi aralarında bir topluluk kurarak felsefe, matematik, astronomi ve edebiyat konularında tartışırlar ve aynı zamanda bu bilimleri öğrenmek isteyen istekli gençlere de ücretsiz olarak ders verirlerdi. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi adı verilen topluluk böyle doğdu. Topluluğun üyeleri Ferruh Efendi yalısında veya Şânizâde yalısında toplanırlarmış. Fünuna ilişkin dersleri Şânizâde Mehmed Ataullah Efendi, edebiyata ilişkin dersleri İsmail Ferruh Efendi, felsefe ve edebiyata ilişkin olanları da haftada iki gün Kethüdazâde Arif Efendi okuturmuş. Topluluğun reisliğini Melek Paşazâde Abdülkadir Bey yaparmış ve topluluk üyelerin ödentileriyle yürütülürmüş. Tutucu çevrelerin gözüne batmaya başlayan topluluğun üyeleri dinsizlikle suçlanmış, sonunda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında üyelerden bir bölümü gene bu çevreler tarafından Bektaşilikle suçlandırılıp sürdürülmüş ve bu yararlı topluluğun dağıtılması sağlanmıştır.

1845'te maarifi düzenlemek amacıyla kurulan Meclis-i Muvakkat açılmasını önerdiği Darülfünun'da okutulacak derslerin kitaplarını hazırlamak için bir Encümen-i Dâniş kurulmasını ve bu kurum için yapılacak olan Darülfünun binasında bir yer ayrılmasını Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye'ye tavsiye etmişti. Gerekli fetva da alınarak 15 Nisan 1851 tarihli irâde ile kuruluşu kesinleşen Encümen-i Dâniş, 18 Temmuz 1851 tarihinde Abdülmecid'in de hazır bulunduğu bir toplantıda aynı zamanda Encümen-i Dâniş üyesi de olan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın kısa bir konuşmasıyla çalışmalarına başladı. Gerek Meclis-i Muvakkat'ın önerisinde ve gerekse 1 Haziran 1851 tarihli 449 sayılı *Takvim-i Vakâyi'*de yayınlanan Encümen-i Dâniş nizamnâmesinde kuruma açılacak olan Darülfünun'un ders kitapları yanında halkın eğitimi için ge-

rekli kitapların telif veya çeviri yoluyla hazırlanması görevi de verilmiştir.

Encümen-i Dâniş'in kuruluşunda Fransız Akademisi'ne özenildiği anlaşılmaktadır. Sayısı kırk olarak belirlenen dahilî azalar dönemin ileri gelen bilim ve siyaset adamları arasından seçilmiştir. Bunların arasında Mehmed Derviş Paşa (1817-1878), Hekimbaşı ve Tıbbiye Nazırı Mehmed Salih Efendi (1817-1895), Mehmed Fuad Efendi (1815-1868; Keçecizade, daha sonra Paşa) ve Ahmed Vefik Efendi (daha sonra Paşa) gibi kişiler de vardır. Sayısı sınırlanmamış olmakla birlikte otuz üç kişi olarak belirlenen azalar arasında sözlük yazarı James Redhouse (1811-1892) ve ünlü Osmanlı Tarihi yazarı Avusturya'lı Hammer (1774-1856) gibi adlar bulunmaktadır.

Ahmed Cevdet Paşa *Tezâkir*'de Encümen-i Dâniş üyelerinin birçoğunun hatır için seçilmiş kişiler olması nedeniyle bu kurumdan beklenen yararların ortaya çıkamadığını yazarak kurumun yapısını eleştirir. Bilimsel özerkliği olmayan Encümen-i Dâniş, Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin sıkı denetimi altındadır ve kararları bu meclise yapılan birer öneri niteliğindedir. Üyelerinin çoğunun siyaset adamlarından oluşması ve bunların çalışmalara gerekli ilgiyi göstermemeleri, bilimsel özerkliğin bulunmaması ve hepsinden önemlisi böyle bir kurum için gerekli sosyo-ekonomik ve bilimsel ortamın doğmamış olması Encümen-i Dâniş'in bekleneni vermemesiyle sonuçlanmış ve kurum 1862'de dağıtılmıştır. Oysa Batı'da 17. ve 18. yy'larda kurulan akademiler varlıklarına gereksinme duyan bir ortamın ürünü olduklarından ve özerk kurumlar olarak ortaya çıktıklarından gitgide gelişerek günümüze kadar ulaşmışlardır.

Encümen-i Dâniş tarafından kabul edilen ilk yapıt, Fuad Efendi (Paşa) ile Cevdet Efendi'nin (Paşa) ortak olarak yazdıkları *Kavâid-i Osmaniye* (Türk Dilinin Kuralları) adlı gramer kitabı olmuştur. Ortaya çıkmasına yol açtığı en önemli yapıt ise Cevdet Paşa'nın 1774-1824 yıllarını kapsayan *Tarih-i Cevdet* adlı 12 ciltlik yapıtıdır.

Encümen-i Dâniş'in dağıldığı sırada 1861 yılının başlarında Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kuruldu. Bu "gönüllü" derneğin ömrü altı yıl kadar sürmesine karşın bilim, kültür ve eğitim alanlarında Encümen-i Dâniş'e oranla daha çeşitli ve verimli çalışmalarda bulunduğu gibi gerek döneminde gerek daha sonraki yıllarda oldukça etkili olmuştur. Derneğin müdavim (esas), gayrımüdavim (fahri) ve mürasil (haberleşme) olmak üzere üç tür üyesi vardır. Müdavim üye olabilmek için Türkçe, Arapça veya Farsçayı iyi bilmenin dışında Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rumca gibi yabancı dillerden en az birini iyi bilmek gereklidir. Ayrıca bu üyeler dernek yayın organına yazı yazmaya ve "umum için bir ders okutmaya" zorunludur. Dernek tarafından bazı kesintilerle 1862-1867 yılları arasında aylık olarak toplam 47 sayı yayınlanan *Mecmua-i Fünun* doğa bilimlerinin yaygınlaşmasında önemli bir yere sahiptir. Derneğin kurucularından ve hem de başkanı olan Ticaret Meclisi İkinci Reisi Münif Efendi (Mehmed Tahir Münif Paşa; 1828-1910) derginin birinci sayısında derneğin kuruluşu ve amacını "Sermaye-i saadet-i dareyn olan ulûm ve fünun-ı nafianın

Osmanlı Basını ve Bilim

ORHAN KOLOĞLU

Osmanlı ülkesinde ilk Türkçe basımevi, Avrupa'dakilerden üç yüzyıl kadar sonra çalışmaya başlamıştır. Gerçekte ilk deneme teknik açıdan çok başarılı olmuşsa da basma kitap piyasası kurulamamış, bu sanat gelişememiştir. İbrahim Müteferrika 17 yılda (1727-1745) 23 baskıda 12.500 adet kitap yayımlamıştır. Ölümüyle bu girişim de durmuştur. İki çabadan sonra (1783-1798 ve 1802) baskı sanatının sürekli ve düzenli hale gelmesi ancak 1830'larda gerçekleşebilmiştir. Özetle basımevinin tam işlerliğe Batı'dan 380, yuvarlak hesapla dört yüzyıl sonra kavuştuğunu söyleyebiliriz.

Oysa Avrupa'da basımevinin ilk elli yılında (1450-1500) yeni ve tekrar baskı olarak 30-35 bin yapıtın 20 milyon nüsha basıldığı hesaplanmıştır. Nüfuslara oranlarsak, 15. yy'da sekiz Avrupalıya bir, 18. yy'da ise bin Osmanlı'ya bir kitap düştüğünü (elyazmalarını da baskılar kadar sayarak) ileri sürebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde oran, 1830'lara kadar aynı kalmış sayılabilir. Buna karşılık Avrupa (başlıca, İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya, Hollanda, Belçika) korkunç bir hızla yayınlarını artırmıştır. İlk yarım yüzyılda yılda ortalama 700 kitap çıkarken, bu sayı 19. yy başında ortalama 18 bine yükselmiştir. 1450'den 1836'ya kadarki sürede 3.5 milyar nüsha kitap yayımlandığı hesaplanmaktadır. Kabaca bir hesapla, 19. yy başlarında bir Avrupalının hissesine yaşamı boyunca üç-dört kitap düştüğü söylenebilir.

Hesabı yetişkin ve okur yazar nüfusa indirgersek (yani kadınları, çocukları ve erkeklerin köylü, işçi vb'lerini dışlarsak) bir aydın Avrupalının yaşamı boyunca 60-70 kitap okuduğu ortaya çıkar.

Öte yandan, ilk çıkan Türkçe gazetelerin *[Vakâyi-i Mısriye* (1828) ve *Takvim-i Vakâyi* (1831) *]* yönetici ve yazar kadrolarının genellikle medrese çıkışlılardan oluşması, bunların geleneksel bilim anlayışından sıyrılmalarını engelliyordu. Örneğin *Vakâyi-i Mısriye*'nin daha ilk yıllarındaki bir sayısında, Avrupa'da laboratuvarda tohumlar üzerinde çalışmalar yapılmasına tepki göstermesi bunu kanıtlar:

"Keten türünden bir dokunun içine marul tohumu ektirilip yetiştirildiğini (bildiriyorlar). Buna dayanarak Avrupa'da uzun süre yaşamış bir İskenderiyeli tabağa pamuk döşedi ve buğday ekti. Birkaç gün güneşe koydu, sürekli su değiştirdi, tohumlar geliştiler... Ancak bu tür deneylere inanmıyoruz. Herhalde gazetede boş yer kalmıştı, onu doldurmak için bu tür yazılar yazıyorlar."

Takvim-i Vakâyi bu konulara yaklaşmak açısından daha kararlı görünmektedir. Padişah başhekimi Behçet Efendi'nin kolera konusunda yazdığı kitap gazetede sürekli ilan edildiği gibi, bu eserin dört bin adet basılıp "vezirler, âlimler, yöneticiler ve subaylara, devlet memurlarına ve mahallelere dağıtıldığını" da oradan öğreniyoruz. Yeni doktorların mezuniyetini ayrıntıyla anlatan *Takvim-i Vakâyi*, 1834'te on beş yıl önce yapılmış bir husye ameliyatının ayrıntılı öyküsüne de bir buçuk sayfa ayırmıştır.

Kara Mühendishanesi başhocası İshak Efendi'nin ünlü *Mecmua-i Ulûm ve Riyaziye* kitabının ilanı çok kere yinelenmiş ve diğer bir uzun yazıda (1833 yılı), Padişah başmünecciminin artık yıllık takvimini geleneksel Mirza Uluğ Bey ziclerine değil, 33 yıl önce Fransa'da geliştirilen Laland zicine dayanarak hazırlayacağı açıklanmıştır.

Memalik-i Mahrusa-i Şahanede neşr ü tamimine sây eylemek niyyet-i hayriyesiyle mukaddemce bazı erbab-ı malûmattan mürekkep olmak üzere Dersaadette 'Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye' unvaniyle bir cemiyet teşekkül etmiş" biçiminde açıklanmaktadır.

Mecmua-i Fünun'da edebiyat, tarih, coğrafya, kozmografya, jeoloji, iktisat, pedagoji, fizik, kimya, etnografya ve başka bilim dallarına ilişkin çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Bu dergi bilimsel kültürün yerleşme ve gelişmesinde bir okul görevini görmüştür. İlk maden mühendisimiz İbrahim Edhem Paşa'nın *Medhal-i ilm-i jeoloji* adıyla yazdığı bir dizi makale özellikle dikkat çekicidir. Derginin yanında bazı kitaplar da yayınlanmıştır. Bunlar arasında *Defter-i Meskûkât-ı Osmaniye,* Mehmed Efendinin *Sefaretnâme-i Fransa* ve Âsım Efendinin *Zübdetü'l-İlmü'l-Kelâm* adlı kitaplar sayılabilir. Dernek gerek kendi yayınlarını hızla ve ucuz olarak basmak, gerek gelir sağlamak amacıyla bir matbaa kurmuştur. Derneğin çalışmaları 1867'de sona erdikten sonra da varlığını sürdüren bu matbaada bazı bilimsel kitapların ve *Mecmua-i Maarif* adlı gazetenin basımı sürdürülmüştür. Derneğin en önemli başarılarından biri kısa sürede Doğu ve Batı dillerindeki binden fazla kitaptan oluşan bir kitaplık kurmasıdır. Kitaplık için hazırlanan yönetmelik Türkiye'de modern kütüphaneciliğin başlangıcı sayılmaktadır. Bu

Çağdaşlaşma Çabalarına Katkı

Kitabın kısıtlı olduğu yerde bilimi yayma görevini gazetelerin üstlenmesi gereğini bilinçle ortaya koyan, *Ceride-i Havadis* gazetesi olmuştur. 1840'ta yayımlanan birinci sayısının önsözünde özetle şöyle denilmektedir:

"Ulusların ve toplumların fenleri öğrenmek çabaları insanlığın gereğidir. İnsanın üzerine düşen görev, cehaletini yok edecek derecede ilim ve hüner öğrenmek ve bilgilerini artırmaktır. Avrupa ülkeleri ve halklarının tanık olduğumuz şimdiki bayındırlık, düzen, sanayi ve ticaret dereceleri, ülkelerinde bilim ve eğitim ve hünerin çoğalması ve herkesin yeterli bilgi ve gerekli fenlerin eğitimine çaba göstermesi sonucudur. Biz de aynı şeyi yaparsak refaha ulaşırız. Bir ülkede, bilim ve hüner her ne kadar çoğalır ise halkı dahi ilerler ve ülke refaha ulaşır. Buna gazete evrakının dahi katkısı ve yararı olduğu ve herkesin bu tür gazeteleri oldukça diğer ülkelerdeki oluşumları öğreneceği doğaldır."

Batı'dan örnek alma çabalarının yüzyıllık geçmişine rağmen, 1840' larda hâlâ işin düşünsel temelini sağlayacak kitap yayımı sorununun çözülememiş ve gazetelerden medet umulur halde olunmasının başlıca iki sebebi vardır:

1- Her Avrupa ülkesi bilimsel çalışmalara katkıda bulunuyor ve her biri kendi dilinde yayınlar yapıyordu. Osmanlı Devleti'nde her alanın uzmanının ayrı ayrı bu dilleri bilmesi olanağı yoktu. 1833'te kurulan Bâbıâli Tercüme Bürosu ise daha çok siyasal konularla ilgili çeviriler üzerinde duran bir kuruluştu. İlk iki Türkçe gazetenin kadrolarını medreselilerin oluşturmasına karşılık *Ceride-i Havadis*'in kadrosu Tercüme Odası elemanlarından oluşuyordu. Bunların ilgileri de konuların ayrıntılarına girecek düzeyde değildi, konulara daha yüzeysel olarak yaklaşıyorlardı. Buna karşılık dinsel önyargı yoktu.

2- Rönesansla başlayan ve 17. yy'ın ilk yarısında büyük atılımını yapan Avrupa'nın bilimsel devrimi 19. yy başına vardığında, her konuyu ayrı bir bilim dalı haline getirecek düzeye erişmişti. Pozitif bilimlerde her gün yepyeni ufuklar açılırken sosyal bilim alanlarında da ilk ve önemli temeller atılıyordu. Tarih, ekonomi vb. üzerinde geniş yayınlar ve tartışmalar vardı. Her bilim kendi dilini ve kavramlarını oluştururken, kavramların içerik değiştirmesi dönemi de bütün hızıyla sürüyordu. Bu çok yoğun yayım çabalarını hızla izlemek çok güçtü.

Ceride-i Havadis'çilerin 1845 yılına

Bir Türkçe gazetede yayınlanan ilk harita: Kuzey Amerika (CERİDE-İ HAVADİS No. 132, Yıl 1843)

yönetmelikte tutulacak üç tür kitaplık defteri, üyelerin ve yabancıların ödünç kitap almasında uygulanacak kurallar ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Dernek merkezinde bir "kıraathane" açılmış, buraya Türkçe, Fransızca, İngilizce, Ermenice, Rumca, Arapça ve Farsça çeşitli süreli yayınlar sağlanmıştır. Kıraathane salı günleri dışında her gün sekiz saat süreyle öğrencilere ve okuyuculara açıktı.

Derneğin, coğrafya, anatomi ve matematiğe ilişkin çok sayıda resim, harita ve modellerden oluşan bir koleksiyonu vardı. Bunlar öğrencilere ve meraklılara gösterilerek gerekli açıklamalar yapılırdı. Bu çalışmaların yanında dernek merkezinde üç yabancı dilde kurslar ve on kadar bilim dalında da düzenli dersler düzenlenmişti. Fransızca, İngilizce ve Rumca dil kurslarının yanında Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi ve coğrafyası, Roma tarihi, hukuk, jeoloji, tarih-i tabiî, hikmet-i tarih (tarih felsefesi), ekonomi politik ve matematiğe ilişkin dersler haftanın belirli gün ve saatlerinde verilmekteydi. Bu dersler Ahmed Vefik, İbrahim Edhem ve Karatodori Paşalar gibi dönemin bilim alanında tanınmış kişileri tarafından veriliyordu. Bunların yanında çeşitli bilimsel sorunları konu alan konferanslar da düzenleniyordu.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de Encümen-i Dâniş'inkine benzer nedenlerle bir süre sonra kapanmış olmakla

ait iki notu bu zorlukların farkında olduklarını ortaya koyar. Birincisinde *"Avrupa'da bütün fenler ve konulara dair kitaplar yazılıp basımevlerinden günbegün basılıp çıkarılmaktadır"* denilerek bu yoğunluk belirtiliyor. İkincisinde ise şimdiye kadar bilim alanında sayılmayan konuların da bilim sayılmasına dikkat çekiliyor:

"Devlet ve milletin düzen sebebi olan bilimler ve fenler gittikçe ilerlemekte olup, önceki zamanlarda eğitim olanağı dışı sayılan konular günbegün kolaylaşarak, şaşılacak nitelikteki madde ve sanatlar herkesin gözünde ün kazanmakta ve günün konuları olmaktadır. Günümüzde görülen konularda örneğin İstanbul iskelesinden Üsküdar'a pazar kayığı yerine vapur işleyeceği (vapur-buharlı gemi) ve balonla havalarda adamlar gezeceği bundan kırk elli yıl önceleri kimsenin gördüğü ve işittiği şey değildir."

1841 yılına ait bir yazıda da Avrupa'nın ilerlemesi *"ilim, marifet, hüner ve sanat"* erbabının eğitimden geçmiş olmasına bağlanıyor ve *"Hendese bilmeyen kişinin çilingir olamayacağı, leğencinin (tombakçı) alaşımları saptayabilmek için kimya bilmesi gerektiği"* ileri sürülüyor.

Görülebildiği gibi, sorun bazı konuların basitleştirilmesi, popülerleştirilmesi, kolay okunurluk kazandırılması değil, yapı değiştiren bir topluma kendi geleneksel "bilim yapısı"nın yadsıdığı gerçekleri kabul ettirmektir. Bu, asıl görevi olmasa da, basının, Tanzimat'ın çağdaşlaşma yolundaki çabalarına katkıda bulunmasıdır. Bu çabada 1840'dan 1860'a kadar az oranda *Takvim-i Vakâyi*, daha yoğun olarak *Ceride-i Havadis* önemli bir rol oynamıştır. Yazıların bazen fazlasıyla bilimsel bazen yüzeysel olması, kitap yayınlarının sınırlı olduğu bu dönemdeki kültür değişmesinde gazetelerin rolünü ön plana çıkarmıştır. Koskoca imparatorluğun dört bir yanına yayılmış yönetici kadrolar, sistemli bilimsel bir eğitimden çok, gazete özetlemelerinden oluşan bir kültür birikimiyle Tanzimat'ın gereksinmelerini karşılamışlardır.

Basının bu dönemde topluma en büyük katkısı, okuyucularıyla soru yanıt türünde bir diyalog kurarak, çağdaş bilim sorunlarının açık tartışılmasını sağlaması olmuştur. Bu bazen bir sorunun gazete tarafından ortaya atılması ve okuyuculardan yanıt istenmesi, bazen de gazetenin okuyuculardan gelen soruları yanıtlaması şeklinde olmuştur. Özellikle "hesap" alanında meselelerin çözümlenmesi konusunda bu yönteme rastlıyoruz. 1843-1844 ve 1850 yılları sayılarında bunun ilginç örnekleri vardır. Özellikle *Ceride-i Havadis*, 12 sayı süresince bazen gazetenin yarısını, bazen dörtte birini ayırarak, Harbiye ve Tıp öğrencileri ve öğreticileriyle dışardan katılan uzmanları bilimsel bir tartışma çerçevesinde toplamayı başarmıştır.

Bu soru-yanıt uygulaması buzdağları, mıknatısın niteliği, Arapça dilbilimi, coğrafya konularında da kullanıldığı gibi, bilimsel konulara "merakla bakış" yönünden de kullanılmıştır. Hatta *Takvim-i Vakâyi*'de bile, bir harita üzerindeki yerlerin enlem ve boylamının nasıl bulunacağı, kentler arasındaki saat farkları, Kıblenin saptanması gibi konuları işleyen soru-yanıt örneklerine rastlanmaktadır.

Başlıca Konular

Medrese dışı bilimsel bakışı ve açık tartışmayı sağlayan bu girişim ne derece sınırlı kalmış olursa olsun, bir yönlenişin ilk dinamizmini oluşturmak açısından büyük önem taşıyordu. Bu uygulamanın dışında özel yazılarla sunulan bilim konuları da çoktu. Bunları özetle, konu başlıkları altında toplayarak sunacağız.

Fizik-Mekanik

"Yüzyılımızın en önemli buluşu vapur (=buhar)'dur" yargısı yaygındır. Bunun gemide, arabada (demiryolu) ve gazete baskısında bile kullanıldığı pek çok kez yinelenmekte, ancak bilimsel bir açıklamasına girilmemektedir. Bir saatte 15-20 saatlik yol almaya yarayabilen bu gücün Osmanlı ülkesinde gemi kaplama, top delme, tüfek yapımı gibi alanlarda büyük yarar sağlayabileceği belirtilmektedir.

1842'den başlayarak gazla işleyen balon konusunda da hayli bilgi verilmektedir. İstanbul'da gösteri yapan bir Avrupalı baloncunun girişimi, işin teknik yanıyla da ilgilenilmesini gerektirmiş, ancak bilimsel bir açıklama yapılmamıştır. Burgu ile yeri delip kuyu gibi su çıkarılması (artezyen) konusu da aynı şekilde işlenmiştir.

Kimya

Balon vesilesiyle olduğu gibi diğer bazı konularda da kimyaya değinilmektedir. Önemi ve yeni uygulamaları hakkında yazı da vardır. Oksijen, hidrojen, cıva, karbon hakkında bilgi verilmekte, ancak fazla ayrıntıya girilmemektedir. Elektrik aracılığıyla madenlerin ayrılmasından da bahis vardır.

Astronomi

Öncekilere göre daha ayrıntılı yaklaşılmış bir alandır. 1843'teki bir yazıda "arzın güneşin çevresinde döndüğü, bunun eliptik olduğu, güneşin haziranda en uzak ve aralıkta en yakın, aradaki mesafenin 3.2 milyon mil olduğu, dünyanın hareketiyle azalıp çoğaldığı", diğer hesaplarıyla birlikte açıklanmaktadır.

1845'te birkaç sayıda Ay'daki volkanlar, Ay'da hava, su ve hayat olup olmadığı tartışılmakta, bitki ve hayvanların bulunamayacağı belirtilmektedir. Bu uzun yazıların yanı sıra ay takviminin güneş takviminden farkı konusunda da ayrıntılı yazı vardır. 10 Ekim 1847 günü olacak güneş tutulması konusunda *Ceride-i Havadis*'in yaklaşımı da ilginçtir. Beyoğlu'nda oturan Mösyö Sang adındaki bir İngiliz mü-

birlikte ondan çok daha etkili olmuş ve bilimsel geleneğin kurulması yolunda ilk basamağı oluşturmuştur.

Başarısızlık Nedenleri

Açılan yüksekokulların beklenen sonuçları vermemesinin ve bilimlerin gelişmemesinin başlıca nedenleri şöyle sıralanabilir.

1- Gerek askeri ve gerek sivil yüksekokullar geçici binalarda açılmış, savaş koşulları ve yangınlar sonucu sürekli yer değiştirmişlerdir. En çok yer değiştiren okullardan biri Tıbbiye'dir. Bu durum okulların belirli bir yere yerleşip gelişmelerini önemli oranda engellemiştir. Yüksekokullar ancak 20. yy başından itibaren yavaş yavaş kendi binalarına kavuşmaya başlamışlardır ve bu süreç Cumhuriyetle birlikte hızlanmıştır.

2- Yüksekokulların ortaöğretim üzerine temellendiği gerçeği zorunluluklar nedeniyle bilerek veya bilmeyerek gözardı edilmiştir. 19. yy ortasından sonra ortaöğretim kurumları açılmaya başlanmış ve 1869'da çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi* ile ortaöğretim düzenlenerek örgütlenmeye çalışılmış, ancak uygulama yavaş yürümüştür. Ortaöğretim gerçekleştirilmeden açılan yüksekokullar ya düzeylerini ortaöğretim düzeyine indirmek zorunda kalmışlar ya da özellikle yüzyılın ikinci yarısında kendi ortaöğretim kurumlarını

neccimin *"dünyada en iyi İstanbul'dan görüleceğini"* belirttiği bu olayın daha iyi anlaşılabilmesi için yaptığı açıklamalar ve olayın 3 saat 13 dakikalık süresince güneşin alacağı şekiller hakkında verdiği bilgiler, on iki resimden oluşan bir kroki ile beş gün öncesinden okuyuculara sunulmuştur.

Ay, güneş ve yeni bulunan gezegenler ve yıldızlar hakkında dönemin diğer gazetelerinde de bilgiler vardır. 1860'ta *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te yer alan ve güneş ile dünyanın durumlarını ele alan bir yazı özellikle ilginçtir. Tümünün Allah tarafından yaratıldığı belirtildikten sonra konu üzerinde "pozitif bilgi" olarak, o anda Avrupa'da bilinen her şey aktarılmaktadır. Burada, Tıp alanında da rastlanan medrese etkisinin yarattığı ikilemi görmek olasıdır.

Tıp-Sağlık

1848 yılı *Takvim-i Vakâyi*'lerinden birinde şöyle bir kayıt vardır: *"Mangal kömürü çarpana turşu suyu içirilmek ve turşu suyu ile yüzü, eli, başı yıkanmakla bir-iki saatte iyileştirilir."* Örnekleri artırmak olasıdır. Geleneksel tedavi ve medresenin bu henüz tam altedilemeyen etkisine karşılık, modern tıp biliminin gereklerini savunmakta tüm basının yoğun bir kampanya sürdürdüğünü kabul etmek gerekir. Toplumun konuya ilgisini artırmak için şöyle yazılara da rastlanmaktadır:

"Fen ve sanat erbabı yavaş yavaş yeni sanayi ve fenler icadına çaba sarfetmekte ve ilm-i ebdan'ın (vücut ilmi) bu arada özel bir yeri vardır. Deva kabul etmez ve insanın senelerce yatağa esir olmasına sebep olan birtakım dertlere bile ilaç sağlanmakta, ölüm halindekilere bile çare bulunmaktadır."

Tıp konusuna aşırı ilgi, bu konuda karantina nedeniyle doğan bir dirençten de ileri gelmekteydi. Salgın hastalıklara karşı Avrupa'nın yöntemleri izlenerek karantina uygulanması, geleneksel tedavi yöntemlerinin ortadan kaldırılamadığı bir dönemde, kadere boyun eğmek gereğini savunan medresenin etkisinden sıyrılamayan kitlelerde bu direnci yaratıyordu. Gerçi Tanzimat'ın aydınları sadece Müslümanlardan değil, yeni yöntemlere karşı olan Ortodoks Kilisesi'nin etkisindekilerden de, gettolardaki Yahudilerden de tepki görüyorlardı. Bunu altetme yönünde, basında karantina üzerine birçok açıklama görülür. Ancak bu konuda gerekli temizlik uygulamaları (yıkanma, temas etmeme vb.) anlatılmakla birlikte, işin bilimsel yönüne fazla dokunulmamaktadır. Pratik çözümün halka anlayacağı dilde anlatılmasına çaba harcanmaktadır.

1845 yılına ait bir yazıda *"kişinin nefsini tehlikeye sokmasının şer'an dahi caiz olmadığı ve bu amaçla alınan karantina önlemlerine karşı çıkmak değil, belki Allah'a şükr ve hamd etmek gerektiği"* belirtilir. İzmit gezisinden dönüşünde padişahın, karantina memuru izin vermeden İstanbul'a girmediği, Malta'da karantinaya uymamaya kalkışan İngiliz Kraliçesini görevli memurun silahla vurmakla tehdit ettiği örnek olarak sunulmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi, sağlık konularına *Takvim-i Vakâyi* de ilgi göstermiştir. Kolera hakkındaki kitaptan uzunca bahsettiği gibi, sağlığın nasıl korunacağı üzerine yazılar da yayımlamıştır. Ameliyatta ilk kez narkoz uygulaması hakkında bilgilere de rastlanmaktadır. *Ceride-i Havadis*'te veremin akciğerde yapılacak ameliyatla tedavisi, uykunun niteliği gibi yazılara da rastlanmaktadır. 1842 yılına ait bir yazı ise hem tıpla ilgili bir bilim kolunu tanıtması, hem de bir Türkçe gazetede çıkan ilk resmi içermesi açısından ilginçtir. Konu, 75 numaralı gazetede şöyle sunulmuştur:

"Avrupa'da deneyimlerle yeni icad olunan çeşitli bilimlerden biri de Freneloji bilimidir ve baş işaretleri anlamınadır. Niteliği şöyledir: İnsanın kaşlarının üstündeki alandan sonraki çıkık ve batık kısımlarının gerek görünüşünden ve gerek el ile yoklamayla sonuçlara varılmaktadır... Örneğin şurasının şöyle olmasından gerekir ki sen korkak ve cimri, dargın ve hilekârsın, yahut sevecen ve hoşgörülüsün derler."

Coğrafya

Coğrafya terimi içinde haritacılık ve yer bilimleri gibi konuları da saymak gerekir. 1840 yılında, daha ilk sayılarında, *Ceride-i Havadis* konuyu şöyle sunar:

"Coğrafya ve harita fenlerini öğrenmekte ve vakit vakit irdeleyip tartışmakta, insana ne derece yarar hasıl olduğunu anlatmaya gerek yoktur. Bu nedenledir ki, yöneticiler tarih ve harita fenlerinin inceliklerini iyice bilenlerden yararlanmışlardır."

Avrupa devletlerinin coğrafya fennini geliştirmek için çok yoğun çaba sarfettiklerini belirten gazetenin en geniş bilgi verdiği alan budur. Afrika, Okyanusya, kutuplar, dünyadaki nehirler ve göller üzerinde bir aydın Avrupalının bile gereksinmeyeceği bilgiler verilmektedir. Kaliforniya, Kanada, Borneo, Japonya, Uruguay, Brezilya, Haiti, Makao, Tahiti gibi isimler kuşkusuz ilk kez burada Türk kamuoyuna sunulmuştur.

Bu yazılar arasında, coğrafya adı altında topladığımız bilimlerden yer yer bahis vardır. Dünyayı saran havanın kalınlığı tartışmasına, Ekvatorun güney ve kuzeyinde yaz ve kış farklılıkları, kutuplar ve mıknatisiyet gibi konulara bu arada rastlanır. Gazete ayrıca harita yayınlarıyla da konuya katkıda bulunmuştur. 1843'te ek olarak Güney ve Kuzey Amerika'nın haritalarını vermiştir. Bu bir Türk gazetesi tarafından yayımlanan ilk haritadır. Ayrıca "Ceridehane", Avrupa, Asya ve Afrika'nın da haritalarını bastırıp piyasaya sunmuştur.□

kendileri açarak öğrencilerini yetiştirme yoluna gitmişlerdir.

3- Her yeni kuruluşun altyapısında ve yönteminde "medrese" ruhunu ve etkinliğini sürdürmüştür. Medrese ile Batı tipi okullar yanyana yaşamış ve eğitim alanında ikili bir norm ortaya çıkmıştır. Yükseköğretimde medrese zihniyeti 1933'te Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün açılışı ve üniversite reformu sonucunda yıkılabilmiştir.

4- Açılan okullar için gerekli öğretim elemanlarının yetiştirilmesine gereken önem verilmemiştir. Zaman zaman başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine öğrenciler gönderilmiş fakat geri döndüklerinde bunların pek azı öğretim alanında görev almış, büyük bir bölümü ise idari görevlerde kullanılmıştır. Çeşitli dönemlerde gerek toplu olarak ve gerek tek tek yabancı öğretim elemanları getirtilmiştir. Örneğin, Tıbbiye'nin 1839'da yeniden düzenlenmesi sırasında öğretim dili Fransızca olmuş ve Avusturya'dan öğretim elemanları getirtilmiştir. Böylece tıp alanında öğretim kadrosu nedeniyle Avusturya-Alman etkisi ve öğretim dili nedeniyle de Fransız etkisi görülmüştür. Ayrıca Fransa'dan da Antoine Calleja gibi öğretim elemanları da getirtilmiştir. 19. yy sonlarından sonra özellikle Gülhane dolayısıyla tıp alanında Alman etkisi ağır basar duruma gelmiştir.

Darülfünun'un ilk açıldığında Fransız etkisi egemendir. 1915'te gelen Alman öğretim üyeleri nedeniyle 1915-1918 arasında Alman etkisi egemen olmuş, Cumhuriyetin hemen ardından 1925-1926 yıllarında Fransa'dan öğretim üyeleri çağrılmış bunun ardından 1933 üniversite reformunda bütünüyle Alman kültüründe yetişmiş öğretim üyeleri getirilmiştir.

Bütün bunların sonucunda, tıp, eczacılık, mühendislik, jeoloji gibi alanlarda bir "okul" kurulamamış ve öğretim sistemleri sürekli yön değiştirmiştir. Bununla birlikte, devletin genel siyasal tercihine paralel olarak önceleri başat durumda olan Fransız etkisi 19. yy sonuna doğru yerini Alman etkisine bırakmaya başlamıştır.

19. yy başından 1930'lu yıllara gelinceye kadar geçen süre içinde askerî ve sivil çeşitli meslek okullarının açılmış olmasına karşın bazı örnekler dışında bilim alanında özgün nitelikte herhangi bir çalışma ortaya çıkmamıştır. Avrupa bilimi çoğunlukla Fransızca'dan çevrilen kitaplarla biraz geriden izlenmiş ve bir "çeviri bilim" ortaya çıkmıştır. Avrupa'da öğrenim gören, giderek bazıları doktora yapan kişiler veya zaman zaman getirtilen yabancı öğretim elemanları bu çemberi kıramamışlardır. 1912'de yeniden düzenlenirken Darülfünun'a iki görev verilmiştir. Bunlardan birincisi "İlim ve fenni yaymak" ve ikincisi de "ilmin ilerlemesine hizmet"tir. Ancak kurum bu görevleri ve özellikle ikincisini yerine getirememiştir.

Bilim bir üstyapı kurumu olarak belirli bir ortamın ürünüdür. Belirli toplumsal ve ekonomik yapılar olmaksızın bunları temel alarak bilimsel ortam ve araştırmanın ortaya çıkması olanaksızdır.

Bu saptamanın ışığında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bilimlerin durumlarını ve gelişimini incelerken gelişimlerine öncelik verilerek bu okullarda hocalık yapan kişilerin yaşamöyküleri ve yazdıkları kitapların özellikleri gözönüne alınmıştır. Bu arada, önemli veya özgün nitelikteki yayınlar özellikle vurgulanmıştır. □

Çeşitli Dönemlerde Darülfünun'da Okutulan Fen Dersleri

	1869/1870	1900	1912	1919	1924
MATEMATİK	Hendese Müsellesat Hendesenin cebire tatbiki Hendese-i resmiye ve menazır Hesab-ı tefazuli ve tamamî Riyaziye	Cebr-i âla Hendese-i halliye Hesab-ı ihtimalî Hesab-ı tamamî ve tefazulî	Cebr-i âla Hendese-i tahliliye Hendese-i resmiye Müsellesat-ı küreviye Hesab-ı ihtimalî Hesab-ı tefazuli ve tamamî	Cebr-i âla Hendese-i tahliliye Nazariye-i a'dat Hesab-ı ihtimalât Tahlilî riyazî Riyaziyat-ı umumiye	Cebr-i âla Hendese-i tahliliye Nazariye-i a'dat Mihanik-i riyazî Tahlilî riyazî Riyaziyat-ı umumiye
JEODEZİ	Fenn-i tahdit-i arazi	-	Taksim-i arazi	-	-
FİZİK	Hikmet-i tabiiye Cerr-i eskalin nazariyat ve tatbikatı	Hikmet-i tabiiye	Tecrûbî hikmet Hikmet Hikmet-i riyaziye Mihanik	Tecrûbî fizik Umumî fizik Riyazî fizik Mihanik-i âdi	Tecrûbî fizik Umumî fizik Tecrûbî fizik (elektrik kısmı) Umumî fizik(elektrik kısmı)
KİMYA	İlm-i kimya	Kimya-i gayrıuzvî Kimya-i uzvî Kimya-i hayatî	Kimya-i madenî Kimya-i uzvî Kimya-i hayatî Kimya-i tahlilî	Kimya-i gayrıuzvî Kimya-i uzvî Kimya-i hayatî Kimya-i tahlilî Kimya-i sınaî	Kimya-i gayrıuzvî Kimya-i uzvî Kimya-i hayatî Kimya-i tahlilî Kimya-i sınaî Tahlilât-ı sınaiye
ASTRONOMİ	Hey'et	-	Hey'et-i riyaziye	Hey'et	Hey'et
ZOOLOJİ	İlm-i hayvanat	İlm-i hayvanat İlm-i menafiü'l-aza-i umumî İlm-i teşrih	Hayvanat Fizyoloji	Hayvanat Fizyoloji Teşrih	İlm-i hayvanat Fizyoloji Teşrih
BOTANİK	İlm-i nebatat	-	Nebatat	Nebatat	İlm-i nebatat
JEOLOJİ VE MİNERALOJİ	İlm-i tabakatü'l-arz İlm-i maadin	-	İlm-i arz ve maadin	İlm-i arz ve madeniyat	Madeniyat Suhur ve müstehasat
ÇEŞİTLİ	Tarih-i ulum-ı tabiiye	İlm-i ahval-i cevviye	-	-	-

Matematik

Batı'da gelişen ve ilerleyen matematik, 18. yy'dan başlayarak Osmanlı ülkesine girmeye başlar. Batı matematiğinin gelişinde matematikle ilişkili bazı çevirilerin yanında özellikle ordunun topçu, humbaracı gibi teknik sınıflarını düzeltmek için çeşitli Batı ülkelerinden gelerek Osmanlı hizmetine giren subayların da büyük etkisi vardır. Matematiğin askerlikteki öneminin anlaşılmasından sonra açılan askerî mühendislik okullarında oldukça yoğun matematik öğretimi yapılmaya başlanmış ve özellikle geometriye ağırlık verilmiştir.

İlk Çalışmalar

III. Ahmed döneminde Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi dönüşünde Dominique Cassini'nin astronomi çizelgelerini getirmiştir. Yaklaşık elli yıl sonra bu çizelgeler astrolojiye meraklı olan III. Mustafa'nın (1757-1774) ilgisini çekmiş ve bunların çevrilmesi görevini Kalfazade İsmail Çınarî Efendi'ye vermiştir. Lâleli Camii muvakkiti olan ve üç tane de güneş saati yapmış bulunan İsmail Efendi, astronomi çizelgelerini ve bunların başında bulunan logaritma çizelgesi ile logaritma çizelgesinin yapılışına ilişkin bölümü çevirmiş ve 1772'de bitirdiği bu çeviriye *Tuhfe-i Behic-i Rasini, Terceme-i Zîc-i Kasini* adını vermiştir. Türkiye'de logaritma ilk kez bu çeviri yardımıyla tanınmıştır. Çeviride *logaritme, logaritma sinus* ve *logaritme tangent* terimleri kullanılmıştır. Bunların yerine daha sonraları *ensab, nisbet-i ceybiye* ve *nisbet-i zıllıye* terimleri geçmiştir.

Bilgisi Arapça kaynaklara dayanan matematikçi kuşağın son temsilcisi Gelenbevî İsmail Efendi (1730-1790), Doğu matematiği ile modern matematik arasında bir köprü oluşturur.

Gelenbevî İsmail Efendi, H.1203 (1788/1789) yılında logaritma konusunda *Şerh-i Cedavilü'l-Ensab* adıyla yazdığı bir risalede logaritmayı ve logaritma çizelgelerinin kullanılışını açıklar. *Cevdet Tarihi* ve onu kaynak alan kitaplarda logaritmayı İsmail Efendi'nin bulduğu ileri sürülmüşse de kendi risalesinde böyle bir sav ileri sürmemekte, bunun tam karşıtını savunmaktadır. Logaritmayı yeniden bulmuş olması olanaksızdır. Logaritma konusundaki bilgileri, bir Rum'dan edindiği ve/veya Kalfazade İsmail Efendi'nin 1772'de yaptığı çevirinin başındaki logaritma çizelgelerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu risaleyi Doğu'da henüz bilinmeyen logaritma çizelgesinin hazırlanışını ve kullanılmasını açıklamak amacıyla yazmış, logaritmaya *ensab* adını vermiştir. Ölümünden sonra H.1220 (1805/1806) yılında basılan *Adla-i Müsellesat* adlı kitabında trigonometrik yöntemlerle üçgenlerin çözümlenmesini, Arapça olarak yazdığı *Kitabü'l-Merasıd*'da trigonometrik uzunluklarla (yaylarla) dört işlem yapmakta kullanılan bir tür hesap cetveli niteliğindeki rubu tahtasının kullanışını açıklamıştır. Salih Zeki, yaşamının sonuna doğru, yazdığı *Hisabü'l-Küsur* adlı kitabın matematikteki şöhret ve kudretini gösterdiğini söyler. Mantık üzerine yazdığı *Burhan* ve eski felsefe üzerine yazdığı başka kitaplarla medreselilerin ilgisini çekmeye çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. Medreseden yetişen eski usul matematikçilerin sonuncusu olan Gelenbevî İsmail Efendi yeni bir matematikçi kuşağın yetişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

HOCA İSHAK EFENDİ (1748-1835): Hayatının ilk yılları hakkında fazla bilgi olmayan Hoca İshak Efendi, III. Mustafa döneminde Fransa'ya gönderildi. 1816'da Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'da hocalığa atandı, daha sonra başhocalığa getirildi. Süveyş'te ölen Hoca İshak Efendi'nin 11 eseri arasında en önemli sayılanı 4 ciltlik Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye'dir.

Mühendishane'nin Başhocaları

Türkiye'de modern matematiğin öncülüğünü Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi (?-1816) yapmıştır. Hüseyin Rıfkı, 1795-1816 yılları arasında Mühendishane'de yirmi yıldan uzun bir süre başhocalıkta bulunmuştur. İngilizce bildiği anlaşılan Hüseyin Rıfkı ile birlikte bir yandan modern matematik öğretimi ve öte yandan da matematik kitaplarının Batı dillerinden doğrudan ve sağlıklı çevirileri dönemi başlamıştır. Hüseyin Rıfkı Efendi'nin matematik alanındaki en büyük katkısı, İngiliz matematikçisi Bonnycastle'ın 1789 yılında düzenleyerek yayınladığı Eukleides'in *Elementler*'inin Türkçe çevirisidir. "Geometri külliyatı"nın ilk kitabını oluşturan bu yapıtı İngiliz mühendislerinden olup ihtida ederek Selim adını almış olan bir kişi ile birlikte çevirdiğini söylemektedir. Çeviri *Usûl-i Hendese* (Geometri İlkeleri) adıyla H.1212 (1797/1798) yılında basılmıştır. Toplam 272 sayfa olan kitabın ilk bölümünde sekiz makale biçiminde çeviri yer almaktadır. Bunun ardından, Hüseyin Rıfkı'nın kendi katkısı olduğu anlaşılan kitaptaki bazı konulara ilişkin itiraz ve tartışmaları ve düzlemsel trigonometri ilkelerine ilişkin son bölüm gelmektedir.

Hüseyin Rıfkı'nın *Usûl-i Hendese*'ye dayanan bir başka yapıtı H.1217 (1802/1803) yılında İstanbul'da basılmış olan *İmtihanü'l-Mühendisîn ve Telhîsü'l-Eşkâl* (Geometricilerin Sınavı ve Şekillerin Özeti)'dir. Geometri konusunda bir alıştırma kitabıdır ve *Usûl-i Hendese*'deki teoremler yardımıyla çözülebilen bazı tipik problemlerin çözümlerini içerir. Bu yapıt matematik

المدخل

علم تعلیمی * برعلدر که کیت مطلقه تك حقیقت وخواصندن بحث ایدر * کیت * دخی تزاید وتناقصی وانقسام وتجزیه یی قابل اولان شی اولوب ساعت وساعتك مثلی اولدیغی دقایق وذراع وذراعك مثلی اولدیغی اصابع واشالکی (ایمدی) کیت مذکوره تك اجزاسی بربرندن منفصل اوله رق نظر واعتبار اولورایسه اجزای مذکوره * اعداد * وکیت مزبوره * کم منفصل * وبربرینه ملاصق ومتصل اوله رق تصوراولنورایسه اجزای متصله مزبوره مقدار * وکیت مرقومه * کم متصل * اولوب کم منفصلده معتبراولان اعداد علم حسابك موضوعی وکم متصلده متصور اولان مقدار علم هندسه نك موضوعی اولور وبحبوث عنه اولان کیتدن کیت مجرده اولدیغی حیثیتله تصور ومباحثه اولنورایسه علوم (تعلیمیهٔ مطلقه) اولور که (علم حساب) و(علم هندسه) واشالی علوم سائره واکر

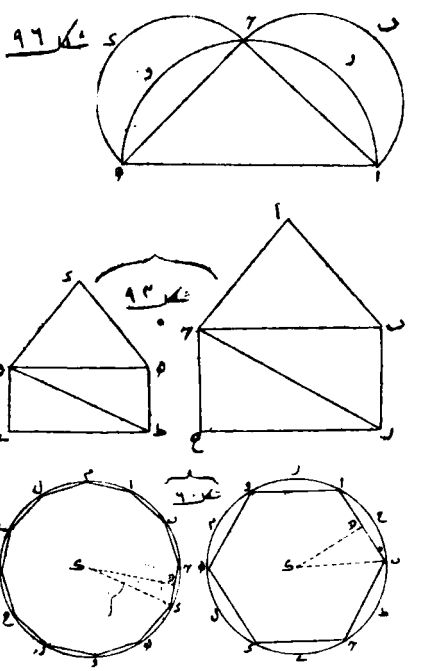
"A'dâd-ı mürekkebenin darpları içün kavaid-i mahsusa vaz olunmuş ise de a'dâd-ı müfredenin darbında asla kaide olmayub fakat birbirinin kerratı hasılı ile olmağın mübtedilere suhulet içün kerrat-ı mezkûrenin hasıllarını mübeyyin işbu cedvel resmolunmuştur."

اولدیغی نمایان اولور

تنبیه * اعداد مرکبه تك ضرب اولری ایچون قواعد مخصوصه وضع اولنمش ایسه ده اعداد مفرده تك ضربنده اصلاقاعده اولیوب فقط بربرینك کراتی حاصلی ایله او لغین مبتدیلره سهولت ایچون کرات مذکوره تك حاصللرینی مبین اشبو جدول رسم اولنمشدر

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩
٢	٤	٦	٨	١٠	١٢	١٤	١٦	١٨
٣	٦	٩	١٢	١٥	١٨	٢١	٢٤	٢٧
٤	٨	١٢	١٦	٢٠	٢٤	٢٨	٣٢	٣٦
٥	١٠	١٥	٢٠	٢٥	٣٠	٣٥	٤٠	٤٥
٦	١٢	١٨	٢٤	٣٠	٣٦	٤٢	٤٨	٥٤
٧	١٤	٢١	٢٨	٣٥	٤٢	٤٩	٥٦	٦٣
٨	١٦	٢٤	٣٢	٤٠	٤٨	٥٦	٦٤	٧٢
٩	١٨	٢٧	٣٦	٤٥	٥٤	٦٣	٧٢	٨١

MECMUA-İ ULÛM-I RİYAZİYE: *Hoca İshak Efendi'nin hazırladığı bu dört ciltlik derleme uzun yıllar Mühendishane'de ders kitabı olarak okutulmuştur. Birinci cildinde ilm-i hesap (aritmetik), cebir, mukabele, usûl-i hendese (geometri) konularının işlendiği kitabın diğer ciltleri değişik bilim dallarını kapsamaktadır. Yukarda kitabın girişi ile içinde yeralan çarpım tablosu ve birinci cildin sonunda yer alan bazı şekiller görülmektedir.*

alanında ülkemizde yayımlanmış ilk yardımcı veya çözümlü kitap sayılabilir.

Askerî mühendisler için bir elkitabı niteliğini taşıyan *Mecmuatü'l-Mühendisîn* adlı yapıtında geometrinin temel kavramları *Usûl-i Hendese*'ye karşıt olarak kanıtsız bir biçimde verilir; yükseklik ölçümü, harita çizimi, yer ölçümü, mekanik ve topçuluk gibi konular incelenir. Toplam 293 sayfa olan bu kitabın birinci baskısının 1795-1807 yılları arasında yapılmış olduğu sanılmaktadır. Kitapta ölçü birimleri arasındaki karmaşadan, ölçü birimine temel olarak bir derecelik yayın alınması önerisinden ve bu konuda dünyanın çeşitli yerlerinde yapılmış olan yay ölçümlerinden söz eden Hüseyin Rıfkı, dünyanın çeşitli yerlerinde yapılan bir derecelik yay uzunluğun ölçümlerinin farklı olmasının dünyanın kutuplarda basık ve ekvatorda şişkin bir biçimde olduğunu gösterdiğini anlatır ve bu nedenle Paris yakınında yapılan ölçümün uzunluk birimi için temel alındığını belirtir. Bu konu, Hüseyin Rıfkı'nın Batı'daki bilimsel gelişmeleri yakından izlediğinin kanıtıdır. Mekanik konusunda Galieo'nun çalışmaları düzenli bir biçimde aktarılır. Serbest düşme olayının incelenmesinden sonra, mermilerin hareketine (eğik atış) geçilir. Merminin çizdiği yörüngenin biri doğal hareket olan serbest düşme ile öteki zorlamalı bir hareket olan fırlatma hareketinin bileşkesi olan parabol biçiminde olduğunu ve havanın direncinin merminin çizdiği parabol biçimindeki yörüngeyi etkilediği anlatılır. Böylece, Hüseyin Rıfkı modern fiziğin de Türkiye'deki öncüsü olmaktadır. Kitapta ayrıca denizlerde uzaklık ölçmede kullanılan paraketa yapımı da anlatılmaktadır.

Hüseyin Rıfkı'nın öteki yapıtları arasında H.1209 (1794/1795) yılında İstanbul'da basılan *Lâğım Risalesi, Kumbara Endahtına Mahsus Cetvel* ve Arapça yazdığı *İrtifa Risalesi* sayılabilir.

Kırımlı Hüseyin Rıfkı Efendi'nin oğlu olan Emin Paşa da (?-1851) babasının açtığı çığırı sürdürerek Türkiye'de modern matematiğin yayılmasına büyük katkıda bulundu. II. Mahmud döneminde kurulan Harbiye Mektebi'nde uzun süre öğretmenlik yaptı; H.1257 (1841) yılında bu okula ders nâzırı oldu. Askerî idadilerin açılmasını sağlayarak bu okullar için bir dizi matematik kitabı hazırladı. Cambridge'de verdiği *Transformations* adlı mezuniyet tezini *Tahavvülat* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Dönemi için yeni sayılan matematik analizin transformasyon hesabına ilişkin bu yapıt basılmadan kalmıştır. Emin Paşa 1840 yılında mermilere ilişkin Fransızca bir risale de yazmıştır.

Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'un ikinci başhocası olan Seyyid Ali Paşa'nın (?-1846) yazdığı *Kutu-ı Mahrutiyat* (Konik Kesitleri) adlı kitabı H.1257 (1841) yılında, *İstihkâmat-ı Cesime* (Büyük İstihkâmlar) adlı kitabı H.1259 (1843) yılında İstanbul'da basılmıştır. Ali Kuşçu'nun *Risale-i Fethiye*'sine *Miratü'l-Âlem* adıyla bir de şerh yazmıştır.

Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un üçüncü başhocası olan İshak Efendi (1748?-1835) de okuttuğu dersler ve yazdığı kitaplarla modern bilimlerin Türkiye'ye girmesinde önemli bir yere sahiptir.

Türkçe, Arapça, Farsça, Rumca, İbranice, Fransızca ve Latinceyi bilen İshak Efendi'nin çeşitli kaynaklardan çevirerek ve derleyerek hazırladığı kitaplar arasında çadır kurulmasına ilişkin *Nasbü'l-Hiyam*, top dökümüne ilişkin *Usûl-i İsaga*, istihkâm yapımına ilişkin

Usûl-i İstihkâmat, Arapça yazılmış *Hikmet* adlı bir fizik kitabı ve basılmadan kalmış, plan ve haritaların okunmasıyla bunların çizilip boyanmasına ilişkin *Kavaid-i Ressamiye* sayılabilir.

Hoca İshak Efendi'ye asıl ününü sağlayan, dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye* adlı derlemesidir. Ders kitabı olarak hazırlanan bu yapıt H.1247-1250 (1831-1834) yıllarında İstanbul'da basılmıştır ve 104 şekil içerir. Birinci cilt ilm-i hesap (aritmetik), cebir, mukabele, usûl-i hendese (geometri ilkeleri) konularındadır. İkinci cilt müsellesat-ı müsteviye (düzlemsel trigonometri), ameliyat-ı hendesiye (geometri işlemleri), cebirin hendeseye tatbiki (cebirin geometriye uygulanması), mahrutiyat (konikler), hesab-ı tamamî ve tefazulî (diferansiyel ve integral hesap) konularını kapsar. Böylece yapıtın ilk iki cildi bütünüyle matematiğe ayrılmıştır ve başlangıç olarak bile olsa diferansiyel ve integral hesaptan söz eden ilk Türkçe kitaptır. Üçüncü ciltte hikmet-i tabiiye (fizik), cerr-i eskâl (mekanik), nakil ve kuvvet-i miyâh (su iletimi ve kuvveti), bahs-i küre-i nesimi (atmosfer), ilm-i menazır (perspektif) konuları anlatılır. Son cilt ise elektrik, müsellesat-ı küreviye (küresel trigonometri), ilm-i heyet (astronomi) ve terkib-i ecsam (cisimlerin bileşimi, yani kimya) konularına ayrılmıştır. Bu yapıt uzun yıllar Mühendishane'de ders kitabı olarak okutulmuştur. Hoca İshak Efendi birçok teknik terime Osmanlıca karşılık getirmiş ve bunların çoğu yüzyılı aşkın bir süre çeşitli bilim dallarında kullanılmıştır.

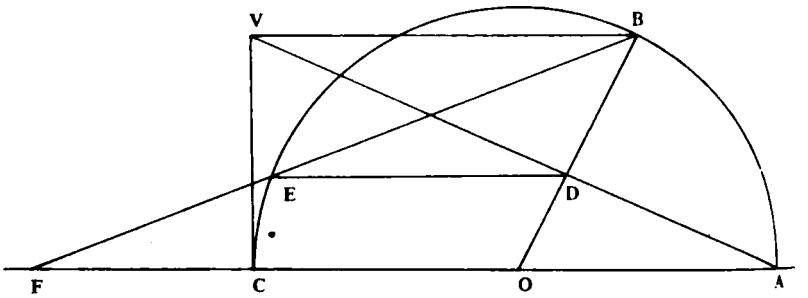
İbrahim Edhem Paşa

Çeviri yoluyla Batı bilimini Osmanlı ülkesinde tanıtma konusunda çaba harcayan kişilerden biri de İbrahim Edhem Paşa (1785-1865)'dır. Yaşamının büyük bir bölümünü Mısır'da geçirmiş olan Paşa, Fransız matematikçisi Andrien-Marie Legendre (1752-1833)'ın *Eléments de Géometrie* adlı kitabını Türkçeye çevirmiştir. Döneminin en önde gelen geometri kitabı olan bu yapıt ilk kez 1794 yılında yayımlanmış ve yazarının ölümüne dek yirmi baskı yapmıştır. İbrahim Edhem Paşa bu kitabı *Kitab-ı Usûlü'l-Hendese* adıyla serbest bir biçimde ve çeşitli eklerle çevirmiştir. Çevirinin sonuna yeni ölçü birimlerine ilişkin bir bölüm ve on dört levha biçiminde şekiller eklenmiştir. Kitabın birinci, dördüncü, altıncı ve yedinci bölümlerinin sonlarında "mülhakat" başlığı altında ekler vardır. İbrahim Edhem kanıtlamalarının daha yalın ve kısa olduğunu söylediği bazı teoremleri Lacroix'nın geometri kitabından çevirerek birinci bölümün sonuna eklemiştir.

Zamanın yeniliklerini izlemiş olan İbrahim Edhem, kitabın sonuna eklediği ölçülere ilişkin bölümde Delambre ve Méchain'ın uzunluk birimi metreyi saptamak için yaptıkları çalışmaları anlatır ve böylece Hüseyin Rıfkı'nın verdiği bilgileri tamamlar. Yeri geldikçe de İslâm dünyasındaki eski veya yeni bazı matematik çalışma ve yorumlarından söz eder. Bunlar arasında dairenin alanı, irrasyonel köklü sayılar ve Masdariyecizade Hüseyin Efendi'nin bir açının üçe bölünmesine ilişkin yönteminin eleştirisi sayılabilir.

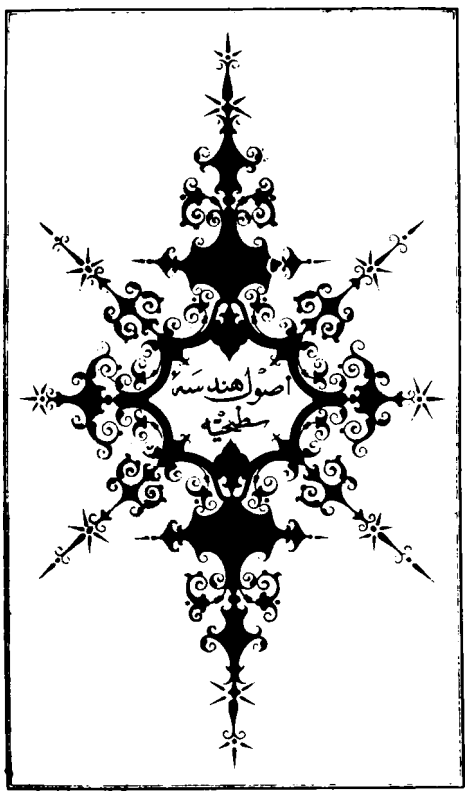

VİDİNLİ TEVFİK PAŞA (1832-1901): Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin kurucularından olan Vidinli Tevfik Paşa Paris'te Mekteb-i Osmanî'nin ikinci müdürlüğünü yaptı. Bundan sonra Amerika'ya gönderildi. Dönüşünde çeşitli nazırlıklarda bulundu. Türkiye'de çağdaş matematiğin öncülerinden sayılan Vidinli Tevfik Paşa'nın Hesab-ı Müsenna adlı bir eseri vardır.

TESLİS-İ ZAVİYE: Batılıların "Trisection" diye adlandırdıkları bir açının yalnız pergel ve cetvel ile üç eşit parçaya bölünmesi problemi eskiden beri bilim adamlarını uğraştıran bir problem olmuştur. Masdariyecizade Hüseyin Efendi "Teslis-i Zaviye Meselesi" adlı broşüründe bunun çizimini iki ayrı biçimde göstermiştir. Bunlardan biri bugünkü dil ve harflerle şöyle açıklanmaktadır: Üç eşit parçaya bölünmek istenilen AOB açısında önce O merkezli, OA yarıçaplı bir yarım daire çizilir. Sonra B'den OA'ya bir paralel çizilir. C'den de bir dik çizilir. Bunların kesim noktası olan V ile A'yı birleştirir. Bu OB'yi D'de kessin. D'den AC'ye çizilen paralel de çemberi E noktasında kessin. EB'nin AC'yi kestiği nokta da F olsun. İşte Masdariyecizade'ye göre BFA açısı, AOB açısının 1/3'üdür (Prof.Dr.A. Nihat Eskioğlu, "Trisection" hakkında bir Osmanlı denemesi, I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi'ne sunulan bir tebliğden).

"Teslis-i Zaviye" Problemi: Bir açının yalnız pergel ve cetvel kullanılarak üç eşit parçaya ayrılması problemi İÖ 5. yy'dan beri matematikçileri uğraştırmış ve İslam matematikçilerince "Teslis-i zaviye mes'elesi" (açının üçe bölünmesi problemi) olarak adlandırılmıştır. Mühendishane başhalifesi Masdariyecizade Hüseyin Efendi H.1237 (1821/1822) yılında bu problemin çözümünü bulduğunu ileri sürerek Mühendishane'nin bütün hoca ve halifeleri önünde çözümünü kanıtlamış ve buluşunu hepsinin onayını da içeren bir biçimde H.1238 (1822/1823) yılında İstanbul'da *Teslis-i Zaviye Mes'elesi* adıyla bastırmıştır. Kitabında, Hüseyin Efendi'nin buluşunun ve kanıtlamasının sakat olduğunu belirten İbrahim Edhem Paşa, problemin geometrik yolla çözümünden fazla bir yarar umulmadığından artık geometricilerin ilgisini çekmediğini de ekler. Günümüzde bu problemin yalnız pergel ve cetvel kullanılarak çözülemeyeceği kanıtlanmış olmakla birlikte Masdariyecizade'nin yaklaşık çözümü pratikte kullanılabilecek niteliktedir.

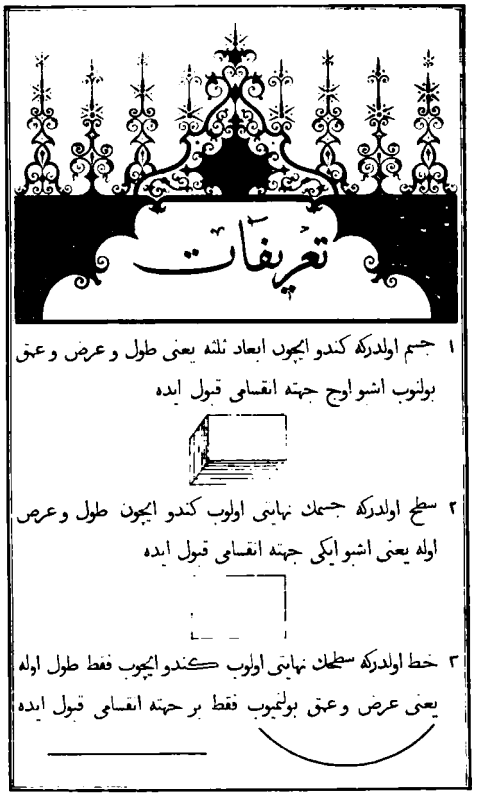

1- Cisim oldur ki kendü içün eb'ad-ı selâse yani tûl ve arz ve umk bulunub işbu üç cihete inkısâmı kabul ide,

2- Satıh oldur ki cismin nihayeti olub kendü içün fakat tûl ve arz ola yani işbu iki cihete inkısâmı kabu ide,

3- Hat oldur ki sathın nihayeti olub kendü içün fakat tûl ola yani arz ve umk bulunmayub fakat bir cihete inkısâmı kabul ide.

USUL-İ HENDESE-İ SATHİYYE: *Viyana'da basılan bu Düzlem Geometri kitabı özenli baskısıyla da dikkati çeker. Solda kitabın kapağı ile sağda "Ta'rifât" diye başlayan konuların girişi görülmektedir.*

Tevfik Paşa, Salih Zeki ve Mehmet Nadir

Tanzimat'tan sonra matematik alanındaki kitapların en önemlisini Vidinli Tevfik Paşa yazmıştır: *Linear Algebra* (Lineer Cebir) adlı İngilizce yazılmış bu kitap özgün araştırmaya dayanır ve kuaterniyonlarla ilgilidir. Bu çalışmadaki buluşların Batı'da bilindiği, fakat Tevfik Paşa'nın bunlardan habersiz olarak yapıtını kendi araştırmalarına dayanarak yazdığı anlaşılmaktadır. Tevfik Paşa'nın ayrıca *Cebr-i âlâ* (yüksek cebir), *Mihanik* (Mekanik) ve *Cebr-i hattî* (Lineer cebir) konularında çeviri ve telif olan çeşitli kitapları da vardır.

Salih Zeki (1864-1921) de gerek hoca, gerek çevirmen olarak ülkemizde matematik öğretiminin kurulmasına ve matematiğin yaygınlaşmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Okullar için çok sayıda matematik ders kitabı yazmış, -başta H. Poincaré'den olmak üzere- matematik felsefesine ilişkin çeşitli çeviriler yapmış, günlük gazetelerde matematik, astronomi ve fizik konularında çeşitli makaleler yazmıştır. İslam matematik tarihiyle ilgilenerek bu alandaki çalışmalarını *Asâr-ı Bakiye* adlı kitapta toplamıştır. İslam matematikçilerinin hizmet ve katkılarına ilişkin bu kitabın hesap ve trigonometriyi kapsayan birinci ve ikinci ciltleri 1329 (1913/1914) yılında İstanbul'da basılmıştır. Ansiklopedik nitelikteki *Kamus-ı Riyaziyât* (Matematik Sözlüğü) adlı yapıtının birinci cildi H.1315 (1897/1898) yılında İstanbul'da basılmıştır. Kitabın geri kalan bölümleri basılmadan kalmıştır. Yüksek matematiğe ilişkin olup 1919'da basılan *Hesab-ı İhtimalât* (Olasılıklar Hesabı) gününe göre iyi bir öğretici kitaptır.

SALİH ZEKİ (1864-1921): *Paris'te elektrik mühendisliği eğitimi gördü. Bir süre Rasathane Müdürlüğü'nde bulunduktan sonra Darülfünun Riyaziyat Şubesi'ne atandı. Türkiye'de matematik öğretiminin yaygınlaşmasında büyük katkıları olan Salih Zeki'nin önemli kitapları arasında Âsâr-ı Bakiye ve Kamus-ı Riyaziyât bulunmaktadır.*

1919'da yapılan düzenlemede Darülfünun Fen Fakültesi'nde yeni kurulan Nazariye-i Adâd (Sayılar Kuramı) kürsüsüne atanan Mehmet Nadir Bey (öl.1927) de sayılar kuramına ilişkin birçok problemin çözümünü *L'Intermédiaire des Mathématiciens* adlı dergide yayımlamıştır. Sayılar kuramına ilişkin bazı kitaplar yazmışsa da bunları bastırma olanağı bulamamıştır.

Değerlendirme

18. yy'dan sonra Batı'da matematik sezgisellikten kurtarılıp sağlam temellere oturtulmuş, yeni dallarla zenginleşerek büyük bir hızla gelişmiş ve bütünsel bir yapı kazanmıştır. Türkiye'de 20. yy'a kadar yetişen matematikçiler genellikle bu gelişmelerden habersiz kalmış veya bunları yeterince izleyememişlerdir. Bunların hocalık ve bazı çeviriler dışında matematiğe sözü edilecek bir katkıları olmamıştır.□

Astronomi

Osmanlı Devleti'ne astronomiyi ilk getiren kişi, Uluğ Bey'in yanında çalışan bir astronom ve matematikçi olan Ali Kuşçu'dur. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmed'in çağrısına uyarak İstanbul'a gelmiş ve Ayasofya Medresesi'ne müderris olmuştur. 1474'te ölümünden sonra yüzyıl kadar astronomiyle ilgilenen olmamıştır. Astronomi bilgisi yalnız namaz vakitlerinin saptanmasında kullanılmış, yani astronomların yerini muvakkitler almıştır.

Astronomi açısından önemli, fakat kısa süreli bir girişim 1577 yılında olmuştur. III. Murad'ın padişahlığı sırasında İstanbul'a gelmiş olan Takiyeddin Mehmet (1521-1585), Hoca Sadeddin Efendi'nin desteğiyle önce müneccimbaşı olmuş, ardından 1577'de Uluğ Bey'in zîclerindeki yanlışları düzeltmek amacıyla bir rasathane kurulmasını önermiştir. Önerisinin uygun bulunmasıyla masrafları hazineden karşılanarak bir rasathane kurmuştur. Ancak şeyhülislamın rasat yapmanın felâket getireceği yönündeki yazısı üzerine rasathane 21 Aralık 1579 gecesi topa tutularak yıktırılmıştır. Rasathanenin kısa ömrü içinde kısmen de olsa tamamlanan rasatların sonuçları Takiyeddin Efendi tarafından bir kitapta toplanmıştır. Bu olayın ardından, 18. yy ortalarına kadar astronomi sözkonusu olmamıştır.

Modern Astronomi ile İlk Temaslar

Osmanlı döneminde Kopernik sisteminden ilk kez, Ebu Bekr bin Behram ı Dımışkî tarafından çevrilen (1685'te tamamlanır) *Tercüme-i Atlas Mayor*'da söz edilir. 18. yy'da Avrupa'ya gönderilen elçiler gittikleri yerlerdeki rasathaneleri gezmişler ve gözlemlerini sefaretnamelerinde anlatmışlardır.

1721'de elçi olarak Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, "Müneccimhane" diye söz ettiği Paris Rasathanesi'ni *(Observatoire de Paris)* gezmiştir. Rasathanedeki âletleri tanımladıktan sonra *"uzunluğu elli ziradan fazla"* olan dûrbin ile aya baktığını söyler ve ayı anlatır: *"Gayet büyük görünürdü. Dûrbine sığmaz idi ve hepsi bize öyle göründü ki, içi sünger gibi bir ekmek somununu ortasından kessek nasıl görünürse öyle bir hâli vardı. Gûya, ayda çukurlar ve tümsekler olup çukur yerler gölge olmağla mavi renkte görünür, zemini ise beyaz ve berrak görünürdü."*

1797'de elçi olarak Fransa'ya giden ve burada beş yıl kalan Moralı Seyyid Ali Efendi de Paris'teki rasathaneyi gezmiş, ay ve yıldızları teleskopla seyretmiştir. İzlenimlerini şöyle anlatır: *"Mesfur Laland... Paris'in iki mahallinde olan müneccimhanelerinin nâzırı olup seyrine tergip ve igra itmeğin mâh-ı şerifin bedrinden evvel bir gice kadim olan müneccimhanesine varıldı... teleskop namında sepayeli büyük dûrbinler ile mah-ı şerife nazar olunub içinde dağlar ve sahralar misillû hayâlât müşahade olundu... hattâ zuhâl dahi vasat-ı semada rûnüma olmağla nazar olundukda necm-i mübeccel-i zuhâl sini kadar izz-ü cel ile dolunca bir hemvar elma gibi olup iki tarafının içi ziya ve nurdan hâli görülmüşdür ve'l-hâsıl tûlî bir halka menendidir ve beş adet nücûm-i zâhire ile müzeyyen ve mufahhamdır."* Kopernik sisteminden de söz eden Ali Efendi, gördüğü ve bir çeşit saat olarak nitelendirdiği güneş sistemi modelini anlatırken *"bu mezheb Kopernikus nam coğrafînin mezhebidir, amma Avrupa'da cümle indinde müreccahdır"* diye yazar.

19. yy'da Astronomi

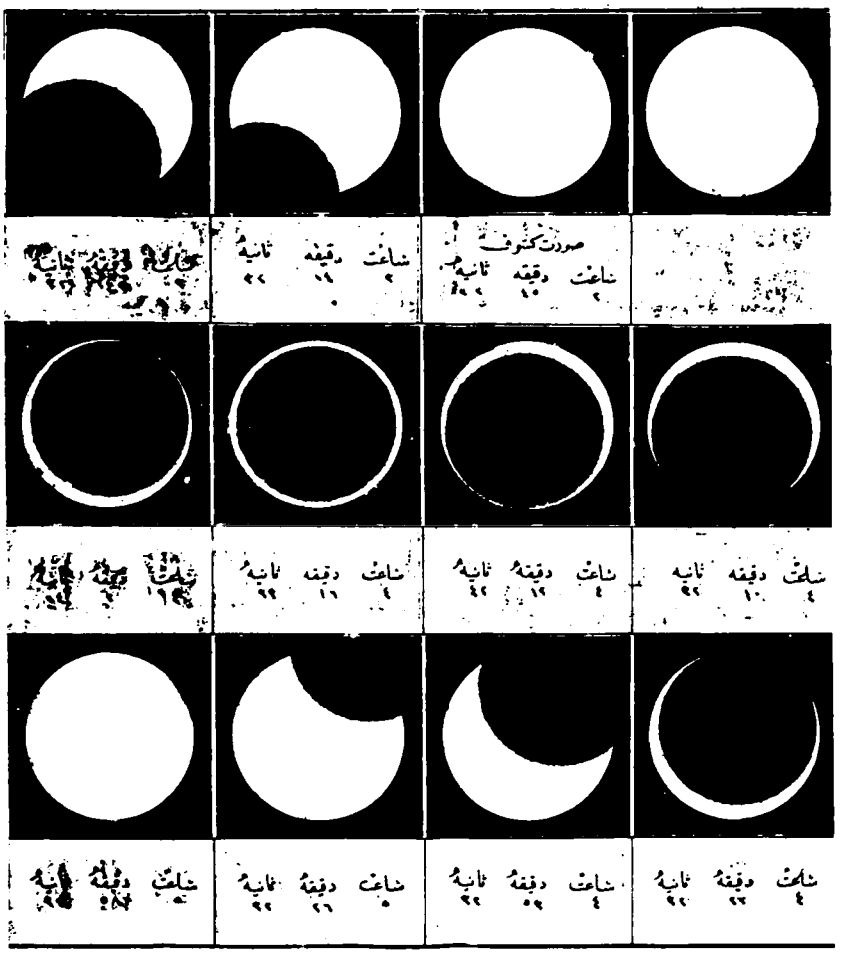
Müneccimbaşılar tarafından her yıl hazırlanarak Padişah'a sunulan takvimler, 15. yy'da Uluğ Bey tarafından yapılmış olan çizelgelere göre düzenleniyordu. Bu çizelgelere göre yapılan ay ve güneş tutulması hesaplarında bir saatten fazla farklar ortaya çıktığından, H.1215 (1800/1801) yılından sonra 18. yy'ın ünlü astronomu Cassini'nin yöntem ve çizelgeleri kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Cassini'nin hesaplarında da yanlışlar olduğu anlaşıldığından, H.1248 (1832/1833) yılında Lalande'ın yöntem ve çizelgeleri kabul edilmiştir.

Astronomi dersleri askerlik ve denizcilik ile yakın ilişkisi nedeniyle gerek Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'da kuruluşundan beri, gerek Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'da 1795 yılından sonra "İlm-i Hey'et" adıyla okutulmuştur. Hoca İshak Efendi *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye*'sinin bir bölümünü

ALİ KUŞÇU (?-1474): Türk astronomi biliminin önemli isimlerinden Ali Kuşçu Semerkant'ta öğrenim gördü. Bir süre buradaki rasathaneyi yöneten Ali Kuşçu daha sonra İstanbul'a yerleşerek Ayasofya Medresesi'nde ders vermeye başladı. Burada yaptığı çalışmalarla Fatih'in takdirlerini kazanan Ali Kuşçu'nun özellikle matematik ve astronomi kitapları uzun yıllar medreselerde okutulmuştur. Eserleri arasında en önemlisi Zîc-i Uluğ Bey Şerhî'dir. Minyatürde Ali Kuşçu Fatih'le birlikte görülmektedir.

"İşbu bin üç yüz altmış üç senesi şevvalinin yirmi sekizinci cumartesi günü âfitab-ı âlem-tâbın nühüfte-mande-i zîr-perde-i küsûf olacağı müneccimînin hesabı üzre muhakkak olmağla Dersaadet'te kaç vechile görüleceğinin suretleridir."

GÜNEŞ TUTULMASI: Osmanlı Devleti'nde Uluğ Bey'in çizelgelerine göre yapılan ay ve güneş tutulması hesaplarında saat farkları ortaya çıktıktan sonra, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'dan getirmiş olduğu Dominique Cassini'nin çizelgeleri kullanıldı. Daha sonra bunlarda da yanlışlar olduğu anlaşılınca bu kez de Lalande'ın çizelgelerine göre hesap yapıldı. Resimde 10 Ekim 1847 günü İstanbul'da izlenen güneş tutulmasının nasıl geçeceğini açıklayan krokiler görülmektedir. Krokiler o günkü Ceride-i Havadis gazetesinde yayımlanmıştır.

astronomiye ayırmıştır. Astronomi dersleri 1838'de açılan rüştiyeler ve 1869'da açılan idadîlerle ortaöğretimde yaygınlık kazanmıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph 1850'de Abdülmecid'e büyük bir rasat dürbünü hediye etmiştir. Viyanalı ünlü optikçi Simon Plössi (1794-1868) tarafından yapıldığı anlaşılan bu dürbün Mekteb-i Harbiye'ye verilmiştir. *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye* adlı yapıtta dürbünün boyunun beş metre, çapının bir metre olduğu, mercek ve öteki düzeneklerinin çok iyi ve sağlam olduğu, makine ile hareket ettirildiği kayıtlıdır.

Birinci Darülfünun girişiminde astronomi derslerine rastlamıyoruz. 1870'teki ikinci Darülfünun girişiminde "Hey'et-i cedide" (Yeni astronomi) dersini okutmak üzere Mekteb-i Harbiye muallimlerinden Kaymakam Tevfik Bey'in (Vidinli Tevfik Paşa?) atandığı görülmektedir. 1900'de açılan dördüncü Darülfünunun programında astronomi dersi yoktur. Darülfünun'da astronomi dersleri 1912 yılından sonra matematik bölümü öğrencilerine "Hey'et-i riyaziye" (Matematiksel astronomi) ve "İlm-i Hey'et" (Astronomi) gibi adlarla okutulmaya başlanmıştır. Kapsamı küresel astronomi olan bu ders, Fatin (Gökmen) (1877-1955) tarafından okutulmuştur.

İlk Meteoroloji Gözlemleri

Tanzimat'tan sonra çeşitli tarihlerde İstanbul, İzmir, Kudüs, Trabzon, Tekirdağ, Merzifon gibi kentlerde kimi zaman özel olarak, kimi zaman da hükümetin isteğiyle yabancılar tarafından bazı meteorolojik gözlemler yapılmıştır. Meteoroloji konusunda en eski kayıtlar 1839-1847 yılları arasında İstanbul'daki yabancı okullarda (Saint-Benoit, Bebek) yapılan sıcaklık gözlemlerine ilişkindir. Daha sonraki dönemlerde P. de Tchichatcheff (1847-48 ve 1854), A. Viquesnel, Haydarpaşa İngiliz mezarlığı koruyucusu (1865-1886), Erenköy'de Thomson çiftliğinde Dr. A. Retly gibi kişiler tarafından ve Anadolu'da (Merzifon, Malatya Amerikan kolejleri), Suriye'deki kolejlerde ve konsolosluklarda sıcaklık, basınç, nem rasatları yapılmış ve kaydedilmiştir. Büyükdere'deki yazlık Rusya Sefarethanesi'nde 1891-1906 yılları arasında düzenli rasatlar yapılmış ve yayımlanmıştır. Özel rasatlar arasında, Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye'nin Doğa Tarihi Müzesi ve Botanik Bahçesi müdürü W. Noë'nin Beyoğlu'nda Kalyoncukulluğu'ndaki evinde yaptığı rasatlar ile su işleri için çağrılan Fransız inşaat mühendisi Ritter'in Kuruçeşme'de yaptığı rasatlar sayılabilir. Noë'nin rasatları 1848 Beyoğlu yangınına kadar sürmüş ve bu yangında âletler yanmıştır. Ritter, 1856-1860 yılları arasında hem meteoroloji, hem hidroloji rasatları yapmıştır. Hava sıcaklığı, basınç, Boğaziçi suyunun sıcaklık ve seviyesi ile rüzgâr yönü kayıtlarını tutan Ritter, gözlem sonuçlarını zaman zaman *Gazette*

İLK MÜDÜR: Osmanlı Devleti'nde ilk meteoroloji rasathanesi Beyoğlu Parmakkapı'da bir handa açılmıştır. Müdürlüğüne atanan Coumbary ise Fransa'dan gelmiş bir mühendisti. Parmakkapı'daki istasyonda çalışırken Osmanlı Devleti'ni temsilen Viyana'da toplanan Uluslararası Meteoroloji Kongresi'ne de katılan Coumbary 1896'da İstanbul'da öldü.

médicale d'Orient'da yayımlamıştır. Bunların dışında Kırım Savaşı sırasında Fransız ordusundan doktor Grellois'in rasatları ile yabancı şirketlerin demiryolu istasyonlarında yapılan sıcaklık ve yağış rasatları sayılabilir.

Kandilli Rasathanesi

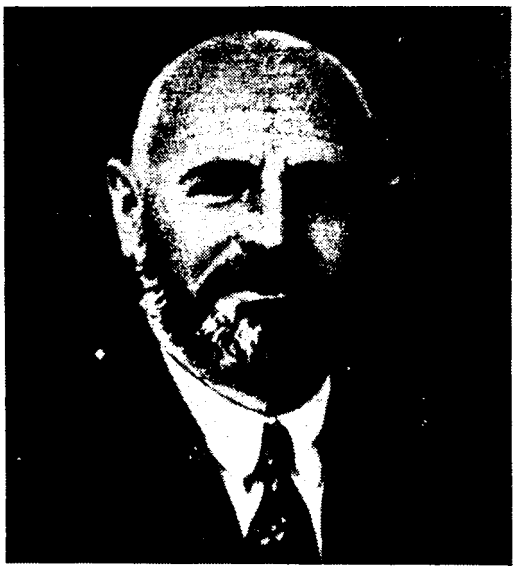
Avrupa'da 18. yy'ın ikinci yarısında meteoroloji istasyonları kurulmaya başlanmış, 19. yy başlarında da modern meteorolojinin temelleri atılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk meteoroloji rasathanesi Fransa'nın da etkisiyle ve demiryolu yapımı için gelmiş bir Fransız mühendis olan Coumbary'nin girişimiyle H.1284 (1867/1868) yılında İstanbul'da açıldı. Beyoğlu'nda Parmakkapı'daki bir handa açılan "Rasathane-i Âmire"nin müdürlüğüne Coumbary getirildi. 1873'te Viyana'da toplanan Uluslararası Meteoroloji Kongresi'ne Osmanlı delegesi olarak Coumbary katılmıştır. Bu kongrede dünyadaki tüm rasathaneler arasında eşgüdümün sağlanması kararı alınırken, İstanbul Rasathanesi'nin modern araçlarla donatılması ve İmparatorluk içinde uygun yerlerde rasathaneler açılarak bir meteoroloji şebekesi oluşturulması gereği görüşülmüştür.

Viyana Kongresi'nin kararları doğrultusunda H.1291 (1874) yılında İstanbul merkez olarak Trabzon, Selanik, Sakız, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale), Valona, Beyrut, Bağdat, İran Körfezi'nde Fau gibi 16 vilâyet ve liva merkezleri telgrafhanelerine bazı rasat âletleri gönderilmiş, basit gözlem sonuçları her gün telgrafla İstanbul'daki merkeze bildirilmiş ve burada toplanan sonuçlar da her sabah Paris, Berlin, Viyana, Roma, Petersburg ve Budapeşte merkezlerine telgrafla aktarılmıştır. Rasathane-i Âmire tarafından yapılan gözlemlerin sonuçları H.1304 (1887) yılında *Dersaadet Rasathane-i Âmiresinin Cevv-i Havaya Dair 20 Senelik Tarassudatı Neticesi (1868-1887)* adıyla bastırılmıştır. Bazı gözlem sonuçları da Avrupa'nın çeşitli meteoroloji dergilerinde yayımlanmıştır. Bununla birlikte yapılan bu gözlemler pek güvenilir değildir. Güvenilir ve düzenli sonuçlar ancak II. Meşrutiyet'ten sonraki dönemde elde edilebilmiştir.

Coumbary'den sonrda rasathane müdürlüğüne matematikçi Salih Zeki Bey (1864-1921) getirildi. Salih Zeki Bey Darülfünun Müdürlüğü'ne geçince, H.1324 (1906) yılı sonlarına doğru rasathane müdürlüğünden ayrıldı. Rasathane II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Maçka kışlasının karşısındaki bahçe içinde bulunan, E.Lecoin'in sismograflarının durduğu binaya taşındı. 31 Mart (13 Nisan 1909) olayında rasathane ve içindeki aletler tahrip edildi. Gerek bunlar arasında bulunan ve açıklığı 8 cm olan bir dürbün, gerek daha önceki bazı kayıtlar rasathanede astronomiye ilişkin gözlemlerin de yapılmak istendiğini göstermektedir.

Olaydan sonra rasathanenin yeniden kurulması gündeme gelmiş ve bu görev Maarif Müsteşarı Salih Zeki Bey'in önerisiyle Maarif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından 21 Haziran 1910 tarih ve 1076 sayılı yazı ile Fatin (Gökmen)'e verilmiştir. O da yaptığı incelemeler sonucunda rasathane için en uygun yer olarak Vaniköy'ün doğusundaki İcadiye tepesini saptamıştır. Burada bulunan yangın gözetleme kulesi onarılmış ve Fransa'dan getirtilen âletlerin yerleştirilmesinden sonra, 1 Temmuz 1911 tarihinden başlayarak meteorolojik gözlemler sürekli ve düzenli olarak yapılmıştır. Rasathanenin kurulmasında Fransız Meteoroloji Birliği Müdürü Prof. Dr. Angot'nun bilimsel yardımından yararlanılmıştır.

Rasathane kurulurken, 500 metrekarelik bir meteoroloji parkı hazırlanmış ve her gün saat 7, 14 ve 21'de doğrudan gözlemler yapılarak kaydedilmeye başlanmıştır. Eski rasathaneden kalan iki deniz kronometresi, bir teodolit ve iki elektrikli duvar saati yeni rasathaneye verilmiş, 1912'de sağlanan iki Leroy kronometresi ve iki sekstant yardımıyla saatlerin bir saniye doğruluk içinde ayarlanması sağlanmıştır. Kuruluş yıllarında gözlem sonuçlarından yararlanılarak İstanbul için hava tahmin ra-

FATİN HOCA (GÖKMEN) (1877-1955): Salih Zeki Bey'in teşvikiyle matematik ve astronomi öğrenen Fatin Hoca, bir süre Darüşşafaka'da matematik öğretmenliği yaptıktan sonra Darülfünun'da da ders verdi. Bu arada Kandilli Rasathanesi'nin kuruluşunu da gerçekleştiren Gökmen, uzun yıllar buranın müdürlüğünü yaptı. TBMM üyesi de seçilen Gökmen'in astronomi araştırmalarının gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

porları hazırlanmış ve sekstant ile yapılan gözlemlerle kronometreler ayarlanarak doğru saat ayarı telefonla ilgili yerlere bildirilmiştir.

Meteoroloji gözlemleri yanında astronomi gözlemleri de yapmak amacıyla 1918 yılında Almanya'da C. Zeiss (Jena) firmasına bir dürbün ısmarlanmış, fakat araya giren Mütareke döneminin koşulları nedeniyle dürbün ancak Cumhuriyet'ten sonra gelebilmiştir. 1920 yılında meteoroloji binasının güney yanına üç oda daha eklenmiştir. Cumhuriyet'e kadar Rasathane-i Âmire'de önemli bir gelişme olmamış, astronomi gözlemleri yerine daha çok meteoroloji gözlemleri yapılmıştır. 1911'in ikinci yarısında başlayan rasatlar 1914'te *Rasathane-i Âmire'nin 1912-1913-1914 Senelerine Ait Hülâsa-i Rasadatı* adıyla yayımlanmaya başlamıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında havacılık için gerekli bilgileri toplamak amacıyla 1915 Ağustosu'nda Alman uzmanların teknik denetimi altında İmparatorluğun çeşitli yerlerine (Trakya, Anadolu, el-Cezire, Irak, Suriye) 23 gözlem istasyonundan oluşan bir şebeke kurulmuştur. "Askerî Rasadat-ı Havaiye İdaresi" adındaki bu kuruluş 1915-1918 arasında otuz ay süreyle bilimsel olarak çalışmıştır. Günün çeşitli saatlerinde gerek yeryüzünde, gerek rasat uçurtmaları yardımıyla 500-3000 m yüksekliklerde ölçülen değerler telgrafla İstanbul merkezine bildirilmiş; işlenen sonuçlar Türkçe ve Almanca olarak ayda bir yayımlanan *Memalik-i Osmaniye Rasadat-ı Havaiye Mecmuası*'nda aylık durum grafikleri ve izobar haritaları olarak yayımlanmıştır. Elde edilen sonuçlar 1922 yılında Münih'te Dr. L. Weickmann tarafından yayımlanan iki ciltlik bir kitapta toplanmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 1918 yılında, Darülfünun'a bağlı olan ve Şehzadebaşı'ndaki Saffet Paşa Konağı'nda bulunan Coğrafya Enstitüsü'nde "Tetkikat-ı İklimiye Encümeni" kurulmuş ve 139 maddelik bir talimatname yapılmıştır. Erlangen Üniversitesi'nden Prof. Dr. Würschmidt ile Marburg Üniversitesi doçentlerinden Darülfünun coğrafya müderrisi ve enstitü müdürü E. Obst'un birlikte yürüttükleri bu kuruluş pek fazla bir varlık gösterememiş, savaşın bitişiyle birlikte dağılmıştır. Özellikle Trakya bölgesinde yapılan gözlemlerin bir bölümü 1921 yılında Obst tarafından Berlin'de yayımlanmıştır. □

Tıp ve Sağlık

İlk Girişimler

III. Selim dönemine (1789-1807) ilişkin Muharrem 1220 (Nisan 1805) tarihli bir belgeden, Eflâk Beyi Alexandre Moruzi'nin oğlu Dimitri Moruzi tarafından İstanbul Kuruçeşme'de dil, edebiyat ve matematik okutmak amacıyla açılan yüksekokula bir tıp şubesi eklenmesi izni verildiği görülmektedir. İlginç olan nokta, III. Selim ve çevresinin tıp öğretiminin teşrihsiz (otopsi) olamayacağını anlaması, fakat bunun devlet eliyle yapılmasına cesaret edemeyerek Rumlara verilmesine razı olmalarıdır. Bu okulun açılıp açılamadığına ve burada hekim yetişip yetişmediğine ilişkin kesin bilgi yoktur. Rum öğrencilere geometri ile matematik dersleri yanında Türkçe ve başka yabancı diller öğretilerek "Osmanlı Devleti'ne işe yarar mütercim ve hizmetkâr" yetiştirmek amacıyla kurulan bu okul bir süre sonra kapanmış ve Dimitri Moruzi de 1812 yılında idam edilmiştir.

1805'te Bahriye Kanunnâmesi'nin çıkmasından sonra Bahriye Nâzırı olan Seyyid Ali Efendi'nin girişimiyle 17 Şevval 1220 (8 Ocak 1806) tarihinde Sakızağacı'ndaki Bahriye Hastanesi (İtalyancadan bozma deyimiyle İspitalya) yanına bir "Tıbhane" yapılmasına başlanmış ve bu "Tıbhane"ye ilişkin nizamnâme de 25 Şevval 1221 (5 Ocak 1807)'de çıkarılmıştır. Eğitim ve öğretimi düzenleyen ve gününe göre ileri düzeyde olan bu nizamnâmede ölüler üzerinde teşrih (otopsi) çalışmaları yapılacağı açıkça belirtilmiştir. Kabakçı Mustafa isyanıyla başlayan olaylar zinciri bu okulun dağılmasına neden olmuştur.

Yeniçeriliğin 1826 yılında kaldırılmasından sonra yeni kurulan ordunun hekim ve cerrah gereksinmesini karşılamak amacıyla bir tıp okulunun kurulması Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) tarafından 22 Cemaziülevvel 1242 (22 Aralık 1826) tarihinde padişah II. Mahmud'a önerilir. Bu öneri ve gerekçesinin uygun görülmesi sonucunda 15 Şaban 1242 (14 Mart 1827)'de Şehzadebaşı'nda Yeniçerilerden boşalan Tulumbacıbaşı Konağında *Tıbhane-i Âmire ve Cerrahhane-i Âmire* adıyla bir tıp okulu açılır. Bu okulun Tıbhane bölümünde öğretimin İtalyanca, Cerrahhane bölümünde Türkçe olduğu söylenmektedir. Ancak bunu kanıtlayan herhangi bir belge yoktur. Binanın üst katında Tıbhane öğrencileri, alt katında da Cerrahhane öğrencileri öğrenim görüyorlardı. Gündüzlü olan okulda öğrenim süresi tıp için beş, cerrahlık için üç yıldı. Sınıf geçme sınava bağlı olmayıp hocaların yetiştiği kanısına vardıkları öğrenciler üst sınıfa geçerlerdi. Okulun nâzırlığına (müdürlüğüne) Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi atandı. Mustafa Behçet Efendi, kardeşi Abdülhak Molla, Mısırlı hekim Ahmed Efendi, Macar hekim Mehmed Necati, Müneccimbaşı Osman Saib Efendi, Dr. İstefanaki ve Boğos Efendiler de öğretim kadrosunu oluşturuyordu.

Cerrahhane 5 Şaban 1247 (9 Ocak 1832)'de Topkapı Sarayı'nın bahçesindeki "Hastalar odası" denilen binaya taşındı ve Fransa'dan Sade de Calére adında bir cerrah hoca olarak getirildi. H. 1252 (1836/1837) yılında okul Tıbhane ile birlikte gene saray içinde bulunan Otlukçu Kışlası'na taşındı.

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane

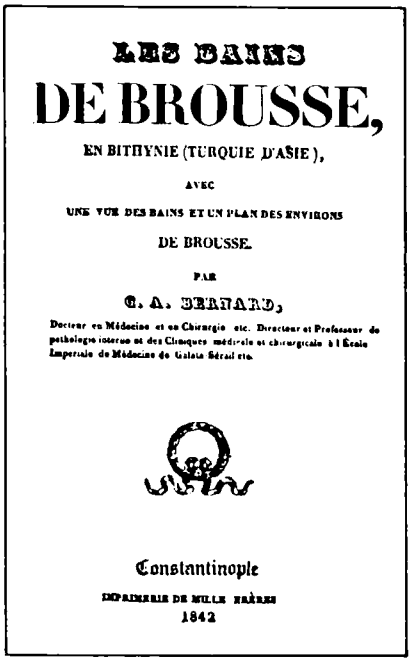
H. 1253 (1837) yılında Hekimbaşı Ahmet Necip Efendi yer darlığı nedeniyle, Galatasaray'daki eski Enderun Ağaları Mektebi'nin onarılıp hastahane olarak düzenlenmesini ve Tıbbiyenin buraya taşınmasını önermiştir. 1838 yılında Galatasaray'a taşınan okulun öğretim programı yeniden düzenlenmiş; *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane* adını alan okul 14 Mayıs 1839 tarihinde II. Mahmud'un bir söyleviyle öğretime açılmıştır. Okulun başına, Muallim-i Evvel (Ordinaryüs profesör) unvanıyla, Avusturya'dan çağrılan genç bir hekim olan Dr. Charleş Ambroise Bernard (1808-1844) getirilmiştir. Bernard ile birlikte Dr. Jacques Neuner ve Eczacı Antoine Hoffmann da gelmiştir. Dahiliye ve Hariciye kürsülerinin öğretimini üstlenen Bernard Tıbbiye'ye yeni bir kimlik kazandırmış, Bursa kaplıcalarını inceleyerek sularını analiz etmiş ve dört kitap yazıp yayımlamıştır. Fransızca olan bu kitaplardan biri botanik ders kitabıdır, biri Bursa kaplıcaları konusundadır, biri de ilk Osmanlı kodeksi olan *Pharmacopée Militaire Ottomane*'dır. Tıbbiye Nezâretine Hekimbaşı Abdülhak Molla, Bernard'ın yardımcılığına da Avusturyalı hekim Dr. Spitzer getirildi. 1841 yılında ölü üzerinde teşrih dersleri vermeye başlayan Spitzer, Bernard'ın genç yaşta ölümü üzerine Muallim-i Evvel oldu.

Galatasaray Tıbbiyesinde öğretim

Fransızca yapılacaktı. II. Mahmud açış konuşmasında *"Fenn-i tıbbı kâmilen lisanımıza alıp kütüb-ü lâzimesini Türkçe tedvine sây ve ikdam etmeliyiz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransız lisanını tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbı öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır ve ondan sonra memalik-i mahrusa-i şâhanemin her bir tarafına neşreylemektir,"* diyerek bunun geçici olduğunu ve tıp dilinin Türkçeleştirilmesi ile gerekli kitapların Türkçeye aktarılmasını amaçladığını vurgulamaktadır.

Bernard, öğrencilerden Fransızcaları dersleri izlemeye yetersiz olanları cerrah ve eczacı sınıflarına ayırmıştır. Böylece ilk eczacı sınıfı 1839 yılında açılmıştır. Adı "Dârü'l Ulûm-i Hikemiye" olan ve "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane" olarak anılan okulda tıp ve eczacılıkta doktora unvanı verilmeye başlanmış; öğretim düzeyi Avrupa'daki tıp okulları düzeyine ulaşmıştır.

LES BAINS
DE BROUSSE,
EN BITHYNIE (TURQUIE D'ASIE),
AVEC
UNE VUE DES BAINS ET UN PLAN DES ENVIRONS
DE BROUSSE.
PAR
C. A. BERNARD,
Docteur en Médecine et en Chirurgie etc. Directeur et Professeur de pathologie interne et des Cliniques médicale et chirurgicale à l'Ecole Impériale de Médecine de Galata Sérail etc.
Constantinople
IMPRIMERIE DE MULER FRÈRES
1842

Galatasaray Tıbbiyesinde bir botanik bahçesi kurularak bunun için Viyana'dan bahçıvanlar getirtilmiştir. Okulun Tarih-i Tabiî Müzesi muhafızlığına ve Nebatat Bahçesi müdürlüğüne W. Noë atanmıştır. H. 1257-1258 (1841-1842) ders yılı çalışmalarına ilişkin raporda Kimya muallimi Derviş Efendi'nin "her türlü kimyevî tahliller yaptıracak bir kimyahane" kurulmasını istediği belirtilmektedir. H.1260 (1844) yılında kârgir dershaneli bir *kemikahane* (kimyahane) yeniden inşa edilmiştir. Aynı yıl ünlü Fransız kimyacısı Berthollet'nin öğrencilerinden olan Kalya (Antoine Calleja) Bey Fransa'dan getirtilerek okulun kimya hocalığına tayin edilmiştir. Kalya Beyin gelişiyle Türkiye'de modern kimyanın öğretilmeye başlandığı söylenebilir. Yukarda sözü edilen rapordan, 1841-1842 dersyılında okulda 281 öğrenci bulunduğu ve yeniden 30 öğrenci alındığı anlaşılmaktadır. Bunlardan 294'ü Müslüman, 17'si Hıristiyandır. Tanzimat Fermanının ilânından sonra Müslüman olmayanlar da okula alınmaya başlanmıştır. Hıristiyanlar H.1257 (1841), Museviler H.1276 (1859/1860) yılından sonra okula alınmıştır. 1840'lı yıllarda Fenn-i kimya dersi beşinci sınıfta Usta Kalya tarafından, İlm-i tabiiyat ve İlm-i nebatat dersleri de dördüncü sınıfta sırasıyla Derviş Efendi ve Salih Efendi tarafından verilmiştir.

BOHEMYALI HEKİM: II. Mahmud döneminde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'yi örgütlemek için Avusturya'dan çağrılan Charles Ambroise Bernard (1808-1844) bu okulda idari işlerinin yanısıra iç hastalıkları ve cerrahi bölümlerini de yönetmiş ve ilk kez laboratuvar çalışmalarını başlatmıştır. Modern Türk tıbbına önemli katkıları olan Dr. Bernard için II. Mahmud şöyle demiştir: "Bu adamı sizin için mahsus celbettim. Kendisi gayet müstaid bir adamdır. Avrupa'nın birinci derecedeki hükemasındandır. İşte bu adamdan ve sair hocalarınızdan ilm-i tababeti tahsile çalışın." Resimde Dr. Bernard ile Bursa kaplıcalarını inceleyen kitabının kapağı görülmektedir.

Okulun Galatasaray'a nakli sırasında Hekimbaşı Ahmet Necib Efendi'nin fizik ve kimya âlet ve takımlarının korunması için bir hazine yapılmasına gerek göstermesi, bu âletlerin 1838 yılından önce de varolduğunu göstermektedir. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı yapıtın (İstanbul, 1328/1912) yazarı Dr. Rıza Tahsin Bey, Abdülmecid'in H. 1259 (1843) yılında okulu ziyareti sırasında *"badehu hikmet-i tabiiye ve ilm-i kimya tecrübeleri muallimleri huzuriyle dördüncü sene talebeleri tarafından icra olunarak"* dediğine ve Galatasaray binasından söz ederken *"İlm-i hikmet ve kimya tecrübelerinin her gün icra olunagelmekte bulunmasiyle"* diye yazdığına bakarsak, öğrencilerin laboratuvar çalışmaları yaptığı söylenebilir. H.1287 (1870) tarihli *"Tecarüb ve tahlîlat-ı kimyeviye ve sâire resim ve kalemiyesi tarifesi"*nden, Tıbbiye'nin kimya laboratuvarında belirli ücretler karşılığında her türlü kimyasal analizlerin ve adlî tıbba ilişkin incelemelerin yapıldığı görülmektedir.

1847 yılında Galatasaray'daki Tıbbiye'yi gezen Mac Farlane, daha sonra yayımlanan anılarında okulda insan cesetleri üzerinde anatomik diseksiyonlar yapan bir öğrenci grubuna yaptıkları işin İslâm dinine aykırı olup olmadığını sorduğunda öğrencilerden birinin *"Eh! Monsieur ce n'est pas au Galata Serai qu'il faut venir Chercher le religion!"* (Eh bayım, bu Galatasaray dinin aranacağı yer değildir) karşılığını verdiğini yazmaktadır. Gene aynı yazar, okulun kitaplığında Fransız Devrimine öncülük etmiş maddeci düşünürlerin çok sayıda kitabının bulunduğunu ve öğrencilerin bunları severek okuduklarını belirtmektedir. Üsküdar'daki bir askerî hastahaneyi gezen Mac Farlane, burada çok sayıda Osmanlı hekiminin Baron d'Holbach'ın göksel dinlere reddiye niteliğinde sayılabilecek *Systéme de la Nature*'ünü okuduklarını görmüş ve bunlardan biri, yazara "Bu çok büyük bir yapıt, yazarı tam bir filozof, söyledikleri de baştan aşağı doğru!" demiştir.

H.1266 (1850) Galatasaray yangınında yanan okul Hasköy'deki Humbarahane Kışlası'na taşınır, H.1282 (1865) yılında burası kolera hastahanesi olunca Hasköy'deki Gergeroğlu Konağı'na ve ardından Demirkapı'daki kışlaya nakledilir. H.1291 (1874) yılında iki yıl için onarılmış olan Galatasaray'a geçtikten sonra yeniden Demirkapı'ya dö-

nülür. 1903 yılında ise Haydarpaşa'da yeni yapılan binaya aktarılır. Tıbbiye bu binada 1903-1933 yılları arasında otuz yıl kalmıştır.

Kırımlı Aziz İdris Bey ve arkadaşlarının oluşturduğu bir topluluk, H.1278 (1861/1862) yılında tıp öğretiminin Türkçeleştirilmesini amaçlayan çalışmalarına önce gizli olarak başlar. Topluluk H.1282 (1865/1866) yılında resmiyet kazanarak "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye"nin kurulmasına ferman çıkar. Başta Kırımlı Aziz Bey, Hüseyin Remzi Bey ve İbrahim Lütfi Paşa olmak üzere cemiyet üyeleri temel bilimler ve tıp alanındaki çok sayıda kitabı Türkçeye çevirerek yayımlamışlar ve bir sözlük hazırlamışlardır. Bu girişimler sonucunda H.1286 (1869/1870) yılında Tıbbiye'de öğretim Türkçe olarak yapılmaya başlanır. Öğretimin Fransızca olduğu süre içinde üç yüz dolayında hekim yetişmiş olmasına karşın öğretimin Türkçe olmasından sonraki on yıl içinde binden fazla hekim yetişmiştir.

Ortaöğretim kurumlarının bulunmaması nedeniyle 1845 yılında öğrencileri Tıbbiye'ye hazırlamak amacıyla beş yıl süreli Tıbbiye İdadîsi açılmıştır. Daha sonra bu okulun öğretim süresi altı yıla çıkarılmıştır.

KIRIMLI AZİZ BEY (1840-1878): Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucusu olan Kırımlı Aziz İdris Bey, Tıbbiye-i Mülkiye'nin kuruluşunda özellikle Türkçe eğitime geçilmesi için çabada bulunmuş bir hekimdir. Yabancı dillerden aktarılmış olan birçok tıbbî ve teknik terimin Türkçe karşılıklarını da bulan Kırımlı Aziz Bey'in Kimya-yı Tıbbî ve Emraz-ı Umumiye gibi eserleri vardır. Bugün Kızılay diye adlandırılan Hilâl-i Ahmer'in de kurucusu olan Kırımlı Aziz, Emraz-ı Umumiye adlı kitabında hastalıkları ve teşhis yöntemlerini ele alır.

MUSTAFA BEHÇET EFENDİ (1774-1834): Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın ağabeyi olan Mustafa Behçet Efendi Süleymaniye Tıp Medresesi'nde okuduktan sonra önce III. Selim'in, ardından da II. Mahmud'un hekimbaşılığına getirildi. O dönemde tıp öğretiminin yetersizliğini gören Mustafa Behçet Efendi Tıbhane-i Âmire'nin kurulmasında önemli rol oynadı. Buffon'dan yapmış olduğu çevirilerinin yanısıra başka eserleri de vardır.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhane

İlk sivil tıp okulu 1 Mart 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin bir köşesinde "Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şâhane" adıyla açılmıştır. Öğretim dili Türkçe olan okul önce beş yıl süreli olarak düşünülmüş, ancak ilk öğrenciler okulu bitirmeden altı yıla çıkarılmıştır. Okula öğrenci çekebilmek için mezunlarına çeşitli kolaylık ve haklar tanınmıştır. Bunlar arasında Askerî Tıbbiye öğrencilerinin başarmak zorunda oldukları doktora sınavlarından muaf tutulmaları, mezunların "rütbe-i salise" ile taltif edilerek biner kuruş maaşla belediye hekimliğine tayin edilmeleri sayılabilir. Okula gireceklerin rüşdiye diplomasına sahip olmaları veya bu düzeyde bilgili olmaları koşulu getirilmiştir. Ancak daha sonraları, H.1300 (1882/ 1883) yılında, Askerî Tıbbiye'de olduğu gibi bir "Tıbbiye-i Mülkiye İdadîsi" kurulması yoluna gidilmiştir. Okulda hekimlik ve eczacılık öğretiminin birlikte yürütülmesi kabul edilmiş olmakla birlikte okula giren öğrencilerin bu iki daldan birini seçmeleri zorunluluğu getirilmiştir.

Yer darlığı nedeniyle sivil Tıbbiye önce Ahırkapı'ya sonra Kadırga'daki Menemenli Mustafa Paşa Konağına yerleşir. II. Meşrutiyet'in ardından 1909'da Askerî Tıbbiye ile birleştirilerek Haydarpaşa'ya taşınır, her iki okulun kadrosundan yeni bir kadro oluşturulur ve böylece Haydarpaşa Tıp Fakültesi kurulur.

Tıp Fakültesine ilk kız öğrenci 1922'de alınmıştır. Alınan sekiz kız öğrenciden altısı 1928'de mezun olmuşlardır.

19. yy'ın son çeyreğinde Askerî ve Sivil Tıbbiyelerin ders programları çok ufak farklar dışında aynıydı ve hocaların büyük bölümü her iki okulda da ders veriyorlardı. Birinci sınıfta İlm-i hikmet (Fizik), Kimya-yı madenî (Anorganik kimya), Tabakatü'l-arz (Jeoloji) ile Fransızca, ikinci sınıfta Kimya-yı uzvî (Organik kimya), Nebatat (Botanik), Teşrih (Anatomi) ile Fransızca, üçüncü sınıfta Kimya-yı hayatî ve tahlilî (Biyokimya ve analitik kimya), Hayvanat (Zooloji), Teşrihin mabadi (Anatominin devamı), Fizyoloji ile Fransızca dersleri okutuluyordu. Daha üst sınıflarda tıp dersleri veriliyordu. Görüldüğü gibi tıp öğretiminin yarısını oluşturan üç yıl bütünüyle temel bilimlere ayrılmıştır.

Gülhane Mektebi ve Şam Tıbbiyesi

Askerî Tıbbiyeden çıkan hekimlerin staj görmeleri amacıyla 1898'de Gülhane Tababet-i Askeriye Tatbikat Mektebi kurulmuştur. Bu okulun kurulması için Bonn Üniversitesi cerrahi profesörü Robert Rieder (1861-1913) Paşa (liva) unvanıyla getirtilmiş ve 1904'e kadar Türkiye'de kalmıştır. Rieder Paşa'nın 6 Kasım 1903 günü açılan Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane binasının yapılmasında büyük etkisi olmuştur. Rieder'in ayrılması üzerine onunla birlikte gelmiş ve kendisine Miralay rütbesi verilmiş bulunan Hamburg'daki Eppendorf Hastahanesi asistanlarından Dr. Georg Deyche (1865-1938) Gülhane'nin başına geçmiştir. Deyche'nin 1907 yılında ayrılması üzerine yerine 1902 yılında Türkiye'ye ge-

lerek Rieder'in yardımcılığını yapmış olan Dr. Julius Wieting (1868-1922) atanmıştır. Gülhane'de Patalojik anatomi, Bakteriyoloji ve Biyokimya dersleri veren Wieting Paşa 1914'te Türkiye'den ayrılmıştır. Wieting 1908'den sonra "Gülhane Müsamere-i Tıbbiyesi" adı altında bilimsel toplantılar düzenlemeye başlamış, ordu için ampul, komprime, tifo ve kolera aşılarının üretimini gerçekleştirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında asker hastahanesi olarak görev yapan Gülhane, bu dönemde Alman hekimler tarafından yönetilmiştir. 1941'de Ankara'ya taşınarak günümüzdeki Gülhane Askerî Tıp Akademisi ve Tıp Fakültesi'nin temelini oluşturmuştur.

1903'te İstanbul'daki Tıbbiye-i Şâhane'nin denetimi altında ve tıp yanında bir de eczacı sınıfı bulunan *Şam Tıbbiyesi* açıldı. 1916'da Beyrut'a taşınan okul Suriye'nin Fransızlar tarafından işgali üzerine Ekim 1918 başında kapandı. Bu okuldan ilk eczacı 1906'da, ilk hekim 1909'da mezun olmuştur. 1903-1918 döneminde toplan 289 eczacı ve 240 hekim yetiştirilmiştir.

İlk Yayınlar ve Uygulamaya Yönelik Kurumlar

Tıp alanında ilk süreli yayın 1849'da çıkmaya başlayan *Vakâyi-i Tıbbiye*'dir. İlk Türkçe meslek dergisi olan ve *"Ulûm-ı hikemiye ve fünun-ı tıbbiye ve cerrahiye ve vilâdiye ve ispençiyariye"*den söz eden *Vakayi-i Tıbbiye,* 1849-1851 yılları arasında aylık olarak yayımlanmış ve 28 sayı çıkmıştır. Derginin *Gazette médicale de Constantinople* adıyla, gene aylık olarak Fransızcası da yayımlanmıştır. Daha sonra uzun yıllar yayınını sürdürecek olan *Gazette médicale d'Orient* 1857'de; günümüzde de yayınını ad değiştirerek sürdüren *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye* 1871 yılında yayımlanmaya başlamıştır.

Tıbbiye ile yakın ilişki içinde uygulamaya yönelik kurumlardan olup kuduz aşısı hazırlayan Dersaadet Daü'l-kelp Ameliyathanesi 1887 yılında, Bakteriyolojihane-i Şâhane (Osmanî) 1893'te ve çiçek aşısı hazırlayan Telkihhane-i Şâhane 1892'de kurulmuştur. Bu son kuruluş 1914-1919 yılları arasında 27 milyon kişi için aşı hazırlamıştır.

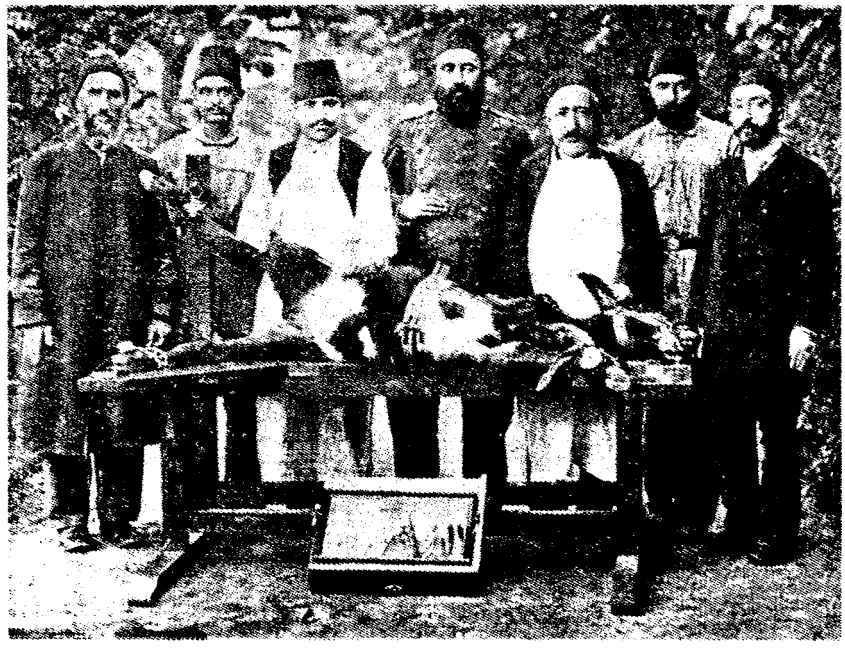
Veterinerlik Öğretimi

İlk veteriner okulunun Fransa'nın Lyon kentinde 1763'te kuruluşundan 72

KUDUZ AMELİYATHANESİ: Pasteur'ün 1885'te ilk kez insana uygulanan kuduz aşısını öğrenmek için Paris'e gönderilen Dr. Aleksandr Zoeros Paşa, Dr. Hüseyin Remzi Bey, Baytar Hüseyin Hüsnü Bey burada bir süre kalarak aşının uygulanışını ve tıp alanındaki birçok yeniliği öğrendiler. 1887'de ilk kez İstanbul'da Daü'l-kelp Ameliyathanesi açılarak çalışmalarına başladı. Resimde "Selânik'te Daü'l-kelp Ameliyathanesi'nde serum istihsali"nde bulunan Yüzbaşı Dr. Tâlat ve Dr. Besim Bey görülmektedir.

HÜSEYİN REMZİ BEY VE ÇİÇEK AŞISI: 1872'de çiçek aşısı hazırlamak amacıyla kurulan Telkihhane'nin başına getirilen Miralay Remzi Bey (1839-1896) Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucularındandır. Uzun yıllar Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de ders veren Remzi Bey'in bir bölümü çeviri olmak üzere çeşitli konularda 58 kitabı vardır. Resimde Dr. Hüseyin Remzi Bey çiçek aşısı elde edilirken kurum çalışanları ile birlikte görülmektedir.

yıl sonra, ordudaki atların bakımından kaynaklanan gereksinme sonucu ilk veteriner okulumuz bir hoca ve birkaç öğrenci ile açılmıştır. Hoca olarak Moltke'nin aracılığıyla Almanya'dan veteriner Godlowski getirtilmiştir. Öğrencilerin okuma yazma bile bilmeyen erlerden oluşması, okulun kapanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu girişimden 14 yıl sonra 1849 yılında Mekteb-i Harbiye'de bir veteriner sınıfı açılmış ve dört yıllık öğretim süresi sonunda okulu bitirenlere hem süvari hem veteriner diploması vermiştir. Bir yandan Fransa'dan getirtilen hocalarla öğretim sürdürülürken öte yandan çeşitli kitapların çevrilerek basılmasına ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine başlanılmıştır. Askerî veterinerler uzun süre Harbiye'deki veteriner sınıflarında, zaman zaman Askerî Tıbbiye'nin desteğiyle yetiştirilmiştir. Askerî Veteriner Okulu ancak 1909'da bağımsızlığını kazanıp ayrı bir binaya sahip olmuştur.

Sivil veteriner gereksinmesini sağlamak amacıyla 1888'de İstanbul'da Halkalı Çiftliği'nde Halkalı Baytar ve Ziraat Mektebi açılmıştır. Öğrenim süresi dört yıl olan okul ilk mezunlarını 1892'de vermiştir. Okulda öğretim Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin hocalarının desteğiyle sürdürülmüştür. Öğretimin ilk iki yılı hemen tümüyle temel bilimlere ayrılmıştır. Bu sınıflarda okutulan dersler fizik, kimya, botanik, zooloji, karşılaştırmalı anatomi, karşılaştırmalı fizyoloji, farmakoloji ve mineralojidir Bundan sonraki iki yıl özellikle meslek derslerine ayrılmıştır. 1894 yılında İstanbul'a taşınan okula "Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi" adı verilmiştir. Önce Cinci Meydanı'nda Esad Bey'in Konağı'na, 1901'de Sultanahmet'teki Tunuslu Hayreddin Paşa Konağı'na yerleşmiştir. Bu binanın 1920'de yanması üzerine okul Selimiye'deki Askerî Baytar Mektebi ile birleştirilerek Baytar Mekteb-i Âlisi adını almıştır.

Dişhekimliği Öğretimi

20. yy'dan önce dişçilikle uğraşanların kökenleri çok farklıdır. Hastahanelerde pratik olarak yetişmiş ve kendilerine başhekimler tarafından cerrahlık belgesi verilmiş olanlar dişçilik de yaparlardı. Bir dişçinin yanında bir süre çalışmış olanlara Tıbbiye-i Mülkiye tarafından, bir sınavdan sonra dişçilik yapma izni verilirdi. Bunlara "permili dişçiler" denilirdi. Bunların dışında, tıp öğrenimi görüp özellikle cerrahlıkta uzmanlık kazandıktan sonra salt dişçilikle uğraşanlar olduğu gibi -az sayıda olmakla birlikte- yabancı ülkelerde diş hekimliği öğrenimi görerek Türkiye'ye gelenler de vardı.

II. Meşrutiyet'in ardından Askerî ve Sivil Tıbbiyeler birleştirilerek Tıp Fakültesi kurulurken Sivil Tıbbiye'den boşalan Kadırga'daki binada Eczacı ve Dişçi Mektebi kuruldu. 1909'da öğretime başlayan bu okullar Tıp Fakültesi'ne bağlıydı ve öğrenim süreleri üç yıldı. Türkiye'de dişhekimliğinin kurulmasında Halid Şazi Bey'in (1869-1921) önemli bir yeri vardır. Galatasaray Lisesi'ni ve Askerî Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Cemil Paşa'nın yanına muavin olan Halid Şazi Bey dişçiliğe yönelmiş, 1908'de askerlikten emekli olduktan sonra bütünüyle dişçilikle uğraşmıştır.

Eczacılık Öğretimi

Tıbbiye'nin 1839 yılında düzenlenerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane adını alması sırasında bir eczacılık sınıfı açılmış ve tıp öğreniminde yeterli başarıyı sağlayamamış olan bazı öğrenciler Dr. Bernard tarafından bu sınıfa aktarılmıştır. Öğrenim süresi üç yıl olan bu eczacılık bölümünde hikmet, kimya, nebatat, fenn-i saydelanî ve tıp müfredatı dersleri okutulmaktaydı. Bununla birlikte, tıptan aktarılan öğrenciler bu derslerin bir bölümünü okumuş olduklarından, üç yıldan önce mezun olmuşlardır.

Sivil hekim yetiştirmek ve Türkçe öğretim yapmak üzere 1867'de kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de bir sivil eczacılık sınıfı açılmıştır. Bu okul ilk hekim mezunlarını 1873'te, ilk eczacı mezununu 1871'de vermiştir. Okula kayıt sırasında eczacılık veya tıp dallarından birinin seçimi koşulu varsa da, genelde derslerin ortak olması nedeniyle hekim olmak için girenlerin bir bölümü eczacı diploması almış, eczacı olanların bir bölümü de sonradan okula devam ederek hekim diploması almışlardır. Eczacı öğrencileri için üç "doktora" sınavı vardır. Birinci sınav İlm-i hikmet, İlm-i kimya ve İlm-i nebatat'dan, ikinci sınav yalnız İlm-i hayvanat'tan ve üçüncü sınav da *Müfredat-ı tıp* ve *Fenn-i İspençiyarî*'den yapılırdı.

Sivil Tıbbiye'nin eczacılık bölümünden 1871-1909 arasında 1.346 eczacı mezun olmuştur. Bunlardan 17'si *Şam Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyesi* mezunudur. 1872-1896 yılları arasında mezun olan toplam 348 eczacının 28'i Müslüman, 51'i Musevi, 133'ü Rum ve 1.236'sı Ermenidir ve böylece Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının oranı yüzde 92'dir.

Bu arada asker eczacı sayısının yetersiz kalışı üzerine Haydarpaşa Hastahanesi'nde 1876'dan başlayarak pratik eczacı yetiştirilmeye başlanmıştır. Ordudan seçilen yetenekli gençlere bazı dersler okutulmuş ve bunlar daha çok uygulama içinde yetiştirilmişlerdir. Orduda 15 yıl zorunlu hizmet karşılığı yetiştirilen bu eczacılara verilen diplomalara "Haydarî" adı verilmiştir.

1909 yılında Askerî ve Sivil Tıbbiyeler "Tıp Fakültesi" adı altında birleştirilip Haydarpaşa'da yeni yapılan binaya taşınırken Sivil Tıbbiyeden boşalan Kadırga'daki binada Eczacı Mektebi, yeni Dişçi Mektebi ile birlikte aynı müdürün yönetimi altında kurulmuştur. Okul Tıp Fakültesine bağlı olup "Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi" adını taşımaktadır. 13 yıl bu binada kaldıktan sonra 1922'de Beyazıt'taki eski Jandarma Kumandanlığı binasına taşınmıştır.

Müslüman olmayan yerli ve yabancı eczacılar 9 Haziran 1879'da "Societé de Pharmacie de Constantinople-Cemiyet-i Eczacıyan der Âsitane-i Aliyye" adıyla bir dernek kurmuşlar ve *Journal de la Societé de Pharmacie de Constantinople* adıyla Fransızca bir dergi çıkarmışlardır. Eczacı Pierre Apéry 1888'de Fransızca olarak *Revue Medico-Pharmaceutique* gazetesini, 1893'te de *Bulletin de la Société de Pharmacie de Constantinople* adlı dergiyi çıkarmıştır. İlk Türkçe yayın Mart 1911'de aylık olarak eczacı Nail Halid (Tipi) tarafından *Eczacı Gazetesi* adıyla çıkarılmış, 1923 yılında *Resimli Eczacı Gazetesi* adını alan bu yayın 1926 yılında yeniden *Eczacı Gazetesi* adını almıştır. □

Zooloji

Türkiye'de zooloji tıp, veterinerlik, eczacılık ve dişçilik gibi uygulamalı bilim dallarına yardımcı bir bilim dalı olarak öğretilmeye başlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak zooloji dersleri genellikle hekim veya hem hekim, hem de doğa bilimcisi olan öğretim üyelerince verilmiş, bağımsız bir zooloji öğretimi uzun yıllar yapılamamıştır. 1900 yılında açılan dördüncü Darülfünun'un Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi'nde ilk kez uygulamalı biyoloji dallarına bağlı olmayan bir zooloji dersi okutulmaya başlanmıştır. Bağımsız zooloji öğretimi ise ancak Cumhuriyet'ten sonra başlayabilmiştir. Bu nedenle Türkiye'deki zooloji öğretimini iki bölüme ayırarak incelemek olanaklıdır: Tıbbiye'de zooloji, Darülfünun'da zooloji. Konunun bu çerçeve içinde zooloji dersi okutmuş olan hocaları ve yayımlanmış kitapları göz önüne alınarak incelenmesi daha uygundur.

Tıbbiyede Zooloji Öğretimi

14 Mart 1827 tarihinde Tıbhane'nin açılışıyla birlikte zooloji dersinin okutulmasına da başlanmıştır. Bu okulun 1838 yılında yeniden düzenlenmesiyle oluşan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de ve 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de zooloji dersi üçüncü sınıfta İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye (tıpsal zooloji) adıyla okutulmuştur. 1909'da sivil ve askerî tıbbiyelerin birleştirilmesiyle kurulan Darülfünun Tıp Fakültesi'nde ders birinci sınıfa alınmış, 1925-1926 ders yılından sonra ise PCN (FKB) sınıfı oluşturularak zooloji dersi bu sınıfta okutulmuştur. Bu uygulamayla birlikte zoolojinin kapsamı genel zooloji olarak belirlenmiş, tıpsal zoolojiyi kapsayan bölümü parazitoloji adıyla ayrı bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır.

PAVLAKİ (FENERLİ) PAŞA: 1857'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de İlm-i Hayvanat (Zooloji) dersleri veren Pavlaki Paşa, 1881'e kadar müze müdürü olarak görev yapmış, daha sonra da Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye üyesi olmuştur. Pavlaki Paşa Osmanlı Devleti'nde ilk kez sezaryen ameliyatı yapmış, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin kuruluşuna da katılmıştır.

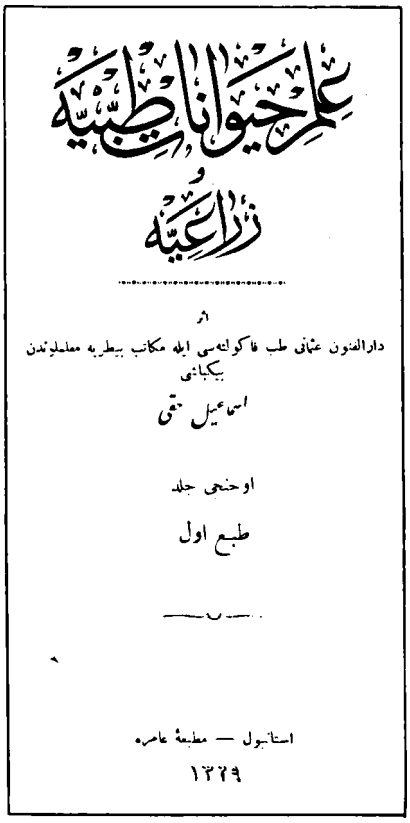
İSMAİL HAKKI ÇELEBİ (1873-1939): Askerî Veteriner Okulu'nu bitiren İsmail Hakkı Çelebi, 1895'te Askerî Baytar Mektebi'nde zootekni hocalığı, ardından da Mülkiye Baytar Mektebi'nde zooloji hocalığı yaptı. 1926'da Tıp Fakültesi'nde ilk kez parazitoloji okutan İsmail Hakkı Bey'in Türkiye'de bağırsak parazitleri ve sivrisinekler üzerine yapılmış araştırmaları vardır.

Tıphane ve Cerrahhane-i Âmire'de zooloji dersleri Dr. İstefanaki Karateodori Efendi (1789-1867) tarafından verilmiştir. 1838'de Galatasaray'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de ve bu okulun devamı olan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de ilm-i hayvanat-ı tıbbiye dersleri sırasıyla Dr. İstefanaki Karateodori, Dr. Pavlaki (Fenerli) Paşa (?-1911), Dr. Macarlı Abdullah Bey (1799-1874), Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) ve Dr. Hulûsi Raşit Bey (1862-1936) tarafından okutulmuştur. 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de ise aynı ders, Louis Figuiert'ten çeviri 240 sayfalık *İlm-i Hayvanat* kitabından, sırasıyla Dr. Rıfat İsmail (Paşa), Dr. Hüseyin Remzi Bey ve Dr. Ahmet İhsan Bey tarafından okutulmuştur.

İki tıbbiyenin birleştirilmesiyle 1909'da kurulan Darülfünun Tıp Fakültesi'nde, birinci sınıfta İsmail Hakkı (Çelebi) Bey (1873-1939) tarafından 1925'e kadar okutulmuş; 1926 yılından itibaren PCN sınıfında yalnız hayvanat dersi olarak muavini Dr. Ali İsmail Bey (1877-1928) tarafından verilmiştir. İsmail Hakkı Bey ise parazitoloji derslerini sürdürmüştür. Şam ve Beyrut tıbbiyelerinde aynı ders Dr. Tahsin Bey ve Dr. Ali Vehbi Bey (1877-1937) tarafından verilmiştir. Hulûsi Reşit Bey ise 1909'da kurulan Eczacı ve Dişçi mekteplerinde hayvanat dersleri okutmuştur.

Türkiye'de ilk telif zooloji kitabının yazarı Miralay Dr. Macarlı Abdullah Bey'dir. Fransızca olarak yazdığı bu kitap, muavini Miralay Ali Raşit Bey tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yazarının ölümünden sonra 1876'da *Fenn-i Hayvanat-ı Tıbbiye* adıyla yayımlanmıştır. Bu yapıt 1873-1874 yıllarında zoolojide okutulan konuları ve bunların bilimsel düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. Toplam 509 sayfa olan kitapta, hayvanların o dönemdeki sistematiği gözden geçirildikten sonra mikroskobun yararı ve kullanılması konusunda 16 sayfa bilgi verilir. Ardından omurgasız hayvanların incelenmesine geçilir ki, kitabın 345 sayfası bu konuya ayrılmıştır. Kitap büyük bir dirayetle yazılmış olup, zooloji ve medikal zooloji alanındaki en yeni buluş ve görüşler aktarılmaktadır.

Hüseyin Remzi Bey de zoolojiye ilişkin önemli yapıtlar vermiştir. Önce,

علم حيوانات طبيه
و
زراعيه

اثر
دارالفنون عثمانی طب فاکولته‌سی ایله مکاتب بیطریه معلملرندن
یکبانی
اسماعیل حقی

اوچنجی جلد

طبع اول

استانبول — مطبعهٔ عامره
۱۳۲۹

İLM-İ HAYVANAT-I TIBBİYE VE ZİRAİYYE: *1912'de İsmail Hakkı Bey'in yayımlamış olduğu üç ciltlik bu kitap, bu konuda yazılmış ilk eserlerdendir. Resimde kitabın kapağı ile içinden bir sayfa görülmektedir. Şeklin altında "Bir kuş iskeleti" yazmaktadır.*

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin isteği üzerine Fransız doğa bilimcisi Richard'ın kitabını Türkçeye çevirmiştir. Batı dillerinden Türkçeye çevrilen ilk büyük zooloji kitabı olan bu yapıt 1873'te *İlm-i Hayvanat* (Zooloji) adıyla basılmıştır. Georges Cuvier'nin görüşüne göre yazılmış bu kitaba karşılık Ders Nâzırı Dr. Şemsi Bey'in isteği doğrultusunda Bouguillon'un Lamarckçı görüşle yazılmış olan kitabı da Hüseyin Remzi Bey tarafından Türkçeye çevrilerek 1876'da basılmıştır. Toplam 545 sayfa tutarındaki ve *Tarih-i Tabiî-i Tıbbî. Kısm-ı Evvel: İlm-i Hayvanat* adındaki bu kitapta "hayvanat-ı iptidaiye" (ilkel hayvanlar) ayrı bir bölüm olarak incelenmiş; bulgular dönemine göre iyi bir biçimde sıralanmış ve bakteriler *vibriyoniye* olarak yazılmıştır. Hüseyin Remzi Bey çeviriye çeşitli eklemeler yapmıştır. Bu kitabın eklerle gene Hüseyin Remzi Bey tarafından yapılan ikinci bir çevirisi 1880'de *Def'a-i Saniye Bükiyyon Tercümesi* adıyla basılmıştır. Bu kitap için Hüseyin Remzi Bey'e 60 Osmanlı altını verilmiştir. Onun, yeni bir kitap basılıncaya kadar, ortaya çıkan yeni buluşları öğrencilere aktarmak için hazırladığı *Dürûs-ı İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye* (Tıpsal Zooloji Dersleri) adlı kitap 1889 yılında basılmıştır.

Hüseyin Remzi Bey'in *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye* (Tıpsal Zooloji) adlı üç ciltlik yapıtı 1893'te basılmıştır. Tıp ve veteriner öğrencilerine zoolojinin insan ve hayvan hekimliğine ilişkin konularını açıklamayı ve yeni bulunan parazitlerin tanımlarını yapmayı amaçlamaktadır. Birinci bölümde genel zooloji, ikinci bölümde gayrı fıkariye (omurgasızlar) ile tufeylat-ı hayvaniye (parazitoloji), üçüncü bölümde hayvanat-ı fıkariye (omurgalı hayvanlar) anlatılmaktadır. Bu kitabın ikinci bölümü Türkiye'de üzerinde tufeylat-ı hayvaniye (parazitoloji) terimi bulunan ilk kitaptır. Hüseyin Remzi Bey bu kitapta kişisel gözlemlerine ve yerli araştırmaların bulgularına da yer vermiştir.

Hüseyin Remzi Bey, *Tarih-i Tıp* adıyla ilk Türkçe tıp tarihi kitabını da yayımlamış, ortaöğretime yönelik çeşitli ders kitapları yazmış ve ne yazık ki *Tufeylat-ı Hayvaniye* adıyla hazırladığı parazitoloji kitabı basılamadan kalmıştır.

Hüseyin Remzi Bey'in yanında yetişen Hulûsi Raşit Bey'in (1862-1936) Claus, Raphael Blanchard, Railliet ve Collins'den derleyerek hazırladığı *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbî* adlı kitabı 1902'de İstanbul'da basılmıştır. 1910'da Mekteb-i İdadîye-i Mülkiye için *İlm-i Hayvanat* (Zooloji), 1911'de Darülfünun Tabiiye Şubesi ile Eczacı ve Dişçi mektepleri öğrencileri için *İlm-i Hayvanat-ı Umûmi* (Genel Zooloji), 1928'de *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbî ve Parazitoloji* kitaplarını yayımlamıştır.

Askerî ve Mülkî Baytar Mektebi hocalarından, daha sonra da Darülfünun zooloji ve parazitoloji müderrislerinden İsmail Hakkı Bey'in (Çelebi) (1873-1939) önemli yapıtlarından biri, *İlm-i Hayvanat-ı Tıbbiye ve Ziraiye* (Tıpsal ve Tarımsal Zooloji)'dir. Üç cilt olan yapıtın ilk iki cildi 1912'de, son cildi 1913'te basılmıştır. Bu kitap, başta -kendisinin de hocası olan- A. Railliet'nin *Traite de Zoologie Médicale et Agricole* olmak üzere dönemin önde gelen Fransız yazarların zooloji ve parazitoloji kitaplarından yararlanılarak hazırlanmıştır. Aynı yazarın *İlm-i Tufeylâtta Tatbikat-ı Hurdebîni* (Parazitolojide Mikroskop Uygulaması) adlı kitabı 1914'te yayımlandı. 1928'de *İlm-i Tufeylât* (Parazitoloji) adlı yapıtının birinci cildi basıldı. *Fenn-i İhtina* (Zootekni) adlı üç ciltlik yapıtı 1906'da basılmıştır. Bu kitapta evrim ve kalıtım konuları çağına göre modern bir bilimsel görüşle anlatılmıştır.

İsmail Hakkı Bey'in 1908-1934 yılları arasında *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası, Mecmua-i Fünûn-ı Baytariye, Baytarî Mecmuası, İstanbul Seriyatı* gibi yerli, 1927 yılından sonra da çeşitli yabancı dergilerde bir bölümü özgün araştırmaya dayanan toplam 37 makalesi yayımlanmıştır.

Şam Tıbbiye Mektebi hayvanat hocası, 1919'dan sonra da Darülfünun hayvanat muallimi olan Ali Vehbi (Türküstün) (1877-1927) 1917'de *Mebadi-i Tasnif-i Hayvanat* (Hayvanların Sınıflandırılmasına Giriş), 1918'de *Mebadi-i Fenn-i Rüşeym* (Embriyolojiye Giriş) gibi kitaplar yayımlanmış, *İlm-i Hayvanat* adlı bir kitabı da basılamadan kalmıştır. Kitaplarının yanında 1903-1937 yılları arasında bir bölümü *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda, bir bölümü de yabancı bilimsel dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır. Bir bölümü deneye dayanmasa da gözleme dayanan ve deskriptif zoolojiye ilişkin özgün çalışmalardır. □

Botanik

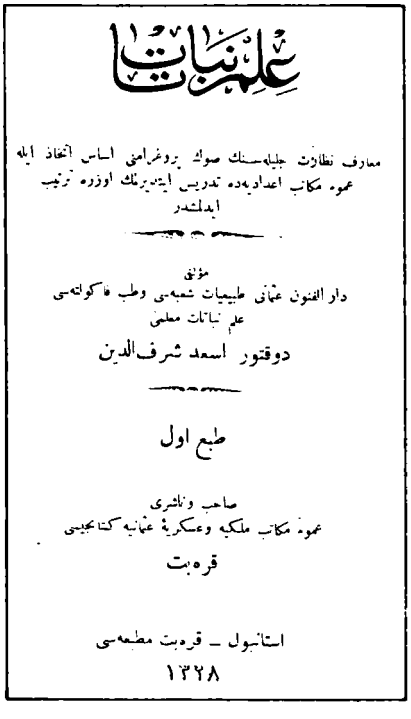
Türkiye'de botanik öğretimi, uygulamalı biyolojiye ilişkin bilim dallarının öğretiminin yapıldığı okullarda yardımcı bir ders olarak başlamıştır. "İlm-i nebatat" (botanik) dersleri, zoolojide olduğu gibi hekimler tarafından verilmiş, Cumhuriyet döneminden önce bağımsız bir botanik öğretimi gerçekleştirilememiştir. 14 Mart 1827'de Tıbhane'nin açılmasından başlayarak, gerek askerî, gerek sivil bütün tıp okullarında botanik dersi okutulmuştur. 1839 yılında açılan askerî ve 1867 yılında açılan sivil eczacı sınıflarında botanik dersi özel bir önem verilerek bazen birinci, bazen de ikinci sınıfta okutulmuştur. 1870 yılında açılan ikinci Darülfünun'un Fen Şubesi Ulûm-ı Tabiiye Kısmı'nın programında "İlm-i nebatat" dersi bulunmakla birlikte 1900 yılında açılan dördüncü Darülfünun'un Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi'nin programında nebatat dersi yoktur. Nebatat dersi 1909 yılında yapılan düzenlemeden sonra programa konulmuştur. 1915 yılında Almanya'dan botanik dalında öğretim üyesi olarak Privâtdozent (yardımcı doçent) Dr. Leick gelmiş ve I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Türkiye'de kalmıştır.

1839'da tıp öğretimini yeniden düzenlemek üzere Viyana'dan getirtilen Dr. Charles Ambroise Bernard (1808-1844) Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk sınıflarında okutulan botanik dersi için bir ders kitabı hazırlamıştır. Tıbbiye'deki öğretim dili Fransızca olduğundan kitap Fransızcadır ve *Elements de Botanique* (Botaniğin İlkeleri) adını taşımaktadır. Kitabın baş tarafında Fransızca ve Türkçe olarak yazılmış bir önsöz vardır. İstanbul'da 1842 yılında basılmış olan kitap toplam 344 sayfadır. 116 sayfalık birinci bölümü genel botanik konularına, 228 sayfalık ikinci bölümü taksonomiye ayrılmıştır. Sonuna çoğunluğu sistematiğe ilişkin yaprak şekilleri ile ilgili resimler eklenmiştir. Günümüzde eczacılık öğrencilerine okutulan bitki sistematiğine ilişkin konuların o dönemde tıp öğrencilerine de öğretilmesi ilginçtir. Bernard'ın bu yapıtı, bilindiği kadarıyla Türkiye'de yayınlanmış bilimsel nitelikteki ilk botanik kitabıdır.

Başlıca Botanikçiler

Askerî ve sivil tıbbiyelerde uzun yıllar ilm-i nebatat muallimliği yapan Mehmed Ali Paşa (1834-1916) Avrupa'dan ve başka yerlerden getirdiği bitkilerle, yardımcısı Esad Şerefeddin ile birlikte Askerî Tıbbiye'nin Demirkapı'daki bahçesinde iyi bir botanik bahçesi kurmuştur. Bir yandan öğrencilerine botanik öğretmeye çalışırken, öte yandan da başta Prof. Dr. D.Cauvet olmak üzere döneminin önde gelen Fransız botanikçilerinin kitaplarını çevirmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın daha binbaşıyken 1869'da iki cilt olarak yayımlanan *İlm-i Nebatat-ı Tıbbiye* (Tıbbî Bitkiler, Farmokobotanik) adlı kitabı Cauvet, Richard ve Bougnon gibi bazı Fransız botanikçilerinin yapıtlarından kısmen çeviri, kısmen telif yoluyla hazırlanmıştır. Oldukça hacimli olan bu kitabın temel konusu tıbbî bitkilerin sistematiğidir. Birinci bölümde sitoloji, ikinci bölümde organografi ve fizyoloji, üçüncü bölümde sistematik konuları işlenmiştir. Toplam. 1.247 sayfa olup 230 şekil içeren kitap çok ağdalı ve çok fazla Arapça terkipli olarak yazılmış, bitki adları ve terim karşılıkları Latince yerine Fransızca olarak verilmiştir.

Mehmed Ali Paşa'nın Mekteb-i Tıbbiye'de ders kitabı olarak okutulmak üzere Cauvet'den yaptığı çeviri, *Kitabü'l-Nebatat* adıyla 1318 (1902-1903)' de basılmıştır. Toplam 1014 sayfa tutan ve 132 şekil içeren bu kitabın yaklaşık üçte birini kapsayan birinci bölümü genel botanik (morfoloji ve fizyo-

علم نباتات

معارف نظارت جليلهسنك صوك پروغرامنى اساس اتخاذ ايله
عموم مكاتب اعداديهده تدريس ايتديرلمك اوزره ترتيب
ايدلمشدر

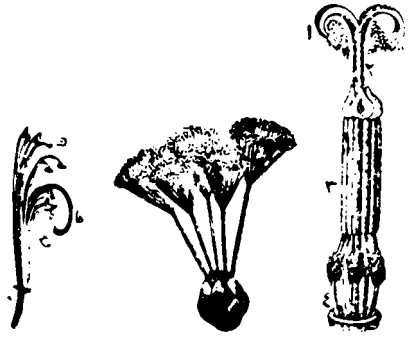
مؤلفى
دار الفنون عثمانى طبيعيات شعبهسى وطب فاكولتهسى
علم نباتات معلمى
دوقتور اسعد شرف الدين

طبع اول

صاحب وناشرى
عموم مكاتب ملكيه وعسكريهٔ عثمانيه كتابجيسى
قره بت

استانبول ـ قره بت مطبعهسى
١٣٢٨

İLM-İ NEBATAT: Esad Şerefeddin Köprülü'nün 1912'de yayımlanmış olan bu kitabında yazar "Darülfünun-ı Osmanî Tabiiyât Şubesi ve Tıb Fakültesi ilm-i nebatat muallimi Dr. Esad Şerefeddin" diye sunulmaktadır. Solda kitabın kapağı ile aşağıda içinden şekiller görülmektedir.

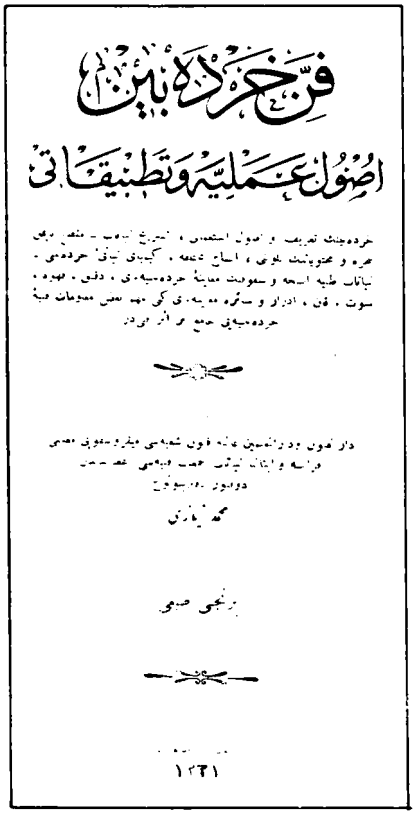

İLK BOTANİKÇİ: İlk Türk botanikçilerinden olan Esad Şerefeddin Köprülü (1864-1943) 1905'te ilm-i nebatat muallim muavinliğine atandı. Hocası Mehmed Ali Paşa ile birlikte önce Ahırkapı'da, daha sonra da Haydarpaşa'da birer botanik bahçesi kurdu. Eserleri arasında Nebatat-ı Saydelaniye ile İlm-i Nebatat bulunmaktadır. Esad Şerefeddin bitkilerin Türkçe adlarının derlenmesini de sağlamıştır.

loji) ikinci bölümü de bitki sistematiği konularına ayrılmıştır. Kitap tıp ve eczacılık öğrencileri yanında Darülfünun Tıbbiye Şubesi öğrencilerine de yararlı olacak biçimde düzenlenmiştir.

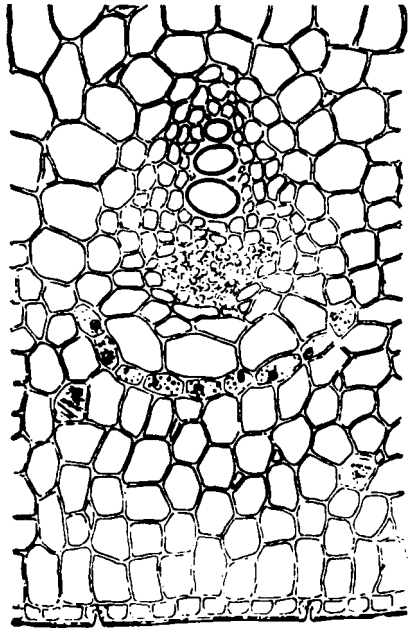
Mehmed Ali Paşa'nın gene Cauvet'-

فن خرده بين

اصول عمليه وتطبيقاتى

١٣٢١

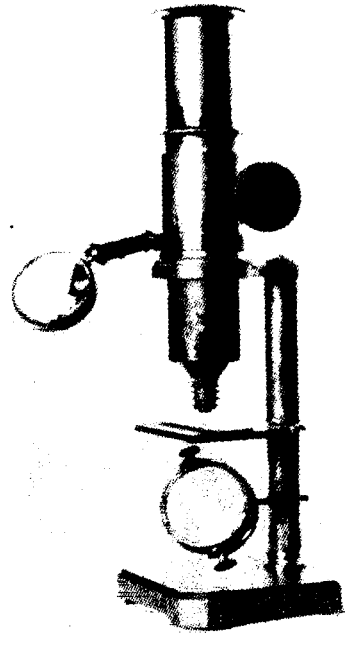

den çevirdiği ve 1313 (1897-1898)'te basılmış toplam 481 sayfalık ve 137 şekil içeren *İlm-i Nebatat* adlı bir ders kitabı daha vardır.

Botaniğin tarıma uygulanmasıyla da ilgilenen Mehmed Ali Paşa, meyve ağaçlarının çoğaltılması ve iyileştirilmesi konularında da çeşitli risaleler yayımlamıştır.

Mehmed Ali Paşa'nın yanında yetişen Esad Şerefeddin (Köprülü) 1866-1943) muallim muavinliği sırasında hocası ile birlikte önce Demirkapı'da, ardından Haydarpaşa'da Tıbbiye'nin yanında iki botanik bahçesi kurmuş; daha sonra muallimliği sırasında yabancı ülkelerden getirdiği çeşitli bitkilerle bahçeyi zenginleştirmeye çalışmıştır. Tıbbiye'deki görevine ek olarak Darülfünun Fen Fakültesi nebatat müderrisliği de kendisine verilince Zeynep Hanım Konağı'nda bir botanik bahçesi daha kurmuşsa da, bu bahçe yerin uyumsuzluğu nedeniyle gelişememiştir. Çalışkanlığıyla tanınan Esad Şerefeddin,

FENN-İ HURDEBÎN (MİKROSKOP TEKNİĞİ): *Darülfünun hocalarından Dr. Mehmed Niyazi'nin 1915'te yayımladığı bu kitapta mikroskop ve mikroskop tekniği hakkında ayrıntılı bilgiler verilmekte ve bitki anatomisi anlatılmaktadır. Resimde kitabın kapağı ile döneme göre oldukça özenli ve renkli basılmış şekillerden bir sayfa görülmektedir. Aşağıda ise o yıllarda kullanılan mikroskoplardan birinin resmi.*

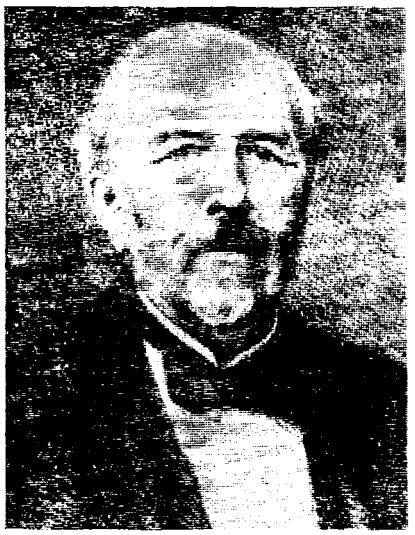
bütün olanaksızlıklara karşın öğrenmek ve öğretmek için büyük çaba harcamıştır.

Esad Şerefeddin'in yapıtları arasında basılmış olanları oldukça azdır. Çoğu taşbasması ile çoğaltılmış, bazıları da olanaksızlıklar nedeniyle birkaç forma basıldıktan sonra yarım kalmıştır. Önemli yapıtlarından biri, 1912'de yayımladığı *Nebatat-ı Saydelaniye* (Tıbbî Bitkiler) adındaki kitabıdır. Kitapta özellikle eczacılık yönünden önemli olan bitkiler konusunda oldukça geniş bilgi verilmiştir. Toplam 704 sayfa tutan ve 130 şekil içeren yapıtın başlıca özelliği, genel botaniğe ilişkin konular anlatılmaksızın, doğrudan tıbbî bitkilerin sistematiğine geçilmiş olmasıdır. İncelenen bitkilerin önce morfolojik ve anotomik özellikleri anlatılmış, bunun ardından eczacılıkta yararlanılan organları, içerdikleri etken maddeler ve kullanılış amaçları konusunda oldukça doyurucu bilgi verilmiştir. O dönemlerde yayımlanan kitapların büyük bir çoğunluğunda bitki adları Arapça, Fransızca gibi yabancı dillerdeki adların çevirisi biçiminde kullanılmış veya çoğu kez doğrudan Fransızcaları verilmiştir. Esad Şerefeddin ise bitkilerin yerli adlarının derlenmesine önem vermiş ve bunları kitabında belirtmiştir.

Bunun dışında, gerek Darülfünun Tabiiye Şubesi öğrencilerine, gerek tıp öğrencilerine verdiği derslere ilişkin, bazıları taşbasması olarak çoğaltılmış çeşitli yapıtları vardır. Bunlar arasında, *Mebadi-i Nebatat* (Botaniğe Başlangıç, İstanbul, 1902; 1 cilt), *Nebatat Dersleri* (İstanbul, 1904; 2 cilt; taşbasması), *İlm-i Nebatat* (İstanbul, 1912; 1 cilt), *Nebatat (Anatomi ve Fisiologi)* (İstanbul, 1924; taşbasması; yarım kalmış), *İlkahı Hafî Nebatlar* (İstanbul, 1925; 2 cilt; taşbasması) ve basılmaları yarım kalmış *Histologi, Mikroskopi Tekniği* ve *Parasit Kriptogamlar* adlı kitaplar sayılabilir.

Görüldüğü gibi, Esad Şerefeddin, doğrudan çeviri yerine derleme ve telif yoluna gitmiş ve çok sayıda yapıt ortaya koymuştur. Daha öncekilerin pek ilgilenmediği bir konu olan bitkilerin Türkçe adlarının derlenmesiyle uğraşmış, iyi bir sistematikçi olarak ülkemiz ve özellikle İstanbul florasına ilişkin inceleme ve araştırmalarda bulunmuştur. Ancak bunlar basılmamış müsveddeler biçiminde kalmıştır.

Eczacı ve Dişçi mektepleri nebatat (botanik) muallimi Şerafeddin Tevfik

İKİ BOTANİKÇİ: *Türkiye ve Ortadoğu florası üzerine çalışmalar yapmış olan bu iki botanikçiden Edmond Boissier 5 ciltlik Flora Orientalis (Doğu Florası) adlı eserinde bu ülkelerdeki bitkilerin yüzde doksanına yer vermiştir. Boissier'den sonra Joseph Bornmüller de yapmış olduğu çalışmalarla Türkiye florasının aydınlatılmasına katkılarda bulunmuştur.*

(Tertemiz) de (1879-1957) Kadırga'daki Eczacı Mektebi'nin arkasında bir tıbbî bitkiler bahçesi, tropikal bitkilerin korunması için serler ve botanik öğretiminin uygulama çalışmaları için daha önce aynı binada bulunan Tıbbiye'den boşalan anatomi binasında bir botanik laboratuvarı kurmuştur. Avrupa'dan getirilmiş ders malzemesi ve on kadar mikroskop yardımıyla burada öğrencilere botanik laboratuvarı yaptırmıştır. Başlıca yapıtı, 1910'da basılmış olan *İlm-i Nebabat-ı Tıbbî'den Mebhas-ı Tasnif-i Nebatat* (Tıbbî Bitkiler Biliminden Bitkilerin Sınıflandırılması Konusu) adlı ders kitabıdır.

Mehmed Niyazi'nin 1915'te İstanbul'da basılan *Fenn-i Hurdebîn. Usûl-i Ameliye ve Tatbikatı* (Mikroskop Tekniği. Kullanma Yöntemi ve Uygulaması) adlı kitabı konusu ve basım tekniği açısından ilgi çekicidir. Yazar kitabın kapağında kendisini "Darülfünun ve Darülmuallimîn-i Âliye Fünûn Şubesi mikroskobi muallimi, Fransa ve İtalya Nebatat Cemiyet-i Fenniyesi azasından doktor bakteriyolog Mehmed Niyazi" olarak tanıtmaktadır. Kitapta önce ayrıntılı bir biçimde mikroskop ve mikroskop tekniği konusunda ayrıntılı bilgi verildikten sonra, bitki anatomisi ve bitkisel drogların anatomik yapıları incelenmektedir. Toplam IV + 526 sayfalık yapıtın ilginçliği, bitki anatomisi konusunda günümüz için bile doyurucu sayılabilecek bilgiler vermesi yanında çok iyi çizilmiş ve renkli olarak çok net basılmış anatomiye ilişkin çok sayıda levha içermesidir. Drogların mikroskopik yapılarına ilişkin bu renkli levhalar günümüzde basılan kitaplarda bile ender rastlanır bir niteliktedir. Bitkisel droglara ek olarak un, kahve, süt, kan ve idrar gibi maddelerin mikroskopik incelenmesi de anlatılmıştır. Bitki adları Latince yerine Fransızca olarak verilmiştir.

Botanik Bahçeleri

Türkiye'de ilk botanik bahçesi 1838'de Galatasaray'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane'de Dr. C. A. Bernard tarafından kurulmuştur. Bernard bu bahçe için Sklak adında bir bahçıvan da getirtmiş ve bu nebatat bahçesinin müdürlüğünü aynı zamanda okulun Doğa Tarihi Müzesi'nin müdürü olan W. Noë yapmıştır. 1849'da çıkan yangın üzerine Tıbbiye Halıcıoğlu'na taşınmış, bu arada bahçe de harabolmuştur.

Dr. Bernard'dan sonra onun botanik kitabını temel alarak botanik dersini okutan ve hekimbaşılık da yapmış olan Salih Efendi, Anadoluhisarı'ndaki çiftliğinin ve yalısının bahçesinde özellikle nadir bitkileri yetiştirdiği bir sera kurmuştur. Ancak ölümünden sonra bahçe dağılmıştır.

Üçüncü botanik bahçesi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane Demirkapı'da iken, Mehmed Ali Paşa'nın gayretiyle okulun bahçesinde kurulmuştur. 1909'da askerî ve sivil Tıbbiyeler birleşerek Tıp Fakültesi halini alınca Dr. Esad Şerefeddin Bey tarafından dördüncü botanik bahçesi Haydarpaşa'da kurulmuştur. Esad Şerefeddin Bey bahçenin gelişmesi konusunda büyük bir çaba harçamış, ender bitkileri sağlayarak bunları sobayla ısıtılan seralarda ve bahçede yetiştirmiştir. Bu botanik bahçesi özellikle 1914-1933 yılları arasında ün kazanmıştır. 1933 üniversite reformunda Tıp Fakültesi İstanbul tarafına taşınıp botanik dersi de Fen Fakültesi'ne aktarılınca bu bahçe de dağılmış, buna karşılık Fen Fakültesi tarafından Süleymaniye'de yeni bir botanik bahçesi kurulmuştur.

Türkiye Florasına İlişkin Çalışmalar

Anadolu ile Ortadoğu bölgesi zengin bitki örtüsü ve bu bitki örtüsünün içerdiği ilginç bitki türleri nedeniyle birçok botanikçinin ilgisini çekmiştir. Bu alanda en kapsamlı ve temel araştırma, İs-

BİR UZMAN: *Özellikle İstanbul florası üzerinde çalışan ve bu konuda çok zengin bir herbaryum oluşturan Ermeni asıllı George Vincent Aznavour (1861-1920) botaniğin yanısıra astronomi ve müzikle de uğraşmıştır. Amatör bir ruhla, tüm İstanbul'un çevresini dolaşarak hazırlamış olduğu "İstanbul Florası" sistematiği ile bugün bile değerini korumaktadır.*

veçli botanikçi Edmond Boissier (1810-1885) tarafından 1867-1885 arasında yayımlanmış olan beş ciltlik *Flora Orientalis* (Doğu Florası)'dir. Resimsiz ve Latince olan bu yapıt Doğu florasına ilişkin bitkilerin yüzde doksanına yakın bir bölümünü içermektedir. Bu yapıta zamanla ekler yapılması gerekmiş, 1888'de Buser tarafından bir *Supplementum* (Ek) yayımlanmıştır. 20. yy başlarında Joseph Bornmüller Kuzey Anadolu, Hendel-Mazzetti Kuzey ve Güneydoğu Anadolu, Nabelek Güneydoğu Anadolu florası üzerinde incelemeler yapmışlar ve bulgularını yayımlamışlardır. Türkiye bitkilerini kapsayan zengin herbaryumlar (bitki koleksiyonları) oluşturulmuştur. Bunların başlıcaları, İsviçre'nin Cenevre kentindeki Boissier Herbaryumu, Avusturya'nın Viyana kentindeki Doğa Tarihi Müzesi Herbaryumu *(Herbar des Naturhistorischen Museums),* İngiltere'nin Kew kentindeki Kew Herbaryumu, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin Dahlem kentindeki Botanik Müzesi Herbaryumu *(Herbar des Botanischen Museums)* ve Weimar kentindeki Haussknecht Herbaryumu'dur.

Anadolu florası üzerinde çalışanlardan biri de Katolik Ermeni Georges Vincent Aznavour (1861-1920)'dur. Aznavour 1885'ten sonra düzenli olarak İstanbul çevresinde yaptığı gezilerde bitki örnekleri toplamaya başlamış, kısa sürede zengin bir herbaryum ile bir botanik kitaplığı kurmuştur. Amatör olarak başlamış olmasına karşın bazı yabancı botanikçilerin de yardımıyla özellikle İstanbul florası konusunda uzman bir botanikçi olmuştur.

Çalışmalarını İstanbul dışında Konya, Merzifon, Rize, Van ve Ağrı Dağı çevresiyle Ege Denizi'ndeki Sira Adası'nda da sürdürmüş, bulgularını 1897-1918 yılları arasında 19 bilimsel makale biçiminde Fransa, Macaristan, İsviçre ve Almanya'da çıkan botanik dergilerinde Fransızca olarak yayımlamıştır. Saptayıp bilime kazandırdığı 93 bitki vardır. Bunlar arasında 44 yeni tür, 4 yeni alttür, 37 yeni varyete ve 8 yeni altvaryete bulunmaktadır. 44 yeni türün 22'si İstanbul florasına, 9'u Van, 6'sı Ağrı Dağı, 4'ü Konya, birer tanesi Derindeh ve Merzifon dolaylarına, biri de Sira Adası'na ilişkindir. Yeni saptadığı bitkilerin birçoğuna, çalışmalarına destek olan İstanbul'daki ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki meslektaşlarının adını vermiştir. □

Fizik

15. yy'da Fatih Medreseleri'nde ulûm-ı tabiiye (doğal bilimler) adıyla bir ders okutulduğu bilinmektedir. Fiziği de kapsaması sözkonusu olan bu dersin Aristoteles ve izleyicilerinin yazdıklarının şerh ve açıklamasını aşmadığı kuşkusuzdur. Mercekle ateş yakma veya sürtülmüş kehribarların kâğıt parçalarını çekmesi gibi konuların şeytanî işler sayılması, doğal bilimlerini medreselerin ilgi alanı dışında tutmuştur.

18. yy'ın ilk yarısında, H.1141 (1729) yılında matbaanın kurulmasından sonra ilk basılan kitaplar arasında *Füyuzat-ı Mıknatısiye* (Mıknatıslığın yararları) adlı bir kitapla karşılaşıyoruz. Matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika tarafından özetlenerek çevrilen ve H.1144 (1731/1732) yılında basılan 24 sayfalık bu kitapta rüzgâr gülü ile inklinasyon pusulası anlatılmaktadır. Pusulanın bulunuşundan ve bunun Çinlilerce daha önceden bilindiğine ilişkin öykülerden söz edildikten sonra mıknatısın özellikleri üzerinde durulur. Mıknatıslığın pusulayla olan ilişkisini kısaca anlatan yapıta iki tür pusula ibresini gösteren resimler de eklenmiştir.

Mühendishanede Fizik

18. yy'ın ortalarından sonra açılmaya çalışılan askerî teknik okullarda ve H.1210 (1795) yılında yeniden düzenlenen Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da fizik dersinin bulunmadığı görülür. Yeniden düzenlemeyi yapan 1795 kanunnâmesinde öğrencilere hikmet (fizik) dersini okutulacağının belirtilmesine ve III. Selim tarafından okul kitaplığına ulûm-ı hikemiye'ye ilişkin kitaplar hediye edilmesine karşın programda fizik dersi bulunmamaktadır. Bu okullarda genel anlamda fizik dersleri yerine fiziğin uygulamaya yönelik bir dalı olan mekanik derslerinin okutulmuş olması mantıksaldır. Mühendishane başhocası İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye*'sinin üçüncü ve dördüncü ciltlerinde de mekaniğe ilişkin konular işlenmektedir.

Harbiyede Fizik

Namık Paşa'nın girişimiyle H.1250 (1834) yılında Mekteb-i Fünun-ı Harbiye kurulduğu zaman hikmet (fizik) ve kimya aletlerinin sağlanması kararlaştırılmış, H.1257 (1841) yılında Harbiye Mektebi Nâzırlığı'na getirilen Emin Paşa fizik ve kimya aletlerini getirtmiştir. Bundan sonra H.1263 (1847) yılına doğru ilm-i hikmet-i tabiiye (fizik) dersi Kimyager Derviş Paşa tarafından okutulmuştur. Harbiye Mektebi'nde birinci sınıfta ve dört yıl süreli baytar sınıflarının birinci ve ikinci sınıflarında fizik dersi vardır. Öğrencilere laboratuvar uygulaması yaptırıldığına ilişkin bir bilgimiz olmamakla birlikte, H. 1284 (1867) yılının Erkân-ı Harbiye birinci yıl ders programlarında hikmet-i tabiiye tatbikatına (fizik uygulaması) rastlanmaktadır.

DERVİŞ PAŞA (1817-1878): Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da okuduktan sonra Avrupa'ya eğitime gönderilen Derviş Paşa dönüşte Harbiye'de fizik ve kimya hocalığında bulundu. Askerî Mektepler Nazırlığı ile Şura-yı Devlet üyeliği de yapan Derviş Paşa, ilk kez Darülfünun'da fizik ve kimya okutmuştur. Usul-i Hikmet-i Tabiiye ve Kimya adlı eserleri vardır.

Tıbbiyede Fizik

Tıbhane adıyla H.1242 (1827) yılında kurulan ve öğrenim süresi dört yıl olan okulun ilk sınıfında okutulan dersler arasında "hikmet" de bulunmaktadır. 1838'de okulun yeniden düzenlenmesi sırasında Hekimbaşı Ahmet Necip Efendi'nin fizik ve kimya alet ve takımlarının korunması için bir hazine yapılmasına gerek göstermiş olması, bunların daha önceden de bulunduğunun kanıtıdır. Yeniden düzenlenen ve

öğrenim süresi altı yıla çıkarılan Tıbbiye'nin üçüncü sınıfında bulunan hikmet dersi Derviş Paşa tarafından okutulmuştur.

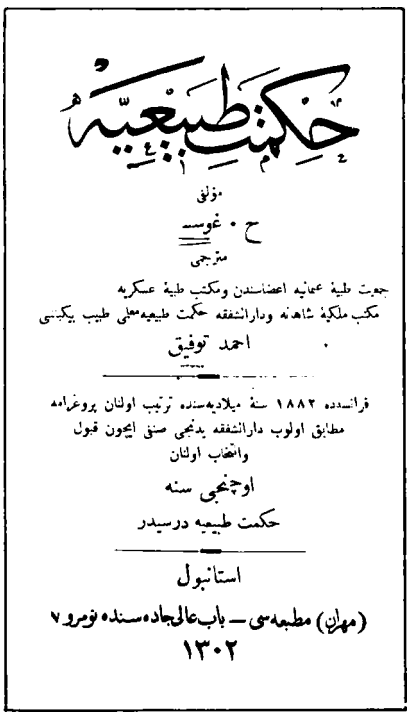
Tıbbiye'de çeşitli dönemlerde fizik okutan hocalar Kimyager Derviş Paşa, Valasidi Efendi, Antranik Kırkciyan Bey (Paşa) ve onun 1308 (1890/1891) yılında ölümü üzerine yerine geçen yardımcısı Kolağası İsmail Ali Bey'dir. Antranik Paşa, Ganot'un *Traité élémentaire de Physique* adlı kitabını 14. baskısından Türkçeye çevirmiş ve bu çeviri H.1293 (1876) yılında *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* adıyla basılmıştır.

Darülfünunda Fizik

1863'te öğretime açılan birinci Darülfünun'da ilk ders Derviş Paşa tarafından fizik konusunda ve elektrik üzerine verilmiştir. Daha sonra Derviş Paşa konferans biçimindeki bu derslerini H.1281 (1864/1865) yılında *Usûl-ı Hikmet-i Tabiiye* adıyla iki cilt olarak bastırmıştır. 1869 yılında gene serbest derslerle açılan ikinci Darülfünun'da Hoca Tahsin Efendi "Hararetle hareketin teadül-i kimyeviyesi" konusunda bir konferans vermiş ve daha sonra Hikmet-i Tabiiye (fizik) dersleri Aziz Efendi tarafından okutulmuştur.

Mülkiye Mektebi binasının bir köşesinde 1900 yılında açılan dördüncü Darülfünun'da dersler uygulama ve laboratuvar olmaksızın yürütülmüştür. II. Meşrutiyet'in ardından 1909'da Vezneciler'deki Zeynep Hanım Konağı'na taşınan Darülfünun'un ders cetvelleri yeniden düzenlenmiş, çeşitli dillerden kitaplar, örnekler ve aletler sağlanmıştır. 1908'den sonra Fen Şubesi Ulûm-ı Riyaziye kısmında Hikmet (fizik), Hikmet-i Riyaziye (matematik-fizik) ve Mihanik (mekanik) dersleri ile Ulûm-ı Tabiiye Kısmı'nda iki ayrı yıl süreli Tecrübî Hikmet (denel fizik) dersleri okutulmaya başlanmıştır. Bu derslerin bir bölümü 1913-1917 yılları arasında Darülfünun Müdürlüğü de yapmış olan Salih Zeki Bey (1864-1921) tarafından verilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan getirtilen öğretim üyeleri arasında matematik ve fizik dalında uzman kimse yoktur. Fizik profesörü olarak 1918'de Almanya'dan Dr. J. Würschmidt gelmişse de herhangi bir etkinlik gösteremeden Mütarakeden sonra geri dönmüştür.

1919'da yapılan yeni düzenlemeden sonra Fen Medresesi'nde okutulan fizik dersleri Riyazî fizik (matematiksel fizik), Umumî fizik (genel fizik), Tecrübî fizik (denel fizik), Mihanik-i Âdi (mekanik) olarak saptanmıştır.□

حكمت طبيعيه

مؤلفي

ح • غوسه

مترجمي

جمعيت طبيه عثمانيه اعضاسندن ومكتب طبيه عسكريه
مكتب ملكيه شاهانه ودارالشفقه حكمت طبيعيه معلمي طبيب يكباشي

احمد توفيق

فرانسه ده ١٨٨٢ سنه ميلاديه سنده ترتيب اولنان پروغرامه
مطابق اولوب دارالشفقه بدنجي صنف ايچون قبول
واقتباب اولنان

اوچنجي سنه

حكمت طبيعيه درسيدر

استانبول

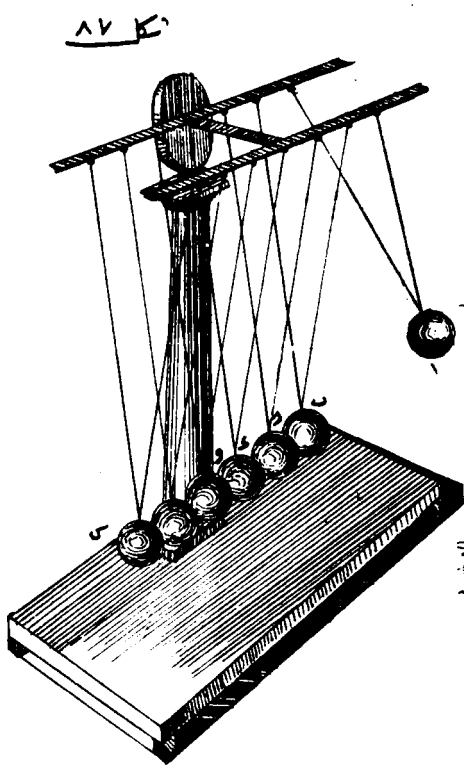
(مهران) مطبعه سي — باب عالي جاده سنده نومرو ٧

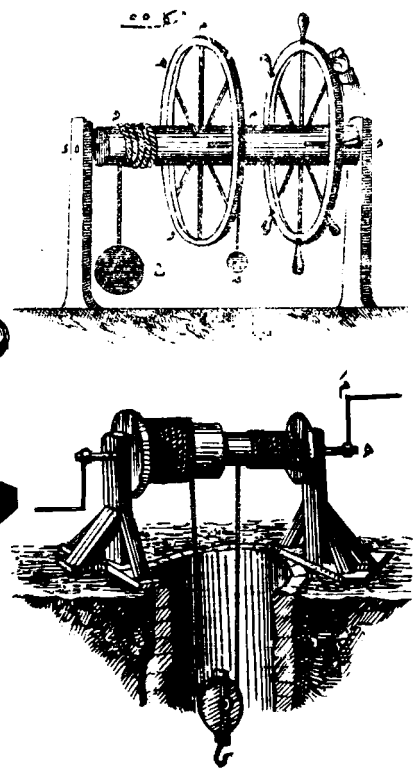
١٣٠٢

HİKMET-İ TABİİYE: *Ders kitabı olarak okutulan Ahmed Tevfik'in bu çevirisi basit fizik kurallarını ve bilgilerini içermektedir. Resimde kitabın kapağı, aşağıda da o dönemde okutulan İlm-i Ceraskal kitabından şekiller görülmektedir.*

İSMAİL ALİ BEY (1866-1913): *Felsefeye olan ilgisinden dolayı Volter İsmail diye anılan İsmail Ali Bey, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de Hikmet-i Tabiiye dersi okutan ve ilk kez röntgen denemeleri yapan hocalardandır. Anlatmış olduğu fizik derslerinin deneyle daha iyi anlaşılması için elektrik makinesini derse götürür ve öğrencilere "dokunmayın fevt olursunuz" dermiş, dokunanlara bir şey olmayınca "fevt oldunuz" diye şaka edermiş.*

Kimya

Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar, Türkiye'de kimyanın geçirdiği gelişim belirli dönemlere ayrılabilir:

1. 18. yy'da, özellikle tıp ve eczacılığa ilişkin bazı kitaplarda -çok geriden izleme biçiminde de olsa- Batı'dan bazı esintilere rastlanmaktadır.

2. 1795-1839 yılları arası, Batı bilimini daha yakından izleyen metalurji ve kimyanın yalnız Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da okutulduğu dönemdir. Bu dönem içinde (1834'te) kimya dersi sınırlı da olsa okutulmaya başlanmıştır.

3. 1839-1900 arasını kapsayan dönemde Tıbbiye'de tıp ve eczacılık öğrencilerine Batı'daki gelişmeleri çok yakından izleyen kimya dersleri okutulmuştur. Bunun yanında, Mühendishane'de, Mekteb-i Harbiye'de kimya derslerinin okutulması sürdürülmüş ve zaman zaman açılan kısa ömürlü darülfünunlarda da kimya dersleri verilmiştir.

4. 1900-1917 arasında Darülfünun'da fen öğretimi kapsamı içinde kimya dersleri gerçek yerini almıştır.

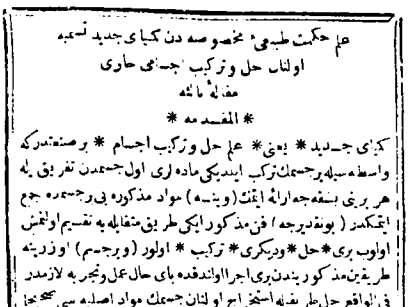
5. 1917'de ilk kez bağımsız kimya öğretimi örgütlenmiş ve "kimyagerlik" diploması verilmeye başlanmıştır.

Kimya, 1917'ye kadar yalnız mühendislik, tıp ve eczacılık gibi meslek dallarında yardımcı bir ders olarak okutulmuştur. Bu süre içinde çağdaş kimya bazı dönemlerde biraz geriden, bazı dönemlerde ise çok yakından izlenmiş, kimya alanında öğrenim görmek üzere Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş veya Avrupa'dan hocalar getirtilmiştir. Sonuç olarak, Cumhuriyet öncesinde Batı bilimini en yakından izleyen temel bilim dallarının başında kimyanın geldiği söylenebilir.

18. yy'da Batı'dan Esintiler

Tıp alanında 18. yy başlarından itibaren Doğu'ya dayanan tıbb-ı kadîm (eski tıp) ile Batı'ya dayanan tıbb-ı cedîd (yeni tıp) ayırımı ortaya çıkmaya başlamıştır. Tıbb-ı cedid ile birlikte kimya da önem kazanmaya başlar. Bu dönemin kimyası, 150 yıllık bir gecikmeyle, Paracelsus'dan (1493-1541) esinlenir. Hekimler genellikle kimya ile ilgilenmekle birlikte bazıları doğrudan kimya ile uğraşmışlardır. Örneğin, Bursalı Derviş Ömer Şifaî (?-1742) kimyaya ilişkin olarak 1702/1703'te *el-Cevherü'l-Ferid fi Tıbbü'l-Cedid* (Yeni Tıpta Eşsiz Bir Cevher) adıyla bir kitap yazmıştır. Kitabın sonuna döneminde kullanılan özellikle damıtma işlerine ilişkin kimya âletlerinin resimleri eklenmiştir. Gene Derviş Ömer'in *Minhacü'ş-Şifaî fi Tıbbü'l-Kimyaî* adlı başka bir kitabı da vardır. Kendisinin bazı kimya deneyleri yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Bursalı Ali Efendi de Paracelsus'un bir kimya kitabını Türkçeye çevirmiştir. Gene bu dönemde Belgradlı Mütercim Osman bin Abdurrahman'ın çevirdiği *İlm-i Marifetü'l-Taktîr* (Damıtma Sanatı) gibi kitaplara da rastlanmaktadır.

1806'da Paris'e gönderilen Abdurrahim Muhib Efendi burada fizik ve kimya laboratuvarlarını gezmiş ve gözlemlerini sefaretnamesinde "Der Tarif-i İlm-i Fizika" başlığı altında anlatmıştır. Muhib Efendi'nin anlattığına göre, *"sebeb-i hayatımız olan havanın içinde havay-i hayatî ve havay-i mematî ve nar olmağla anları ayırub yani havay-i hayatîyi başka ve havay-i mematîyi başka ve asıl havayı dahi başka şişelere vaz idüb bir pirinç tel ucuna şema rabtla asıl hava olan şişe derununa vaz eylediklerinde şule-i şemaa halel gelmiyerek çıkar badehu havay-i mematî olan vaz olundukta derhal müntefi olup sonra havay-i hayatî olan şişeye sokdukları gibi müceddeden şulelenir."* Burada oksijen ve azotun özelliklerine ilişkin denemeler anlatılmaktadır. Havanın bileşimi, fizyolojik etkileri ve hava basıncının varlığı konusundaki deneyleri aktaran Muhib Efendi kuşkusuz bu tür kavram ve deneyler konusunda bilgi aktaran ilk kişidir. Muhib Efendi kimyaya ilişkin olarak *"ulûm-i mezkûreden kimika ilmi deyu yad ve itibar iderler ve lafz-i mezkûr galiba kimyadan galat olmak gerekdir bu ilmi tahsilden murad bakırı altun ve gümüş ve şişeyi yakut itmek manasına olmayub cemi eşya ve eşcar ve ahcar ve maâdinin tefrik ve temyizi maddesidir"* dedikten sonra her şeyin topraktan oluştuğu inancı doğrultusunda çeşitli açıklamalara girişir. Bununla birlikte kimyanın amaç ve yöntemini doğru olarak kavramıştır. Sefaretnamenin basılmamış olması bu gözlemlerin yayılmasının sınırlı kalmasına neden olmuştur.

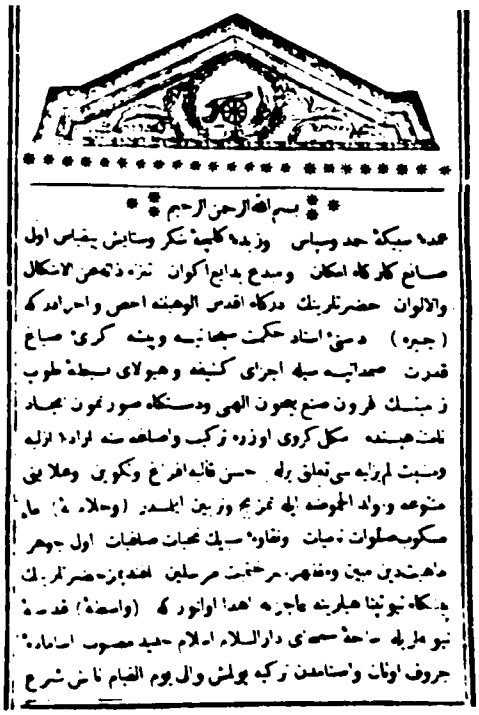

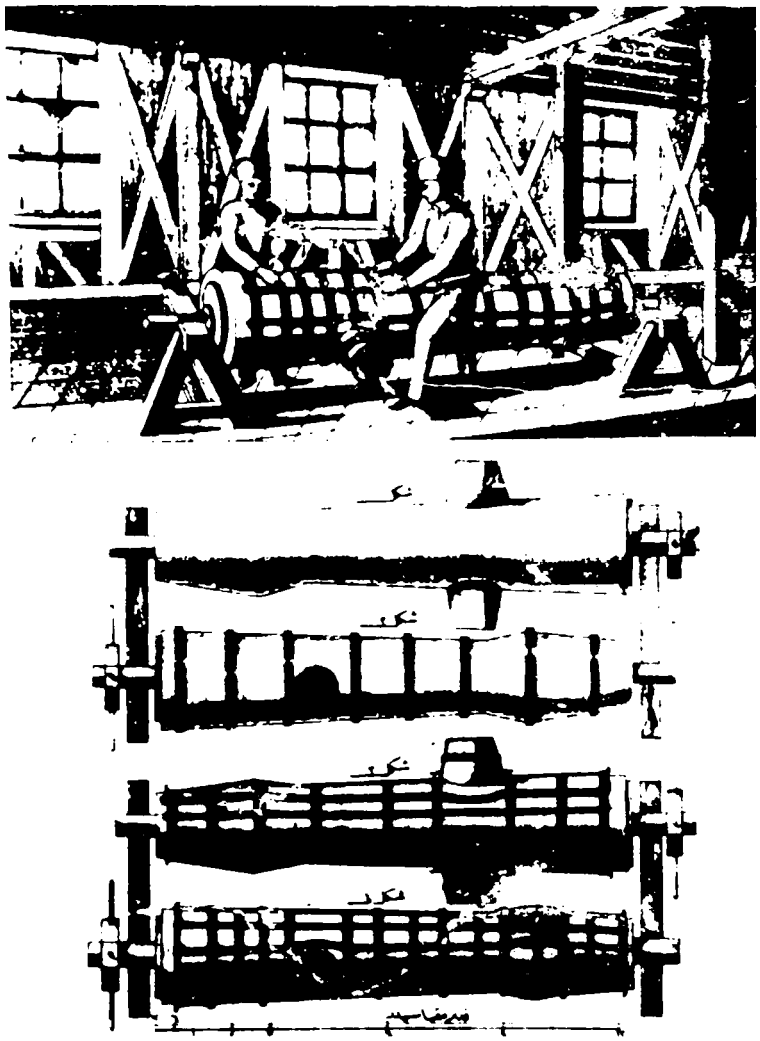
MECMUA-İ ULÛM-I RİYAZİYE'DE KİMYA: Hoca İshak Efendi'nin bu kitabı Osmanlı bilim hayatında doğrudan kimyadan sözeden ilk eserdir. Kitabın kimyaya ayrılan bölümünde elementler, oksitler, yanma olayları, bitkisel ve hayvansal maddelerin analizi ile tuzların oluşumu açıklanmaktadır. Resimde Hoca İshak Efendi'nin kitabının kimya ile ilgili bölümünden bir sayfa görülmektedir.

Mühendishane'de Kimya

Teknik öğretim alanında 18. yy'daki çeşitli başarısız girişimlerden sonra ilk sürekli kurum, 1773'te açılan Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn'dur. Bunu 1795'te Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn izlemiştir. Bu okulların programlarında kimyaya ilişkin herhangi bir derse rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, 1830'dan önce Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da özellikle metalurjiye ilişkin bazı derslerin okutulmuş olduğu düşünülebilir.

Mühendishaneleri düzenleyen III. Selim'in 1795 tarihli fermanı ile savaş sanayiinin teknik denetimi Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'a verilmiş ve top dökümü yapan Hasköy Dökümhanesi dökümcübaşılığı ile Tophane-i Âmire dökümcübaşılığı bu kuruluşa bağlanmıştır. Bunun sonucunda, 1795-1834 arasında doğrudan kimya dersleri okutulmamakla birlikte kimyaya dayanan metalurji alanında pratik bazı bilgiler sınırlı da olsa verilmiştir. III. Selim dönemine (1789-1808) ilişkin olan *Dökümcülük Sanatı* adlı yazma

HOCA İSHAK EFENDİ VE USÛL-İ İSÂGA: Hoca İshak Efendi'nin top dökümcülüğüne ilişkin Usûl-i İsâga adlı kitabı metalurji alanında ilk önemli eserlerden biridir. Kitap mühendishane ile savaş sanayiinin ilişkisini göstermesi bakımından ilginçtir. Yukarda kitabın ilk sayfası ile top dökümcülüğüne ilişkin şekiller görülmektedir.

eser bunun bir kanıtıdır. Kitapta top dökümhanesi, fırınların ve top kalıplarının yapımı, gerekli madenlerin eritilmesi gibi konulardan söz edilmektedir.

Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye

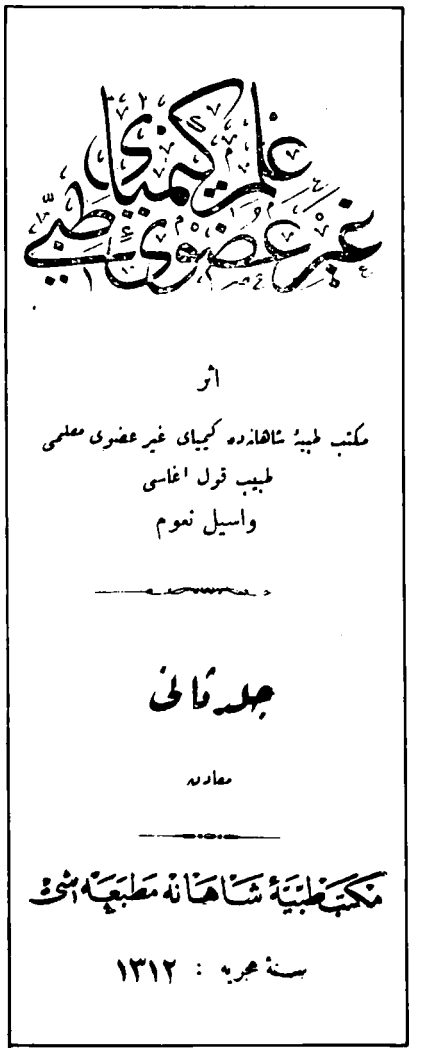
Doğrudan doğruya kimyadan söz eden ilk kitap, Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'un ikinci başhocası olan Hoca İshak Efendi'nin (1774?-1834) dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-ı Riyâziye* adlı yapıtıdır. Bu kitabın 1834'te basılan dördüncü cildinin üçüncü ve son makalesi kimyaya ilişkin olup *"İlm-i hikmet-i tabiî-i mahsusadan kimya-i cedid tesmiye olunan ilm-i hall ü terkib-i ecsamı hâvi makâle-i sâlise"* (özel doğa bilimlerinden yeni kimya olarak adlandırılan, cisimlerin analizini ve sentezini içeren üçüncü makale) adını taşır. Burada kimyanın adının başına "cedid" (yeni) sıfatının eklenmiş olması, bunun eskilerin kimyası ile bir ilgisinin bulunmadığını vurgulamak amacıyladır. İshak Efendi, kimyayı analiz ve sentez ile uğraşan bir ilim, bir sanat ve bir fen olarak tanımlamaktadır: *"Kimya-i cedid, yani ilm-i hall ve terkib-i ecsam, bir san'attır ki, vasıtasıyle bir cismin terekküp eylediği maddeleri ol cisimden tefrik ile her birini başkaca irae etmek ve yine mevadd-ı mezkûreyi bir cisimde cemetmektir."* Böyle bir kimya tanım ve anlayışı Batı'da gelişmekte olan kimya biliminin kapsamına uymamakla birlikte Mühendishane'nin uygulamaya yönelik amacına ve askerî amaçlara uygundur.

Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye'nin 500 sayfa dolayındaki dördüncü cildinin kimyaya ayrılan bölümü 25 sayfadır. Makale bir giriş ve beş bölümden oluşur. Bu bölümlerde sırasıyla elementler, oksitler, yanma olayları, bitkisel ve hayvansal maddelerin analizi ile tuzların oluşumu ve bulunması açıklanır. İshak Efendi, eskilerin elementleri ateş, toprak, hava ve su olmak üzere dört taneyle sınırlamış olduklarını ve bileşik cisimlerin bu dört elementten oluştuklarını söylediklerini belirtir. Bunun ardından, *"işbu fennin müteahîrîni* (son dönem bilginleri) *kâffe-i ecsam-ı basiteye* (basit cisimlerin bütününe) *yani eczai gayri mütecaniseye* (homojen olmayan parçacıklara) *taksim olunamayan ecsa*ma (cisimlere) *anâsır* (unsurlar = elementler) *tesmiye etmişlerdir. Bunlara göre su, hava, toprak, ecsam-ı mürekkebeden* (bileşik cisimlerden) *olup..."* diyerek dört element kuramının yerine modern element tanımını getirir. Elementleri Lavoisier'in sınıflandırmasına uygun olarak dört gruba ayırır ve bu konudaki düşünceleri bütünüyle A. L.

Lavoisier'in (1743-1794) görüşlerine uymaktadır.

Terimler konusundaki tutumu ilginçtir. Genellikle Batı dillerindeki terimleri almak yerine Türkçede (daha doğrusu Osmanlıcada) kullanılan karşılıkları yeğler veya yeni terimler türetir. Örneğin sıvı karşılığı olarak akışkan anlamına gelen "seyyâl", basınç karşılığı olarak "basma" sözcüğünü kullanır. Bitkisel kaynaklı asitleri adlandırırken bunları L. N. Vanquelin (1763-1829) gibi elde edildikleri bitkiye göre, örneğin hamız-ı limonî (sitrik asit), hamız-ı tüfahî (malik asit), hamız-ı kâfurî (kamforik asit), hamız-ı mazı (gallik asit) olarak adlandırır. Buna karşılık, Hekimbaşı Behçet Efendi'nin (1774-1834) 18. yy sonunda İtalyancadan çevirdiği yazma bir fizyoloji kitabında "gaz" terimini kullanmasına karşılık İshak Efendi, gaz yerine Avrupa'da daha önceleri örneğin J. Priestley (1733-1804) ve C.W. Scheele (1742-1786) tarafından kullanılan hava terimini yeğlemekte ve zaman zaman buhar veya dûhân (duman) terimlerini de kullanmaktadır. Oksijen için, Avrupa'da eski kimya terimi olan "air vital" karşılığı "hava-i hayatî" terimi ile birlikte, Lavoisier'den esinlenen "müvellidü'l-humuza" terimini de kullanır. Azot yerine de ölüme yol açan anlamına gelen "hava-i mematî" sözünü kullanır. Azot teriminin kullanılması Kimyager Derviş Paşa ile birlikte başlar. Hava-i hayatî ve hava-i mematî terimleri Muhib Efendi'nin kullandıkları ile aynıdır.

Sonuç olarak, Hoca İshak Efendi'nin bu kitabı Türkiye'de modern kimyaya ilişkin ilk basılı metindir. Bununla birlikte, yazıda hiçbir formül ve denklem kullanılmamıştır. Formül ve denklemler ilk kez Derviş Paşa tarafından kullanılacaktır.

Önemli Kimya Kitapları

Kimya tarihimiz açısından önemli bir kitap da Bostanîzade Mustafa Bey'in 1850'de İstanbul'da basılmış olan *Alât-ı Kimyeviye Risalesi*'dir. Hoca İshak Efendi'nin yetiştirdiği öğrencilerden olan Mustafa Bey, 1857-1861 yılları arasında Mühendishane'de fizik, kimya ve cebir dersleri okutmuş, miralay rütbesinde ve Tophane Meclisi'nde üye iken ölmüştür. Fransızcadan çevrildiği anlaşılan bu risale bir laboratuvar el-kitabı niteliğindedir. Kimya laboratuvarlarında kullanılan 21 âlet ve cihazın resimleri verilmiş, tanımları yapılmıştır. 1850'de Mühendishane'de bir kimya laboratuvarının bulunduğunu gösteren bu risale, öğrencilerin âletleri tanımaları ve deneylerde kullanmaları amacıyla hazırlanmıştır.

Mühendishane Nâzırı Bekir Paşa'nın okulun geliştirilmesi için 1847'de yaptığı girişimler sonucunda bir kimyahane yapımına karar verilerek bu iş bir buçuk yıl içinde bitirilmiştir.

Türkçe olarak basılan ilk kimya kitabının yazarı Derviş Mehmed Emin Paşa'dır (1817-1878). Kimya ve fizik öğretiminin yaygınlaşmasında büyük bir yeri olan Derviş Paşa'nın toplam 414 sayfa tutarındaki *Usûl-i Kimya* adlı bu kitabı 1848'de İstanbul'da basılmıştır. Kitap iki cilt olarak tasarlanmış, fakat sadece birinci cildi yayımlanmıştır. Genel bilgiler ve adlandırma konularını işleyen uzunca bir girişten sonra, birinci bölümde ametaller kimyası anlatılmaktadır. Kitabın sonuna şekilleri içeren dört levha eklenmiştir. Yayımlanmayan ikinci cildin değişik tuzlar ve özellikleri ile bitkisel ve hayvansal kökenli organik maddeleri kapsamasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

VASİL NAUM VE İLM-İ KİMYA-YI GAYR-I UZVİ-İ TIBBİ: Tıbbiye'de kimya dersleri veren Kalya Bey'in ayrılmasından sonra yerine atanan Halepli Vasil Naum (1855-1913) hocası A. Calleja'nın iki ciltlik kitabını bu adla Türkçe'ye çevirmiştir. Yukarda Darülfünun'da hocalık yapan Vasil Naum ile kitabın kapağı ve içinde yer alan Mendelyef'in tablosu (karşı sayfada) görülmektedir.

Derviş Paşa terimlerin olanak oranında Türkçeye çevrilmesinden yanadır. Çevirinin olanaksız olduğu durumlarda terimlerin aynen korunması gerektiğini savunur. Element adlarında çeviriye başvurmamış ve tuzların Türkçe adlandırılmasına ilişkin temel kuralları koymuştur.

Derviş Paşa'nın *Usûl-i Kimya*'sı Kırımlı Aziz Bey'in *Kimya-i Tıbbî* adlı kitabının 1868'de basılışına kadar yirmi yıl süreyle tek kimya kitabı olma niteliğini korumuş ve bütün okullarda temel ders kitabı olarak okutulmuştur. Türkçe kimya terimlerinin yerleşmesine ve gelişmesine bu kitabın büyük katkısı olmuştur. Kimya denklemlerine ilk kez bu kitapta rastlanır. Derviş Paşa kimyasal sembollerin yazımında Latin harflerinin daha kullanışlı olduğunu savunur. Bununla birlikte, 19. yy sonuna doğru kimyasal sembol ve denklemlerin yazımında Arap harflerine dönülmüştür. Kimyasal sembollerin yazımın-

(مندلیف نام کیماکرك اصولی اوزره اجسام بسیطهنك تقسیمی)

	برنجی زمره	ایکنجی زمره	اوچنجی زمره	دردنجی زمره	بشنجی زمره	التنجی زمره	یدنجی زمره	سکزنجی زمره
برنجی صره	مولدالماء ۱							
ایکنجی صره	لیتیوم ۷	غلوسینیوم ۹۰٤	بور ۱۱	قاربون ۱۲	آزوت ۱٤	مولدالحموضه ۱٦	فلوثور ۱۹	
اوچنجی صره	سودیوم ۲۳	مغنزیوم ۲٤	آلومینیوم ۲۷	سیلیسیوم ۲۸	فوسفور ۳۱	کبریت ۳۲	قلور ۳۵	
دردنجی صره	پوتاسیوم ۳۹	قالسیوم ٤۰	سقاندیوم ٤٤	تیتان ٤۸	واناديوم ۵۱	قروم ۵۲	مانغانز ۵۵	حدید ۵٦ / قوبالت ۵۹
بشنجی صره	نحاس ٦۳	توتیا ٦۵	غالیوم ٦۸	ژرمانیوم ۷۲	آرسنیق ۷۵	ثلینیوم ۷۸	بروم ۸۰	
التنجی صره	روبیدیوم ۸۵	سترونسیوم ۸۷	یتریوم ۸۸	زیرقونیوم ۹۰	نیوبیوم ۹۴	مولیبدن ۹٦	»	روتنیوم ۱۰۴ / روبیدیوم ۱۰۴ / پالادیوم ۱۰٦
یدنجی صره	فضه ۱۰۸	قادمیوم ۱۱۲	اندیوم ۱۱۳	قلی ۱۱۸	آنتیون ۱۲۲	تلور ۱۲۵	ایود ۱۲۷	
سکزنجی صره	ژیوم ۱۳۳	باریوم ۱۳۷	دیدیم ۱۳۸	ژیوم ۱٤۰	»	»	»	
طقوزنجی صره	»	»	»	»	»	»	»	
اونجی صره	»	»	اربیوم ۱۷۸	لانتان ۱۸۰	تانتال ۱۸۲	تونغستین ۱۸٤	»	اوصمیوم ۱۹۵ / ایریدیوم ۱۹۷ / پلاتین ۱۹۸
اونبرنجی صره	التون ۱۹۹	جیوه ۲۰۰	تیتان ۲۰٤	قورشون ۲۰۷	بزموت ۲۰۸	»	»	
اون ایکنجی صره	»	»	»	توریوم ۲۳۰	»	اورانیوم ۲٤۰	»	

"Mendeliev nam kimyagerin usulû üzre ecsam-ı basîtanın taksimi"

da Latin harfleri dışındaki harflerin kullanılmasının, bilindiği kadarıyla, kimya tarihinde başka bir örneği yoktur.

Metalurji alanında önemli bir yapıt, Hoca İshak Efendi'nin top dökümcülüğüne ilişkin *Usûl-i İsâga* adlı kitabıdır. 1830-33 yılları arasında basıldığı tahmin edilen ve 1833'te okutulduğu kesin olarak bilinen, 167 sayfa ve 60 levha içeren bu kitap yazarın deyişiyle "kütüb-i efrenciye"den çeviri ve derleme yoluyla hazırlanmıştır. Kitapta ateşli silahların yapımında kullanılan demir, demir alaşımları, kalay, bakır, bakır ile kalay alaşımı olan tunç konusunda bilgiler verildikten sonra top dökümcülüğü anlatılmaktadır.

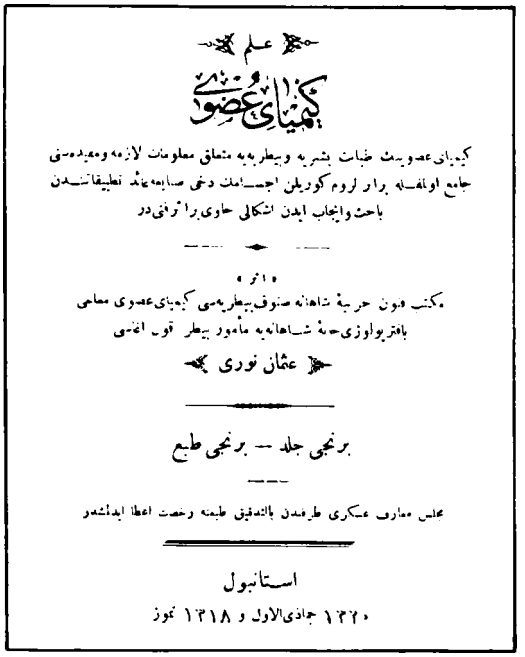
Mühendishane'deki kimya ve metalurji eğitimi bütünüyle savaş sanayiini ve topçuluğu amaçlamaktadır. Hoca İshak Efendi'ye göre kimya-i cedideden amaç, metallerin eritilip dökülmesi, yani top yapımında kullanılan metallerin bilinmesidir. Bu amaç Derviş Paşa tarafından *Usul-i Kimya*'da daha açık olarak belirtilmektedir. Derviş Paşa'ya göre, "fariza-i cihad ve gazâ"nın yerine getirilebilmesi için gerekli barut, fişenk, top, tüfenk gibi savaş araçgereçlerinin yapımı için gerekli altın, gümüş, bakır, kurşun, kalay, demir, kükürt, güherçile ve kömür gibi metal ve maddelerin (I) madenlerinden çıkarılması ve elde edilmesi, (II) cevherlerinin arıtılması ve kullanılması, (III) alaşımların hazırlanması için yüzdelerin hesaplanması amacıyla kimya fenninin bilinmesi gereklidir.

Mekteb-i Harbiye'nin ilk kuruluşunda okutulması düşünülen, fakat olanaksızlıklar nedeniyle ancak 1847'ye doğru okutulmaya başlanabilen fenler arasında *"İlm-i Hall ü Terkib-i Ecsam"* ın bulunması burada da Hoca İshak Efendi'nin kitabının okutulduğunu kanıtlamaktadır.

Mekteb-i Tıbbiye'de Kimya

14 Mart 1827'de öğretime başlayan Tıphane'nin birinci sınıfında kimya dersi vardır. Ancak, bu dersin hangi kapsamda okutulduğu konusunda herhangi bir bilgi yoktur. 1832'de Tıphane'den ayrılan Cerrahhane'nin programında Sade de Calère adında bir Fransız cerrah tarafından okutulan "kimya-i cerrahî" dersi bulunmaktadır.

Tıbbiye'de kimya derslerinin ileri düzeyde ve kapsamlı bir biçimde okutulmaya başlanılması, okulun yeniden düzenlenip "Darü'l-Ulûmü'l-Hikemiye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhane" adıyla 14 Mayıs 1839'da açılmasıyla başlar. Altı yıllık tıp öğretiminin üçüncü yılı bütünüyle hikmet (fizik), kimya ve nebatat derslerine ayrılmıştır. Okulun Galatasaray'a nakli sırasında Hekimbaşı Ahmet Necib Efendi'nin fizik ve kimya âlet ve takımlarının korunması için bir hazine yapılmasına gerek göstermesi, bunların 1839'dan önce de bulunduğunun kanıtıdır. Okulun 1841-1842 ders yılı çalışmalarına ilişkin raporda *"Kimya muallimi Derviş Efendi*(nin) *her türlü kimyevî tahliller yaptıracak bir kimyahane"* kurulmasını istediği belirtilmektedir. Bu istek doğrultusunda 1844'te kârgir dersaneli bir *kemikahane* (kimyahane) yeniden inşa edilmiştir. Buradan, 1839-1844 yılları arasında kimya derslerinin Derviş Efendi (Paşa) tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Bu arada okulun muallim-i evveli Dr. C. A. Bernard (1808-1844) da kimya ile ilgilenmiş ve belki de bir süre kimya derslerini vermiştir. Bernard, Bursa ve Yalova kaplıca sularının analizini yaparak

علم

كيميای عضوی

كيميای عضويه طبابت بشريه وبيطريه يه متعلق معلومات لازمه ومعيده‌سنى جامع اولمقله برابر لزوم كورولن اجسامك دخى صنايعه‌يه تطبيقاتندن باحث وانجاب ايدن اشكالى حاوى برا ثرفنى در

مكتب فنون حربيهٔ شاهانه صنوف بيطريه‌سى كيميای عضوى معلمى
باقتريولوزى‌حهٔ شاهانه‌يه مأمور بيطر قول اغاسى

عثمان نورى

برنجى جلد — برنجى طبع

مجلس معارف عسكرى طرفندن بالتدقيق طبعنه رخصت اعطا ايدلمشدر

استانبول

١٢٢٠ جمادى‌الاول و ١٣١٨ تموز

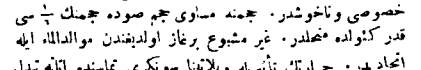
KİMYA KİTAPLARI: *Kimya dalında ilk yayınlar çeviri ile başlamıştır. 16. yy'da Hekimbaşı Halepli Salih bin Nasrullah'ın Paracelsus'tan yaptığı "Tıbb-ı Cedid-i Kimya" adını verdiği çeviri ile Bursalı Derviş Ömer Şifaî'nin eserleri bu konudaki ilk örnekler sayılır. Daha sonraki dönemlerde Kalya ve Vasil Naum Bey'in kitaplarını sayabiliriz. Solda organik kimya hocası Osman Nuri Bey'in kitabının kapağı, sağda ise aynı kitaptan bir sayfa ile Afyonkarahisar maden suyunu ilk kez tahlil ettiren Ali Rıza Bey'in Kimya-yı Uzvî kitabından bir sayfa görülmektedir (aşağıda).*

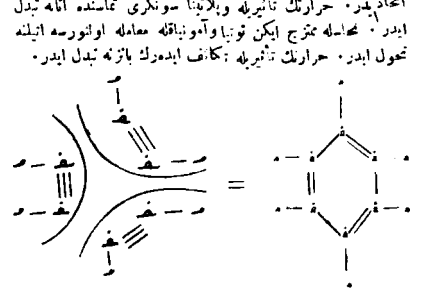
محصولات آزوتيه

حامض تور صفرا	Acide Taurocholique	ف	٢٦ ٤٥	آ	ك	٧
» سكر »	Glycocholique	ف	٢٦ ٤٥	آ	م	٦
تورين	Taurine	ف	٢ ٧	آ	ك م	٣
حامض بول فرس	Acide Hippurique	ف	٩ ٩	آ	م	٣
» سيندوزن	Cynurenique	ف	٢٠ ١٤	آ	م+ك م	٢ ٦ ٢
» اوروقان	Urocanique	ف	١٢ ١٢	آ	م	٤ ٤
» اينوز	Inosique	ف	١٠ ١٤	آ	م	١١ ٤
» حامض بول	Oxaluriique	ف	٣ ٤	آ	م	٢ ٤
تيروزين	Tyrosine	ف	٩ ١١	آ	م	٠
لوسين	Leucine	ف	٦ ١٣	آ	م	٢
بوتالامين	Butalamine	ف	٥ ١١	آ	م	٢

فاريور دوقالسيوم الحصول ايچون ٣٠٠٠ حرارت حصوله كتيرن الكتريق فرونده فاريون قالسيومله اتحاد ايدر بلور. تجارته سوق اولنان فاريور دوقالسيوم سرت معدنى منظره‌ده سياه سنجابى رنكده پر جسم صلب اولوب صو ايله معامله اولندقده آسه‌تيلن ايله مائيت جص قالسيوم آريلور.

خواص — آسه‌تيلن رنكسز بر غاز اولوب صفر درجهٔ حرارتده ٣٦ هوای نسبيك تحت تضييقنده تميع ايدر. رايحه‌سى خصوصى وناخوشدر. جمنه مساوى حجم صوده جمنك $\frac{1}{4}$ سى قدر كثوله منحلدر. غير مشبوع برغاز اولديغندن موالمالله ايله اتحاد ايدر. حرارتك تأثيريله وبلاتينا سونكرى تماسنده اتانه تبدل ايدر. محلوله ممتزج ايكن توتيا وآمونياقله معامله اولنورسه اتيلنه تحول ايدر. حرارتك تأثيريله بنكافه ايده‌رك بانزنه تبدل ايدر.

1842'de *Les Baius de Brousse* adıyla bir kitap yayınlamıştır. 1844'te Antoine Calleja (Kalya Bey) Fransa'dan getirtilerek okulun kimya hocalığına tayin edilmiştir. Kalya Bey'in gelişiyle Türkiye'de modern kimya öğretiminin başladığı söylenebilir. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye* (İstanbul, 1912) adlı yapıtta, 1843'te padişahın okulu ziyareti anlatılırken *"badehu hikmet-i tabiiye ve ilm-i kimya tecrübeleri muallimleri huzuriyle dördüncü sene talebeleri tarafından icra olunarak"* ve *"ilm-i hikmet ve kimya tecrübelerinin her gün icra olunagelmekte bulunmasıyle"* denildiğine göre, kimya dersinin dördüncü sınıfta okutulduğu ve öğrencilerin laboratuvar çalışması yaptıkları söylenebilir. 1870 tarihli *"Tecarüb ve tahlîlat-ı kimyeviye ve sâire resim ve kalemiyesi tarifesi"*-nden, Tıbbiye'nin kimya laboratuvarlarında belirli ücretler karşılığında her türlü kimyasal analiz işlerinin ve adlî tıbba ilişkin incelemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kalya Bey (1815-1893), Tıbbiye'de 47 yıl hocalık etmiş, öğretim dilinin Türkçeleştiği 1879'a kadar derslerini Fransızca ve bu tarihten sonra da Türkçe olarak vermiştir. 1885'te yaşlılığı nedeniyle görevden çekilmiştir. Kalya'nın yerine 1886'da önce öğrenciliğini ve sonra da yardımcılığını yapmış olan Halepli Vasil Naum (1855-1913) kimya muallimi olarak atanmıştır. Tıbbiye'de öğretim dilinin Türkçeleşmesi üzerine Vasil Naum, hocası Calleja'nın yazdığı iki ciltlik kitabı Türkçeye çevirmiştir. 1883'te İstanbul'da *İlm-i Kimya-i Gayrıuzvî-i Tıbbî* adıyla basılan bu kitabın 664 sayfalık birinci cildi ametaller ve bileşiklerine, 584 sayfalık ikinci cildi de metaller ve bileşiklerine ilişkindir. Bu kitap gününe göre modern bir kimya kitabıdır. Vasil Naum Bey, Tıbbiye'deki hocalığı yanında 1900 yılında açılan Darülfünun'da da kimya-i madenî hocalığı yapmış, 1912'de "fahrî muallimlik" unvanı üzerinde kalmak üzere görevden affedilmiştir.

Tıbbiye'de organik kimya hocalığı yapan kişiler arasında Corci Bey Della Suda, Kırımlı Aziz Bey, Ali Rıza Bey gibi kişiler sayılabilir. Tıbbiye'nin ilk organik kimya hocalarından Corci Bey Della Suda (1831-1913) İstanbul'un en eski eczacılarından birinin oğludur. Öğrenimini Paris'te tamamlayarak 1855'te eczacı diploması almış, Türkiye'ye dönüşünden sonra 1861'de Tıbbiye'ye kimya-i uzvî (organik kimya) muallimi olmuş ve bu görevini 1891'e kadar sürdürmüştür.

Babasının Kırımlı olması nedeniyle Kırımî veya Kırımlı önadıyla anılan Aziz İdris Bey (1840-1878) Tıbbiye'yi 1864'te bitirdikten sonra özellikle kimya ile ilgilenmiş ve Tıbbiye'de kimya-i uzvî muallimliği yapmıştır. Tıbbiye'de öğretimin Türkçe yapılması için arkadaşlarıyla beraber uzun yıllar uğraşmış ve sonunda başarıya ulaşmıştır. Aziz Bey'in 1868'de taşbasması olarak İstanbul'da basılan toplam 930 sayfalık *Kimya-i Tıbbî* adlı kitabı kimya tarihimiz açısından çok değerlidir. Würtz'den esinlenerek yazıldığı anlaşılan kitabın baş tarafında 70 sayfa kimya tarihine ayrılmış, kimyanın gelişimi ile İslâm ve Batı kimyacıları topluca gözden geçirilmiştir. Daha sonra 20 sayfalık bir bölüm kimya terimlerine ayrılmıştır. Aziz Bey çok düzenli bir adlandırma sistemi kurmuş, yeni terimler getirmiş, Fransızca terimlerin Türkçe terimlere çevrilmesi için kurallar geliştirmiştir.

1930'lu yıllara kadar kullanılan kimya terimleri Aziz Bey ile Derviş Paşa'nın eseridir.

Ali Rıza Bey (1867-1904), 1886'da Tıbbiye'yi hekim yüzbaşı olarak bitirdikten hemen sonra Paris'e kimya öğrenimine gönderilmiş ve burada ünlü kimyacı Armand Gautier'nin yanında dört yıl çalışmıştır. 1891'de askerî ve sivil tıbbiyelere kolağası rütbesiyle kimya-i tahlilî ve hayatî (analitik kimya ve biyokimya) muallimi olmuştur. Afyonkarahisar madensuyunu ilk kez analizlemiş ve bu suyun modern bir şekilde şişelenmesini sağlamıştır. Kâğıthane sularının sağlık koşullarına uygun olarak toplanma ve dağıtılmasına da katkıda bulunmuştur. Darülfünun'da da dersler vermiştir. Türkiye'de ilk kez stereokimyadan söz eden ve stereokimyasal formüller kullanan kişidir. 1901'de İstanbul'da basılan 870 sayfalık *Kimya-i Uzvî* adlı bir organik kimya kitabı vardır.

19. yy'ın son çeyreğinde askerî ve sivil tıbbiyelerin birinci sınıflarında kimya-i madenî, ikinci sınıflarında kimya-i uzvî, üçüncü sınıflarında da -1865'ten sonra- kimya-i hayatî ve tahlilî ile ameliyat-ı kimyeviye (kimya laboratuvarı) dersleri okutulmaktadır. Askerî ve sivil eczacılık sınıfları kimya derslerini tıp öğrencileriyle birlikte görmüşlerdir.

19. yy ortalarından sonra kimya ortaöğretimde de yaygınlaşmaya başlamış, 1868'de açılan Galatasaray Sultanîsi ile 1873'te açılan Darüşşafaka'da esaslı bir biçimde kimya okutulmuştur. Bu iki okulun son sınıf programlarında bir yükseköğretim dersi olan kimya-i tahlilînin (analitik kimya) bulunması ilginçtir.

Darülfünun'da Kimya

12 Ocak 1863'te serbest derslerle öğretime başlayan Darülfünun-ı Osmanî için Kimyager Derviş Paşa'nın girişimiyle Avrupa'dan fizik ve kimya âletleri getirtilmiş ve Derviş Paşa tarafından fizik ağırlıklı konferanslar verilmiştir. Burada kimyaya ilişkin bazı konferansların verildiği ve gösteri niteliğinde bazı kimya deneylerinin yapıldığı söylenebilir.

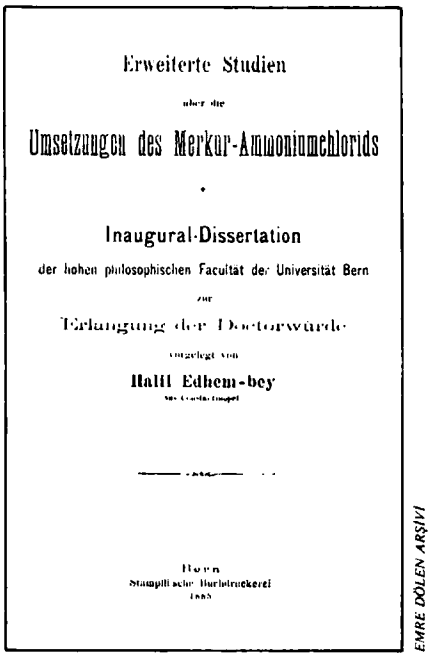
1869'da çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle kurulması öngörülen ikinci Darülfünun 19 Aralık 1869'da serbest derslerle, 20 Şubat 1870'te de resmen öğretime açılmıştır. Nizamnamenin 83. maddesi "Ulûm-i Tabiiye ve Riyaziye Şubesi"nde ilm-i kimya dersinin okutulmasını, 128. maddesi de bir kimyahane kurulmasını öngörmektedir. 1871'de kapanan kısa ömürlü bu okulda kimya dersleri Tıbbiye'nin kimya hocalarından Kırımlı Aziz Efendi ile Bongoski Efendi (Paşa) tarafından verilmiştir.

Fransızca öğretim yapan üçüncü Darülfünun'da (1874-1882) okutulan kimya dersleri konusunda fazla bir bilgimiz yoktur.

Dördüncü girişim olan ve 15 Ağustos 1900'de açılan Darülfünun-ı Şahane'nin "Ulûm-i Riyaziye ve Tabiiye Şubesi"nde kimya-i uzvî, kimya-i gayrıuzvî ve kimya-i hayatî (biyokimya) dersleri vardır. 1912'de yapılan düzenleme ile Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi iki kısma ayrılmış ve kimya dersleri "Ulûm-ı Tabiiye Kısmı"nın "Ulûm-ı Hikemiye Takımı" adı verilen bölümünde toplanmıştır. Ayrıca bu düzenlemede kimya-i tahlilî (analitik kimya) dersi de eklenmiştir.

Darülfünun'da 1915'te yapılan yenileştirme sırasında Almanya'dan getirtilen öğretim üyelerinden üçü kimyacıdır. Bunlar Berlin'de asistan olan organik kimyacı Dr. Hoesch, Frankfurt/Main'da asistan olan sınai kimyacı Dr. Fester ve Breslau'da doçent olan anorganik kimyacı Dr. Arndt'tır. Bu öğretim üyeleri müderris (profesör) olarak atanmışlardır. Arndt'ın yanına muallim olarak Fazlı Faik (Yegül) Bey ve asistan olarak Fransa'da öğrenim görmüş olan Mahir Bey, Fester'in yanına muallim olarak Suzi Bey ve Hoesch'ın yanına da muallim olarak Ömer Şevket (Öncel) Bey verilmiştir. Bu Türk muallimlerin tümü Almanya'da öğrenim görmüş kişilerdir.

Bu öğretim üyeleri kimyayı tabiiyeden ayırarak bir kimya enstitüsü, "Kimya-i Gayrıuzvî ve Kimya-i Sınaî Darülmesaisi" kurmaya girişirler. Yerebatan semtinde kurulan bu enstitü çok uzun yıllar "Yerebatan Kimya Enstitüsü" olarak anılmıştır. Kısa sürede binanın düzenlenmesi tamamlanmış ve gerekli malzeme Almanya'dan getirtilmiştir. Savaş koşullarına karşın bu işler kısa sürede ve başarıyla tamamlanmıştır.

Erweiterte Studien

über die

Umsetzungen des Merkur-Ammoniumchlorids

Inaugural-Dissertation

der hohen philosophischen Facultät der Universität Bern

zur

Erlangung der Doctorwürde

vorgelegt von

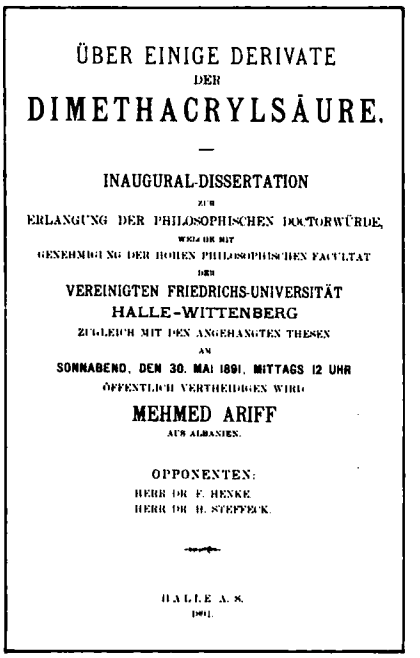
Halil Edhem-bey

aus Candia (Aegypten)

Bern

Stämpfli'sche Buchdruckerei

1888

ÜBER EINIGE DERIVATE

DER

DIMETHACRYLSÄURE.

INAUGURAL-DISSERTATION

ZUR

ERLANGUNG DER PHILOSOPHISCHEN DOCTORWÜRDE,

WELCHE MIT

GENEHMIGUNG DER HOHEN PHILOSOPHISCHEN FACULTÄT

DER

VEREINIGTEN FRIEDRICHS-UNIVERSITÄT

HALLE-WITTENBERG

ZUGLEICH MIT DEN ANGEHÄNGTEN THESEN

AM

SONNABEND, DEN 30. MAI 1891, MITTAGS 12 UHR

ÖFFENTLICH VERTHEIDIGEN WIRD

MEHMED ARIFF

AUS ALBANIEN.

OPPONENTEN:

HERR DR. F. HENKE

HERR DR. H. STEFFECK.

HALLE A. S.

1891.

EMRE DÖLEN ARŞİVİ

İLK KİMYA DOKTORALARI: Kimya Cumhuriyet'ten önce doktora yapılan ilk bilim dalıdır. Yurtdışında yapılan bu çalışmalar arasında İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu olan Halil Edhem (Eldem) Bey (1861-1938)'in Bern Üniversitesi'nde kimya dalında yaptığı "Cıva amonyum klorürün reaksiyonları üzerine geliştirilmiş araştırmalar" ile Mehmed Arif Bey'in (1865-?) Almanya'da Friedrich-Halle Wittenberg Üniversitesi'nde yapmış olduğu "Dimetilakril asidinin bazı türevleri üzerine" adlı doktorası ilk örnekler sayılabilir.

EMRE DOLEN ARŞİVİ

GENÇ KİMYAGER: Ülkemizde yayımlanan ilk kimya dergisidir. Mayıs 1911'de çıkmaya başlayan dergi önce aylık olarak düşünülmüş olmakla birlikte Balkan Savaşı nedeniyle düzenli yayınlanması mümkün olamamıştır. Eczacı Emin Refik'in mesul müdürü olduğu dergi 13 sayı yayımlanmış ve 1913'te kapanmıştır.

Kimyagerlik Öğretimi

İlk kez 1917'de kimyager yetiştirmeyi amaçlayan "Kimya İhtisas Zümresi" oluşturulmuştur. Bunun için aynı yılın ağustos ayında düzenlenen gerekçede, *"bu kısımdan mezun olacakların icabında hayatlarını hazineye bâr* (yük) *olmaksızın temin edebilmeleri gümrük ve belediyelerin ihtiyacatına belâğan mabelâğ kifayet edecek derecede malûmat-ı kimyeviye ve rusuh sahibi olarak mezun olabilmeleri ve âlem-i hayata atıldıklarında serbestçe ticarî ve sınaî kimyagerliklerde bulunabilmelerinin temini gözetilmiş ve atiyen inkişaf edecek olan sanayie lüzumu kadar kuvayi muavine* (yardımcı güç) *yetiştirmek ciheti"*nin amaçlandığı belirtilmektedir. Böylece İttihat ve Terakki, yaratmayı amaçladığı özel sektöre kimyager yetiştirmeyi hedeflemektedir.

Kimya İhtisas Zümresi için hazırlanan ders programı Alman kimya müderrisleri Arndt, Hoesch ve Fester ile fizik müderrisi Sait imzasını taşımaktadır. Bu programa göre, birinci yıl (I. ve II. yarıyıllarda) riyaziyat-ı külliye (genel matematik), kimya-i gayrıuzvî ve fizik dersleri ile kimya-i gayrıuzvî laboratuvarı ve fizik tatbikatı; ikinci yıl kimya-i uzvî, kimya-i tahlilî ve ilm-i arz (jeoloji) dersleri, III. yarıyıl kimya-i gayrıuzvî ve IV. yarıyıl kimya-i uzvî laboratuvarı; üçüncü yıl kimya-i hayatî, kimya-i sınaî (sınaî kimya) ve mevaddı mülevvine ve usul-i telvin (boyar maddeler ve boyama yöntemi) dersleri ile V. yarıyıl kimya-i uzvî laboratuvarı ve VI. yarıyıl kimya-i sınaî laboratuvarı yapılmaktadır. Programın uygulanmamış olan bir dördüncü yılı daha vardır. Bunun kapsamı, "kimya-i gıdaî (besin kimyası) ve kimya-i sınaîden mebahis-i müntehabe (sınaî kimyadan seçilmiş konular) dersleri ve kimya-i sınaî laboratuvarı yahut fabrikada tatbikat" olarak belirlenmiştir.

Alman öğretim üyeleri 1918'de ülkelerine dönünce gayrıuzvî kimya ve tahlilî kimya dersleri Müderris Ligor (Taranakides) Bey (1875-1956), uzvî kimya dersleri Müderris Ömer Şevket (Öncel) Bey (1880-1950), hayatî kimya dersleri müderris Dr. Cevat Mazhar Bey (1870-1934), yeni konulan tahlilât-ı kimyeviye dersleri Müderris Nazmi Asaf Bey, sınaî kimya dersleri Müderris Suzi Bey ve onun kısa bir süre sonra ayrılarak sanayie geçmesi üzerine Cevat Mazhar Bey tarafından yürütülmüştür.

1919'da yapılan düzenleme ile sertifika usulü getirilmiştir. Buna göre, *"umumî kimya tasdiknamesi* (certificat) *alabilmek için kimya-i gayrıuzvî ve tahlilî ile kimya-i uzvîden ayrı ayrı imtihan vererek muvaffak olmak şarttır."* Kimyager icazetnamesi (lisans diploması) alabilmek için de "umumî kimya, kimya-i sınaî, madeniyat yahut kimya-i hayatî" tasdiknamelerinin alınması gereklidir.

1924'te derslerin sayı ve türleri ile özellikle sınav biçimleri yeniden düzenlenmiş, 1926'da yapılan bir değişiklikle üç yıllık öğrenim sonunda "kimyager" ve ek bir yıllık öğrenim sonunda da "kimyager-mühendislik" diploması verilmesi esası getirilmiştir. Ancak bu ikinci aşama rağbet görmemiş veya uygulanmamıştır. Şimifizik (fizikokimya) ve elektroşimi (elektrokimya) dersleri ilk kez 1925'te konulmuştur. 1926'da fizikokimya dalında Fransa'dan öğretim üyeleri getirtilmiştir. Prof. Dr. Michel Faillebin 1926-1930 yılları arasında çalışmış, yerine Prof. Dr. Gabriel Valensi gelmiştir.

1933 Üniversite Reformu sırasında tüm öğretim üyeleri kadro dışı bırakılarak Alman öğretim üyelerinden yeni bir kadro oluşturulmuş, kimyagerlik diploması kaldırılarak öğretim süresi dört yıla çıkarılmış ve "mühendis-kimyager" diploması getirilmiştir.□

Jeoloji

Jeolojiye İlişkin İlk Kitaplar

Bilindiği kadarıyla Türkiye'de jeoloji biliminden söz eden ilk kitap, Hoca İshak Efendi'nin (1748?-1835/1836) *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye* adlı yapıtıdır. Bu yapıtın dördüncü cildinde jeolojiye ilişkin bilgiler astronomi, jeofizik, mineroloji ve meteoroloji gibi öteki doğa bilimleriyle birlikte verilmekte ve jeoloji fizik ile kimyanın bir konusu gibi ele alınmaktadır. Kitabın *"İlm-i hikmet-i tabiî-i mahsustan âlem-i kevn-i fesatta vâki alâim ve asarı"* konusuna ilişkin bölümünde dünyanın iç yapısından ve bunun yeryüzüne olan etkisinden söz edilmektedir. Bu görüş, 19. yy başında etkin olan Plutonistlerin düşüncelerini yansıtmaktadır. Hoca İshak Efendi genel görüşe uyarak depremlerin oluşunu salt volkanlara bağlar ve *"netice: hareket-i arz volkanlarda vâki olan harîklerden hâdis ve alelûmum cevf-i arzda vaki ve kibrit ve zift ve mevadd-ı müşteile ile memlû hufrelerden hâsıl olur"* diye yazar. Ishak Efendi genellikle olgulara önem vererek kuramlara çok fazla girmemiştir.

Yalnız jeolojiden söz eden ilk kitap, Meclis-i Maarîf ve Encümen-i Dâniş üyelerinden Rusçuklu Seyyid Ali Fethi Efendi'nin (öl. H. 1274/1857-1858) *Kürre-i Arzın Evvel ve Ahirinden ve Bilcümle Mevadd-ı Dahiliye ve Haricîyesinden Bahs ü Beyan Eden İlm-i Tabakatül'-Arz* adlı kitabıdır. H. 1269 (1852-1853) tarihinde İstanbul'da basılmış olan bu kitap 142 sayfa olup jeolojik devirlerin kesitini gösteren renkli bir şema da eklenmiştir. Kitap önce Fransızcadan Arapçaya çevrilmiş ve Rusçuklu Ali Fethi Efendi tarafından Arapçadan Türkçeye aktarılmıştır. Yapıt iki bölüme ayrılır: Birinci bölümde İlm-i Tabakatü'l-Arz'ın nazariyatı ve ikinci bölümde de "ameliyat"ı (petrografi, stratigrafi, dış etkenlerin etkileri, kütlelerin kullanılışları) anlatılır. Kitabın sonuna Fransızca ve Arapça bazı jeoloji terimlerinin Türkçe karşılıklarını içeren bir lügatçe eklenmiştir. Ali Fethi Efendi, yapıtının önsözünde *"Tabakat-ı zemini dört devre taksim ederek her devrin mükevvenatı olan mevadd-ı madeniye ve hayvaniyeyi bahs ü beyandan sonra, bir de ameliyat ve nazariyat ve mücerrabatında diyanet-i münire-i İslâmiyenin usul ve füruğuna münafi tevil kabul etmez şeyler yazılmamış ve belki tevile muhtaç olur diye hiçbir şey kaale alınmamıştır,"* diye yazar. Kitabın bir başka yerinde de *"İşbu ilm-i arzla zikrolunan şeyleri bilmenin kişiye faydası, evvelâ mâbud-ı bilhalk olan Hakk-ı sübhan ve tâalâ hazretlerinin kemâl-i kudret-i rabbaniyesiyle kulları için halk buyurdukları yerlerin hüsn-i nizamı ve içli dışlı mevcut olan masnuât-ı ilâhiyesinin kemâl-i intizamı bilinerek azamet-i rübubiyeti gönülde zahir ve âşikar olup taât ve ubudiyetde elzem olan tâzim ve ihlâsı kesb ü tahsil eylemektir,"* diyerek jeoloji biliminin amacını açıklamaktadır.

Yabancıların Jeoloji İncelemeleri

19. yy'da bir bilim olarak kuruluşunu tamamlayan jeoloji, Tanzimat döneminde ülkemizde geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Balkanlarda yapılacak demiryollarının geçeceği yerlerin saptanması jeoloji incelemeleri için itici bir güç olmuştur. Avrupa Türkiyesi'nin (Avrupa-i Osmanî) jeolojisi üzerine çalışanlar arasında Avusturyalı Ami Boué (yay. 1840), Fransız A. Viquesnel (yay. 1868), Avusturyalı F. von Hochstetter (yay. 1870); Marmara kıyılarında ve Maariz körfezinde petrol ve kömür aramak amacıyla incelemeler yapan İngiliz T. English (yay. 1902, 1904) sayılabilir. İstanbul ve dolayları ile Boğazların oluşumu yabancı jeologların sürekli ilgisini çekmiştir. Bunlar arasında Rus N. Andrussov (1900) ile P. de Tchichatcheff (yay. 1866), Fransız E. de Verneuil (yay. 1836/1837) ile Hommaire de Hell (yay. 1848), İngiliz W. Johnes Hamilton (yay. 1837) ile W. R. Swan (yay. 1868), Alman A. Philippson (1898) ve Avusturyalı R. Hoernes (yay. 1909) sayılabilir.

Anadolu'nun jeoloji ve morfolojisi ile uğraşanların sayısı da oldukça kabarıktır. Bunların önde gelenleri W. J. Hamilton (1841), W. Ainsworth (yay. 1842), 1838-1844 yılları arasında çeşitli tarihlerde Anadolu'da gezi ve incelemeler yapan ve Fethiye Körfezi kıyısında eski bir mezarın sular altında kalmasını görerek kıyı çizgisinin değiştiği görüşünü ortaya atan V. Fellows (yay. 1841), 1833-37 ve 1840 yıllarındaki gezilerinde Anadolu, Kafkasya ve İran'ı dolaşarak arkeoloji, coğrafya ve jeoloji açısından inceleyen Fransız C. Texier, Fransız Hommaire de Hell (yay. 1853-1860), 1847-1863 yılları arasında Anadolu'yu her yönüyle incelemiş olan Rus P. de Tchichatcheff ve İstanbul Haliç'inden Fırat ırmağına kadar olan bölgenin coğrafya ve jeolojisini inceleyen E. Neumann (yay. 1893)'dır. Bunların dışında, daha küçük bölgeleri jeoloji açısından incelemiş olan çeşitli kişiler yanında 1900-1904 yılları arasında toplam 416 gün içinde at sırtında 8.100 km dolaşa-

İLK MADEN MÜHENDİSİ: *Türkiye'nin ilk maden mühendisi olan İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) Fransa'da Paris Maden Okulu'nu bitirdikten sonra İstanbul'da Amasya, Keban ve Ergani'de başmühendislik yaptı. Kurmay subay olduktan sonra maden mühendisliğini bıraktı. Daha sonra Hariciye, Maarif, Dahiliye ve Adliye nazırlıklarında bulundu. 1877'de Midhat Paşa'nın yerine sadrazam oldu. Meslekî yazılarının yanısıra ilk kez jeoloji terimini kullanmış olan İbrahim Edhem Paşa metrik sistemin kabul edilmesi için çalışmalarda bulunmuştur.*

rak Batı Anadolu'nun jeolojisini ve morfolojisini ayrıntılı bir biçimde incelemiş olan A. Philippson sayılabilir.

Genellikle bu incelemeleri yapanlar, jeoloji yanında arkeoloji, coğrafya, harita alma, etnografya gibi konularda da çalışmışlardır. Bunların bir bölümü olaya salt bilimsel açıdan yaklaşmış olmakla birlikte büyük bir bölümü Anadolu'nun toprakaltı zenginliklerini saptamak ve bunları Avrupa'nın kullanımına açmak amacını gütmüşlerdir. Örneğin Ereğli kömür havzasında çalışan ve Kuzey Anadolu'yu coğrafya ve jeoloji açısından incelemiş olan İngiliz T. Spratt bunlardan biridir. Bunların yanında özellikle 19. yy sonlarında Osmanlı Devleti de bazı incelemeler yaptırmıştır. Bağdat Demiryolu'nun geçeceği yolun saptanması için yapılan çalışmalar özellikle Toroslar bölgesinin jeoloji açısından incelenmesine neden olmuştur.

Yerli İncelemeler

Türkiye'nin ilk maden mühendisi olan İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) Münif Paşa tarafından kurulmuş bulunan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin 1862'de yayımlandığı *Mecmua-i Fünun*'da "Medhal-i İlm-i Jeoloji ve İlm-i Maadin" (Jeoloji ve Mineraloji Bilimlerine Giriş) başlığıyla bir dizi makale yayımlanmıştır. Doğa bilimlerinin Türkiye'de yayılmasına büyük katkısı olan bu derginin 2-34. sayıları arasında yayımlamış olan madenlere ve jeolojiye ilişkin bu yazılar, toplam 165 sayfa tutarındadır. İlginç olan, Edhem Paşa'nın "ilm-i tabakatü'l arz" yerine "jeoloji" terimini kullanmış olmasıdır. Encümen-i Dâniş'e üye seçilen, H.1279 (1862/1863) yılında Darülfünun'da okutulacak derslerin düzenleme kurulunda bulunan Edhem Paşa, ilk Darülfünun'a ve Darüşşafaka'ya jeoloji dersleri için gerekli örnekleri ve koleksiyonları hediye etmiştir. 1872'de Edhem Paşa'nın başkanlığı altında İstanbul Rasathanesinde yapılan deneyler sonucu yerçekimi ivmesi 980.24 cm/san² ve bir metrelik sarkacın periyodu da 0.99319 olarak saptanmıştır. Günümüzde yapılan ölçümlerde bu değerler İstanbul için 985.295 cm/san² ve 0.995 olarak bulunmuştur. Edhem Paşa'nın bir başka çabası, kullanılan ölçüler yerine metre sisteminin kabulü yönünde olmuştur. Bu konuda kitap ve nizamnâmeler yayımlamışsa da bunlar uygulanamamıştır.

Yükseköğretimde Jeoloji Dersleri

Türkiye'de yükseköğretimde jeoloji derslerinin okutulması Mekteb-i Fünun-i Tıbbiye-i Şâhane'de Miralay Macarlı Abdullah Bey (1799-1874) tarafından başlatılmıştır. Abdullah Bey'in Tıbbiye'nin öğretim dili olan Fransızcayla okuttuğu bu dersler için yazdığı kitap, muavini Binbaşı Dr. İbrahim Lûtfi (Paşa) tarafından Türkçeye çevrilerek H.1292 (1875) yılında (yazarının ölümünden sonra) *İlmü'l-Arz ve'l-Maadin* adıyla İstanbul'da basılmıştır. Toplam 584 sayfa, 129 şekil ve 3 levhadan oluşan kitap dört bölümdür: 1) İlmü'l-Maadin yahut Tavsifü'l-ahcar (Mineraloji ve Petrografi), 2) Tevellüd-i Ahcar (Litogenez), 3) Tavsif-i tabakat (Stratigrafi ve Paleontoloji), 4) Tevellüd-i Arz (Dinamik Jeoloji). Yapıt, Fransız jeoloji okulunun temsilcisi Profesör Elie de Beaumont'un (1798-1874) etkisi altındadır. Bütün depremlerin kökeni özellikle volkanizma ile açıklanmaktadır. Depremlerin oluşumu konusunda, kitabın yazıldığı sıralarda ortaya atılmış olan yeni görüş ve kuramların kitaba girmemiş olması doğaldır. Bununla birlikte 1872-1873 yıllarında yapılan incelemelerden söz edilmesi, kitabın değerini artırmaktadır. İbrahim Lûtfi Bey bütün jeoloji terimlerine Osmanlıca karşılıklar bulmuş ve bunlar 1930'lu yıllara kadar jeoloji alanında kullanılmıştır. Miralay İbrahim Lûtfi, Fransız jeologlarından A. de Lapparent'nin kitabını *İlm-i Arz* adıyla çevirmiş ve bu çeviri 1307 (1889/1890) yılında İstanbul'da basılmıştır. Abdullah Bey'den çok daha sonra yazılmış olan bu kitapta depremler konusunda ayrıntılı ve çağdaş kuramlara uygun görüşler vardır.

Paleontoloji ve Uygulamalı Jeoloji

Abdullah Bey modern jeoloji anlayışını Türkiye'ye getirdiği gibi, Türkiye jeolojisine ilişkin özgün araştırma ve yayın yapan ilk Osmanlıdır. Ölünceye kadar Boğaziçi'nin ve İstanbul dolaylarının jeolojisini aydınlatmaya çalışmış; Arnavutköy, Büyükdere, Yuşa, Kanlıca, Kartal ve Pendik dolaylarından topladığı taş ve fosillerle Tıbbiye'de bir "Tarih-i Tabiî Müzesi" kurmuştur. 1867'de Paris'te açılan uluslararası sergiye komiser olarak atanmasından yararlanan (o dönemde yarbaydır) Abdullah Bey İstanbul Boğazı dolayında topladığı 1.200 kadar taş ve fosili burada sergilemiştir. Bunların resimlerini çizerek bir albüm hazırlamış, Fransız Bilimler Akademisi'ne İstanbul dolayı devoniyeni konusunda bir tebliğ sunmuş ve bu fosilleri Doğa Bilimleri Müzesi'ne hediye etmiştir. Bu sırada Paris'te bulunan P. de Tchichatcheff bu fosillerden iyi olanların incelenmesi işini ünlü paleontolog E. de Verneuil'e vermiştir. Verneuil yaptığı incelemelerde yeni türler bulmuş ve sonuçları Fransız Jeoloji Kurumu dergisinde yayımlamıştır. Verneuil bulduğu yeni türlerden birini *Cryphaeus (Trilobites) Abdullahi VERN* olarak adlandırarak Abdullah Bey'in adını ölümsüzleştirmiştir. Abdullah Bey'in İstanbul'da Fransızca yayımlanan *Gazette Médicale d'Orient* ile Avusturya, İtalya ve Fransa'da yayımlanan bilimsel dergilerde özgün araştırmaya dayanan makaleleri çıkmıştır.

Uygulamalı jeolojiye ilişkin bazı yapıtlara da rastlamaktayız. Mekteb-i Sultanî içinde açılan Turuk ve Maabir Mektebi'nde İlm-i Arz ve Taş Kesimi Bahsi derslerini okutan ve daha sonra da Mekteb-i Harbiye'de jeoloji hocalığı yapan Lecoq (Lökok) Paşanın yazdığı kitap, Kolağası Rusçuklu Şevki Bey tarafından *Amelî İlmü'l-Arz* adıyla Türkçeye çevrilerek 1305 (1887/1888) yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu kitapta Türkiye'nin maden ve jeolojisine ilişkin bilgi verilmemiş olmakla birlikte, 1854 yılında Kırım Savaşı nedeniyle müttefik donanmalarının gereksinmesini karşılamak için Fransız maden mühendislerinin Ereğli-Zonguldak kömür havzasına ilişkin raporlarından alınmış bazı bilgiler vardır.

Maden Mektebi

Orman ve Maadin İdare-i Umûmiyesi tarafından H.1298 (1872) yılında yapılan girişimler sonucunda rüşdiye mezunlarından 18-25 yaş arasında olanları sınavla alıp "ikinci sınıf maden mühendisliği raddesinde talebe" yetiştirmek üzere bir Maden Mektebi'nin açılmasına ilişkin irade 15 Zilkade 1290 (4 Ocak 1874) tarihinde çıkmıştır.

İki yıllık olan okulun birinci sınıfında Hesap, Logaritma, Cebir, Müsellesat (trigonometri), Hendese ve İrtisam (geometri ve izdüşüm), Mesaha (yer ölçümü), Topografya, Hikmet-i Tabiiye (fizik), Fenn-i Maadin (Madencilik), Nizamat-ı Maadin (Maden hukuku) ve Kitabet (kompozisyon) dersleri; ikinci

İLM-İ MAADİN VE TABAKATÜ'L-ARZ: Halil Edhem'in 1891'de yayımladığı bu kitap Türkiye'ye ilişkin bilgiler taşıdığı için diğer jeoloji kitaplarından ayrılmaktadır. "128 adet şekil ile bir de boyalı tabakatü'l-arz haritasını havidir" biçiminde tanıtılan kitabın yazarı Halil Edhem (Eldem) (1861-1938) İbrahim Edhem Paşa'nın oğludur. Bern ve Viyana'da doğa bilimleri ve kimya öğrenimi gördükten sonra yurda dönmüş, bir süre çeşitli okullarda jeoloji ve kimya dersi verdikten sonra ağabeyi müze müdürü Osman Hamdi Bey'in yardımcısı oldu. Onun ölümü üzerine müze müdürlüğüne getirildi. Kimyacılığından çok arkeolog ve müzeci yanıyla tanınır. Yukarda Halil Edhem yanda ise kitabının kapağı görülmektedir.

sınıfında da Tabakatü'l-Arz (jeoloji), Topografya ve Ameliyatı (uygulaması), Kimya, Fenn-i Maadin, İzabe-i Maadin, Nizamat-ı Maadin ve Kitabet dersleri okutulmaktadır.

Recep 1297 (Haziran 1880) tarihinde 12 maddelik bir nizamname çıkarılarak daha önce kurulmuş olan Orman Mektebi ile Maden Mektebi birleştirilmiş; öğretim süresi dört yıla çıkarılmıştır. İlk iki yıl ortak olarak okuduktan sonra üçüncü yılda öğrenciler Orman ya da Maden bölümüne ayrılmaktadırlar. Bu okulun Orman bölümü giderek İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'ni oluşturmuş olmakla birlikte Maden bölümünün sonu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Halil Edhem (Eldem) Bey ve Jeoloji

İbrahim Edhem Paşa'nın oğlu olan Halil Edhem Bey (1861-1938) babasının kimya ve maden mühendisliği öğrenimi görmesini istemesi üzerine İsviçre'de Bern Üniversitesi'nde doğa bilimleri, 1881-1884 arasında Viyana Politeknik Yüksek Okulu'nda doğa bilimleri ve kimya okudu. Okulu bitirdikten sonra Bern Üniversitesi'ne dönerek 1885'te *Erweiterte Studien über die Umsetzungen des Merkur-Ammonium-*

BİR İHTİLÂLCİ: *Türkiye'de jeoloji ve entomolojinin kurucusu olan Macarlı Dr. Abdullah Bey (1799-1874) Viyana'da doğdu. Tıp öğrenimi gördükten sonra 1848 Devrimi'ne aktif olarak katıldı. Ayaklanmanın başarısızlığı üzerine Macaristan'a kaçtı. Daha sonra da Macar mültecileriyle birlikte İstanbul'a geldi. Türkiye'de İslâmiyet'i kabul ettikten sonra Carl Eduard Hammerschmidt adını Abdullah olarak değiştirdi. Uluslararası bir üne sahip olan Dr. Abdullah Bey Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin başkanlığını da yapmıştır.*

chlorids (Cıva amonyumklorürün reaksiyonları üzerine geliştirilmiş araştırmalar) adlı tezle kimya dalında doktorasını verdi. Bu, Osmanlı döneminde yapılmış ilk doktora çalışmasıdır. 1301 (1885/1886) yılında İstanbul'a dönen Halil Edhem Bey, bulunduğu çeşitli görevler yanında 1301-1309 (1885-1893) yılları arasında Darüşşafaka'da fahrî olarak ulûm-ı tabiiye muallimliği yapmış, Mekteb-i Mülkiye, Mühendishane-i Mülkiye, Darülmuallimîn gibi okullarda kimya, ilm-i maadin ve tabakatü'l-arz dersleri okutmuş, 1317 (1901/1902) yılında Darülfünun'a tabakatü'l-arz muallimi olmuştur. 1326 (1910/1911) yılında muallimlikten çekilmiş ve kendisine fahrî muallimlik unvanı verilmiştir. Daha öğrenciliği sırasında başlayan arkeoloji ilgisi öne geçmiş ve bir jeolog olarak değil bir arkeolog olarak tanınmasına neden olmuştur.

Halil Edhem Bey'in jeoloji alanındaki önemli yapıtı, *İlm-i Maadin ve Tabakatü'l-Arz* (Mineraloji ve Jeoloji)'dır. Avusturya jeoloji okulunun görüşlerini yansıtan ve özellikle hocaları olan Hochstetter ile F. Toula'nın yapıtlarından derlenmiş olan bu kitap H.1307 (1889/1890) yılında İstanbul'da basılmıştır. Toplam 304 sayfa olan kitapta 128 şekil vardır ve sonuna Avrupa kıtasına ilişkin renkli bir jeoloji haritası eklenmiştir. Kitap anlatımının sadeliği, şekil ve resimlerinin güzelliği, Türkiye'ye ilişkin bilgilere yer vermesi açısından daha önce yayımlanmış jeoloji kitaplarından ayrılır. Birçok mineral ve taş adlarının kaynağı ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve bunlardan ülkemizde bulunanların yerleri belirtilmiştir.

Hochstetter ile Bisching'in jeoloji kitabını *Muhtasar İlm-i Tabakatü'l-Arz* adıyla çevirmiş ve bu kitap 1317 (1901/1902) yılında İstanbul'da basılmıştır. Kitabın yeni düzeltmelerle 1898 yılında yapılan 14. baskısı gözönüne alınarak, çevirinin düzeltilmiş ikinci baskısı İstanbul'da 1321 (1905/1906) yılında yapılmıştır. Bu kitap ortaöğretimde jeoloji öğretiminde önemli bir yer tutmuş, daha sonra yazılan okul kitaplarına gerek içerik ve gerek şekilleri bakımından temel olmuştur. Halil Edhem Bey'in 28 Haziran 1310'da (10 Temmuz 1894) İstanbul'da meydana gelen zelzeleye ilişkin gazete yazılarından oluşan *Hareket-i Arza Dair Birçok Söz* adlı 32 sayfalık bir risalesi de İstanbul'da 1895'te basılmıştır.

İstanbul-İzmit demiryolunun geçeceği yerler konusunda jeolojik incelemeler yapmak üzere 1894'te İstanbul'a gelen F. Toula, eski öğrencisi Halil Edhem Bey ile birlikte çalışmalar yapmış ve buldukları bazı yeni fosillere onun adını vermiştir (Rhynchonella Ethemi, Acrocordiceras Halili gibi).

Darülfünun'da Jeoloji

1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile kurulması öngörülen Darülfünun'un Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye Şubesi'nde *İlm-i Tabakatü'l-Arz* (jeoloji) *İlm-i Maadin* (mineraloji) derslerinin okutulması öngörülmüştür. Açılan kurumda bu derslerin okutulup okutulmadığı kesin olarak bilinmemektedir. 1900 yılında açılan dördüncü Darülfünun'un programında jeolojiye ilişkin bir derse rastlanmamakla birlikte, Halil Edhem Bey tarafından jeoloji derslerinin okutulduğu bilinmektedir. 1909'da yapılan düzenlemede programa *İlm-i Arz ve Maadin* (jeoloji ve mineraloji) dersi konulmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan istenen öğretim üyeleri arasında Privatdozent (yardımcı doçent) Dr. Walther Penck 1916'da İstanbul'a gelmiştir. Genç ve yetenekli bir jeolog olan Penck, Vefa'da satın alınan Abdülkerim Paşa konağında laboratuvarları, zengin koleksiyonları ve geniş kitaplığı bulunan bir *Arziyat Darülmesaisi* (Jeoloji Enstitüsü) kurulması yönünde büyük çabalar harcamıştır. Yardımcısı Hâmit Nafiz (Pamir) Bey ile birlikte yaptığı araştırma gezileri sonuçlarını *Fen Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlamış, topladığı malzeme ile enstitünün koleksiyonlarını zenginleştirmiştir. Penck ile Hâmit Nafiz Bey, İstanbul Boğazı'nın her iki yanındaki bölgede - linyit kömürü aramak amacıyla- Gelibolu Yarımadası'nın jeolojik özelliklerine, dolayısıyla Boğazların oluşumuna ilişkin uzun ve ayrıntılı incelemeler yapmışlardır. Bu araştırmaların birçoğu gerek makale gerek kitap biçiminde yayımlanmıştır. Marmara çevresinde iki yıl kadar süren incelemelerden sonra inceleme alanını genişleten Penck, 1917 yılında Bursa ve Kütahya dolaylarından Batı Toroslara ve Doğu Teke'ye kadar Batı Anadolu'nun tektoniğinin ana çizgilerini saptamaya çalışmıştır. Türkiye'de modern jeolojinin kurulmasına büyük katkıda bulunan Penck, öğrencileri için İstanbul ve Uludağ çevresinde bilimsel geziler düzenlemiştir. 28 Ağustos 1918'de çıkan Vefa yangınında Arziyat Enstitüsü de bütünüyle yanmış, toplanan değerli malzemenin hemen hemen tümü yokolmuştur. Yangının ardından gelen mütareke sonucu Penck İstanbul'dan ayrılarak Almanya'ya dönmüştür.□

Coğrafya ve Haritacılık

Tanzimat Öncesinde Coğrafya

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı coğrafyacılığının temel çizgisi, eski kitapların doğrudan çevirisi veya bunlardan bazı küçük katkılarla yapılan derlemeler doğrultusundadır. Bu dönemde, coğrafya bütün evreni açıklamayı amaçlayan bir bilgi dalı olarak bir yandan *kozmografya* adı altında matematik coğrafyayı, öte yandan tarihle içiçe bir durumda ülkeleri ve bu ülkelerde yaşayanları tanımlayan ülkeler coğrafyasını kapsar. Türkçe olarak bilinen en eski coğrafya kitabı, Kazvinî'nin (ölm. H.682/1283) *Acaibü'l-Mahlûkat* adlı kitabının H.850 (1446) yılında aynı adla yapılmış olan çevirisidir. Coğrafya alanında 15. yy Semerkant okulunun bir devamı niteliğindedir. Bunu izleyen 16. yy ise Ebü'l-Fida, Kazvini, İbnü'l-Verdî ve Belhî gibi Doğu coğrafyacılarının kitaplarının yaygın olarak çevrildiği bir dönemdir.

16. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli genişlemesi özellikle askerî amaçlarla yeni coğrafya bilgilerine gerek göstermiştir. Bu dönemde çeşitli yol haritaları yapılmış, özellikle denizcilik alanında özgün nitelikte harita ve yapılar ortaya konulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri Pirî Reis tarafından H.927 (1521) yılında yazılan *Kitabü'l-Bahriye*'dir. Bu yapıt, Pirî Reis'in özellikle Portekiz ve Venedik portulanlarından yararlanarak ve kendi gözlemlerini de katarak hazırladığı haritalı bir Ege ve Akdeniz kılavuzudur.

Coğrafya alanında Avrupa etkisi 17. yy'ın ikinci yarısında Kâtip Çelebi (1609-1657) ile başlar. Kâtip Çelebi'nin yazdığı *Cihannüma* adlı coğrafya kitabı, bu alanda Doğu görüşünden Batı görüşüne geçişte bir dönüm noktası oluşturur. *Cihannüma* çok geniş ve kapsamlı olarak tasarlanmışsa da tamamlanamamıştır. İlk kez Avrupa kaynaklarından yararlanılarak hazırlanan ve düzenlenen bu kitap uzun süre klasik bir coğrafya elkitabı olarak kullanılmıştır. *Cihannüma,* İbrahim Müteferrika (1670-1745) tarafından gerekli ekler ve düzeltmelerle birlikte, ilk basılan kitapların on birincisi olarak 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732)'te yayımlanmıştır. 17. yy'ın ikinci yarısına ilişkin önemli bir yapıt, ünlü gezgin Evliya Çelebi (1611-1682) tarafından gözlemlerine dayanarak yazılmış olan on ciltlik *Seyahatname*'dir. Seyahatname, doğal ve kendine özgü canlı anlatımıyla özgün bir gezi kitabıdır. 19. yy sonlarında basılmaya başlanmıştır.

19. yy'da Coğrafya

19. yy'da coğrafya alanında oldukça çok sayıda yayınla karşılaşıyoruz. Yüzyılın başlarında görülen doğa etkisi kısa süre sonra yerini Batı etkisine bırakmış ve -özellikle Fransızca kaynaklardan- çok sayıda çeviri ve derleme yapılmıştır. Bütün bu kitapların genellikle ortak yanı, tanımlayıcı ülkeler coğrafyası niteliğinde olmaları, karşılaştırmalı, fiziksel ve ekonomik coğrafyaya yer vermemeleri ve en önemlisi Osmanlı ülkesine ilişkin bilgilerin son derece zayıf ve çoğu zaman da yanlış olmasıdır. Bunun önemli nedenlerinden biri, Osmanlı ülkesine ilişkin doğru haritaların ve istatistik bilgilerinin bulunmamasıdır. Sonuç olarak yayınlar arasında öğretime yönelik kitaplar önde gelir.

19. yy başlarında Londra Sefareti kâtibi Mehmed Raif Efendi'nin önce Fransızca olarak yazıp sonra çevirttiği *İcaletü'l-Coğrafiyye* adlı kitabı, arkasına *Cedid Atlas Tercümesi* eklenerek H.1218-1219 (1803-1804) yılında basılmış ve uzun süre kullanılmıştır. Mühendishane başhocası Hüseyin Rıfkı (Büyük Hüseyin) Efendi'nin H.1246 (1830-1831)'da basılan *el-Medhal fi'c-Coğrafya* (Coğrafyaya Giriş) adlı kitabı uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur.

Tanzimat'la birlikte gerek iptidaî mekteplere (ilk mekteplere), gerek rüşdiye mekteplerine (ortaokullara) ders kitabı olarak özellikle Fransızcadan çevrilerek derlenen, ülke konusunda çok basit ve genel bilgi veren *Muhtasar Coğrafya, Mebadi-i Coğrafya, Usul-i Coğrafya* gibi kitaplar ortaya çıkmaya başlamıştır. 19. yy'ın ikinci yarısında özellikle idadîler (liseler) için daha nitelikli ders kitapları hazırlanmaya başlanmıştır. Bunlar arasında Kolağası Ahmed Muhtar (Paşa)'ın askerî idadîler için yazdığı *Fenn-i Coğrafya* (İstanbul, H.1286/1869-1870), Abdurrahman Şeref Bey'in idadîler için hazırladığı iki ciltlik *Coğrafya-i Umumî* (İstanbul, 1301/1885-1896) ve bu yapıtın Osmanlı ülkesine ilişkin bölümü olup ayrı bir cilt halinde Kaymakam Ali Tevfik Bey tarafından yazılan *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* (Osmanlı Ülkeleri Coğrafyası), Darüşşafaka'nın beşinci sınıfları için Binbaşı Ali Saib Bey'in yazdığı *Coğrafya-i Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye* (Osmanlı Devleti Ülkelerinin Ayrıntılı Coğrafyası) (İstanbul, 1304/1888- 1898) ile aynı okulun müdürü Binbaşı Hüseyin Bey (Mirliva Hüseyin Paşa) tarafından altı ve yedinci sınıflar için yazılan ve yetkin bir yapıt olan *Memalik-i Osmaniye Ziraat Coğrafyası* (Osmanlı Ülkeleri Tarım Coğrafyası) (İstanbul, 1303/1887-1888) sayılabilir.

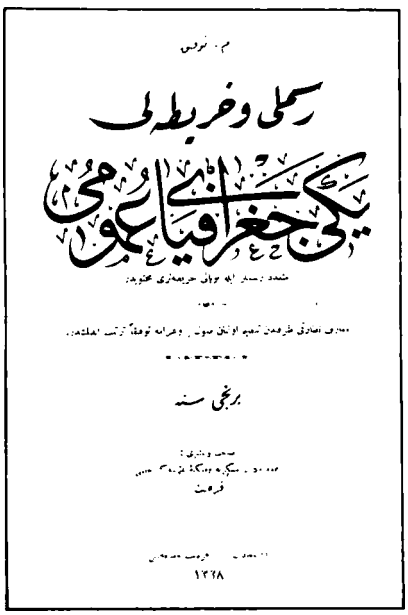
Genel nitelikteki kitaplara örnek olarak fiziksel coğrafya alanında Piyade Mülazım Ömer Subhi Bey'in J.Geikie'den çevirdiği *Coğrafya-i Hikemî* (Fiziksel Coğrafya) (İstanbul, H.1301/ 1883-1884), ekonomik coğrafya alanında Mehmed Hikmet tarafından yazılan *Coğrafya-i Umranî* (Ekonomik Coğrafya) (İstanbul, 1312/1896-1897) verilebilir. İki bölümden oluşan bu kitabın birinci bölümü "Memalik-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye"nin tarım, zanaat ve ticaret yaşamından, ikinci bölümü "Avrupa Düvel-i Muazzaması ve Şimalî Amerika Hükümet-i Müttehidesi"nden söz eder.

Coğrafya alanında sözlük niteliğin-

FAİK SABRİ DURAN (1882-1943): Türkiye'de modern coğrafyanın yaygınlaşmasına öncülük edenlerden biri olan Faik Sabri Duran, Fransa'da öğrenim gördü. Atlasları ve coğrafya kitapları geniş ilgi gördü. Yayıncılık da yapan Faik Sabri Duran'ın Jules Verne çevirileri ve kitaplarının yanısıra en önemli çalışması Büyük Atlas'tır.

de önemli bazı kitaplar da yayımlanmıştır. Bunların başlıcaları, Ahmed Rıfat Efendi'nin yedi ciltlik *Lûgat-i Tarihiye ve Coğrafiye*'si (İstanbul, H. 1299/1881-1882), Şemseddin Sami'nin on yıllık bir uğraşı sonucu hazırladığı altı ciltlik ansiklopedik bir tarih ve coğrafya sözlüğü olan *Kamûsü'l-Âlâm* (İstanbul, 1889-1899), Kolağası Ali Cevad Bey'in ülkenin coğrafî yerleri konusunda bilgi veren resimli ve haritalı üç ciltlik *Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lûgati* (İstanbul, 1895)'dir. Bunların yanında 1307 (1891/1892) yılında *Yeni Coğrafya Atlası* adıyla 10 paftalık bir atlas da yayımlanmıştır.

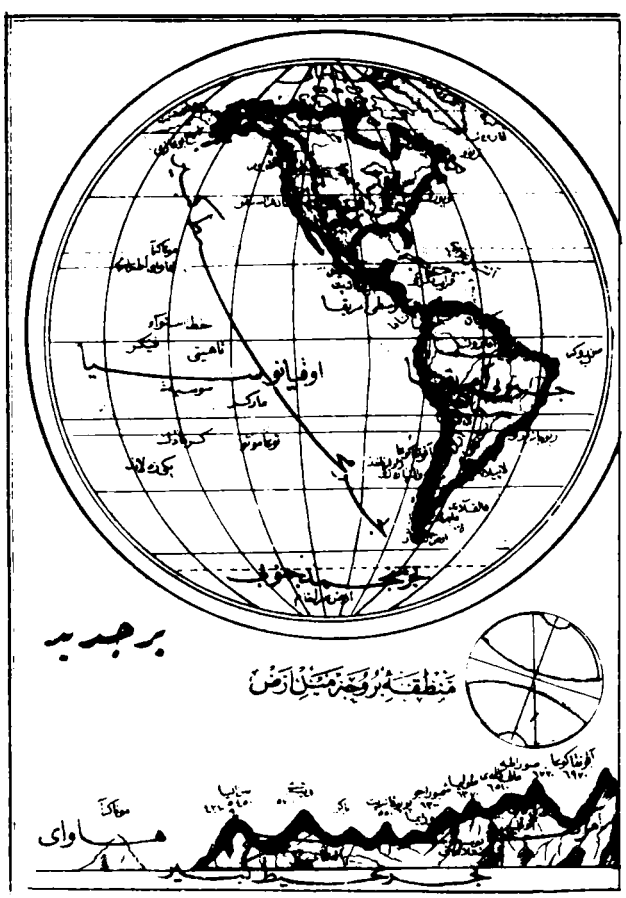
19. yy sonlarına doğru bazı gezi kitapları da yayımlanmıştır. Bunlardan biri, bir subay olan Azmzâde Sâdık el-Müeyyed'in 1302 (1886/1887) yılında görevli olarak Libya, Büyük Sahra ve Habeşistan'a yaptığı üç yolculuğa ilişkin *Bir Osmanlı Zabitinin Sahra-i Kebîrde Seyahati (Afrika Sahra-i Kebîrinde Seyahat)* adıyla (İstanbul, 1899) yayımladığı kitaptır.

19. yy Osmanlı coğrafyacılığı tarihe yardımcı bir bilgi dalı olma durumunu aşamamış, yer adları ve konularıyla ilgilenmiş, jeoloji, meteoroloji gibi komşu ve yardımcı bilimlere dayalı açıklamalı coğrafya biçimine gelememiştir.

COĞRAFYA KİTAPLARI: Cumhuriyet öncesinde coğrafya alanında yayımlanmış kitapların çoğu ders kitabı niteliğindedir. Yine bu dönemde tarih, coğrafya sözlükleri ve atlaslar da yayımlanmıştır. 1912'de M. Tevfik tarafından yayımlanan "Resimli ve Haritalı Yeni Coğrafya-yı Umumî", renkli haritalarıyla dikkati çeker. Solda M. Tevfik'in kitabının kapağı aşağıda içinden iki sayfa görülmektedir.

20. yy'da Coğrafya

20. yy'ın ilk çeyreğinde bazı dikkat çekici kitaplar yayımlanmıştır. Saffet Bey'in *Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Umûmî*'si (İstanbul, 1329/1913) ve Mehmed Burhaneddin Bey'in *Coğrafya-i İktisadî*'si (İstanbul, 1328/1912) bunlar arasında sayılabilir. Bu son kitap üç bölümden oluşur. Birinci bölüm genel coğrafyaya ilişkindir. İkinci bölümde İslam devletlerinden, üçüncü bölümde öteki devletlerden söz edilir.

HARİTA-İ ASKERİYE HEYETİ: *Osmanlı Devleti'nde harita yapılması için girişimler IV. Murad dönemine kadar uzanır. Ancak gerçek anlamda haritacılık, eğitim için Avrupa'ya gönderilen subayların dönüşüyle birlikte kurulan "Taksim-i Arazi Komisyonu"nun yürüttüğü çalışmalarla başlar. II. Meşrutiyet'ten sonra Harbiye Nezareti Beşinci Şubesi'ne bağlı olarak oluşturulan harita heyeti özellikle askerî haritaların yapılmasını programlamıştı. Resimde Harita-i Askeriye Heyeti toplu halde görülmektedir.*

Kaymakam Mehmet Cemal geniş bir Anadolu coğrafyası yazmayı tasarlamış, ancak bunu tamamlayamamıştır. Kitabın birinci cildi *Anadolu (İstatistikî, İktisadî, Askerî Coğrafya) Anadolu'nun Ahval-i Umumiyesi* adıyla (İstanbul, 1336/1920) yayımlanmıştır.

Bu dönemde ülkemizde modern coğrafyayı tanıtan, yaygınlaştıran ve sevdiren kişilerin başında Faik Sabri (Duran) Bey gelir. Fransa'da öğrenim görmüş olan Faik Sabri Bey, ilk ve ortaöğretim için yazdığı öğrenci kitapları, öğretmenler için hazırladığı kılavuz kitapları ve yazdığı öteki kitaplar ile başlı başına bir coğrafya okulu oluşturur. Önemli kitapları arasında *Avrupa* (İstanbul, 1331/1915) ve *Osmanlı Coğrafya-i İktisadîsi* (İstanbul, 1331/1915) sayılabilir.

Coğrafyaya ortaöğretimde oldukça geniş bir yer ayrılmıştır. Örneğin, haftalık toplam saat olarak 5 yıllık idadîlerde 1310 (1894/1895) yılında 10 saat, 7 yıllık idadîlerde 1315 (1899/1900) yılında 13 saat ve 8 yıllık idadîlerde 1320 (1903/1904) yılında 14 saat coğrafya okutulmaktadır. Coğrafyaya geniş yer verilmesine karşın öğretim yöntemi ve niteliği yetersiz kalmış, coğrafya tarihe yardımcı bir bilgi dalı olmuş ve iyi coğrafya bilmek ezbere harita çizmekle özdeş sayılmıştır.

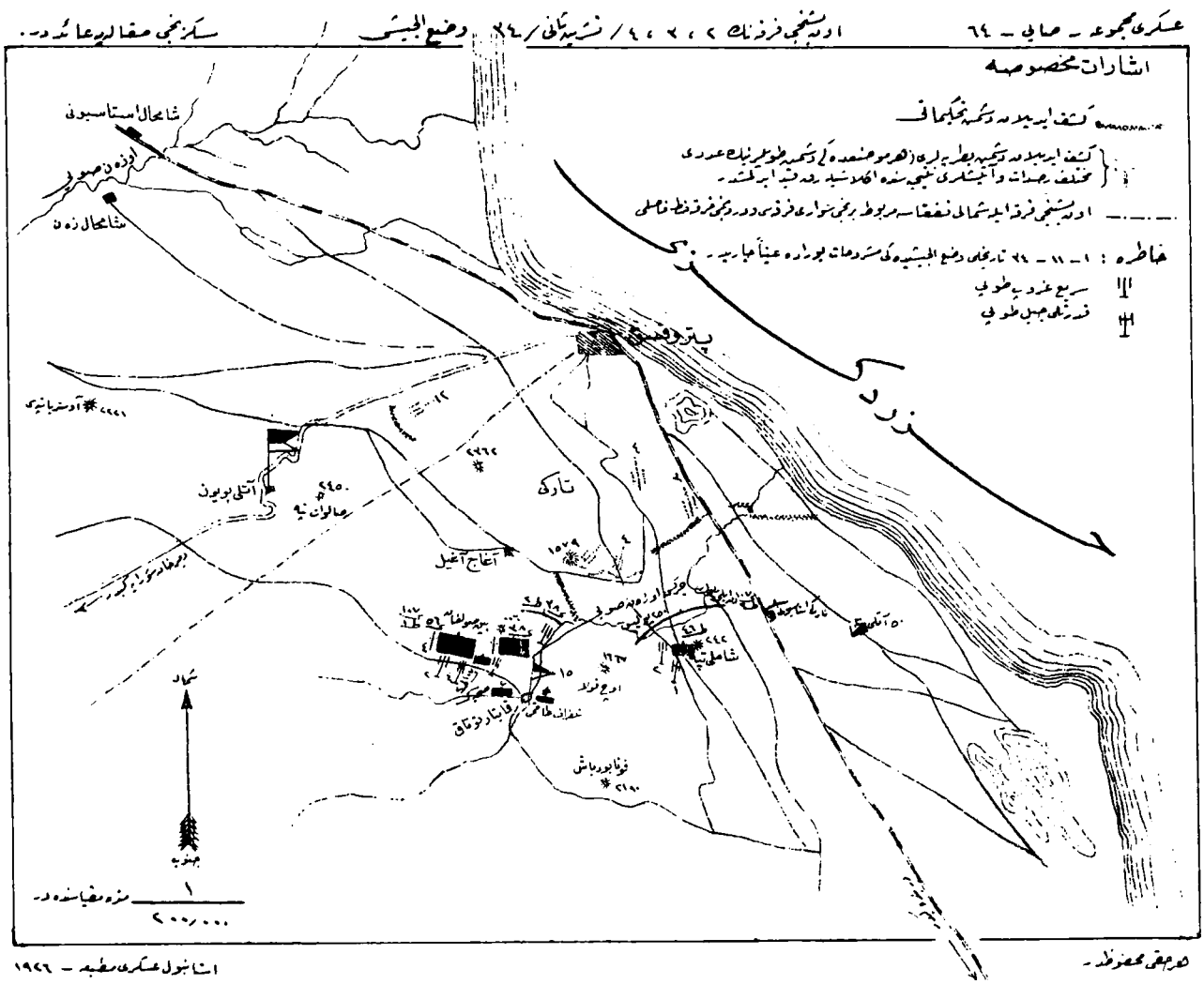
Darülfünun'da Coğrafya

1900 yılında açılan dördüncü Darülfünun'un üç şubesinden biri "Ulûm-ı Edebiye Şubesi"dir. Burada dersler ortak olup, bölüm ayırımı yoktur. Okutulan dersler arasında coğrafyaya ilişkin olanlar genel coğrafya, Osmanlı ülkeleri coğrafyası ve umranî coğrafya'dır.

II. Meşrutiyet'in ardından, 21 Nisan 1912'de yapılan düzenleme sonucu Darülfunun beş şubeden (fakülte) oluşan bir yapıya kavuşmuş ve "Ulûm-ı Edebiye Şubesi" kendi içinde dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan biri Tarih ve Coğrafya bölümüdür. 14 Ekim 1915'te yapılan yenileştirme girişimleri sonucunda coğrafya bağımsız bir bölüm haline gelmiş ve bir Coğrafya Darülmesaisi (Coğrafya Enstitüsü) kurulmuştur. Almanya'dan getirtilen öğretim üyeleri arasındaki tek coğrafyacı olan yirmi dokuz yaşındaki Doçent E. Obst, coğrafya bölümüne müderris ve Coğrafya Darülmesaisi'ne de müdür olarak atanmıştır. Böylece 1915'te coğrafya bölümünün öğretim kadrosu başta E. Obst olmak üzere öğrenimlerini Fransa'da yapmış olan Faik Sabri (Duran), Ali Macit (Arda), Selim Mansur ile Viyana'da öğrenim görmüş olan Hâmit Sadi (Selen)'den oluşmaktadır. Okutulan dersler ise *Coğrafya-i Tabiî* (Doğal Coğrafya), *İslâm ve Türk Coğrafyası, Coğrafya-i Beşerî* (Obst), *Coğrafya Usûl ve Tatbikatı* (Obst) ve *İhsâiyât* (İstatistik)'tır. Öğretim kadrosunun niteliği bakımından Fransız ve Alman coğrafya okullarının bir karışımı sözkonusudur. Obst'un başlıca katkısı zengin bir kitaplığın kurulması ve arazide yapılacak incelemeler için gerekli araçgereçlerin sağlanması olmuştur. Kendisinin fiziksel coğrafyacı olmamasına karşın fiziksel coğrafyanın Türkiye'de tanıtılması da Obst yoluyla olmuştur. Mütarekenin ardından Obst'un 1918 yılında Almanya'ya dönmesinden sonra dersler Türk öğretim üyeleri tarafından yürütülmüştür.

Haritacılık

Çeşitli ülkelerde modern deniz haritalarının alınmaya başlanması 19. yy başlarına rastlar. Özellikle Fransa ve İngiltere hızla deniz haritalarının yapımına girişirler. Bu kapsam içinde 1817-1820 arasında Fransa adına Yüzbaşı Gauttier, Anadolu'nun Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyılarının haritalarını hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu tür harita alma çalışmalarına şiddetle karşı olmasına rağmen, 1811-1812 yıllarında İngiliz F. Beaufort, Ege ve Akdeniz kıyılarının 6 paftalık bir haritasını hazırlamıştır. Gene İngilizler ta-

ASKERÎ HARİTALAR: *1911'de askerî harita heyetinin genişletilmesiyle birlikte öncelikle 1/200.000 ölçekli haritaların yapılmasına başlandı. Bundan amaç askerî açıdan önemli olan bölgelerin haritalarının alınmasıydı. Yukarda Kuzey Kafkasya cephesindeki muharebeleri gösteren 1/200.000 ölçekli bir askerî harita görülmektedir.*

rafından 1834-1847 yılları arasında Batı Anadolu kıyılarının çeşitli deniz haritaları yapılmıştır.

Osmanlı topraklarının kara (topografya) haritalarının yabancılar tarafından alınması da hızla ilerlemiştir. 19. yy'da Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Almanya tarafından çeşitli haritalar alınmıştır. Özellikle savaşlar sırasındaki işgaller sırasında bu bölgelerin haritaları çıkarılmıştır. Bunlar arasında Rusların Balkanlar ve Doğu Anadolu, Fransızların Mısır ve Suriye, İngilizlerin Mısır haritaları sayılabilir. Bu arada Almanya Filistin'in, Alman ve İngilizler Mezopotamya'nın çeşitli haritalarını yapmışlardır.

Anadolu'nun Fransız, İngiliz, Rus ve Almanlar tarafından çeşitli haritaları çıkartılmıştır. Bunlar arasında en önemli çalışmaları yapan Alman Heinrich Kiepert'tir. Kiepert, 1840-1845 yıllarında -daha önceki kartografya çalışmalarından da yararlanarak- 1/1.000.000 ölçekli büyük bir Anadolu haritası yapmıştır. Daha sonra oğlu Kiepert on yıllık bir çalışma sonucunda 26 paftadan oluşan 1/400.000 ölçekli ünlü Anadolu haritasını hazırlayarak 1901-1908 arasında yayımlamıştır.

Yabancıların haritacılık konusundaki bu çalışmaları yanında Osmanlı Devleti'nin de harita yapımı konusunda çeşitli girişimleri olmuştur. Nirengi esasına göre harita yapılması konusunda ilk girişimler oldukça eskidir. IV. Murad döneminde (1623-1640) Felemenkli Glorius, Osmanlı topraklarının haritasını çıkarmak üzere çağrılmışsa da bu girişim sonuçlanmamıştır. II. Mahmud döneminde askerî danışman olarak Prusya'dan çağrılan subaylar, başta Helmuth von Moltke (1800-1891) olmak üzere, askerî amaçlar için haritanın gerek ve önemi üzerinde durmuşlar ve Türkiye'de kaldıkları yıllarda (1835- 1839) çeşitli haritalar çıkarmışlardır. Daha sonra H. Kiepert bunlardan geniş ölçüde yararlanmıştır. Bu arada gerek Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'da, gerek Mekteb-i Fünun-ı Harbiye'de topografya, taksim-i arazi (Jeodezi) ve astronomi derslerinin okutulmasına önem verilmiştir. Cevdet Pa-

şa'nın Halep valiliği sırasındaki girişimleri sonucunda Güneydoğu Anadolu ile Suriye'nin kuzeyinin haritaları Osmanlı subaylarınca çıkarılmış ve basılmıştır.

Ordunun düzenlenmesi için H.1216 (1879) yılında çağrılan von der Goltz, Rumeli ve Anadolu haritalarının hızla yapılmasını önermiş ve bu görev Erkân-ı Harbiye Dairesi'nin Beşinci Şubesi'ne verilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda Rus ve Avusturya haritalarından yararlanılıp bazı düzeltme ve ölçek dönüştürme işlemleriyle 1/210.000 ölçekli Rumeli haritası ve H. Kiepert'in haritasından yararlanılarak 1/210.000 ölçekli Batı Anadolu haritası hazırlanmıştır.

Gerçek anlamda harita alma girişimleri 1310 (1894) yılında iki Osmanlı subayının jeodezi ve topografya konusunda eğitim görmek üzere Fransa'ya gönderilmesiyle başlar. Fransa'dan dönen Erkânıharp binbaşılarından Hakkı ve Şevki efendiler ile Fransız uzmanlar, Yarbay Deforges, Yüzbaşı Barisien ve başka Türk subaylarından oluşan "Taksim-i Arazi Komisyonu" 1312 (1896) yılı Mayısı'nda Eskişehir'e giderek bir esas kenar ölçümü ve bu kenara bağlı bir nirengi noktası saptanması için altı ay kadar çalışmış, ayrıca bu noktada sarkaç yardımıyla yerçekimi ivmesi de ölçülmüştür. Ancak, nirengi ağının kurulması konusundaki bu girişim sürdürülememiş, üyeleri gitgide azalan komisyonda 1907 yılında yalnız Erkânıharp Kaymakamı Mehmed Şevki (Ferik Şevki Paşa, 1865-1927) kalmıştır.

II. Meşrutiyet'in ardından Miralay Şevki Bey'in girişimleri sonucunda bir nirengiye dayanarak kısa sürede ve hatası az olan bir ülke haritasının yapımı kararlaştırılarak Harbiye Nezareti Beşinci Şubesi'ne bağlı, nirengi ve topografya bölümlerinden oluşan bir harita heyeti oluşturulmuş ve gerekli âletler 1909'da Avrupa'ya ısmarlanmıştır. 1911 yılında harita heyeti genişletilmiş, öncelikle ve hızla 1/200.000 ölçekli haritaların yapılması amaçlanmıştır. Harita heyetinin programı, askerî açıdan önemli bölgelerin 1/25.000; Rumeli (Avrupa-i Osmanî), Anadolu, Suriye ve Irak'ın (Asya-i Osmanî) 1/50.000; Arabistan (Ceziretü'l-Arab), Trablusgarp ve Bingazi'nin (Afrika-i Osmanî) 1/100.000 ölçeklerinde haritalarının hızla yapılmasıydı. İtalyan Savaşı'ndan sonra Afrika-i Osmanî'den vazgeçilmiş, Balkan Savaşı sonucunda iyice küçülen Avrupa-i Osmanî'nin tümünün haritasının 1/25.000 ölçeğinde yapılması kararlaştırılmıştır. Haritaların alınması ve çizilmesinde Bonne projeksiyonu uygulanmış, 44 gratlık (39° 36′) paralel, Ayasofya kubbesinin alemi başlangıç meridyeni olarak alınmış ve paftalar 50×40 cm boyutunda hazırlanmıştır. Bütünüyle Türk subayları tarafından gerçekleştirilen bu proje çok zorlu savaş koşullarına rağmen on yıl içinde bitirilmiştir. Bu süre içinde Rumeli, Anadolu, Suriye, Filistin ve Medine bölgesinde 480.000 km²'lik bir alanın nirengileri saptanmış ve 365.000 k²'lik bir alanın çeşitli ölçeklerde düzgün haritaları yapılarak basılmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında harita alma işlerine yeteri kadar subay ayrılamadığından, Beyazıt'ta nirengi, topografya ve kartografya kollarından oluşan bir Harita Mektebi açılmıştır. Harbiye Nezareti binasının arkasındaki itfaiye kışlasında bulunan bu okul mütareke sırasında Şehzadebaşı'na taşınmış ve bir süre orada çalışmıştır. Okulun mezunlarından bir bölümü Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'ya geçerek Ankara'ya gelmişler ve bir süre Samanpazarı'nda Attarbaşı hanında, Sakarya Savaşı sırasında da Keskin'de çalışarak ordunun harita gereksinmesini sağlamışlardır. Cumhuriyet'ten sonra genelkurmaya bağlı harita şubesi daire biçiminde genişletilmiş ve 1926 yılında Harita Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Müdürlük öğrenim ve uzmanlaşma için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, 1912 yılında başlanılan 1/200.000 ölçekli haritaların alınması işlemini de 1929 yılında tamamlamıştır.

Deniz haritaları alanında Osmanlıların yaptığı hemen hiçbir çalışma yoktur. Karadeniz ve Marmara'nın iskandil yoluyla haritalarının çıkarılması İngilizler ve Ruslar tarafından yapılmıştır. Marmara Denizi'nin haritası ve iskandilleri için Ruslar H.1261 (1845) yılında Osmanlı Hükümeti'nden izin almışlardır. Rus ölçme gemisine bir Osmanlı korveti ile üç deniz subayı ve Bahriye Mektebi birinci sınıf öğrencilerinden yetenekli on kişi refakatçi olarak verilerek üç yıl süreyle incelemeler yapılmıştır. Ruslar Karadeniz'in Osmanlı kıyılarının haritasını almak üzere H. 1265 (1848/1849) yılında ikinci bir başvuruda bulunmuşlardır. Bu konuda bilgili bir deniz subayı olan Binbaşı Edhem Bey'in komutasına verilen "Ahter" ve "Tir-i Zafer" birlikleri, *"harita tersim etmek ve suları ölçmek maddelerinde Rus mühendislerinin ne veçhile hareket ettiklerine bizim mühendis efendiler tarafından dahi dikkat olunarak ve bir ikisi daima beraber bulunarak ileride tanzim edecekleri haritaya esas olacak noktaların ve su ölçülerinin onlar tarafından dahi kaydine ihtimam edilmek"* için Rus ölçüm heyetine ayrılmıştır.

II. Meşrutiyet'e kadar başta İngiliz haritaları olmak üzere çeşitli ülkelerin yaptıkları deniz haritaları kullanılmıştır. II. Meşrutiyet'in ardından deniz haritacılığına önem verilmeye başlanarak Bahriye Nezareti'ne bağlı bir şube kurulmuş ve bunun kadrosu 1911'de genişletilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra Bahriye Vekâleti'nin kaldırılmasıyla deniz haritacılığına ilişkin bölüm, Hidrografi Şubesi adı altında, Harita Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. □

*KAYNAKÇA**

- □ ADIVAR Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1982.
- □ (AKALIN) Besim Ömer, "Merhum Kimyager Ali Rıza Bey" *Nevsâl-i Âfiyet*, III, İstanbul, 1904.
- □ AKARTUNA Mehmet, "Fen Fakültesinde jeolojinin gelişmesi", *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, İstanbul, 1982.
- □ AKDİK Sara, "Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1943)", *Türk Fizikî ve Tabiî İlimler Sosyetesi Yıllık Bildirileri ve Arşivi*, Sayı 11,12-13 1943-1944.
- □ AKDİK Sara-Turhan Baytop, *Eczacı Okulu Botanik Hocaları*, İstanbul, 1957.
- □ AKINCI Sırrı, "Bocalayan kafalar", *İnançtan Bilime*, İstanbul, 1977.
- □ AKYOL İbrahim Hakkı, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji" *Tanzimat*, İstanbul, 1940.
- □ AKYOL İbrahim Hakkı, "Son yarım asırda Türkiye'de coğrafya", *Türk Coğrafya Dergisi*, I, 1943.
- □ AKYÜZ Kenan, *Encümen-i Dâniş*, Ankara, 1975.
- □ AKYÜZ Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara, 1982.
- □ ARTEL Tarık, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.
- □ ATASOY Ali Rıza, *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi*, İstanbul, 1945.
- □ AYBAR Selçuk, "Cerrahinin Gelişimi ve Son Yüzyılı", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, XII, 1981.
- □ BAYLAV Naşit, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul, 1968.
- □ BAYTOP Asuman, "G.V. Aznavur ve İstanbul Florası", *Türk Biyoloji Dergisi*, 11, 1961.
- □ BAYTOP Turan, "1923-1973 Yılları Arasında İstanbul Üniversitesi'nde Eczacılık Öğretimi, Araştırmaları ve Yayınları", *İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Mecmuası*, IX, 1973.
- □ BAYTOP Turhan, "Eczacı ve Dişçi Mektep-

leri Nebatat Hocası Dr. Şerafettin Tevfik Tertemiz", *Biyoloji*, 7, 1957.

☐ (BERKEM Ali Rıza), *Türkiye'de Kimya Öğretiminin 50'nci, Kimya Fakültesinin Kuruluşunun 1'inci Yılı ve 1968 Diploma Töreni*, İstanbul, 1969.

☐ BERKEM Ali Rıza, "Türkiye'de Kimya Öğretiminin Gelişmesi ve Bugünkü Durumu", *Kimya ve Sanayi*, 25 (112), 1977.

☐ Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi, *Cumhuriyet Döneminde Astronomi Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1983.

☐ DEMİRİZ Hüsnü, "Türkiye Florasına Doğru", *Biyoloji*, 1, 1951.

☐ DEMİRİZ Hüsnü, "Jorj Vensan Aznavur: 1861-1920. Hayatı ve İstanbul Florasına Hizmeti", *Türk Biyoloji Dergisi*, 14, 1964.

☐ DÖLEN Emre, "Ord. Prof. Dr. Fritz Arndt'ın Türkçe Yayınlanmış Yapıtları", *Doğa ve Bilim*, 11, Haziran 1982.

☐ EREN İsmail, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Faaliyet ve Tesirleri", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II, Ankara, 1973.

☐ EREZ Selçuk, "Osmanlılarda Tıp Eğitimi ve Tarihi Gelişimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 66, Mart 1973.

☐ ERGİN Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977.

☐ ERGUVANLI Kemâl, "Halil Edhem ve Jeoloji", *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, II, Ankara, 1948.

☐ ERGUVANLI Kemâl, "Türkiye'nin İlk Maden Mühendisi İbrahim Edhem Paşa", *Türk Jeoloji Kurumu Bülteni*, 3, 1952.

☐ ERGUVANLI Kemâl, "Doktor Abdullah Beyin Hayatı ve Eserleri", *Türk Jeoloji Kurumu Bülteni*, 5, 1954.

☐ ERİM Kerim, "Riyaziye", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

☐ ERİNÇ Sırrı, "Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Coğrafyası", *İÜEF Cumhuriyetin 50. yılına Armağan*, İstanbul, 1973.

☐ ERTEM Gözen, "Fen Fakültesinde Kimya Öğretiminin Geçmişi", *İ.Ü. Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dalları...*, İstanbul, 1982.

☐ ESKİOĞLU Nihat, Abdullah Saraç-İbrahim Özgür, "Trisection Hakkında Bir Osmanlı Denemesi", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, I, İstanbul, 1981.

☐ EVREN Güngör, "İ.T.Ü.'nün tarihinden: Mühendis Mekteb-i Âlisi", *İTÜ'den Haberler*, 2, Nisan 1978.

☐ (EVREN Güngör), "İ.T.Ü.'nün tarihinden: Hendese-i Mülkiye", *İTÜ'den Haberler*, 1, Ocak 1978.

☐ EYİCE Semavi, "Bursa Kaplıcalarını İlmî Bakımdan İlk Olarak İnceleyenlerden Dr. Bernard ve Eseri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXXIII, 1970.

☐ GENCER Ali İhsan, "İstanbul Tersânesinde Açılan İlk Tıp Mektebi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 31, 1977.

☐ GÖKDOĞAN Nüzhet, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

☐ GÖRKER Tonguç, "Diş Hekimliği ve Eğitim", *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1976.

☐ (İLGİM Bedi), *İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi*, İstanbul, 1973.

☐ İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Türkiye'de Basılan İlk Kimya Eseri. İlim Tarihi Açısından Bir Değerlendirme", *TÜBİTAK VII. Bilim Kongresi Bilim Adamı Yetiştirme Grubu Tebliğleri*, Ankara, 1983.

☐ İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Türkiye'de Kimya Öğretiminin İlk Yüzyılı" *Teknik Eğitim Ulusal Kongresi Bildirileri*, İstanbul, 1983.

☐ İNÖNÜ Erdal, *1923-1966 Döneminde Fizik Dalındaki Araştırmalara Türkiye'nin Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler*, Ankara, 1971.

☐ İNÖNÜ Erdal, *1923-1966 Dönemi Türkiye Matematik Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler*, Ankara, 1973.

☐ İNÖNÜ Erdal, *1923-1966 Dönemi Türkiye Kimya Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler*, İstanbul, 1982.

☐ İZBIRAK Reşat, "Türkiye'de Son Yarım Yüzyıl İçinde Coğrafya Alanında Gelişmeler", *50. Yıl Konferansları (DTCF)*, Ankara, 1976.

☐ (KANSU) Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I, İstanbul, 1930.

☐ KAZANCIGİL Aykut-Vural Solok, "Türk Tıp Dergileri ve Süreli Yayınları Üzerine Analitik Bir İnceleme (1849-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, XII, 1981.

☐ KAZANCIGİL Aykut-Vural Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul, 1981.

☐ "Kimyager Derviş Paşa'ya Dair" *Kimya ve Sanayi*, 5 (25), 1952.

☐ KOCA Muhlis, "Cumhuriyet Döneminde Fen Bilimleri", *50. Yıl Armağanı*, II, Erzurum, 1973.

☐ KOÇER Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, 1970.

☐ KODAMAN Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980.

☐ KURAN Ercümend, "Müsbet Bilimlerin Türkiye'ye Girişi (1797-1839)", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II. Ankara, 1973.

☐ MERDİVENCİ Ahmet, "Türkiye'de İlk Medikal Zooloji Kitabının Yayınlanışının 100'üncü Yılında (1876-1976)", *Biyoloji Dergisi*, 26, 1976.

☐ MUHLİS Mustafa, "Kimyager Doktor Ali Rıza Bey", *Türk Tıb Tarihi Arkivi*, 4, 1939/40.

☐ NORAS Yüksel, *Diş Hekimliği Tarihi*, Ankara, 1973.

☐ ORHAN Gülser, *İ.Ü. Fen Fakültesi Matematik Bölümü Yayınları Bibliyografyası (1916-1977)*, İstanbul, 1978.

☐ ÖZTİĞ Fevzi, "Yazı Devriminden Önce İstanbul Üniversitesi'nde Okutulan Botanik Kitapları Hakkında", *Türk Biyoloji Dergisi*, 19, 1969.

☐ ÖZTÜRK Osman, "Osmanlılarda Sivil Mühendislik Fakülteleri", *I. Uluslararası Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, III, İstanbul, 1981.

☐ PAMİR Hamit Nafiz, "Ord. Prof. Hamit N. Pamir'in teşekkürü", *Türk Jeoloji Kurumu Bülteni*, 10, 1959.

☐ PEYNİRCİOĞLU Hamdi, *Türkiye'de Mühendislik Öğretiminin Tarihçesi*, İstanbul, 1967.

☐ RADO Şevket (sadeleştiren), *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, İstanbul, 1970.

☐ SANTUR Fikri, "Yüksek Mühendis Mektebinin Tarihçesi", *Mühendislik Mektebi Mecmuası*, 4, 1931.

☐ SAYILI Aydın, "Turkish contributions to and reform in higher education, and Hüseyin Rıfkı and his work in geometry", *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, XII, Ankara, 1972.

☐ SEYHAN Muvaffak, "Bilim Tarihimizde Son İki Yüzyıl" *Meydan*, 53, Temmuz 1979.

☐ SEYHAN Muvaffak, "Türk Kimya Bilimi Tarihinde Unutulmayan İsim Kırımlı Aziz Bey", *Meydan*, 64, Haziran 1980.

☐ SEYHAN Muvaffak, "Türkiye'de Kimya Biliminin Öncüleri", *Kimya ve Sanayi*, 26 (113-114), 1978.

☐ SEYHAN Muvaffak, "Unutulmuş Bir Bilim Adamı", *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1979.

☐ SONAR Semuhi, "İbrahim Edhem Paşa'nın Kitabu Usûli'l-Hendese'si Hakkında", *Araştırma (DTCF)*, 2, 1964.

☐ SUNGU İhsan, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu", *Belleten*, 7, 1943.

☐ ŞEHSUVAROĞLU Bedii N., "Tıbbiyede Kimya Öğretimi", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, 1973.

☐ ŞEHSUVAROĞLU Bedii N., "Türk İstanbul'da Tıp Öğretimi", *Türk İstanbul'da Tıp Öğretiminin 500. Yıldönümü*, İstanbul, 1971.

☐ ŞENGÜN Âtıf, "İstanbul Üniversitesi'nde 1933 Reformundan Sonra Zoolojinin Gelişmesi", *İ.Ü. Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dalları...*, İstanbul, 1982.

☐ TERZİOĞLU Arslan (yayımlayan), *Türk-Alman Tıbbî İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 1981.

☐ TEZ İlhami, *4 Gayrımüslim Hoca*, İstanbul, 1970.

☐ TOĞROL Ergün (hazırlayan), *İTÜ İnşaat Fakültesi Cumhuriyetin Ellinci Yılı Kitabı*, İstanbul, 1976.

☐ TÜZDİL Nevzat, *Türkiye'de Veteriner Fakültesinin Tarihi ve Laboratuvar Hayatının Başlangıcı*, Ankara, 1955.

☐ UNAT Faik Reşit, "Başhoca İshak Efendi", *Belleten*, 109, 1964.

☐ UNAT Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme", *Mikrobiyoloji Bülteni*, 4, 1970.

☐ UNAT Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp, Zooloji ve Parazitoloji*, İstanbul, 1970

☐ UNAT Ekrem Kadri, "Türkçe Tıp Zoolojisi ve tıp Parazitolojisi Kitapları Dolayısıyle", *Biyoloji Dergisi*, 27, 1977.

☐ UNAT Ekrem Kadri, "Türkiye'de Tıp Mikrobiyolojisinin Son Yüzyılındaki Gelişimi (1881-1981)", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, XII, 1981

☐ UZLUK Feridun Nafiz, "Bursalı Tabip Mevlevî Ömer Şifaî Dede (?-1746)", *Dirim*, 25, 1950.

☐ UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Arif Efendi", *Belleten*, 79, 1956.

☐ ÜLKEN Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.

☐ ÜNVER A. Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

☐ ÜNVER A. Süheyl, "Tarihimizde İcadiye Tepesi ve Rasadhane", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 240, Ocak 1962.

☐ ÜNVER A. Süheyl, "Türkiye'de Nebatat Bağçeleri Tarihi Üzerine Küçük Bir Muhtıra", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, II, 1971.

☐ WIDMANN Horst, *Atatürk Üniversite Reformu*, İstanbul, 1981.

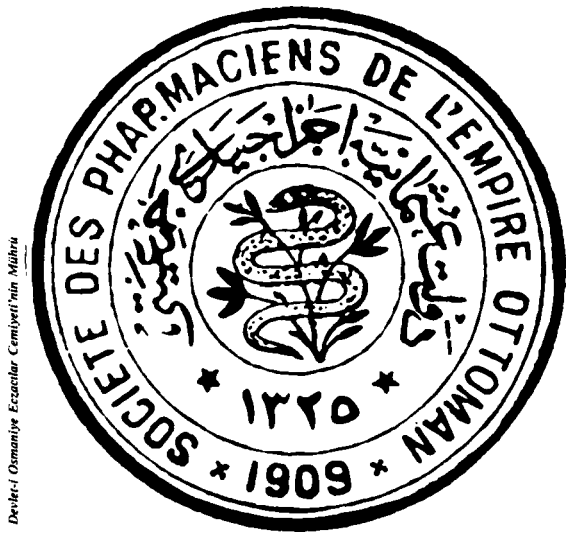
☐ YEĞİN A. Münip, *Biokimyanın Dünya ve Memleketimizde Kısa Tarihçesi ve Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesindeki Durumu*, Ankara, 1974.

☐ YENİÇAĞ Fahir, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak", *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

☐ YENİÇAY Fahir, "İstanbul Üniversitesinde Fiziğin Gelişmesi", *İ.Ü. Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dalları...*, İstanbul, 1982.

* *Metinde adı geçen özgün kitaplar kaynakçada verilmemiştir.*

DERNEKLER

Devlet-i Osmaniye Eczacılar Cemiyeti'nin Mührü

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi
Prof. Dr. Hüseyin Hatemi

1909 Cemiyetler Kanunu
Doç. Dr. Zafer Toprak

Bu konuda ayrıca *Gençlik, İşçi ve İşçi Hareketleri, Kadın, Mütareke ve Milli Mücadele (Siyasal Kuruluşlar) Siyasal Akımlar, Siyasal Partiler, Yeni Osmanlılar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi

Hüseyin Hatemi

Bir amaca hizmet etmek için örgütlenme isteği, zamanla başlıca iki türe ayrılabilecek bir tüzel kişilik kavramı doğurmuştur: Bu tüzel kişilik türlerinin birisinde, amaca hizmet için biraraya gelen insan topluluğu temel unsurdur, tüzel kişilik bu topluluğa tanınır. İkinci bir türde ise, bu amaca hizmet etmek için tahsis edilen mal topluluğunun zamanla ayrı bir kişiliği olduğu düşünülür ve onu da yine en az bir gerçek kişi, bir "insan" temsil eder. Böylece, "tüzel kişilik" kavramı, insanlığın hukuk alanındaki temel ihtiyaçlarını karşılayan buluşlarından biridir. Aksi takdirde tek insanın da insan topluluklarının da insan ömrünün sınırlarını aşan sürekli bir amaca hizmet etmeleri çok zorlaşacak ve buluştan sonra erişilen imkânlara erişilmesi imkânsız olacak idi. Tüzel kişilik kavramı, sürekli ve ortak amaca "kişilik" giysisini giydirir ve böylece amaca hizmet edenlerin tabiî ömürlerinin sona ermesi olgusundan etkilenmeksizin amacın sürdürülmesi de güvenceye bağlanmış olur.

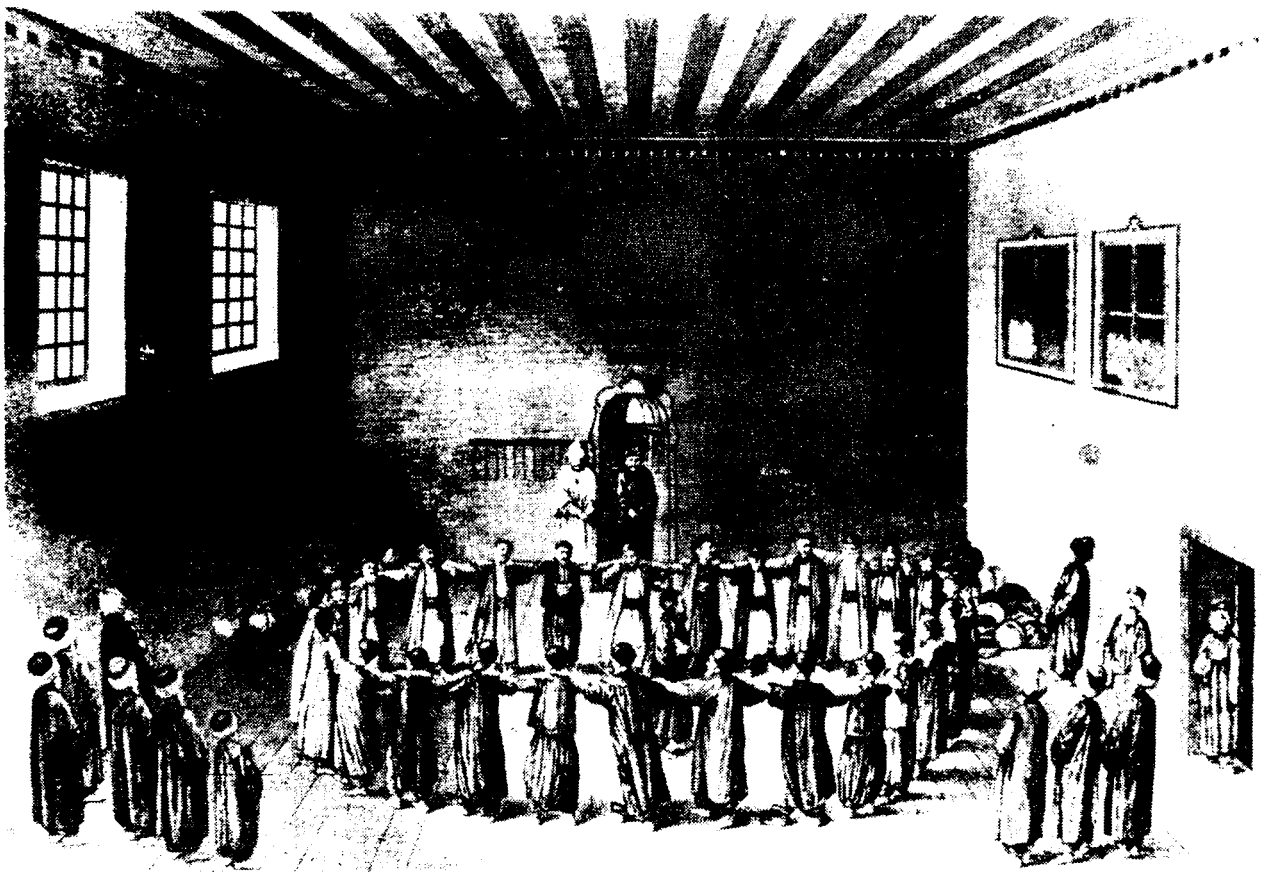
Osmanlı Devleti Öncesindeki Gelişim

Ne var ki, gerek Batı'da gerek Doğu'da, geçen yüzyıla kadar tüzel kişilik kuramı fazla işlenmiş ve geliştirilmiş bir kuram değildi. Mal topluluğu türünden olan tüzel kişilikleri ve bu arada vakıfları bir yana bırakırsak, devlet tüzel kişiliği dışında, gerek Batı'da gerek İslâm âleminde kişi topluluğu olarak özellikle tarikatlar ve esnaf birlikleri ilgimizi çeker. Ayrıca şu farka da değinmek gerekir: Batı'da Hıristiyanlık güçlü bir Roma Devleti ile karşılaşıp ayrı bir cemaat (kilise) biçiminde örgütlenme yolunu tutmuş, İslâm ise doğrudan doğruya "devlet"i kurma yoluna girmiştir. İslâm Âlemi'nde devletten ayrı ve tarikatların üzerinde bir "müminler topluluğu kişiliği" olmamıştır. Resmî görüş, devleti bu gözle görmek ve göstermek istemiş, bunu kabul etmeyenler sadece "tarikat" veya "vakıf" kurumlarından yararlanarak, bazen tarikatları vakıfla, diğer bir deyişle malvarlığı ile de takviye ederek ayrı amaç toplulukları meydana getirmeye çalışmışlardır. 12. yy sonlarında "Şeyh-ül-İşrak" Suhreverdî, gelenekler arasına girebilmiş tarikat ve esnaf birlikleri -ki bu esnaf birlikleri de o dönemde bir tür tarikat sayılabilirlerdi- anlayışının dışında ve üzerinde, "devlet"e rakip görünebilecek bir "İnananlar", bir "İşrakıyyûn" topluluğu kurmak ve bu devletten ayrı ve bağımsız bir tür -Batı anlamında- "kilise"nin başına da "kayyım bilkitab" adı ile bir yönetici getirmek istemiş, fakat bu teşebbüs Suhreverdi'nin idamı ile sonuçlanmıştır (1191). 18. yy başlarında İngiltere'de "Maşrık" (Orient) gibi şeklen benzer terimler kullanan bir teşebbüs, belki de bu tarihî tecrübeden ders almış olarak geleneksel bir kuruluşun, bir esnaf örgütünün içinde yuvalanarak kilise ve devlete karşı esrarlı biçimde gelişecektir. Suhreverdi'nin kullandığı bazı terimlerle benzerlik, amaç ayrı da olsa, biraz sonra yine değineceğimiz bu "Mason örgütü"nün Suhreverdi düşüncesinden ve hiç değilse başlangıçta biçimsel de olsa etkilenip etkilenmediğinin araştırılmasını ilgi çekici kılmaktadır.

Suhreverdi'nin başarısızlığa uğrayan hareketi sırasında, çağdaşı olan Abbasî halifesi de tarikat görünümünde olan meslek örgütlerini kendi başkanlığı altında birleştirmek ve böylece devlet denetimi altına almak için uğraşıyordu (1180-1225). 13. yy ise Moğol kasırgası dönemi olacak, İslâm ülkelerindeki bütün kurumlar, Abbasî hilâfeti de başta olmak üzere, büyük bir sarsıntı geçirecektir.

Osmanlı Devleti'nin İlk Dönemlerinde

14. yy'ın ikinci yarısından beri gittikçe güçlenen Osmanlı Devleti güçlü bir merkezî yönetim kurmak isteyecek, devlet vesayeti altına girmemek için direten kişi topluluklarından kuşkulanılacaktır. İran'da Safevî yönetiminin kuruluşu bu kuşkuyu büsbütün güçlendirecek ve meşrulaştıracaktır. Hacı Bayram-ı Velî'nin daha II. Murad döneminde tutuklanarak Edirne'ye getirilişi, aradan yüzyıl geçmeksizin Bayramiye tarikatının Melâmiye kolundan gelenlerin takibi ve idamı yönünde âdeta bir geleneğin doğuşu örnek olarak verilebilir. 1529'da İstanbul'da Çelebi Şeyh İsmail Maşukî, 1561/62'de aynı yoldan Hamza Balî, yüzyıl sonra 1662/

***BİR VESİLE:** II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı kaldırılırken, zamanın bir çeşit akademisini oluşturan kişilerin topluluğu Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi de dağıtılmıştı. Oysa buradaki kişilerin çoğunun Bektaşilikle ilgileri yoktu. Kökü 13. yy'a kadar uzanan Bektaşilikle Beşiktaş kelimeleri arasında olsa olsa bir ses uyumu sözkonusuydu. Belki de bu benzerlik kapatma gerekçesini hazırlamıştı...*

63'te Sütçü Beşir Ağa idam edilmiştir. Tarikatlar merkezî yönetimin denetimi altında tutulmaya çalışılırken esnafın başlangıçta tarikatlar görünümünde olan örgütleri (fütüvvet örgütleri, ahî birlikleri) de "laikleştirilmiş", "loncalaştırılmış", idarî vesayet altına alınmıştır. Hükümet ile esnaf arasında teması sağlayan "kethuda" esnaf tarafından seçilse bile, hükümetin bu seçimi tasdik etmesi gerekiyor, kethudanın hükümet tarafından doğrudan doğruya tayin edildiği de oluyordu. Kethudadan sonra gelen "yiğitbaşı"nı ise esnaf seçiyor, esnafın dilekleri yiğitbaşı tarafından kethudaya, kethuda aracılığı ile de hükümete iletiliyordu. "Yiğitbaşı" teriminde "ahî" ve "fütüvvet" anlayışının hiç değilse izleri vardır. Böylece Osmanlı hukukunda kişi topluluklarını düzenleyen kuralların şer'î değil *"örfî"* olduklarını, töreye dayandıklarını, bu açıdan da tamamen "lâikleştirilme"ye elverişli bir özellik taşıyıp esasen daha önceki İslâm yönetimlerine oranla oldukça laikleştirildiklerini söyleyebiliriz.

Örfî (töresel) kurallar ise toplum içinde güçlünün, gücü elinde tutanın topluma benimsettiği kurallardır. Güç dengesi değiştikçe bu kurallar da değişir. Sütçü Beşir Ağa'nın idamından kısa bir süre sonra, tarih kitaplarımızın "gerileme" dönemi diye adlandırdıkları dönem başlayacaktır. Osmanlı yöneticileri, çağdaş gelişmelere ayak uyduramadığımızı sezdikçe, Batı'dan gelen "örfler"e kapı biraz daha aralanacaktır. 18. yy Batı'da Fransız İhtilâli'nin doğum sancılarının çekildiği yüzyıldır. Bu arada Batı'da daha önce değindiğimiz "Mason örgütü" kurulmuş ve hızlı bir gelişim sürecine girmiş, eski dönemin kurum ve düşüncelerinin zararına burjuva sınıfının uluslararası dayanışma gücünün sözcüsü olmak üzeredir.

Sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "potansiyel"e ilgisiz kalması düşünülemez. Güçlü olanın "töre"sini benimsemeye yatkın olan Osmanlı toplumunun başkentinde, fakat şehrin merkezinde değil de "frenk" kesimi olan Galata Perşembe Pazarı'nda "Lâle Devri"nin ilk Mason locası kurulacaktır. Daha sonra çeşitli ülkelerin sermaye grupları arasındaki rekabet mason örgütünde de kendisini gösterecek, bu durum tabiatıyla Osmanlı Masonluğuna da yansıyarak Osmanlı İmparatorluğu'nun "imkânları" üzerine birbiriyle yarışa giren çeşitli Batı ülkeleri localarının ayrı ayrı Osmanlı ülkesinde kurulmalarına yol açacaktır.

Bu gelişim daha çok Fransız İhtilâli'nden sonra, 19. yy'da su yüzüne çıkacaktır. Burada Masonluğun Türkiye'deki gelişimini bütün ayrıntılarıyla ele almayacağız. Özellikle vurgulanması gereken nokta, geleneksel ve töresel bir biçimin, bir hukukî giysinin içinde yu-

valanmış olan yeni dönem "gücü"nün Osmanlı toplumuna oldukça erken bir zamanda kendi törelerini kabul ettirmiş olmasıdır. Bu örgüt yine özellikle Fransız İhtilâli'nden sonra Osmanlı egemenliğinden kurtulmak isteyen topluluklar için de örnek bir *"gizli-örgüt"* şeması verecek, İttihad ve Terakki için de örnek oluşturacaktır.

Masonluk-Bektaşilik ve Yeniçeri Örgütü

Batı'da Fransız İhtilâli'nden sonra açılan yeni dönemin başlangıcında, Türkiye'de geleneksel bir "tarikat" örgütü olan Bektaşilik, Masonluk'un Batı'da kazandığı başarıyı Yeniçeri Ocağı üzerindeki nüfuzu ve bu ocak ile olan ilişkileri dolayısıyla Türkiye'de deneme düşüncesine kapılmış olabilir. Masonluk da kendi çıkarları açısından ve kullandığı "tasavvufî-felsefî" terimler dolayısıyla da Türkiye'deki gelişmesi için en uygun ortamı Bektaşi kültür çerçevesi içinde aramış olabilir. Masonluğun büyük bir gelişme gösterdiği 18. yy sonlarında Bektaşi tarikatinin de büyük bir gelişme göstermesi arasında herhalde bir ilgi vardır. Bu noktalar daha fazla araştırılmaya muhtaçtır. Ne var ki Masonluk, tasavvufî *(mystique)* ve felsefî terimleri sırf biçimsel yönde kullanmasına rağmen, yeni dönemin güç sahiplerine dayanıyordu. Bektaşilik ise eski dönemin eski gücünü yitirmiş -Yeniçeri ocağı gibi- güçleri ile benzer bir başarıya ulaşamazdı. 19. yy'ın ilk yarısında Yeniçeri Ocağı kanlı bir şekilde ilga edilirken Bektaşilik de ilga edildi. II. Mahmud'un ölümünden sonra Bektaşilik tekrar ortaya çıkacak, Masonluk ve İttihad ve Terakki ile Bektaşi yakınlaşması girişimleri tekrar denenecektir. Ne var ki yeni dönemin güç sahiplerine yaklaşabilmek için mutlaka Bektaşi olmaya gerek yoktu. Güçlünün töresini benimsemeye yatkın olan diğer geleneksel tarikat mensupları da aynı beceriyi gösterebilirlerdi. Üstelik artık Bektaşi tarikatının elinde Yeniçeri Ocağı bile yoktu.

Böylece 19. yy'da geleneksel "tarikat" toplulukları yanında Osmanlı ülkesinde en önemli ve görünüşte eski -özde yeni tüzel kişilik (kişi topluluğu) olarak Batı kökenli ve çeşitli Batı ülkelerinin sermayeleri arasındaki rekabeti yansıtır biçimde millî adlar taşıyan localara bölünmüş olarak Mason örgütünü görüyoruz.

Bu arada "tarikat" veya "esnaf derneği" türünde olmayan ve Yeniçeri Ocağı ile Bektaşilik ilga edilirken günün heyecanlı ve kuşkucu havası içinde onlarla birlikte dağıtılan Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'ne de değinmek gerekir. Belki de "cem'iyyet" (cemiyet) kelimesi ilk kez bugünkü hukukî anlamı ile burada kullanılmıştır. Anlaşıldığına göre o dönemin "Medrese" seviyesi ve zihniyetinden ümidi kesen ve çevresindekilere oranla "hür düşünceli", felsefî düşünce kavramına sahip olan, dürüst ve sağlam bilgili birkaç kişi bir araya gelerek bir "Cem'iyet-i İlmiye" kurmuşlardır. Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre, içlerinde Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, Kethudazade Arif Efendi, İsmail Ferruh Efendi gibi seçkin isimler olan bu topluluk bir tür "akademi" kurmuştu: Derneğin masrafları "ortaklaşa" (ârifane-harîfane) usulü ile karşılanıyor, böylece aidat (ödenti) ödeme ihtiyacı yerine getirilmiş oluyordu. Bu kimselerden birçoğunun Bektaşilik ile ilgisi yoktu. Ne var ki Bektaşi tarikatı ve Yeniçeri Ocağı ilga edilirken, bu "akademi"nin ilmî seviyesini çekemeyen "medreseliler", *"ihvânu's-safâ"*dan gelen çağrışımlardan da yararlanarak, bu cemiyetin dağıtılmasını fırsat bilmiş olmalıdırlar. Bektaşi ve Beşiktaş kelimelerindeki ses benzerliği bile kötü bir çağrışım yaratmış olabilir. Bu arada üyelerden birinin Rumelihisarı Bektaşi Dergâhı Şeyhi Mahmut Baba oluşu da şüpheleri güçlendirmiş olacaktır. Herhalde bu özel "akademi"nin ilmî seviyesinin medreselere göre oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus büyük bir kıskançlık doğurmuş, kuruluşunda "ihtiyaten" II. Mahmud'dan *izin* alındığı ve padişahın ayrıca "teşebbüslerini mümkün olduğunca gizli tutmaları ve dedikoduya sebep olmaktan kaçınmaları" öğüdünü verdiği bu dernek, Bektaşi tarikatı ile birlikte dağıtılmıştır.

İlk Siyasî Dernekler

Bundan sonra, yine Batı'da da benzerlerine rastlanan gizli ve ana amaçları siyasî olan dernekler dışında, bu türden bir derneğe uzun bir süre için rastlanmayacaktır. İmparatorluktan ayrılmak amacı ile Türk olmayanlarca kurulan gizli siyasî dernekler bir yana bırakılırsa, 1859'da "Kuleli Vakası" dolayısıyla gizli bir dernek hareketinden söz edilir. Belki de burada hukukî anlamı ile sürekli bir amaca hizmet için oluşturulmuş bir dernek değil, sadece padişahı tahttan indirme amacı ile bir araya gelen kişilerin meydana getirdiği bir "komite" anlamı vardır. Esasen kısa bir süre önce çıkarılan 1857 tarihli Ceza Kanunname-i Humayûnu'nda "Cem'iyet" terimi de teknik ve hukukî anlamından daha geniş bir anlamda, sürekli olmasa bile yasak bir amaçla bir araya gelen kişi topluluğu anlamında kullanılmıştır. Geleneksel kişi toplulukları olan tarikatlar ve esnaf örgütleri kendi örfî düzenleri içinde varlıklarını sürdürmektedir. Mason örgütü de "kapitülâsyonlar" ile meşruluk kazanan "Batı kökenli örfî hukuk"un güvencesi içindedir. Osmanlı Devleti tebaasının kuracakları ve ne "tarikat" ne de "esnaf örgütü" olan derneklerin ise henüz kesinleşmiş "örf" veya kanunları yoktur. Böyle bir "gizli olmayan" dernek kurulmak istenirse, kanunî ve açık bir dayanağı olmasa bile, herhalde Sultan'ın izni alınmak gerekecektir. "Parti" ve "dernek" tüzel kişilik türleri ise henüz Batı'da bile birbirinden ayrılmış olmadığı ve çok partili bir siyasî sistem sözkonusu olmadığı için, "iktidar"ı elde etme amacı ile kurulan ve ilk örneğine belki de 1859 Kuleli Vakası'nda rastlanan "dernekler"de ise tabiatıyla böyle bir izin alınması söz konusu olamazdı.

Bu gizli dernekler, yine o dönemde Batı'da da rastlandığı gibi, Fransız İhtilâli ile prestij kazanmış olan Mason örgütlenme biçimini örnek alıyorlardı. 1865'te İstanbul'da Belgrad Ormanlarında yapılan bir toplantı, "Yeni Osmanlılar"ın ilk örgütlenme girişimini göstermekteydi. Girişim hükümetçe öğrenilip de başında bulunanlar Avrupa'ya kaçınca İtalyan Karbonari (Carbonari) Derneği'ni örnek alarak örgütlendiler (1868 Paris).

"Dernek" adı verilecek tüzel kişilik türünün de, siyasî partilerin de henüz hukukî dayanağı olmadığı için, bu gizli örgütlenmeler bazen de hukukî biçim ve giysi olarak da zararsız ve meşru görünen, Batı'dan ithal edilen yeni kanunlar ile de "tüzel kişilik" olarak tanınmaya daha elverişli olan "şirket" biçimini kullanmayı da deniyorlardı. "Ulemâdan Sâdık Efendi" ile arkadaş ve öğrencilerinin Beyazıt Hamamı karşısında açtıkları erzakçı dükkânını işleten ve özel mührü olan "Şirket-i Muvahhidîn" örnek olarak verilebilir.

Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'ne elverişli olmayan çevre, "Şirket-i Muvahhidîn"e hiç müsaade edemezdi. Ulemâ'dan Sâdık Efendi kapitülasyonlardan da yararlanamazdı. Zaptiye Müşiri mührü parça parça etti ve Sadık Efendi de sürüldü.

I. Meşrutiyet'te Dernekler

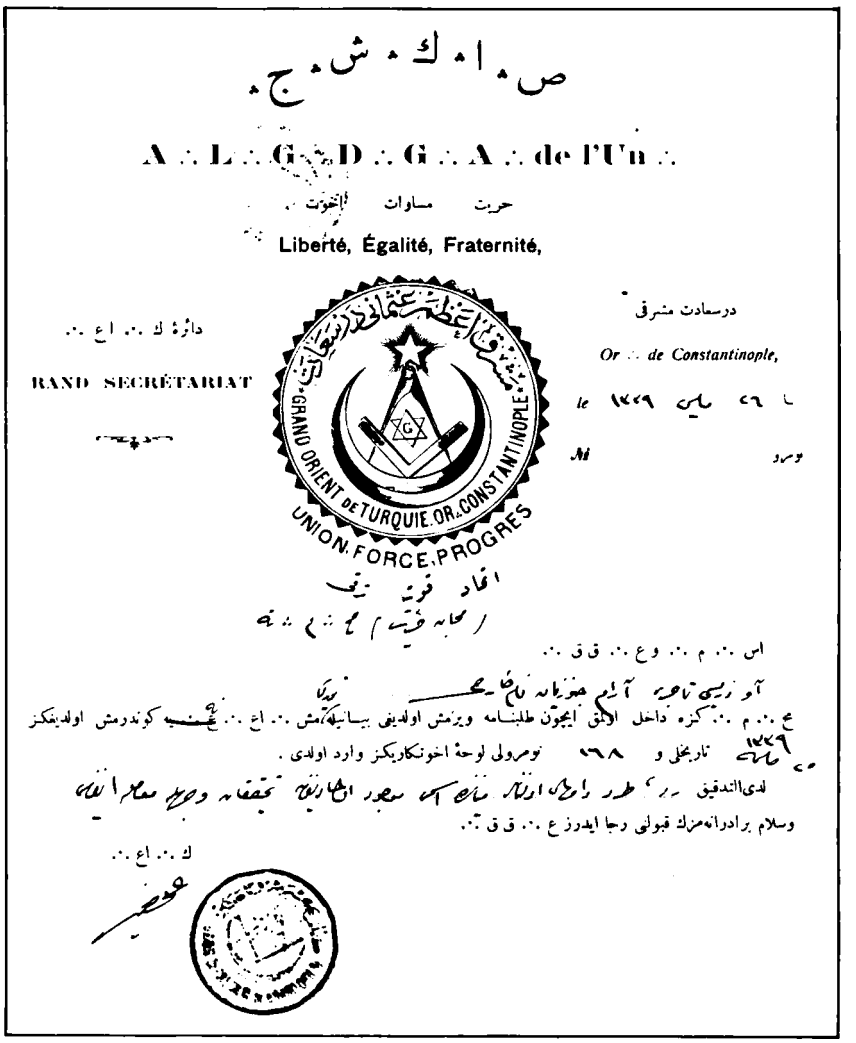
Siyasî amaçlı dernekler dışında, hukukî bir temeli olmasa bile, padişahtan izin alarak dernek (cemiyet) kurma "örfü" yavaş yavaş yerleşiyordu. Önce Eyüp Medresesi'nde gizlice toplanan ve amaçları o dönemde Fransızca olan tıp terimlerinin Türkçeleştirilmesi (Osmanlıcalaşması) olan "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye" (1865), yarı-resmî nitelikte olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Darüşşafaka kurumunu meydana getiren Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye örnek olarak verilebilir. Başka örnekler de vardır. "Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" de "İrade-i Seniyye" alınarak kurulmuştur. Böylece Tanzimat döneminde dernek kurma hakkının kanunî bir dayanağı olmasa bile, "örfî" olarak izne bağlandığı söylenebilir. Dernek "nizamname"sinin 5. bendi özellikle ilgi çekicidir. Üyelerin *"intihâbât-ı resmî"* ile tayin olunmadığı, *"iâne-i seneviye"*yi (aidat) ödeyecek ve dernek amacına hizmet edecek (*ibraz-ı şime-i hamiyet edecek*) herkesin üye olabileceği belirtilir.

1876 Anayasası'nda dernekler için yine kanunî bir temel yer almaz. Esasen o sırada Batıcılar için başlıca "hukukî" örnek olan Fransa'da da örnek alınabilecek bir dernekler mevzuatı yoktur. Dernek, sendika ve parti türünden tüzel kişiliklerin birbirinden kesinlikle ayrılmamış olması da derneklere karşı güvensizliği çoğaltan bir husustur. I. Meşrutiyet döneminde henüz "cemiyet" terimi de kesin bir hukukî anlam kazanmış değildir. Resmî görevli kurullar "cemiyet" adı ile adlandırılabildiği gibi (meselâ Mecelle Cemiyeti), bazı nizamnamelerde "genel kurul" karşılığında "cemiyet" dendiği de oluyordu. Bu arada belki de "cemiyet" terimi Ceza Hukuku alanına ilişkin çağrışımlar doğurmasın, "fesad cemiyetleri" çağrışımı yapmasın diye "Encümen-i Dâniş" adı altında Tanzimat döneminde kurulmuş olan "akademi"nin adından da yararlanılarak, "encümen" teriminin de kullanıldığı olmuştur. Bu dönemde kurulan dernek sayısı çok sınırlıdır. "Cemiyet-i Tedrisiye-i Hayriye" adlı ve Darüşşafaka Cemiyeti'ne benzer bir dernek örnek olarak verilebilir.

Hükümetten izin alınarak kurulan gerçek anlamda dernekler alanında durum böyle iken gizli siyasî dernekler eskisinden daha çok ve daha güçlü biçimde kurulmaktaydı. Bu siyasî derneklerden olan ve yine Masonluk ve İtalyan Carbonari örgütünü örnek alan İttihad ve Terakki, sonunda yönetimi ele geçirerek, 1913 Kongresi'ne kadar "cemiyet" olarak varlığını sürdürecek, Meclis Grubu'na "fırka" (parti) adı verilecek, 1913 Kongresi'nde ise, dernek-parti ayırımını kesinlikle sağlayacak hukukî bir düzenleme olmamakla birlikte, İttihad ve Terakki'nin siyasî parti görünümü ağır basacaktır.

II. Meşrutiyet Döneminde

İttihad ve Terakki'nin II. Meşrutiyet dönemi başladıktan sonra, artık 1901 tarihli Fransız Kanunu örnek alınarak dernek türündeki tüzel kişilikler kanunî bir temele kavuşturulabilirdi. Esasen "hürriyet" getirme iddiası ile yönetimi ele geçirmiş bir derneğin başka derneklerin kurulmasını önlemesi de zordu.

SERMAYE GRUPLARINA BAĞLI: Osmanlı Devleti'nde ilk mason locası İstanbul'un "frenk" kesimi olan Galata'da Perşembe Pazarı'nda Arap Camii civarında kuruldu. Bu locanın o dönemlerde buralarda oturan levantenler tarafından yönetildiği sanılmaktadır. Zamanla Osmanlı Devleti üzerinde siyasî emelleri olan çeşitli sermaye grupları arasındaki rekabet mason örgütlerine de yansıyacak, farklı çıkarların temsilcisi locaların kurulmasına yol açacaktı.

Cemiyetler Kanunu çıkarılmadan önce ve daha II. Meşrutiyet'in ilk günlerinde dernek kurma hareketi oldukça canlılık kazanmıştı. Örnek olarak 29 Temmuz 1908'de kurulan Osmanlı Uhuvvet Cemiyeti'ni, 8 Ağustos 1908'de törenle açılan Osmanlı Hukuk Cemiyeti'ni, Osmanlı Mühendis ve Mimarları Cemiyeti'ni (28 Ağustos), Arap asıllı,"Osmanlılar"ın kurduğu "Uhuvvet-i Arabiye-i Osmaniye"yi (2 Eylül), Ahrâr Fırkası'nı (14 Eylül), 16 Eylül'de bir gazete çıkarmaya başlayan Fedakârân-ı Millet Cemiyeti'ni, Arnavut Başkım Kulübü'nü (24 Eylül), Cemiyet-i Milliye-i Naciye'yi (9 Kasım), İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'ni (6 Şubat'ta kurulmuş, tüzüğü 17 Şubat'ta *Volkan* gazetesinde yayımlanmış, 3 Nisan 1909'da açılmıştır) örnek olarak verebiliriz.

Kurulan derneklerden çoğu siyasî amaçlıdır ve siyaset orduya ve okullara da yayılmıştır. İttihad ve Terakki, ilk günlerin havası içinde bu dernekçilik akımına karşı çıkamazdı. 31 Mart Olayı bastırıldıktan sonra 3 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu çıkarıldı ve bu, Türkiye'de dernek türünden tüzel kişilerin ilk kanunî dayanağı oldu. 8 Ağustos 1909 tarihli bir kanun ile 1876 Anayasası'na eklenen 120. madde ile de *"Osmanlıların hakk-ı içtimaa mâlik oldukları"* belirtildi. Oysa ilk Kanun-ı Esasî metni, 13. maddesiyle "şirket kurma"yı temel hak olarak kabul etmesine rağmen, dernek kurmaya ilişkin bir kural içermiyordu. Yeni 120. madde "hakk-ı içtima" genel kavramı altında bu hakkı tanımaktaydı, fakat bölücü yahut ahlâka aykırı amaçlarla dernek kurulamayacağını da belirtiyordu.

1909 tarihli ilk Cemiyetler Kanunu, daha sonraki dernekler mevzuatını da etkileyen kurallar taşır. Dernek kurmak için izin almaya gerek yoktur. Ancak, kurulduktan sonra hükümete bildirimde bulunulmalıdır. Bölücü amaçlarla dernek kurulamaz. Henüz "dernek" ile "parti" tüzel kişilikleri birbirinden ayrılmadığı için, üyelik yaşı yüksek tutulmuştur (21). Aidat sınırı -sonraki Dernekler Kanunlarında da görüleceği üzere- vardır: "Hisse-i nakdiyye" (aidat), yıllık yirmi dört altını geçemez. Yine daha sonraki kanunlarda da görüleceği gibi, derneklerin taşınmaz edinebilme ehliyetleri sınırlıdır. Bu açıklamalardan 1901 tarihli Fransız Kanununun örnek alındığı anlaşılmaktadır. Kanun, diğer hükümleri ve ilerideki kanunlara etkisi bakımından da oldukça ilgi çekicidir. Daha sonraki gelişmelerde "parti" ve "sendika" türü tüzel kişiler için ayrı kurallar konsa bile, 1901 Fransız Kanunundan 1909 Cemiyetler Kanunu'na aktarılan sınırlayıcı kurallar alıkonacaktır.

Herhalde kapitülasyonlar ve Mason örgütünün İttihad ve Terakki karşısındaki özel durumu nazara alınarak, "yabancı dernekler"e ilişkin kural konmamış; "tarikatlar"ın 1909 Cemiyetler Kanunu'na uydurulması da uygun görülmemiştir. Tarikatler Cumhuriyet Dönemi'nin başlangıcında ilga edilinceye kadar kendi geleneksel düzenlerini sürdürmüşlerdir. Ne var ki İttihad ve Terakki -ilerde fiilî Tek Parti Dönemi'nde Cumhuriyet Halk Partisi'nin de daha etkin biçimde denemek isteyeceği gibi- diğer dernek ve kişi toplulukları üzerinde kendi "vesayet"ini kurabilmek için bazı girişimlerde bulunacaktır.

Anayasa değişikliğinden ve 1909 Cemiyetler Kanunu'ndan sonra da, 1967'den sonra "vakıflar" konusunda benzerine rastlanacağı gibi, dernekçilik akımı hızlı bir biçimde varlığının sürdürdü. Birçok kişi toplulukları oluştu. Bunlardan bazıları İttihad ve Terakki'nin kurmak istediği baskıya karşı çıktıklarından ve bağımsız bir baskı grubu oluşturmak istediklerinden, dağıtıldılar. Bazıları da, yine Cumhuriyet döneminde de benzerine çok rastlanacağı gibi, o günün toplum şartları içinde gelişme imkânını bulamayıp, kendiliğinden sona erdi. Bu arada I. Meşrutiyet Dönemi'nde gizli dernek türünde beliren birçok ayrılıkçı kişi topluluğu, 1909 kanunu da bölücü ve ayrılıkçı amaçlarla dernek kurulmasını yasaklamış olduğundan, kanuna uygun bir amaç perdesi altında örgütlenmeye girişti. Bir bakıma bunlara tepki olarak, bir bakıma da İttihad ve Terakki'nin sonraları Alman emperyalizminin çıkar gruplarınca veya Siyonizm'in Çarlık Rusyası'na karşı siyasetince desteklenen Turancılık siyasetinin sonucunda, başka dernekler de kuruldu.

İşçi ve Esnaf Örgütlenmeleri

19. yy Batısı'nın toplumsal şartları artık Fransız İhtilâli'nden önceki çağın geleneksel örgütlerinden farklı meslek örgütlerinin doğmasına yol açmış bulunuyordu. Daha önceleri "yardımlaşma cemiyetleri" görünümünde olan ve kanunî yasaklara rağmen varlıklarına göz yumulan işçi örgütlenmeleri Fransa'da 1884'te işçilere sendika hakkı tanınmasıyla sonuçlanacaktır. Tanzimat Fermanı'ndan hemen sonra millî sermaye zararına da olsa yabancı sermayeyi davet düşüncesini güden yöneticiler, yabancı sermayeyi ürkütmemek ve güven vermek için İstanbul'da ve özellikle Galata ve Beyoğlu'nda polis örgütü kurulmasına özen göstermişler ve yabancı elçiliklere durumu bir "müzakere" ile bildirerek *"işçi ve amele vesair serseri makulesinin cemiyetlerinin önünün alınacağı"* müjdesini vermişlerdi. Buna rağmen, az da olsa, Türkiye'de de işçilerin örgütlenme girişimleri görülmektedir. Ancak Meşrutiyet Dönemi'nde henüz "sendikalar" için ayrı bir kanun yoktur. Ne var ki daha 1909 Cemiyetler Kanunu çıkarılmadan önce, 25 Eylül 1908 tarihli "Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat", "sendika" terimi de kullanarak, grevlere karşı önlem ve ceza kuralları getiriyordu. Yine bu dönemin dernekler alanını dolayısıyla da olsa ilgilendiren bir düzenlemesi de yine 1909 Cemiyetler Kanunu'ndan önce çıkarılmış olan İçtimaat-ı Umumiye Kanunu'dur (27 Mayıs 1909).

Cemiyetler Kanunu'ndan altı ay kadar sonra çıkarılan "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", tarikatlardan farklı olarak, bu geleneksel kuruluşları Batı hukukundan alınan yeni kurallara da uydurmak, İttihad ve Terakki'nin vesayetine almak amacını gütmekteydi. Bu talimat esnaf kethudalıklarını ilga ediyor, her esnafın ayrı bir "cemiyet" kurabileceğini belirtiyordu. Buna göre esnaf cemiyetlerinin Şehremaneti'nce kayıtlı ve belirli bir toplantı yeri olacaktır. "Cemiyet" adı verilmesine rağmen bunlar bugün kullandığımız anlamda "dernek" değil, bir tür "oda" niteliğindedirler. Esnaf cemiyetleri belediyenin (şehremaneti) denetimi altındadır. Daha sonra bu talimat kuralları İstanbul dışında da uygulanacaktır.

1912'de memur, müstahdem ve öğretmenlerin parti (= fırka) ve siyasî derneklere girmesini yasaklayan bir "irade" yayımlandı.

Özel Yapıda Dernekler

Bu dönemde, devletin önayak olması ile kurulan bazı özel yapıda dernekler de görülmektedir. 1909'da Donanma-i Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti

HİLÂL-İ AHMER: *Cumhuriyet Dönemi'nden önce kurulan derneklerden birisi de padişahın himayesinde ve veliahdın fahrî başkanlığında olan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir. İlk olarak 1868'de İstanbul'da "İstanbul Mecruhin-i Askeriye İane Cemiyeti" adı altında kurulan bu cemiyet 1877 yılında "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" adını aldı. Resimde 1935 yılında Kızılay adını alan derneğin 1877'de yabancılarla birlikte oluşturulan "merkez-i umumî heyeti" görülmektedir.*

kurulmuştur. Derneğin tabiî üyesi olmak için gerçek kişi olmak da şart değildir. *"Her zat ve ... eşhâs-ı maneviye"* (tüzel kişi) ayda en az bir kuruş ödemeyi taahhüt ederek üye olabilir.

1919'da I. Dünya Savaşı yenilgisi şartları içinde, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Harbiye Nezâreti'ne ve Donanma-i Osmanî Cemiyeti'nin de Bahriye Nezareti'ne katılmasına ilişkin bir Bakanlar Kurulu kararı çıkarılacak, Damad Ferid Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında bu dernekler feshedilerek mallarının "Hazine-i maliye"ye devredildiğine ilişkin bir kararname yayımlanacaktır. Cumhuriyet döneminin başlangıcında ise bu kararname ilga edilerek, Donanma Cemiyeti'nin taşınmaz malları ve Hazine'ye intikal eden parası dışındaki hakları "Türk Tayyare Cemiyeti"ne devredilecektir. Derneklerin malvarlığı üzerindeki benzer uygulanmalara daha sonra da rastlanacaktır.

Bu özel durumdaki derneklerden birisi de padişahın himayesinde ve veliahdın fahrî başkanlığında kurulan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'dir (Kızılay). Derneğin Nizamname-i Esasî'sinde (anatüzük) bu konudaki uluslararası hukuk kaynaklarına yollama yapılmakta ve Donanma Cemiyeti'nde olduğu gibi burada da tüzelkişilere üyelik hakkı tanınmaktadır. İttihad ve Terakki, bu gibi özel kuruluşlu dernekler üzerinde de bir tür vesayet kurmak istemiştir. Cumhuriyet döneminde de bu derneğin özel durumu sürecek, adı önce Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, daha sonra Kızılay olacaktır.

16 Şubat 1913'te tüzel kişilik kurumunun Türkiye'deki gelişim süreci açısından özel önemi olan bir kanun çıkarıldı. Adı, "Eşhas-ı Hükmiye'nin Emvâl-i Gayr-i Menkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat"tir. Bu kanun, kamu tüzel kişilerine, dernek ve şirketlere taşınmazda "tasarruf" hakkını tanıyordu. Kanunun asıl önemi, Müslüman olmayan dinî toplulukların o zamana kadar resmen sahip olmadıkları "taşınmaz edinme" hakkının tanınmasıdır. Konu, daha çok "cemaat vakıfları" alanını ilgilendirmektedir.

Bu dönemde kurulan özel bir dernek türü olarak "Osmanlı Güç Dernekleri"ne de değinmek gerekir (1914). *"Resmî mektep ve medreseler ile sair resmî müesseselerde mecburi olarak güç dernekleri kurulur"* hükmü getirilmiş; "İzcilik Dernekleri"nin Osmanlı Güç Dernekleri'nin hazırlık şubesini meydana getirmeleri öngörülmüştür. Kısa bir süre sonra (1916) Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat çıkarılarak "Güç Dernekleri Nizamnamesi" ilga edilecek, bunların yerine "Genç Dernekleri" kurulacaktır. Bu "dernekler" Harbiye Nezareti'nin "emir ve iradesine" bağlıdır. Gürbüz Derneği ve Dinç Derneği olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. 12-17 yaşındaki gençler "Gürbüz Derneği"ne, daha yukarı yaştakiler "Dinç Derneği"ne üye olacaktır. Derneklere girme ve talimlere katılma mecburidir. Bu mecburiyet silah altına alınıncaya kadar sürer.

Böylece, kanunun incelenmesinden anlaşılmaktadır ki, adları "dernek" olmakla birlikte, bugünkü anlamı ile tam bir dernek sözkonusu olmayıp, Harbiye Nezareti'ne bağlı bir örgütlenme sözkonusudur. I. Dünya Savaşı şartları içinde cephelere asker yetiştirebilme amacı güdülmektedir.

DONANMA-İ OSMANÎ MUAVENET-İ MİLLİYE CEMİYETİ: 4 Temmuz 1909'da kurulan bu dernek özel konuma sahip bir kuruluştu. Derneğe kişilerin yanısıra tüzel kişiler de üye olabilirdi. Kuruluştan bir süre sonra Almanya'dan Turgut ve Barbaros gemilerini satın alan cemiyet, bunun yanısıra birçok gemi siparişi de verdi. Fakat bunların bir kısmı gerçekleşmedi ve I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte İngiltere iki gemiye elkoydu. Yenilgiden sonra kapatılarak, Bahriye Nezareti'ne katılan cemiyet Cumhuriyet döneminde yeniden kuruldu. Resimde kuruluştan hemen sonra her yerde şubeleri açılan Donanma Cemiyeti'nin Girit'te Kandiye Şubesi'nin yöneticileri görülmektedir.

I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanışı "gizli siyasi dernek" olarak ortaya çıkan, daha sonra partileşen ve bütün diğer kişi topluluklarını da vesayet altına almaya çalışan ünlü İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne hukuken son vermiştir. Fakat bu kuruluşun bağlıları Cumhuriyet döneminde de dayanışmalarını sürdürmeye çalışacaklar, hesaplaşmalar daha bir süre devam edecektir.

Bu dönemin sonlarına kurulan önemli bir dernek de Mason örgütünün önayak olması ile kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti'dir. Ancak, Mütareke döneminde bu derneğin Anadolu ile ilişkisi kalmayacak ve dernek Atatürk'ün isteği ile 30 Haziran 1921'de Ankara'da yeniden kurulacaktır.

Genel Görünüş

Genel görünüş, ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir: Tarikat ve esnaf cemiyetleri gibi geleneksel kişi toplulukları yanında Batı tipi dernek türü Türkiye'de 19. yy'da görülmeye başlamış, önceleri bu derneklerin kanunî bir temeli olmamakla birlikte, kuruluşları "örfî" bir kural ile izne bağlı sayılmıştır. Siyasî dernek kurulmasına izin verilmemiştir. Batı'da geleneksel biçimler içinde sermayenin sözcüsü olarak ortaya çıkan gizli siyasî dernek Masonluğun Fransız İhtilâli ile kazandığı başarı, gerek Batı'da, gerek Osmanlı ülkesinde bu örgütü örnek alan siyasî örgütler kurulmasına yol açmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti iktidarı ele geçirmeyi başardıktan sonra da 1901 Fransız Kanunu örnek alınarak ilk Cemiyetler Kanunu çıkarılmıştır (1909). Bu kanun izleri Cumhuriyet döneminde çıkarılacak olan üç Dernekler Kanunu'nda da varlığını sürdürecektir. Geleneksel kişi toplulukları da bu geçiş döneminde varlıklarını sürdürecekler, bunlardan "tarikatlar" Cumhuriyet döneminin başında ilga edilecek, tekkeler kapatılacak, esnaf cemiyetleri de eski varlıklarını yitirip yeni tüzel kişilik düzenlemelerine göre örgütlenecektir. Meşrutiyet döneminden söz ederken özellikle esnaf cemiyetleri hakkında İttihad ve Terakki'nin getirmek istediği düzenlemeye kısaca değinmiştik. Tekke ve zaviyeler dolayısıyla tarikatlar üzerinde de benzer girişimler olmamış değildir. 1918'de Meclis-i Meşayih Nizamnamesi çıkarılarak bütün tekke ve zaviyeler Meclis-i Meşayih'e bağlanmak istenmiştir. Meclis-i Meşayih'in reis ve üyeleri Makam-ı Meşihat'ın arzı ile ve İrade-i Seniye ile tayin edilecekler, taşrada da "encümen-i meşayih"ler kurulacaktı. Ne var ki artık İttihad ve Terakki'nin de son günleri idi. Tekkelerin kapatılmasına yedi yıl kalmış bulunuyordu.

Mütareke döneminde bölücü ve yabancılara yaranma amacı ile kurulan dernekler yanında, Millî Mücadele'ye hizmet amacı ile de birçok dernek kuruldu. 1919'da bu millî dernekleri birleştirme amacı ile kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 1923 yılında siyasî partiye dönüşerek Cumhuriyet Halk Partisi'nin temelini oluşturacaktır. Daha sonra da bu parti İttihad ve Terakki'nin bütün diğer kişi topluluklarını vesayet -hiç değilse denetim- altına alma siyasetini hiç değilse II. Dünya Savaşı sonrasına kadar daha güçlü biçimde uygulamak isteyecek, hattâ İttihad ve Terakki'nin örnek edindiği Mason örgütü bile kısa bir süre için bu siyasetten kendisini kurtaramayacaktır. 1926'da kabul edilen Medenî Kanun'un dernekler hakkındaki özgürlükçü ve demokratik kurallarına rağmen, siyasî partiler için henüz ayrı bir kanun sözkonusu olmadığından, genellikle dernek kurma hürriyeti yirmi yıllık bir süre için sınırlı kalacak, Hıyanet-i Vataniye ve Takrir-i Sükûn kanunları gibi olağanüstü düzenlemeler 1938 Cemiyetler Kanunu'na kadar bu sınırlamayı sağlamaya yetecektir. □

1909 Cemiyetler Kanunu

Zafer Toprak

Osmanlı toplumunda dernek kurma hak ve özgürlüğü, 1908'le birlikte gündeme gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucudur. "Hürriyet'in İlanı"nın ardından ülkenin dört bir yanında -özgürlük rejiminin içgüdüsel gereği olarak- cemiyet ve kulüpler kurulmuş, giderek çoğalan bu dernekler toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasını oluşturmuşlardır.

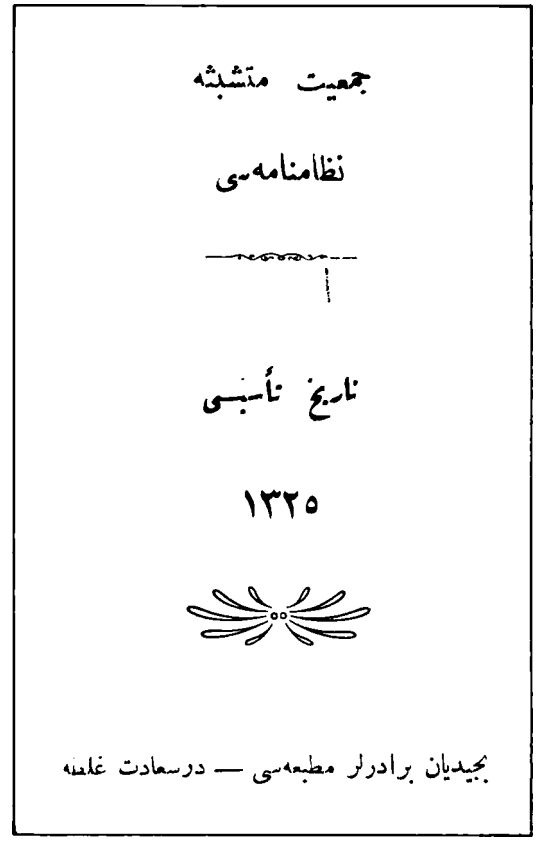
II. Meşrutiyet'le birlikte, hiçbir yasal sınırlama tanımaksızın, kendiliğinden kurulan dernekler ancak 16 Ağustos 1909 günlü Cemiyetler Kanunu'yla meşruiyet kazanmıştır. Bu yasadan beş gün sonra çıkarılan 21 Ağustos 1909 tarihli bir yasayla Kanun-ı Esasî'ye 120. madde eklenerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alınmıştır.

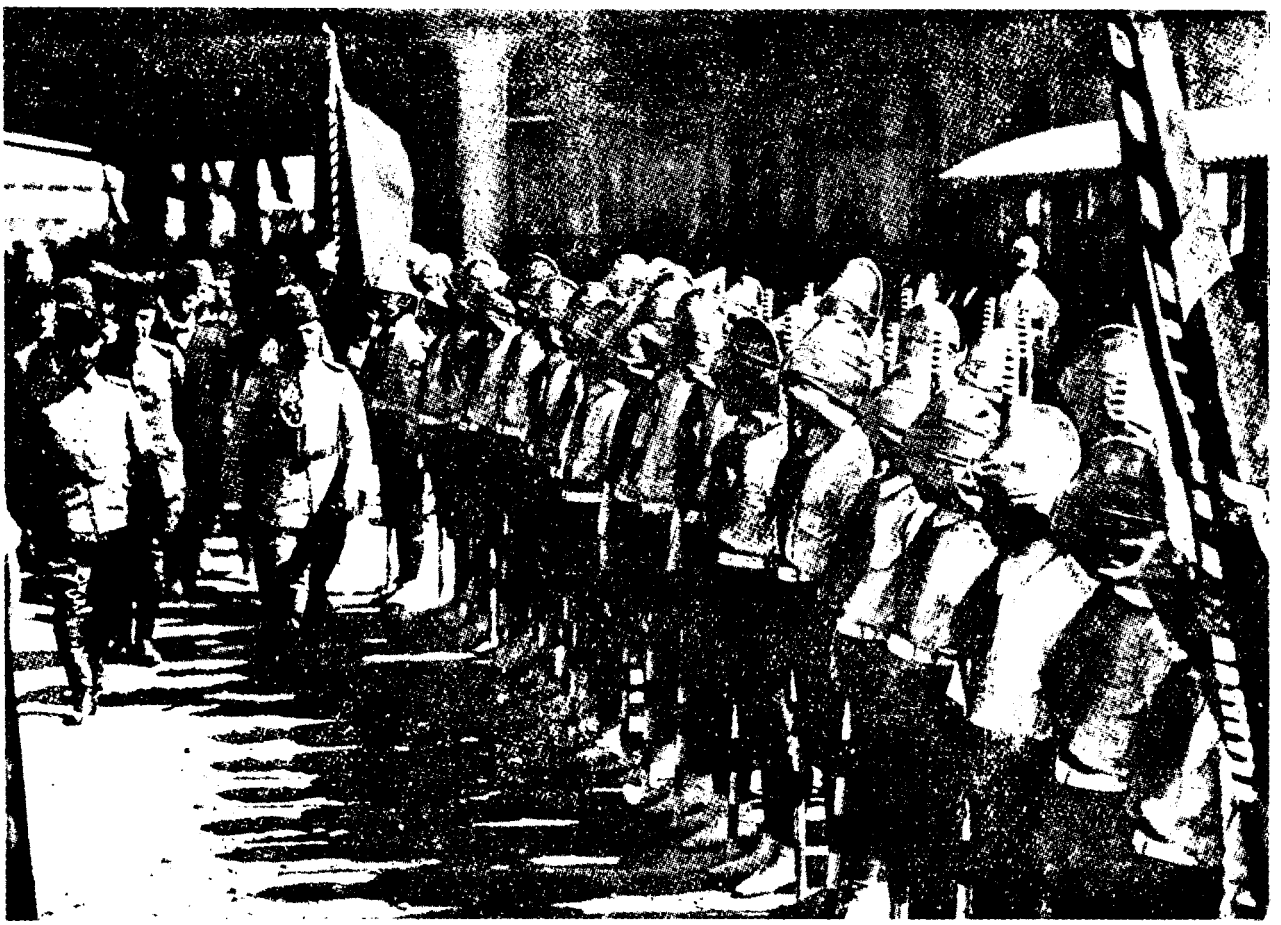
Anayasal Güvence

1293 Kanun-ı Esasîsi, her ne kadar *"Tebaa-i Osmaniyenin Hukuk-ı Umumiyesi"* (Osmanlı vatandaşlarının kamu hakları) başlıklı ikinci bölümünde kişi hak ve özgürlüklerini gözeten hükümler içermişse de, hukukî ve siyasal yaptırımların olmayışı, bu hak ve özgürlüklerin işlerlik kazanmasını önlemiştir. Diğer bir deyişle, Kanun-ı Esasî, kişi hak ve özgürlüklerini gözetecek anayasal bir hüküm, kurum ya da mekanizma getirmemiştir. Tersine, kişilere tanınan hak ve özgürlüklerle bağdaşmaz hükümlere yer vermiş, gereğinde bu hak ve özgürlükleri ortadan kaldıracak güç odaklarını bünyesinde taşımıştır.

93 Kanun-ı Esasîsi'nde 1908 ertesi yapılan değişiklikler gerçek anlamda meşrutî bir yönetimin temellerini atmıştır. Vatandaşları "Memâlik-i Mahrusa-i Şahane"den, diğer bir deyişle Osmanlı topraklarından "ihraç ve teb'id" (uzaklaştırma) yetkisini Hükümdara tanıyan ve gerçekte kişi hak ve özgürlüklerini hiçe indirgeyen 113. maddenin ikinci fıkrası Kanun-ı Esasî'den çıkarıl-

CEMİYET-İ MÜTEŞEBBİSE: 1909 yılında kurulan bu cemiyetin amacı küçük sermayeleri toplayarak anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etmekti. O dönemde anonim şirket kurulması özellikle destekleniyordu. Resimde yabancı sermayenin aleyhinde olan Cemiyet-i Müteşebbise'nin tüzüğünün kapağı görülmektedir.

KEŞŞAFLARDAN İZCİLİĞE: *Boer Savaşı'na katılmış bir İngiliz'in 1907 yılında kurarak geliştirdiği izcilik kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de rağbet görmeye başladı. Nafi Atuf (Kansu) ve Edhem Nejad ve Robenson kardeşlerin ilk girişimlerinden sonra 1912'de Osmanlı Keşşaflar Cemiyeti ve ardından İzciler Ocağı kuruldu. Harbiye Nezareti ile Maarif Nezareti'ne bağlı olan bu cemiyetin 9 Nisan 1914'te yapılan toplantısında Enver Paşa "Başbuğ" adı altında başkanlığa, Belçikalı uzman Parfitt başkanvekilliğine, Doktor Nâzım, Yakup Cemil ve İttihat ve Terakki'nin birçok önde geleni çeşitli görevlere getirildi. Resimde Adana Mektebi izcileri bir törende görülmektedir.*

mıştır. Böylece, padişahın, sadece kendi polisinin "tahkikatı" sonucu devlete zararlı gördüğü kişileri Osmanlı toprakları dışına sürgüne gönderme yetkisi bundan böyle kaldırılmıştır.

Kişinin "şahıs hürriyeti"ni ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10. madde ile basın özgürlüğünü içeren 12. madde değiştirilmiş, kişilere toplanma ve dernek kurma hakkını tanıyan 120. madde Kanun-ı Esasî'ye konmuştur.

Nitekim 120. maddede *"Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartıyle Osmanlılar Hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrutiyet ve hükûmeti tagyir ve Kanun-ı Esasî ahkâmı hilafında hareket ve anâsır-ı Osmaniyeyi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim veya ahlâk ve âdab-ı umumiyeye mugayir cemiyetler teşkili de memnudur"* denilerek belirtilen sınırlamalar dışında, dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal açıdan tanınmıştır.

Görüldüğü gibi, dernek kurma, hakkı giderici bir sisteme bağlanarak düzenlenmiştir. Diğer bir deyişle, ilgili birey, özgürlüğü kullanımında serbest bırakılmış, sonuçlarından sorumlu tutularak yaptırım uygulanmıştır. Bu bağlamda, hakkın kullanımıyla ilgili, amaç ve niteliğe yönelik bazı sınırlamalar getirilmiştir.

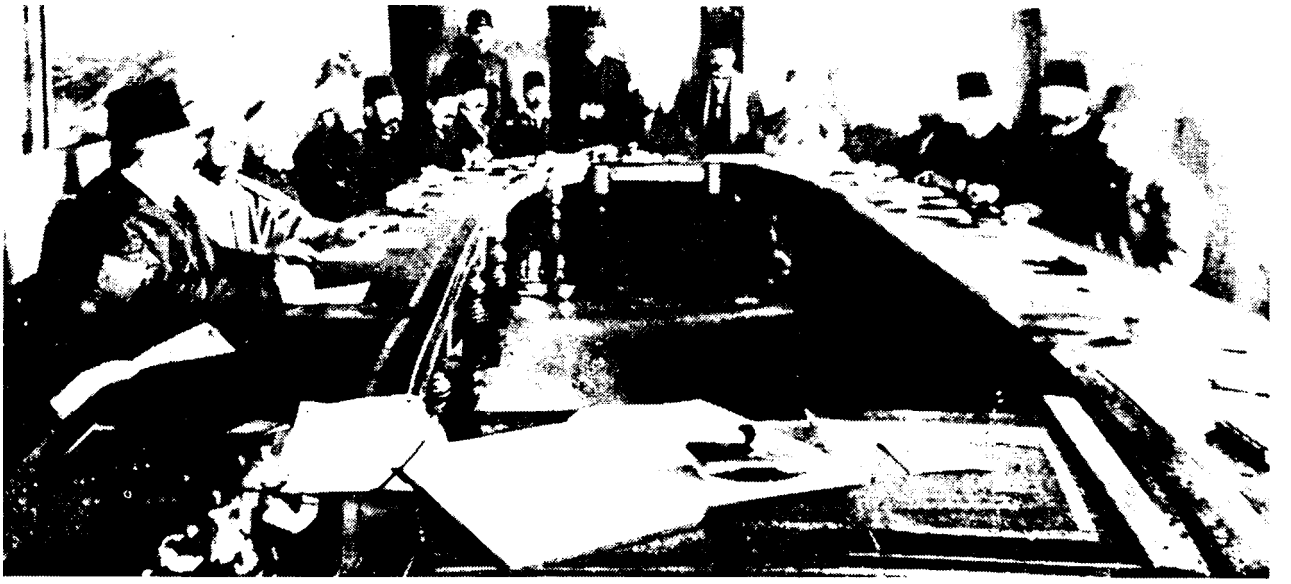
Genel âdaba, devletin bütünlüğüne ters düşen, hükümetin değiştirilmesini, Osmanlı ülkesindeki etkin unsurları siyasal bakımdan ayırıcı amaç güden dernekler yasaklanmış, ayrıca "kavmiyet ve cinsiyet" isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetlerin faaliyetleri de önlenmiştir.

II. Meşrutiyet yıllarında siyasal partiler için ayrı bir kanun çıkarılmamış, Cemiyetler Kanunu'ndaki sınırlamalar onlar için de geçerli sayılmıştır.

1909 Cemiyetler Kanunu

16 Ağustos 1909 günlü Cemiyetler Kanunu, derneği *"eşhas-ı müteaddide tarafından malûmat ve mesailerini suret-i daimede bittevhid mukaseme-i ribihden* (kazanç bölüşme) *gayrı bir maksatla teşkil edilen heyet"* olarak açıklıyordu.

Yasaya göre, dernek kurmak için ön-

MÜDAFAA-İ MİLLİYE CEMİYETİ: 13 Şubat 1914'te kurulan bu cemiyetin kültür ve sağlığa yönelik amaçlarının yanısıra askerî amaçları da vardı. Tüzüğünün 1. maddesinde insanları savaşa hazırlama ve savaşın tehlikelerinden koruma gibi bir amacı tanımlayan cemiyet, 3. maddede "politika ve fırka hissiyatından tamamıyla âzâdedir" denmesine rağmen bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin yan kuruluşu haline geldi. "Kamuya yararlı" bir dernek konumunda olan bu kuruluş 2 Mayıs 1919'da feshedildi. Resimde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin yöneticilerinin bir toplantısı görülmektedir.

ceden izin almak gerekmiyordu. Ancak, gizli cemiyet kurmak yasaktı.

Kurulan cemiyetin idare merkezi İstanbul'da ise Dahiliye Nezareti'ne, taşrada ise yörenin en büyük mülkiye memuruna, cemiyetin unvanını, amacını, idare merkezini, yöneticilerinin isim, meslek ve ikametgâhlarını içeren bir beyanname verilecek, karşılığında bir ilmühaber alınacaktır. Ayrıca, beyannameye nizamnameden iki adet, cemiyetin resmî mührüyle tasdik edilmiş şekilde eklenecekti. Nizamnamede, idare heyetinde ya da ikametgâhlarda herhangi bir değişiklik derhal hükümete bildirilecekti.

Herhangi bir cemiyete üye olabilmek için yirmi yaş sınırı konmuştu. Ayrıca adayın bir "cinayet"le mahkûm ve medenî haklardan mahrum olmaması gerekiyordu.

Cemiyetin merkezinde iki kişiden aşağı olmamak üzere bir idare heyeti bulunacaktı. Varsa, şubelerde de merkeze bağlı birer idare heyeti faaliyet gösterecekti. Bu heyetler, cemiyet üyelerinin kimliklerini ve üye kayıt tarihlerini; idare heyeti karar, yazışma ve tebligatını, cemiyete ait gelir ve giderleri kayda geçeceklerdi. Bu defterleri adlî ve mülkî merciler gereğinde görebileceklerdi.

Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların ana hedefi Osmanlılığı, o günün deyimiyle "İttihad-ı Anasır"ı korumaktı. Bu, çokuluslu Osmanlı Devleti'nin etnik unsurlarının birliği anlamına geliyordu. Bu nedenle "kavmiyetçi ve infiradçı" dernekler yasaklanmıştır.

Meclis-i Mebusan'da Cemiyetler Kanunu lâyihası görüşülürken, Müslüman-Türk unsur dışında tüm mebuslar "kavmiyet" esasına bağlı derneklerin kurulmasını savunmuşlardı. Ayrılıkçı nitelik taşıyabilecek bu tür derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 60 oya karşı 90 oyla kabul edilmişti.

Türkler dışında diğer unsurlar, Osmanlılığı bir "beynelmileliyet" olarak görüyorlardı. Bu nedenle Meclis-i Umumî temsilcileri hem kendi milletleri, hem de Osmanlı beynelmileliyeti adına konuşuyorlardı.

Cemiyetler Kanunu'yla birçok eski gizli, ihtilâlci ve çeteci komite kurumsallaşıyor, siyasal amaçlarını, görünürde değişik amaçlı dernekler ardında gizliyorlardı. Bu nedenle birçok derneğin adı, yanıltıcı görünüm taşıyabiliyordu.

Derneklerin Amaçlarına Göre Sınıflandırılması

Meşrutiyet yıllarında kurulan cemiyetler, a) siyasal, b) fikir-eğitim-kültür, c) iktisadî-meslekî, d) hayır-yardım, e) kadın, f) gençlik, g) dinsel ve h) etnik-ayırımcı dernekler başlıkları altında toplanabilir.

İtttihat ve Terakki Cemiyeti, Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye, Fedakârân-ı Millet Cemiyeti, Karakol Cemiyeti, Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti siyasal derneklerin tipik örnekleridir.

Fikir-eğitim-kültür ağırlıklı dernekler II. Meşrutiyet yıllarında düşünce akımlarının oluşumunda etkin katkıları olan cemiyetlerdir. Özellikle milliyetçi düşüncenin yayılımında bu dernekler faal olmuşlardır. Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Millî Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmanî Kulübü, Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı, Nesl-i Cedid Kulübü, Halka Doğru Cemiyeti, Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, Bilgi Derneği, Köylü Bilgi Cemiyeti ve Millî Türk Cemiyeti bunların belli başlılarıdır.

1910 ertesi kurulan esnaf cemiyetleri iktisadî-meslekî dernekler arasında yer alır. İstihlâk-ı Millî Cemiyeti, İstiklâl ve İktisad-ı Millî Cemiyeti, Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Cemiyet-i Milliyesi, Çiftçiler Derneği, Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye, Osmanlı Matbuat Cemiyeti, Cemiyet-i Müteşebbise, Os-

عثمانلی صنعتکاران جمعیتی نظامنامه‌سی

محتویاتی

۱ ـ مقصد تشکل
۲ ـ صورت تشکل
۳ ـ معاونت
٤ ـ مواد شتی
٥ ـ خسته قاصه‌سنه مخصوص نظامنامه
٦ ـ خسته‌ومیه‌یونلریله ه »
۷ ـ خسته قومیه‌یونك وظائفی
۸ ـ خسته قاصه‌سنك تزید ثروته

مخصوص نظامنامه

تاریخ تاسیسی
ق ۲ حزیران سنه ۱۳۲٦
فیثاغورث ۲ غیوشدر
ادرس: اقسرایده لالهلی جامع شریفی قارشوسنده

درسعادت
کته‌جون بدروسیان مطبعه‌سی ـ خواجه پاشا
۱۳۲۹

عثمانلی صنعتکاران جمعیتی

مقصد تشکلی

برنجی ماده حکومت عثمانیه‌نك اکتساب ایلش اولدیغی مشروطیت ادارهنك تبعه‌سنه بخش ایلدیکی حق اجتماعه مستنداً وطنمزده صنعتنك ترقیسنه مدار اولابیله‌جك اسبابه توسل ایده‌رك اولادوطنك تنویر افکارینه خدمت ایتمك اوزره عثمانلی صنعتکاران جمعیتی تاسیله بر جمعیت تشکل ایتمشدر .

ایکنجی ماده تمالك متمدنه‌ده مشهود بصیرة حسیرت وتقدیرمز اولان ترقیات، فن وصنعت سایه‌سنده حصوله کلدیکی بدیهی اولدیغندن اشبو ترقیاتدن ممالکتمز صنعتکارلرینی ده خبردار ایتمك ایچون جمعیت طرفندن صنایعه متعلق کتب ورسائل ترجمه وتألیف اولنه‌رق غزته‌لریله نشر وکیجه درسلری وقونفرانسلر ترتیب اولنه‌جنی کبی عندالحاجه تطبیقات عملیه‌ده بولنق اوزره اعمالاتخانه کشادینه دخی غیوت ایدیله‌جکدر .

صورت تشکل

اوچنجی ماده جمعیته کیرمك طالب اولانلرك صنعتکار ویاخود صنعت وصاحب‌عفت وناموسلی ذواتدن اولملری شرطدر. درسعادتده متمکن طالبلر جمعیتك نظامنامه‌سی محتویاتنه کسب

OSMANLI SANATKÂRAN CEMİYETİ: 1909'da Kanun-ı Esasî'ye 120. madde eklenerek dernek kurma hakkı anayasal güvence altına alındıktan sonra esnaf ve çeşitli meslek gruplarının oluşturduğu cemiyetler bir hayli fazlaydı. Bunların içinde kuruluş amacıyla dikkati çeken bir cemiyet de Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti oldu. Solda bu cemiyetin tüzüğünün kapağı sağda kuruluş amacının yeraldığı bir sayfa, altta çevrimyazısı görülmektedir.

manlı Sanatkârân Cemiyeti, İktisad Derneği ve Millî Fabrikacılar Cemiyeti iktisadî-meslekî derneklerin diğer örnekleridir.

Hayır-yardım dernekleri arasında Hilâl-i Ahmer'in ayrı bir yeri vardır. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile Donanma Cemiyeti bu tür dernekler arasında yer alırlar.

Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, İttihad ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teâli-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Mamulât-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, Esirgeme Derneği, Teâli-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi kadın derneklerinin belli başlılarıdır. Görüldüğü gibi, kadın derneklerinin büyük çoğunluğu hayır-yardım derneği işlevi görmektedir.

Gençlik dernekleri genellikle paramiliter niteliktedir. Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç Dernekleri, Gürbüz Dernekleri, Dinç Dernekleri gençlik dernekleri arasında yer alırlar.

II. Meşrutiyet yıllarında İslâm dini-

Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'nin Maksad-ı Teşekkülü

Birinci madde: Hükümet-i Osmaniyenin iktisab eylemiş olduğu meşrutiyet-i idarenin teb'asına bahşeylediği hakk-ı ictimaa müsteniden vatanımızda san'atın terakkisine medar olabilecek esbaba tevessül ederek evlâd-ı vatanın tenvîr-i efkârına hizmet etmek üzere Osmanlı San'atkâran Cemiyeti namıyla bir cemiyet teşekkül etmiştir.

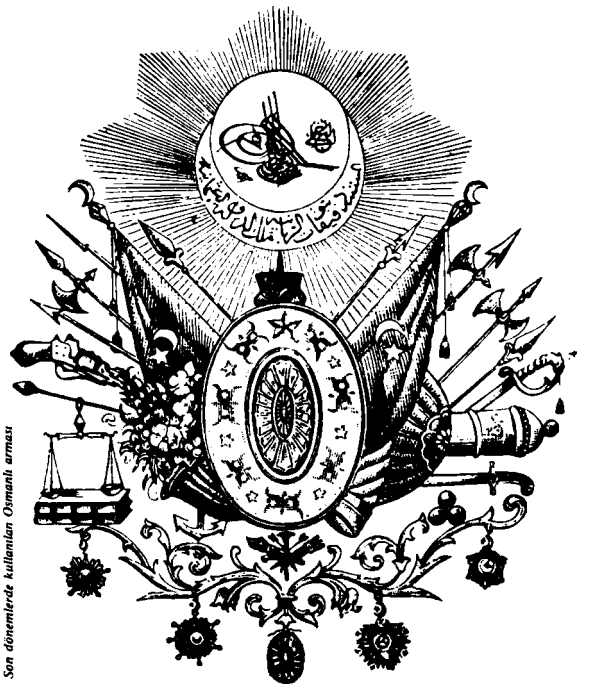
İkinci madde: Memalik-i mütemeddinede meşhud-ı basara-i hayret ve takdirimiz olan terakkiyat, fenn ve san'at sayesinde husule geldiği bedihî olduğundan işbu terakkiyattan memleketimiz san'atkârlarını da haberdar etmek için cemiyet tarafından sanayie mütealluk kütüb ve resail terceme ve te'lif olunarak gazetelerle neşr ve gece dersleri ve konferanslar tertib olacağı gibi inde'l-hâce tatbikat-ı ameliyede bulunmak üzre imalathâne küşadına dahi gayret edilecektir.

ni dernekler aracılığıyla etkinleştirmeye yönelik girişimler izlenmiştir. el-İslâm Cemiyeti, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, Cemiyet-i Sûfiye, Tealî-i İslâm Cemiyeti, Cemiyet-i Müderrisîn bunlar arasındadır.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan etnik-ayırımcı dernekler arasında Balkan ve Arap dernekleri ağırlıklıdır. Bunların çoğu gizli ya da yarı-gizli niteliktedir. Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri, bu arada Dersaadet Bulgar Meşrutiyet Kulübü, Başkim Cemiyeti ya da kulübü, el-Müntediü'l-Edebî, İha el-Arabî, Cemiyetü'l-Kahtaniye el-Ahd etnik-ayırımcı derneklerin birkaçıdır.

1909 Cemiyetler Kanunu, 28 Haziran 1938 günlü Cemiyetler Kanunu'nun yayımına kadar yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyet yıllarında 1909 yasasında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu arada cemiyete girme yaşı 20'den 18'e indirilmiştir. □

DEVLET YAPISI VE YÖNETİMİ

Son dönemlerde kullanılan Osmanlı arması

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi
Doç. Dr. Musa Çadırcı

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler
Doç. Dr. İlber Ortaylı

19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi
Prof. Dr. Metin Heper

19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme
Prof. Dr. Carter V. Findley

19. yy'da Şeyhülislâmlık
Necdet Sakaoğlu

Bu konuda ayrıca *Dış Politika ve Diplomasi, Kentleşme/Kentler, "Milletler" ve Azınlıklar, Mütareke ve Milli Mücadele, Vakıflar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi

Musa Çadırcı

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e

Osmanlı kurumlarında gerileme ve çöküntü 16. yy'ın ikinci yarısında başlamış, 17. ve 18. yy'lar boyunca kötüye gidiş bütün hızı ile sürmüştür. 19. yy'ın başlarına dek işlevini yitirmiş kuruluşlarda bazı düzenlemeler yapılmışsa da olumlu sonuç alınamamıştır.

III. Selim'in ülke yönetimini eline almasından (1789) sonra başta askerlik olmak üzere maliye, ekonomi ve yönetimde yenilikler yapılmaya başlanmıştı. Çıkarları zedelenen Yeniçerilerle hükümet merkezinde görevli bazı kimselerin işbirliği yaparak padişahı tahttan indirmeleri üzerine yenilikler son bulmuştur. Bayraktar (Alemdar) Mustafa Paşa'nın Rumeli'den İstanbul üzerine yürümesi, II. Mahmud'un padişah oluşu ve sonraki gelişmeler imparatorluğu iyice sarsmış, keşmekeş bir süre daha sürmüştür.

Hükümet Örgütü

Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasından sonra II. Mahmud geleneksel düzenin bozuk çerçevesi içinde yeni düzenlemelere girişmiştir. Çok güç iç ve dış koşullar altında imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için giriştiği çabalar ölümünden sonra da sürdürülmüş, özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra bütün kurum ve kuruluşları çağdaşlaştırma girişimleri devam etmiştir.

II. Mahmud'un ülke yönetiminde gerçekleştirmek istedikleri, halkın güvenlik içinde yaşamını sürdürüp, devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmede zorluklarla karşılaşılmamasını sağlamak idi. Bu amaca yönelik çok yönlü önlemlerden yönetimle ilgili olanlarda, istenilen sonuç alınamadı. Bunun nedenleri arasında yıllarca yönetici olarak en alt birimden en üst düzeye kadar görev almış olanların edindikleri kötü alışkanlıklarından kurtulamamalarının yeri büyüktür. Rüşvet alma, hazine gelirlerini kişisel gelir gibi harcama, halkı kendi işlerinde zorla ücretsiz çalıştırma gibi alışkanlıklar sürüp gitmiştir.

Birçok kurumun adı değiştirilmiş, yöneticilere yeni unvanlar verilmiştir. Denetleme girişimleri ve merkezî bir yönetimi gerçekleştirme çabaları olmuştur. Ne var ki, kısa süre içinde bilgili, dürüst ve güvenilir bir yönetici kadrosu edinmek ya da yetiştirmek o günlerin eğitim ve öğretim yöntemleriyle mümkün olamamıştır. Gerçi II. Mahmud "âyanlık" kurumunu kaldırmış yerine köy ve mahallelerde "muhtarlık" örgütünü kurmuş, "Defter Nâzırlığı", "Sandık Eminliği" gibi yeni örgütler oluşturmuştur. Özellikle merkez yönetiminde yaptığı düzenlemelerle Osmanlı hükümetini çağdaşlaştırmak istemiş, ilk kez III. Selim döneminde uygulanan "Meşveret Meclisleri"nden (danışma kurulları) ayrı nitelikte üç ayrı sürekli kurul oluşturmuştur. Bu meclisler hükümet şûrası (Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli), adliye işleri yüksek meclisi (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye) ile askerî şûra dairesi (Dâr-ı Şûra-yı Askerî)'dir. Bu kurulların ayrı ayrı görevlerinin bulunması, yönetim, adalet, eğitim ve ordu alanlarında yapılacak yenilikleri belirleme ve kurallara bağlama ile görevli kılınmaları, bir hukuk devleti mekanizmasının kurulmasına doğru atılmış önemli adımlardı.

II. Mahmud'un giriştiği yenilikler dizisinin sürdürülmesinden başka, çağın gereklerine uygun düzenlemelerin de yapıldığı Tanzimat dönemi, 3 Kasım 1839'da ilân edilen "Gülhâne Hatt-ı Hümâyun"u ile başlamakta, I. Meşrutiyet'in yürürlüğe konduğu 1876 yılına dek sürmektedir. Bu dönemi başlatan Abdülmecid'in padişahlık anlayışı genel çizgileriyle diğer Osmanlı padişahlarından farklı olmamakla beraber, onun bazı yeni ilkeler getirdiğini de görüyoruz. Genç yaşta tahta çıkan Abdülmecid, III. Selim ve II. Mahmud'un giriştikleri yenilikleri ve sonuçlarını bilerek işe başlamıştı. Özellikle II. Mahmud'un 1826'dan sonra başlattığı yenileşme girişimlerinin devamını sağlayarak, 22 yıl süren saltanatı boyunca başta hükümet örgütü olmak üzere hemen hemen bütün kurumlarda düzenlemeler yaptırmıştır. Kendisinden sonra atılan her yeni adımın temelinde bu düzenlemelerin yeri bulunmaktadır.

Abdülmecid, geleneklerden daha çok devrin gereklerine göre yetiştirilmişti. Kafes hayatını tanımamış, değerli öğretmenlerden işe yarar bilgiler edinme olanağını bulmuştu. Devrinde diplomasi dili olan Fransızcayı öğrenmiş. Av-

GELENEKSEL DÜZEN: II. Mahmud'a kadar ülke yönetiminde padişah ve sadrazamın yanı sıra söz sahibi olanların başlıcaları, (soldan) Kazasker Başmuhzırı Ağa, Mekke Kadısı Efendi, Rumeli Kazaskeri, Nakibü'l-eşraf ve İstanbul Kadısı'ydı.

rupa'daki gelişmeleri izleme olanağına kavuşmuştu. Ancak, kendisinden önceki padişahların hilâfet ve saltanat hakkındaki düşüncelerine sahipti. Hilâfet ve saltanatın Tanrı bağışı olduğuna ve Osmanoğulları'na ait bulunduğuna inanıyordu. Bu yetkisine dayanarak, gerekçe göstermeksizin en üst düzeyde görevli memurların işine son vermede kimseye karşı sorumlu değildi. İmparatorlukta can ve mal güvenliğinin korunarak ülkenin bayındır olmasını sağlamayı görev sayıyordu. Bu yüzden onun yönetimle ilgili bütün emir ve fermanlarında bu konuya değindiğini görüyoruz. Gülhane Hatt-ı Hümâyun'u ve Islahat Fermanı (1856) ile halkına bağışladığı hakları ve koyduğu yeni ilkeleri bu amaçla yaptığını açıklıyordu.

Abdülmecid, padişahlık anlayışında bazı yenilikler de getirmiştir. Halkın içinde bulunduğu gerçek durumu doğrudan doğruya öğrenmek amacı ile yurt içinde inceleme gezileri yapması, her yıl Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin açılışına katılarak, geçen çalışma döneminde gerçekleştirilen işlerle yapılacaklar hakkında bilgi vermesi, önemli değişikliklerdi. Ayrıca gerekli gördüğünde Meclis'in çalışmalarına da katılırdı. Bütün alanlarda yapılacak yenilikleri öncelikle komisyonlara hazırlatır, özel meclislerde tartışıldıktan sonra Meclis-i Vâlâ'ya gönderterek karara bağlatır, onaylayarak yürürlüğe koyardı. 1840'lardan başlanarak uygulanan bu yöntem, mutlak bir monarşiden demokrasiye geçişte çok önemli adımlardı.

Abdülmecid, diğer ülkelerle siyasî ilişkilerde de önemli atılımlar yapabildi. Özellikle Kırım Savaşı öncesinde elçilerle doğrudan doğruya görüşmeyi sürdürmesi, krallık ailelerinden kimselerin yaptıkları gibi ziyaretleri elçiliklere giderek iade etmesi, geleneksel olmayan davranışlardı. Fransız İmparatoru'nun önerdiği Légion d'honneur nişanını kabul etmesi, elçinin verdiği bir baloya katılması gibi olaylar, onun Avrupa hükümdarları gibi hareket etmek eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Abdülmecid devrinde sadrazamlık kurumunda önemli bir değişiklik yapılmadı. Sadrazam yine devlet yönetiminde padişahtan sonra en büyük kimse idi. Hatt-ı hümâyun ile atanırdı. Bu "hat" nâzırlar önünde okunduktan sonra göreve başlardı. Sadrazamlık işareti, kendisine verilen padişah mührü idi. Sadrazam, mutlak yetkisini kullanmak bakımından yalnız padişaha karşı sorumluydu. Bu yüzden de görev güvencesinden yoksundu. Her an, hiçbir gerekçe gösterilmeksizin padişah tarafından makamından uzaklaştırılabilirdi. Nitekim, 1839-1861 yılları arasında yirmi sekiz kez sadrazam değiştiğini görüyoruz. Âli Paşa'nın ilk sadrazamlığı iki ay sürdü. Mehmet Emin Rauf Paşa bu dönemde en çok görevde kalan sadrazam oldu (dört yıl görevde kalabilmiştir). Altı defa sadrazamlığa getiri-

len Mustafa Reşit Paşa toplam yedi yıl altı ay onüç gün görev yapma olanağı bulmuştu.

Sadrazamla birlikte eyalet ve sancak yönetiminde görev alanların da sık sık değiştirildiklerini, görevden alındıklarını biliyoruz. Bu durum en üst düzeyden aşağısına kadar hizmetlerin aksatılmadan yürütülmesini güçleştiriyordu. Gerek dönem düşünürlerinin yazdıkları, gerek sonradan yazılanlar bunu haklı olarak eleştirmektedirler.

Devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir mevki sahibi olan şeyhülislâmın yetkileri 1826'dan sonra eski önemini yitirmeye başlamıştı. Abdülmecid devrinde yapılan yeniliklerle yetişen yeni kuşak daha bağımsız iş görme olanağına kavuştuğundan, şeyhülislâmın politik etkinliği gitgide azalmaya başlamıştır. Bu nedenle sık sık şeyhülislâm değişikliğine gerek görülmemiştir. Gülhane Hattı ile Islahat Fermanı, çağın gereklerini kavramış olan Mehmed Arif Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında ilan edilmişti.

Merkez örgütünde önemli bir görev de seraskerindi. Âsakir-i Mansure-i Muhammediye (Muhammed'in zafer kazanmış askeri)'nin kurulmasıyla, genelkurmay başkanlığına karşılık olan "Seraskerlik" makamı oluşturuldu. 1835'ten sonra yapılan düzenleme ile bu kurum sadrazamlık ve şeyhülislâmlıkla eşdeğerde kabul edildi. Tanzimat'ın ilânından sonra Osmanlı ordusu çağdaş biçimde yeniden örgütlenince seraskerlik makamı da önemini artırarak sürdü.

Öte yanda II. Mahmud hükümette önemli değişiklikler yapmış, "Umur-ı Mülkiye Nezareti" (İçişleri Bakanlığı), "Umur-ı Maliye Nezareti" (Maliye Bakanlığı) unvanları ile iki bakanlık oluşturmuştu. 1837'de "Hariciye Nezareti" (Dışişleri Bakanlığı) kurulunca Mülkiye Nezareti'nin adı Dahiliye Nezareti olarak değiştirildi. Nezaretlere müsteşarlar atandı. Memurlar da Avrupa'da olduğu gibi Dahiliye-Hariciye memurları diye iki kısma ayrıldı. Tanzimat'ın ilanı sırasında merkez örgütünde yapılan bu düzenlemelerle hükümet biçiminde şeklen de olsa Batı'ya benzeme gerçekleştirilmiş, Tanzimat'la birlikte yapılan yeniliklerle Osmanlı hükümet yapısında yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Kurulan yeni bakanlıklarla işbölümü genişletilmiş; oluşturulan meclislerin çalışmaları bakanlıklara düşen işlerin azalmasına ve daha iyi hizmet görülmesine etkili olmuştur. Ancak bakan olanların görevlerinde uzun süre kalma olanağını bulamamaları yanı sıra, yetişmiş, bilgili eleman yokluğu ve benzeri nedenlerle yönetimde istenilen başarı elde edilememiştir.

Yeni Meclisler

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte hemen hemen her önemli sorunun çözümü için ayrı ayrı meclisler oluşturulmuş, bunların aldıkları kararlarla öneriler Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de son şekline sokularak padişahın onayı ile yürürlüğe konulmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın diğerlerinden farkı, bir üst kuruluş oluşu ve çağdaş Batı ülkelerinde görülen meclislere şekil bakımından da olsa benzemesi idi. Tanzimat döneminin ilk devresinde yapılan bütün yenilikler bu meclisin kararlarına dayandığından, tümünü belirtme olanağımız yoktur. Kuruluşun en önde gelen görevi, kanun ve tüzük hazırlamaktı. Sözkonusu dönemde çıkarılan tüzük ve yönetmeliklerin sayısı göz önünde tutulduğunda, bu alanda Meclisin büyük bir başarı gösterdiği söylenebilir. Ayrıca Ceza Kanunu, Arazi Kanunu, Eyalet Meclisleri Yönetmeliği, Askere Alma Yönetmeliği gibi toplum yaşamında çok önemli değişiklikler getiren yasa ve tüzükler de bu dönemde hazırlanıp yürürlüğe konmuştur.

Abdülmecid, Meclis-i Vâlâ'nın çalışmaları ile yakından ilgilenmiş; her çalışma yılı başında toplantılarına katılarak bir önceki dönemde gerçekleştirilen işlerle yapılması gerekenleri açıklamıştır. Padişahın Meclise gelerek bir yıllık çalışmaları özetlemesi ve meclisin ona cevap vermesi meşrutiyete gidişte önemli bir adım sayılmalıdır. Her ne kadar üyelerin padişah tarafından atanması, aldığı kararların ancak onaylanırsa geçerlilik kazanması, bu kuruluşu bir "Danışma Kurulu" olmaktan öteye götürememişse de, yine de mutlak monarşi yönetimine oranla olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

Meclis-i Vâlâ'nın, kanun tasarıları ile yönetmelik hazırlamanın yanı sıra üst düzeyde suç işleyen devlet memurlarını yargılayan bir mahkeme olduğunu da unutmamalıyız. Bu yönüyle yüksek mahkeme olarak değerlendirilmelidir. İşlerinin çokluğu yüzünden kurulda bazı değişiklikler gerekli görülmüş, 24 Eylül 1854'te "Meclis-i Âli-i Tanzimat" (Tanzimat Yüksek Meclisi) kurularak yasa ve tüzük hazırlama işi buraya devredilmiş, Meclis-i Vâlâ yargılama ile görevli kılınmıştı. İstenilen olumlu gelişmeler olmayınca 9 Eylül 1861'de iki meclis birleştirilerek yeni bir düzenlemeye gidildi ve üç ayrı daire oluşturuldu. Dairelerden biri mülkî idare, diğeri kanun ve nizamnameler, öbürü ise adalet işleriyle görevli kılındı. Meclis bu şekilde çalışmalarını 1868'de "Şûra-yı Devlet" ile "Divân-ı Ahkâm-ı Adliye"nin kurulmasına kadar sürdürdü.

Ülke Yönetimi

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra yapılan yeniliklerin başında ülke yönetiminin yeni baştan düzenlenmesi gelir. Can ve mal güvenliğinin sağlanarak herkesten gelirine göre vergi alınmasının ilk koşulu, iyi işleyen bir yönetim biçimini yürürlüğe koymaktı. Ancak, başta padişah olmak üzere devrin ileri gelen devlet adamları bunu nasıl gerçekleştireceklerini açıkça bilmiyorlardı. II. Mahmud döneminde yapılan düzenlemelerle Avrupa'daki uygulamalar örnek alınabilirdi. Herkesin şikâyetçi olduğu iltizam usulünün kaldırılacağı sözü verilmişti. Bunun için zaman kaybetmeden harekete geçmek gerekiyordu. Nitekim öyle oldu.

Özellikle Abdülmecid ile birlikte Mustafa Reşid Paşa gibi yenilik taraftarı birkaç kişinin olumlu girişimleri sonunda 1840-1852 yılları arasında yönetimde öncekilerle kıyasla çok önemli, anlamlı değişiklikler yapıldı. Gerçi amaçta bir yenilik yoktu. Halkın can ve mal güvenliğini koruyarak devlete karşı olan görevlerini rahatlıkla yerine getirmelerini sağlamak ana fikirdi. Vergilerin zamanında ve eşitlik ilkesi göz önünde tutularak toplanması için önlemler almakla bunun gerçekleşeceği sanılıyordu. Nitekim 1840 yılından başlanarak yıllardan beri yakınma konusu olan "İltizam" usulünün kaldırılması, buna bağlı olarak yönetimde yenilikler yapılması bunu göstermektedir.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kararları doğrultusunda hazırlanan ve uygulamaya konan yeniliklere, merkeze bağlı yakın eyaletlerde başlandı. Sancak yönetimi "mütesellim"lerden alınarak "muhassıl"lara verildi. Muhassıllar bölgenin hem yönetimini üstlenecekler, hem de vergilerini doğrudan doğruya toplayarak hazineye göndereceklerdi. Bunun için Tanzimat'ın uygulandığı yörelerde mal-mülk sayımı ya-

II. MAHMUD: 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırdıktan sonra ülke yönetiminde yeni düzenlemelere yönelen II. Mahmud hükümet örgütü içinde yer alan birçok kurumun adını değiştirmiş, yöneticilere yeni unvanlar vermiş, denetimin ve merkezî yönetimin gerçekleşmesi yolunda çaba harcamıştır.

pılacak, elde edilecek vergilere göre herkesin yılda ne kadar vergi ödeyeceği belirlenecekti.

Muhassıllara yardımcı olmak amacı ile sancak merkezlerinde "Muhassıllık Meclisi" adı altında bir kurul oluşturuldu. Halktan temsilcilerin de katıldığı bu kurul, vergilerin saptanması, toplanması ve benzeri hizmetlerin görülmesinde muhassıla yardımcı olacaktı.

Muhassıllık örgütünün oluşturulması ile imparatorluğun kuruluşundan beri hem malî, hem idarî-askerî görevler yüklenmiş olan vali, mütesellim ve diğer yönetim görevlilerinin malî yükümlülükleri kalmamış bulunuyordu. Sancakların her türlü vergi gelirlerinin toplatılması işinin merkezden atanan muhassıllara verilmesi, yöneticilerin hazine gelirlerini kendi çıkarları doğrultusunda harcamalarını önlemeye yönelikti. Ayrıca ayaklanmalara yol açan vergi dağıtım ve toplanması işinin çözüme bağlanması amaç edinilmişti. Ne var ki, çok kısa süren yeni uygulama umulan sonucu vermedi. 1840-1841 dönemine ait hazine gelirlerinde büyük azalma oldu. Bütün çabalara karşın, kâr ve zarar şöyle dursun, kaç kuruş hasılat olduğunun ortaya çıkarılması bile mümkün olmadı.

Bu göreve, getirilenler, eski mültezimlerle yakın ilişkileri olanlar arasından seçilirlerken, çıkarlarının zedeleneceğini anlayan yerli güçlü ailelerle yeni uygulamayı kavramayan bazı kimselerin direnmeleri sonunda muhassıllık kaldırıldı. 1842 yılı başlarında durum değerlendirilmesi yapılarak Meclis-i Vâlâ'da yeni kararlar alındı. Bu kararlara göre 1842 Martı'ndan başlayarak yeniden iltizam usulüne dönüldü. Eyalet ve sancak yönetimi yeniden düzenlendi. Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde köylerin birkaçı birleştirilerek ilk kez köyle sancak arasında idarî bir birim olarak "kaza"lar oluşturuldu. Kazaların yönetimi seçimle atanan ve "kaza müdürü" adı verilen kimselere verildi. Sancak adı ve fonksiyonu değişmeden kaldı. Eyalet de Tanzimat öncesi unvanını korudu. Sancak yöneticisi, doğrudan doğruya hükümet merkezinden atanan "kaymakam" idi. Eyalet ise olageldiği gibi yine "Vali"lerce yönetilecekti.

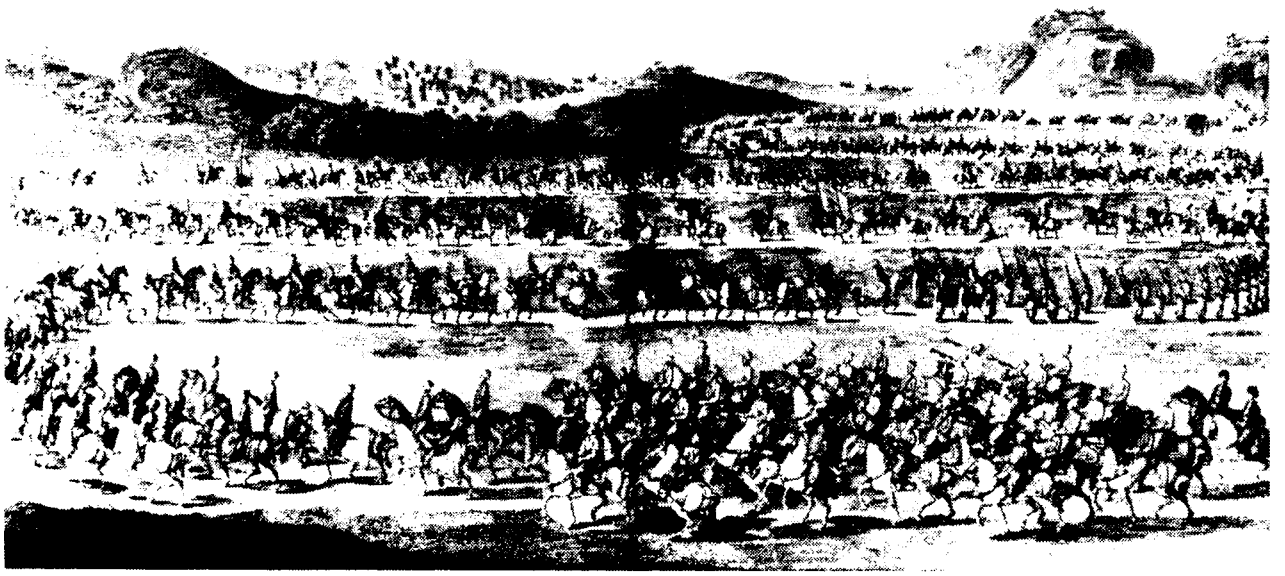
Bu düzenlemenin en belirgin özelliği ilk kez "kaza"nın resmen idarî bir birim olarak taşra yönetiminde yer almış olmasıdır. Bu tarihe kadar mahkemenin bulunduğu her yer kaza olarak adlandırılmakta idiyse de ayrı bir yönetici atanmıyordu. Yani, kaza adı adlî bir ünite olarak geçiyordu. Oysa 1842 düzenlenmesi ile kaza ilk kez yeni bir yöneticinin yönetiminde köyden sonra gelen yönetim birimi olarak yerini almakta ve günümüze kadar bazı değişikliklerle varlığını korumaktadır. Kaza müdürleri yörenin ileri gelenlerince seçiliyorlar, hükümetin onayı alındıktan sonra görevlerine başlıyorlardı. Vali ve kaymakamların müdür seçimlerine karışmamaları ilke olarak benimsenmişti. Ancak, anlaşmazlık çıktığında ya da seçim yapılamadığında merkezin onayını almak koşulu ile valiler müdür atayabileceklerdi. II. Mahmud döneminde muhtarlık örgütünün kurulup muhtarların seçimle işbaşına getirilmelerinden sonra, ikinci bir adım atılarak kaza yöneticilerinin de halka seçtirilmeleri Osmanlı yönetiminde meşrutiyete doğru gidişin önemli bir adımı idi.

Sancak Yönetimi

Tanzimat'ın ilanından hemen sonra sancak yönetimi muhassıl'a bırakılmış, 1842 düzenlemesiyle muhassıllık kaldırılınca yerine yönetici olarak "Kaymakam" atanmıştır. Kaymakamlar doğrudan doğruya hükümet tarafından atanıyorlardı. Valiye karşı sorumlu olmakla birlikte sancak merkezlerinde kurulan "Sancak Meclisi" veya "Küçük Meclis"le birlikte sancağı yönetmede hükümet temsilcisi ve meclis başkanı olan kaymakamları valiler görevden alamıyorlardı. Halbuki Tanzimat öncesinde sancak yöneticileri valilerce atandıklarından istediklerinde görevden de alabiliyorlardı.

Tanzimat'la birlikte sancak merkezlerinde oluşturulan meclisler kaymakam, malmüdürü, hâkim, tahrirat ve mal başkâtipleri ile Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukların temsilcilerinden kuruluyordu. Haftanın belirli günlerinde toplanarak sancağın yönetim, maliye, eğitim-öğretim, belediye hizmetleriyle ilgili sorunlarını görüşmekle görevli olan sancak meclisleri, ayrıca şeriatı doğrudan doğruya ilgilendiren davalar dışında kalan hukuk işlerini görmekle de yükümlü idiler. Özellikle güvenliğin sağlanması için gereken önlemlerin alınmasında kaymakamla birlikte bu kurul sorumlu tutulmakta idi. Yol kesme, hırsızlık ve benzeri olaylar görüldüğünde kaymakam derhal meclisi toplayacak, gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra yeterli asker gönderilerek suçluların yakalanması sağlanacaktı. Olayın boyutları büyük, eldeki asker yetersizse, durum valiye bildirilerek "Eyalet meclisi"nin alacağı karara göre hareket edilecekti.

Bu tür suçları işleyip yakalananların ilk sorgusu sancak meclisinde yapılacak, tanık ve belgelerle birlikte suçlular eyalet meclisine gönderilecekti. Diğer küçük davalarda meclis tek başına karar verme yetkisine sahipti.

EYALET PAŞASI VE MAİYETİ: *Eyaletler, Tanzimat döneminde de valiler eliyle yönetilmiştir. Sancaklar ise Abdülmecid döneminde "mütesellim"lerden alınarak "muhassıl"lara verilmiştir. Ancak bu üst düzey görevlilerinin sık sık değişmesi görevden alınması hizmetlerin aksatılmadan yürümesini güçleştirmiştir.*

Maliyeyi ilgilendiren konular doğrudan doğruya Maliye Nezareti'ne bildirilecek, nasıl uygun görülüyorsa öyle sonuca bağlanacaktı. Yönetimle ilgili konularda ise valinin istek ve emirleri doğrultusunda çalışmalar yapılarak, alınan önlemler ve kararlar mutlaka eyalet merkezine bildirilecekti. Sancağa bağlı kaza müdürleriyle halkın başvuruları da sancak meclisinde görüşülerek gerekenler yapılacaktı. Büyük ve önemli konular kaymakam aracılığı ile mutlaka vali ve eyalet meclisine bildirilecekti. Alınan kararlar ve yapılan uygulamaları kapsayan tutanaklar ayda bir eyalet meclisine sunulacaktı.

Özellikle aylık gelir-gider defterleriyle yıllık muhasebe defterleri ve halefselef muhasebe sonuçları zamanında Maliye Nezareti'ne gönderilecek, ayrıca özetleri eyalete bildirilecekti.

Maliye, yönetim, bayındırlık konularında hazırlanıp gönderilen tüzük, yönetmelik ve yasalar aynen uygulanacak, ayrıca vali ve eyalet meclisinin aldığı kararlara kaymakamlarla malmüdürleri mutlak uyacaklardı. Maliyeyi ilgilendiren konular dışında kaymakam ve meclisin doğrudan doğruya hükümetle yazışma yapması uygun görülmemiş olduğundan, bu tür başvurular ancak vali ve eyalet meclisi aracılığı ile yapılacaktı.

Sancak yönetiminde bu dönemde kaymakamın yanı sıra "Malmüdürü"nün de önemli görevleri vardı. Sancak merkezlerindeki malmüdürleri eyaletin defterdarına karşılıktı. Hazine gelirleriyle bütün vergilerin sancak meclisleri denetim ve aracılığı ile toplanması, gerekli harcamalar yapıldıktan sonra kalanının ilgili yerlere tesliminden birinci derecede sorumlu idiler. Kaza müdürlerinin gönderdikleri gelirleri kayıtlara geçirip üç ayda bir özetlerini eyalet meclisine bildirmek, gerektiğinde ortaya çıkan aksaklıkları doğrudan doğruya kaymakamla birlikte hükümete bildirip ne yapmak gerektiğini öğrenmek de onların görevleriydi.

Nüfus sayım ve kayıt işlerine bakan "nüfus müdürü", "kâtip"ler posta görevlileri sancak merkezlerinde kendi alanlarında hizmet vermekte idiler. Ayrıca güvenliğin sağlanması için "zaptiye teşkilâtı" kurulmuş, bir subayın başkanlığında yeterli asker bulundurulmaya başlanmıştı.

Eyalet Yönetimi

Tanzimat'ın ilanından sonra ülke yönetiminde yapılan değişikliklerden "eyalet" yönetimi de payını almıştır. Valilerin yetkileri kısıtlanmış, özellikle maliye işlerine doğrudan doğruya karışmaları önlenmişti. Yeni yönetimin uygulandığı eyaletlerin maliye işleri muhassıllara verilmiş, iki yıla yakın bir uygulamadan sonra olumlu sonuç alınmayınca 1842 Martından itibaren yeniden iltizam usulüne dönülmüştü. Bununla birlikte eyaletlerin maliye işleri "defterdar" denilen görevliye verilmiştir. Tanzimat öncesinde doğrudan doğruya valilerin sorumluluğunda yürütülen bu işler bundan böyle defterdarlar tarafından görülecekti.

Tanzimat'ın bütünüyle uygulanarak, her türlü düzenlemenin yapılıp, güvenliğin korunması, hukuk kurallarının yerine getirilerek ülkenin bayındırlığı için alınacak kararların yürütülmesi, valilelerin görevleri arasındaydı. Vali, yönetimindeki eyaletin her türlü işinde asıl sorumlu ve devletin temsilcisi idi. Yönetimle ilgili olarak alınan bütün kararların uygulamaya konulması, onun sorumluluğuna bırakılmıştı. Ayrıca kaymakam, defterdar ve diğer yönetim görevlilerinin denetlenmesi, kimseye gerekçesiz baskı ve zulüm yapılmaması görevleri arasında sayılıyordu.

Eyalet merkezlerinde "Büyük Meclis" adı ile oluşturulan kurul, yönetimde doğrudan doğruya söz sahibi idi. Vali başkanlığında, defterdar, kadı, müftü ile Müslüman olmayanları temsilen iki kişi ve Müslümanların seçecekleri dört üyeden oluşuyordu. Sancak meclislerinin gönderdiği ve aldığı kararları gözden geçirip kesin sonuca

bağlamanın yanı sıra, eyaletin yönetim, maliye, güvenlik ve benzeri bütün sorunları bu mecliste tartışılıp karara bağlanmakta idi. Aynı zamanda bir mahkeme gibi çalışan meclis, devlet memurlarını yargılar, gerekli cezayı verirdi. Özellikle Tanzimat'ın uygulanması için gerekli önlemleri almak, uygulamaya karşı çıkanları yargılayarak cezalandırmak kurulun başlıca görevi olarak belirlenmişti. Vergilerin her sancağın büyüklüğüne göre dağıtımını sağlayarak zamanında toplattırılması için gerekli önlemleri meclis alacaktı. Tıpkı hükümet merkezindeki Meclis-i Vâlâ için uygulanan çalışma ve toplanma kuralları eyalet meclisleri için de geçerli tutulmuştu.

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte sancak ve eyalet merkezlerinde kurulan meclisler çalışmalarını 1849 yılına kadar "Muhassıllık Meclisleri" için çıkarılan yönetmeliğe göre sürdürmüşlerdi. Karşılaşılan zorluklar Meclis-i Vâlâ kararları doğrultusunda giderilmeye çalışılmıştır. 1840-1849 yılları arasındaki uygulamanın ışığı altında hazırlanan yeni bir yönetmelik (Ocak 1849) yürürlüğe konmuştur.

Eyalet Meclisleri Nizamnâmesi

Bir giriş, dokuz bölüm ve 68 madde şeklinde düzenlenmiş bulunan bu nizamnâme, 1864 "Vilâyet Nizamnamesi"nin çıkarılmasına kadar yürürlükte kalmıştır. Nizamnâmenin ilk bölümünde Tanzimat'ın amacı tekrarlanıyor, can ve mal güvenliği ile namus dokunulmazlığı üzerinde duruluyordu. İkinci bölümde eyalet merkezlerinde "Eyalet Meclisi" adı altında büyük meclislerin ne şekilde biçimlendirildiği anlatılıyor, meclisin çalışma biçimi belirleniyordu. Uygulamanın Edirne'den başlayacağı da bu bölümde yer alıyordu.

Buna göre Eyalet Meclisleri, hükümetçe atanan bir başkan, kâtip ve ulemadan bir üye ile Büyük Meclislerden ayrılıyordu. Vali, defterdar, hâkim (kadı veya naip), müftü ile halk tarafından seçilecek dört Müslüman ve Müslüman olmayan toplulukları temsilen birer üye meclisi oluşturulacaktı. Eyalet merkezinde meclis toplantıları için bir daire ayrılacak, cuma dışında her gün toplantı yapılacaktı. Yönetim ve yargı görevleri olan üyeler bütün toplantılara katılmak zorunda değillerdi. Ancak önemli sorunlar görüşülürken bütün üyelerin hazır bulunmaları gerekliydi.

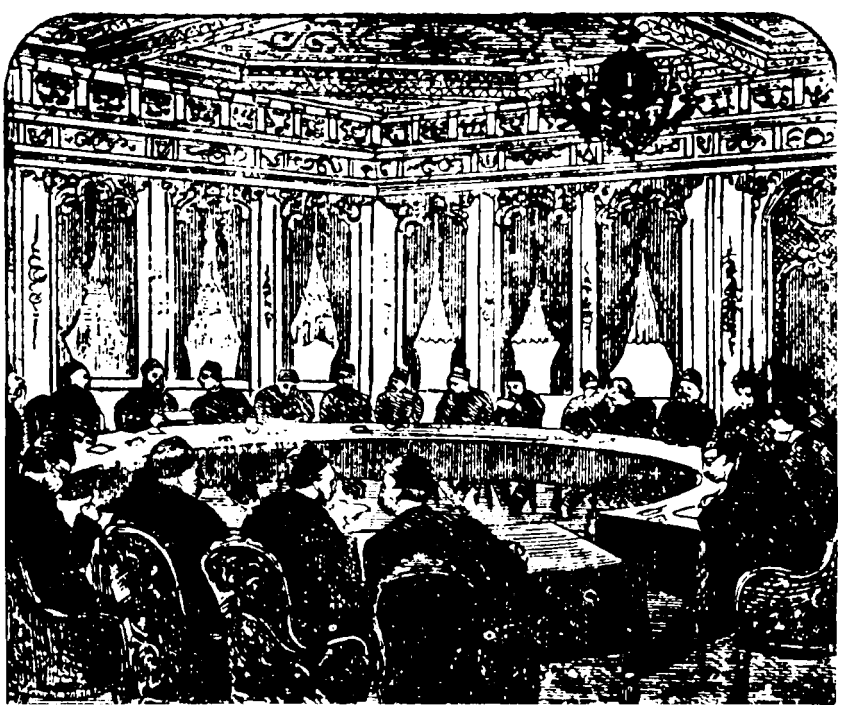
Tartışılacak konuların gündemi önceden belirlenecek, karara bağlanan konuların tutanakları unvanlarına göre sıra ile bütün üyelerce mühürlenip imzalanacaktı. Yazışma işleriyle görevli kâtipler, oturacakları "Kalem Odası"nda başvuru ve kayıt defteri tutacaklar, merkezden gönderilen yönetmelik ve yasalar için ayrı, ferman ve emirler için de ayrı bir defter bulunduracaklardı.

Meclis üyeleri düşüncelerini çekinmeden açıklayacaklar, hiçbiri bundan ötürü sorumlu tutulmayacaktı. Duruşmalarda ve diğer sorunların görüşülmesinde kimseye haksızlık edilmeyecek, meclise başvurmak isteyenlere güçlük çıkarılmayacaktı.

Yönetim ve halkın güvenliğini ilgilendiren konularda bundan böyle gönderilecek her türlü emir, ferman, uyarı ve açıklamalar, mecliste açıkça okunacak, ne denilmek istendiği halka iyice anlatılacaktı.

Nizamnâmenin diğer maddeleri askere almada uyulacak kurallar; kaymakam, hâkim, kaza müdürü ve diğer görevlilerin görev ve sorumlulukları; içgüvenliğin korunmasında meclislere düşen sorumluluk, tutuklu ve cezalılara uygulanacak hükümler; karantina, vergilerin dağıtım ve toplanması gibi konulara ayrılmıştı. Ayrıca bayındırlık, eğitim ve öğretim, ziraat ve sanat gibi konularda da düzenlemeler yapılıyor; gerekenler maddeler şeklinde belirtiliyordu. Yargılamanın nasıl yapılacağı, sancak ve kaza yönetiminin niteliği hakkında da maddeler konmuştu.

Adı Eyalet Meclisleri Nizamnâmesi olmakla birlikte, o sıralarda ülkede yürürlükte olan yönetimin bütün basamaklarında görev alanların uyacakları kuralların yanı sıra güvenlik, bayındırlık, yargı, eğitim-öğretimi ilgilendiren konuları kapsayan bu yönetmelik, 1864 "Vilâyet Nizamnâmesi"nin ilanına kadar yürürlükte kaldı. Ne var ki, iç ve dış koşulların elverişsizliğinden ötürü bu düzenleme de istenileni veremedi. Süregelen kargaşanın yanı sıra vergilerin zamanında toplanamaması, can ve mal güvenliğinin sağlanamaması bir yana, rüşvet alma, hazine gelirlerini kişisel gelir gibi harcama alışkanlığı sürdü. Meclisler beklenilen denetlemeyi yapamadılar. Kırım Savaşı'nın çıkması da

YENİ MECLİSLER: Tanzimat'ın ilanından sonra oluşturulan yeni meclislerin başında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gelir. En önde gelen görevi kanunları, tüzükleri hazırlamak ve suç işleyen üst düzey memurlarını yargılamak olan bu meclis, kendi alanında başarı göstermiştir. 1854'te Meclis-i Âli-i Tanzimat kurularak Meclis-i Vâlâ'nın bazı görevleri bu yeni meclise devredilmiştir.

Tanzimat uygulamasını sürüncemede bıraktı. Savaş sona erdiğinde, 28 Şubat 1856'da dış baskıların etkisiyle yayımlanan "Islâhat Fermanı"nda yönetimde düzenlemeler yapılacağı yer aldı. Özellikle eyalet ve sancak meclislerinde görev yapan Müslüman olmayan üyelere baskı yapıldığı görüş ve düşüncelerine yer verilmediği savı ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı uyruğu Hıristiyanları korumaya, onlara yeni haklar sağlamaya yönelik girişimleri bu fermanla benimsendi. Kurulan komisyonlara eyalet yönetimini yeniden düzenleme görevi verildi. Çalışmalar 1864'te tamamlandı. Tuna eyaletinde öncelikle uygulanmak koşulu ile yeni bir "Vilâyet Nizamnâmesi" ilan edilerek yürürlüğe kondu. Başarılı yöneticilerden Midhat Paşa, Tuna yöresine vali olarak atandı. Yeni yönetim biçimi ilk kez bu yörede Midhat Paşa tarafından uygulama alanına kondu. 1864-1867 yılları arasında edinilen olumlu izlenimler üzerine nizamnâme bütün imparatorlukta yürürlüğe girdi.

1864 düzenlemesiyle imparatorluk, vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetim birimlerine ayrılıyordu. Eyalet adı "vilâyet" olarak değiştiriliyor, sancak yönetimi kaymakam yerine "Mutasarrıf" denilen kimseye bırakılıyordu. Kaza müdürlüğü kaldırılıyor, yerine hükümet tarafından "kaymakam" atanıyordu. Vali ile birlikte vilâyet yönetiminde defterdar, mektupçu, hariciye ve nafia memurları görev alıyorlardı. Ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için de ayrı görevlendirme yapılıyordu.

Eyalet Meclisi yerine "Vilâyet İdare Meclisi" kuruluyor, şeriatı ilgilendiren işleri denetlemek üzere, vilâyet merkezlerine gönderilen "müfettiş", "defterdar", "mektupçu", "hariciye müdürü" bu meclisin doğal üyeleri oluyorlardı. Ayrıca Müslümanları temsilen iki kişi, Müslüman olmayanlar için de iki üye seçilerek Mecliste görev yapacaklardı. Vali başkanlığında toplanarak çalışacak olan Vilâyet İdare Meclisi önceki dönemin eyalet meclisinin görevlerini yerine getirecekti. Ayrıca "Vilâyet Umum Meclisi" adı ile yeni bir kurul daha oluşturuldu. Vilâyete bağlı sancakların her birinden seçilecek dörder üyeden oluşacak bu meclis valinin başkanlığında yılda bir kez toplanacaktı. Kırk gün sürecek bu toplantıda vilâyet sınırları içerisindeki devlet yolları ile kaza ve köylerin özel yollarının onarım, bakım ve yapım işleri görüşülecek; halkın dilek ve istekleri, ticaret, ziraatla ilgili konular ele alınarak alınması gereken önlemler üzerinde durulacaktı. Kararlar yazılı olarak hükümet merkezine bildirilecek, Meclis-i Vâlâ'dan geçtikten sonra gerekenler yapılacaktı.

Bu düzenleme ile sancak yöneticisi olarak hükümet tarafından görevlendirilen "Mutasarrıf" valinin denetiminde, onun emir ve direktifleri doğrultusunda görev yapacaktı. Maliye ve hesap işleri için Maliye Nezareti'nce sancakta bir "muhasebeci" görevlendirilecekti. Vilâyet merkezindeki gibi sancakta da mutasarrıfın başkanlığında "İdare Meclisi" oluşturulacaktı. Hukuk davalarına bakmak üzere bir de "Temyiz Meclisi" kuruluyordu. Temyiz Meclisi altı üyeden oluşacak, üçü Müslüman, üçü de Müslüman olmayanlar arasından seçilecekti. Görevi, cinayet ve hukuk davalarını görüşüp karara bağlamaktı.

Kaza yönetimi ise yine hükümetçe atanan "kaymakam"a bırakılıyordu. Kaymakamın birinci derecede âmiri mutasarrıf'tı. Kazayı iki kâtiple birlikte yönetmekle görevli idi. Kaza merkezinde de "İdare Meclisi" oluşturulacaktı. Kaza yargıcı, müftü, Müslüman olmayanların dinî liderleri, kâtip ve seçilecek üç Müslüman üyeden kurulan bu meclis yönetimle ilgili kararları alıp uygulamayı denetleyecekti. Güvenliği korumakla yükümlü askerlerin âmirliğini de kaymakam yapacaktı.

1864 düzenlemesiyle köyler, olageldiği gibi, iki muhtar tarafından yönetilecekti. Ancak, bu kez yanlarına en az üç, en çok on kişiden oluşacak "İhtiyar Meclisi" verilmekte idi. İmamlarla Müslüman olmayanların din adamları İhtiyar Meclisi'nin doğal üyeleri idiler. Diğerleri köy halkınca seçilerek görevlendirileceklerdi.

1864 yılında uygulamaya konulan yeni Vilâyet Nizamnâmesi, Meclislere girecek üyelerin seçimleri üzerinde ve yönetimi ilgilendiren diğer konularda da açıklamalar getirmekteydi. Daha çok Fransız taşra yönetimi göz önünde tutularak hazırlandığı savunulan bu yönetmeliğin belirgin özelliği, Tanzimat'tan beri yürürlükte olan kuralların yeniden değerlendirilerek düzenlenmesi, şekil bakımından Avrupa ülkelerinde uygulanan yönetim biçimine benzetilmesi idi. Özde önemli bir değişiklik sözkonusu değildi. Uygulayıcılar değişmediğinden, isim ve biçim değişiklikleri önemli yararlar sağlamamış; rüşvet, iltimas, görevi kötüye kullanma gibi yüzyıllardan beri süregelen alışkanlıklar budönemde de sürmüştür.

Yönetici-Halk İlişkileri ve Denetleme Girişimleri

Yönetici-Halk İlişkileri

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulandığı yıldı. Ancak nelerin öncelikle yapılacağı saptanmış değildi. Önceden hazırlanmış bir tasarı yoktu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınması için sayım gerekliydi. Bunun için hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman bulunmuyordu. Bunların yanı sıra, yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte, çıkarları zedelenenlerin büyük tepki gösterecekleri sanılmıyordu. Yine de, uygulamayı ülke bütününde başlatmak yerine, denetim altında kolaylıkla tutulan yörelere öncelik verildi. başta Edirne olmak üzere Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas eyalet merkezi yapılarak buralarda yeni yönetim yürürlüğe kondu. Trabzon eyaletine de öncelik verildiyse de, karşılaşılan tepki üzerine uygulama ertelendi.

Uygulama bölgesindeki eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlandı. Bazı sancaklar bağlı bulundukları eyaletlerden koparılarak yeni eyaletler oluşturuldu. Örneğin Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara eyaletine Bozok (Yozgat), Kastamonu ve Kayseri sancakları da bağlandı. Bu sırada Ankara Eyaleti müşiri Davud Paşa idi. Ona hitaben gönderilen fermanda Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde gerektiği gibi bazı yeni düzenlemelerin yapılarak sancakların takım takım birleştirilip valilerin yönetimine verildiği belirtiliyor, maliyeyi ilgilendiren konularla muhassılların uğraşacakları açıklanıyordu.

Davud Paşa, verilen emirlere göre gerekenleri yaptırmış, oluşturulan Büyük Meclisin başkanı olarak Tanzimat'ı uygulama alanına koymaya çalışmıştır. Eyalet Meclisi ilk iş olarak 1840 yılı vergisinin bir kısmını peşin, kalanını da sayım yapıldıktan sonra almayı kararlaştırmıştı. Diğer bir toplantısında ise, 1839 yılı vergilerini eski kurallara göre toplatmış bulunan önceki müşir İzzet Paşa'nın yasadışı olarak eyaletten

VİLAYET YÖNETİMİ: *1864 Vilayet Nizamnamesi, vilayetlerin yönetiminde "Vilayet İdare Meclisi" ve "Vilayet Umumi Meclisi" adlarını taşıyan iki kurulun söz sahibi olmasını öngörüyordu. Bu kurullarda, Müslümanlarla gayrımüslimleri temsilen seçilen üyeler de yer alıyordu. Üstte, Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîni'nin açılış töreninde kurul üyeleri.*

557.242 kuruş fazla para aldığını saptayarak tutanaklara geçirtmişti.

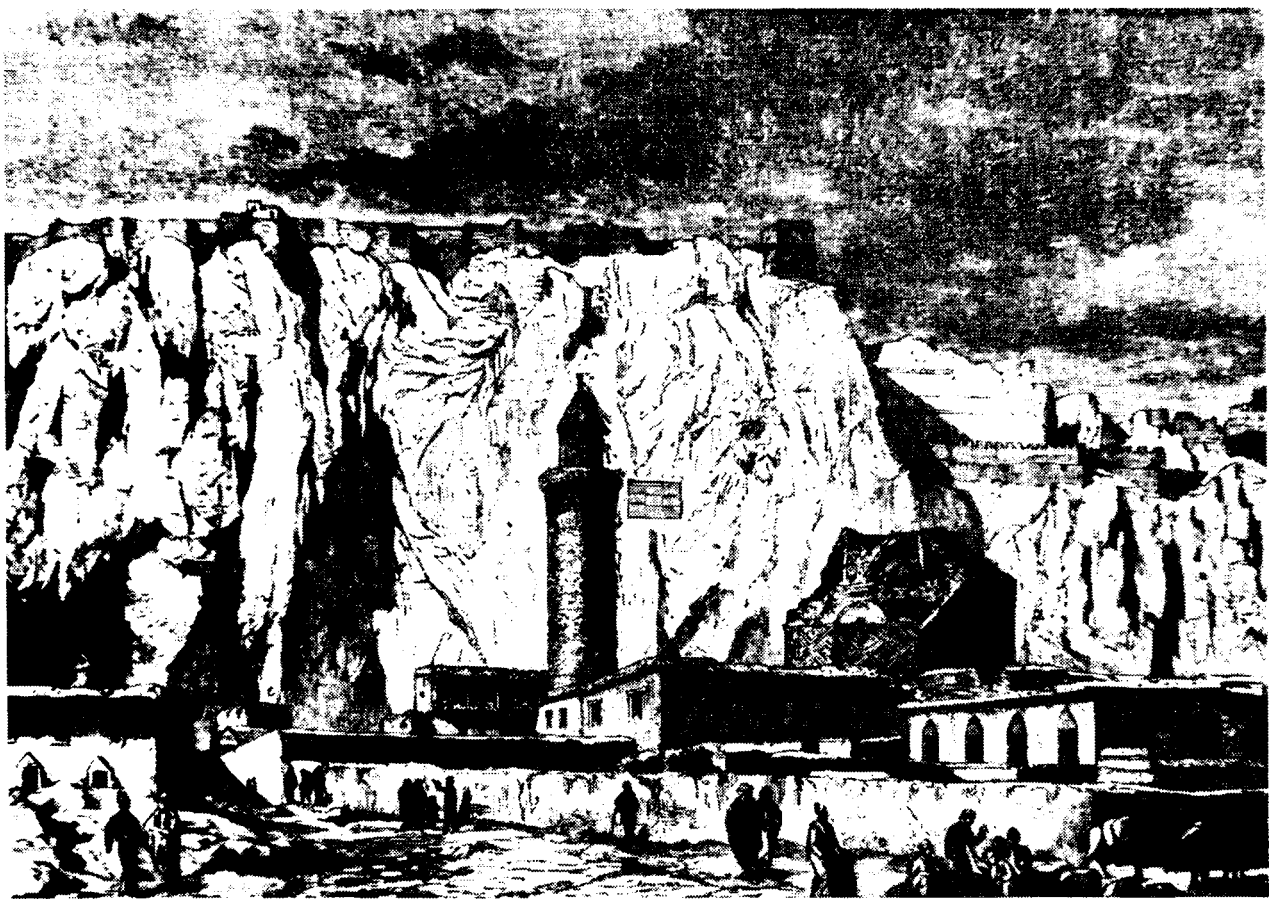
Davud Paşa'nın Ankara valiliği uzun sürmemiş, Haziran 1840'ta Tanzimat'ın gerektirdiği yönetim biçimini gerçekleştirmeye elverişli bir kimse olmadığı gerekçesiyle görevden alınarak Bursa'ya sürülmüştü. Yapılan başvurular üzerine Ankara Meclisi, onun da Tanzimat'ın ilkelerini bir yana bırakarak, kendisi için halktan fazla vergi topladığını saptamıştı.

Rüşvet aldığı ya da Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmediği gerekçesiyle yargılanıp görevden alınan valiler çoktu. Kocaeli valisi Âkif Paşa, eski alışkanlıklarını sürdürerek halktan fazla para toplamış, ücretsiz nakliyat yaptırmıştı. Meclis-i Vâlâ'da yargılanırken suçlu olduğunu kabul etmişti. Edirne Meclisi'nin yaptığı araştırma onun 42.779 kuruşu haksız yere aldığını, köprü onarımı için hazinece gönderilen paradan da 72.820 kuruşu zimmetine geçirdiğini ortaya çıkarmıştı. Paşa, savunmasında aylığının giderlerini karşılayamadığını, Tanzimat'ın kurallarını bilmediğini ileri sürmüş, ancak yeterli aylık aldığı ispatlanarak, suçlu görülmüş, bütün unvanları alınarak bir daha devlet hizmetine alınmamak koşulu ile Edirne'ye sürülmüştü.

Başka paşaların da Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak cezalandırıldıklarını biliyoruz. Bunların içinde sadrâzamlık yapmış olan Hüsrev Paşa, rüşvet aldığı gerekçesiyle yargılanarak suçlu görülmüştü. Valilerden Nazif, Hasip ve Tahir Paşalar da uygulamanın ilk yılında Tanzimat'a aykırı tutum ve davranışlarından ötürü cezalandırılmışlardı.

Yeniliklerin uygulama alanına konulmasında uğranılan başarısızlığın sorumluluğu ilk yıllarda en üst düzeyde hükümeti temsil eden valilere yüklenmiş, olanlardan bir anda eski alışkanlıklarını bırakarak, tüm yönetim basamaklarında halk ve hazine yararına işler gerçekleştirmeleri istenmiştir. Bu gerçekleşmeyince, çoğu görevden alınmış, eyalet yönetimi eskisinden daha sık el değiştirir olmuştu. Özellikle vergi toplamada görülen başarısızlık üzerine eski iltizam yöntemine başvurulunca, valiler arasında geniş çapta atamalar ve yer değiştirmeler yapılmıştır.

Öte yanda uygulama dışında tutulan eyaletlerde de yeni yönetimin gerçekleştirilmesi için çalışmalar sürdürülmüş, 1845 Martından itibaren Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde de uygulama başlatılmıştır. Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesinden üç ay kadar

sonra (Haziran 1845) bölgede sık sık ayaklananların bu tutumlarını bıraktıkları, halkın yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğu vali İsmail Paşa tarafından hükümete bildirilmişti. Abdülmecid bunu öğrenince çok hoşnut olmuş, vali ve defterdarı ödüllendirmişti. Ancak bir süre sonra İsmail Paşa'nın uyguladığı yöntemlerin devletin politikasına uymadığı belirtilerek paşa görevden alınmış, yerine Bolu Mutasarrıfı İzzet Paşa atanmıştı.

Erzurum bölgesinde ise, yeni düzenleme hiç de iyi karşılanmadı. Özellikle Van ve dolaylarında valiye karşı ayaklanmalar oldu. Yapılan başvuru üzerine, Meclis-i Vâlâ'da durum görüşüldü. Hoşnutsuzluk, halkın yapılmak istenenleri anlamamasına bağlandı. Meclis üyelerinden Kamil Paşa olayların nedenlerini öğrenmek ve Tanzimat'ın asıl amacının halkın refah ve mutluluğunu sağlamak olduğunu anlatmak için görevlendirilip Trabzon vapuru ile yola çıkarıldı. Ayrıca vali ve defterdara uygulamayı nasıl yapacaklarına ilişkin ikinci bir yönerge gönderildi.

Öyle anlışılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme "Yurtluk" ve "Ocaklık" biçiminde toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Diyarbakır'da da bu biçimde toprak sahibi olanların bazılarının topraklarını hazineye devrederek maaşa bağlandıklarını görüyoruz. Bazılarına ise yönetimde görevler verilerek tepki göstermeleri önlenmiştir. Aynı uygulamanın Erzurum ve yöresinde yapılıp yapılamayacağı Meclis-i Vâlâ tarafından sorulmuş, vali vediği yanıtta şimdilik böyle bir girişimin hem hazine, hem de iç güvenlik bakımından sakıncalı sonuçlar doğuracağını belirtmişti. Ancak, Bayezit Sancağı'nda bulunan yurtluk ve ocaklıkların kaldırılarak sahiplerine aylık bağlanması konusunda anlaşma sağlandığı da bildirilmişti. Diğer yerlerde uygulamanın gelecek yıla bırakılması önerilmişti. Meclis-i Vâlâ, valinin önerilerini yerinde görmüş, gerekenin yapılmasında yetkili kılındığını bildirmiştir.

Bölgede uygulamanın bir süre ertelenmesi olayları önlememiş, Van yöresinde ayaklanmalar olmuştur. Tanzimat uygulamasının yanı sıra başka nedenlerle Hakkâri bölgesinde ayaklanan Bedirhan Bey'in akrabalarından bazıları Van'da isyan ederek Tanzimat'ın vergi alanında öngördüğü yeniliklerin yürürlüğe konmasını engellemişlerdi. Çıldır Sancağı'nda da yurtluk ve ocaklık sorunu ancak 1848'de bazı yeni önlemler alınarak kısmen çözümlenebilmiştir.

Cizre ve Hakkâri bölgesinde yılların biriktirdiği sorunların yanı sıra, yeni düzenlemelerin yapılmak istenmesi büyük bir ayaklanmaya neden olmuştur. Tanzimat öncesinde bu yöreyi yönetenlerden Bedirhan Bey önderliğinde başlayan ayaklanma hükümeti bir hayli uğraştırmıştır. Bedirhan Bey'in yenik düşüp esir alınmasıyla sonuçlanan bu olaydan sonra bölgede Tanzimat uygulama alanına konmuştur. Ancak bölgede sorunlar uzun süre çözümlenememiştir.

Tanzimat uygulamasının geciktiği bir yöre de Trabzon'du. 1841 yılında burada yenilikler yapılmak istenmiş, gösterilen tepki üzerine uygulamaya geçi-

UYGULAMADA BAŞARISIZLIKLAR:
- *Eyaletlerde yeniliklerin uygulanması sırasında zaman zaman başarısızlıkla karşılaşılmış ve bunlar için çeşitli önlemler alınmıştır. Bu arada -karşı sayfadaki fotoğrafta bir kesimi görülen- Van'da halkın valiye karşı ayaklanması üzerine durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş; meclis üyelerinden Kâmil Paşa (üstte) olayların nedenlerini öğrenip Tanzimat'ın amacını halka anlatmak amacıyla ayaklanma bölgesine gönderilmiştir.*

lememişti. Özellikle vergi vermeyenlerden herkes gibi vergi alınmak istenmesi, yıllardan beri bu hizmeti yapmayanların büyük tepkisiyle karşılanmıştır. Aradan altı yıl geçtikten sonra, Mart 1847'de tekrar bu eyalette Tanzimat'ın öngördüğü yönetim yürürlüğe konulmaya başlanmıştır. Ancak, bazı timar sahipleriyle "Yurtluk" ve "Ocaklık" şeklinde toprak tasarruf edenler direnmekte ısrar etmişlerdir.

Tanzimat'ın ilanından sonra geçen on yıllık dönem, uygulamanın bütün ülkeye yaygınlaştırılmasına yetmişti. Devrin ulaşım zorluklarının yanı sıra imparatorluğun karşılaştığı iç ve dış sorunlarla ekonomik güçlükler göz önünde tutulduğunda, bu sürenin pek uzun olmadığını söyleyebiliriz. Şunu da önemle belirtmeliyiz ki, uygulama şeklen gerçekleştirilmiştir. Vergi almada herkesin eşit tutularak gelirine göre vergi vermesinin sağlanması, can ve mal güvenliğinin korunması imparatorluğun yıkılışına dek süren önemli sorunlar olmuştur.

Denetleme Girişimleri

Yönetimde yeniliklerin ne biçimde uygulandığını yerinde görmek ve karşılaşılan güçlükleri saptamak amacı ile hükümet, 1840 yılında Rumeli ve Anadolu'ya ayrı ayrı denetleme kurulları gönderdi. Bu girişim olumlu sonuç vermedi.

Haziran 1841'de "teftiş"ten vazgeçildiği, güvenliğin sağlanması işinin vali ve defterdarlara bırakıldığı, denetimin yöneticilerce yapılacağı açıklanarak, Rumeli ve Anadolu'ya gönderilen denetçiler geri çağrıldı. Bu ilk girişimden bir yıl sonra, 1842 Ağustosu'nda yeniden Anadolu ve Rumeli yörelerine iki kişi denetleme görevi ile gönderilmek istendi. Amaç, Tanzimat'ın uygulandığı eyalet ve sancaklarda vali ve diğer görevlilerle görüşmeler yapılarak karşılaşılan sorunların çözümlenmesi olarak belirlenmişti. Ayrıca Tanzimat'ın gereklerini yerine getirmeyen memurlarla Tanzimat'ı yanlış yorumlayanlara yol gösterilmesi de öngörülüyordu. Ne var ki, kış yaklaşıyor gerekçesiyle bu denetlemeden vazgeçildi.

Kasım 1850'de denetleme sorunu üçüncü kez gündeme alındı. Meclis-i Vâlâ, müfettişlerin denetimi nasıl yapacaklarına ilişkin bir yönetmelik hazırladı. Buna göre Anadolu ve Rumeli'deki bütün vali, kaymakam ve kaza müdürleri denetlenecek, başarılı görülenler ödüllendirilecekti. Kusurlu olanların isimleri merkeze bildirilecek, haklarında gerekli işlemler yapılacaktı. Bütün yöneticiler birer kopyası gönderilen "Teftiş Talimatnamesi"nde müfettişlerin Tanzimat'a aykırı davranışları önlemeleri, özellikle hazine gelirlerinin zamanında toplatılıp gönderilmesinin sağlanması, memurların ticaret yapmamaları ve devlet malını kullanmamaları gibi konular da yer almış bulunuyordu.

Bu üçüncü denetleme girişiminde Anadolu'ya eski Filibe valisi İsmet Paşa, Rumeli'ye ise eski Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa gönderildiler. İsmet Paşa ile birlikte vakanüvis Lûtfi Efendi de Anadolu denetlemesinde görev aldı. Görevliler gittikleri yerlerde gördükleri aksaklıklar üzerine raporlar hazırlayarak her posta ile hükümete bildirdiler.

Bu denetleme, iki buçuk yıl kadar sürdü. Ne var ki, bu girişim de istenilen sonucu vermedi. Kargaşalık ve düzensizlik sürüp gitti.

İmâr Meclislerinin Kurulması

Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'dan 1845 tarihine kadar geçen süre boyunca, uygulamada başarı elde edilmediği anlaşılmıştı. Bunun üzerine çözüm yolları aranırken denetlemenin yanı sıra, karşılaşılan güçlüklerin giderilmesi ve alınacak yeni önlemlerin belirlenmesi amacıyla her eyaletten temsilci olarak iki kişinin İstanbul'a çağrılması kararlaştırıldı.

Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerde genel bir düzenlemeye gidilmesi üzerinde anlaşma sağlandı. Bunun için bölgelerin sorunlarını bilmek gerektiğine karar verildi. Bu amaçla, giderleri yörelerinden elde edilen vergilerden karşılanmak ve İstanbul'a geldiklerinde ileri gelen devlet adamlarınca ağırlanmak üzere, her eyaletin saygıdeğer ve bilgili kimselerinden birisi Müslüman diğeri Hıristiyan iki kişinin çağrılması uygun görüldü. Yapılan çağrı üzerine imparatorluğun her tarafından İstanbul'a gelen "vücûh ve kocabaşılar" ileri gelenlerin konaklarında misafir edildiler. Kendilerinden ülkenin içinde bulunduğu durum ve neler yapılmasını istedikleri hakkında düşüncelerini yazılı olarak bildirmeleri istendi. Ayrıca bunlar gruplar halinde Meclis-i Vâlâ'ya çağrılarak düşüncelerini açıklamalarına olanak verildi. Yazılı olarak verdikleri raporlar incelendikten sonra Padişah'ın bilgisine sunuldu. Kendilerine yazılı yanıtlar verildi.

Eyalet temsilcilerinin gerek yazılı, gerek sözlü olarak Meclis-i Vâlâ'ya ve hükümete ilettikleri belli başlı sorunların şunlar olduğu anlaşılmaktadır: Öncelikle, yıllar yılı hükümeti uğraştıran vergi sorunu ele alınmakta idi. Vergilerin çokluğu, toplanmasındaki yolsuzluklar ve haksız uygulamalardan hemen hemen bütün eyalet temsilcileri yakınmakta idiler. Üzerinde önemle durulan ikinci konu, yol ve köprü yapımı ile içme suyu gibi sorunlardı. Bu istekler Meclis-i Vâlâ'da iyice dinlenmiş; 12 Mayıs 1845 günü yapılan toplantıya İstanbul'a çağrılanların hepsinin katılması sağlanmış; Meclis Başkanı Süleyman Paşa tarafından kendilerine alınan ve alınacak önlemler uzun uzadıya anlatılmıştı. Padişahın da hazır bulunduğu bu toplantıda Paşa özetle şunları söylemişti:

"Sizlerin buraya çağrılmanızın nedeni, hemşehrilerinizin sorunlarına çözüm arayarak, güven içinde yaşamalarını sağ-

lamak için gerekenlerin bilinmesi idi. Ayrıca Padişah'ın amacını hepinize açıklamak ve düşüncelerinizi de öğrenmek istiyorduk. En önde gelen isteğinizin, vergilerin yeniden belirlenerek adalete uygun biçimde dağıtılıp toplanması olduğu anlaşıldı. Bunun gerçekleştirilmesi ise ancak halkın gerçek durumunun bilinmesine bağlıdır. Gerçi Tanzimat'ın ilk yıllarında muhassıllar gönderilerek her ne kadar bu gerçekleştirilmek istendiyse de, kayıtların yetersizliği ve başka nedenlerle başarı elde edilemedi. Bu kez özel görevlendirme yapma yerine her yörenin vali ve defterdarlarının gerekli inceleme ve malmülk yazımı işini gerçekleştirmeleri uygun görüldü. Ayrıca oluşturulacak "İmar Meclisleri" *vasıtasıyla yapılacak araştırma sonucunda nereye ne kadar şeyin gerekli olduğu anlaşılacak, buna göre gereken yapılacaktır.*

Bazılarınız vergilerin ürün alındıktan sonra toplanmasını istediniz. Bu istek yerinde görüldü. Yol ve köprü yapımı ile su yollarının onarımı Padişahımızın da isteği olduğundan, gerekenlerin yapılması İmar Meclisi'ne havale olundu. Hükümet ve devlet görevlileri sizlerle elele vererek, çok çalışarak, bu işlerin başarılmasını sağlayacaktır. Memleketinize vardığınızda alınan kararları ileri gelenlerle halka anlatın."

12 Mayıs 1845'te yapılan bu toplantıdan sonra 18 Mayıs günü de Meclis-i Vâlâ üyeleriyle eyalet temsilcileri son kez bir araya geldiler. Vedalaşma toplantısı niteliğinde olan bu görüşmeden sonra dönüş masrafları hazinece ödenerek, temsilcilerin dönmelerine izin verildi. Oluşturulan İmar Meclisleri de onlarla birlikte yola çıktı.

Meclis-i Vâlâ kararı gereğince on geçici İmar Meclisi oluşturulmuştu. Bu kurulların görevi, ülkenin bayındır kılınarak, halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdürerek yararlı işler yapmalarına olanak sağlamak olarak belirlenmişti. Üye ve başkanlığa getirilenlerin gördükleri eski hizmetler ve unvanlarına bakıldığında bunların asker, sivil yönetici (özellikle maliyeci) ve şer'î hukuku temsil eden kimseler oldukları görülür. Böylelikle meclis her alanda denetleme ve inceleme yapabilecek niteliğe kavuşturulmuştu.

Gerek meclislerin başkanlarına, gerek üyelerle kâtiplerine yeterli aylık bağlanmıştı. Böylece onların gezip dolaştıkları yerlerde halka yük olmamaları sağlanacaktı. Geçici İmar Meclisleri, yedi sekiz ay kadar kendilerine verilen bölgeleri dolaşmışlar, uğradıkları şehir ve kasabalarda saptadıkları bazı yolsuzlukları raporlarla İstanbul'a bildirmişlerdir. Bu raporlar Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek gerekenlerin yapılmasına çalışılmıştır. Özellikle yol, köprü, su yolu yapımı ile ilgili isteklerin yerine getirilmesinde İstanbul'a yakın yerlerden başlanmış, diğer bölgelerde yapılacak yollar, limanlar ve benzeri işlerin keşif işlemlerine girişilmişti. Bir program yapılarak Adana, Niş, Üsküp, Bursa, Konya, Ankara ve Çankırı sancaklarında elliden fazla onarım gerektiren köprü ve benzeri işin ayrı ayrı giderleri çıkarılmış, valilere bildirilmişti. Gereken paranın bölge vergi gelirlerinden karşılanması, vakıflara bağlı yerler için yapılacak masrafların da kurumlarınca karşılanması gerektiği belirtilmişti.

Bu program, önceliği yine İstanbul'a yakın yerlere vermişti. İzmit ve Gelibolu bölgesinde yapılacak onarım ve bakım için yeni görevlendirmeler yapılmış, Trabzon-Erzurum yolunun genişletilmesi için çalışmalar başlamıştı. Bursa-Gemlik yolunun yapımı öncelikle ele alındı. Ne var ki, hükümette yapılan değişiklik, Meclis-i Vâlâ başkanı Süleyman Paşa'nın görevden alınması, para bulunamaması gibi nedenlerle işler sürüncemede kaldı. Trabzon-Erzurum yolu uzun süre tamamlanmadı. Diğer girişimler eksik kaldı; yapılan harcamalar da boşa gitti.

Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver 9061 No'lu Deftere Göre Tanzimat'ın Uygulanmaya Başlandığı Yerlerde Yeniden Düzenlenen Yönetsel Bölünme (1840)

HÜDAVENDİGÂR EYALETİ	
Hüdavendigâr Muhassıllığı	Kaza 23
Kocaeli Muhassıllığı	Kaza 28
Bolu Muhassıllığı	Kaza 21
Karesi Muhassıllığı	Kaza 21
Kütahya Muhassıllığı	Kaza 14
Eskişehir Muhassıllığı	Kaza 9
Karahisar-ı Sahib Muhassıllığı	Kaza 7
KONYA EYALETİ	
Konya Muhassıllığı	Kaza 12
Beyşehri Muhassıllığı	Kaza 14
İçel Muhassıllığı	Kaza 16
Teke Muhassıllığı	Kaza 12
Hamid Muhassıllığı	Kaza 14
Burdur Muhassıllığı	Kaza 6
Niğde Muhassıllığı	Kaza 20
AYDIN EYALETİ	
Aydın Muhassıllığı	Kaza 25
Saruhan Muhassıllığı	Kaza 18
Menteşe Muhassıllığı	Kaza 27
Suğla Muhassıllığı	Kaza 14
Denizli Muhassıllığı	Kaza 10
SİVAS EYALETİ	
Sivas Muhassıllığı	Kaza 14
Amasya Muhassıllığı	Kaza 25
Bozok Muhassıllığı	Kaza 16
Ankara Muhassıllığı	Kaza 13
Kengırı Muhassıllığı	Kaza 25
Sinop Muhassıllığı	Kaza 10
Kastamonu Muhassıllığı	Kaza 23
Viranşehir Muhassıllığı	Kaza 19
BİGA EYALETİ	
Biga Muhassıllığı	Kaza 10
EDİRNE EYALETİ	
Edirne Muhassıllığı	Kaza 11
Filibe Muhassıllığı	Kaza 6
Vize Muhassıllığı	Kaza 11
Suyolu Muhassıllığı	Kaza 5
Gelibolu Muhassıllığı	Kaza 13
RUMELİ EYALETİ	
Manastır Muhassıllığı	Kaza 10
Kesriye Muhassıllığı	Kaza 8
Samakov Muhassıllığı	Kaza 7
Sofya Muhassıllığı	Kaza 9
Köstendil Muhassıllığı	Kaza 6
SİLİSTRE EYALETİ	
Ruscuk Muhassıllığı	Kaza 11
Varna Muhassıllığı	Kaza 11
VİDİN EYALETİ	
Vidin Muhassıllığı	Kaza 7
Tırnova Muhassıllığı	Kaza 7
SELANİK EYALETİ	
Selanik Muhassıllığı	Kaza 10
Tırhala Muhassıllığı	Kaza 8
Siroz Muhassıllığı	Kaza 7
Drama Muhassıllığı	Kaza 8

"LÜBNAN NİZAMNAMESİ": Lübnan'da Dürzîlerle Marunîler arasında başgösteren kanlı çarpışmaların ardından İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya devletlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun temsilcilerinden oluşan komisyon tarafından hazırlanan 9 Haziran 1861 tarihli "Lübnan Nizamnâmesi", Cebel-i Lübnan adı verilen bölgeye bağımsızlık kazandırdı.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Ülke Yönetimi

Tanzimat'ın ilanından 1864 yılına kadar geçen dönemde ülke yönetiminde yapılan değişiklikleri ve karşılaşılan güçlükleri genel çizgileriyle belirtmeye çalıştık. Bu bölümde 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin bütün imparatorlukta yürürlüğe konulmasını, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde yapılan düzenlemeleri ele alacağız.

Tanzimat'ın öngördüğü yeniliklerin bütün imparatorlukta yürürlüğe konulması ve istenilen başarının sağlanmaması çeşitli tepkilere yol açmıştı. Osmanlı aydınları, çıkarları zedelenenler, Müslüman ve Müslüman olmayan topluluklar yapılanları kendi açılarından yeterli bulmuyorlardı. Avrupa büyük devletleri ise "Doğu Sorunu"nu gündemlerinden çıkarmıyorlar, imparatorluğun yönetimine açıkça karışmaktan geri kalmıyorlardı. Kırım Savaşı'nın bitiminde yayımlanan "Islahat Fermanı"nın hazırlanışında bu devletlerin büyük etkisi olmuş, Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu topluluklara tanınan olanakları yetersiz görerek yeni haklar sağlamaya çalışmışlardır. Ferman'da yer alan ilkeler, Osmanlı yöneticilerinin öteden beri gerçekleştirmek istedikleri şeylerdi. Can, mal, ırz ve namus güvenliğinin sağlanması, kanun önünde eşitlik, mezhep ve eğitim özgürlüğü, vergilerde eşitlik, karma mahkemelerin kurulması ve Müslüman olmayanların mahkemelerde şahitlik yapabilmeleri gibi konular Tanzimat'tan beri uygulanmak istenen ilkelerdi. Ne var ki, Avrupa büyük devletleri yapılanları yeterli görmüyorlardı. Özellikle Müslüman olmayanların vilâyet, sancak ve kaza meclislerinde yeterince temsil edilmediklerini ileri sürüyorlar, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de de bunlara yer verilmesini istiyorlardı. Bunun için Ferman'da eyalet ve sancak meclisleri yönetmeliğinin yeniden düzenlenerek, Müslümanlarla Müslüman olmayanların seçilmeleri ve görev yapmaları için gerekenin yapılacağı belirtilmişti.

Islahat Fermanı'nda öngörülenler uygulamaya konulmadan bazı yörelerde ayaklanmalar baş gösterdi. Özellikle Rumeli'de hoşnutsuzluk ve isyanlar yaygınlaştı. Rusya'nın işe karışması yanında Müslümanlar da Bosna, Suriye ve Lübnan'da ayaklanıyorlardı. 1860-1861'de Suriye'de çıkan ayaklanmayı yatıştırmak için Hariciye Nâzırı Fuat Paşa başkanlığında bir kurul gönderildi. Ayaklanma bastırılarak suçlular cezalandırıldı.

Öte yanda Avrupa devletlerinin elçileri reformların uygulanmadığı gerekçesiyle 5 Eylül 1859'da bir memorandum vermişlerdi. Rusya, ayrıca Bulgaristan ve Bosna-Hersek için yeni ayrıcalıklar istiyordu. İngiltere bunun üzerine soruna karışma gereğini duymuş, bir komisyon oluşturulmasını önermişti. Ancak sorun çözümlenmedi. Niş'te çıkan karışıklıklar Rusya ve öteki devletlerin yeniden karışmalarına yol açtı. Sadrazam Rüşdî Paşa çekildi. Yerine atanan Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya Rumeli vilâyetlerini denetleme görevi verildi. Sadrâzam beraberinde Hıristiyan memurlarında bulunduğu bir kurul ile Mayıs 1860'ta Varna'ya ulaştı. Niş'ten Saraybosna'ya geçeceği sırada geri dönmek zorunda kaldı. Lübnan'da Dürzîler'le Marunîler arasında yeniden kanlı çatışmalar baş göstermişti. Avrupa Devletleri olayların yatıştırılması için doğrudan işe karıştılar. Olay iç sorun

GİRİT İÇİN ÖZEL NİZAMNAME: 1 Aralık 1867'de yürürlüğe giren özel Girit Vilayeti Nizamnâmesi, adayı etnik çoğunluğun yönetimde aktif rol oynadığı bağımsız bir yapıya kavuşturmuştu: Beş sancak ve yirmi bir kazaya ayrılan adanın, biri Hıristiyan öteki Müslüman iki müşavirden yararlanan vali tarafından yönetilmesi öngörülmüştü.

olmaktan çıkmıştı. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya devletlerinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun temsilcilerinden oluşan komisyon 9 Haziran 1861 tarihli "Lübnan Nizamnâmesi"ni hazırladı. Bu düzenleme ile bölge (Cebel-i Lübnan) adeta bağımsızlık kazanıyordu. Mutasarrıf Suriye ve Beyrut'taki valilerden bağımsız olduğu gibi, yıllık bir vergi ödeme zorunluğu dışında merkeze karşı yükümlülüğü de kalmamıştı. Bu düzenleme, Avrupa devletlerinin bütün Osmanlı vilâyetlerinde görmeyi arzuladıkları bir düzenleme idi.

Suriye'deki karışıklıkların yanı sıra Niş eyaletinde de olayların önlenememesi, Osmanlı yöneticilerini bütün ülkede yönetimde yeni düzenlemeler yapmak zorunda bıraktı. 1863 yılı sonlarına doğru Âli ve Fuad Paşalar eyaletlerde ıslahat yapmayı uygun gördüler. Eyaletlere teftiş heyetleri gönderilmekle beraber yeni bir vilâyet nizamnâmesi hazırlandı. 7 Kasım 1864 tarihli bu nizamnâme ile Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan yönetim biçiminde bazı değişikliklere gidildi. Bu yönetmeliğin hazırlanmasında Niş Valisi Midhat Paşa'nın fikirlerinden ve çalışmalarından yararlanılmıştı. Paşa, Niş valiliği sırasında başarılı bir yönetim örneği vermişti. Hükümet, uygulamayı burada başlatmakta yarar görüyordu. Bu nedenle Midhat Paşa'nın katıldığı kurul, Nizamnâmeyi ufak tefek değişikliklerle yeni oluşturulan Tuna Vilâyetinde uygulamaya koydu. Midhat Paşa'nın vilâyette başarılı bir uygulama yapması Anadolu'da, Arabistan'da ve diğer yörelerde de yeni düzenlemeler yapma olanağını verdi. 1865-1866'da hemen hemen bütün imparatorlukta 1864 Nizamnâmesi yürürlüğe girmiş oldu.

1864 Vilâyet Nizamnâmesi

1864 Nizamnâmesi, 22 Ocak 1871'de "İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi"nin ilanına kadar yürürlükte kaldı. Bu yeni nizamnâme vilâyet, sancak, kaza ve köy yönetimini ayrıntılarıyla belirtmekte, her aşamadaki yöneticilerin görev ve sorumluluklarını ayrı ayrı açıklamaktadır. Valinin yanı sıra vali muavinliğini getirmekte, defterdar, mektupçu, Umur-u Ecnebiye Müdürü (yabancılarla ilgili işler müdürü), Ziraat ve Ticaret Müdürü, Maarif Müdürü, Tarîk Emini (yol emini), Defter-i Hakanî Müdürü, Emlâk ve Nüfus Memurları, Evkaf Müdürü, Alay Beyi (güvenlik kuvvetleri komutanı) gibi vilâyet üst düzey yöneticilerinin görevlerini belirleyerek işbölümünün nasıl yapılacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Vilâyet İdare Meclisi'nin kuruluş, görev ve çalışma biçimini saptamakta, Umumi Meclis'in niteliğini ayrıntılarla belirtmektedir. Aynı şekilde Liva (Sancak) yönetimi ve yöneticileri yanında kaza ve nahiye kuruluş ve yönetimi hakkındaki kuralları da kapsamaktadır.

Liva diye adlandırılan sancak biriminde mutasarrıf, muhasebeci, tahrirat müdürü, defter-i hakanî memuru, emlâk ve nüfus memurları ile zabtiye zabiti kendi alanlarında görev yapacaklardı. Ayrıca vilâyette olduğu gibi burada da bir Liva İdare Meclisi oluşturuluyordu. Kaymakamın yönetimine verilen kaza'da malmüdürü, idare kâtipleri, emlâk ve nüfus memurları, zabtiye zabiti bulunmakta idi. Ayrıca kaza idare meclisi yönetim, yargı ve maliye işlerinde yöneticilere yardımcı ol-

makta; gerekli kararları alıp uygulamaya koymakta idi.

Bu yönetmelikle oluşturulan nahiye örgütü, kaza sınırları içindeki köy ve çiftliklerin yakınlıkları ve ilişkilerine göre bir veya birkaç daireye ayrılmasıyla oluşturuluyordu. 500 kişiden fazla nüfusu bulunmayan köy ve çiftliklerin bir nahiye oluşturmaları mümkün değildi. Kazaların idare meclisleri, nahiyelerin merkez ve sınırlarını belirleyerek kararlarını liva idare meclisine sunacak, uygun gördükten sonra vilâyet umumi meclisine bildirecekti. Burada onaylandıktan sonra padişahın bilgisine sunularak izin alınacaktı.

Nahiye Müdürü nahiyeye bağlı köy ihtiyar heyeti üyelerinden en çok dörder kişinin katılmasıyla, müdür başkanlığında oluşturulacak Nahiye Meclisi'ne danışarak yönetim işlerini yürütecekti. Özellikle yasa, tüzük ve yönetmeliklerin, emir ve uyarıların bölge halkına duyurulması, ölüm, doğum, arazi kullanımı ile ilgili muhtarlar tarafından kendisine ulaştırılan bilgi ve şikâyetlerin kaza kaymakamlarına iletilerek gerekli işlemlerin yapılmasının sağlanması, muhtar ve ihtiyar heyetleri ile ilgili şikâyetlerin araştırılarak kaymakama iletilmesi başlıca görevleri arasında yer almakta idi. Nahiye müdürleri hükümet ile halk arasında aracılık yapan kimselerdi. Kaymakam tarafından verilen emirlerin yerine getirilmesinden sorumluydular.

Nahiye müdürünü yörenin halkı arasından vali atar, Dahiliye Nezâreti'nin onayı ile seçim kesinlik kazanırdı. Yirmi beş yaşını geçmiş, okur-yazar, kötü ünü olmayan, mahkûmiyeti bulunmayan Osmanlı uyruğu kimseler müdür olabilirlerdi. Müdürler adalet ve hukuk işlerine, köy muhtar ve ihtiyar meclislerinin görevlerine karışamazlardı.

Nahiye meclislerine gelince, nahiyeye bağlı köy ihtiyar meclisleri üyeleri arasından seçilen kimselerden oluşmakta, yönetim ve karar organı olarak müdür başkanlığında görev yapmakta idi. Yılda dört kere valinin uygun göreceği tarihlerde toplanır, en çok bir hafta süre ile gündemindeki sorunları görüşerek öneriler şeklinde kaymakama sunardı. Özellikle halkın devlete yapacağı yardımlarla gerçekleştirilecek tesisler, köyler arası yollar, otlak ve orman gibi bakım isteyen kamu mallarının korunması, tarım ve ticaretin geliştirilmesi için gerekli önlemlerin alınması, meclislerin üzerinde durdukları sorunlardı.

II. ABDÜLHAMİD'İN MÜFETTİŞLERİ: II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde sorunlar gittikçe ağırlaşmıştır. Ayrıca buralara İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen kimseler atanmış ve bunlar da gittikleri yerde gizlice izlenmişlerdir. 1895'te "Vilayet-i şâhâne yeni müfettişleri": Hakkı Bey, Sami Efendi (üstte) ve Sadeddin Paşa (yanda).

Ancak imparatorluğun içinde bulunduğu durum, nahiye düzeyinde örgütlenmeyi gerçekleştirmeye elverişli değildi. Birçok bölgede nahiyeler kurulamadı. Nahiye meclisleri istenilen şekilde toplanıp görev yapamadı. 6 Nisan 1876'da dış karışmalar sonunda hazırlanan yeni Nahiye nizamnâmesi, nahiye meclislerine etnik ve dinî grupların belirli oranlarda katılmalarını, nahiye müdürlerinin seçimle göreve getirilmelerini, seçme ve seçilme koşullarını yeniden saptıyordu.

Yöneticilerin Karşılaştıkları Güçlükler

1871 Vilâyet Nizamnâmesi ve 1876 Nahiye Nizamnâmesi hükümlerine karşın, nahiyeler yaygın ve tam örgütlü biçimde kurulamadığı gibi, sözünü ettiğimiz kuralları da çoğu yerde uygulanamadı. Doğu Anadolu'da birçok aşiretin reisine müdür unvanı verilerek aşiret örgütlenmesi nahiye sayıldığı gibi, birçok nahiyede de sadece bir müdürle yetinilmişti.

1864-1876 yılları arasında ülke yönetiminde yapılan düzenlemeler istenilen olumlu gelişmeyi sağlayamadı. Vilâyet sınırlarının çok geniş olması, taşıt ve haberleşme araçlarının yetersizliği yöneticileri güç durumda bırakmakta idi. Nahiye teşkilâtının kurulmak istenmesi yeni sorunlar ortaya çıkarmıştı. Yöneticilerin ve memurların yetersiz oluşları, bunların üzerinde daima yerel güçlerin baskı kurmuş olmaları, ayrıca bazı vilâyetlerde yabancı ülke konsoloslarının işe karışmaları Osmanlı ülke yönetimini çıkmaza sokan bellibaşlı nedenlerdi. Yönetimin iyi işlemesi için her şeyden önce yasal düzenlemelerden iyi anlayan, yönetmelikleri kavrayan yöneticilere gereksinme vardı. Bu dönemde olageldiği gibi yönetimin üst düzeyinde görev alanlar, Bâbıâli kalemlerinden yetişmiş, başlıca nitelikleri -"kitabet" denilen- yazışma kurallarını bilmek olan kimselerdi. Görev anlayışları vilâyetlerinde güvenliği sağlamak ve vergileri toplamaktan öteye geçmiyordu. Yönetim ise bu yetersiz yetişmenin ve eksikliğin giderilmesi için yasal düzenlemeler yapmakla yetiniyordu. Ha-

YEMEN VALİSİ, ŞEYHLERLE: II. Abdülhamid dönemindeki valilikler üç bölüme ayrılmıştı. Birinci bölümde yer alan Suriye, Hicaz, Yemen, Bağdat, Aydın, Trablusgarp, Erzurum vilayetlerinin valilerine 2.000 kuruş aylık ödeniyordu. Dönemin Yemen Valisi Ahmed Fevzi Paşa, Yemen şeyhleriyle.

tır gönül, iltimas ve rüşvet gibi devleti kemirici alışkanlıklar vali atanmalarında ve diğer görevlendirmelerde etkin rol oynuyordu.

Yöneticilerin karşılaştıkları güçlüklerden biri de atandıkları yerlerde yöre ileri gelenlerinin karşı koymaları idi. Yüzyıllardan beri yasadışı yollarla servet edinmiş, derebeyleşme eğilimi gösteren güçlü ailelere yeni yönetim biçimini benimsetmek kolay olmuyordu. Müslüman halk yanında, Hıristiyanların da yaşadığı vilâyetlerde, yabancı ülkeler konsolosları da valilere güçlükler çıkarıyorlardı. Bunlar Hıristiyan halkın hükümet idaresine karşı himayelerini üstlenmişlerdi. Gerektiğinde İstanbul'daki elçileri aracılığı ile valileri hükümete şikâyet ediyorlardı. Çoğu kez araştırma ve soruşturma yapılmadan bu başvurular dikkate alınıyor, valilerin görev yerleri değiştiriliyor ya da işlerine son veriliyordu. Aynı durum yönetimin diğer basamaklarında görev alanlar için de sözkonusu idi.

Kanun-ı Esasî'de Yer Alan Hükümler

I. Meşrutiyet ilan edildiği sırada Osmanlı ülke yönetimi genel çizgileriyle bu durumdaydı. Yapılan yeni düzenlemeler yeterli olmaktan uzaktı. Bu nedenle Kanun-ı Esasî hazırlanırken ülke yönetimi ile ilgili konular tekrar gündeme geldi. Kanun-ı Esasî'ye yönetimle ilgili hükümler kondu. Bu hükümleri şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı devleti topraklarıyla ve imtiyazlı eyaletleriyle bir bütünlük oluşturmakta, hiçbir nedenle ayrılık benimsenmemektedir. Vilâyet yönetimi valilerin yetki genişliği temeline dayanmakta; işbölümü ve görevlerin ayrılığı ilkesi benimsenmektedir.

Vilâyetler, sancak ve kaza merkezlerindeki idare meclisleriyle yılda bir defa toplanan "Vilâyet Genel Meclisleri" üyelerinin seçim biçimi özel bir yasa ile yeniden düzenlenecektir. Bu meclislere, yolların yapımı, sanayi ve ticaretin, tarımın geliştirilmesi, eğitim öğretimin yaygınlaştırılması konularında görüşmeler yapmak, vergilerin saptanıp toplanmasında ve diğer konularda yasa ve tüzüklere aykırı gördükleri durumları ilgili makamlara bildirmek gibi yetkiler veriliyordu. Belediye işleri, İstanbul'da ve taşrada seçim suretiyle kurulacak olan "Belediye Meclisleri" tarafından görülecekti.

Bu hükümlerden anlaşıldığı gibi Kanun-ı Esasî, II. Abdülhamid dönemine aktarılan yönetim biçimini bir gerçek olarak benimsemekte; vilâyetler için uygulanmakta olan kuralları biraz daha geliştirerek valilere geniş yetkiler tanımayı öngörmektedir. Özellikle vilâyetler genel meclislerini yönetimde daha etkin kılmak için öneri ve önlemler almayı zorunlu görmekte, yasadışı davranışlar karşısında meclislere şikâyet etme yetkisini tanımaktadır. Ayrıca belediye işlerinin yönetim işlerinden ayrı tutularak yeni bir örgütlenmeye gitmenin benimsenmesi de ilginçtir.

Kanun-ı Esasî'de üzerinde durulan bu konular, ilk Meclis-i Mebusan'ın gündemine de girmiştir. Meclisin açılışından hemen sonra yönetim konusu ele alınmıştır. Şûra-yı Devlet tarafından hazırlanıp hükümetçe Meclise sunulan yeni Vilâyetler Yasası ile Belediye Yasası tasarıları görüşülmüştür. Meclis-i Mebusan'a girmiş mebusların çoğunluğu vilâyet genel meclislerinde üye olarak çalışmışlardı. Taşra yönetimi hakkında bilgi sahibi idiler. Aksaklıkları ve eksiklikleri iyi biliyorlardı. Çıkarılacak kapsamlı bir yasa ile işlerin düzeleceğine inanıyorlardı. Özellikle eyalet ve sancak merkezlerinde Tanzimat'tan beri yöneticilerin yanı sıra etkinlik gösteren meclislere Müslüman ve Müslüman olmayan üyelerin seçimleri, katılma oranları gibi konular üzerinde önemle durulmuştur. Kanun-ı Esasî'nin Osmanlıları ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin siyasî haklar yönünden kesin olarak eşit kabul etmiş olması karşısında kanunun önemsiz kaldığı görüşü ağırlık kazanmış; nahiye meclislerinin kaldırılması uygun görülerek Hıristiyan-Müslüman çekişmesine son verilmek istenmiştir. Memurların atanmaları, görev ve yetkilerinin yeniden özel yasa ile saptanması; can ve mal güvenliklerinin sağlanarak kendilerine görevlerini başarıyla yürütecek derecede maaş bağlanmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

Ne var ki, Meclis-i Mebusan yasal düzenlemeleri yapacak zaman bulamadı. Vilâyetler Kanunu'nu ancak çıkarabildi. Yasa Âyan Meclisi'nin onayından da geçtiyse de II. Abdülhamid veto yetkisini kullanarak yasayı Meclise geri gönderdi. Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve diğer gelişmeler sonunda, Meclis Padişah tarafından dağıtıldı. Böylece yönetimde yapılmak istenen düzenlemeler son buldu; yeniden kişisel ve keyfi yönetim biçimine dönüldü.

II. Abdülhamid Dönemi

1878 Berlin Antlaşması ile imparatorluk imtiyazlı vilâyetlerinden Karadağ, Sırbistan ve Romanya'yı kaybetti. Kars, Ardahan ve Batum vilâyetleri de sınırlarımız dışında kaldı. Bosna ve Hersek Avusturya'nın egemenliği altına girdi. Kıbrıs İngiltere'ye bırakıldı. 1881'de Tunus, Fransa tarafından işgal edildi. 1882'de ise İngilizler Mısır'a yerleştiler. Bu gelişmeler sonunda imparatorluğun sınırları daralmış oldu. Bazı eyaletlerde ise hükümetin otoritesi azaldı. Tuna vilâyeti ile Niş vilâyetinin bir kısmı üzerinde Bulgaristan Prensliği kuruldu. Balkanların güneyinde "Doğu Rumeli Vilâyeti" adı ile siyasî ve idarî bakımından Osmanlı egemenliğinde bulunmak, ancak Hıristiyan vali tarafından yönetilmek koşulu ile muhtar bir vilâyet oluşturuldu. Burada çıkan bir isyan sonunda, Bulgaristan Prensi'nin aynı zamanda Doğu Rumeli valisi olmasını Osmanlı hükümeti 1886'da kabul etti. Eyalet böylece fiilen Bulgaristan'la birleşmiş oldu.

Berlin Antlaşması'na Rumeli ve Vilâyetlerinin yanı sıra Anadolu vilâyetlerinde de ıslahat yapılacağına dair hükümler konulmuştu. Kısacası, Osmanlı hükümeti doğrudan doğruya egemenliği altında kalan vilâyetlerin bir kısmın-

***İKİNCİ GRUP VİLAYETLERDEN:** II. Abdülhamid dönemindeki vilayet gruplamasında, ikinci bölümde Hüdavendigâr, Edirne, Cezair-i Bahr-i Sefid, Selanik ve Ankara yer almış ve bunların valilerine 1.700 kuruş aylık ödenmesi öngörülmüştü. Allom'un çizgileriyle Edirne'de bir sokak.*

da da tam anlamıyla serbest hareket edecek durumda değildi.

II. Abdülhamid, merkeziyetçi bir siyaset güttüğü için, valilere geniş yetki vermekten yana değildi. Öyle ki, şeklen Dahiliye Nezâreti'ne bağlı olmalarına karşın, atanmaları ve yer değiştirmeleri bu bakanlığın bilgisi dışında yapılmaktaydı. Saray kâtipleriyle Padişah doğrudan doğruya vali atamasını yapmaktaydılar. Üstelik, valilik sürgün için bir basamak olarak kullanılıyordu. İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen sadrâzamlıktan ayrılma üst düzey görevlilerini Padişah vali olarak uzak vilâyetlere göndermekteydi. Bunlar gittikleri yerlerde gizlice izlenmekte, yaptıkları Padişah'a bildirilmekteydi. En ufak bir şüphe üzerine görev yerleri değiştirilmekte veya İstanbul'a dönmeleri emredilmekteydi. Bunun yanı sıra valilerin hükümet merkezine danışmadan harcamada bulunmaları, önemli kararlar alıp uygulamaları olanağı da kalmamıştı. Masraflar için gerekli iznin alınması zaman aldığından, kışlalarda askerler, cezaevlerinde tutuklular aç kalmakta, jandarma subaylarının bir kısmı görevlerinden ayrılmaktaydılar.

II. Abdülhamid'in bu tutumu, kendisinden önce süregelmekte olan sorunları -çözmek şöyle dursun- gün geçtikçe ağırlaştırmaktaydı. Hastalık derecesine varmış rüşvet, iltimas, görev ve yetkiyi kötüye kullanmak gibi alışkanlıklar olanca hızıyla devam ediyordu. İdaresizlik ve adaletsizlik vilâyetlerde eşkıyalık olaylarının artmasına neden oluyordu.

İstibdat dönemi denilen otuz yıllık sürede birçok kurum ve kuruluşun yanı sıra ülke yönetiminin de düzeltilmesi yolunda bazı girişimler olduğu da bir gerçektir. Özellikle valilik görevine getirilecek olanların Mekteb-i Mülkiye mezunları arasından seçilip atanmaları, önemli bir gelişme idi. Bunun yanı sıra toprak kayıpları ve başka nedenler yüzünden Rumeli'de Kosova, Anadolu'da Bitlis, Arap Yarımadası'nda Musul ve Beyrut vilâyetleri oluşturulmuş, bazı yeni kazalar ve sancaklar kurulmuş, merkeze bağlı sancaklardan bazıları bağımsız hale getirilmiştir.

Rumeli'de toprak kayıpları üzerine Padişah Panislâmizm siyasetine önem vermiş, Arap Yarımadası'ndaki vilâyetler öncelik almıştır. Geleneksel vilâyetler sıralamasında Edirne vilâyetinden başlanarak önce Rumeli, daha sonra Anadolu ve Arap vilâyetleri ele alınırken bundan vazgeçilmiş; öncelik Hicaz vilâyetine verilerek Arap vilâyetleri sıralandıktan sonra diğerlerine geçilmeye başlanmıştır.

Dönemin diğer bir özelliği de memur sayısındaki hızlı artıştır. Vilâyet işlerinde çalışan görevliler gün geçtikçe çoğalmış, birçok müdürlük oluşturularak buralara yeni memurlar atanmıştır. Böylece devlet yönetimi bürokratik bir nitelik kazanmıştır. Buna paralel olarak memurlar için yeni yasal düzenlemelere gidilmiş, sicil mecburiyeti getirilmiştir. Maaş kanunu çıkarılarak mevki ve rütbelere göre ödenecek aylıklar belirlenmiştir. Valilikler üç bölüme ayrılmıştı: Birinci bölümde Suriye, Hicaz, Yemen, Bağdat, Aydın, Trablusgarp ve Erzurum; ikinci bölümde Hüdavendigâr, Edirne, Cezair-i Bahr-i Sefid, Selânik, Ankara; üçüncü bölümde ise Bitlis, Kastamonu, İşkodra, Bingazi, Trabzon, Musul, Diyarbakır vilâyetleri yer alıyordu. Birinci bölüm vilâyet valilerine 2.000, ikincilere 1.700, üçüncü sınıf valilere ise 1.500 kuruş aylık ödenmesi uygun görülmüştü. Mutasarrıfların aylıkları 500 ile 750, kaymakamların 125 ile 250 kuruş arasında değişmekteydi.

Memuriyete girmek için diploma almış olmak ya da sınavdan geçmek koşulu getirilmiş, Mülkiye Mektebi mezunları dışında devlet hizmetine girmek isteyenlerin mesleğin en alt kademelerinde hizmete başlamaları şart koşulmuştu. En az iki yıl hizmetten sonra bir üst basamağa geçilebilinirdi. Memurlara emeklilik hakkı tanınmış, görevden alınmaları belirli kurallara bağlanmıştı. Ayrıca, Tanzimat'tan beri süregelen yasa ve tüzüklerle toplumsal yaşantıyı düzenleme ve kurallara bağlama çalışmaları bu dönemde de sürmüştür. Nikâh, doğum ve ölüm, nüfus kâğıdı alma, nüfus sayımı yapılması gibi hemen hemen her konu yönetmeliklerle kurallara bağlanmıştır.

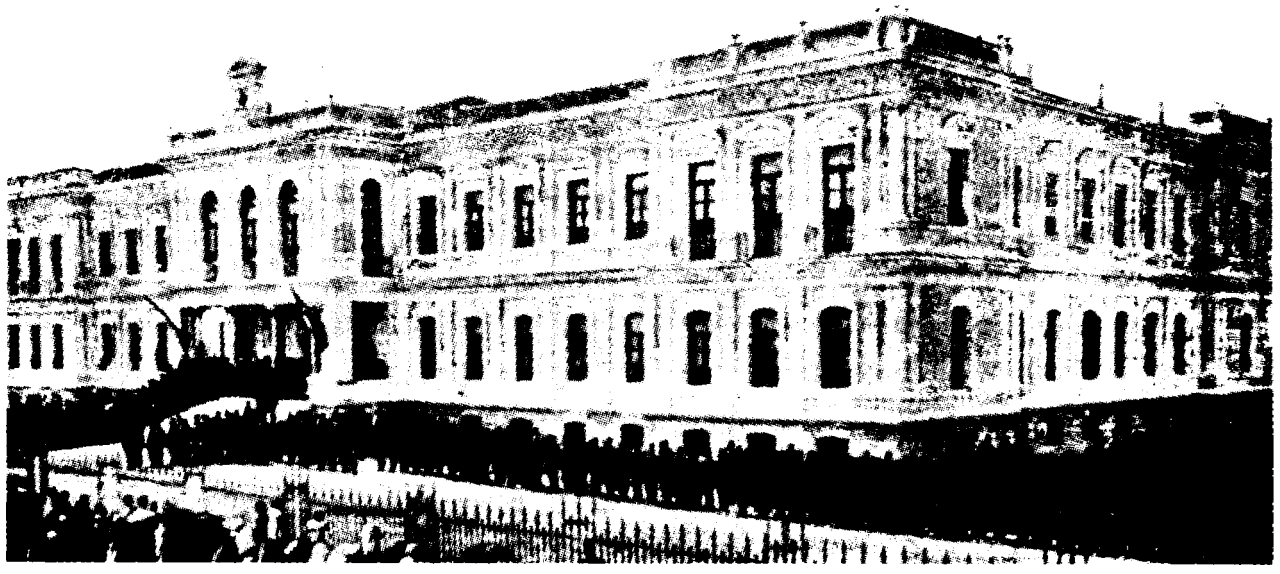
II. Meşrutiyet'ten Sonra

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülke yönetimi konusu yeniden gündeme alınmıştır. Bu alanda, düzenleme yapma görevi Şûra-yı Devlet'te oluşturulan özel bir kurula verilmiştir. Kurul, imparatorlukta beliren hoşgörü ve tartışma ortamının ortaya çıkardığı yeni görüş ve düşüncelerin de etkisiyle gerekçeli bir yasa tasarısı hazırlamaya başlamıştır. Vilâyetlerden alınan görüşler ve Kanun-ı Esâsi'deki hükümler göz önünde tutularak hazırlanan tasarı Şûra-yı Devlet'te görüşüldükten sonra Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur. Burada oluşturulan özel bir encümen, taslağı gözden geçirdikten sonra Meclis'e göndermişse de araya Balkan Savaşı'nın girmesinden ötürü görüşülüp yasalaşmadan kalmıştır. Balkan Savaşı'nın bitiminden sonra kurulan yeni hükümet tasarıyı Meclis'ten alarak bazı değişiklikler yapmış ve 15 Mart 1913'te geçici yasa şeklinde yayımlayarak yürürlüğe koymuştur.

Bu yeni yasa (İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu) ile valiler güçlendirilmiş, İstanbul'da yer alan düzenlemelere benzer bürokratik reformlar yapılmıştır. Vilâyet merkezlerindeki görevlilerin yapacakları işlerle, maliye ve hukuk işleri ayrıntılarıyla yasada yer almıştır. İdari bölünmede herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ülke yine vilâyet-liva-kaza-nahiye ve köy olmak üzere süregelen bölünme biçimini korumuştur. Vilâyet merkezinde vali, vali muavini, mektupçu, defterdar, jandarma alay komutanı, maarif müdürü, nafia müdürü, ziraat müdürü, defter-i hakanî müdürü, polis müdürü, evkaf müdürü, nüfus müdürü, sıhhiye müdürü ve umur-u ecnebiye müdürü kendi alanlarında hizmet vereceklerdi. Ayrıca vali veya muavini başkanlığında, naib, defterdar, mektupçu, maarif müdürü, nafia müdürü, ziraat müdürü ve müftü'nün yanı sıra, seçilecek üyelerden oluşacak "Vilâyet İdare Meclisi" yönetimi ilgilendiren konularda görüşmeler yapıp karara bağlamakla sorumlu tutuluyordu. Vilâyet Umum Meclisi de varlığını koruyordu.

Liva yönetimi mutasarrıfa veriliyor, vilâyetteki müdürlükler "memurluk" olarak burada da oluşturuluyordu. Defterdarın yerini muhasebeci alıyor; nafia müdürü, nafia mühendisi oluyordu. Mutasarrıfın başkanlığında "Liva İdare Meclisi" kuruluyor, bu meclisin Vilâyet İdare Meclisi gibi çalışması kararlaştırılıyordu.

Kaymakamla birlikte "Kaza İdare Meclisi" kaza yönetiminden sorumlu tutuluyor, livadaki memuriyetler bu düzeyde de görevlendiriliyordu. 1913 yasasında nahiyelerle ilgili bir hüküm yer almamış, nahiye ve köyler durumlarını aynen korumuşlardır. Bu düzenleme ve vilâyet merkezlerinde "Merkez Kazası" kurulması kararlaştırılmış, buraya da kaymakam atanmıştır.

SEREZ'DE HÜKÜMET DAİRESİ: II. Abdülhamid, Panislamizm siyaseti çerçevesinde Arap Yarımadası'ndaki vilayetlere öncelik vermiş olmakla birlikte, Rumeli vilayetlerini tümüyle gözden çıkarmış değildi. Öte yandan, dönemin özelliklerinden biri de memur sayısındaki hızlı artıştı. Serez'de hükümet dairesinin açılış töreni.

Görüldüğü gibi, 1913 yasası idarî taksimatta önemli bir değişiklik getirmemektedir. 1864'ten beri süregelmekte olan uygulama ufak tefek değişikliklerle varlığını korumakta, dönemin gerekleri göz önünde tutularak işbölümü genişletilmektedir. İdare meclislerinin kuruluş ve görevlerinde de bazı yenilikler yapılmaktadır. Vilâyet özel idaresine yer verilmekte, yerel işler ve bu işleri yapacak kimselerin uyacakları kurallar ayrıntılarıyla sıralanmaktadır. Vilâyet bütçesi, gelir-giderler, alacak ve borçların neler olduğu ilgili yasada yer almış bulunmaktadır.

Özerk Vilâyetlerde Durum

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen sürede Osmanlı ülke yönetiminin genel özelliklerini yasal düzenlemeler çerçevesinde ele almaya çalıştık. Bu düzenlemenin içinde yer almakla birlikte Tanzimat öncesinden bazı ayrıcalıklara sahip eyaletler bulunmaktaydı. Bu yörelerde ne 1864 nizamnâmesi ne de daha sonra çıkarılan yönetmelikler bütünüyle uygulamaya konulabilmiştir. Özellikle eskiden beri özel bir yapıya sahip vilâyetler durumlarını korudukları gibi, ayaklanmalar ve ulusal hareketler sonunda Avrupa devletlerinin destek ve karışmalarıyla yarı bağımsız olan vilâyetler ortaya çıkmıştır. Bazı vilâyetler ise bağımsız birer devlete dönüşmüştür.

Genel yönetim düzeni dışında kalan bölgelerin başında Cebel-i Lübnan gelmektedir. Bu bölgedeki dinî ve etnik çatışmalar, toplulukların yönetime eşit ağırlıkta katılmamalarından kaynaklanıyordu. Huzursuzluklar ulusal nitelikten çok dinsel olup, kabile duygularına dayanıyordu. İç çekişmelere Avrupa devletleri kendi çıkarları doğrultusunda karışıyorlardı. Neticede İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı Devleti'nin temsilcilerinden oluşan Avrupa Komisyonu, 9 Haziran 1861 tarihli Lübnan Nizamnâmesi'ni hazırlayarak yürürlüğe koydular. Buna göre Cebel-i Lübnan, Hıristiyan bir mutasarrıfın yönetimine veriliyor, her cemaatı temsilen seçilecek ikişer üyeden oluşacak merkezî meclis kuruluyordu. Bölge altı kazaya ayrılıyor, her kazada cemaatlerce seçilecek 3-5 üyelik bir kaza meclisi oluşturuluyordu. Güvenlik yerli ve karma bir güçle sağlanacaktı. Kısacası bölge, yönetim, yargı ve maliye alanlarında adeta bağımsız oluyordu. Osmanlı hükümetine yılda 3.300-7.000 kese vergi verme dışında bir bağımlılığı ve sorumluluğu kalmıyordu.

Bosna vilâyeti de 4 Haziran 1865'te Genel Vilâyet Nizamnâmesi'nde yapılan değişiklikle hazırlanan yeni bir yönetmeliğe göre idare edilmeye başlanmıştır. Bu durum Müslüman nüfusun tedirgin olmasına yol açmışsa da hükümet„dış müdahaleler yüzünden bir değişikliğe gidememiştir. Berlin Kongresi'nden sonra bölge Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmiştir.

Girit vilâyeti için hazırlanan özel vilâyet nizamnamesi 1 Aralık 1867'de yürürlüğe girmiştir. Ada, etnik yapısına göre, çoğunluğun yönetimde aktif rol oynadığı bağımsız bir yapıya kavuşmuştur. Beş sancak, yirmi bir kazaya ayrılmış, valinin biri Hıristiyan diğeri Müslüman iki müşavirle vilâyeti yönetmesi uygun görülmüştü. Mutasarrıf ve kaymakamlar bölge halkının çoğunluğunun dininden olacaklardı. Yardımcıları ise azınlık dinlerden seçileceklerdi. 1878 Berlin Kongresi'nden sonra bağımsız statüsü daha da güçlendirilen Girit vilâyetinin gelirleri, öz giderlerine ayrılmıştır.

Genel yönetim yapısı dışında kalan bir vilâyet de Mısır'dır. Mehmet Ali Paşa isyanından sonra önce özerk valilik, sonra Hıdivlik statüsünde şeklen bağlı olan Mısır 1882'den sonra fiilen de imparatorluktan koparılmıştır.

Hicaz ve Yemen, klasik devirdeki durumunu hemen hemen korumuştur. Yemen yörel hanedanların, Hicaz ise Mekke emirlerinin yönetimi altında idi. Osmanlı egemenliği, güvenliğin sağlanmasını ve vergilerin toplatılıp emirlere teslimini sağlamaktan ibaretti. Bu iki vilâyet yeni düzenlemelerin tamamen dışında kalmıştır.

Başkent olan İstanbul'un yönetimi

Osmanlı Devleti'nin Yönetsel Bölünmesindeki Değişme

1877	1918
EDİRNE VİLAYETİ	
Edirne Sancağı	Edirne Sancağı
Tekfurdağı Sancağı	Tekfurdağı Sancağı
Gelibolu Sancağı	Gelibolu Sancağı
	Kırkkilise Sancağı
Filibe Sancağı İslimye Sancağı	1878'de Özerk Doğu Rumeli Eyaleti'ne
TUNA VİLAYETİ	
Ruscuk Sancağı	
Varna Sancağı	
Vidin Sancağı	1878'de Bulgaristan'a
Tolca Sancağı	
Tırnova Sancağı	
SOFYA VALİLİĞİ	
Sofya Sancağı	
Niş Sancağı	1878'de Bulgaristan'a
SELÂNİK VİLAYETİ	
Selânik Sancağı	
Siroz Sancağı	1913'te Yunanistan'a
Drama Sancağı	
BOSNA VİLAYETİ	
Saray Sancağı	
İzvornik Sancağı	
Banaluka Sancağı	1878'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na
Bihke Sancağı	
Travnik Sancağı	
Yenipazar Sancağı	
HERSEK VALİLİĞİ	
Hersek Sancağı	1878'de Avusturya-Macaristan
Gaçka Sancağı	İmparatorluğu'na
MANASTIR VİLAYETİ	
Manastır Sancağı	
Prizren Sancağı	1913'te Sırbistan'a
Üsküb Sancağı	
Debre Sancağı	
YANYA VİLAYETİ	
Yanya Sancağı	
Tırhala Sancağı	
Ergiri Sancağı	1913'te Yunanistan'a
Preveze Sancağı	
Berat Sancağı	
İŞKODRA VİLAYETİ	
İşkodra Sancağı	1913'te önce Karadağ'a sonra Arnavutluk'a
CEZAİR-İ BAHR-İ SEFİD VİLAYETİ	
Biga Sancağı	Rodos Sancağı
Midilli Sancağı	Midilli Sancağı
Sakız Sancağı	Sakız Sancağı

1877	1918
Rodos Sancağı	Limni Sancağı
İstankôy Sancağı	
Kıbrıs Sancağı	1878'de İngiltere'ye
GİRİD VİLAYETİ	
Hanya Sancağı	
Kandiye Sancağı	
Resmo Sancağı	1913'te Yunanistan'a
İsfakiye Sancağı	
Laşid Sancağı	
HÜDAVENDİGÂR (BURSA) VİLAYETİ	
Bursa Sancağı	Bursa Sancağı
Karesi Sancağı	Ertuğrul (Bilecik) Sancağı
Karahisar-ı Sahib Sancağı	
Kütahya Sancağı	
AYDIN VİLAYETİ	
İzmir Sancağı	İzmir Sancağı
Aydın Sancağı	Aydın Sancağı
Saruhan (Manisa) Sancağı	Saruhan Sancağı
Menteşe Sancağı	Denizli Sancağı
ANKARA VİLAYETİ	
Ankara Sancağı	Ankara Sancağı
Yozgat Sancağı	Yozgat Sancağı
Kayseriyye Sancağı	Çorum Sancağı
Kırşehri Sancağı	Kırşehir Sancağı
KONYA VİLAYETİ	
Konya Sancağı	Konya Sancağı
Niğde Sancağı	Burdur Sancağı
Hamid (Isparta) Sancağı	Isparta Sancağı
Teke Sancağı	
Burdur Sancağı	
KASTAMONU VİLAYETİ	
Kastamonu Sancağı	Kastamonu Sancağı
Bolu Sancağı	Sinop Sancağı
Sinop Sancağı	Kengırı Sancağı
Kengırı (Çankırı) Sancağı	
SİVAS VİLAYETİ	
Sivas Sancağı	Sivas Sancağı
Amasya Sancağı	Amasya Sancağı
Karahisar-ı Şarki Sancağı	Karahisar-ı Şarki Sancağı
	Tokat Sancağı
TRABZON VİLAYETİ	
Trabzon Sancağı	Trabzon Sancağı
	Lazistan (Rize) Sancağı
Gümüşhane Sancağı	Gümüşhane Sancağı
Batum Sancağı	1878'de Rusya'ya 1918'de geri alındı 1921'de Sovyetler Birliği'ne

1877	1918
ERZURUM VİLAYETİ	
Erzurum Sancağı	Erzurum Sancağı
Erzincan Sancağı	Erzincan Sancağı
Bayezid Sancağı	Bayezid Sancağı
Çıldır Sancağı	
Kars Sancağı	1878'de Rusya'ya 1918'de geri alındı
Muş	
VAN VİLAYETİ	Van Sancağı
	Hakkâri Sancağı
DİYARBEKİR VİLAYETİ	
Diyarbekir Sancağı	Diyarbakır Sancağı
Mardin Sancağı	Mardin Sancağı
Siird Sancağı	Siverek Sancağı
Malatya Sancağı	Ergani Sancağı
MAMURETÜ'L-AZİZ VİLAYETİ	
Mamuretü'l-Aziz Sancağı	Mamuretü'l-Aziz Sancağı
Ergani Madeni Sancağı	Malatya Sancağı
	Dersim (Tunceli) Sancağı
SURİYE VİLAYETİ	
Şam-ı Şerif Sancağı	Şam-ı Şerif Sancağı
Hama Sancağı	Hama Sancağı
Trablusşam Sancağı	Havran Sancağı
Havran Sancağı	Kerek Sancağı
Akkâ Sancağı	
Belka Sancağı	
ADANA VİLAYETİ	
Adana Sancağı	Adana Sancağı
Kozan Sancağı	Kozan Sancağı
İçel Sancağı	Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağı
Payas Sancağı	Mersin Sancağı
HALEB VİLAYETİ	
Haleb Sancağı	Haleb Sancağı
Maraş Sancağı	Antep Sancağı
Urfa Sancağı	
Zor Sancağı	
TRABLUSGARB VİLAYETİ	1912'de İtalya'ya
Trablusgarb Sancağı	
Bingazi Sancağı	
Fizan Sancağı	
Cebel-i Garbiye Sancağı	
Humus Sancağı	
BAĞDAD VİLAYETİ	
Bağdad Sancağı	Bağdad Sancağı
Musul Sancağı	Divaniye Sancağı
Kerbelâ Sancağı	Kerbelâ Sancağı
Hille Sancağı	
Süleymaniye Sancağı	
Şehr-i Zor Sancağı	
Amare Sancağı	

1877	1918
BASRA VİLAYETİ	
Basra Sancağı	Basra Sancağı
Müntefik Sancağı	Müntefik Sancağı
Necd Sancağı	Necd Sancağı
	Amare Sancağı
YEMEN VİLAYETİ	
San'a Sancağı	San'a Sancağı
Hudeyde Sancağı	Hudeyde Sancağı
Asir Sancağı	Taaz Sancağı
Taaz Sancağı	
HİCAZ VİLAYETİ	
	MUSUL VİLAYETİ
	Musul Sancağı
	Kerkük Sancağı
	Süleymaniye Sancağı

Bağımsız Sancaklar

BEYRUT MUTASARRIFLIĞI	**BEYRUT VİLAYETİ**
	Beyrut Sancağı
	Akkâ Sancağı
	Trablusşam Sancağı
	Lazkiye Sancağı
	Nablus Sancağı
CANİK (Samsun) MUTASARRIFLIĞI	**CANİK (Samsun) SANCAĞI**
CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI	**CEBEL-İ LÜBNAN SANCAĞI**
KUDÜS-İ ŞERİF MUTASARRIFLIĞI	**KUDÜS-İ ŞERİF SANCAĞI**
	ZOR SANCAĞI
	ASİR SANCAĞI
	MEDİNE SANCAĞI
	URFA SANCAĞI
	İZMİT SANCAĞI
	İÇEL SANCAĞI
	ESKİŞEHİR SANCAĞI
	BOLU SANCAĞI
	TEKE (Antalya) SANCAĞI
	ÇATALCA SANCAĞI
	KARESİ (Balıkesir) SANCAĞI
	KALA-İ SULTANİYE (Çanakkale) SANCAĞI
	KAYSERİ SANCAĞI
	KARAHİSAR-I SAHİB (Afyonkarahisar) SANCAĞI
	KÜTAHYA SANCAĞI
	MENTEŞE (Muğla) SANCAĞI
	MARAŞ SANCAĞI
	NİĞDE SANCAĞI

her zaman merkez hükümete bağlı kalmış, bir değişiklik sözkonusu olmamıştır. Şehir halkı başından beri bazı vergilerden, askerlik hizmetinden ve angaryadan muaftı. Şehrin bakım ve onarımı padişah, sadrazam ve üst düzeyde görevli kimselere aitti. 1876 Anayasası İstanbul'un diğer şehirlere göre hiçbir ayrıcalığı olmadığını belirtmekte ise de eski statüden kolay vazgeçilemedi. II. Meşrutiyet'e dek yerel yönetimle ilgili seçim yüzü görmedi.

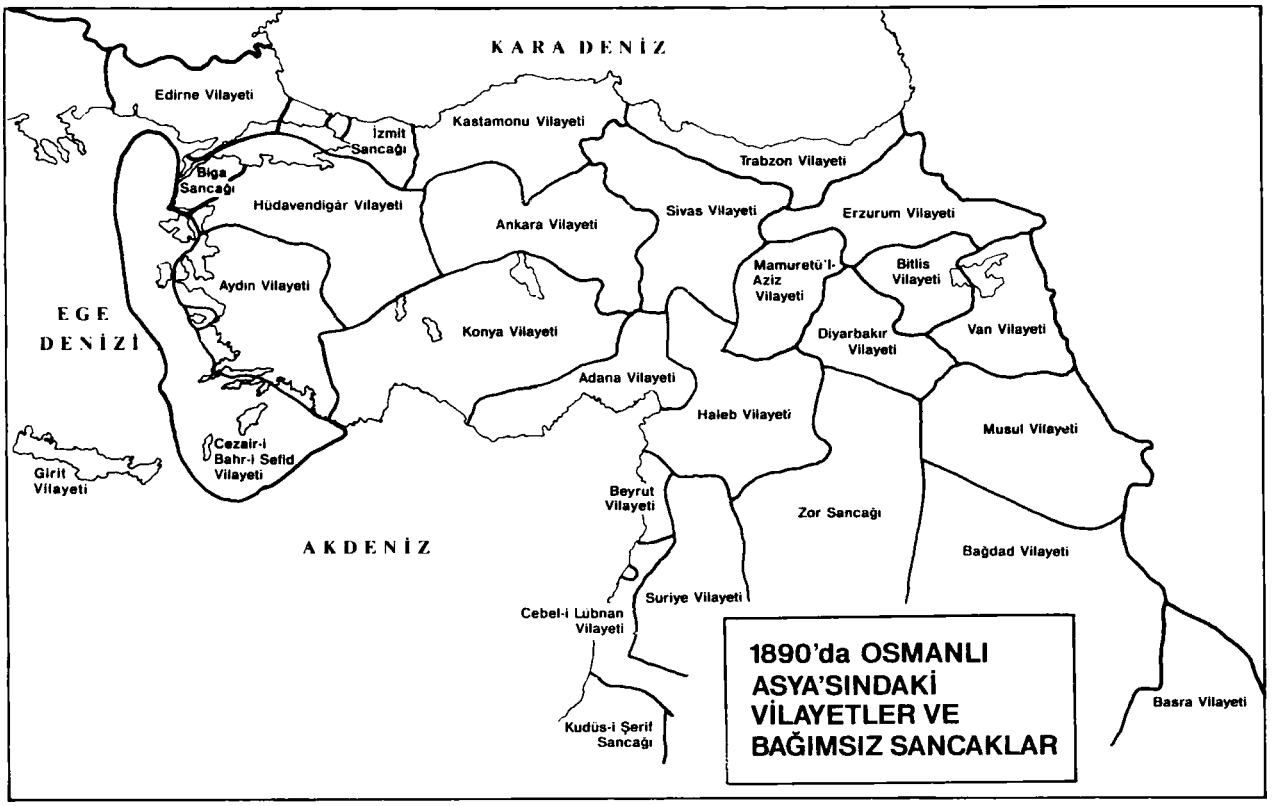
Çağdaşlaşmada Başarı Sağlanamadı

Osmanlı klasik düzeninin 17. ve 18. yy'larda iç ve dış etkenlerle yozlaşarak yetersiz kalışı, yeni arayışlara yol açmıştır. 19. yy'ın başlarında (III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde) girişilen bir dizi yenilik Osmanlı kurumlarını çağdaşlaştırmaya yöneliktir. Başta askerlik olmak üzere yönetim, eğitim ve öğretim ile yargı alanlarında Tanzimat'a dek yapılan düzenlemelerle eski kurum ve kuruluşların yanı sıra -şeklen de olsa- Avrupa'daki örgütlere benzer yeni oluşumlara gidilmiştir. Tanzimat'la birlikte bu girişimler hızlanmış, dış baskıların etkinliği arttıkça "Batılılaşma" çabaları da yoğunlaştırılmıştır. İmparatorluğun yıkılışına dek duraksamalar olmakla birlikte bu çabaların sürdürüldüğü görülmektedir.

Tanzimat'a gelinceye dek, Osmanlı İmparatorluğu'nda ülke yönetiminde devletin etkinliği iki ana kuruma dayanmıştı. İlki Ordu, ikincisi ise Adliye idi. 1839'dan başlanarak ülke yönetimi (mülkî idare), bu iki kuruluştan bağımsız olarak ele alınmıştır. Böylece ordu ve adliyenin yanı sıra üçüncü bir ana kurum ortaya çıkmıştır. Bu kurum Abdülmecid'in son yıllarında şekillenmeye başlamış, Abdülaziz devrinde (1861-1876) kendine özgü bir yapıya kavuşturulmuştur. Daha sonraları ortaya çıkan aksaklıkları giderme girişimleri olmuştur. Özellikle 1877'de Belediye Yasası'nın çıkarılması ile yerel yönetime yasal bir nitelik kazandırılmış; imparatorluğun dağılışına kadar uygulama ve düzenleme çalışmaları devam etmiştir. Dağılmakta olan devleti ayakta tutma çabalarının bir bölümünü oluşturan ülke yönetiminde çağdaşlaşma da istenilen başarı sağlanamamıştır. (Bunun nedenleri ayrı bir araştırma ve incelemeyi gerektirmektedir.) □

KAYNAKÇA

- ÇADIRCI Musa, *Osmanlı Türkiyesi Yönetiminde Yenilikler (1826-1856)*, Basılmamış doçentlik çalışması, Ankara, 1979
- ÇADIRCI Musa, "Yönetim Merkezi Olarak Ankara", *Tarih İçinde Ankara*, Ankara, 1984
- ÇADIRCI Musa, "Eyalet Merkezlerinde Meclislerin Oluşturulması ve 1849 Tarihli Eyalet Meclisleri Nizamnamesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1984
- DAVISON Roderic, *Reform in The Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, 1963
- ENGELHARDT Ed., *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniyyenin Tarih-i Islahatı)*, İstanbul, 1912
- GÖRELİ İ. Hakkı, *İl İdaresi*, Ankara, 1952
- GÖRELİ İ. Hakkı, "Memleketimizde Vilâyet İdaresi Tarihine Bir Bakış" *İdare Dergisi*, Mart-Nisan 1945, sayı 173
- İsmail Hakkı, *Hukuk-u İdare*, İstanbul, 1911
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi* c. VIII, Ankara, 1962
- ORTAYLI İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara, 1974
- SHAW Stanford, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement Before 1876", *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970
- TONÜK Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı*, Ankara, 1945
- YAMAN Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İstanbul, 1940

Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler

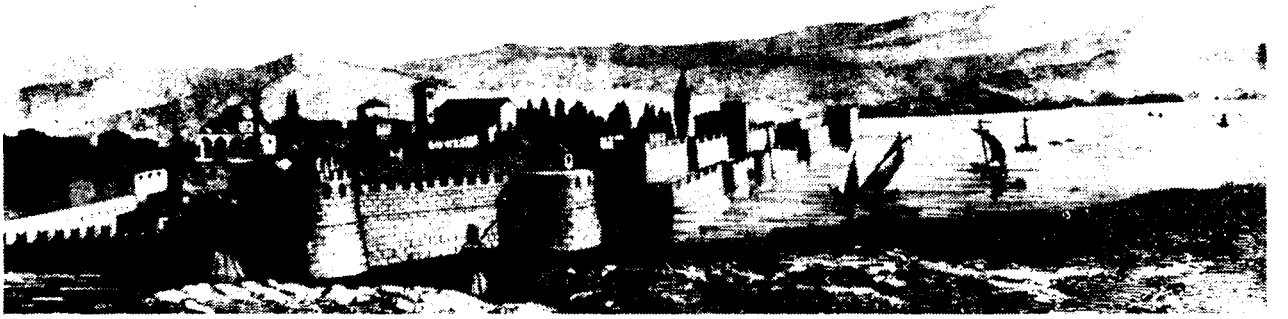
İlber Ortaylı

Tanzimat Öncesinde Durum

Yerel yönetimlerin Türkiye tarihinde zengin bir geleneğe ve geçmişe sahip olduğunu ileri sürmek güçtür. Kentlerin veya kırsal toplulukların idarî-malî konularda özerk hareket etmeleri ve yönetim organlarını yerel topluluğun oluşturması gibi bir sistem, birçok ülkenin tarihinde olduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda da ancak yakın zamanlarda başlamıştır. Türk tarih literatüründe bazı yazarların üzerinde çok durdukları abartılı noktalar vardır. Örneğin Ankara kentinin 15. yy'a kadar Ahîler tarafından yönetilmesi veya kentlerde esnaf loncalarının yönetimde söz sahibi olması gibi... Bu savların, etraflıca işlenen kaynaklara ve geçerli bilgilere dayanmaması bir yana, yerel yönetim kavramıyla nitelik yönünden ilgileri olmadığı açıktır. Yerel yönetim, bazı örgütlü tarikatların ya da esnaf gruplarının varlığı ile değil hemşehrilerin malî-iktisadî güçlerini yönetimde de kurumsallaştırmaları ile oluşur. Yerel yönetimde, devamlılık ve hukukî bir kişilik kazanmak, yani kurumsallaşmak söz konusudur. Böyle bir idarî-hukukî sürecin ise Osmanlı kentleri veya kırsal alandaki topluluklar için uzun zaman söz konusu olmadığı açıktır.

Yerel yönetim, siyasal-hukukî bir kavram ve sosyal-idarî bir kurum olarak Geç Ortaçağ Avrupası'nın ürünüdür. Sahip olduğu malî kaynakları kendi organlarının kararları doğrultusunda kullanan özerk bir malî-idarî yapı ve bu yapının tüzel kişilik kazanması yoluyla şehirlerin özgürleşmesi gerçekte 12. yy Avrupası'nda başlayan ve boyutları bugüne kadar uzanan bir tarihsel olgudur. Ne eski Yunan-Roma şehir yönetimi, ne de Ortaçağ İslâm ülkelerindeki veya Bizans'taki beledî idare modern yerel yönetimin başlangıcı ve kaynağı olarak görülemez. Bu hükmümüzle, kent uygarlığının birkaç bin yıl önceden Ortadoğu-Akdeniz havzasında doğduğu ve kent yönetiminin ilk parlak örneklerinin gene bu bölgede görüldüğü keyfiyetini yadsımak niyetinde değiliz. İlkçağda Mezopotamya ve Mısır şehirlerinin idarî-ekonomik yapısı, uygarlık tarihinin önemli bir aşamasıdır. Yunan-Roma uygarlığının şehir demokrasisi, çağdaş dünyadaki siyasal kültürün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Ancak buradaki şehir yönetimi ister demokrasi, ister onun bozulmuş biçimi tiranlık olsun, yerel yönetim olgusu ile ilgisizdir. Çağdaş yerel yönetim, bir kurum olarak, ancak geniş bir alanda ve toplumun bütün kurumları üzerinde kontrol fonksiyonunu yürüten bir merkezî idarenin varlığı karşısında söz konusudur. Yani devletin güçlenen erkine rağmen, tarihin akışı içinde bir bölgenin veya şehrin malî-idarî alanda özerklik elde edip bunu güçlendirmesiyle yerel yönetim denen hukukî varlık ortaya çıkmıştır. Nihayet yeni çağların hukukî devrimi, bir yerde bu yönetimlerin hukukî varlığını tanıtması, yani tüzel kişilik kazanmalarıdır.

Bilindiği gibi Avrupa'da yerel yönetim veya serbest komün geleneğinin doğuşu ve gelişmesi, hukuk tarihçileriyle sosyologlar arasında halen tartışılan çetin bir konudur. Bu geleneği eski Roma'nın *fiscus* (maliye) kurumuna bağlayarak açıklayanlar olduğu gibi, tamamen Germanik kökenli bir kurum olarak açıklayanlar da vardır. Roma şehrinin (*civitas*) bağımsız bir hukukî kişiliği yoktu. Roma'da birçok kurumun bir tüzel kişilik sahibi olmadığı görülüyor; hatta *respublica* bile bir tüzel kişilik sayılamaz. Romanistler, bir ölçüde *fiscus*'un böyle bir statüsü olup olmadığını da henüz tartışmaktadırlar. O halde modern yerel yönetimlerin tarihî kaynağını ve doğuşunu Roma İmparatorluğu'nda aramak fazla iyimserlik olur. Gene maliye, idare ve kolluk alanında örnek ve mükemmele yakın örgütlenme örneği gösteren Ortaçağ İslâm şehirleri için idarî özerklikten söz etmek güçtür. Geleneksel toplumlarda ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ilkelliği yüzünden merkezle çeşitli bölgeler ve şehirler arasında belli dereceye kadar bir merkezkaç sistemi görülürse de, bunun yerel özerklik ve demokrasi anlamına gelmeyeceği açıktır. Modern anlamdaki yerel yönetim merkezî yönetimle birlikte ve ona rağmen vardır. Eski çağın polis veya sitelerinde devlet veya şehrin özdeşlik içinde olduğu görülüyor. Oysa modern çağlar Avrupası'nda merkezî hükümet şekli demokrasi veya diktatorya da olsa yerel yönetimin varlığını hiç değilse belirli ölçüde sür-

GELENEĞİN DOĞUŞU: Yerel yönetim geleneğinin Geç Ortaçağ Avrupası'nda başladığı söylenebilir. Modern anlamdaki yerel yönetim, merkezî yönetimle birlikte ve ona rağmen vardır. Bu yüzden yerel yönetimler, geride kalan altı yüzyıl içerisinde Avrupa'da bünyelerini korumuş ve geliştirmişlerdir *(üstte ve karşı sayfada).*

dürdüğü görülmektedir. Altı yüzyıldan beri Avrupa'da yerel yönetimler krallıklara, cumhuriyetlere, ihtilâllere rağmen bünyelerini korumuş ve geliştirerek yaşamışlardır. Bu kendi kendini yönetme sisteminin devamlılığı, kuşkusuz 20. yy Avrupa demokrasisinin varlığını sağlayan en büyük etkenlerden biridir. Avrupa kıtasının her yerinde yerel yönetim geleneğinin doğuşu ve gelişmesi eşzamanlı olmadığı gibi, eşit hızda da olmadı. Zamanda ve nitelikteki bu farklılığın sonuçlarını Avrupa ülkelerinin siyasal ve idarî hayatında bugün de görmek mümkündür. Gerek bölgecilik (*local patriotism*), gerek yerel yönetimlerin etkinliği yönünden İskandinavya, Britanya, Almanya, Fransa, İtalya ve İsviçre gibi ülkeleri aynı ölçülerle ve aynı düzeyde değerlendirmek mümkün değildir.

Klasik dönem Osmanlı yönetiminde kent ve köylerde bir yerel yönetim geleneğinin varolduğunu ileri sürmek şunun için güçtür: Klasik dönemde Osmanlı kentinin yönetimi ve yargı görevi ilmiye sınıfından olan kadılara bırakılmıştı. Kadı sadece kentin değil, civarındaki köy ve nahiyelerin de mülkî âmiri ve yargıcı idi ki, bu bir kaza dairesidir. Merkez bürokrasisinin üyesi olan kadı belirli bir süre için tayin edildiği bu bölgede yargının, kolluk işlerinin, malî görevlerin ve şehir yönetiminin sorumlusuydu. Geleneksel devlette devamlı görev gören ve kurumsallaşan bürokratik kadro çok dardır. Genellikle büyük memurların personeli onların özel hizmetlileridir. Kadı da görev yerine kendi kapı halkı (özel personeli) ile gelir giderdi veya gittiği yerde bazı kimseleri istihdam ederdi. Kadıların belediye veya mahkeme gibi kurumsallaşmayı temsil eden bir ofisleri de yoktu. Hangi binaya yerleşirlerse orası mahkeme veya belediye binası sayılırdı. Hatta başkent İstanbul'da bile belli bir kadılık ofisi olmadığı, ancak II. Mahmud döneminde İstanbul kadısının Bâb-ı Meşihat'ın (Şeyhülislâmlık) bir bölümüne yerleştirildiği ve devamlı ofisinin burası olduğu bilinmektedir. Kadının ya da yardımcı personelinin yerel halk tarafından seçilip denetlenmesi veya idareye halk temsilcilerinin belirli bir statü ve kural çerçevesinde katılmaları söz konusu değildi. Ekonomik işlerde (fiyat tespiti, narh konması) kolluk görevinin yerine getirilmesinde, malî işlemlerin yürütülmesinde (vergi konması ve toplanması gibi) kadı halkın ve esnafın temsilcisi sayılan kimselere başvurduğu takdirde, bunlar kendisine yardımcı olurlardı. Esnaf loncalarının temsilcileri olan esnaf kethüdalarının, şehir ileri gelenlerinin (vücuh-u belde), ruhanî reislerin varlığına rağmen bu gibi kimselerin şehir yönetimine katılmak için devamlı kurullar halinde toplanmadıkları ve çalışmadıkları görülmekteydi. Şu halde Tanzimat devrine kadar Osmanlı ülkelerinde şehir ve eyalet idaresinden, vakıflar gibi ekonomik-sosyal kuruluşlardan, cemaat örgütlerinden söz edilebilir, ama yerel yönetim gibi bir kavram ve kurumdan hatta -bir iki istisna dışında- idareye yardımcı olan, devamlılık kazanmış yerel kurullardan söz etmek kesinlikle mümkün değildir. İmparatorluğun idarecileri ile yerel halkın bir uzlaşmaya gittikleri, karşılıklı bir güçler dengesinin yasallaşması içinde ortak karar vererek yönetimi paylaştıkları görülmüyor. Merkez bürokrasinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri yerel gruplara bırakmasının tutarlı bir adem-i merkeziyetle ve yerel demokrasiyle ilgisi olmadığı açıktır.

İdarî Reformların Etkisi

Tanzimat dönemi, imparatorluğun idarî modernleşme ihtiyacını şiddetle duyduğu son yüzyıldır. Bu idarî modernleşme ise kaçınılmaz olarak hukukî, kültürel, siyasal ve sosyal değişmeyle birlikte olmuştur. 19. yy Türkiyesi'nde tarımda, sanayide gözden uzak tutulamayacak bazı değişmelerin başladığı da açıktır. Bu değişme nedeniyle, idare adamları pek istekli olmasalar da, eyalet idaresine yerel grupların bir ölçüde katılmaları gerekli görüldü. Bu katılma nasıl olmuştur, merkez bürokrasisinin bu konudaki siyasal tutumu neydi, kimler nasıl bir seçimle idareye temsilci olarak katılmış, merkezî hükümetin temsilcileriyle nasıl birlikte çalışmışlar ve ne ölçüde etkili olmuşlardır? Nihayet, bu gelişmeler imparatorluğun genel yönetim mekanizması ve siyasî gelişmesinde ne derecede etkili olmuştur? Bu soruların cevabının aranması, günümüz Türkiyesi'ndeki yerel yönetimin yapısını tanımak açısından gereklidir.

19. yy'a kadar imparatorluk idaresinin bazı hizmetleri yerel gruplara, dinî cemaatlere, vakıflara bıraktığını yukarıda belirttik. Tanzimatçılar bu gibi hizmetleri de olabildiğince merkezî hükümet örgütüne devrettiler. Meselâ bazı yol geçitlerinin korunması vergi bağışıklığı karşılığında derbentçi denen köylere bırakılmışken, Tanzimat'tan sonra bu görev onlardan alınmış, hüküme-

tin kolluk kuvvetlerinin sorumluluğuna verilmişti. Vergi daha önce cemaat yöneticileri ve şehir ileri gelenlerinin oyuyla salınıp mültezimler tarafından toplanırken, giderek bu usulden vazgeçildi. İlk anda iltizam usulü de kaldırılmış, merkezden gönderilen yetkili muhassıllar ve onlara yardımcı olarak yerel halkın temsilcileri ve ruhanî reislerden oluşan devamlı kurullar (muhassıllık meclisleri) bu işlerle görevlendirilmişti. Ancak Tanzimat önderleri kısa zamanda merkezî bir malî idareyi gerçekleştirecek bürokratik altyapının noksanlığını gördüler ve ister istemez iltizam usulüne dönüldü. Asayişin sağlanması ise, köy ve kasabalardaki halktan, bazı loncalardan veya bu görevi ihale usulü ile yüklenen yasakçı, muhtesib vb. kimselerden alındı, zaptiye örgütü güçlendirildi. Bazı başarısızlıklara rağmen Tanzimat liderleri, merkeziyetçi bir devlet mekanizmasını gerçekleştirmekte hayli yol almışlardı. İşte bu modern merkeziyetçilik güçlendiği ölçüde Osmanlı toplumunda modern anlamda yerel yönetim çekirdeğinin oluştuğu, yerel grupların idareye katıldığı görülüyor. Ordunun, maliyenin, mülkî idarenin her dalının hükümet kontrolüne alınmak istendiği ve eğitimin de buna yönelik bir biçimde düzenlenmesine başlandığı ortamda, halkın temsilcilerinin yardımına başvurmaktan kaçınılamazdı. Şu halde 1840'lardan beri muhassıllık meclislerinde, sonra memleket meclislerinde, daha sonra vilâyet, liva, kaza idare meclislerinde, vilâyet temyiz divanlarında, ziraat komisyonu, mal sandığı ve belediye meclislerinde yerel temsilcilerin bulunması, sadece merkezî hükümet bürokratlarının tek taraflı tasarrufu veya inayetiyle gerçekleşmiş değildir. Merkezî hükümet bu grupları dışlayacak güçte değildi; zaten o çağda sadece Osmanlı Devleti'nin merkez bürokrasisi değil, Avrupa'da hiçbir modern devlet örgütü totaliter bir güce sahip değildi. Demokratik değil, sadece kanunî ve âdil bir idarenin gerçekleştirilmesi için idare edilenlere de danışmak ve onların yardımını almak gerekliydi.

Bir bakıma Osmanlı toplum düzeni, kapalı bir hayat süren, belirli hukukî, idarî imtiyazları ve görevleri olan, eğitim ve sosyal yardım gibi faaliyetleri kendi içinde örgütleyip yürüten cemaatlere dayanırdı. Bu cemaatlerin oluşturduğu yönetim biçiminin bir ölçüde yerel yönetim geleneğimizle ilgisi yok mudur, diye sorulabilir. Cevap gene pek olumlu olmayacaktır. Cemaat olgusu ve cemaat yönetimi düzeni, toplumdaki dinî özdeşleşmeden ileri gelen bir kompartımanlaşmaya dayanan örgütlenme modeliydi. Yerel yönetim ise yurttaş toplumunun çekirdeğini oluşturur ve yerel topluma özgü bir yönetim gibi görünse de *"communitas"* düzeninden çıkışın ilk adımıdır. Kaldı ki Osmanlı toplumunda cemaatlerin yönetiminin örgütlenme tarzı da merkeziyetçiydi. (Patrikhaneleri gözönüne alalım.) Osmanlı toplumu 19. yy'da bile bu yapıdan pek çıkamayacaktır. Bizzat cemaatlerin merkeziyetçi biçimde örgütlenmeleri de, yerel toplulukların ve bireylerin özgür karar almaları ve siyasal katılımları için en büyük engeldi.

Tanzimat döneminin idarî reformları, ülkemizde yerel yönetimin doğuşu için gerekli ortamı da hazırlamıştır. Kuşkusuz, Tanzimat döneminin devlet adamları, siyasal katılma, demokrasi gibi bir siyasal programı benimsemiş kimseler değillerdi. Hatta böyle bir siyasal gelişme onları ürkütürdü. Onların istedikleri kanunî ve âdil bir idarenin kurulmasıydı. Önlerindeki Avrupaî model ne İngiltere ne de Fransa'ydı; sadece Metternich Avusturya'sıydı. (Tanzimat önderlerinin Metternich'e olan hayranlıkları ve onu izledikleri biliniyor. Metternich de Osmanlı reformlarını onaylayan ve yakından izleyen bir devlet adamıydı. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Avusturya diplomatları, özellikle Eduard von Klaezl, II. Mahmud döneminin reformlarını ayrıntılarına kadar ve olumlu bir değerlendirmeyle başbakanına bildirmekteydiler.) Burada "Metternich sistemi" terimini restorasyoncu modern Avrupa devlet yönetimini nitelemek için kullandık. Osmanlı İmparatorluğu modern merkeziyetçi bir yapı kazanıyordu, bu yapı yerleştiği ölçüde yerel yönetimin doğuşu

KADI'NIN GÖREVİ: *Osmanlıların klasik döneminde kentin yönetimi ve yargı görevi kadıya bırakılmıştı. İlmiye sınıfından olan kadı, kentin ve çevresindeki köylerle nahiyelerin hem mülkî âmiri, hem yargıcıydı. Kadılar merkezden, belirli süre için atanırlardı.*

da kaçınılmazdı. 19. yy tarihimizin en önemli gelişmelerinden biri budur.

Merkezî bürokrasi ilk olarak malî reform girişimleri nedeniyle yerel yönetim olayını başlattı diyebiliyoruz. Nitekim iltizam sistemi kaldırılmak isteninçe vergileri bir tür müteahhit olan mültezimler yerine sancaklardaki memurların toplaması ve bunun için de her yerin halkının bu işlemlere yardımı gerekli görüldü. Çıkarılan bir talimatname ile kurulan *muhassıllık meclisleri*'ne tayin edilen bir muhassıl ve onun yardımcılarından başka, o yerin hâkimi, müftüsü, kumandanı, ruhanî reisler ve memleket ileri gelenlerinden altı kişi katılacaktı. Sözü edilen memleket ileri gelenleri (!) seçimle görevlendirileceklerdi. Muhassıllık meclislerinin kuruluş biçimiyle ilgili olarak, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırladığı nizamnâmenin ilk bendinde seçim usulü tarif edilmektedir: Seçilecek kimseler, bulunduğu memleketin *akıllı, afif* ve *muteber* adamlarından olmalıdır. Adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler, sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise, kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza merkezlerinde de yerleşme yerinin büyüklüğüne göre "akıllı, söz anlar, emlâk sahiplerinden 20-50 kişi" olacaktı. Bir araya toplanan bu seçmenler bir yana, istemeyenler öbür yana geçeceklerdi. Oyların çoğunluğunu elde eden aday seçilecek, isteyen ve istemeyenler eşit ise, kur'a-î şer'iyeye başvurulacaktı. Nizamnâme ile kurumlaşan bu seçim usulü, hiç kuşkusuz, geniş bir tabanın katılmasını sağlamaktan uzaktı. Ayrıca gereği gibi ve yaygınlıkla uygulanamadığı da açıktır. Çağdaş gözlemcilerin belirttiği gibi, meclislere seçilenler (!) ya mülkî âmirin tayin ettikleri veya benzer biçimde gayrımüslim cemaat ileri gelenlerinin saptadıkları, ya da yüksek rütbeli memurlarla anlaşan o yerin ileri gelenleriydi. Ancak bu tür bir mekanizmayı 19. yy Osmanlı İmparatorluğu için göze fazlaca batan bir kusur olarak görmemek gerekir. O çağda Rusya'da *zemstvo*'lar, Avusturya İmparatorluğu'nun birçok yerinde idarî kurullara getirilen üyeler daha geniş tabana dayanan bir seçimle saptanıyor değildi.

Meclislerin Statüsü

Toplanan meclislerin görev ve yetkilerini kesinlik ve açıklıkla belirten hiçbir nizamnâme veya talimatnâme yoktu. Konuşacakları konular ne olacaktı? Anlaştıkları noktalar bir karar mı, yoksa bir dilek niteliğini mi taşıyacaktı; bunlar belirlenmiş değildi. 1864'ten itibaren vilayet, liva ve kaza idare meclisleri, vilayet bütçesiyle okul, hastane vb. kuruluşlar için yapılacak harcamaları tartışmışlardı; ancak merkezî hükümet memurlarının bu meclislerdeki seçimli üyelerden ve ruhanî reislerden asıl beklediği, arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesiydi. Meclis-i idarelerin başlangıçtan beri başlıca işlevi, köylüler ve köyler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözümlemek oldu. Kuşkusuz, meclis-i idarelerin arazi sorunlarını ve anlaşmazlıkları her zaman hakkaniyetle çözdüğü düşünülemez. Mirî arazilerin belli gruplar tarafından yağmalanması ve tapulanması işlemi bu kurullarda başlamış ve yoğunlaşmıştır. Üyelerin yetkileri tarif edilmediği gibi, yasayla belirlenmiş bir güvenceleri de yoktu. Çoğu mecliste konuştuklarından veya mecliste tartışılan konuları dışarda söz konusu ettiklerinden dolayı suçlanmaktaydılar. Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa kurumsallaşan ve yerel halkın temsilcilerinin katıldığı kurullardan söz etmek mümkün olmaktadır ve bu, ileri bir adımdır. Bu kurulların bir tüzel kişilik kazandığını ileri sürmek güçtür. Ancak bu yönde bir gelişme vardır. Hatta başlangıçta üyelere belirli bir miktar maaş bağlanmıştır. Gerçi bu maaşların kimlere ne miktarda ödeneceği kesinlik kazanmış değildi ve zamanla bu konuda yolsuzluklar görüldüğünden, maaş ödenmesinden vazgeçildi. Bu nedenle 1864 Vilayet Nizamnâmesi'nde vilayet, liva, kaza idare meclislerindeki seçimli üyelerin fahrî olarak çalışmaları öngörülüyordu. Fakat bu organların tüzel kişilik kazanmaları için aslî unsurlardan biri olan üyeliğin anonimleştirilmesi, yani üyelerin niteliklerinin belirlenmesi hususu, 1840'tan beri muhassıllık meclisleri ile ilgili nizamnameler-

de, ardından 1864 "Vilayet Nizamnâmesi" ve 1871 tarihli "İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnâmesi"nde yerine getirilmiştir. Tabiî üyeler; mülkî âmir ve memurlar ile ruhanî reislerden ibaretti. Seçimli üyeler ise, o yerin halkını temsilen seçilen, yarısı müslim, yarısı gayrimüslim dört kişi idi. Bu son kural Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir gelişim ve değişme demektir. 19. yy'ın Osmanlı düşünürü, meşrutiyet rejimini, parlamentoyu veya bu gibi yerel kurulları İslâmî meşveret geleneğine göre açıklamaya çalışır ama, bunları bu yapılarından dolayı İslâmî meşveret geleneği içinde ele almanın mümkün olmadığı açıktır. İdareye ve karar almaya belirli kurallar çerçevesinde gayrımüslimler de katılıyordu. Kurulların teşkil tarzı, özünde lâik bir temele dayanmamakla birlikte, lâik bir gelişmeye yol açmıştır. Yerel grupların merkezî idarenin kararlarına hiç değilse dilekte bulunma yoluyla katılmaları 1840'lardan itibaren bir kurumsallaşma ve devamlılık kazanıyordu. Bu gelişmenin mahallî idarelerin doğuşu açısından gösterdiği önem dışında, muhassıllık meclisleri ve onun devamı olan memleket meclisleri ve vilayet idare meclislerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter hayata geçişinde önemli bir katkıda bulunduklarını belirtmek gerekir. Unutmamak gerekir ki, 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı toplandığında, imparatorluğun dört bir yanından gelen mebuslar büyük çoğunlukla vilayet idare meclislerinin seçimle gelen üyeleri arasından valilerce veya meclis üyelerinin ortak kararıyla tayin edilen kimselerdi. Mebus seçimi için hazırlanan "talimat-ı muvakkate", vilayet idare meclislerinin seçilmiş üyelerinin ilk seçmen sayılarak mebus seçmelerini öngörüyordu ki, pratikte mebuslar bunların arasından seçilmiş veya valilerce tayin edilmişlerdi.

Vilayetlerdeki meclis-i idarelerin dışında, yerli halkın temsilcilerinden oluşan menafi-i umumiye sandıkları, ziraat ve nafia komisyonları, yerel üyelerin katıldığı ticaret mahkemeleri memleketin iktisadî hayatını düzenlemekte küçümsenmeyecek rolü olan kurullardı. Rumeli vilayetlerinde, özellikle Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Tuna vilayetinde menafi-i umumiye sandıkları önemli bir sermaye birikimini gerçekleştiren kuruluşlar olmuşlardı. Bu sermayenin kullanılış biçimi ve yatırım yapılacak alanlar yerel sandık kurullarınca kararlaştırılıyordu. Bununla birlikte sandıklar imparatorluğun her yerinde aynı etkinliğe ve güce sahip değildi. Yerli tüccarların güçsüzlüğü ve iktisa-

TANZİMAT'TAN ÖNCE: Tanzimat'a kadar Osmanlı ülkelerinde yerel yönetimden ve -bir iki istisna dışında- idareye yardımcı olan, devamlılık kazanmış yerel kurullardan söz edilemez. Yalnızca, merkez bürokrasisinin teknik nedenlerle yükümlenemeyeceği bazı hizmetleri yerel gruplara bıraktığı görülür ki, bu da yerel yönetimle ilgili değildir. P. Lucas'ın seyahatnamesinde Ankara gravürü.

"DERBENTÇİ" KÖYLERİ: *Tanzimat'tan önce bazı hizmetlerin "istisnai" olarak bırakıldığı yerel gruplardan biri, "derbentçi" denilen köylerdir. Bunlar, vergi bağışıklığı karşılığında, bazı geçitlerin korunmasını üstlenmişlerdir. Tanzimat'tan sonra bu görev onlardan alınarak kolluk kuvvetlerinin sorumluluğuna verilmiştir. Amanus Dağı'nda bir derbentçi köyü ve Beylan Geçidi.*

dî gelişmenin yavaşlığından dolayı, yerel yönetimlerin gerçek anlamda güçlenişini sağlayacak bu kuruluşlar bir süre sonra etkinliklerini tamamen kaybettiler. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, sadece varolan menafi-i umumiye sandıklarına değil, Osmanlı şehirlerindeki esnafın geleneksel avârız sandıklarına bile devletçe el konulmuştur. İktisadî konularda karar alma güçsüzlüğü ve sermaye kuruluşlarına sahip olamamak başlangıçtan beri ülkemizde yerel yönetimlerin gelişmesini önleyen bir olgudur. Güçlenen merkezî hükümet karşısında yerel grupların iktisadî gücü de aynı oranda artmadığından, Türkiye'de yerel yönetimler önce iktisadî ve buna bağlı olarak da hukukî özerklik konusunda yeterince gelişemediler.

Eyaletlerin Statüsü

Merkeziyetçilik olgusu Tanzimat yönetiminin temel niteliğidir, diyoruz. Bu nitelik sadece bürokrasinin eylemdeki başarılarına ve hayat görüşüne değil, teknolojik gelişmeye de bağlıdır. 19. yy'da ülkenin ulaşım ağı ve dış ticaret kanalları değiştiğinden, üretim ve kontrol merkezleri de değişmekteydi. Büyüyen yeni merkezler ve değişen mekân hiyerarşisi, imparatorluğun eyalet taksimatında da yeni değişiklikleri gerektirmekteydi. Bunun dışında, yukarda belirttiğimiz nedenlerle, bazı eyalet merkezleri sönerken bazı merkezlerde gelişme görüldü. Büyük devletler, azınlık uluslar ve hükmedilen bölgeleri adem-i merkeziyetçi özerk bir statüye sokturmak istediklerinden, Tanzimatçı grup bu tehlikeye karşı merkeziyetçi bir eyalet yönetimi şemasını gerçekleştirerek tepki gösterdi ve yerel yönetim geleneğimiz de bu ortam ve koşullar altında doğdu. Çünkü yeni vilayet yönetimi ve yerel yönetim düzeninin ilk örneği, uygunsuz bir uluslararası sorunun baskısıyla ortaya çıkmıştı ki, bu örnek olay Lübnan sorunudur.

1845'lerden beri Dürzîler ve Marunîlerin çatıştığı Lübnan, kısa zamanda uluslararası bir sorun haline geldi. İngiltere ve Fransa'nın silahlı müdahalesi üzerine Bâbıâli, bölgedeki hükümranlığını korumak için 1861'de (Beyrut hariç) Cebel-i Lübnan'a etnik-dinî eşit katılma temeline dayanan özerk bir statü verdi. Mutasarrıf, Hıristiyandı (ilk olarak Ermeni David Paşa). Mahkeme ve idare meclisleri karışıktı ve seçimle kurulacaktı. Bu yapı bugünkü Lübnan Cumhuriyeti'ne de temel olmuştur. 9 Haziran 1861 tarihli bu statü diğer ulusal ayaklanmaları kamçılayabileceği ve imparatorluğu özerk eyaletlerden kurulu bir yamalı bohça haline getireceği için, Bâbıâli haklı olarak korkuya kapıldı. Metternich tarzı bir yönetim ve hukuk anlayışına sahip olan Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve liberal fikirli Midhat Paşa, vilayet idaresinin yeni statüsünü hazırlamaya koyuldular. Yeni statü genelleştirilmeden önce bazı vilayetlerde denemeye kondu.

Vilayet Teşkilâtı

7 Kasım 1864 Nizamnâmesi ile liva (sancak)ların temel birim olduğu vilayet teşkilâtı kuruldu. Kısmî uygulama-

da Tanzimat grubunun *"kaide-i tedric"* prensibi başlıca nedendi. Cevdet Paşa'nın açıkladığı bu davranış, *"her eyaletin farklı özelliklere sahip olduğunun gözönüne alınması gereği"* diye özetlenebilir. Bu nedenle nizamnâme önce Midhat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna vilayetinde, Haleb'de, Edirne, Trablusgarb ve Bosna'da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı. Vilayet örgütünün bu biçimde yeniden düzenlenmesi ve yerel halktan seçilen kimselerden meydana gelen kurulların yönetimin ayrılmaz bir parçası olması keyfiyeti, Âli Paşa'nın 1856 Islahat Fermanı'nın 13. fıkrasına uygun olarak verdiği, *"halkın ülke işlerine katılması temel kuralının uygulamaya konması, halen geçerli olan merkeziyet usulündeki mutlakiyetçi yönetimin hafifletilmesine yöneliktir"* yollu beyana uygun gibi görünüyor. Ancak, bu niyet gerçekten var mıydı diye sormak gerekir. Bu, dış baskılara verilen oyalayıcı bir cevap olabilir, ama rasyonel idareye geçiş niyeti de vardır. Önce ülkenin koşulları bu sistemin gerçekleştirilmesine izin veremezdi. Islahat Fermanı'nın öngördüğü yönetim sistemine Avusturya-Macaristan bile tahammül edemiyordu. 1864 Nizamnâmesi gerçi Fransa'daki *"departmente"* sistemini taklit ediyordu ama, ondan bile daha merkeziyetçi bir eğilim taşımaktaydı. Islahatçı grubun eğilimleri de bunun tersini düşünmeye olanak tanımıyordu. Âli Paşa'nın mutlakiyetçiliği ile Cevdet Paşa'nın ihtiyatlı tutuculuğu, her şeye rağmen daha özerk bir yerel yönetim statüsünün doğuşuna izin veremezdi.

1864 denemesinin genel bir uygulamayı hazırladığını belirttik. Nitekim Osmanlı Avrupası'nda 10 vilayet ve 44 sancakta, Osmanlı Asyası'nda 16 vilayet ve 74 sancakta, Osmanlı Afrikası'nda ise 1 vilayet ve 5 sancakta uygulamaya giren bu sistemin 22 Ocak 1871'de yeniden formüle edildiğini ve "İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnâmesi" adıyla hazırlanıp ilân edildiğini görüyoruz. Şimdi, buna göre taşra yönetiminin organları arasına katılan vilayet, liva, kaza, nahiye ve köy düzeyinde yerel yönetim düzeninin ana çizgilerine göz atalım: Yalnız şu noktayı belirtelim ki, Cebel-i Lübnan aşırı özerk statüsü dolayısıyla; âdeta dominyon statüsündeki Mısır, Bosna ve Girit gene aynı nedenle; Hicaz ve Yemen uzaklıkları ve ilkel aşiret düzeninin doğurduğu güçlüklerden dolayı; İstanbul ise başkent oluşundan dolayı bu nizamnâmenin uygulamasının kısmen dışında bırakıldılar. Buralarda yerel yönetim bir özerklik haline dönüştü, bazılarında ise hiç gelişemedi.

Vilayet yönetiminde bu nizamnâmenin getirdiği yapıya göre yerel temsilcilerin yönetime katılımını sağlayan organlar ise vilayet, liva ve kaza idare meclisleri ile vilayet umumî meclisleriydi. 19. yy Osmanlı taşra yönetiminde bu meclisleri bir çeşit yerel yönetim kurulu saymak mümkün değildir, merkezî hükümetin bu organlarda mutlak etkiye sahip olduğunu, yerel temsilcilerin danışma işlevi bulunduğunu belirtmek gerekir. Fakat taşra eşrafı bu danışmanlık işlevini bazı halde merkezî hükümet memurlarını baskı altına almaya dek vardırmıştır. Bazen tersi olmuş, vali otoritesini kurmuştur. Kimi halde eşrafın karşıt grupları buralarda çatışmıştır. Temelde, bu meclislerin kuruluş ve çalışma biçimi merkezî hükümet ile taşra eşrafının bütünleşmesine yöneliktir. Tanzimat devri başında modernleşmeye direnen taşradaki nüfuz grupları, az zaman sonra bu yönetsel yapının içinde devlet memurları ile bir anlaşmaya varıp uyum sağladılar.

Vilayetin yönetim yapısı içinde, bu meclislerden başka, bazı kurullarda da seçilmiş üyeler bulunuyordu. Nitekim bazı vilayetlerde kurulan maarif, nafıa, ziraat komisyonları bu tür kurullardandı. Nihayet, ticaret mahkemeleri, "temyiz divanı" ve "menafi-i umûmiye" sandıkları da seçimli üyeleri bulunan idarî, adlî ve malî organlardı.

Meclis üyeleri ilginç ve âdeta güdümlü bir seçimle bu göreve geliyordu. Kaza, liva düzeyinde saptanan adaylar (bu saptamayı âmir yapardı) gûya seçildikten sonra bir üst makamın (liva için vali, kaza için mutasarrıf) inha ve onayı ile memuriyetine başlıyordu. Üyelerin ikisi müslim, ikisi gayrımüslim olacaktı. Ancak bu kurala her yerde uyulduğu söylenemez.

Meclislerin çalışmasına gelince, en önemli konular, burada, valinin despot tavrı ile geçiştirildi veya tam tersine önemsiz konular uzun uzadıya tartışıldı. Diğer yandan azınlıklarla ilgili dış devlet temsilcilerinin müdahalelerine karşı, valiler kurtuluşu meclislerle istişareye sığınmakta buldular. Fransa Elçiliğinden Engelhardt, *"Valiler meclislerde görüşmeden iş yapmamayı kendileri için bir güvence saydılar. Bu, sırf, merkezî hükümetin otorite ve sorumluluğu paylaşmak endişesinden çok; valinin dış devletler temsilcilerine karşı durmasını sağlamaktaydı"* diyor. Esasen etnik yapısı karışık yerlerde meclisler kasten bütün cemaatlerin temsilcileriyle doldurulmuştu. Diyarbekir Vilayeti İdare Meclisi, 1875 yılında, bu bi-

METTERNICH (1773-1859): Avusturyalı devlet adamı ve diplomat Klemens Metternich, Avrupa'da merkeziyetçiliğin savunucusuydu. Osmanlı reformlarını yakından izliyor ve onaylıyordu. Tanzimat'ın önde gelenleri ise onu hayranlıkla izlemekteydiler.

çime örnek olan tarihte eşi görülmemiş bir ruhban şûrası haline dönüşmüştü. (Meclis-i İdare âzası iki müslim, iki gayrımüslim üye ile, Süryanî, Keldanî, Ermeni-Katolik, Ermeni-Gregoryen, Ermeni-Protestan, Süryanî-Katolik murahhasları, Rum metropoliti ve Müftü). Bu kimseler hiçbir konuda anlaşamazdı ve Osmanlı valisi *"arbiter mundi Ottomanorum"* (Osmanlı dünyasının hakemi) olarak istediğini yaptırırdı.

Vilayetin bir alt kademesi olan livada liva idare meclisi ve daha alt birimde kaza idare meclisleri de benzer şekilde kuruluyordu. Bunlar, vilayetin bayındırlık, eğitim, vergi gibi konularında danışma ve karar organlarıydı.

Bunların dışında, bugünkü özel idarenin temeli olan ve livalardan gelen temsilcilerden oluşup yılda bir toplanan "Meclis-i Umumî-i Vilayet"i sayabiliriz. Bu tamamen istişarî bir organ olup, günümüzde de "İl Genel Meclisi" adı altında devam etmektedir.

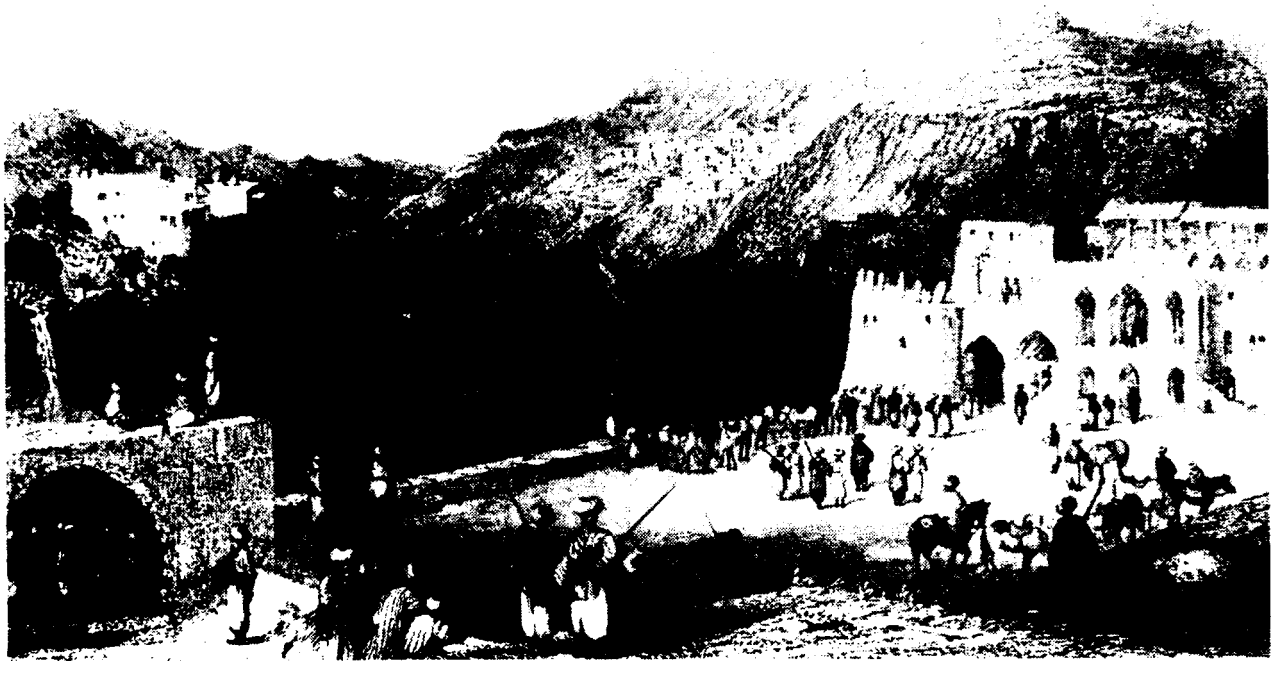
Vilayetlerde her kademede örgütlenen bu meclisler, yerel yönetimlerin tipik bir fonksiyonunu yerine getirdiler. 19 Mart 1877'de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, vilayet idare meclisleri üyelerinin bazılarının mebus sıfatını almasıyla toplandı. İlk parlamentonun düşünsel atmosferi, tartışma geleneği, mebusların ve bizzat Meclis Reisi Ahmed Vefik Paşa'nın tutumu tamamıyla bu geleneğe dayanmaktadır. Böylece ülkemizde taşra temsilcilerinin bulunduğu organlar daha doğuş anında ulusal düzeydeki temsil organına adam yetiştirme görevini yüklemiş oldu. Bu nedenledir ki, tarihimizin ilk parlamentosu, ilk çıkardığı kanun olan Belediye Kanunu'nu da bilgiyle ve beceriyle görüşüp hazırlayabilmiştir.

Kırsal Yerleşmelerde Yerel Yönetimin Başlangıcı

Nahiye ve köy, geleneksel toplumda, ulaşım koşullarının ilkelliği ve otarşik ekonomik düzen nedeniyle izole toplulukların yaşadığı birimlerdir. Ancak böylesine bir izolasyon, topluluğun içe kapanması gibi bir deyimle anlatılsa bile, yerel bir yönetimin varlığı anlamına gelmez. Nahiye ve köy gibi yönetimlerde topluluk üyelerinin yöneticiliği oldukça yeni bir olaydır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda alt yerleşme birimleri nahiye, köy ve mahalle idi. Nahiye, klasik devirden beri bir "kadı naibi"nin yönettiği büyükçe köylerin adı idi. Bu yerleşme biriminin yönetsel yönden geçirdiği evrim ilginçtir. 1871 Nizamnâmesi, nahiyede büyük ölçüde yerel bir yönetim statüsünü öngörür. Müdür, o yerin ahalisinden, 25 yaşını geçmiş, okuryazar ve Osmanlı uyruklu olacaktı. Bu memurun vali tarafından inhası ve Dahiliye Nezâreti tarafından memuriyeti onaylanacaktı. Maliyeye, asayişe ilişkin konularda hükümetin vekiliydi. Köy birimleri üstünde hiçbir denetim ve müdahale yetkisi yoktu. Nahiye meclisleri o yerin ahalisinden seçimle kurulur; yılda dört kere vilayetin izin ve emriyle toplanır, bayındırlık ve eğitimle ilgili işlerde karar verirdi. Ancak alınan kararların geçerliği için valinin onayı gerekliydi, demek ki bu özerklik pek kısıtlı idi.

Gerçekte nahiye statüsü Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlık kazanmış bir uygulama değildi. Serbest statüsü dolayısıyla nahiye, özellikle Balkanlarda oluşan ulusalcı hareket ve örgütlenmelerin kırsal alana kadar inmesi için çok uygun bir ortam gibiydi. Bâbıâli'yi korkutan buydu ve haksız da değildi. Çünkü Rusya Bulgaristan'da, Avusturya-Macaristan ise Bosna'da nahiye

LÜBNAN'A ÖZERKLİK: Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl sonra Dürzîlerle Marunîler arasında çıkan çatışma yüzünden Lübnan uluslararası bir sorun haline geldi. Birtakım gelişmeler sonucu Cebel-i Lübnan'a 1861'de etnik-dinî eşit katılma temeline dayalı özerk bir statü verilerek mutasarrıfın Hıristiyanlar arasından atanması; mahkemelerle idare meclislerinin karma olması ve seçimle işbaşına gelmesi kabul edildi. Dürzî prensinin oturduğu Betedden Sarayı.

***VİLAYET STATÜSÜ:** Fransa'daki "departmente" sistemi örnek alınarak hazırlanan 1864 Vilayet Nizamnâmesi birkaç ilde uygulanıp olumlu sonuç alındıktan sonra bütün vilayetlerde uygulamaya konuldu. Sistem 1871'de yeniden formüle edilerek İdare-i Umumiye-i Vilayât Nizamnâmesi yürürlüğe kondu. Bu sistem, danışma işlevi verilen yerel temsilciler öngörüyordu. Laborde'un çizgileriyle Konya vilayet merkezi.*

idarelerinin kurulması için devamlı baskı yapıyorlardı. Bizzat Avusturya-Macaristan Hariciye Nâzırı Kont Andrassy, Paris Antlaşması'ndan sonra bir nota vermiş ve Bosna'da Hıristiyan çoğunluğun üye olduğu nahiye meclisleri kurulmasını istemişti. Rusya sefiri İgnatiev de bir nota ile benzer önerileri Bulgaristan için tekrarlamıştı. Bu nedenlerle 6 Nisan 1876'da *Nevâhî Nizamnâmesi* çıkarıldı ise de uygulama pek oyalayıcı ve yavaş oldu.

Nahiye statüsü Doğu Anadolu ve Trablusgarp'daki aşiretlerin kontrolü için de uygulandı. Aşiret reislerine nahiye müdürü statüsü verilerek, ne nizamnâme ile ne de yerel yönetim ile ilgisi olmayan tuhaf bir uygulamaya geçildi. Hele 1876 Nizamnâmesi'ndeki "müdürün seçimle geleceği" hükmü uygulamaya konmadı dense yeridir. Nahiye uygulamasına, bürokrasisinin kalabalıklığı, masraflı oluşu gibi nedenlerle de pek başvurulmamış ve yöneticiler kadar nahiyede de çekingen bir karşıt tutum gözlenmiştir. Gerçekten de kapalı köy ekonomilerinin egemen olduğu, aksak bürokrasili, dinî-etnik ayrılıkların görüldüğü bütünleşmeyen toplumlarda, nahiye örgütünün kurulup düzenli işleyebilmesi güçtü. Bu idarî kademe bir yerel yönetim tipine ulaşamayacağı gibi, taşra yönetiminde kırtasiyeciliği artırmaktan ve ahaliye ek angarya ve vergi yükü getirmekten başka pek yarar da sağlayamazdı.

Osmanlı yönetiminde klasik dönemden beri yerel yönetim çekirdeğinin bulunduğu birimler, mahalle ve köy yönetimleridir. Bu alt birimlerde yerel yönetim, ana hatlarıyla Tanzimat'tan önce gelişen klasik biçimini almaktaydı.

19. yy'ın ilk yarısına kadar mahalleleri yönetenler imamlardı. İmam, padişah beratı ile tayin ediliyordu; mülkî ve beledî âmir olan kadı'nın mahalle düzeyindeki temsilcisi gibiydi. Gayrımüslim mahallelerinde bu görev kocabaşına ve papaza aitti. II. Mahmud döneminde mahallelerde imam yanında muhtarlık kurumu meydana getirildi. M. Çadırcı'ya göre aynı dönemde köylerde de muhtarlık kurumu geliştirilmiştir. Böylece vergi salınması ve toplanması, mahalle veya köyün güvenlik işleri muhtarların yetkisi dahiline girmiş, imam da aynı derecede sorumlu olmuştu. Gayrımüslim mahalle ve köylerinde ise papaz ve kocabaşı yönetmeye devam etmiştir. 1864'e kadar uzanan bazı belgelerde hâlâ kocabaşı ve papaz ikilisi zikredilir. Tanzimat'tan sonra bunlara maaş bağlanmak istendi ise de malî olanaksızlık dolayısıyla vazgeçildi. 1871 Vilayet Nizamnâmesi'ne göre, 20 haneden büyük köyler bir de ikinci muhtar seçerdi. Seçimden sonra birinci ve ikinci muhtarın memuriyeti kaymakamca onaylanırdı. Muhtarların yanında nüfusa göre 3-12 kişilik seçimle kurulan bir ihtiyar meclisi bulunurdu. Meclis, köyün bekçi, korucu gibi zabıta memurlarının tayin ve yönetimi, vergi tahsili, beledî hizmetlerin gözetimi ile görevliydi. Cemaat üyeleri arasındaki davaları sulhen çözmeye de yetkiliydi. Birkaç köyün ihtiyar meclisleri kaymakamdan izinsiz birlikte toplanamazlardı.

Osmanlı yönetimi, iki etnik grup bir köyde yaşasa bile, her ikisine de ayrı köy statüsü tanımıştır. Pratikte bu köylerde iki ayrı cemaat bir arada değil, köyün ayrı mahallelerinde yaşadığından, bölünmüş yönetim merkezî hükümetçe uygun görülmüştür. Ancak bu köylerde, ortak konu ve davaları çözmek için, iki cemaatin ihtiyar meclisi, muhtar ve papazları birlikte toplanabilirlerdi. Muhtar seçimi yılda bir yapılır; 18 yaşını geçen Osmanlı uyruklu ve yılda en az 50 kuruş vergi verenler seçime katılırdı. Muhtar ve ihtiyar meclisi üyelerinde 30 yaş ve senelik 100 kuruş vergi verme şartı aranırdı. Devlet böylece kontrol edebileceği dar bir gruba yönetime katılma yetki ve hakkını tanımıştı. O devrin hukukçuları, köyü tüzel kişiliği olan bir yönetim birimi olarak görmüşlerdi. Osmanlı Hukuk Mektebinin temsilcilerinden İsmail Hakkı Bey, köy idaresini organları, görev ve yetkileri bakımından tüzel kişiliğe sahip bir birim olarak nitelerse de, modern ölçülerle baktığımızda bu su götürür bir hükümdür.

Pratikte malî gücü sınırlı olan bu birimler, suyolu, cami vb. bayındırlık te-

NAHİYE STATÜSÜ: 1871 Nizamnâmesi, nahiyeler için büyük ölçüde yerel bir yönetim statüsü öngörüyordu. Balkanlardaki ulusalcı hareket ve örgütlenmelerde nahiyenin bu serbest statüsünden yararlanmak isteyen kimi devletlerin baskısıyla, 1876'da Nehavî Nizamnâmesi çıkarıldıysa da gereği gibi uygulanmadı. Laborde'un çizgileriyle Yalvaç nahiyesinden bir görünüm.

sislerinde en basit bir onarımı bile yapamıyor, merkezî hükümetin yardımını bekliyordu. En ufak sorunlar bile vilayete, hatta Bâbıâli'ye kadar yansıtılıyor ve kırtasiyecilik son hadde ulaşıyordu. Köy idaresinden beklenen, vergi salınması ve toplanmasında düzenlilik ve adaletin sağlanması idi. Köylerin hesap defteri kaza idare meclisleri tarafından kontrol edilirdi. Ancak meclislerin kontrolü sadece para miktarı üzerinde kalıyordu. Verginin hakça alınıp alınmadığı incelenmediğinden (zaten köyde bu muhasebeyi tutacak bir beceri ve bürokratik bilgi de yoktu) muhtarlar vergi konusunda kolayca yolsuzluk ve soygunculuk yaparlardı.

Kısacası devlet, bürokratik yeteneği ve teknik olanakları elverdiği ölçüde, mahallî özerk yönetim ilkelerini dikkate almadan her alana otoriter bir tutumla el attı. Yeteneksiz ve olanaksız kaldığı zaman ise köyleri başıboş bıraktı. Bu, soygun ve asayiş bozukluğu demekti. Merkezî hükümet beklendiği yerde ve anda yoktu. Karışmaması gereken yer ve konuda ise kırtasiyecilik ve engelleme ile yerel atılımı büsbütün önlüyordu.

Osmanlı Belediyeleri

Belediye, kentin kendini yönetmesidir; belediye, kentleşmenin, zenginleşen kentlerin doğurup geliştirdiği bir örgüttür. Yerel yönetim denince akla belediyenin gelmesi ve sorunların belediye yönetimi üzerinde odaklaşması doğaldır. Türkiye tarihinde belediye geç gelişen bir kurumdur. Hattâ, yukarda gördüğümüz gibi, taşra yönetiminde yerel yönetim geleneği bir bakıma belediyenin dışında doğmuş ve belediyeden daha önde gitmiştir. Çünkü belediye, devlet bürokrasisinin değil, yönetilenlerin atılımıyla gerçekleşir. Tanzimat döneminde belediye devletin öncülüğünde yürütülen bürokratik reformların bir eseri olarak ortaya çıkar. Bugüne kadar da kendini yönetmek isteyen kentlerin ele geçirdiği bir kurum olamamıştır.

19. yy'da Osmanlı kentleri özellikle de dış dünya ile gelişen ilişkilerin düğüm noktası olan liman kentleri, önemli yapısal değişiklikler geçirmektedir. Ülkenin değişmekte olan ekonomik, toplumsal ve yönetsel yapısına bağlı olarak geleneksel kent yönetimi de sarsıntı geçirmekteydi ve değişiklik yapılması gerekiyordu. Çünkü Avrupa ile gittikçe yoğunlaşan ekonomik ilişkilere giren Doğu Akdeniz liman kentleri, 19. yy'ın ticarî faaliyetine uygun bir ulaşım ve hizmetler bütününe sahip olmak için yeni örgütlenmelere gitmek zorundaydılar. Bu liman kentlerinde tüccar gemileri için karantina ve konaklama tesisleri, uygun sağlık koşulları ve düzenli bir kent ulaşımı yaratmak başlıca sorun olmuştu. Doğu limanları Avrupa dünyası için artık uzak egzotik kentler olmaktan çıkmış, yeni bir kazanç ve hayat sahası haline gelmişti. Bu nedenle modern hizmetleri görecek yeni belediye yönetimlerinin kurulması gerekmekteydi. Nitekim daha Aydın Demiryolu imtiyazı sözleşmeleri esnasında İngiliz tüccarları İzmir'de belediye kurulması teşebbüsüne girişmişler ve önerilerini kabul ettirmişlerdi. Gerçek-

***KÖY STATÜSÜ:** 1871 Vilayât Nizamnâmesi, 20 haneden büyük köylerin bir muhtar ve bir ikinci muhtar seçmelerini öngörmüştü. Bunlar kaymakamın onayından sonra göreve başlarlardı. Ayrıca 3-12 kişilik ihtiyar meclisi seçilirdi. Köyün bekçi, korucu gibi zabıta memurlarının tayin ve yönetimi, vergi tahsili, beledî hizmetlerin gözetimi bu meclisin görevlerindendi.*

ten de imparatorluğun önemli liman kentlerinin ilk beledî atılımları yapması göze çarpar bir özelliktir. Daha tipik bir uygulama ise, bu gibi kentlerde belirli bölgelerin modern beledî örgütlenmede diğer semtlerden önde gitmesiydi. Örneğin, İstanbul'un iş bölgesi olan Galata-Beyoğlu'nun Bâbıâli çevresinden önce modern beledî hizmetlere kavuşması bunu kanıtlar. Bununla beraber, modern belediyelerin hiçbir zaman bütün beledî görevleri kusursuz ve eksiksizce yerine getiremediği görülecektir. Bu nedenle de geleneksel hizmet ve örgüt biçimleriyle yenileri yanyana yürüdü.

Klasik Osmanlı döneminde kent yönetiminde, beledî, mülkî ve adlî işlevler aynı elde toplanmıştır. Kadı güvenlik âmiri ve vakıfların denetleyicisiydi. Kadının bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan bazı başka görevliler, kurumlar ve toplumsal gruplar vardır. Örneğin, subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı, mimarbaşı gibi yeniçeri ocağı mensubu subaylar ve görevliler, genel güvenlikten temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına kadar çeşitli alanlardaki kolluk görevini yerine getirmekteydiler. Yine, kadı'nın büyük merkezlerin değişik semtlerinde bulunan ve "ayak naibi" denen vekilleri, onun adına narh'ın uygulanmasını gözetmek, bölgelerindeki davalara bakmak ve esnafı teftiş etmekle görevliydiler.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra en doğal yardımcılarını kaybeden kadıların elinden beledî görevler de alındı. II. Mahmud döneminde İstanbul ve taşrada olağanüstü yetkili, "ihtisab nâzırı" denen görevliler atandıysa da, bu terör dönemi memurları, görevlerini yerine getiremediklerinden Tanzimat bürokrasisi kent yönetiminde ciddi sorunlarla yüzyüze gelmişti.

Tanzimatçı devlet adamı için belediyenin bir tek amacı vardır, o da kentin bayındır, temiz ve aydınlık olmasıdır. Mustafa Reşid Paşa, daha Londra sefaretinde iken, ahşab binaların kârgire çevrilmesinden söz ediyordu. Tanzimat reformcusu, bir bakıma 1955-60 dönemindeki yıkım ve imar faaliyetinin temelini oluşturan, geleneği doğuran yöneticilerin prototipidir.

Tanzimatçı, eğer belediyeyi gerçekten yerel bir yönetim birimi olarak düşünse ve kabul etseydi, en azından -örnek aldığı Fransız sistemindeki gibi- köy idareleri ile kent belediyelerini aynı statüye sokardı. Oysa ikisini ayırmıştır. Bu ayrım, merkeziyetçilik endişesi kadar başkentin ve önemli kentlerin bir an önce modernleştirilmesi için de istenmiştir.

İstanbul Şehremaneti

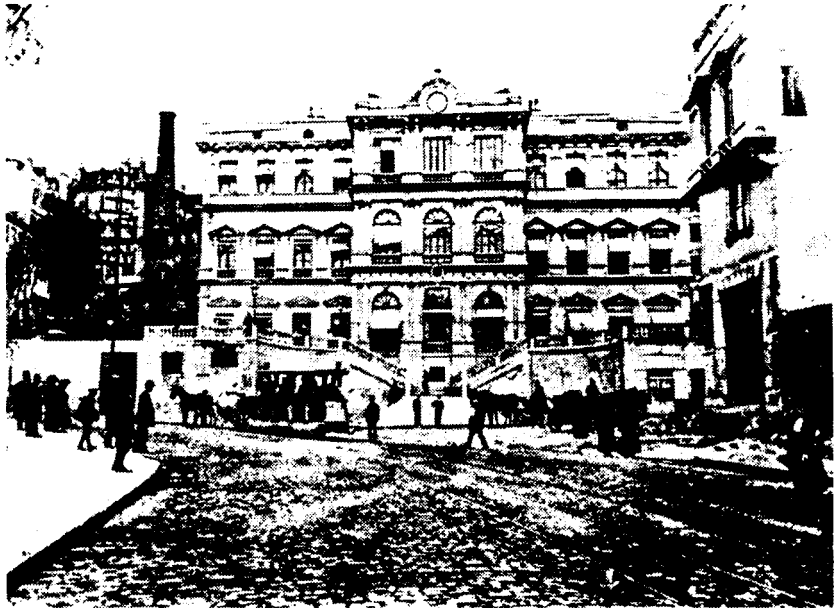
13 Haziran 1854'te Kırım Savaşı'nın başkentte yarattığı hareketliliği düzene koymak için "İstanbul Şehremaneti" kuruldu ve Meclis-i Vâlâ tarafından bir nizamnâme hazırlandı. Şehremanetinin başında merkezî hükümetçe tayin edilen bir merkezî hükümet memuru (şehremini) bulunuyordu. Görevlerine ve bunları yerine getiriş biçimine göz attığımızda, bunların eski ihtisab nâzırından pek farklı olmadığını görüyoruz. Şehremini hem çok yetkili bir despot,

hem de -eldeki araçların kıtlığı dolayısıyla- güçsüz bir yönetici olmuştur.

Şehremininin yanında gene Bâbıâli'nin seçimi ve padişahın tayini ile görevlendirilen üyelerden kurulu bir *şehremaneti meclisi* vardır. Üyeleri, esnaf ve ileri gelen bazı memurlardı. Meclisin görevleri, daha çok danışmanlıktı. Emanetin malî yeteneği sınırlıydı ve bağımsız gelirlere sahip değildi. Masrafları devletçe ödenir; topladığı gelirleri Maliyeye aktarırdı. Yani bağımsız bir komün maliyesinden söz edemeyiz. Şehremanetinin mühendis ve kavaslardan (belediye zabıtası) oluşan yetersiz bir kadrosu vardı. Şehremaneti modern belediyecilik için iyi bir başlangıç sayılmaz. Ne şehreminleri, ne de şehremaneti meclisi üyeleri bu konuda bilgi, beceri ve -hepsinden de önemlisi- yetki sahibi değillerdi.

Osmanlı hükümeti, özellikle ecnebilerin yaşadığı ve modern liman kenti sorunlarının yoğunlaştığı bir bölgede, Galata ve Beyoğlu'nda modern beledî hizmetlerin görülmesini sağlamak zorundaydı. Bu nedenle İstanbul'un tümünde etkin bir beledî hizmet örgütü kurulmazken hiç değilse bu bölgede modern beledî hizmetlerin görülmesi istendi. *Altıncı Daire-i Belediye,* Paris örneği izlenerek kuruldu. Başına Hariciye memurlarından, Fransızcasının tuhaflığı ile meşhur Kâmil Bey atandı. Dairenin yazışmaları Fransızca idi. Daireye olağan dışında bazı gelirler ayrıldı. Sefarethane ve iş çevresi olan Beyoğlu'nun beledî hizmetleri böylece ayrıcalıklı bir bütçe ile yerine getiriliyordu. Gerçekten de Altıncı Daire-i Belediye bu ayrıcalığından ileri gelen başarılarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdü. Hatta ilk belediye binası, ilk belediye mahkemesi ve yabancı uyruklu müşavir meclis üyeleri de burada rastlanan kuraldışı uygulamalardı. Böylece gelişen, modernleşen Beyoğlu, ilkel beledî örgütlenmenin devam ettiği, her yangında kül olan eski İstanbul'a tepeden bakıyordu. Her şeye rağmen bu belediye dairesinde de yerel yönetimin değil, bayındırlık endişesiyle yönetilen bir merkezî hükümet bürosu niteliğinin ağır bastığını belirtelim.

1868 yılında, bu örneğe bakılarak, bütün İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldı. Fakat uygulamada her dairenin başına onursal bir paye olarak emekli bir yüksek memur geçirilen bu dairelerin çoğunda beledî meclisler kurulamadığı gibi personeli de tayin edilemedi.

İSTANBUL ŞEHREMANETİ: Kırım Savaşı'nın yol açtığı hareketliliği düzene koymak üzere kurulan İstanbul Şehremaneti, merkezî hükümetçe görevlendirilen "şehremini" ve Bâbıâli'nin seçimi, padişahın tayiniyle işbaşına getirilen esnaf ve ileri gelen bazı memurlardan oluşan "şehremaneti meclisi"nce yönetiliyordu. Belediye hizmetleri ilk olarak Beyoğlu'nda verilmeye başlandı ve burada Altıncı Daire-i Belediye açıldı (üstte). Sonradan bugünkü Piyerloti Caddesinde -bir bölümü ayakta kalmış olan İstanbul Şehremaneti binası yaptırıldı (karşı sayfada).

Taşra Kentlerinde Beledî Örgütlenme

Osmanlı taşra kentlerinde modern beledî örgütlenmeye 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile başlandığını görüyoruz. Bu nizamnâme uyarınca liva ve kaza merkezlerinde seçimli üyelerden oluşan *meclis-i beledî*'ler bulunacaktı. Ancak uygulamada görev ve çalışma düzeni bakımından bu meclislerin bir tüzel kişiliği olduğu bile tartışmalıdır. Zaten bu meclislerin her kazada kurulamadığı da bir gerçektir. Ancak, bazı gayretli valiler (örneğin Midhat Paşa, Tuna ve Bağdat'da görevli iken) bu meclisleri kurdurmuş ve nisbeten görevlerini yapmalarına önayak olmuşlardır.

Osmanlı belediyeleri gelirleri kıt, personeli ya yok ya da çok yetersiz denetim yetkisi ve kapasitesi bakımından pek etkisiz idiler. Normal olarak kentleşmenin başladığı bölgelerde bunların belirli bir varlık göstermesi mümkün oldu. Zaten statüleri ve organlarının kuruluş ve çalışma sistemi yönünden de komünal bir yönetimin özelliklerini taşımadıkları gerçekti. Taşrada ilk beledî hareket, ticarî kapitalizme geçişin başladığı yerlerde görüldü. Tuna vilayeti kentleri, Bağdat ve liman kentleri, belirttiğimiz nedenlerden ötürü, bu alanda öncü olmuşlardır. Belediyecilik özerk yerel yönetim sistemine geçiş olmaktan çok, bayındırlık ve kentsel hizmet bütününe yönelik bir kurumlaşma olarak düşünülmüş ve uygulanmıştır.

İmparatorluğun hayatında belediye örgütünün hukukî olarak temelleri I. Meşrutiyet'te atıldı. Bu dönemde ortaya konan belediye statü ve uygulaması sonraki dönemlere de damgasını vurmuştur. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, Tanzimat başlangıcından beri rastlanan uygulamaların ışığı altında, Belediye Kanunu'nu (Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu) ehliyet ve bilgi ile müzakere etmiştir. Mebusların bütün itirazlarına rağmen, hükümet İstanbul ve vilayetler için iki ayrı kanun tasarısı hazırlamış ve bunlar kanunlaşmıştır. Bu kanunlarla Osmanlı ülkesinde belediye yönetsel bir varlık olmaktan da ötede, adeta bir tüzelkişilik kazanıyor. (Belediye meclisinin görevlerine ilişkin 3. madde, belediye meclisinin, belediye aleyhine açılan davalarda ta-

raf olduğunu belirtir.) Kanun, belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, belediye mallarının yönetimi, emlâk tahriri, nüfus sayımı (bu son iki görev bugün merkezî devletçe yürütülür), pazar ve alışveriş kontrolü, hijyenik tedbirler almak, mezbaha, okul açmak, itfaiye hizmeti ve belediye gelirlerini toplamak gibi görevler yüklüyor. Bu görevlerin bir kısmı gerçekleşemedi, bir kısmı ise uygulamada merkezî hükümet organları tarafından yürütüldü. Osmanlı belediyelerinin bünyesel zayıflığı devam ediyordu. Su işleri Vakıflara, yol işleri Nafıa Nezâreti'ne aitti.

Belediye, iş görmek için merkez bürokrasinin kapılarını çalan, en ufak iş için yığınla yazışan bir örgüttü. Koordinasyon aksaklığı ve yetkisizlik malî güçsüzlükle birleşmişti. 1877 kanununa göre belediye organları belediye reisi ve daire meclisinden ibarettir. Kent veya kasabanın nüfus büyüklüğüne göre, dört yıl için 6-12 kişilik bir belediye meclisi seçilir. Üyelerin yarısı iki yılda bir kura ile değiştirilir, reis ise bu üyelerin arasından hükümet tarafından seçilip tâyin edilir. Meclisin tabib, baytar, mühendis gibi müşavir üyeleri de vardır. Uygulamada, taşradaki meclislerin reisleri yerel eşraftan gelmiştir. İstanbul belediye reisleri ve 1877'den sonra şehremaneti meclis üyeleri hep tayinle bu göreve gelmişlerdir. Meclis, belediyenin işlerini tartışıp karara bağlar, yıllık bütçeyi hazırlar, inşaatlara karar verir, mukavele hazırlar, malî kontrolü yapar. Personelin tayin ve azli görevlerini de yürüten bir organdır. Uygulamada, belediye meclisleri kent sorunlarını tartışırken üyelerin dışında o yerin eşraf ve muteberânını da toplantılara davet ediyordu. Taşra belediye meclisleri yılda iki kere o yerin vilayet, liva veya kaza idare meclisleri ile birlikte toplanıp bütçeyi hazırlar ve onaylardı. *Cemiyet-i Belediye* adı verilen bu katışık toplantı, merkezî hükümetin aşırı vesayetinin bir başka göstergesiydi.

Belediye meclisi üyeleri 25 yaşını geçmiş, Osmanlı uyruklu ve senede en az 50 kuruş emlâk vergisi veren kimselerden seçilirdi. İlginç bir koşul da Türkçe bilmek zorunluluğuydu. Bu konu Meclis-i Mebusan'da Arabistan vilayetleri mebuslarının itirazına neden oldu ise de, ulusçuluk başlamıştı ve kabul ettirildi.

Kanun, belediyeler için tabib, baytar, mühendis (müşavir üyeler), kâtip, sandık emini ve lüzumu kadar kavas (belediye zabıtası)tan ibaret bir personeli öngörür. Ancak imparatorluğun son günlerine kadar taşranın viran küçük kentlerinde bu kadroların tamamlanamadığı bilinmektedir.

Belediye gelirlerinde de İstanbul ve taşra belediyeleri arasında eşitsizlik vardı ve taşra belediyeleri kendilerine ayrılan hayalî gelirleri tahsil edemiyorlardı. Belediyelerin görecekleri hizmetler ancak bu koşullar dahilinde, eksik olarak gerçekleştirilebilmiştir.

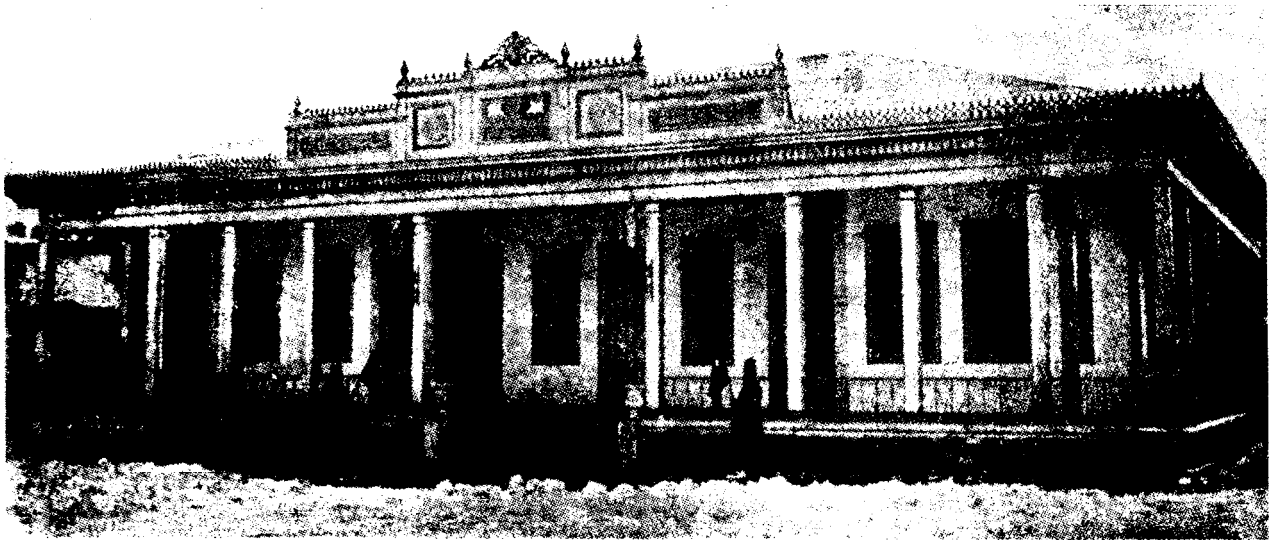
Belediye Hizmetleri

Az gelişmiş kent, örgütleşemeyen kent demektir. Bu nedenle belediye hizmetlerinde bir eksik örgütlenme, eski ile yeninin yanyana yaşaması gözlenmektedir. Örneğin beledî denetim pek etkisiz kalmakta, koruyucu sağlık hizmetleri gereğince yerine getirilememektedir. Kimi taşra belediyeleri basit bir yangın tulumbasından bile yoksundur. Kent içi ulaştırmanın aksaklığı ulaşım araçlarının belediyece teminini engeller. Otarşik yapılı kentlerde, herkes tükettiğinin çoğunu kendi üretmekte, merkezî bir pazarlama ve dağıtım görülmediğinden hal ve mezbaha gibi tesislere gereksinim duyulmamaktadır.

Temizlik ve aydınlatma sorunu İstanbul'un bile ancak belirli kesimlerinde bir ölçüde çözümlenebilmiştir. Beyoğlu bölgesinin havagazına duyduğu gereksinme, Kasımpaşa için bir lükstür. Bu nedenle 19. yy belediyesi, merkezin ağır vesayeti altında, eksik kadrolar ve gerçekleştiremediği hizmetlerden dolayı kişiliksiz bir örgüt olarak gelişmektedir. Zaten kentsel hizmetler büyük kentlerde de yabancı şirketler için çekici bir iş alanıdır. Kent yönetiminde demokratik bir sürece geçiş ise söz konusu değildir. İstanbul seçim görmezken, taşrada seçim denilen şey, çoğun vali ve mutasarrıfların bir tayin işlemiydi.

Osmanlı belediyeciliği, otoriter bir merkeziyetçiliğin filizlendiği dönemde, o sistemin ayrılmaz bir parçası olarak doğmuştur. Bu durumun köklü bir değişim olmaksızın ve uzunca bir zaman geçmeksizin değişemeyeceği açıktır. Merkeziyetçi mutlak idare, kanun devleti demektir. Yasallığın olduğu yerde, hukuk düzeninin anlamı siyasal katılmayı içermeyebilir. Yeniçağ devletinin temeli kanuna dayanır. Bireyin katılma hakkı esas değildir. Mutlakiyetçi devlet anarşiye, kent hayatını öldüren soygunculuk, asayişsizlik ve başıboşluğa karşı kanun ve düzeni yerleştirme çabasındadır. Liberal hak ve özgürlükler ve geniş yığınların siyasal katılma istek ve eylemi bundan sonra başlar. Osmanlı yerel yönetimi bu ikinci düzeye geçemeyen bir toplumda doğup, gelişme durumundaydı.

Ülkemizde yerel yönetimler üzerindeki merkeziyetçi baskı bu nedenle bir gelenek halini almıştır. II. Meşrutiyet'te,

TAŞRA BELEDİYELERİ: *Osmanlı taşra kentlerinde modern beledî örgütlenme, liva ve kaza merkezlerinde seçilmiş üyelerden oluşan "meclis-i beledî"ler kurulmasını öngören 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başladıysa da, taşra belediyelerinin çoğu 1877'de çıkarılan kanundan sonra faaliyete geçti. 1897'de inşa edilen Erzincan Belediye Dairesi.*

İstanbul'da ilk belediye seçimleri yapılarak özerk bir belediyecilik uygulamasına geçilmesi öngörülmüşse de bu projeden çabuk vazgeçildi. Meşrutiyet idaresi bu alanda da genel merkeziyetçilik eğilimine saptı. Vilayetlerde ve merkezdeki uygulama bunu gösteriyor. Özellikle 1913 Geçici Vilayet Kanunu, yerel demokrasiye ve yönetime bütün özerklik kapılarını uzun süre kapatan bir uygulamaya başlangıç oldu. İstanbul Belediyesi ise merkeziyetçi uygulamayı daha 1910'da değiştirilen "Dersaadet Belediye Kanunu" ile pekiştirmiştir. Buna göre İstanbul Belediyesi dokuz şubeye ayrılıyor, her birinin başına maaşlı bir müdür tayin ediliyordu.

II. Meşrutiyet'in siyasal ortamında, yerel demokrasi konusu düşünürlerin ilgisi çekmişti. Prens Sabahaddin, vilayetlerde valilere fazla yetki verilmesini ve bunun yanında seçimli üyelerden oluşan il kurulları aracılığıyla malî ve yönetsel kontrolün ahaliye devredilmesini istiyordu. Prens Sabahaddin bireyci bir toplum düzeninin gelişmesi, merkeziyetçi olmayan bir yönetimin gerçekleşmesi için bunu gerekli görüyordu. Prens, Tanzimat'tan beri girişilen bütün ıslahat hareketlerini bu amaçtan uzak oldukları için eleştiriyor, başarısız olarak niteliyordu. Doğal ki, bu görüşlerin Osmanlı yönetici kliğinin eğilimleri kadar, ülkenin gerçekleriyle de taban tabana zıt olduğuna kuşku yoktur.

I. Dünya Savaşı bitip mütareke yılları başladığında, Şehremini olan Cemil Topuzlu Paşa döneminde 18 Aralık 1922 tarihli bir "Teşkilât-ı Belediye Kanun-ı Muvakkati" çıkarıldı. Bu kanun, bir süreden beri görülen uygulamanın kâğıda dökülmüş biçimi idi. Görülüyor ki, güya İttihat ve Terakki'ye muhalif ideolojiye sahip Hürriyet ve İtilâf Fırkası da, iktidar döneminde merkeziyetçi bir eğilimi onaylamak zorunda kalıyordu. Belediye örgütü merkeziyetçi bir esasa göre yeniden düzenleniyordu. Bununla beraber, beledî hizmet ve örgütlenmedeki ikiliği bu kanunun da ortadan kaldırılamadığını belirtelim. Vakıflar, nafıa, liman reisliği gibi örgütler, kent hayatının can damarı sayılan hizmet alanlarında ya özerk ya da merkezî hükümete bağlı olup, belediyeden tamamen ayrı idiler. Böylece belediye örgütü, modern kentin gerektirdiği bütünlüğe yine sahip olamamıştır. Özellikle asayiş konusu merkezî devlet organlarınca yürütüldüğünden, belediye kendi alanındaki kolluk görevini bile yerine getirememiştir.

20. yy başında aynı şartların Osmanlı taşra vilayetlerinde de devam ettiği görülüyor. 1930 Kanununa kadar uygulanan "1877 Belediye Kanunu" da, temelde aynı koşulların varlığından ötürü, merkeziyetçi bir politikanın aygıtı olmuştur. İmparatorluk, Cumhuriyete giderek modernleşen bir belediye örgüt ve hizmetler bütünü bırakmıştır. Ama sağlıklı bir yerel yönetim ve demokratik katılma sisteminin devredildiğini söylemek güçtür. □

KAYNAKÇA

- □ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi,* İkinci Kısım, İstanbul, 1914
- □ ÇADIRCI Musa, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması" *Belleten,* 135.
- □ GÖZÜBÜYÜK Şeref, *Türkiye'de Mahalli İdareler,* Ankara, 1969
- □ İNALCIK Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* 112
- □ KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat,* Ankara, 1954
- □ KIRAY Mübeccel, *Örgütleşemeyen Kent-İzmir,* Ankara, 1972
- □ KURMUŞ Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* İstanbul, 1981
- □ ORTAYLI İlber, *Türkiye'de Yerel Yönetim Geleneği,* İstanbul, 1985
- □ ORTAYLI İlber, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", AÜSBF *Fehmi Yavuz Armağanı,* Ankara, 1983
- □ ORTAYLI İlber, "Osmanlı Kadısı", *AÜSBF Dergisi,* C. XXX, sayı 1-4.
- □ Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-u Belediye,* I, İstanbul, 1922
- □ Osman Nuri (Ergin), *Muhtasar Mecelle-i Umur-u Belediye,* İstanbul. 1923
- □ TÖNÜK Vecihi, *Türkiye'de İdare Teşkilâtı,* Ankara, 1945
- □ TÜMERKAN Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler,* İstanbul, 1946

19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi

Metin Heper

III. Selim'in tahta çıkışından (1789) I. Meşrutiyet'e kadar (1876) uzanan yıllar, Osmanlı'da bürokratik yönetim geleneğinin doğuşu ve gelişmesi bakımından önemli bir dönemi kapsar. Bu dönemde, 16. yy'ın sonundan itibaren başlamış bulunan çözülme sürecini önleme çabalarına tanık olunmuştur. Bu çabalar, özellikle 19. yy'da Osmanlı bürokratik yönetim geleneğinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Burada önce Osmanlı bürokrasisinin siyasal sistemdeki yeri üzerinde durulacak, daha sonra söz konusu bürokrasinin örgütsel özellikleri ele alınacaktır.

Kısmî Batılılaşma

18. yy'ın ilk yarısından başlayarak yavaş yavaş biçimlenmeye başlayan yeni bir dünya görüşü, özellikle III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) gibi "yeniliğe" dönük padişahlar tarafından resmen onaylanmıştır. İmparatorluğu tehdit eden çeşitli sorunlar, sonunda eski düzenin canlandırılmasını öngören "yeni gelenekçiliğin" bırakılmasına neden olmuştur. Devleti kurtarmak için, yozlaşmış eski düzenden hiç değilse bir ölçüde vazgeçilmesi kabul edilmiştir.

Osmanlı, artık bazı alanlarda Avrupa'nın üstünlüğünü tanımıştır. Batı'dan önce bazı "teknik"lerin, daha sonra da kurumların alınması üzerinde durulmuştur. Böylece iki ilke üzerinde düşünce birliğinin ortaya çıktığı görülüyor: 1) Çağdaş Batı, Osmanlı düzeninden pek çok noktada üstündür ve eski kurumların yeniden düzenlenmesinden vazgeçilmeli; yerlerine Batı'dan yeni kurumlar alınıp benimsenmelidir; 2) Eski yöntem ve kurumlar, yerlerine yenileri konuldukça tamamen terkedilmelidir.

Böylece benimsenen strateji, "kısmî Batılılaşma"dır. İslâmî normların toplum ve siyaset hayatında devam edegelen etkilerinden ötürü Batılılaşma ancak "kısmî"dir. Ancak 1830'lardan itibaren Batı'dan "aktarmaların" sayısı ve kapsamı giderek genişleyecektir.

Bu yeni dönemde her şeye rağmen Osmanlı toplumu dinî bağlarla ayakta durmaya devam etmektedir. III. Selim, askerî ve sivil bürokrasiyi modernleştirmeye çalışırken bu hususu göz önünde tutmadan edememiştir. Örneğin atama belgelerinde (berat), sadrazamının bütün devlet işlerinde Şeriat'ı gözönünde tutmasını ve ulema ile işbirliği yapmasını istemiştir.

Bu döneme egemen stratejik karar, belli oranda bir seküleştirmeyi öngörerek, Şeriat'tan bağımsız karar alma alanını genişletmeye yönelmiştir. Özellikle padişahların bu görüşü benimsediği yıllarda bu konuda önemli yol alınmıştır.

Her yenileştirme hareketinin son çözümlemede padişahın tutumuna bağlı olmasının burada söz konusu ettiğimiz durum açısından iki önemli sonucu olmuştur: Bir kere, yapılan her atılım, hiçbir zaman sağlam temellere dayanmamıştır. İkinci olarak, dinin toplumda rolünü kaybetmemiş olması, ikili bir kurumlaşma örüntüsünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yeni kurumlar seküler (dinsel olmayan) normlara dayanan kurumların *yerine* değil, *yanında* kurulmuştur. Bu durum özellikle hukuk ve eğitim alanında görülmüştür. Bu dönemde sivil bürokrasi yavaş yavaş eğitim ve yargı işlevleri konusunda dinî bürokrasinin etkinliğini azaltacaktır. Asker ve sivil bürokratları eğitmek için kurulan okullar, "Maarif Nezâreti"nin denetimi altında seküler bir ders programı takip etmişlerdir. İslâm hukuku yanında, Batı modellerinden alınan seküler kanunlar yürürlüğe konmuştur. Bu ikinci tür kanunlar ile güdülen amaç, dinî bürokrasinin hukuk alanındaki denetimine son vermektir.

İkili kurumlaşma örüntüsü, yukarıda da belirtildiği gibi, dinî kuralların etkisinin tamamen kırılamamasının sonucudur. Öte taraftan özellikle Rusya ile yapılan savaşlarda karşılaşılan yenilgiler ve İslamî kuralların devrin gerisinde ve sorunlara çözüm getirmekte yetersiz kaldıklarının giderek anlaşılmasının sonucu olarak seküler kanun koyma alanı genişletilmiş ve Batı -sınırlı da olsa- taklit edilmeye başlanmıştır.

İlk aşamada bazı askerî teknikler benimsenmiştir. Bu sınırlı aktarmalar, yürürlükteki bazı İslâmî geleneklerle haklı gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Şeriat'ın, düşmanı yenmek için düşmanın silahlarının kullanılmasına izin vereceği öne sürülmüştür. Ancak askerî alanda dahi Batı'dan aktarmalar çoğalınca,

İslâmî gelenekler çerçevesinde hoşgörülebilecek sınırlara çabucak ulaşılmıştır. Kaldı ki Avrupalıların silahlarını, yine Avrupalıların askerî bilgilerini, eğitim biçimlerini, hattâ üniformalarını benimsemeden başarılı bir biçimde kullanma olanağı yoktu. Batılı bilimsel düşünce İslâmî düşünüşe, Avrupalıların üniformaları geleneksel sembollere ters düşüyordu.

İslâmî değerler sisteminin emredici niteliği hatırlanırsa, yeni gereksinimlerle karşılaşıldığı halde neden eski kurumların olduğu gibi yerlerinde bırakıldığı kolayca anlaşılabilir. Bu nedenle, bu dönemde ikili bir kurumlaşmaya gidilmiş, konumuz olan bürokrasi açısından da yapısal-işlevsel farklılaşma ancak bir ölçüde gerçekleştirilebilmiştir. Yeni bir stratejik karar ile belirlenen bu dönemin söz konusu ettiğimiz bu birinci özelliğini aşağıda tekrar ele alacağız.

Bu dönemin ikinci özelliği şudur: Batı'yı gözleyen Osmanlılar, söz konusu sistemin ancak belli yönlerini incelemişler, üzerinde durdukları kurumun sistemin bütünü içindeki yerini araştırmamışlar, bir diğer deyişle sisteminin bütününün işleyişi üzerinde durmamışlardır. Ele alınan konular bazı askerî teknikler, idarî örgüt şemaları ve bazı siyasî kurumlardır. Örneğin, daha sonraları ekonomi ve maliye okumak için Avrupa'ya gönderilen öğrenciler bu konulardan çabucak sıkılmışlar ve edebiyata merak sarmışlardır. Güzel şiirler yazan Osmanlılar, Avrupa toplumlarının nasıl çalıştığını öğrenememişlerdir.

Eğitim Önem Kazanıyor

Özetlenmeye çalışılan bu iki nokta, 19. yy başında Osmanlı'nın geliştirdiği bir temel varsayımı anlamamıza yardım edecektir. Adı geçen varsayım şudur: Devleti kurtarabilmek için, dinin toplumdaki yerini ve özellikle hurafeye dayanan değerler sisteminin alanını daraltarak seküler eğitim geliştirilmelidir. Müslüman girişimci orta sınıfların bulunmadığı ve güçlü devlet geleneğinin devam ettiği bir ortamda, devlet kurtaracak olanlar, seküler bir eğitimden geçirilecek yönetici zümrelerdir. Bu varsayım, 18. yy'dan itibaren siyasal sistem içinde daha önemli bir yer tutmaya başlayan sivil bürokrasinin 19. yy'da ön plana geçmesine yol açacaktır.

Şimdi bu gelişmelere daha yakından bakalım. 19. yy'ın ilk yarısında, daha önceki yüzyılların temel bir siyasal felsefe ilkesi yeniden yorumlanmıştır. Bir tarihçimiz bu noktayı şöyle özetlemektedir: *"Ortaçağlarda [Osmanlı siyasal düzeninin ilk kurumlaşma örüntüsünün olgunlaşma çağı olan 15. yy'da] adalet, düzen ve istikrarı sağlamak amacı ile herkese toplum içinde hak ettiğini vermek anlamına geliyordu; adalet, kanun önünde eşitlik demek değildi. II. Mahmud, kavramı 'yasama' alanına uyguladı ve adalet kavramını, padişahın iradesinin dışında, sonraları ona da üstün ve Şeriat'ın hükümlerinden bağımsız olarak kural koyabilmek olarak yorumladı. Bu yüzden de kendilerine bu tür işlevler verilen bazı kurumların isminin başına 'Adl' sözcüğü konuldu... [Ayrıca] II. Mahmud kendisini, kutsal kuralların savunucusu olarak kabul etmemeye, aksine teb'anın eğiticisi olarak görmeye başladı."*

Bu yeni stratejik karara uygun olarak durağan bir toplum kavramı terkedilmiş ve yenilikleri önleyici katı çözüm yollarına itibar edilmemeye başlanmıştır. Artık geliştirilen siyaset ve programların Şeriat'a uygun olması gereği yoktur; tek kriter us (akıl) olacaktır. Böylece seküler eğitim büyük önem kazanmıştır.

Bu gelişmelerin sonucu olarak sivil bürokrasi ön plana çıkmıştır. Bu durumun başlıca nedenlerinden biri, siyasetin yapılış biçimi idi. Siyaset yasama yolu ile değil, "kodlaştırma" (tedvin-kanunlaştırma) yolu ile yapılıyordu. Kodlaştırma, genel hukuk tekniğinde, âdetler dahil, yürürlükteki hukuk kurallarını sistematik ve yazılı bir sisteme dönüştürmektedir. 1804'te tamamlanan Fransızların Napolyon Kodu bu konuda başlıca örnektir. Osmanlı siyasal düzeninin bu aşamasında ise "kodlaştırma", çeşitli hukuk kuralları arasında bir *seçim* yapmayı, karşıt kuralları *bağdaştırmayı* ve en önemlisi *yeni kurallar koymayı* içermekteydi. Benimsenen yeni "adalet" kavramının içeriği de gözönünde tutulursa, Osmanlı'da kodlaştırmanın aslında neden siyaset yapımı anlamına geldiği kolayca anlaşılabilir.

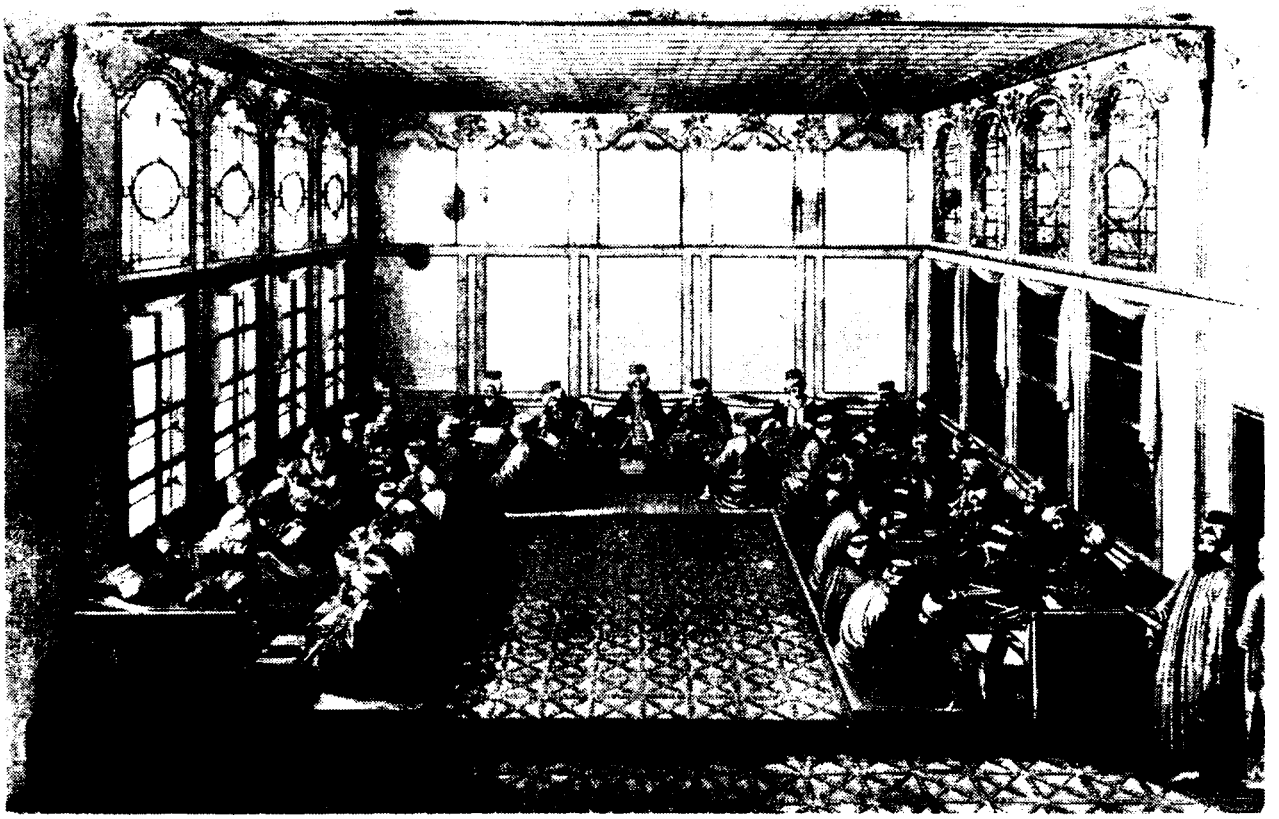
Her ne kadar siyaset yapımından ilke olarak padişah sorumlu idiyse de II. Mahmud'un kurduğu "bakanlık"ların üzerinde yer alan çeşitli kurullar (kodlaştırma yolu ile) yasama işlevi görmeye başlamışlardır. Kökenleri eski Meclis-i Meşveret'e giden bu kurullar arasında ilk kurulanlar, Dâr-ı Şûra-yı Bâbıâli ile Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir. Meşrutiyet'e kadar çeşitli görevleri üstlenen bu kurulların üyeleri üst derece sivil bürokratlardı. Görevleri ise, II. Mahmud'un öngördüğü *"muntazam ve müesses"* (düzgün ve kurumlaşmış) bir devlet düzeni kurmak ve *"tanzimat-ı hayriye"* (hayırlı düzenlemeler) yapmak idi.

Osmanlı'da sivil bürokratik yönetim geleneği önceki yüzyıllara göre değişik bir dünya görüşünü benimsemeye 19. yy'ın ilk yarısında siyasal düzende önemli bir yere sahip olmaya başlayan bu bürokrat seçkinler kuşağı ile pekişmiştir. Söz konusu bürokrat seçkinler yeni ve temelde "pratik" bir eğitimden geçmişler, siyaset yapımında ölçüt olarak us ögesine önem vermişler, kodlaştırma yolu ile siyaset yapımında ağırlıklarını koymuşlardır. Şimdi bu sivil bürokrat seçkinler grubunun Osmanlı siyasal düzeni içinde sivrilmelerine yardım eden gelişmelere daha yakından bakalım.

Bürokrat Seçkinlerin Sivrilmesi

Osmanlı'nın ilk kurumlaşma örüntüsünün giderek çözüldüğü 16. yy'ın ikinci yarısından 19. yy'a uzanan dönemin sonunda Osmanlı yönetimi merkezde saray-asker-sivil-dinî bürokrasilerden oluşan bir oligarşiye dönüşmüş, "kenar"da ise yerel seçkinler merkezin güçsüzlüğünden yararlanarak "taşra yönetimi"ni büyük ölçüde ele geçirmişlerdi. Bu gelişmenin temel nedeni, burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz nedenlerle, padişahların ekonomik ve sembolik kaynaklar üzerindeki denetimlerini kaybetmeleriydi. 19. yy'ın başında bu nedenle padişahların kaybettikleri söz konusu denetimi yeniden ele geçirmeye çalıştıklarını görüyoruz.

İlk adım, merkezin ekonomik kaynaklarına ortak olmuş bulunan âyana karşı atılmıştır. Rus Savaşı'nı takiben II. Mahmud âyanı sindirmek için harekete geçmiş, zor kullanılmış, âyan birbirine düşürülerek kırdırılmış, yüzyıllar boyunca ele geçirdikleri ayrıcalıklarının önemli bir bölümü ellerinden alınmıştır. Yerel yönetimsel hizmetlerin merkezin maaşlı memurları eliyle yürütülmesi kararlaştırılmış, bu amaçla 1830'da iltizam sistemi kaldırılmış, merkez kendi vergi toplama memurlarını (muhassıl) görevlendirmiştir. 19. yy boyunca, yetişmiş eleman eksikliğinden dolayı zaman zaman bu sistem yürütü-

KALEM ODASI: *"Resmî dairelerde yazı işlerinin görüldüğü yer" anlamına gelen "kalem" ya da "kalem odası" terimi, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisini de simgeler. Kalemiye ricali, Osmanlı hükümet örgütündeki dört tarikten (sınıftan) biridir ve bu sınıftan olanlar nişancılık, defterdarlık, reislik vb. en üst görevlere kadar yükselebilirler.*

lememiş ise de "merkeziyetçilik" çabalarına ara verilmeden devam edilmiştir.

Âyanın sindirilmesinden sonra sıra yeniçerilere gelmiştir. Çözülme sürecinin son aşamalarında yeniçeriler yenileşme hareketlerine karşı olan ulemaya arka çıkmışlardır. Yeniçeri örgütü, 1826 yılında ortadan kaldırılmıştır. Bu örgütün ortadan kaldırılması, sekülerizasyon hareketini sürdürenleri gereksinme duydukları ekonomik kaynaklara bir adım daha yaklaştırmıştır. Evvelce yeniçerilerin ve onların desteklemiş olduğu dinî bürokrasinin denetimindeki kaynaklara el konulması kolaylaşmıştır. Nitekim çok geçmeden vakıfların yönetimi sivil bürokrasiye devredilmiştir. Gerçekte bu, vakıf gelirlerinin artık seküler amaçlar için kullanılabilmesi demekti.

II. Mahmud, tahtta bulunduğu dönemde sivil bürokrasiyi de denetimi altında tutmak istemiştir. Özellikle sivil bürokrasinin üst kademelerinin güçlü ve yerlerinden oynatılamayacak bürokratlardan değil, aksine uysal ve yerleri kolaylıkla değiştirilebilecek bürokratlardan oluşturulması istenmiştir.

Bu konudaki çözümlemelerimize devam etmeden önce bir yabancı tarihçinin 19. yy'ın başından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar uzanan dönemde dört bürokratik seçkin grubunun işbaşında bulunduğuna dikkat çektiğini belirtelim. Söz konusu tarihçiye göre kronolojik olarak bu dört grup şunlardır: *"Profesyonel Osmanlılar", "Eski Osmanlılar", "Genç Osmanlılar"* ve *"Genç Türkler"* (yahut *Jön Türkler*). II. Mahmud'un denetim altında tutmak istediği bürokratlar, Profesyonel Osmanlıların son kuşağıdır. Bunların en önemli nitelikleri arasında suni bir bürokrasi dili konuşmaları, Ortodoks İslâma, klâsik Osmanlı adabına ve padişaha bağlılıkları bulunmaktadır.

Tanzimat ile birlikte, en ünlü üyeleri arasında Büyük Reşid, Fuad, Âli ve Midhat paşaların bulunduğu Eski Osmanlıların siyaset sahnesine çıktıklarını görüyoruz. Eski Osmanlıların yönetime ağırlıklarını koymaları, devlet yönetiminin "hikmet"inin padişahın kişiliğinden ayrılması yanında yönetimin giderek seküler bir nitelik almasının da bir sonucudur. Sivil bürokrasi, siyaset yapımında *aklı* ölçüt olarak almış ve II. Mahmud'un aydınlıkçı "mutlakiyet"ini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Sivil bürokrasinin Batı ile teması, III. Selim'in (1789-1807) tahta çıkışından çok daha önceleri olmuştur. 1718 askerî yenilgisinden sonra "Batı bilgisi"ni öğrenmesi için Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'den itibaren bürokratların Avrupa'ya kişisel seyahatleri başlamıştır.

Batı ile daha düzenli temaslar 18. yy'ın sonu ile 19. yy başında başlamıştır. Batı'dan ilk aktarmalar, evvelce belirtildiği gibi, askerî alandadır: Batı tipi askerî örgüt, eğitim, talim ve üniforma gibi. Daha sonra Osmanlı diplomasisi Batı'dan etkilenmiştir. Özellikle 18. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti'nin Batı'ya üstünlüğü düşüncesi terkedildikten sonra, geçici diplomatik heyetler uygulaması bir kenara bırakılarak

bellibaşlı Batı ülkelerinin başkentlerinde diplomatik misyonlar kurulmuştur.

Batı ile bu ilk temaslar sırasında Osmanlı diplomatlarına azınlık (çoğunlukla Rum) sekreter ve tercümanlar refakat etmişlerdir. Diplomatlar ise eski kuşak saray bürokratları yahut Profesyonel Osmanlılar olup dil bilmeyen kimselerdi. II. Mahmud, 1820'lerin sonuna doğru Yunan isyanının patlak vermesi ile birlikte Bâbıâli'deki azınlık sekreter ve tercümanların işine son vermiştir. 1821'de bir Tercüme Odası kurulmuş, bu odada Müslüman memurların görev almaları ve yabancı lisanları, özellikle Fransızcayı öğrenmeleri amaçlanmıştır.

Tercüme Odası'nı, II. Mahmud ve seleflerinin "aydın devlet adamı" yetiştirmek için açtıkları okullar takip etmiştir. Bu okullar arasında Mekteb-i Maarif-i Adliye (1838), Valide Mektebi yahut Darü'l-maarif (1849), Mekteb-i Aklâm yahut Mahrec-i Aklâm (1852) (bu okulun yerini sonradan Mekteb-i Fünun- Mülkiye [1859] almıştır) ve Paris'teki Mekteb-i Osmanî'yi görüyoruz. Sivil bürokratların eğitimleri bakımından meşhur Galatasaray Lisesi (1868) ile 1877 yılında hizmet içi eğitim veren bir kuruluş statüsünden çıkarılarak yüksekokul haline dönüştürülen Mekteb-i Mülkiye en önemli okullardı. Galatasaray ve Mekteb-i Mülkiye, uzun süre Osmanlı-Türk devlet hayatının önde gelen kişilerini yetiştirmişlerdir.

Geleneksel bir toplumdan gelen öğrenciler üzerinde adı geçen okulların etkisi önemli olmuştur. Bu okulların öğrencileriyle ilgili çağdaş ve birbirini destekler gözlemler, bu etkinin niteliğini açık seçik ortaya koymaktadır. Çağdaş bir Fransız gözlemciye göre, *"Bu bilim mabetlerinde rastlanılan kişilerin dış görünüşleri dahi faydalı etkileri aksettirmekteydi. Din, düşünce sistemi üzerindeki etkisini sürdürmektedir, ancak fanatizmin temelleri sarsılmaya başlamıştır."* Daha sonra paşa, yani üst derece bürokrat olan Seyid Mustafa, okul yılları ile ilgili hatıralarında, durumu daha açıkça ortaya koymaktadır: *"Yetersizlik ve cehaletin sesi her yandan bizi sarsmıştı; herkes bize hücum ediyordu. 'Niçin bu çizgileri kâğıt üzerine çiziyorlar? Bundan ne yarar beklenebilir? Savaş cetvel ve pergel ile kazanılmaz.' Bunlar ve benzer iddialarla bizi sindirmeye, korkutmaya çalışıyorlardı."*

Bürokratlar için açılan bu yeni okulların amacı, dinsel olmayan ölçütlerle karar verecek bürokrat yetiştirmekti. Değişim, bekleneceği gibi yavaş olmuştur. Ancak, zamanla da olsa, tanınmış ailelere mensup bulunmak, resmî bir görev elde etmek için yeterli olmamaya başlamıştır. Eğitim, Osmanlı bürokratik seçkinlerini diğer toplumsal gruplardan ayıran en önemli kriter olmaya başlamıştır.

19. yy'ın sonuna doğru, başka ölçütlerin tekrar önem kazandığı dönemde dahi eğitim önemini sürdürmüştür. Osmanlı'da 19. yy'da temel çatışma kültürel farklılaşma etrafında cereyan etmiştir. Bu nedenden dolayı, bilgi ve eğitim türü, sosyo-ekonomik kökene göre çok daha önemlidir. Bu yüzyılda bürokratik seçkinleri birbirinden ayıran en önemli özellik, geleneksel yahut "modern" bir eğitime sahip olmalarıdır. 20. yy'ın başında, Türkiye hatıralarında bir yabancı yazar şu ilginç gözlemlerde bulunmuştur: *"Türkiye'de sayıları çok olmayan bazı zengin aileler (ki bunlar Hıristiyan aileler olup devlete yüksek dereceli memur vermişlerdir ve kendilerini Müslümanlardan üstün sayarlar) istisna edilirse, 'üstün sınıf' bilinci ve 'yukarıdan bakma' yoktur. İslâm dini 'demokratik' bir toplum emreder. Örneğin Ahmed Midhat, yetenekleri ve dürüstlüğü ile padişahın takdirini kazanmıştı ve sadrazam bile olacağından söz edilmişti. Kendisinin bir zamanlar kumaş satıcısı, babasının ise bir çırak olarak hayata atılmış olması hiçbir zaman bir sorun olmamıştı. Mütevazi bir aileden gelmiş olmasının yüksek bir mevkie atanması bakımından bir dezavantaj olabileceğinden söz etseniz arkadaşları ne demek istediğinizi katiyen anlamazlardı. Tanınmış bir aileden gelmiş olmamak veya olmak o kadar önemsizdi ki, uşak olan ve misafirlerin ayakkabılarını alan biri sonradan paşa olmuş ve kendisine Papuççu Paşa lâkabı verilmişti. Ancak bu lâkap, hiçbir zaman küçültücü bir biçimde kullanılmazdı."* Temel çatışmanın, esas itibarıyla ekonomik çıkar çatışması değil de kültürel alanda cereyan ettiği bir toplumda bu durumun normal karşılanması gerekir.

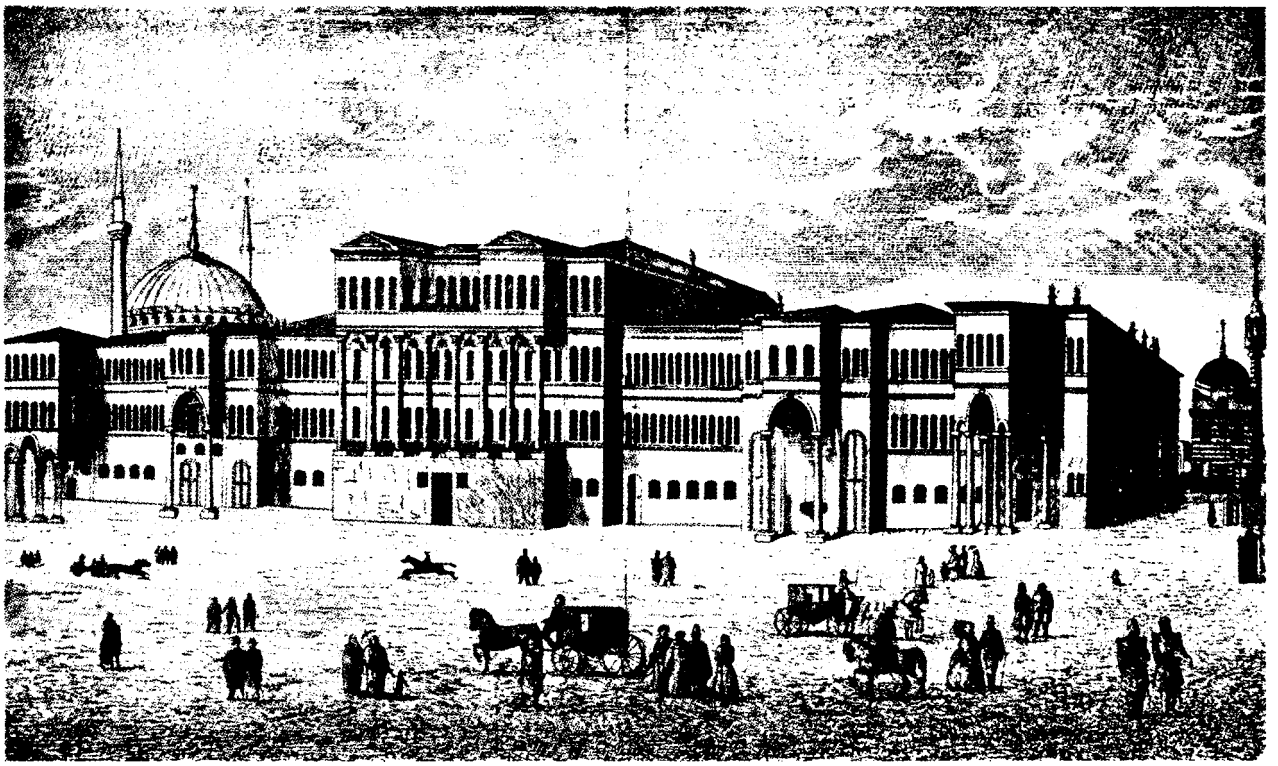
Eski Osmanlıların siyaset sahnesine ağırlıklarını koydukları Tanzimat dönemi bürokrasisinin bir başka özelliği de şudur: Eski Osmanlılar için, temel reformları *etkin* bir şekilde gerçekleştirmek, yönetimsel faaliyetleri teknik anlamda *verimli* bir şekilde yürütmekten daha önemlidir. Bu hem bir öncelik, hem de sivil bürokrasinin siyasal düzen içindeki konumunun sonucu idi.

Konuya bir öncelik sorunu olarak bakıldığında şu noktanın altı çizilmelidir. Birincil amaç olarak kültürel farklılaştırmanın gerçekleştirilmeye çalışıldığı sırada, teknik verimlilik ikinci derecede bir sorun olarak kalmaya mahkûmdu. Sorun, yeni kurumların verimli çalışmalarını sağlamaktan çok, bu kurumların geleceklerini güvence altına almak, Batılılaşma sürecini devam ettirmekti. Seküler bir temele oturan kurumlar meydana getirilmedikçe, teknik açıdan verimli bir biçimde çalışacak örgütler ortaya çıkarılamazdı. Bu nokta o kadar önemli idi ki, reform bir yerde ahlâkî bir sorun olarak kabul edilmişti. 1833 yılında Türkiye'yi gözlemleyen bir yabancı yazar, Osmanlı bürokrasisi bakımından başlıca sorunlardan birinin dürüstlük olduğunu yazmıştır. Reformcu bürokratların yanında çıkarcı bürokratların da, Osmanlı ekonomisinin giderek dışa bağımlı duruma gelmesi sonucu, yeni meşgale alanları bulması sorunu gündeme gelmiştir. Sorun, yüzyıl boyunca canlılığını koruyacaktır.

Konu aynı zamanda sivil bürokrasinin siyasal düzen içindeki yeri ile de ilgilidir. Tanzimat bürokrasisi, son çözümlemede, siyasal işlevleri yönetimsel işlevlerine ağır basan bir kurumdur. Bu bakımdan, kuruma egemen olan araçsal rasyonalite değil, özsel rasyonalitedir. Bürokrasi, uygulama kadar siyasa yapımı ile de meşguldür. Bu açıdan etkinlik, teknik bakımından verimlilik sorunundan daha önemlidir. Aşağıda, esas itibarıyla yüzyıl boyunca devam eden bu yaklaşımın, bürokraside ne tür bir örgüt yapısı ortaya çıkardığını göreceğiz.

Bürokrasi Önündeki Engeller

Buraya kadar geliştirilen çözümlemelerden, Tanzimat dönemi boyunca Eski Osmanlıların siyasal düzene tamamen egemen olmuş olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bir kere, yeni eğitim kurumlarından mezun olanların sayısı tüm ilgili bürokrasi mevkileri gözönünde tutulursa, ister istemez, sınırlı kalacaktır. İkincisi, III. Selim'in, II. Mahmud'un ve önde gelen Tanzimat paşalarının tüm gayretlerine karşın, Batılılaşmaya karşı çıkan güçler tamamen denetim altına alınamamıştı. Yine de II.

BÜROKRASİNİN MERKEZİ: *Siyasal işlevleri yönetimsel işlevlerine ağır basan bir kurum olarak değerlendirilebilecek Tanzimat bürokrasisinin merkezi, Bâbıâli'dir. Bâbıâli, sonraki dönemlerde de bu konumunu sürdürecektir.*

Mahmud'un ölümünden sonra, padişahların kendilerine karşı kesin bir tavır almadıkları durumlarda Eski Osmanlılar hayli etkin olmuşlardır. Devletten bağımsız ve siyasal bakımdan etkin girişimci bir orta sınıfın bulunmaması da bu duruma katkıda bulunmuştur.

En büyük "engel"lerden biri âyanın tamamen sindirilememiş olmasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, âyanın gördüğü işlevleri merkezin taşradaki ajanları tamamen üstlenememişlerdir. Vergi toplayıcısı (muhassıl) olarak görevlendirilecek yeter sayıda eğitilmiş bürokrat bulunamadığından, zorunlu olarak yine âyandan yararlanılmak durumunda kalınmıştır. Bu durumun sonucu olarak âyanın 19. yy'da gücünü korumasına neden olan bir başka etken, bu yüzyılın ortasından itibaren artan yabancı etkilerdir. Batılı ülkeler, özellikle Abdülaziz'in tahtta bulunduğu yıllarda (1861-1876), Osmanlı ülkesinde ziraatın gelişmesi için olağanüstü çaba göstermişlerdir. Henüz el sanatları aşamasında bulunan Osmanlı ülkesinin bir tarım ülkesi olarak kalmasını isteyen Batı, diğerleri arasında Osmanlı'ya şu iki öneride bulunmuştur: 1) Mülkiyeti devlete ait olan (mirî) topraklar özel mülkiyete devredilmelidir, 2) Vakıf toprakların düzeni değiştirilmeli, bu konuda daha liberal bir rejim benimsenmelidir. Ancak Osmanlı'da merkez, 1858 Arazi Kanunnamesi ile âyanın etkin bir siyasal güç olarak siyasal düzen içinde yerini almasına izin vermek istememiştir.

Son çözümlemede, tüm muhalefete karşın Eski Osmanlıların Tanzimat boyunca Osmanlı siyasal hayatında önemli bir rol oynadıkları söylenebilir. 1839'dan 1876'ya kadar uzanan dönem, sivil bürokrasinin giderek bağımsız bir siyasal tutum geliştirmesine tanık olmuştur. Eski Osmanlıların bu dönemdeki siyasal etkinlikleri birtakım faktörlere bağlanabilir. Bir kere "uygun" bir eğitime sahiptiler. Çoğu Tercüme Odası ve/veya dışardaki Osmanlı diplomatik misyonlarında idarî ve siyasal eğitim görmüşlerdi. Buralarda seküler ve uygulamaya dönük bir eğitimden geçmişlerdi. Birinci derecede diplomasi, ikinci derecede de devlet maliyesi konularında uzmanlık kazanmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde büyük devletleri birbirine düşürerek siyasal hayatını devam ettirebildiği ve hazine genellikle büyük güçlüklerle karşı karşıya bulunduğu için, bunlar faydalı bilgilerdi.

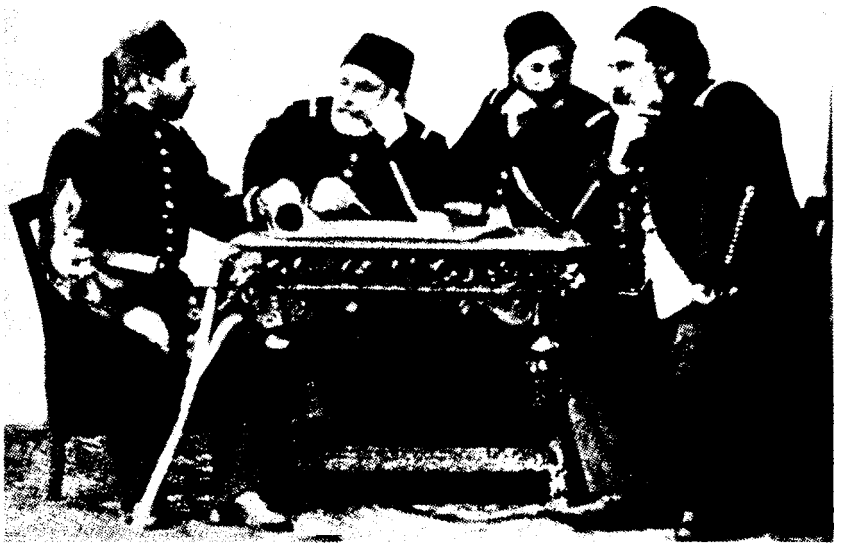
İkinci olarak, genellikle her üst dereceli bürokratın, büyük devletlerin İstanbul'daki elçiliklerden biri ile yakın ilişkisi bulunmaktaydı. Bu durum, Osmanlı bürokrat paşalarının etkinliğini artırırken bir taraftan da doğal olarak söz konusu devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmalarını kolaylaştırıyordu.

Üçüncü olarak, Eski Osmanlıların siyasal güç kazanmaları bakımından en kritik yıllarda kendilerine sempati besleyen bir padişah (Abdülmecid) tahtta bulunuyordu. Abdülmecid, II. Mahmud gibi tüm gücü elinde toplamaya çalışmamıştır.

Dördüncü olarak, daha evvel başlayan bir gelişme devam etmiş, sivil bürokrasi giderek artan ölçüde eğitim, yargı ve güvenlik işlevlerini üstlenmeye devam etmiştir.

Eski Osmanlıların siyasal yaklaşımlarını daha iyi anlayabilmek için bu grubun sosyal kompozisyonuna ve dünya görüşlerine biraz daha yakından bak-

mak yararlı olacaktır. Eski Osmanlılar, tanınmış, "hali vakti yerinde" ailelerden gelmişlerdir. Adı geçen dönemde yalnızca bu grup, "orta sınıf" olarak nitelendirilebilirdi. Ancak Eski Osmanlılar kendilerini sosyo-ekonomik kökenlerinden bağımsız bir grup olarak görmüşlerdir. Sadece kendilerinin devleti yönetme konusunda yetenekli olduklarını düşünmüşlerdir. "Reşid Paşa mekteb-i siyasîsine mensup rical" (Reşid Paşa siyasal okulunun üyesi önde gelen devlet adamları) olarak bilinen bu grubun ayırıcı niteliği, yukarıda değinildiği gibi, Batı tipi eğitimleri idi. Böylece Eski Osmanlılar, devlet yönetiminde yalnızca kendilerini yetenekli bulan seküler eğitim görmüş, kapalı bir grup olarak siyaset sahnesinde yerlerini almışlardır. Yabancı bir gözlemcinin Eski Osmanlılarla ilgili olarak vardığı sonuç şudur: *"Siyasal sistem içinde yerlerini güçlendirdikçe bu yeni siyasal seçkin grubu, padişaha ait yetkileri de yavaş yavaş ele geçirmeye başlamış ve kendi saflarına dışardan katılmayı kısıtlamışlardı. Kendilerini, Eski Osmanlı şan ve şerefini geri getirmek ve tüm imparatorluğu yönetmekten sorumlu görüyorlardı. Bu seçkin grubun üyeleri, dil, kültür, din, kişisel bağlılıklar ve arkadaşlık, aileleri arasındaki evlilikler ve yaşama biçimi gibi bağlarla bir birlik meydana getiriyorlardı."*

"ESKİ OSMANLILAR": Yeni Osmanlılar, Tanzimat'la birlikte siyaset sahnesine çıkarak yönetime ağırlıklarını koydular. Bunu, devlet yönetiminin "hikmet"inin padişahın kişiliğinden ayrılmasına ve yönetimin yalnızca din kurallarına bağımlı olması anlayışının terkedilmesine borçluydular. Soldan: Ömer Feyzi, Hüseyin Avni, Derviş ve Abdülkerim Nadir Paşalar.

Birincil Kurum: Kamusal İdarî Mekanizma

Eski Osmanlılar, kendilerini padişahın değil, devletin hizmetkârları olarak görmüşlerdir. Fransa'da "devlet benim" ibaresi ile tanımlanan kralcı sistemin yerine milletin genel iradesinin ön plana alındığı bir sistem getirilmiş; egemenlik kraldan alınıp *halka* değil, *millete* verilmişti. Halk, çeşitli sosyo-ekonomik çıkar gruplarından oluşan bir kompozisyonu ifade eder. Millet dendiği zaman ise vurgulanan, özgül çıkarlar değil, ortak çıkarlardır. Devlet kavramında da son çözümlemede genel çıkar kavramı mündemiç (içkin)'tir. Genel çıkar söz konusu olunca da genellikle bürokrasi ve/veya devleti temsil eden seçkinler bu çıkarın ne olduğunu tanımlamak durumuna gelirler. Eski Osmanlılar da, İslâmî normlardan bağımsız, akıl ölçüt alınarak kendileri tarafından geliştirilecek siyasetin kamu yararına olacağını ve gerçek genel iradeyi temsil edeceğini düşünmüşlerdir. Örneğin Âli Paşa, başkalarına güvenemediği için yetki devrine gitmediğini söylemiştir.

Eski Osmanlılar, bürokratik yönetim geleneğinin devamlılığını sağlamak için, kurumların tek tek yöneticilerden daha önemli olduğu düşüncesini geliştirmişlerdir. Büyük Reşid Paşa'ya göre, hükümet işlerinde tutarlılık ve seviye, bürokratik kurumların kurulması ve bunlara -paşanın yorumladığı biçimi ile- bir yönetim geleneği kazandırılması ile sağlanabilirdi. Bu görüş, devletin nasıl kurtarılabileceği yolunda 18. yy'da bu konuda önerilerde bulunmuş olan Sarı Mehmed Paşa'nın görüşlerinin tam karşısındadır. Sarı Mehmed Paşa'ya göre çıkış yolu, yetenekli padişahlara sahip olmakta ve tüm yetkilerin bu padişahlarda toplanmasında yatmakta idi.

Eski Osmanlılar, çok geçmeden kendi görüşleri ile yeni bürokratik kurumlar arasında köprü kuracak bir kanun görüşü geliştireceklerdir. Kanunlar, Batı'dan aktarılan seküler düşünceleri kurumlaştıracak ve Şeriat'ın yanında yerlerini alacaklardır.

"Büyük Reşid Paşa mektebine mensup rical"den Sadık Rıfat Paşa'ya göre, kişilere ve Şeriat'a seküler kanunlardan daha fazla önem verilen bir ülke "yaşanmaz" olurdu. Evvelki yüzyılların meşrulaştırma (yasallaştırma) sistemi -ilke olarak da olsa- devam ettiğinden, Şeriat da bir kenara atılamamakta idi. Padişahın toplumdaki etkisinin azalması ölçüsünde İslâmî normlar ihmal edilebileceğinden, Eski Osmanlılar için en önemli nokta bürokrasi kurumunun padişah karşısında otonomisini (özerkliğini) sağlamak idi. Ancak, kodlaştırma hareketinin özendirici etkenlerinden biri de, büyük devletlerin Osmanlı'daki azınlıkların haklarını güvenceye almak için yaptıkları baskılar idi. Adı geçen azınlıklar, büyük devletlerin ekonomik çıkarları ile Osmanlı ekonomisi arasında aracı rolü oynuyorlardı. Batılı bir hukuk düzeni, hem azınlıkların toplumsal ve siyasal hayattaki haklarını güvenceye alacak, hem de yarı sömürgeci ekonomik faaliyetlerin altyapısını teşkil edecekti. Yine de kodlaştırma hareketlerinin bu iki kategori ve paralel özendirici faktörünü birbirinden ayırmak ve Eski Osmanlılar'ın Batı'nın siyasal felsefesine uymayan düşünceler de geliştirmiş olduklarını unutmamak gerekir.

Eski Osmanlıların kurulmasının altını çizdikleri birincil kurum, "kamusal bir idarî mekanizma" idi. Bu mekanizmanın kurulabilmesi sekülerizasyon sürecine bağlı idi. Böylece ortaya çıkan ikili kurumlaşma çerçevesinde Eski Osmanlıların özellikle üzerinde durdukları nokta, evvelce de belirtildiği

üzere, bürokrasinin bağımsızlığının korunması idi. Sonuç olarak, bürokrasinin bağımsızlığını sağlayabilmek ve kendi modernleştirme programlarını gerçekleştirebilmek için, Eski Osmanlıların otoriter bir devlet idaresi kurmak istediklerini söyleyebiliriz. Ancak çok geçmeden bu tutuma tepki geldiğini görüyoruz.

II. Abdülhamid Dönemi

Genç Osmanlılar, Osmanlı-Türk siyasal gelişmesinde devlet otoritesine karşı çıkan ilk entelektüel grubu teşkil ederler. Osmanlı'da 19. yy ortalarına kadar yöneticilerden ayrı bir entelektüel gruptan söz etmek güçtür. İlk defa 1860'larda bir bürokrat grup, Âli ve Fuad paşaların yönetimine muhalefet örneği vermişlerdir. Ve ilk defa bu grupla birlikte muhalefet yenileştirme hareketlerine salt tepkiden ziyade alternatif programlar geliştirme biçiminde ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın incelenmesinde, yeni gelenekçi bir çizgide reformlara karşı olanlara değil, alternatif programlarla ortaya çıkan gruplara entelektüel grup demek uygundur.

Genç Osmanlılar, bir tür liberalleşme süreci başlatabilmek için çaba sarfetmişlerdir. Ancak düşünülen, geniş kitlelerin siyasal hayata katılacağı bir sistem değildi. Namık Kemal'e göre, soyut bir kamu yararı kavramı ile kişinin hak ve hürriyetleri kısıtlanacak, kamu yararı bir avuç bürokrat seçkin tarafından saptanacaktı.

Tanzimat'ın kişi hak ve hürriyetlerinde eşitlik ilkesi, genellikle azınlıklara fayda sağlamıştır. Bir taraftan "millet"-ler (dinî topluluklar) ek ayrıcalıklar kazanmışlar, öte yandan da yeni ekonomik ortam, birinci derecede azınlık tüccar ve iş adamlarının yararına olmuştur. Ekonomik konulardaki bilgisizlik yüzünden bu gelişmelere tepki genellikle dinsel olmuştur. Malî ve ekonomik konularda karşılaşılan güçlüklerin sokaktaki adama yüklediği külfetler ile halk tarafından gâvurlaşma olarak görülen Batılılaşma hareketleri arasında bir bağ kurulmuştur. Böylece Eski Osmanlılar iki yönlü bir tepki ile karşılaşmışlardır: "Liberal" tepki ve dinsel tepki.

Eski Osmanlıların Şeriat engelini tamamen aşamamış olmaları, yüzyılın sonunda yeni gelenekçiliğin doğuşunu kolaylaştırmıştır. Her ne kadar sivil bürokrasi, askerî ve dinî bürokrasilerin bazı işlevlerini devralmaya devam etmiş ise de (örneğin güvenlik, eğitim ve bazı yargıya ilişkin işlevler), Reşid Paşa'dan itibaren Eski Osmanlılar aleyhine sonuçlar doğuran toplumsal tabakalaşmaya ilişkin gelişmelerin de ortaya çıktığını görüyoruz. Arazi konusunda bir örnek verilebilir: Ünlü bir yabancı tarihçi bu konuda şunları yazmıştır: *"1858 Arazi Kanunnamesi'nin bir başka amacı da tapuların kişiler adına tescili (yazımı) ve böylece devletin o kişileri daha kolayca vergileyebilmesi idi. Böylece mirî arazinin (fiilî olarak) önce kişisel mülkiyete, sonra da vakıf haline dönüştürülmesi de önlenmiş olacaktı. (...) Ne var ki kadastro işlemleri sırasında pek çok köylü, hakkı olan toprağı ya bir şeyh yahut da bir büyük toprak sahibi adına tapuya tescil ettirmişlerdir; köylüler kadastro işlemlerinin yeni bir vergilemenin yahut askere almanın başlangıcı olmasından korkmuşlardır."* Ayrıca, büyük toprak sahipleri de köylüleri tehdit etmişlerdir. Karşılaştıkları çeşitli muhalefete II. Abdülhamid'in azimli tutumu eklenince, Eski Osmanlılar siyasal etkinliklerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

Böylece II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu dönem boyunca (1876-1909) Tanzimat bürokrasisinin başlattığı bürokratik yönetim geleneğinin sürdürülmesi kolay olmamıştır. Söz konusu dönemde hem Eski Osmanlıların seküler siyasaları, hem de Genç Osmanlıların "liberal" siyasal özlemleri reddedilmiştir. Özgür yorum yerine biçimsel bir dindarlık önerilmiştir. Bu dönemde din adamlarına gösterilen saygıyı, o dönemi gözlemleyen bir yabancı yazar şöyle anlatmıştır: *"Ağırbaşlı ve önemli biri olduğu anlaşılan bu kişi, odayı bir baştan öte yana geçti ve İzzet Paşa'ya ya-*

MUSTAFA REŞİD PAŞA (1800-1858): Tanzimat'ın en önde gelen kişilerinden Mustafa Reşid Paşa, hükümet işlerinde tutarlılık ve seviyenin, bürokratik kurumların oluşturulması ve bunlara bir yönetim geleneği kazandırılması ile sağlanabileceğini savunmuştur.

SADIK RIFAT PAŞA (1807-1856): Viyana Elçiliği, Hariciye Nâzırlığı, Meclis-i Vâlâ Reisliği gibi görevlerde bulunmuş olan Sadık Rıfat Paşa, "Büyük Reşid Paşa mektebine mensup rical"dendir. Ona göre bürokrasinin padişah karşısında özerkliğini sağlamak, büyük önem taşımaktadır.

kın bir yere oturdu. İkisinin uzun müddet yavaş sesle konuşmaları bu kişinin önemini ortaya koyuyordu; padişahın çok tuttuğu İzzet Paşa gayet saygılı davranıyordu, diğeri ise gayet vakurdu, hatta üstten bakan bir tavır takınıyordu. (...) İzzet bana bu kişinin sadrazamdan daha önemli olduğunu söyledi."

Padişahın gözdesi olan İzzet (Holo) Paşa'nın dinî bürokrasiden bir kişiye karşı gösterdiği bu son derece saygılı davranış, yüzyıl sonunda sivil ve dinî bürokrasiler arasındaki ilişkilerin hayli değişmiş olduğunu açık seçik göstermektedir.

Osmanlı'da iltizam sisteminin kabulü ile âyan temeline dayanan bir taşralı seçkin grup güçlenmiş; girişimci bir sınıf niteliği kazanamayan bu grup -kendi çıkarlarını zedeleyebileceği düşüncesiyle- sekülerizasyon çabalarına karşı çıkmış ve Eski Osmanlılar, daha önce belirtildiği gibi, en güçlü oldukları dönemlerde dahi âyanın üstesinden gelememişlerdir. 19. yy'ın sonuna doğru ise, bu taşra grubunun yanında merkezde ticaretle uğraşan azınlıklardan oluşan ve kendilerine Levanten denilen yeni bir grup ortaya çıkacaktır. Bu devirde daha da artan dış ekonomik müdahaleler bu grubun ortaya çıkışında başlıca etken olmuştur. Levantenler, Avrupa'nın ekonomik çıkarlarının Osmanlı'nın bu dönemindeki temsilcileridir. Fırsatçılığı ön plana alan bu grup da, yapıcı ve girişimci bir orta sınıf meydana getirmekten çok uzak kalmıştır.

Levantenlerin sivil bürokrasinin çıkarcı kanadı ile yakın ilişkileri olmuştur. Sivil bürokrasinin sözkonusu kanadı ile ilgili olarak ünlü bir tarihçi şu gözlemde bulunmuştur: *"Kariyerini yabancı devletler ve sermayedarların iltimasına bağlayan, onlardan komisyon alan bu yeni bürokrasinin, Eski Osmanlı bürokrasisi ile bir ilgisi yoktur. Bu, emperyalizmin ürünü olan yeni bir türdür. Emperyalizmin Türkiye'deki birinci kolu Rum ve Ermeni tüccarları ise ikinci kolu Yeni Osmanlı bürokrasisidir."* Aynı dönemde İngiltere'de Avam Kamarası'nda konuşan diplomat Sykes da aynı konuda şunları söylemiştir: *"Biliyorum, padişahın hükümeti rüşvet almak ile suçlandırılıyor. Rüşvet alıyorlar ama, itiraf etmeliyim ki, Avrupalılar onları bu yöne itmektedirler."*

Söz konusu dönemde II. Abdülhamid, aslında dış politika endişeleri ile Pan-İslamizm fikrini ortaya atmıştır. Dış politika hesapları ile de olsa, İslâm'ın ön plana çıkarılmaya çalışılması sonucu Abdülhamid muhaliflerini en zayıf noktalarında köşeye sıkıştırmıştır -Padişahlık makamının dinsel meşruiyeti (yasallığı). 19. yy'ın sonunda dahi meşruiyetini dinî temellere oturtan bir padişaha karşı durmak zordur.

II. Abdülhamid'in adı geçen taktik ile de yetinmediği görülmektedir. II. Abdülhamid, bürokrasinin üst kademelerinde güvenemeyeceği kimseleri uzun süre tutmamıştır. 1877'de, birinci meclisi kapatmasını takip eden altı sene içinde on altı sadrazam değişikliği olmuştur. Ayrıca, Batı'daki fikir akımlarının bürokrasiye ulaşmasını önlemeye de çalışmıştır. Gazete ve dergilerin yayını sık sık yasaklanmış, bazen tamamen kapatılmıştır. Sıkı bir sansür rejimi uygulanmış; geniş bir hafiye örgütü kurulmuştur.

Bu önlemler bir ölçüde başarılı olmuş ve sivil bürokratların genişçe bir kesimi sekülerizasyon süreci ve genel olarak siyasa yapımı konularında sindirilmişlerdir. Söz konusu bürokratlar, Abdülhamid'e karşı bir hareketin içinde olmamışlardır; aksine, Mülkiye kökenli pek çok bürokrat II. Abdülhamid'in siyasetini uygulamada kullanılmıştır.

Ancak Eski Osmanlılar döneminde kazanılmış ve Genç Osmanlılar döneminde devam ettirilmiş bulunan bürokratik davranış örüntüsü tamamen terkedilmiştir. Bürokratik yönetim geleneği, belli bir ölçüde de olsa, inatla devam ettirilmiştir. Ünlü bir yabancı tarihçiye göre, *"hükümet hâlâ seçkin ve uzman bir grubun elinde idi."* Bunlar siyasa yapımında söz sahibi olmaya çalışmaktan vazgeçmemişlerdir. Söz konusu bürokratlar, Abdülhamid'in otoriter yönetimine karşı muhalefetin odak noktasını teşkil etmişlerdir.

Bu tür bürokratik yaklaşımın devamında seküler eğitim veren yükseköğretim kurumları önemli rol oynamıştır. Evvelce olduğu gibi, bürokratların dünya görüşlerinin oluşmasında eğitim, sosyo-ekonomik kökenden daha belirgin bir rol oynamaya devam etmiştir. II. Meşrutiyet hareketinin nedenleri arasında Batı tipi eğitim önemli görülmektedir. Abdülhamid, imparatorluğun devamlı tehlikede bulunması dolayısıyla bu tür eğitime son vermemiştir.

Diğer yüksekokullar arasında Mülkiye'nin bu bakımdan önemli bir yeri bulunmaktadır. Mülkiye, yeni fikirlerin yeşerdiği bir kurum olarak canlılığını korumuştur. Değişik sosyo-ekonomik kökenlerine karşın mezunlarının hepsi sivil bürokraside görev almışlardır. Okul, öğrencilerine daima belli bir bürokratik kariyer felsefesi aşılamakta devam etmiştir.

Bu dönemin bir başka özelliği, ilk de-

fa bu yıllarda Osmanlı entelektüel hayatına "bilimsel realizm" akımının tanıtılmış olmasıdır. Beşir Fuad, çağdaş Batı felsefesi ile Ortaçağ ve Doğu felsefesini ayıran en önemli hususun bilimsel realizm olduğunu ileri sürmüştür. Bu yaklaşım, emredici İslâm geleneği ile karşılaştırılınca çok büyük bir aşama idi.

Osmanlı düşün hayatının bu yeniliği benimsemesi kolay olmamıştır. Osmanlı seçkinleri belli bazı Batı kurumlarını olduğu gibi Osmanlı toplumuna aktarmaya çalışma uğraşı içinde olmuşlardı. Ancak bu faaliyet eleştirici bir yaklaşım ile yürütülememişti. Osmanlı'ya aktarılmaya çalışılan kurumların ortaya çıktıkları ortamlarda hangi süreçlerden geçerek ve ne gibi etkenlerle geliştikleri, diğer kurumlar ile ilişkileri ve Osmanlı'da da alındıkları ülkedeki işlevlerini sürdürüp sürdüremeyecekleri gibi konuların üzerinde durulmamıştı. Analitik yaklaşım geleneğinden yoksun bir entelektüel ortamda Beşir Fuad'ın bilimsel realizmi kolaylıkla normatif, "kuramsal", ütopik ve skolastik bir yaklaşıma dönüşmüştür. Giderek söz konusu yaklaşımı benimseyen bürokratik aydınlar toplumda yalnızca kendilerinin söz sahibi olması gerektiği sonucuna varmışlardır. Artık, âleme nizam verecek olan onlardır.

Böylece, güçlüklerle karşılaşmasına rağmen, bürokratik yönetim geleneği temel özellikleri ile Abdülhamid döneminde devam etmiştir. Devamlılığı birinci derecede yükseköğretim kurumları sağlamıştır. Devletten bağımsız siyasal ağırlık sahibi girişimci orta sınıfların yokluğu da sürece katkıda bulunmuştur. Bürokratik yönetimi benimsemeyen bürokratlar ise İslâmî geleneklerle temellendirilen Abdülhamid rejiminin kesin kontrolü altına girmişler ve/veya Levanten gruplarla işbirliği yapmışlar, kendi kişisel çıkarlarının peşinde olmuşlardır.

Her ne kadar Abdülhamid döneminde bürokratik yönetim geleneği devam etmişse de bu yaklaşıma sahip sivil bürokratlar kritik mevkilerden uzak tutulmuşlardır. Bürokratik yönetim geleneği, yeniden ve 1890'larda önce askerî bürokraside güçlenmeye başlamıştır. Bu gelişim, yukarıda da ifade edildiği gibi, artan askerî tehditler karşısında yükseköğretim kurumlarına verilen önemin sonucudur. Abdülhamid dönemini takip eden yıllarda, Batılılaşma ve sekülerizasyon çabaları askerî bürokrasi tarafından yürütülmüştür. Öte yandan sivil bürokrasi de siyaset sahnesinden tamamen çekilmemiştir.

Jön Türk Dönemi

Tanınmış bir tarihçi-sosyologa göre, Jön Türk hareketinin liderleri eğitim yolu ile gelenekçiliğin çemberini kırmış kişilerdir. Bu tanım, Jön Türkler devrinin stratejik kararını da açık seçik ortaya koymaktadır: Batılılaşma.

Yeni yaklaşımın birbiriyle ilişkili iki temel amacı vardı. Birinci amaç, yüzyıllardır geçerliliğini kaybetmemiş bir soru ile ilgili idi: "Bu devlet nasıl kurtulur?" Yanıt, "toplum üyelerinin kültürel bir ideal etrafında birleştirilmeleri yolu ile" idi. II. Abdülhamid, imparatorluğu Pan-İslâmizm düşüncesi etrafında birleştirmeye çalışmıştı. Yeni yaklaşım ise seküler bir temele oturtulmuştu. Osmanlı'da geleneksel olarak dinsel ve siyasal bir topluluk (cemaat) olan "millet", artık yalnızca kültürel bir nesne olarak görülmek isteniyordu. İkinci amaç ise, ilerleme yahut modernleşme idi. Bu da, eğitim yolu ile gerçekleştirilecekti. İttihat ve Terakki'nin ifade ettiği bütünleşme ve ilerleme kavramlarının içeriklerinin böyle anlaşılması gerekiyordu.

Jön Türk döneminde, daha önceki yüzyılların yasallaştırma kararı padişahın gücünün Şeriat'ta da temellendirildiği ilkesi hâlâ geçerlidir. Ancak, seküler normların özellikle altı çizildiğinden, bu dönem, Atatürk'ün radikal reformlarının kökenini oluşturan gelişmelere tanık olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1916 yılında yapılan kongresinde, hukuk alanında dinî-seküler kanun ikiliğine son vermek için bazı tedbirler önerilmiştir. Şeriat mahkemeleri, sivil bürokrasi tarafından kontrol edilen Adliye Nezâreti'nin denetimine veril-

II. ABDÜLHAMİD: Bir yandan Panislamizm siyaseti çerçevesinde muhaliflerini "padişahlık kurumunun dinî meşruiyeti" gerekçesiyle köşeye sıkıştırmaya çalışırken, öte yandan bürokrasiyi sıkıca denetlemiş ve Batı'daki fikir akımlarının bürokrasiye ulaşmasını engellemeye çabalamıştır.

miştir. İlkokulların idamesi için kullanılan vakıf gelirlerinin denetimi şeyhülislâmdan alınmıştır. Din çevrelerinin büyük protestolarına rağmen Kur'an, Türkçeye çevrilmiştir.

Yukarıda Abdülhamid döneminde yüksekokullara önem verilmeye devam edildiğine değinilmişti. Gerek Abdülhamid, gerek Jön Türk dönemlerinde askerî okullar, sivil okullardan daha öndedir. Sivil bürokratlar için yüksekokul düzeyinde yalnızca Mülkiye'nin bulunmasına karşılık asker bürokratlar için açılmış yüksekokullar arasında Harbiye, Bahariye, Topçu Okulu ve Mühendishane bulunmakta idi. Nitelik olarak da askerî okullar ilerdeydi.

Söz konusu askerî okullarda, Osmanlı toplumunun her kesiminden gelen öğrencilere Batılılaşma normu aşılanmakta idi. Yabancı bir sosyal bilimcinin de belirttiği gibi, *"İmparatorlukta en iyi okullar, öğretmenler ve öğrenim araç ve gereçleri subaylara temin edilmişti. Böylece Batılılaşan ilk grup, subaylar olmuştur. Her yeni reform, askerî bürokrasinin karşısındaki kurumların gücünü kırmıştır. Askerî bürokrasinin sayıca büyümesi ve uzmanlığı gerektiren yeni sınıfların eklenmesi, eski kuşak subayların Batılılaşmayı benimsemiş kuşak üzerindeki denetimini de zayıflatmıştır."*

Askerî bürokrasinin önemi, Jön Türk dönemi boyunca devam etmiştir. Bu durumun başlıca nedeni, sivil hükümetlerin imparatorluğun gittikçe kötüye gidişini bir türlü durduramamalarıdır. Osmanlı Devleti, 1911 yılından Jön Türk döneminin sonuna kadar (1918) devamlı savaş halinde olmuştur. Ayrıca, son yirmi yıldır Osmanlı Devleti ile ticaret, askerî danışmanlık, borç verme ayrıcalık sahibi ve nihayet müttefik olma yolları ile ilişki kurmuş bulunan Alman askerî geleneği de Osmanlı siyasal sistemini etkilemiştir.

Tüm bu nedenlerden dolayı askerî bürokrasi sekülerizasyon sürecinde önderlik görevi yüklenmiştir. Bu işlev çerçevesinde yapılan işlerden biri, Saray'a yakınlığı ile tanınan sivil bürokrat paşalar ile "tutucu" sivil bürokratları görevden uzaklaştırmak olmuştur. Diğer taraftan, Jön Türk hükümetlerinin siyasetleri sivil bürokrasiye gittikçe daha fazla önem verilmesini gerektirmiştir.

Millî bir ekonomi geliştirme özlemi, bir "planlama ve kontrol" mekanizmasının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır.

İZZET HOLO PAŞA (?-1924): II. Abdülhamid'in sarayında ve devlet yönetiminde büyük ağırlık kazanmış olan paşa, daha çok "Arap İzzet" diye tanınmıştı. Yabancı şirketlerle ilişkileri dolayısıyla büyük servet edinmiştir. Kişiliğiyle, Tanzimat bürokrasisinin başlattığı bürokratik yönetim geleneğinin II. Abdülhamid döneminde sürmediğini ortaya koyan bir bürokrattır.

Daha da önemlisi, benimsenen kültür politikaları, "ilerici" programların geliştirilmesine ve bu programların uygulanmasında sivil bürokrasinin kritik bir rol almasına yol açmıştır.

İki yabancı tarihçi gelişmeleri şöyle özetlemişlerdir: *"İttihat ve Terakki'nin 1908-1918'deki çabalarında başarılı olamamasının nedenlerinden biri (...) askerî unsura kaçınılmaz olarak gereğinden fazla önem verilmesi idi. Oysa askerî bürokrasi, gördükleri eğitimin sonucu olarak benimsenmiş bulunan liberal ve yapıcı reformları başarı ile uygulayabilecek bir yapıya sahip değildi. Nitekim 1908-1918 Jön Türk döneminde asker Enver Paşa'nın oynadığı rol her ne kadar gözalıcı idiyse de zannedildiği kadar önemli değildi; hareket gerçekte eskiden telgraf memuru olan Talât Paşa ile (...) maliyeci Cavid Bey tarafından idare edilmiştir."*

Sivil bürokrasinin Jön Türk hareketine katkısının Abdülhamid döneminin son yıllarında başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle öğretmenler, telgraf memurları ve benzeri küçük dereceli memurlar, II. Abdülhamid rejimine karşı yapılan harekette askerî bürokrasi ile işbirliği yapmışlardır. Bu grup bürokratlar, genellikle ya Mülkiye'den göreli olarak yakın bir tarihte mezun ya da bürokrasi içinde fazla bir ilerleme olanağı bulamamış olduklarından, böyle bir işbirliğine hazırdılar. Jön Türk dönemi boyunca İttihat ve Terakki de kendi siyasal programlarını benimsemeleri ve içtenlikle uygulamaları için sivil bürokrasi üzerinde özellikle durmuştur.

Böylece sivil bürokrasi, Jön Türkler döneminde tamamen siyaset sahnesinin dışında kalmamıştır. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan sonra Jön Türk hükümeti iktidardan düştüğü zaman, İtilâfçı hükümetlerin ilk yaptıkları işlerden biri, Jön Türk hükümetlerine yakınlığı olduğunu düşündükleri sivil bürokratları görevden uzaklaştırmak olmuştur.

Jön Türk hareketi, Abdülhamid dönemine bir tepki olarak gelmiştir. Genç Osmanlı siyasal geleneğine paralel olarak hiç değilse önceleri "liberal" siyasal normlar benimsenmiştir. Ancak çok geçmeden Batılılaşmayı reddeden dinî bir tepki ile karşılaşılınca otoriter bir yönetim biçimine gidilmiştir. Bu tür yönetim biçimi ile ilk defa II. Mahmud tarafından uygulanmaya çalışılmış olan aydınlıkçı bir mutlakiyet programı yürütülmek istenmiştir.

O dönemleri yaşamış ünlü bir gazeteci, söz konusu dönemi şöyle anlatmıştır: *"... Bir taraftan Jön Türk hükümetlerinin beceriksizlikleri ve yolsuzluklar devam ederken, öte taraftan son derece canlı bir entelektüel uyanışa tanık olunmuştur. Türk idealistleri, uzun zamandan beri aydınlıkçı bir mutlakiyet rejiminin özlemini çekmişlerdi. Bu yönetim biçimi ile ilerlemeye karşı olan ve dünyevî ve dinsel otoritesi olan halife-sultan ve teokratik hükümet biçimi isteyenlerin muhalefetlerini kıra-*

caklarını ümit etmişlerdi. (...) Küçük bir İttihatçı aydın grubu, tek parti yönetiminden faydalanarak bazı temel reformlar yapmıştır."

Aydınlıkçı mutlakiyet yaklaşımının benimsenmesi, asker-sivil bürokraside bürokratik yönetim geleneğini yeniden canlandırmıştır. Bu gelenek, önceki dönemlerden gelen nitelikleri tekrar kazanmış, ancak Jön Türk kuramcıları, geleneği kavramsal olarak daha da geliştirmişlerdir. Böylece söz konusu geleneği, Cumhuriyet döneminin özellikle Atatürk sonrası ortaya çıkacak entelektüel-bürokratik yönetim geleneğine biraz daha yaklaştırmışlardır.

Söz konusu kuramcılardan biri, bir sivil bürokrat olan Ahmet Rıza'dır. Ahmet Rıza'nın amacı, halkı eğitim yolu ile uyandırmaktı. Ahmet Rıza, bir tabiî hukuk kavramı geliştirmiştir. Bu yeni hukuk kavramına göre, amprik realitenin ögeleri ("şeylerin") arasında değişmez ilişkiler bulunmaktadır. Bu ilişkiler ancak uzmanlar tarafından anlaşılabileceğinden, siyasetin de uzmanlara bırakılması gerekir.

Dönemin bir başka önde gelen kuramcısı Abdullah Cevdet'tir. Cevdet'in düşüncesinin temelinde, halkın seçkinlerin yol göstermelerini anlayabilmesi için temel bir eğitime sahip olmaları gerekliliği inanışı vardır. Abdullah Cevdet'e göre toplum hayatı bakımından genel ahlâk son derece önemli idi. Öte taraftan Abdullah Cevdet, ahlâk ile zekâ arasında yakın bir ilgi olduğunu düşünüyordu. Zekâ ise bilgili olmakla kazanılırdı.

Jön Türk döneminde, her türlü Batı kökenli fikre imparatorluğu kurtaracak bir çare olarak sempati beslenmiştir. Bu dönemde yalnız dinsel olan ve olmayan yaklaşımlar arasında değil, seküler yaklaşımlar arasında da yoğun bir düşünsel çatışmaya rastlanır. Bu çatışmada yol gösterici, entelektüel-ussal kriterler olacaktır.

Bürokrasinin 19. yy'daki Örgütsel Görünümü

19. yy Osmanlı bürokrasisi ile ilgili buraya kadarki çözümlemelerde, yüzyılın başından İttihat ve Terakki döneminin sonuna kadar uzanan yıllarda siyasal sistem içinde sivil bürokrasinin oynadığı siyasal rol üzerinde duruldu. Bu bölümün son seksiyonunda Osmanlı bürokrasisinin 19. yy'daki örgütsel görünümünden söz edilecektir.

Osmanlı siyasal sistemi temelde patrimonyal bir sistemdir. Patrimonyal bir sistemde ülke, üzerinde yaşayan insanlar dahil, bütünü ile toplumu idare eden kişinin mal varlığı olarak düşünülür. Patrimonyalizmde bürokrasi liderin *kişisel* yönetim aracıdır. 19. yy boyunca Batılılaşma çabası içine giren Osmanlı, patrimonyal bürokratik yapısını da değiştirmek, bürokrasisini Batı Avrupa bürokrasilerine benzetmek çabası içinde olmuştur. Burada ayrıntılarına girilmeyecek gelişmelerin sonucu olarak 19. yy boyunca Batı'da ortaya çıkan yönetim biçimine egemen olan temel normlar, bir genellemeye gidilirse, idarenin tarafsızlığı ve idarenin bir araç olmasıdır. Bürokrasi, önceden hesaplanabilir bir biçimde faaliyetlerini yürütecektir. Bu ise, bürokrasinin, sistematik hukuk kuralları ile düzenlenmesini gerektirir.

19. yy Osmanlı bürokrasisi, beklenece ği gibi, giderek her iki tür bürokrasi kategorisinden izler taşımıştır. Bir kere devam edegelen patrimonyal yapı içinde kişisellik ilkesi önemini korumuştur. II. Mahmud, sadrazamlarla ilgili "vekâlet-i mutlaka" kurumuna son vererek her konuda son sözü söylemek istemiştir. II. Mahmud'un bu yaklaşımını Abdülaziz de sürdürmek istemiştir.

ASKERÎ OKULLAR ÖNDE: *Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde askerî okullara özel önem verilmiştir. Sivil bürokratlar için yüksek okul düzeyinde yalnızca Mülkiye açılmışken asker bürokratlar için Harbiye, Bahriye, Topçu Okullarıyla Mühendishane açılmış ve nitelik olarak da askerî okullar önde olmuştur. Mekteb-i Harbiye'de Von der Goltz Paşa'ya verilen ziyafet.*

Tanzimat bürokrasisi, özellikle üst kademelerde, kişisel bir yönetim biçimi benimsemiştir. Padişahlar, tüm yöneticilerin kendi hizmetkârları olduğu düşüncesini güçlü tutmaya çalışmışlar, 1908'e kadar sadrazamlar bellibaşlı atamalarda tam anlamı ile söz sahibi olamamışlardır. Yine 20. yy'a kadar örneğin Hariciye Nezâreti'nde hizmete yeni girenler, mülâzımlık ("çıraklık") döneminden geçmişler ve bu sırada maaş alamamışlardır.

Yüzyıl boyunca idarecilerin âmirlerine kişisel sadakatleri önemli olmaya devam etmiştir. Özellikle Abdülhamid devrinde yöneticilerin sadakatlerine yeteneklerinden daha fazla önem verilmiş, heyet-i vükelâ padişahın "sadık ajanları" olarak kabul edilmiştir. Padişahın iyi bilinen kuşkuculuğu o derecelere varmıştır ki, patrimonyalizmin klasik bir yöntemine başvurulmuş, dışişleri memurlarının dış atamalarda eşlerini beraberlerinde götürmeleri yasaklanmış, ayrıca dışarda iyi hizmet görmelerini sağlamak için belli bir miktar altını hazineye teminat olarak yatırmaları zorunlu kılınmıştır.

Gerek Tanzimat, gerek II. Abdülhamid dönemlerinde, atama ve terfilerde eşi dostu kayırma aşırı düzeylerde devam etmiştir. 19. yy'a kadar bürokratların ölümü durumunda çırak olarak çalışan çocukları veya akraba ve tanıdıkları hem boşalan idarî görevi, hem de o göreve ilişkin gelir kaynaklarını, örneğin göreve ilişkin timar, zeamet veya hası, miras yolu ile elde ederlerdi. Bu düzen 19. yy'da da devam etmiş, ancak bu defa mirasçılar yalnızca gelirleri toplamışlar, fakat göreve gelmemişlerdir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın tahtta bulunduğu dönemden (1520-1566) itibaren doğuştan Müslüman olan kişiler giderek devlet hizmetini tekellerine alma eğilimi göstermişlerdi. Bu durum özellikle Gerileme Devri'nde görevlerin babadan oğula geçmesine, kayırmaya ve rüşvetin artmasına yol açmıştı. Bu iki padişahın Şeriat'ın dışındaki yeni konularda eğitime verdikleri önem, toplumda yeni bir toplumsal hareketlilik olanağı yaratmıştı.

Bu olanaktan ilk önce toplumda yerleşik ailelerden gelmeyen bürokratik kökenli kimseler yararlanmış, ancak "modern" eğitimin siyasal gücün anahtarı olduğunu anlamakta gecikmeyen yerleşik aileler de çok geçmeden çocuklarının "modern" bir eğitim edinmelerine karar vermişlerdir. Bu durumun sonucu olarak 19. yy'ın ortasından itibaren bürokrasi kanalı ile toplumsal hareketlilik olgusu yeniden ortadan kalkmıştır. Modern bir eğitim gören, ancak mütevazi bir sosyo-ekonomik kökene sahip bürokratların yükselme şansları çok azalmıştır. Kayırma, tekrar önem kazanmıştır. Genç Osmanlı hareketini doğuran ana nedenlerden biri bu gelişmedir.

19. yy boyunca eğitim, belli bir uzmanlık derecesinde memur yetiştirmeye yönelik değildir; büyük ölçüde biçimseldir ve okuma-yazmadan öteye çok bir şey sağlamamaktadır. Bürokratların esas yetişmesi, usta-çırak ilişkileri içinde ve işbaşındadır. Bu, özellikle Tanzimat döneminde böyledir. Yüzyılın sonlarında ise bürokratlar "kitabî" bilgiler edinmişlerdir. Bu, onları toplum realitelerinden büsbütün uzaklaştırmıştır.

Bütün bu olumsuz faktörler, bürokrasinin yapısına da yansımıştır: Maaşlar bir türlü düzenli bir biçimde ödenmemişti. Rütbe ile görev arasındaki ilişki tesadüfî idi. Devletin sunduğu hizmetler, halk kadar memurlar bakımından da devamlı değildi; bir görevden alınan memur yeni bir göreve atanıncaya kadar maaşsız olarak uzun süre açıkta kalabilirdi.

Bürokrasinin çalışma düzeni de "modern" bir görünümden hayli uzaktı. 1870'te bir "âlim", yeni idarecilerin *musannif* (yazı yazan) değil, *muharrif* (yazıyı bozan) olduklarını yazıyordu.

Yabancı bir tarihçi, son dönem Tanzimat bürokrasisini şöyle anlatmıştır: *"İstanbul'un yarı nüfusunun şu veya bu şekilde sırtını devlete dayadığı hesap edilmişti. Gerek İstanbul'da, gerek taşrada pek çok kimse günün birinde kendilerine de bir görev yahut yolsuz bir işten pay düşer ümidi ile boğaz tokluğuna çalışırlardı. Her yüksek dereceli memurun dairesine bitişik odalardan eksik olmayan akrabaları ve diğer parazit kişiler Osmanlı devlet idaresinin kara lekeleri idi. Bu kişiler yüzünden kayırma, rüşvet ve kötü idare artmıştı. Dairelerin çoğunun Avrupalı isimleri vardı. Ancak bu dairelerdeki kargaşa tam Doğu'ya yaraşır biçimde idi. Odalar ve koridorlar, memurlar, kâtipler, dilekçe sahipleri, odacılar, satıcılar ve falcılar ile tam bir curcuna manzarası veriyordu. Devletin işleri bu kalabalığın arasında yürütülmeye çalışılıyordu. Kâtipler alçak masalarda yahut dizleri üzerinde yazılarını yazıyorlardı. Âmirler, ayrıntı sayılacak noktalar üzerinde uzun zaman harcıyorlardı. Her memurun önemli belgeleri koyduğu bir torbası vardı. Yazılar bu torbalarda haftalarca el sürülmeden kalırdı. Devlet arşivi de duvarlarda özel kovuklar içine yerleştirilmiş torbalarda muhafaza edilirdi."*

Hukukîliğe Verilen Önem

19. yy boyunca Osmanlı'nın, devletin kurtuluşunu Batı'dan bazı kurumların aktarılmasında görmesi doğal olarak sivil bürokrasinin yapısına da yansımıştır. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, yönetimde kişiselliğin ve dinî etkilerin en alt düzeye indiği Tanzimat boyunca yönetimin hukukîliği artmıştır. Tanınmış bir sosyal bilimcimiz, konumuzla doğrudan ilgili bir gözleminde, *"Tanzimat'ın en genel anlamda Osmanlı idaresine getirdiği yenilik, Max Weber'in şemasına (hukukî-rasyonel bürokrasiye) berzer bir yapıyı gerçekleştirmek olmuştu"* demiştir. Aynı sosyal bilimciye göre, bu yapının özellikleri arasında, "hukukîlik niteliğine verilen önem", "yönetmelik veya ona eşit belgelerdeki artış" ve "memuriyette kişisellik ögesinin azaltılması çabaları" bulunmaktadır. Yabancı bir Ortadoğu bilimcisi de, Tanzimat'ın idarede kaprisi ortadan kaldırmaya yöneldiğini ve konulan kuralların hem bürokrasinin çalışmalarını kolaylaştıracağını, hem de bürokrasi ve keyfîliği önleyeceğini ileri sürmüştür.

I. ve II. Meşrutiyet dönemleri, yönetmelik ve ona eşit düzenleyici belgelerdeki artışı hızlandırmış ve biçimsel de kalsa "hukukîlik niteliğine verilen önemi" artırmıştır. 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin 39. maddesine göre bütün memurlar saptanacak koşullara ve niteliklerine göre hak ettikleri memuriyetlere atanacaklardır. Bu şekilde seçilen memurlar, kanuna göre işten çıkarılmalarını gerektirecek bir durum ortaya çıkmadıkça, yahut kendileri istifa etmedikçe işten çıkarılmayacaklar ve başka bir göreve atanmayacaklar ve iyi niyetle görevlerini sürdürenler, herhangi bir nedenle kadrolarının kaldırılmaları durumunda emekli maaşına hak kazanacaklar yahut maaşlı-izinli sayılacaklardır. 40. maddede ise, her memurun görevlerinin yönetmelikler ile belirleneceği yazılmıştır.

KÂMİL PAŞA (1832-1912): Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde dört kez sadrazamlık yapan Mehmed Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki iktidarı sırasındaki sadrazamlığında, bürokraside verimi artırmak ve giderleri azaltmak amacıyla, idarî mekanizmanın her dalında geniş ölçüde "temizliğe" yönelmiştir.

Bir Osmanlı tarihçisi, bu çok iddialı 40. maddenin tamamen yerine getirilemediğine, ancak bürokratik örgüt ve usullere ilişkin birtakım düzenlemelere gidildiğine işaret etmektedir. Örneğin 1877 yılında, personel sicillerinin tutulması için bir sistem getirilmiştir. Bunu, memur adaylarının seçimi, atanması ve terfii ile ilgili "Memurin-i Mülkiye Terakki (yükselme) ve Tekaüd (emeklilik) Kararnamesi" takip etmiştir. 1879'da yayımlanan bu kararname, 1880'lerde birkaç defa değişikliğe uğramıştır. Bu kararnamede, memur adaylarında aranacak nitelikler, resmî görevin yürütülmesinde ne şekilde davranılacağı, merkezde ve taşra örgütünde hiyerarşik örgütlenme, disiplin cezaları, işsizlik (mazuliyet) maaşları ve Emekli Sandığı Kurumu düzenlenmiştir. Daha sonraki yıllarda memur atamaları için özel komisyonlar kurulmuş ve bu işlemler tek bir kişinin değerlendirilmesine bırakılmak istenmemiştir. Bu amaçla 1885 yılında Hariciye Nezâreti'nde Encümen-i Hariciye (Dışişleri Komisyonu) ve 1888 yılında Dahiliye Nezâreti'nde İntihab-ı Memurîn Encümeni (Memur Seçme Komisyonu) meydana getirilmiştir. 1896 yılında ise tüm merkez ve taşra örgütleri için, adayları memuriyete teklif (inha) ile görevli ve diğer personel işlerine de bakan bir Memurîn-i Mülkiye Komisyonu'nun kurulduğunu görüyoruz.

II. Meşrutiyet boyunca da benzer çabalar devam etmiştir. Örneğin Sadrazam Kâmil Paşa, 1908 Ağustosu'nda bir genelge yayımlamıştır. Kâmil Paşa bu genelgesinde, evvelce çıkarılmış kanun ve tüzüklerin yetersizliğine ve tüm resmî görevleri hukuksal olarak düzenlemenin anayasa gereği olduğuna işaret etmekte; ilgili kanun ve tüzükleri derleyip incelemek üzere her devlet dairesinde uzmanlardan kurulu komisyonların oluşturulmasını istemektedir.

Bu komisyonların teklifleri kanun tasarıları haline getirilecek, Şûra-yı Devlet'ten (Danıştay) geçirildikten sonra Meclis-i Mebusan'a sevkedilecekti. Genelgenin öngördüğü tüm hususlar yerine getirilmişse de çok sayıda düzenlemeye gidilmiştir. Bunlar arasında Danıştay'ın yeniden düzenlenmesi, Heyet-i Vükelâ'nın (Bakanlar Kurulu'nun) toplantı ve görüşme düzeninin saptanması, taşra örgütü ile ilgili kanunda değişiklik yapılması, devlet dairelerinde çalışma saatlerine uyulması için önlem alınması ve kaldırılmış bulunan personel dairesinin yeniden kurulması bulunmaktadır. 1912 tarihli bir "irade" ise, memurların siyasal parti ve derneklere üye olmasını yasaklamaktadır.

Söz konusu hukukî düzenlemelerin temelde biçimsel kaldıklarına yukarıda işaret edilmiştir. Gerçekten, Tanzimat boyunca bazı bürokrat paşalar ile II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki ileri gelenleri bakımından önde gelen endişe, astları kontrol altına almak ve başka kurumlara karşı bağımsızlıklarını devam ettirebilmektir. Hukukî düzenlemelerin ana amacı, ne halka daha iyi hizmet sunmak, ne de yönetimde ussallığı artırmaktır. Hukuksal düzenlemeler, *kontrol* ve *sınırlı ussallık* amaçları taşımıştır. Alt ve orta kademe bürokratların genellikle niteliksiz olması, yetki devrinden büsbütün kaçınılması sonucunu doğurmuştur.

Aslında bürokrasinin üst kademeleri, *idarî* olmaktan çok, *siyasal* organlardır. Bu kademeler bakımından, ne hukuksal, ne de rasyonel boyutlar ağır basmaktadır. Bu kademelerin çalışması kuvvetli patrimonyal özellikler göstermektedir. Alt ve orta kademelere ise, çok az otonomi ve karar yetkisi tanınmaktadır.

Bürokrat Yetiştirme Çabaları

19. yy boyunca "hukukî" düzenlemelerin yanında önem verilen başka bir alan, eğitimdir. Önce işbaşında eğitim üzerinde durulmuştur. Yukarıda değinildiği gibi, III. Selim, Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e gönderdiği elçilerin yanında bu başkentlere dil öğrenmeleri ve meslekî bilgilerini artırmaları için genç memurlar da göndermiştir.

II. Mahmud döneminde "idare uzmanı memur yetiştirme çabası" hız kazanmıştır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, 1821 yılında kurulan Tercüme Odası'nı, gerek II. Mahmud'un gerekse seleflerinin "aydın devlet adamı" yetiştirmek için açtıkları okullar takip etmiştir.

Memuriyete atama ve terfilere gelince, III. Selim döneminde bir seri düzenlemelerle bu konuya el atıldığını görüyoruz. Memur adaylarının özgeçmişlerinin dikkatle gözden geçirilmesi, gerekli niteliklere sahip olmayanların ve belli bir yaşın üzerinde bulunanların ("vasat-ı sinni tecavüz edenler"in) Divan kalemine alınmaması kuralları konuyor. Etkili kişilerin baskısı ile yahut onlara yaranmak için atama yapılmaması isteniyor. III. Selim bir Vüzerâ Kanunnamesi de çıkarmıştır: ***"Benim vezirim, (...) ezcümle vüzerânın işe yarayanları ve yaramayanları şimdiden temyiz olunup*** (birbirinden ayrılıp) ***badehu*** (bundan böyle) ***herbirinin mansıpları*** (görevleri) ***rüşvet ile satılmamalıdır. Eyaletler mütehammil olduğu vakit*** (yeni görevlilerin atanması için yer olduğunda) ***devletin itimadını kazanmış***

adamlardan tecrübesi olan, taşralarda çalışmış, muvaffak (başarılı) *olmuş, doğru ile eğriyi ayırdetmeye muktedir* (ayırdedebilecek) *dindar kimseler vezir tayin edilecektir. Menşei* (kökeni) *bilinmez, ehliyetsiz, derebeyi ve delilbaşı* (...) *kimselere vezirlik verilmeyecektir."*

Tanzimat boyunca, yetenekli kişilerin sivil bürokraside yer alması için çaba gösterilmiştir. İdare okullarına giriş kolaylaştırılmış, idarecilerin maaşları artırılmış ve hatta kalem efendilerinin bazı konularda kendi kendilerine karar alabilmeleri için kurallarda belli ölçüde değişikliğe gidilmiştir. Paradoksal gibi görünecektir ama, II. Abdülhamid döneminde, daha liyakatlı memurlardan oluşan bir bürokrasi yaratma çabaları devam etmiştir. 1883'te çıkarılan bir kanun ile memuriyete girmek isteyen adaylarda aranacak nitelikler konusunda kesin ölçütler konulmuş ve işe almanın sınavla yapılacağı ilkesi kabul edilmiştir.

İttihat ve Terakki döneminde de aynı çizgide çabalara rastlıyoruz. Örneğin Sadrazam Kâmil Paşa, hem verimi artırmak, hem de giderleri azaltmak amacı ile idarî mekanizmanın hemen her dalında büyük bir temizleme faaliyetine girişmiştir.

19. yy kamu bürokrasisindeki hukukî-rasyonel özelliklerle ilgili bu çözümlerin, bürokrasinin doğrudan doğruya yapısında izlenen özelliklere değinilerek bitirilmesi uygun olacaktır. II. Mahmud döneminde, hiç değilse dış görünüm itibarıyla, Avrupalı karşıtlarına benzer bir bürokratik örgütlenmeye gidilmiştir. Çeşitli "nezaret"ler ve komisyonlar kurulmuştur. Daha sonra, Tanzimat ile memuriyetlerin devamlılığı ve düzenli maaş verilmesi ilkeleri kabul edilmiştir. Tanzimat'ın son yıllarında, Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş devirlerinde de rastlanılan "sınıflandırma" çalışmalarının yapıldığını görüyoruz. Benzer çabalar II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki dönemlerinde de devam etmiştir.

19. yy boyunca bürokrasiyi daha verimli kılma ve genel olarak modernleştirme çabalarının fazla başarılı olduğu söylenemez. Yapılan düzenlemelerin temel nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi, ekonomik verimlilik ve halka hızlı hizmet sunmaktan çok, bürokrasinin diğer kurumlara karşı gücünü korumak ve üzerinde fazla durup düşürmeksizin Batı'yı taklit hevesinden doğmuştur. Yine de 19. yy boyunca, Cumhuriyet dönemi devrimlerini kolaylaştıracak pek çok atılım yapılabilmiştir. □

KAYNAKÇA

□ AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki, 1908-1914,* İstanbul, 1971

□ BAİLEY Frank Edgar, *British Reform Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853,* Londra, 1942

□ BAYSUN M. Cavid, "Mustafa Reşid Paşanın Siyasi Yazıları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 15, 1960

□ BERKES Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey,* Montreal, 1964

□ BYRNE Leo Gerald, *The Great Ambassador: A Study of the Diplomatic Career of the Right Honorable Stratford Canning,* Ohio, 1964

□ CHAMBERS Richard L., "The Civil Bureaucracy: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey,* Princeton, 1964

□ CHAMBERS Richard L., "Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857-1874", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,* Chicago, 1968

□ DAVİSON Roderic H. "Westernized Education in Ottoman Turkey", *The Middle East Journal,* Yaz 1961

□ DAVİSON Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876,* Princeton, 1963

□ DENY Jean, "Pasha", *Encyclopedia of Islam[1]*

□ DENY Jean, "Bâb-ı Âli", *Encyclopedia of Islam[2]*

□ DEVEREUX Robert, *The First Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament,* Baltimore, 1983

□ FİNDLEY Carter V., "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *"International Journal of Middle East Studies,* 1, 1970

□ FİNDLEY Carter V., "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry, The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II", *International Journal of Middle East Studies,* 3, 1972

□ FİNDLEY Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922,* Princeton, 1980

□ HEPER Metin, *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş,* Ankara, 1974

□ HEPER Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği,* Ankara, 1974

□ HEPER Metin, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından bir İnceleme,* İstanbul, 1977

□ HEPER Metin, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies,* Sonbahar 1976

□ HEPER Metin, "Patrimonialism in the Ottoman-Turkish Public Bureaucracy", *Asian and African Studies,* Mart 1979

□ HEYD Uriel, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II," *Scripta Hierosalymitana IX: Studies in Islamic History and Civilization,* 1961

□ İNALCIK Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten,* 112, 1964

□ İNALCIK Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten,* 112, 1964

□ KARAL Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Belleten,* 112, 1964

□ KAYNAR Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat,* Ankara, 1954

□ KURAN Ercümend, "Küçük Said Paşa (1840-1914) as Turkish Modernist", *International Journal of Turkish Studies,* 1, 1970

□ MARDİN Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in The Modernization of Turkish Political Ideas,* Princeton, 1962

□ MARDİN Şerif, "Yeni Osmanlılar'ın Hakiki Hüviyeti: Tanzimat Bürokrasisi" *Forum,* 1 Temmuz 1957

□ MARDİN Şerif, *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri,* Ankara, 1964

□ MARDİN Şerif, "Center Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus,* 102, 1973

□ Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler,* Ankara, 1969

□ ONUR Sedat, *Tanzimat Devrinin Büyük ve Unutulmaz Devlet Adamları,* Ankara, 1964

□ ORTAYLI İlber, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler,* Ankara, 1974

□ ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979

□ PAKALIN Mehmed Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* 5 Cilt, İstanbul, 1940-1948

□ PEARS Sir Edwin, *Life of Abdülhamid,* New York, 1917

□ POOLE Stanley Lane, *Lord Stratford'un Türkiye Hâtıraları,* Ankara, 1959

□ RAMSAUR Ernest Edmondson, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908,* Princeton, 1957

□ SENCER Muzaffer, *Osmanlı Toplum Yapısı,* İstanbul, 1969

□ SHAW Stanford J., "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century,* Chicago, 1968

□ SZYLİOWİCZ Joseph S., "Changes in the Recruitment Patterns and Career Lines of Ottoman Pravincial Administrators during the Nineteenth Century", *Studies on Palestine during the Ottoman Period,* Jerusalem, 1975

□ SZYLİOWİCZ Joseph S., "Elite Recruitment in Turkey", *World Politics,* Nisan, 1971

□ ŞAPOLYO Enver Behnan, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi,* İstanbul, ty.

□ Tanzimat I.: *Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle,* İstanbul, 1940

□ TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* İstanbul, 1960

□ WEİKER Walter F., "The Ottoman Bureaucracy: Modernization and Reform", *Administrative Science Quarterly,* Aralık 1968

□ YALÇINDAĞ Selçuk, "Kamu Yönetimi Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", *Amme İdaresi Dergisi,* III. cilt, 2, 1970

□ YAMAN Talat Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi,* İstanbul, 1940

19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme

Carter V. Findley

19. yy boyunca Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin gelişimini anlayabilmek için belirli noktaların vurgulanıp öne çıkarılması yararlı olacaktır. İlk olarak, "bürokrasi" terimi, birden çok anlam taşıyabilir. Bir anlamı, yönetimin biçimsel örgütlenmesi ile örgütlenme içindeki muamele kalıpları ve bu muameleleri yöneten kurallarla düzenlemelerdir. "Bürokrasi", aynı zamanda, idari örgütlenme içinde çalışan insanları da kapsayabilir. Burada, hem örgütsel, hem de toplumsal anlamda bürokrasi üzerinde duracağız. Bir başka sorun da bürokrasinin kime hizmet ettiği ve denetim altında mı, yoksa denetim dışında mı olduğudur.

Bu kavramları Osmanlı gerçekliğine uygularken, hem örgütsel, hem toplumsal anlamda bürokrasinin birçok alt bölümleri olduğuna dikkat edilmelidir. "Bürokrasi"yi en geniş anlamıyla idari hizmetler olarak aldığımızda karşımıza askerîden başlıca dinî kurumlara (*meşihat, kadı mahkemeleri* vb.), saray ve saray sekreteryasından (*mabeyn*) kamu yönetimine *(Bâbıâli)* kadar geniş bir örgütler dizisi çıkar. Toplumsal açıdan, en önemli farklar egemen sınıfın (*askeriye* veya *Osmanlılar*) çeşitli kolları arasında görülür: Askerî-yönetsel kol (*seyfiye*), dinsel-yargısal hizmetler (*ilmiye*), saray hizmetleri ve sivil bürokrasi (Tanzimata dek *kalemiye* olarak bilinirdi, Tanzimat sonrasında *mülkiye memurları* diye anılır oldu). Sözünü ettiğimiz resmî örgütlerin ve toplumsal grupların her birinin kendi karmaşık iç altbölümleri vardı.

Yönetici sınıfın tüm üyeleri, geleneksel olarak sultanın hizmetindeydi ve onun denetimi altında oldukları kabul edilirdi. Genellikle, padişahın tebasına karşı bir elit otoritaryenizmi anlayışıyla davranırlardı. Reform, bürokrasinin statüsüne önemli değişiklikler getirdi. Ama bürokrasinin, meclis veya bakanlar kurulu gibi başka bir otoritenin denetiminde olması gerektiği düşüncesi imparatorluğun yıkılmasına dek asla açıkça ortaya konmadı. Bürokrasinin zaman zaman tümüyle denetim dışında kaldığı da görüldü.

Yönetici sınıfın çeşitli kolları arasında 19. yy reformlarından en kazançlı çıkan, sivil bürokrasi oldu. Bu, kimi yönlerden şaşırtıcıdır. Başlangıçta devlet askerî amaçlarla gelişmiş, askerî ve dinî hizmetler çok daha fazla etkili olmuşlardı. Reform dönemi başlarken de Osmanlı devlet adamları yine öncelikle savunmayla ilgilenmişlerdi. Ama Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Osmanlılar imparatorluğun artık yardım alınmaksızın kendi kendini savunamayacağını farketmeye başladılar. Askerî ve öbür alanlarda ıslahat ve yenilik çabaları sürdürülürken, dışardan yardım sağlamak için harcanan diplomatik çabalar da arttı. Bu durum, 17. yy'dan başlayarak, yabancı elçilerle ilgilenen *kalem efendileri*nin nüfuzunu sürekli artırdı. Bu eğilim Tanzimat döneminde doruğa çıktı.

Reform döneminde (1789-1922) sivil bürokrasinin gelişimini kavrayabilmek için bu devri çeşitli dönemlere ayırmakta yarar vardır.

Reform Öncesi Dönem

18. yy sonlarında *kalemiye* hâlâ önemsiz bir konumdaydı. Boyutça küçüktü: yalnızca 130-200 kadarı Bâbıâli'de çalışan 1.000-1.500 memurdan oluşuyordu. Dairelerde *çıraklık* dışında daha açık belirlenmiş bir intisap ve eğitim sistemi yoktu. Teşkilat ve muamelat da esnafça bir görünüşe sahipti. Dairelerdeki başlıca personel kategorileri, *çıraklar* veya *şagirdan, kâtipler (hulefâ)* ve amirlerdi *(hacegân)* - bu terimler esnaf içinde kullanılan *çırak, halife*den (çoğulu *hulefâ*) türeyen *kalfa* ve *usta* terimlerini çağrıştırıyor. Düşük rütbeli memurlar da evrak tanzimi konusunda zanaatkârca bir titizliğe sahipken bu evrakın daireler dışındaki dünya üzerinde ne etkisi olacağına pek az ilgi gösteriyorlardı. 18. yy İngiliz sefirlerinden Sir James Porter, Bâbıâli memurlarını etkin ve -kendi çıkarları sözkonusu olduğunda- hızlı çalıştıklarını belirterek över. Ama genelde *kâtip*ler kendilerini sadece evrak tanzim eden kişiler olarak görürlerdi. En belirgin yönleri kırtasiyecilikleri ve inisiyatif eksiklikleriydi.

Ama yine de kâtiplerin esnafça davranışları her şeyi açıklayamaz. Önde gelen *kalemiye* mensupları paşa rütbesine yükselebilir, vali veya sadrazam olabilirlerdi. Bu düzeyde, padişahı saran entrika ve kayırma politikalarında

önemli birer kişi haline gelirlerdi. Her şeyden çok da, imparatorluğun hâlâ yabancı ülkelerde sürekli sefaretleri olmasa da, diplomatik ilişkilerde büyük rol oynarlardı.

III. Selim ve II. Mahmud Dönemleri

1780'lerde Osmanlı devlet adamları askerî ıslahatın mali reformları ve merkezî hükümetin gücünün artırılmasını gerektirdiğini anladılar. Böylece III. Selim döneminde imparatorluk sisteminin kapsamlıca gözden geçirilip düzenlenmesi için ilk girişim başladı. Bu çaba, yasal otoritenin ya şeriattan ya da padişah iradesinden sadır olduğu İslamî bir devlet için çok büyük bir öneme sahiptir. Çoğu Osmanlının da farkettiği gibi, yenilikler için kullanılabilecek tek yasal yetki, padişahınkiydi. Reform, bu yetkinin daha çok kullanımı anlamına geliyordu. Önceki devirlerde *kanun* terimiyle birlikte anılan sultanın yasama gücü, bundan sonra giderek daha çok *nizam* ve nizamla ilgili terimlerle (*nizamname, Nizam-ı Cedid, Tanzimat*) birlikte anılıyordu.

III. Selim ve II. Mahmud, benzer politikalara sahip, iradesi güçlü sultanlar olarak benzeşirler. Her ikisi de yeni silahlı kuvvetler oluşturmaya, varolan yönetim organlarını yeniden biçimlendirmeye ve Avrupa'da sürekli sefaretler gibi yeni teşkilatlar kurmaya çalıştılar. İktidarın sultanın ellerinde merkezîleştirilmesi, onun adına görev yapacak yeni seçkinler yaratılmasını gerektiriyordu. III. Selim yeni bir sivil seçkinler grubu oluşturmak için sefaretlerini gençlerin Avrupa dillerinde eğitim görecekleri yerler olarak kullandı. II. Mahmud ise Rum tercümanların yerini almak üzere 1821'de kurulan *Bâbıâli Tercüme Odası*'nı aynı amaçla kullandı. Sefaretleri de 1830'larda yeniden canlandırdı.

Bunlara ek olarak, II. Mahmud, eski *kalemiye*nin topluca yeni bir tür sivil bürokrasiye *(mülkiye)* dönüşmesini sağlayan personel politikası reformlarını hazırlattı. 1830'larda sivil memurların eğitimi için yeni okullar kurdurdu; bir sivil rütbeler sistemi -*mülkiye rütbeleri*- oluşturdu; *harç, rüsum, aidat* gibi resmî kesintiler yerine memurlar için maaş sistemini getirdi; yüksek mevkilerde kalmayı bir yılla sınırlayan yıllık atamalar -*münavebat memuriyetleri*- uygulamasını kaldırdı; çeşitli memur kesimlerine uygulanabilecek cezaî müeyyideler koydu. 1839'da yayınlanan *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nda yer verilen "can, şeref ve mal" güvenliği garantisi, eski *müsadere* uygulamalarının ve keyfî cezaların kaldırılmasını ima ettiğinden, özellikle memurlar için önemliydi. Çalışma koşullarındaki bu değişiklikler sivil memurların statülerini ve güvenliklerini büyük ölçüde geliştirdi.

***KESİN OTORİTE:** Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfın tüm üyeleri padişahın hizmetindeydi. Padişahların çok geniş yetki ve otoriteleri vardı. Yönetici sınıf ise padişahın kesin denetimi altındaydı. Devlet düzeninde yapılan reformlar bürokrasinin meclis veya heyet-i vükelanın denetiminde olması gerekirken bu yönde fazla bir gelişme görülmedi. Bu, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar böyle devam etti. Resimde 19. yy başlarında Osmanlılarda resmî kıyafetleri çizen İtalyan ressam Jean Brindesi'nin II. Mahmud'u yönetici sınıftan Sadrazam ve Kahya Bey'le birlikte gösteren çalışması görülmektedir.*

Tanzimat Dönemi

II. Mahmud'un devleti merkezileştirme arzusu, onun emrinde çalışmaya yeterli ve hazır resmî seçkinler kesiminin bulunmasını gerektiriyordu. Ama tahta güçsüz bir padişah çıktığında ne olacaktı? 1839'dan 1876'ya üç kararsız sultan hüküm sürdü. Onların döneminde, *mülkiye*nin önde gelenleri, en azından Âli Paşa'nın 1871'de ölümüne kadar, yönetimin en önemli simaları oldular. İmparatorluğun Avrupa yardımı sayesinde atlatabildiği 1839 Mısır krizi, *Tercüme Odası*'ndan yetişmiş Avrupa yanlısı sivil memurların en nüfuzlu kesim haline gelmelerine yol açtı. Yüksek *mülkiye memurları,* saray denetiminden uzakta, yenilikçi yasalar ve politikalarla imparatorluk sistemini yeniden kurmaya çabaladılar.

Tanzimatın önder devlet adamları, özellikle Mustafa Reşid, Fuad ve Âli Paşalar, modernleşmenin kahramanları olarak kayıtsız şartsız alkışlandılar. Yeni bazı akademisyenlerse onları emperyalizmin maşaları olarak eleştirdi. Her

Bab-ı Âli Tercümanı *Düvel-i Ecnebiyye Sefiri*

SEFARETLERDEN ÖNCE: Birçok Avrupa Devleti'nin İstabul'da sürekli elçiler bulundurmasına karşılık Osmanlı Devleti 18. yy sonlarına kadar böyle bir şeye gerek görmemiş, zaman zaman bu ülkelere elçiler göndermekle yetinmiştir. III. Selim ve II. Mahmud dış ülkelerde elçilikler kurarken seçkin bir yönetici kitlenin de yetişmesini amaçlıyorlardı. III. Selim'in sefaretleri yabancı dil öğrenecek gençlerin eğitim yeri olarak kullanmasının yanısıra II. Mahmud Tercüme Odası'nı kurarak soruna çözüm getirmek istedi. Resimde sefaretlerin canlanmasından önce bir yabancı elçinin reisülküttâb tarafından kabul edilişi betimlenmektedir. Soldan sırayla tercüman, yabancı elçi, reisülküttâb, Buhara elçisi ve iç ağası.

şey bir yana, Mustafa Reşid Paşa yalnızca Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun değil, imparatorluğu serbest ticarete açarak Osmanlı ekonomisini yıkıma götüren 1838 Osmanlı-İngiliz Antlaşması'nın da en büyük sorumlusudur. Ama Tanzimatçıları kahramanlar ya da ahmaklar olarak değil, imparatorluğu Avrupa tecavüzünden gerçekten koruyabilecek hiçbir şeyin bulunmadığı bir durumda kültürel ve politik uzlaşmacılar olarak görmek daha doğrudur.

Tanzimatın yalnızca sivil bürokrasi üzerindeki etkileri de Tanzimatçıların hem iyi hem kötü yönlerine işaret eder. Bu dönemde *mülkiye memurlarının* sayısı onbinleri aştı. Bunlardan birçoğu gereksiz olabilir. Ama sivil bürokrasi birçok yeni ve önemli işlev üstleniyordu. Artık yalnızca merkez dairelerdeki kâtiplerden oluşmayan *mülkiye,* taşra yönetimi, adalet, eğitim ve nüfus sayımı gibi alanlarda modern bir sivil bürokrasiden beklenen işlevlerin birçoğunda sorumluluk üstleniyordu. Tanzimat, Osmanlıların ilk kez sistemli bir biçimde, tüm imparatorluğu kapsayan, sivil memurlardan oluşan bir taşra teşkilatları altyapısı kurmaya başladığı dönemdir. Tanzimat'ın başarısızlıklarından çoğu, koca imparatorluk ölçüsünde etkin ve aynı biçimde işleyecek idarî sistemlerin kurulup uygun kadrolarla doldurulmasındaki güçlüklerden doğdu.

Bu işlevlerden birçoğunun yeni olması, Avrupa modellerine göre biçimlendirilmesi halk arasındaki yaygın hoşnutsuzluğun büyük bölümünü açıklar. Ama Osmanlılar Tanzimat reformlarından, her şeyden çok, onlarda yasadışı bir yön buldukları için hoşnutsuzdular. Bu politikaların yasalaşması için sultanın fermanı alınmıştı, ama bunlar sultanın politikaları değildi. Reformlar sultanı yönlendiren ve onun denetiminden kaçan Batılılaşma yanlısı bürokratların işiydi. Bu denetimsizliğin bir belirtisi, Tanzimat'ın çok fazla sayıda yasalar ve kurallar yaratırken personel politikasını ve sivil bürokrasinin yasal statüsünü yeniden tanımlayan 1830'ların yasal düzenlemelerine hemen hiçbir şey eklememesi bu denetimsizliğin belirtilerinden biridir. Kendi hakları olduğunu ileri süremeyecekleri bir iktidarı yönlendirmekle uğraşan Tanzimat devlet adamları, doğal olarak, yaptıkları işi sistemleştirememişlerdi.

II. Abdülhamid Dönemi

II. Abdülhamid'in saltanatını -ve Jön Türk dönemini- Tanzimat'ın devamı olarak gören yaklaşım büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Gerçekten de reform, birçok alanda benzer gelişimini sürdürmüştür: taşra yönetimi, eğitim, adalet vb. Ama II. Abdülhamid'in tahta çıkışı önemli farklılıklar da -özellikle sivil bürokrasi için- getirmiştir.

II. Abdülhamid saltanatı sağlamlaştırdı ve sivil bürokrasiyi II. Mahmud'un istediğine benzer tâbi bir konuma geriletti. İktidarın aşırı merkezîleşmesi hamlesi ilerledi. Artık saray, politik önem bakımından Bâbıâli'yi gölgede bırakıyordu.

BÜROKRASİNİN EĞİTİMİ: *1830'dan sonra bürokrasi üzerinde kurulan denetim belirli bir personel politikasıyla birlikte yürütüldü. 1881'den itibaren II. Abdülhamid döneminde çıkartılan bir dizi yasa memurların özlük haklarını düzenliyordu. Bu arada bürokrasinin eğitimi için de bir dizi okul açılmıştı. Resimde 1912'de Bağdat'ta Nahiye Müdürlerinin eğitildiği okulun öğrenci ve hocaları birlikte görülmektedir. Bu okulda nahiye müdürleri altı ay öğrenim görmek zorundaydı.*

Bürokrasi üzerindeki denetimin böylece yeniden kurulmasıyla personel politikasında, 1830'lardan beri ilk kez önemli reformlar çıkarılmaya başladı. Yeni düzenleme o dönemde birçok Batılı ülkede yürürlükte bulunan sivil hizmet yasalarına çok benziyordu. Bir dizi yasa, 1881'den başlayarak, sivil memurların tayin, terfi ve emekliliklerini düzenlemek üzere yürürlüğe sokuldu (*Memurîn-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi*). Maaşlardan yapılacak kesintilerle finanse edilen bir emekli aylıkları sistemi kuruldu. Çeşitli hükümet organlarında memur alım ve tayinleriyle ilgilenecek *intihab-ı memurîn komisyonları* oluşturuldu. Her memurun çalışma sicilinin tutulduğu *sicill-i ahval* de 1870'lerde kuruldu. Başka yönetim alanlarında da benzer reformlar gerçekleştirildi.

Bu değişimler, resmî personel politikasına modern, akılcı biçimler kazandırdı. Ama bunların amacı sultanın denetimi altında himayeyi en yüksek düzeye çıkarmak ve padişahın denetim alanını genişletmekti. Çeşitli bakanlıklardaki *tayin komisyonları* çoğu atama kararlarını kendi başlarına veremiyorlardı. Yalnızca saraya tavsiyelerde bulunuyorlar, nihaî kararları adayların sicil dosyalarını inceledikten sonra padişah veriyordu. Ahmed Cevdet Paşa, personel dosyalarının (*sicill-i ahval*) gerçek amacını, onları bir kez *sicill-i ahlâk* diye anarak ortaya koyar.

Bu himaye ve denetim bileşimi sivil bürokraside korkunç bir büyümeye yol açtı. Şimdi Başbakanlık Arşivi'nde saklanan sivil bürokrasinin personel dosyaları, II. Abdülhamid döneminde memur sayısının 100.000'i aştığını göstermektedir. Bu, gerçekten istihdam edilebilecek sayının çok üstündeydi. Aslında memurlardan çoğunun ciddi bir resmî kariyeri yoktu. Birçoğu ya unvan ve gelir elde etmek için memurluğa girmiş, ya da padişahın baskısıyla memuriyeti kabul etmişti. II. Abdülhamid'in bunda güttüğü amaç, olabildiğince çok insanı kendine bağımlı kılmak, böylece politikayla ilgilenenleri daha sıkı disiplin altında tutabilmekti.

Jön Türk Dönemi

II. Abdülhamid'in yönetimi, bürokrasi üzerinde yeniden denetim kurabilmenin bir yoluydu. Ama *Genç Osmanlılar*'ın I. Meşrutiyet döneminde ortaya koydukları politik katılımın genişletilmesi talebini reddeden geriye dönük bir yöntemdi. Jön Türk Devrimi bu talebi yeniden gündeme getirerek bunu bürokrasiye sorumluluk yükleyen yeni bir yaklaşımla birleştirmeye çalıştı.

Jön Türkler işe II. Abdülhamid'in baskı aygıtını parçalayıp memur sayısını azaltmakla başladılar. Reorganizasyon ve işten çıkarma (*tensikat*) çalışmaları ile çeşitli hizmet kollarında görevlerine son verilen memurların sayısı 1909'da 27.000'e ulaştı. Bundan sonra, yönetim sistemlerinin gelişmesi yine Tanzimatın gevşek bir devamı olarak niteleyebileceğimiz bir biçimde devam etti. Aralarındaki başlıca farklar, reformun daha önce olmayan yeni kurumlar oluşturmak yerine, kurulmuş bulunanların, giderek daha fazla, *yeniden*-düzenlenmesi ve bürokrasinin kendi dışındaki yeni tür siyasi iktidar merkezlerine bağımlı kılınması anlamına gelmesiydi.

I. Dünya Savaşı ve imparatorluğun çöküşü bu eğilimlerin gelişimini yarıda bıraktı. Cumhuriyetin ilk yıllarına dek bürokrasi üzerindeki denetim mekanizması bir cumhuriyet hükümetinin net biçimini kazanamadı. Bürokratik örgütlenmenin ve personelin gelişimi, Cumhuriyet döneminde çok köklü değişimler olmaksızın devam edebileceği bir düzeye ulaştı. □

Çeviri: Ahmet Günlük

19. yy'da Şeyhülislâmlık

Necdet Sakaoğlu

Tanım ve Tarih

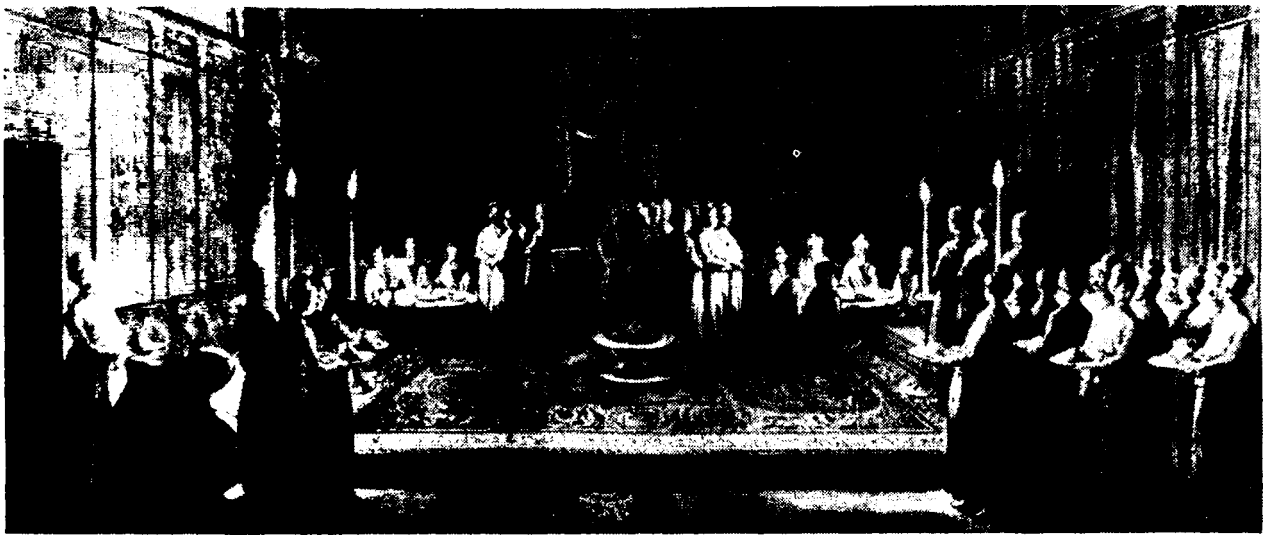
"Din bilgini ve fetvâ vermeye yetkili kişi" anlamındaki *şeyhülislâm* terimi, *fahrülislâm, rüknülislâm, nizâmülislâm* ve benzeri terimlerle birlikte 10. yy'dan itibaren İslâm devletlerinde uzun zaman kullanılmıştır.

Şeyhülislâmın ya da kurum olarak Şeyhülislâmlık'ın temel görevi, dinsel açıdan kesin bir karar gerektiren sorunlara yorumsuz ve tek kelimelik çözüm (olur) göstermekti. Ancak, *"fetvâ"* denen bu çözümün belirlenmesi için ehliyet ve liyakat şarttı. Dolayısıyla fetvâ vermek salt şeyhülislâma özgü değildi. Her müftü, kendisine getirilen konuda -dinle ilgisi bulunması kaydıyla- fetvâ verebilirdi. Bu çözüm, Şeriat'ın buyruğu, yani son sözdü. Eleştirilmez, yorumlanamazdı. Uyulmasında zorunluluk yoktu ama, İslâm hukuku (fıkıh) açısından ona uymak isteyen her Müslüman'a hitap ederdi. Müftüler arasından seçilerek resmen görevlendirilen ve siyasal otoritenin yanında yer alan şeyhülislâm, bir yandan hükümdarın ve onun vekilinin (hükümet başkanının) soracağı önemli konularda Şeriat'a göre yol gösteriyor; bir yandan da Müslümanların sorunlarına çözümler getiriyordu. Bunun için de Kur'an-ı Kerîm'in hükümlerini, Hz. Peygamber'in sünnetlerini, müctehitlerin yorumlarını ve önceki fetvâları dikkatle incelemesi, varacağı sonucu tartışmaya açık olmayan kanıtlara dayandırması gerekiyordu. Bu ise şeyhülislâmın din bilimlerinde, özellikle de fıkıhta uzman olmasını ön plana çıkarıyordu. Ayrıca, toplumun benimsediği, gelenekleşmiş örf ve âdetlerle zamanı ve ortamı da gözardı etmemesi zorunluydu. İslâm ilahiyatçılarından İbn Kayyım (14. yy) fetvâ konusunda, *"Kitaplardaki örneklere körü körüne bağlı kalınmamasını, sözgelimi bir yabancının sorununu cevaplamazdan önce, geldiği memleketin şartlarını ve törelerini soruşturup öğrendikten sonra ona göre bir cevap verilmesini"* öngörüyordu.

Müftü ve şeyhülislâmların, diğer dinlerdeki ruhban sınıfı *(clerge)* gibi bir özellikleri yoktu. Ancak, müderris ve kadı gibi öteki meslektaşları ile oluşturdukları "ilmiye sınıfı" sözkonusuydu. Bu sınıf, Şeriat kurallarına bağlı olarak fetvâ verme, yargılama ve eğitim-öğretim işlerini uzmanlık alanları olarak kendi içinde bölüşüyordu. Ayrıca ilmiye mensupları birer görevli (memur) idiler. Siyasal otorite tarafından yetkileri ellerinden alınabiliyordu. Bu tanım çerçevesinde, Abbasilerin, Selçukluların, Memlûklerin ve öteki İslâm devletleri-

ŞEYHÜLİSLÂM: Temel görevi başlangıçta fetvâ vermek, dinsel açıdan kesin karar gerektiren sorunlara çözüm göstermek olan şeyhülislâm, din bilimlerinde, özellikle fıkıhta uzman kimseler arasından atanıyordu. Sonraki dönemlerde şeyhülislâmların "ehliyetleri" giderek azalmış, buna karşılık "fetvâ emînleri"nin önemi artmış ve fetvâ bürosu oluşturulmuştur.

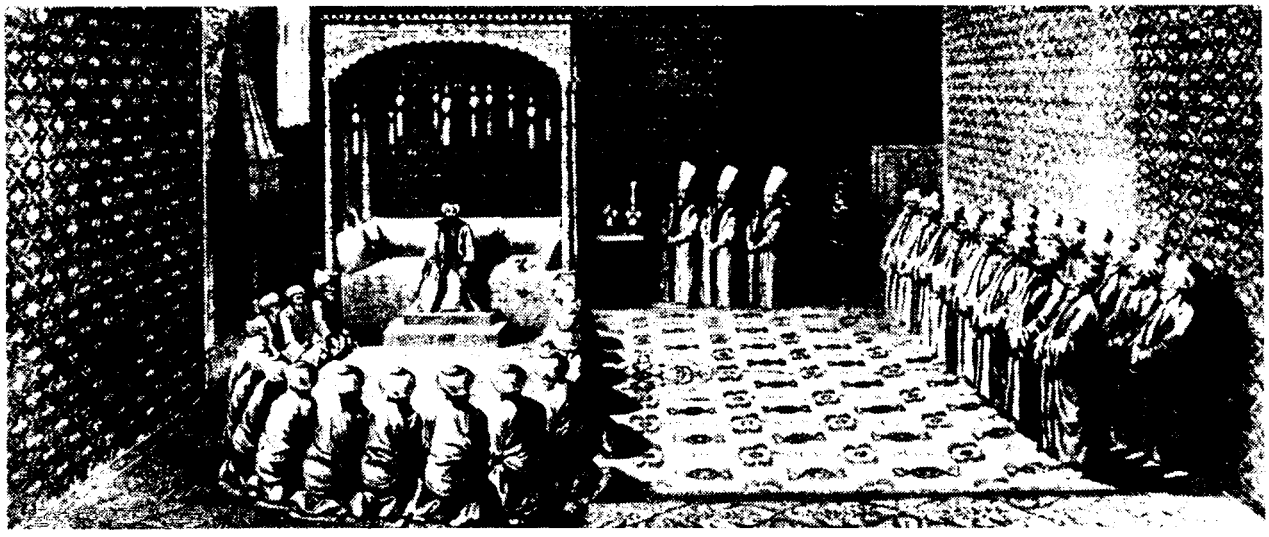
PROTOKOLDE AĞIRLIK: *Din temeline dayandığı varsayılan devlette, devlet yapısı içerisinde şeyhülislâmlığın çekinilen bir ağırlığı vardı. 16. yy'da konulan ve şeyhülislâmı protokolde ağırlıklı kılan birçok kural, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yaşatıldı. Bunlardan biri, bayram tebrikinde şeyhülislâm huzura geldiği zaman padişahın ayağa kalkıp iki adım yürüyerek kendisini karşılaması, musahafadan (el sıkışma) sonra padişahın elini ve omuzunu öpmesiydi. Değişmez kurallardan biri de, Ramazanın 26. günü şeyhülislâmın konağında sadrazama iftar yemeği vermesi, (üstte), ertesi gün de sadrazamın ziyaretini iade etmesiydi. (karşı sayfada).*

nin dinsel-yönetsel yapılarında yer alan ilmiye sınıfını doğal olarak müftü ya da şeyhülislâm temsil ediyordu.

Temelinde Şeriat kuralları bulunan Osmanlı Devleti'nde ilk şeyhülislâmın kim olduğu ve bu görevin kurumsal işlevini ne zaman kazandığı hususları kesin bilinmemektedir. Rumeli'nin fethedildiği dönemde, ele geçen yeni bölgelere fetvâ vermeye yetkili olarak gönderilen müftülere şeyhülislâm veya müfti'l-enâm denildiği sanılmaktadır. Bu unvanın II. Murad döneminde (1421-1451) başkent (Bursa) kadısı Molla Fenarî'ye verildiği ya da İstanbul'un fethinden sonra bu kente kadı atanan Celâlzade Hızır Bey'in ilk şeyhülislâm sayılabileceği ileri sürülmüştür. Osmanlılarda bu unvanın başkent müftüsü ve aynı zamanda öteki müftüleri atayan görevli için kullanıldığı kuşkusuzdur. Fâtih Kanunnâmesi'nde, *"Şeyhülislâm ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezir-âzam, onları riayeten üstüne almak münasibidir. Amma müftî ve hoca sâir vüzerâdan birinci tabaka yukarıdır"* denilmiştir. Başmüftünün, yani şeyhülislâmın menşur vererek atadığı kent müftüleri de Şeriat ve fıkıh uzmanıydılar. Fakat herhangi bir kadı'nın ya da Müslüman'ın önerisiyle verdikleri fetvâlar, birer yargı belgesi sayılmaz, buna uymamak da ceza gerektirmezdi. Fakat asıl, 16. yy başlarında şeyhülislâmların önemi belirginleşmiştir. Bu ise kuşkusuz Zembilli Ali Cemalî, İbn Kemal ve Ebussuud Efendi gibi, sonraki yüzyıllarda akranları yetişmeyen büyük din bilginlerinin bu makama getirilmeleri ile olmuştu. Bununla birlikte şeyhülislâmlığın devlet yönetiminde belirli bir payı yoktu. Örfî hukuk alanına müdahale edemez, yargı erkine karışamazdı. Şeriat bir tür anayasa sayıldığından, siyasal kararların buna uygun olup olmadığını doğrulayıcı ya da uyarıcı bir makam rolündeydi. Padişahın halifelik niteliği, fetvâ vermesine olanak tanımıyordu. Çünkü fetvâ siyasal bir karar değildi ve uzmanlık gerektiriyordu. Şeyhülislâmın savaş ilanı, idam infazı vb. konulardaki fetvâları ise bağlayıcı olmaktan çok istişarî anlamdaydı. Bu nedenle de uzun süre devlet örgütünde yer alamayan şeyhülislâmlığı, padişahlar, kardeşlerini öldürebilmek, hasımlarını ortadan kaldırmak, dine olan bağlılıklarını kanıtlamak için yüceltmeyi yeğlediler.

Yavuz Selim dönemine (1512-1520) kadar geri planda kalan müftülük, Zembilli Ali Cemalî Efendi'nin çabaları ile Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin üstünde bir makam oldu. Fakat kadıaskerlerin yetkilerine ilişilmedi. Kanunî döneminin (1520-1566) ünlü şeyhülislâmı Ebussuud Efendi ise Şeriat hükümleri ile halkın örf ve âdetlerini, zamanın icaplarıyla bağdaştırmayı gözetti. Şeyhülislâmlık'ın toplum yaşamı için vazgeçilmezliğini kabul ettirdi. Sözgelimi, daha önce kahvenin haram olduğuna ilişkin bir fetvâsı varken, halkın buna alıştığını gördükten sonra fetvâsını kaldırdı. *"Şeriat maslahat değildir"*, ilkesini koydu; dinin devlet işlerinde rolünün sınırlılığını vurguladı. Döneminde Meşihat-ı İslâmiye adını alan şeyhülislâmlık, Hanefî Fıkhı'na göre fetvâ çıkartan bir merci oldu. Zembilli ve Ebussuud gibileri sonraki içtihatlarda kullanılan birer fetvâ mecmuası bırakmak yoluyla da ayrıca hizmette bulunmuşlardır.

Daha sonraki dönemlerde ehliyetleri giderek azalan şeyhülislâmların yerine fetvâ eminlerinin önemi artmış ve bir fetvâ bürosu oluşturulmuştur. Doğal olarak sürekli çalışması beklenen bu kuruluş ise kimi kez son derece önemsiz ayrıntılarda fetvâlar vermeye başlamıştır. Bir başka olumsuz durum da bir tür dokunulmazlık hakkına sahip olan şeyhülislâmların azledilmeleri, sürgüne gönderilmeleri, hattâ idam edilmeleri ile ortaya çıkmıştır. Yine belirtilmeli ki, kuruluş dönemi başkent müftülerinin statüsü ile sonraki şeyhülislâmların statüleri de farklıydı. Bunun nedenleri türlü şekilde yorumlanagelmiştir: Halifeliğin benimsenmesinden sonra, tıpkı Mısır Memlûk sultanlarına göre buradaki sembolik halifelerin durumuna paralel dinsel bir onay makamının düşü-

nüldüğü öne sürüldüğü gibi, İstanbul'daki Ortodoks ruhanî lideri patriğe karşılık, Müslüman âmme vicdanını temsil eden bir din otoritesinin düşünülmüş olabileceği de ileri sürülmüştür. Padişahların, izledikleri siyasetleri ve aldıkları kararları dinsel açıdan berkitmek ve meşrulaştırmak için, hiçbir dış etkinin etkisi olmaksızın bu kurumu önemsedikleri kuşkusuzdur. Özellikle de 1503-1574 arasındaki yetmiş yıllık sürede devlet imparatorluk görkemine kavuşurken, Zembilli, İbn Kemal ve Ebussuud efendilerin bu makamda uzun sürelerle kalmaları (toplam 60 yıl) da şeyhülislâmlığı yüceltmiş; en büyük yargı mercii olan Rumeli Kadıaskerliği'nin üstüne çıkarmıştı. Böylece Divan üyesi kadıaskerler de dahil, ilmiye sınıfının başı ve temsilcisi şeyhülislâm oldu: *"Rütbe-i vekâlet-i kübrâ yani vezaret-i uzmâdan* (vezirâzamdan) *âlâ değilse bâri beraber ve bazı hususa nazar olunsa andan bâlâter* (daha yüksek)" kabul edildi. Temeli din sayılan devlette şeyhülislâmlık, vezirâzamlıkla eşit gözetilmeye, manevî anlamda da ondan daha yüce sayılmaya başlandı. Ayaklanmalarda olumsuz fetvâlar verilebileceği olasılığı ise Meşihat'ı çekinilen bir makam yaptı. Bundan cesaret alan şeyhülislâmların 16. yy sonlarına doğru baskıları da artmıştır. Bir önceki yüzyılda İstanbul'da eski Yunan heykelleri getirilip dikilir, İtalyan ressamlar sarayda tablolar yaparlarken, bu kez minyatürün bile günah olduğuna ilişkin fetvâ çıktı! Bir yandan da şeyhülislâmlığın devlet yapısı içinde kadrolaşması gerçekleşiyordu. Kaynakları inceleyerek fetvâları hazırlayan fetvâ emîni, siyasal ve ekonomik ilişkileri, Divan'la teması, yazışmaları yürüten kethüda, telhisçi ve mektupçu, miras sorunları ile uğraşan kassam-ı umumî gibi yardımcı görevliler Meşihat'taki yerlerini aldılar. Ama asıl ağırlık, protokoldeydi. Bu dönemde konan birçok kural, değişmez bir biçimde Osmanlı Devleti'nin sonuna dek yaşatıldı. Sözgelimi bayram tebriğinde şeyhülislâm huzura girdiği zaman padişah ayağa kalkıp bir-iki adım yürüyerek kendisini karşılar, bu sırada Divan çavuşları alkış tutarlar, ikisi önce musafaha (el sıkma) yaparlar, sonra şeyhülislâm padişahın elini ve omuzunu öperdi. Tahta çıkan padişahın Eyüp Sultan'da şeyhülislâmın eliyle kılıç kuşanması kanundu. Ramazanın 26. günü şeyhülislâmın kendi konağında sadrâzama iftar yemeği vermesi, ertesi gün de ziyaretini iade etmesi değişmez kurallardandı. Donanma denize açılacağı gün, reisülküttab (dışişleri bakanı), şeyhülislâmı saraya dâvet eder, Alay Köşkü'nde padişahla birlikte uğurlama törenini izlemesini sağlardı. Sultanların nikâh, nişan, doğum, tören ve tebriklerinde de şeyhülislâm padişahın yanında yer alır; ölen padişah ve şehzadelerin cenaze namazını kıldırırdı. Bu tür törenlerde "örf" denen kavuk, "ferve-i beyza" denen beyaz çuha kaplı kürk; yazın ipek sadakordan krem renginde, kışın siyah renkte geniş kollu cüppe; büyük resmî törenlerde de (özellikle son yüzyıllarda) altın dallarla işlenmiş geniş yakalı ve kollu sırma (ferace) cüppe giyer, üzerine sim tel ve taylasan takılı sarık bağlardı. Padişah belli zamanlarda kendisine hil'at gönderirdi. Gerektiğinde yeşil çuha kaplı özel bir arabaya binen şeyhülislâm yeni bir sadrâzam atandığında, onunla birlikte sarayda huzura çıkar, sonra beraberce Bâbıâli'ye gelirlerdi. Yeni sadrâzam ilk ziyaretini Meşihat'a yapardı. Zengin arpalıklar tahsis edilen şeyhülislâmların erkek çocuklarına -yaşına bakılmaksızın- müderris sanı verilir ve maaş bağlanırdı. Şeyhülislâmı kimi zaman padişah kendi iradesiyle seçer, kimi kez de sadrâzam bir yazıyla adayı bildirir, saray bahçesinde veya Arz Odası'nda padişahın huzurundaki kısa bir törenle atama işlemi yapılırdı. Görevden uzaklaştırılması ise 18. yy'dan itibaren reisülküttab aracılığı ile duyurulmaya başlanmıştı. Eski şeyhülislâmların birbirleriyle görüşmeleri, hattâ konaklarından çıkmaları yasaktı. Tanzimat'tan sonra bu yasaklar kaldırıldığı gibi, azilleri de Mâbeyin'den yazılan bir tezkîre ile, 1908'den sonra ise üyesi bulundukları kabine yolu ile gerçekleşmiştir. Tüm bu kurallar, Şeyhülislâmlık'ın daha çok bir protokol makamı olduğunu düşündürmektedir. Yazışmalardaki *"â'lemü'l-ulemâ"*, *"bahrü'l-ulûm-ı şettâ"*, *"efzâlü'l-fuzelâ"*, *"sadrü's-sudûr"*, *"mesned-nişin-i fetvâ"* gibi sanların da birer protokol terimi olmaktan öteye anlamı olmamıştır.

Kuşkusuz, *vekil-i cismanî* sayılan sadrâzamın yetkilerine tam bir müdahale sayılmayacak anlamda ve pek kritik durumlarda, *vekil-i ruhanî* sıfatıyla şeyhülislâmın görüşüne başvurulmuştur. Kimi şeyhülislâmların devlet

yönetimindeki etkinliği ise padişahla veya sadrâzamla olan kişisel ilişkileriyle açıklanabilir. Hattâ, arada bir önemli devlet sorunlarının sarayda ve Bâbıâli'de değil, Şeyhülislâm Konağı'nda görüşüldüğü de olmuştur. 1789 Aynalıkavak Tenkihnâmesi ile padişaha uluslararası anlamda halifelik sanı verilirken (Tenkihnâme, Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanların imamlığını padişaha verirken, ülkedeki gayrımüslimlerin dinsel hukkunu gözetmeyi de dış güçlere bırakmış oluyordu), o zamana kadar daha yaygın kullanılan *"müfti'l-enâm"* terimi yerine *"şeyhülislâm"* terimi resmiyet kazandı. Ayrıca, 18. yy'a kadar Divan toplantılarına katılmaları sözkonusu değilken bu en yüksek yargı ve karar kurulunun üyesi oldular. 19. yy 'da Divan kaldırıldıktan sonra da özel gündemli şûralarda yer aldılar. Şeyhülislâmlık ancak 1839'da, Şûra-yı Devlet'in kurulması ile önemli ölçüde nüfuz kaybına uğradı.

Yaklaşık 1420'li yıllardan 1922'ye dek beş yüzyıllık zaman boyutunda Meşihat makamından gelip geçen 129 kişinin ortak özelliği, genellikle Türk asıllı olmalarıdır. Bu özellik Osmanlı şeyhülislâmlarını, devşirme yöntemiyle Osmanlılaşan ve çoğu Hıristiyan soylu olan siyasal ve askerî kadrolardan ayırmaktadır. Ayrıca, çoğunun arasında baba-oğul veya kardeş yakınlığı bulunduğu ya da Müeyyedzâde, Bostanzâde, Dürrîzâde gibi ulema ailelerinden geldikleri görülmektedir.

Asıl görevleri zaman zaman çıkarılan kanunnâmelerin meşruiyetini fetvâ vererek onaylamak olan şeyhülislâmların birçoğunun bilinçli bir yaklaşımla, giderek nitelik kaybına uğrayan ve kimi zaman tehlikeli bir irtica odağı durumuna gelen ilmiye sınıfını dizginlemeye çalıştıkları; ancak pek azının bağnazlardan yana tavır aldıkları saptanabilmektedir. Şeyhülislâmlık'ın atama, yargılama konularındaki yetkileri de zamana bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Başlangıçta şeyhülislâmın çalışmalarını konağında yapması usulken müderris ve kadıların atama işlemlerini yürütmek, önemli yargılamalara başkanlık etmek ve kadrolaşmak gibi nedenlerle, Meşihat-ı İslâmiye'nin ayrı bir daireye sahip olması zorunluluğu doğmuş ve 18. yy'ın ikinci yarısında yeni düzenlemelerde buna da çözüm bulunmuştur. Bu ilk dairede vekâlet yetkisini taşıyan kethüda veya kâhya, yönetimle ilişkileri sürdüren telhisçi, halkın istediği fetvâları hazırlayan mektupçu (bir süre sonra bunun yerini fetvâ emini almıştır), çuhadar, mühürdar, müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci gibi birinci derecede sorumlu görevliler ve bunlara bağlı bürolar yer almıştır.

TABLO I

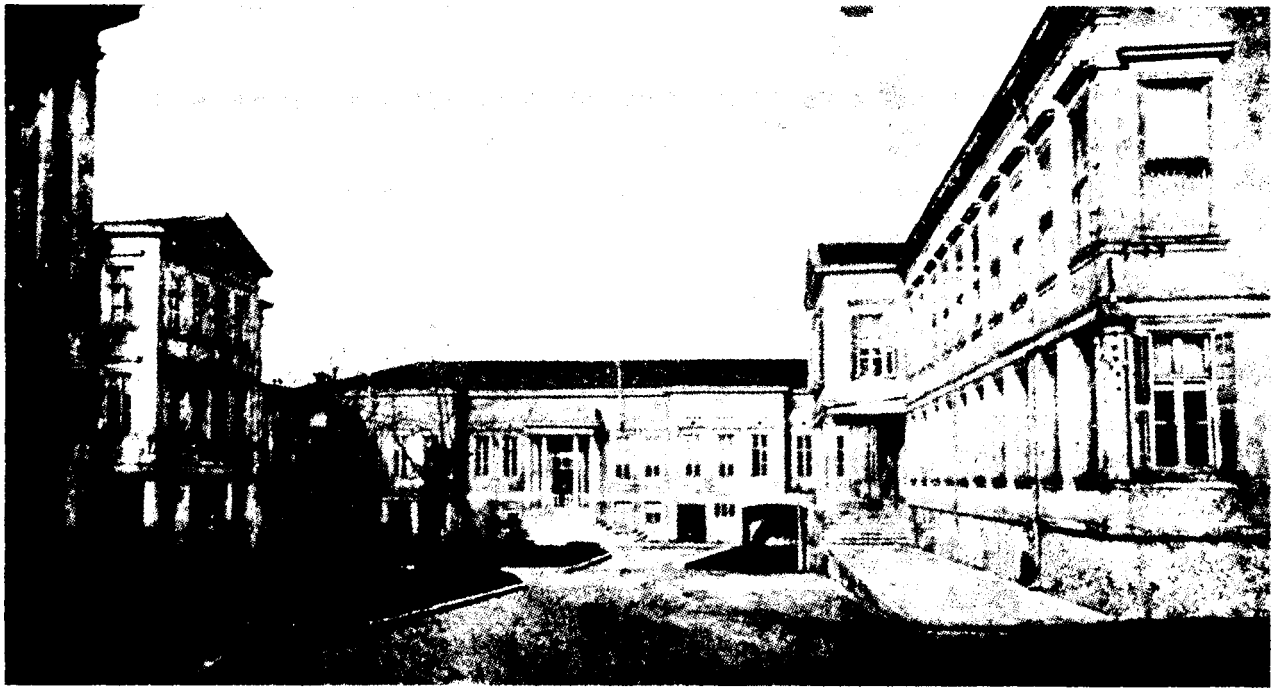
Şeyhülislâmlık'ın Merkez Örgütü*

Birim	Kadro	Sayı
Müsteşarlık	Müsteşar	1
Fetvahane	Fetva Emini	1
	Fetva Emini Muavini	2
Fetva Odası	Reis-i Müsevvidin	1
	Müvezzi	1
	Şifahi Cevab Memuru	1
	Müsevvidler	28
Âlâmet-i Şer'iye Müdüriyeti	Müdür	1
	Mümeyyiz	9
	Mümeyyiz Muavini	9
	Müsevvid	12
Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye Reisliği	Reis	1
	Âza	7
	Kalem Mümeyyizi	2
	Kâtip	15
Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesalih-i Tâlibiye (Medreselerin yönetiminden sorumluydu)	Ders Vekili (Reis)	1
	Âzalar	5
	Kalem Mümeyyizi	1
	Kâtip	4
Tetkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer'iye Meclisi (Kur'an baskılarının ve fıkıh kitaplarının kontrolünü yapıyordu.)	Reis	1
	Âza	7
	Kâtip	1
Meclis-i Meşayih (Tarikatların sorunlarıyla ilgileniyordu)	Reis	1
	Âza	2
	Kâtip	1
Mektubî Dairesi	Mektubî (Yazışleri Md.)	1
	Muavin	1
	Mümeyyiz ve Kâtip	13
Muhasebat Dairesi	Müdür	1
	Muavin	1
	Mümeyyiz ve Kâtip	12
Emvâl-i Eytam ve Beytülmâl Müdüriyeti	Müdür	1
	Muavin	1
	Muhasip	1
	diğerleri	39
Memurîn Müdüriyeti	Müdür	1
	Mümeyyiz	1
	Hulefâ	18
Sicill-i Ahval Müdüriyeti	Müdür	1
	Mümeyyiz	1
	Kâtip	10
Evrak Müdüriyeti	Müdür	1
	Muavin	1
	Mümeyyiz	1
	Hulefa	14
Fetvapenahi Tababeti	Tabib	1
	Kâtip	1
	TOPLAM	**237**

**20. yy'a girerken "Meşihat-ı Celile-i İslâmiye" adını aldığı dönemde.*

19. yy'daki Gelişmeler

Bu yüzyıla girerken her alanda kendini gösteren çözülüşe koşut bir gerileyiş Şeyhülislâmlık'ta ve bu makamın temsil ettiği ilmiye sınıfında da apaçık görülmekteydi: Kadı, müftü ve hâce-i sultanîlerin (sarayda ders verenler) oluşturduğu ilmiye sınıfı, geçmişteki övgü-

MEŞİHAT DAİRESİ: Başlangıçta şeyhülislâmlar çalışmalarını kendi konaklarında yaparlardı. Zamanla Meşihat-ı İslâmiye'nin ayrı bir daireye sahip olması zorunluğu doğdu. II. Mahmud döneminde de Beyazıt'taki, Yeniçeri Ağası'na ait "Ağa Kapısı" denen büyük yapı Şeyhülislâmlık dairesi olarak tahsis edildi. Tanzimat döneminde ise burada görkemli bir yapı, geniş bir örgüt ve fetvâhane kuruldu.

ye değer tüm niteliklerini yitirmiş bulunuyordu. Çünkü, bunların yetiştiği medreselerde yapılması gerekli düzenleme ve yenileştirmeler, türlü kaygılarla sürekli ertelenmişti. İcâzetler (diplomalar) parayla satılıyor, cahil kişiler para karşılığı ilmiye sınıfına katılıyorlardı. Yanmış yıkılmış, arsası kalmış medreselere müderrisler atanıyordu! Kadı olabilmek için mülâzemet satışı yapılmaktaydı. Kadılar rüşvetsiz iş görmedikleri gibi, taşra düzmece kadılarla doluydu. Beri tarafta iyi kötü Batı'ya ayak uydurarak açılan yeni okullardan yetişen aydınlara oranla ilmiye sınıfının tutumu, acıklı ve utanç vericiydi. İslâmlıkla ilgili olarak Batılıların yönelttikleri soruları dahi cevaplayamayan şeyhülîslam, kadıasker gibi ilmiye yetkilileri, içerde de kıyafet, eğitim, eşitlik konularındaki yenilikleri ya günah ve kâfirlik ithamlarıyla veya tereddütle karşılıyorlardı. Ortak kanılarına göre devletin gerileyiş nedeni din duygusunun zayıflamasıydı. Bu noktada ise kendilerini aklayarak padişahı ve sadrâzamı denetlemeye çalışıyorlardı. Bilgisi ve yeteneği kıt kimi şeyhülislâmlar, dönemin tarihçilerinin belirttiklerine göre, kendilerine sunulan fetvâlara "olur" ya da "olmaz" diyebilmek cesaretinden dahi yoksundular. Böylelerinin yanılgılara düşmemesi için, "olur" yazılacak fetvâlar yeşil, "olmaz" denecekler de kırmızı keselerle önlerine konmaktaydı. İlmiye sınıfı mensupları ya da medrese mezunları, ellerine Arapça bir metin verilse, birkaç saat sözlük çalışması yapmadan anlam çıkaramazlar; fıkıh ilminden bir mesele sorulsa cevap veremezler; akaid üzerine bir tartışmaya kalkışılsa taassup siperi arkasına gizlenip muhataplarını dinsizlikle susturmaya çalışırlar; Kur'an-ı Kerîm'den bir âyet sorulsa "Kadı Beyzavî'ye müracaat oluna" derlerdi. Amerika ve Japonya gibi ülkelerin varlığını hayretle dinlerlerdi. Türkçe mektup yazdırmak için şuna buna yalvarırlardı. Dolayısıyla, bunlarda bulunması gerekli bilgi ve erdem yok olunca düzmece bilginler, haksız yollardan ele geçirdikleri mevkilerini koruyabilmek için Şeriat'ı bir kalkan gibi kullanmayı yeğlemekteydiler.

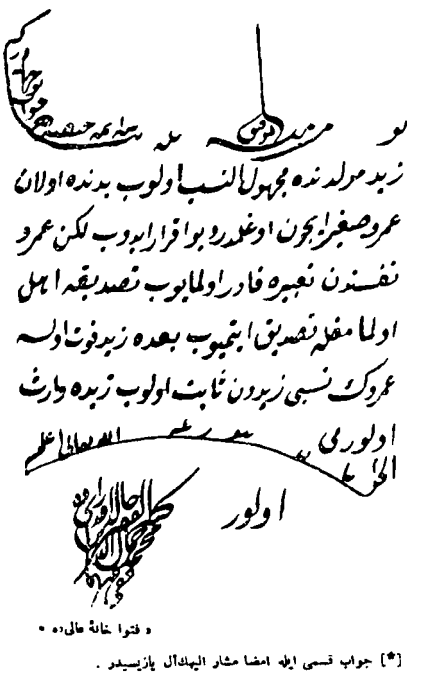
Batı'ya ayak uydurma sürecinde hükümetler, kavrayış ve öngörü yoksunu şeyhülislâmların nüfuzunu kısabilmek, hiç olmazsa denetimde tutabilmek için meşveret meclislerinde söz sahibi olmalarını sağladılar. Ayrıca Meşihat'tan kadılarla naiblerin yolsuzluklarının önlenmesi istendi. Nizam-ı Cedid'le ilgili kararlar da Şeyhülislâm Konağı'nda alındı. Buna karşılık, âsi Yeniçeri Ocağı, ilmiye sınıfının, Topal Atâ gibi şeyhülislâmların desteğini sağlayarak ve "din elden gidiyor!" yaygarası ile önceki yüzyıllarda olduğu gibi padişahı tahttan indirme, hükümeti istifaya zorlama, sorumlu gördüklerini idam ettirme benzeri bir dizi olaya öncülük ettiler. Sözgelimi Kabakçı İsyanı'nda ve IV. Mustafa'nın kısa saltanatında siyasal etkinlik tamamen Şeyhülislâmlık'ta odaklanmıştı. II. Mahmud'un tahta çıkmasını engelleyemeyen Meşihat, ıslahatçı Alemdar Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ile noktalanan İstanbul Ayaklanması'nı perde arkasından başarıyla yürüttü. Bu etkinlik, "Gâvur Padişah" denen II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdığı 1826'da sona ererken, bu kez de Şeyhülislâmlık'ın siyasal otoritenin yanında yer aldığı görüldü.

II. Mahmud Dönemi

II. Mahmud, yenilikçi ve merkeziyetçi anlayışla köklü birtakım değişiklik-

leri gerçekleştirirken Meşihat'ı da mutlak anlamda denetime almayı öngördü. Bu amaçla, Vükelâ Meclisi'ne şeyhülislâmı da kattı. 1838'deki bir başka düzenleme ile de, önceleri Bâbıâli'de sadrâzamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri ile İstanbul kadısının katılması ile yapılmakta olan "Huzur Mürafaaları"nın (bir tür temyiz duruşması) şeyhülislâmın başkanlığında yapılmasını yasalaştırdı. 1864'e dek süren bu uygulama, bir anlamda fetvâ vermeyi ve yargılamayı birleştiriyordu. Yine bu dönemde, Beyazıt'taki yeniçeri ağasına ait "Ağa Kapısı" denen büyük yapı Şeyhülislâmlık Dairesi olarak tahsis edildi. Arpalık sistemi de bırakılarak şeyhülislâma yüz bin kuruş maaş bağlandı. Bu, bir görevliye verilen en yüksek ücretti. Tanzimat'la birlikte Meşihat'ta da hızlı ve kalabalık bir kadrolaşma görüldü. Hukuksal ve yönetsel lâikleşmenin gereği olarak da bu kurumun müdahale alanı giderek daraltıldı.

Süleymaniye Camii'nin arkasındaki Bâb-ı Meşihat veya Bâb-ı Fetvâ (eski Ağa Kapısı) görkemli yapısı ile uyumlu geniş bir örgüte Tanzimat döneminde kavuştu. Burada bir de fetvâhâne kuruldu. Fukahadan (İslâm hukukçularından) bir heyet, fetvâ işleriyle görevlendirildi. Şeyhülislâmın ise ancak çok önemli konularda görüşü alınmaya başlandı. Fetvâhane ve şeyhülislâm resmen kabul edilen faiz uygulamasına, nizamî mahkemelerin kurulmasına ilişkin görüş bildirme yetkisinden uzak tutuldu. Bir süre sonra Fransız Medeni Hukuku'nun kabulü tartışmaları gündeme gelince Meşihat bu konuda da susmak gereğini duydu. Ancak Cevdet Paşa'nın hazırladığı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile Hanefi Fıkhı'nın bir ölçüde yaşatılabilmesi mümkün oldu. Şeriat'a ilişkin sorunlar dışındaki uyuşmazlıkları çözen yeni sistemler, yasa önünde eşitlik ilkesi yaklaşımı, Şeyhülislâmlık'ı bir anlamda Şer'iye Mahkemeleri'nin başı ve medreselerin yönetimiyle ilmiye sınıfının işlerinden sorumlu kurum durumuna getirdi. Ayrıca, Vükelâ Meclisi'ne dahil bulunan şeyhülislâm, bir bakıma devletin Adalet ve Eğitim Bakanı idi. Ancak Vükelâ Meclisi'nde görüşülen konulara itiraz etse dahi, -ki bu bir olumsuz fetvâ demekti- kararlar çoğunlukla alındığından, sonucu benimsemiş, yani şer'i engele karşın olumlu fetvâ vermiş oluyordu. Bu çelişki ise Batılılaşma sürecinde, vazgeçilemeyen geleneksel bir kurumun neden olduğu kaçınılmaz bir sonuçtu. Bununla birlikte, alınan kararlardan dinle ilgisi bulunanlar ancak padişahın bir hatt-ı hümayûnu ve şeyhülislâmın bir fetvâsı ile yasa karakteri kazanarak yürürlüğe girebiliyordu.

FETVÂ-İ ŞERİFE: Fetvâ, dinle ilgili bir konuda, bir meselenin şer'i hükmünün bildirilmesidir. Sorulan şer'i meselelerle ilgili olarak hazırlanan yazılı cevap (hüküm), genellikle "olur", "olmaz" gibi tek kelimelik yargıyı kapsar.

Öte yandan, fıkıhta, *"ifta"* (fetvâ verme) ile *"kazâ"*nın (yargının) bir kişide toplanması câiz değildi ve Meşihat yalnızca iftâ ile görevliydi. II. Mahmud'un buna aykırı olarak şeyhülislâmı "huzur" murafaası başkanı ataması ardından bu kez de işlevini yitirmiş durumdaki kadıaskerliklerle İstanbul Kadılığı Şeyhülislâmlık'a bağlandı. Oysa bunlar, yüzyıllar boyunca doğrudan Sadaret'e bağlı kalmışlardı. Çünkü yargı hakkı padişaha, dolaylı olarak da onun mutlak vekili sayılan sadrazama aitti.

Tanzimat, Meşihat'ın yetkileri ve işlevi açısından başka değişiklikler de getirdi: Şeyhülislâmın üyesi bulunmadığı Şûra-yı Devlet, toplum yaşamını ilgilendiren bir dizi yasa çıkarırken fetvâ alınmasına gerek duyulmadı. Öte yandan, padişahın yönetsel (sadrâzam) ve dinsel (şeyhülislâm) vekillerine bir yenisi daha eklendi: Seraskerlik. Bu üç vekilin ve Evkaf, Hazine-i Hassa, Hariciye, Maliye, Ticaret nâzırları ile Kaptan-ı Derya, Meclis-i Vâlâ Reisi, Zabtiye Müşiri, Sadaret Müsteşarı, Valide Sultan Kethüdası'nın oluşturduğu Vükelâ Heyeti, devletin en üst yönetim kurulu oldu. 1850'lerde şeyhülislâma yeni bir görev verildi: Sadrâzamın ve üst düzey görevlilerinin devlete bağlılıkla hizmet edeceklerine ilişkin yeminlerini huzurunda yapmaları. Kendisi de Bâbıâli'de Kur'an'a el basarak yemin ettikten sonra Meşihat'a giderek görevine başlayacaktı. Şeyhülislâmlık'a atanma ve bu görevden uzaklaştırılma işlemleri değiştirilmedi. Ama bu makamın hiçbir güvencesi yoktu. Gerekçe gösterilmeksizin görevden alınabilen şeyhülislâm, dayandığı ilmiye sınıfının niteliksizliği ile de nüfuz kaybına uğramış bulunuyordu. Bu yetki ve nüfuz sınırlılığı, 19. yy şeyhülislâmlarına bir avantaj sağladı: Siyasal çalkantılar yüzünden sadrâzamların çok sık değiştirildiği bu dönem boyunca, Meşihat'a gelenler uzun zaman makamlarını koruyabildiler. Sözgelimi Abdülmecid'in (1839-1861) yirmi iki yıllık saltanatı boyunca, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilanını bir fetvâ ile onaylayan aydın ve yeniliksever Mehmed Arif Efendi ile birlikte sadece dört şeyhülislâm görev yaptığı halde, sadarette yirmi beş değişiklik olmuştur.

Abdülaziz Dönemi

Devlet yönetiminin giderek dünyevî bir görünüme kavuşturulması süreci Abdülaziz döneminde de sürdü ve Şeyhülislâmlık'ın bir nâzırlık (bakanlık) derecesine düşmesi olgusu tamamlandı. Ancak bu, padişahın ve üç ay sonra da V. Murad'ın tahttan indirilmeleri, I. Meşrutiyet'in ilanı gibi önemli olaylarla birlikte şeyhülislâmlığın etkinliği de geçici olarak ön plana çıktı. Oysa 1868'de devleti sağlıklı bir yapıya kavuşturmak için yeni düzenlemelere gidilmesi, Adliye Nâzırlığı'nın kurulması, nizamnâmelerin yayımlanması, bu makamı büsbütün sembolikleştiren gelişmelerdi. Bu dönemde Meşihat'ın manevî gücünden ve gerektiğinde fetvâ yetkisinden, muvazaa kabilinden yararlanılması düşünülmüştü. Nitekim çıkarılan bazı buyrukların daha etkili olabilmesi için fetvâlar alınıyordu. Bunun için de Şeyhülislâmlık'ın tamamen siyasal iktidarın güdümünde olması zo-

runluydu ve herhangi bir itirazla karşılaşmamak düşüncesiyle bu göreve bilgice ve kişilikçe zayıf kimseler getiriliyordu. Fakat 1870'li yıllarda yönetime karşı belirginleşen hoşnutsuzluk, başkent müderrislerini ve "talebe-i ulûm" denen medrese öğrencilerini harekete geçirince, Sultan Abdülaziz, *"Düşman için aldığım silahları ulemaya çevirmekten çekinmem!"* diyebilmiş; bu, ilmiye sınıfının kendisine kinlenmesinin sebebi olmuştu. Dönemin şeyhülislâmı da bu kin kampanyasına katılınca Abdülaziz'in tahttan indirilmesini tasarlayanlara bir kolaylık daha sağlanmıştı. 1876 Mayısı'ndaki yeni öğrenci taşkınlıkları "Müfsid İmam" adı takılan Hayrullah Efendi'nin şeyhülislâmlığa getirilmesini sağladı. Midhat Paşa'nın konağındaki toplantıda, Hayrullah Efendi ve fetvâ emini, "çarşaf gibi bir fetvâ" verebileceklerini, padişahın deliliğini ya da ülkeyi ve milleti zarara sürüklediğini gerekçe gösterebileceklerini açıkladılar.

Bu, yetmiş yıllık bir aradan sonra Şeyhülislâmlık'ın bir kez daha siyasal olaylara ağırlığını koymasıydı. Sonuçta, sarayı kuşatılarak Abdülaziz'in halli gerçekleştirilirken, şeyhülislâm da, *"Emîrülmüminin olan Zeyd muhtelli'ş-şuur* (aklı bozuk) *ve umur-ı siyasiyeden bî-behre* (siyasal yetenekten yoksun) *olub emvâl-i miriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesarif-i nefsaniyesine sarf ve umur-ı diniye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşvişe ve mülk ve milleti tahrib edib bekası mülk ve millet hakkında mu'zır olsa hal'i lâzım olur mu? el-cevab olur"* ifadesini taşıyan fetvâsını hazırlamıştı. Her şey bir yana, bu fetvâ, "şuuru muhtel" olmayan bir kişiye (çünkü böyle bir rapor yoktu) delilik iftirasında bulunduğu için geçersiz bir belgeydi ve şeyhülislâmlığın istendiğinde dini siyasete kolayca âlet edebileceğini gösteriyordu. Üç ay sonra benzeri bir fetvâyı da *"İmamü'l-müslimin cünun-ı mutbık* (sürekli delilik) *ile mecnun olmakla ... uhdesinden akd-i imamet münhal olur mu? el-cevab Allahü â'lem olur"* diyerek V. Murad'ın tahttan indirilmesinde Şeyhülislâm Hasan Efendi verdi. Bu fetvâ ise padişahın geçirmekte olduğu ruhsal depresyon doktor raporlarıyla saptandığından, gereksizdi. Ama o günkü yöneticiler buna yine de ihtiyaç duymuşlardı.

Abdülhamid Dönemi ve Sonrası

1876 Kanun-ı Esasîsi'nin 27. maddesi şeyhülislâma öteki nâzırlardan üstün bir derece tanıyarak seçimini eskisi gibi padişaha bırakıyor, ancak görevde kalmasını, içinde yer aldığı kabinenin iktidarda kalışıyla sınırlandırıyordu. İstibdat döneminde II. Abdülhamid'in Şeriat'a tutkunluk gösterisine karşın, şeyhülislâmlığa atadığı (Üryanizâde ve Mehmed Cemaleddin gibi) kişilerin yeteneksizlikleri, 20. yy'a girerken bu makamdan beklenebilecek herhangi bir şey

CEMALEDDİN VE MUSA KÂZIM EFENDİLER: Her ikisi de II. Meşrutiyet döneminde şeyhülislâmlıkta bulundular. İlki, İttihat ve Terakki'nin yeniliklerini onaylamadığı için sürgüne gönderilirken, Musa Kâzım Efendi din alanında yeniliklerin kaçınılmaz olduğunu savunmasıyla ün kazanmıştır. Musa Kâzım Efendi mütareke döneminde İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle birlikte tutuklanarak yargılanmış, 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır.

TABLO II

20. yy Başında İlmiye Mensuplarının Pâye ve Dereceleri

Kadılar ve Müftüler:	Rumeli Kadıaskeri pâyeli	4
	Anadolu Kadıaskeri pâyeli	23
	İstanbul pâyeli	97
	Bilâd-ı Hamse|pâyeli	73
	Mahreç pâyeli	130
	Devriye pâyeli	58
	Edirne|pâyeli	138
	İzmir|pâyeli	400
Müderrisler:	Dârülhadis-i Süleymaniye derecesi	1
	Süleymaniye derecesi	8
	Hâmise-i Süleymaniye derecesi	19
	Musılâ-ı Süleymaniye derecesi	18
	Hareket-i Altmışlı derecesi	10
	İbtidâ-yi Altmışlı derecesi	10
	Sahn-ı Seman derecesi	9
	Musılâ-ı Sahn derecesi	69
	Hareket-i Dâhil derecesi	55
	İbtidâ-yi Dâhil derecesi	81
	Hareket-i Hâriç derecesi	157
	İbtidâ-yı Hâriç derecesi	233
	TOPLAM	**1623**

kalmadığını gösteriyordu. Aynı sırada, Batı yanlısı aydınlarla (Jön Türkler) bağnaz İslâmcılar arasındaki tartışmalar son bir kez daha gündemdeydi. Şeriatçı cephenin başını çeken Meşihat kadrosu, bilinçli ve programlı olabilmekten uzaktı. Jön Türkler, birçok konuda (Lâtin harflerinden kadın haklarına dek) ciddi ve berikilerine göre tehlikeli önerileri ısrarla savunurlarken İslâmcı grup, Şeriat'ın *"mahz-ı hikmet, mahz-ı hakikat, mahz-ı adalet"* olduğunu övmekten ileriye bir şey yapamıyordu. Son dönemin aydın ve ilerici sayılan (Masonlukla dahi itham edilmiştir) şeyhülislâmlarından Musa Kâzım Efendi bile, *"Biz Batı'nın yalnız ilim ve sanayiini kabul edebiliriz. Zira, hikmet, bizim kaybettiğimiz malımızdır. Onu bulduğumuz yerde elbette alırız (!). Fakat Avrupalıların bütün âdet ve ahlâkını, geçim ve hayat tarzlarını kabul edemeyiz. Zira bundan zarar görürüz. Bir ulusun bilim ve sanayiini kabul etmek, o ulusun bütün âdet ve ahlâkını kabulü de gerektirmez"* diyor ve Japonları örnek gösteriyordu.

İttihad ve Terakki iktidarı, yenilikleri onaylamayan, Şeyhülislâm Mehmed Celaleddin Efendi'yi sürgüne gönderirken, şer'iye işlerinin Meşihat'a bağlı bırakılmasının bu makama bakanlık yetkisi sağlamasından bile rahatsız olarak çareler aradı. Kanun-ı Esasî'nin 27. maddesi, *"Mesned-i Sadaret ve Meşihat-ı İslâmiye, emniyet buyurulan zevâta ihale buyurulduğu misullû teşkilât-ı vükelâya memur olan sadrazâmın tensib ve arzıyla sâir vükelânın memuriyetleri dahi ba-irade-i şahane icra olunur"* şeklinde değiştirildi. Böylece şeyhülislâmın kabine ile gelip gitmesi öngörülmüştü.

Abdülmecid'den sonraki beş padişahtan üçünün hal' (Abdülaziz, V. Murat ve II. Abdülhamid), birinin de iskat (Vahideddin) edildiği ve hal' olaylarında şeyhülislâm fetvâsına gerek duyulduğu dikkate alınırsa, tüm kısıtlamalara karşın, bu makamın yine de önemli bir işlevi olduğu kabul edilebilir. II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçılar, gerekli fetvâyı şeyhülislâm Mehmed Ziyâeddin Efendi'den tehditle almışlardır. Yine 1914'teki "Cihad İlanı"na ilişkin fetvâlar şeyhülislâmlık kurumunun geleneksel yetkisini ve yüceliğini son kez kanıtlayan birer belgedir. Cihad fetvâları salt Osmanlı toplumuna değil, dünya Müslümanlarına seslendiğinden, bunların uluslararası özelliği olmuştur. 19. yy 'dan beri gündemde tutulan hilâfet nazariyesi ile bu fetvâlar arasında ilinti bulunduğu da gözden kaçmaz. 1916'da İttihatçılar, şer'iye mahkemelerini Adliye, medreseleri de Maarif Nezâreti'ne bağladılar. Bu, bir yönüyle çağdaş kamu hukuku gereğiydi. Bir başka yönüyle Meşihat'ın gücünü büsbütün azaltma, bir yönüyle de bu kurumun salt İslâm dininin sorunlarıyla ilgilenmesini zorunlu kılmaya yönelik bir önlemdi. Aynı zamanda Tanzimat'ta düşülen hata da bir bakıma bırakılmış olmaktaydı. 1917'de Şeyhülislâmlık'ın dünya Müslümanlarına karşı bir propaganda kurumu olarak görev yapmasını sağlama düşüncesiyle "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye" kuruldu. Ertesi yıl, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın iktidara gelmesiyle Meşihat'takiler geniş bir nefes aldılar. Ama, işlevini tamamlamış bu kurumun, çöküş yıllarında yapabileceği hiçbir şey yoktu.

Nihayet 1920'de, Kurtuluş Savaşı'na önderlik ve öncülük edenleri -bu arada Mustafa Kemal'i- millet düşmanı sayarak idamlarına fetvâ çıkaran Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin yakın tarihimize bıraktığı kara belge, bu kurumun yüzyıllarca mürteci ruhuna karşı takındığı olabildiğince uyanık ve yeniliklerden yana geleneğini çok kötü bir biçimde noktalamıştır. 1922'de saltanatın ve ona bağlı tüm kurum ve kuruluşların kaldırılması Şeyhülislâmlık'ın da sonu olmuştur. □

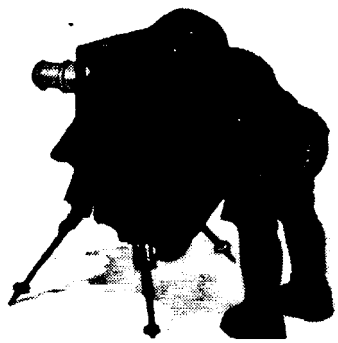
KAYNAKÇA

- □ ADIVAR Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970
- □ ALTUNSU Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972
- □ GÖKBİLGİN M.Tayyib, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri, *Belleten*, 121, 1967
- □ *İlmiye Salnamesi*, İstanbul, 1916
- □ KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.V-VIII, Ankara, 1983
- □ ORTAYLI İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979
- □ Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde), *Devhatü'l-Meşayih*, İstanbul, ty.

DIŞ POLİTİKA VE DİPLOMASİ

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletlerinin bir propaganda kartpostalı.

CENGİZ ARSLANTEPE ARŞİVİ

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu
Prof. Dr. Halûk Ülman

İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)
Prof. Dr. Feroz Ahmad

II. Abdülhamid'in Dış Politikası
Dr. Selim Deringil

Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs Sorunu
Dr. Faruk Sönmezoğlu

ÇERÇEVE YAZI

☐ **Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü**
Doç. Dr. İlber Ortaylı

Bu konuda ayrıca *Batılılaşma, "Milletler" ve Azınlıklar, Milliyetçilik Akımları, Mütareke ve Milli Mücadele, Padişahlar ve Sadrazamlar, Savaşlar ve Antlaşmalar* **maddelerine bakınız.**

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu

Halûk Ülman

Doğu sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla birlikte, Avrupa devletlerinin onun toprakları üzerinde giriştikleri üstünlük ve pay alma yarışına, bazı Batılı yazarlar tarafından verilen addır.

Bu yarış, aynı zamanda, özellikle 19. yy'ın ikinci yarısında, Avrupa devletlerinin Avrupa'daki ve dünyadaki üstünlük çekişmesinin de ayrılmaz bir parçasıydı.

İmparatorluğun Balkanlar'daki parçalanması, başlangıçta, Doğu'ya doğru genişleyen Avusturya ile Batı'ya doğru genişleyen Rusya'nın yararına oldu. Bu iki devlet, 18. yy'da, bazen tek başlarına, bazen de birleşerek, Osmanlılara karşı savaşlar açmışlar, Balkan topraklarının geniş bir bölümünü kendilerine katmışlardı.

19. yy' da Avusturya ve Rusya'nın Balkan topraklarındaki doğrudan doğruya gelişmeleri yavaşlamış, ancak Avrupa'da Fransız Devrimi ile yayılmaya başlayan "liberalizm" ve "milliyetçilik" akımlarının etkisi altına giren Balkan ulusları Osmanlı yönetimine başkaldırmaya başlamışlardır. Balkan uluslarının Osmanlı Devleti'ne karşı verdikleri bağımsızlık kavgalarına, sonradan bunları kendi üstünlüğü altına almak amacıyla, Rusya en büyük yardımcı olmuş, bu kavgaların çoğunu silahla desteklemiştir. Bu destek sayesinde, önce 1812 Bükreş Barışı'yla Sırbistan; onun arkasından, 1829 Edirne Barışı'yla, Eflâk ve Boğdan (Romanya) muhtariyet, Yunanistan da bağımsızlık kazanacaklardır (1830). Aynı yıl, Fransa da uzun süredir göz diktiği Cezayir'i işgal edecektir.

Bu sıralarda, Avusturya'nın Balkanlar'da ilerlemeyi bir yana bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını izlemeye başladığını görüyoruz. Bunun birinci nedeni, Avusturya Başbakanı Metternich'in 1814-1815 Viyana Kongresi'nde kurulan Avrupa "statüko"sunu korumak isteğidir. İkincisi, bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'nu çatırdatmaya başlayan "liberalizm" ve "milliyetçilik" akımları, kendisi de çok-uluslu bir imparatorluk olan Avusturya'yı da uğraştırmaya başlamıştı. Rusya'nın Balkanlar'da daha da genişlemesi, ya da etkisini artırması, Avusturya içindeki *slav* asıllı topluluklar için yüreklendirici olacaktı. Üstelik, o sıralarda, Avusturya Piemonte'nin İtalyan, Prusya' nın da Alman birliğini kurmak çabalarını kaygıyla izliyor, buna engel olmaya çalışıyordu. O yüzden, ne Osmanlı toprakları üzerinde genişlemeye ayıracak zamanı ve gücü, ne de bundan sağlayacağı yararı vardı.

19. yy'ın ilk yarısında Osmanlı toprakları üzerinde genişlemeye çalışan iki devlet görüyoruz: Rusya ve Fransa.

Rusya, gözlerini, aslında İstanbul ve Boğazlar üzerine dikmişti. Bu, Rusya'nın güçlendikten ve Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleştikten sonra izlemeye başladığı "Akdeniz'e açılma" politikasının doğal sonucudur. Özellikle 19. yy boyunca, Rus yöneticileri ülkelerini öteki Avrupa devletleriyle yarışabilecek duruma getirmek için "sıcak deniz"lere çıkmayı kaçınılmaz görüyorlardı. Bu amaca ulaşabilmek için de Türk Boğazları'nı ve İstanbul'u olabilirse doğrudan doğruya ele geçirmekten, en azından Boğazlar üzerinde özel haklar sağlamaktan başka çare yoktu.

Fransa ise, sömürgelerini 18. yy'da İngiltere'ye kaptırdıktan sonra, gücünün dünyanın uzak köşelerine değil, kendine yakın bölgelere yeteceğini anlamış ve bu nedenle, Kuzey Afrika ile Ortadoğu'yu yayılma alanı olarak seçmişti. Kaldı ki, Fransa'nın Ortadoğu, özellikle Lübnan ve Suriye bölgeleriyle, daha doğrusu buralardaki Hıristiyanlarla eskiden kurulmuş ilişkileri vardı.

Hıristiyanlar ve Yabancı Himayesi

Burada, kısaca, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Hıristiyanlar üzerindeki yabancı himayesine değinmek gerekiyor.

Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü yitirip dağılmaya başlamasından sonra, Avrupa devletleri, bu arada Rusya ve Fransa, onu kendi siyasal üstünlükleri altına alabilmek, iç işlerine karışabilmek için, Osmanlı sınırları içinde yaşayan çeşitli ulusal topluluklar, bu arada Hıristiyan olanlar üzerindeki himaye haklarından da yararlanmışlardır.

Osmanlı Devleti güçlü olduğu süre-

DOĞU SORUNU'NUN GEÇMİŞİ: *Eski deyimiyle "Şark Meselesi"nin geçmişi Karlofça Antlaşması'na kadar uzanır. Hatta bunu daha geriye götüren tarihçiler de vardır. Karlofça Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti Avusturya'ya Macaristan'ı, Venediklilere Mora ve Dalmaçya'yı, Lehistan'a Padolya'yı, Rusya'ya da Azak Kalesi'ni terketmek zorunda kaldı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan çıkarılma süreci başlamış oldu. Bunun yanısıra büyük devletlerin imparatorluk üzerindeki istekleri yoğunlaştı.*

ce, Fransa Katolikler üzerinde kurduğu himayeyi bir baskı ve genişleme aracı olarak kullanamadı. Ancak Osmanlı Devleti zayıflamaya başladıktan sonra onun Ortadoğu'daki topraklarına yerleşmek isteyen Fransızlar bu üstünlükten yararlanarak, imparatorluğun iç işlerine karışmaya ve bunu bir yayılma aracı olarak kullanmaya başladılar. Örneğin, 1860 yıllarında Lübnan ve Suriye'de Marunilerle öteki dinsel topluluklar, bu arada Dürziler arasında çıkan kavgalar sırasında, Bâbıâli üzerine yaptıkları baskılarla, sonradan kendi yönetimleri altına almayı düşündükleri bu bölgeye sınırlı bir özerklik verilmesini sağlamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ortodokslarla ilgilenen de, Rusya'dır. Bunlar yoğun olarak imparatorluğun Balkan toprakları ile İstanbul ve yöresinde yaşıyorlardı. Ayrıca, Lübnan ve Filistin bölgelerinde de önemli Ortodoks toplulukları vardı.

Rusya Osmanlı Ortodokslarını kendi üstünlüğü altına alma yolundaki ilk adımını, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla atmıştır. Osmanlı Devleti, bu antlaşmanın 7'nci ve 14'üncü maddeleriyle, kendi sınırları içindeki Ortodoksların haklarına ve kiliselerine saygılı olmayı, İstanbul'daki Rus elçisinin bu konuda yapacağı girişim ve uyarıları dikkate almayı yükleniyordu. Rusya, ilk bakışta fazla sakıncalı görünmeyen bu maddeleri sonradan çok geniş bir biçimde yorumlayarak Ortodokslar üzerinde tam bir egemenlik kurdu ve bunların haklarını, kiliselerini korumak bahanesiyle sık sık, Osmanlı Devleti üzerine baskı yaptı.

İngiltere ise özellikle 1880'lerden sonra, kendine bağlayacak topluluklar bulmak amacıyla Ermeniler, Kürtler ve Araplarla ilgilenecek ve bunları, yaşadıkları topraklara yerleşebilmek için, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya başlayacaktır.

Doğu Sorunu Başlıyor

Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz ve Ortadoğu üzerinde bulunmasına rağmen, İngiltere 19. yy başlarına kadar bu devletin durumuyla fazla ilgili değildi. Çünkü Osmanlılar, güçlü oldukları sürece, İngiltere adına, Hint yolunun bekçiliğini zaten yapıyorlar ve onun Avrupalı karşıtlarını buraya yaklaştırmıyorlardı. Ancak, Fransız Devrim Savaşları sırasında, 1798'de Napoléon Bonaparte İngiltere'yi en can alıcı yerinden vurmak için Mısır'a çıkın-

ca, İngiliz yöneticiler Osmanlı Devleti'nin artık yeterince güçlü olmadığını, Hint yolunun güvenliğini kendi başına sağlayamayacağını anladılar ve bundan sonra, Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul'a, Fransa'nın da Ortadoğu'ya yerleşmelerini önlemek amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını izlemeye başladılar.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan korumak için çeşitli yollar denedi. Birincisi, yabancı bir devlet Osmanlı topraklarını ele geçirmek istediği zaman, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer aldı, onu destekledi. Bu destek, ya Mehmed Ali Paşa isyanında olduğu gibi diplomatik ya da Kırım Savaşı'nda görüldüğü gibi, hem diplomatik, hem de askerî oldu. İkincisi, Rusya'nın ve Fransa'nın Ortodoks ve Katoliklerin durumunu bahane ederek Osmanlı iç işlerine karışmalarını önlemek amacıyla, Bâbıâli'yi liberal yönde girişimlere zorladı. Bunun sonucunda, Osmanlı yöneticileri 1839 Tanzimat Fermanı ile 1856 Islahat Fermanı'nı ilân ettiler. Üçüncüsü, İngiltere, Osmanlı askerî gücünü artırmak amacıyla, ordunun yeniden ve çağdaş gereklere uygun bir biçimde düzenlenmesini istedi. Fakat İngiltere bu konuda fazla başarılı olmayacak, Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesi görevi İngilizlere değil, 1835'te İstanbul'a gelen Prusyalı Moltke'ye verilecektir.

Avusturya, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin izledikleri bu Osmanlı politikalarını karşı karşıya getirerek Avrupa'nın ondan sonra I. Dünya Savaşı'na kadar uğraşacağı bir "Doğu Sorunu"na dönüştüren ilk olay, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır isyanıdır.

Fransa'nın Ortadoğu'ya doğru yayılması konusundaki ilk olanak, Mısır'daki Osmanlı Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, Girit'ten sonra Suriye'nin de valiliğini istemesi, fakat alamaması yüzünden 1831'de Bâbıâli'ye karşı ayaklanmasıyla çıkmıştır. Rusya ise, bu olanaktan, Boğazlar üzerinde söz sahibi olmak için yararlanmak isteyecektir.

Aslında, Mehmed Ali Paşa isyanının ilk günlerinde, olayı Osmanlı İmparatorluğu'nun bir iç sorunu olarak gören Avrupa devletleri, buna fazla bir ilgi göstermediler. Genel kanı, Bâbıâli'nin bu isyanı kolaylıkla bastıracağı yönündeydi. Fakat Mısır ordusu Osmanlı kuvvetlerini Konya'da yenip İstanbul yolu açılınca, Rusya bu gelişmeden kuşku duymaya başladı. Çünkü, eğer Mehmed Ali Paşa Osmanlı tahtını ele geçirecek olursa, İstanbul'da yeni ve güçlü bir yönetim kurulacak, Rusya'nın bu imparatorluk üzerindeki emellerini gerçekleştirmek güçleşecekti. O nedenle, Rusya, o sırada Mehmed Ali Paşa karşısında her kimden olursa olsun yardım arayan Osmanlı İmparatorluğu'na elini uzattı ve İstanbul'u korumak bahanesiyle Büyükdere önlerine dokuz parçalık bir filo gönderdi. Daha sonra da 1833'ün nisan ayında 15 bin kişilik bir Rus kuvveti Boğaz'ın Anadolu yakasına yerleşti.

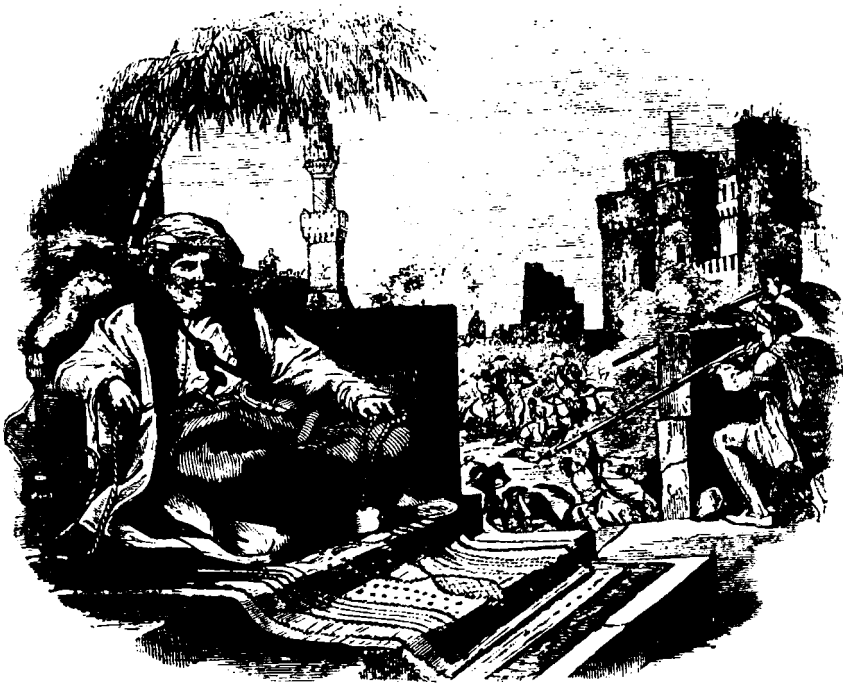
Bu olay Rusya'nın Boğazlar'a kadar indiğini gören İngiltere ile aslında Mehmed Ali Paşa'nın başarılarını büyük bir memnunlukla izleyen Fransa'yı çok ürkütmüştür. Gerçekten Fransa, Mehmed Ali Paşa'nın 1804'te Mısır valiliğine atanmasından bu yana, onunla yakın ilişkiler kurmuş, Mısır'ın bayındırlık, tarım ve ticaret sorunlarını çözümlemeyi yüklenmişti. Üstelik, gönderdiği subay ve teknisyenlerle, Mısır'a bir ordu, bir de donanma düzenlemişti. Ama şimdi, Mehmed Ali Paşa gözlerini Osmanlı tahtına dikerek, İngiltere'nin ve Rusya'nın razı olmayacakları bir girişime geçiyordu; Dimyat'a pirince giderken, evdeki bulgurdan da olacaktı. O yüzden, Fransa da, İngiltere ve Metternich Avusturyası'yla birlikte, hem Bâbıâli'yi, hem de Mehmed Ali Paşa'yı birbirleriyle anlaşmaya zorlamışlardır. Bu zorlama üzerine, 1833 Mayısında, Bâbıâli ile Mısır valisi arasında Kütahya Barışı imzalandı. Bu barışa göre, Mehmed Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valiliklerine ek olarak Şam, oğlu İbrahim Paşa'ya da Cidde ve Adana valilikleri veriliyordu.

Hünkâr İskelesi Antlaşması (Temmuz 1833): Kütahya Barışı Bâbıâli ile Mehmed Ali Paşa arasındaki ilişkileri düzeltememiştir. Çünkü Bâbıâli Mehmed Ali Paşa'ya Avrupa devletlerinin zorlamasıyla verilen ödünleri geri almak, Mehmed Ali Paşa ise imparatorluğun daha büyük parçalarını, bu arada Suriye'nin tümünü kendi yönetimi içine almak niyetindeydiler. Bu yüzden, iki taraf arasında yeni bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu. İşte bu çatışmada yanında bir destek bulabilmek amacıyla, II. Mahmud, 1833 Temmuzunda Ruslarla ünlü Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamıştır.

Sekiz yıllık bir süre için imzalanan bu antlaşma, bir savaşa tutuştukları takdirde Rusya ile Osmanlı İmparatorlu-

İLK KEZ VİYANA KONGRESİ'NDE: "Doğu Sorunu" deyimi ilk kez Viyana Kongresi'nde kullanıldı. Kongrede Avusturya Başbakanı Metternich statükoyu korumak ve büyük devletlerin Ortadoğu'da sürüklenecekleri çıkar çatışmasını önlemek amacındaydı. Öte yandan Rus delegeleri ise Osmanlı Devleti'nin yönetiminde olan Hıristiyan halkın durumunu tartışmak ve bu vesileyle "Akdeniz'e açılma" siyasetine gerekçe hazırlamak istiyordu. Resimde kongrede tartışan delegeler. Sağda elini masaya koymuş Fransız Talleyrand, solda ise önde ayakta duran Metternich görülmektedir.

KAVALALI'NIN AYAKLANMASI: *Osmanlı Devleti'nden kopmak için sürekli uğraş veren Kavalalı'nın 1831'deki ayaklanması ilkin fazla bir etki yaratmadı. Avrupa devletleri Bâbıâli'nin bu ayaklanmayı bastıracağını bekliyordu. Ancak Mısır kuvvetlerinin Konya'da başarı kazanması tüm Avrupa ülkelerini harekete geçirdi. Bu arada Rusya'nın İstanbul'u korumak bahanesiyle Büyükdere önlerine bir filo göndermesi Fransa ve İngiltere'yi ürküttü. Böylece Kavalalı bir anlamda amacına ulaşıyor, nüfuzunu artırıyordu.*

ğu'nun birbirlerine karadan ve denizden yardım etmelerini öngörüyordu. Antlaşmaya eklenen bir gizli madde gereğince, Osmanlı Devleti Rusya'ya bu yardımı yapacak olanaklardan yoksun olduğu için Boğazlar'ı yabancı devletlerin savaş gemilerine kapamakla yetinecekti.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir antlaşma yapıldığı duyulunca, İngiltere ve Fransa yeniden ürktüler. Gizli maddenin niteliğini tam olarak bilemedikleri için, bu antlaşmanın Türk Boğazları'nı Rus gemilerine açtığını sandılar. Rus savaş gemilerinin o zamana kadar kendilerine kapalı olan Boğazlar'dan geçerek Akdeniz'e inmesi, Fransa'nın Ortadoğu'daki yayılma emellerine, İngiltere'nin de Hint yolu güvenliğine indirilen ağır bir darbe olacaktı. Üstelik, antlaşma Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın koruyuculuğuna da bırakıyordu. Onun için, bu iki devlet, imzalandığı günden başlayarak, Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı bozmak için olanak kollayacaklardır.

Bu olanak, Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa 1839'da yeniden savaşa tutuşunca belirecektir. Bu savaş, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da bağımsızlığını ilân etmesi ve Suriye'nin tümünü de kendi yönetimi altına almak için harekete geçmesi üzerine çıkmıştır. Bâbıâli Mehmed Ali Paşa'ya karşı bir ordu göndermişse de, Osmanlı kuvvetleri bir kez daha yenilmişlerdir. Böylece, İstanbul yolu Mehmed Ali Paşa'ya yedi yıl içinde ikinci kez açılmış oluyordu.

Bu ikinci çatışma sırasında, Avrupa devletleri arasındaki saflaşmanın değiştiğini görüyoruz. Bu çatışmaya kadar, İngiltere ile Fransa birlikte yürüyorlardı. Ancak, Mehmed Ali Paşa ikinci kez ayaklanıp üstelik bağımsızlığını ilân edince, Fransa Mısır'ın bağımsızlığını desteklemeyi Ortadoğu'ya yerleşmenin en uygun yolu olarak görmeye başlamış ve İngiltere'den ayrı düşmüştür. Buna karşılık, Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a yerleşmesini istemeyen Rusya, İngiltere ile birlikte, Fransa'nın karşısına dikilmiştir. Az kalsın, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü politikasını izleyen, hele Fransa'nın Hindistan'a giden Akdeniz-Süveyş Berzahı-Kızıldeniz çizgisi üzerinde kilit taşı olan Mısır'a yerleşmesini hiç istemeyen İngiltere ile Fransa arasında bu yüzden bir savaş çıkacaktı.

Ama Fransa, kendisini büyük bir yalnızlık içinde gördü ve sonunda, savaşı göze alamayıp geriledi, yani Mehmed Ali Paşa'yı ve Mısır bağımsızlığını savunmaktan vazgeçmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa da, tıpkı Bâbıâli gibi, Avrupa devletlerinin oluşturduğu yeni bir çözüme "evet" demekten başka çare göremedi. Bu çözüm, Mısır valiliğini, babadan büyük oğula geçecek biçimde,Mehmed Ali Paşa ailesine bırakıyordu.

Boğazlar Sorunu ve 1841 Londra Sözleşmesi

Mısır sorununun böylece çözümlenmesinden sonra, Rusya'nın bu konuda kendisiyle yaptığı işbirliğinden yararlanarak, İngiltere Boğazlar'ın kapalılığını da uluslararası bir güvenceye bağlamak istemiştir.

"Boğazlar Sorunu" denildiği zaman akla gelmesi gereken, *"yabancı savaş gemilerinin barış zamanında, ya da Osmanlı Devleti'nin tarafsız kaldığı bir savaşta Türk Boğazları'ndan geçişi"*dir.

Osmanlı Devleti güçlü olduğu sürece böyle bir sorun yoktu. Boğazlar'ı istediği devletin gemilerine açıp, istemediklerine kapatabilirdi. Ama genel kural, kapalı tutulmasıydı. Osmanlı Devleti, Boğazlar üzerindeki mutlak egemenliğini ilk kez 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla sınırladı ve Rus ticaret gemilerine Boğazlar'dan istedikleri gibi geçmek hakkını tanıdı. Kısa bir süre içinde bu hak, öteki devletlerin ticaret gemilerine de verildi. Ama, savaş gemileri konusunda hâlâ egemenliğini koruyor, Boğazlar'ı bütün yabancı savaş gemilerine kapalı tutuyordu. Boğazlar üzerindeki Osmanlı egemenliğinden en çok yakınan Rusya oldu. Gerçi Osmanlı Devleti'nin uyguladığı kapalılık kuralı öteki yabancı savaş gemilerinin, bu arada özellikle İngiliz ve Fransız donanmalarının Karadeniz'e çıkmasını önleyerek Rusya'ya bir güvenlik sağlamıyor değildi. Ama, Rus savaş gemilerinin Akdeniz'e inmesini de önlüyordu. Oysa, Rus yöneticileri kendi ülkelerini öteki Avrupa devletleriyle yarışabilecek duruma getirmek için, sıcak denizlerde bayrak dolaştırmayı kaçınılmaz görüyorlardı. Üstelik, gücünü yitirmeye başlayan bir Osmanlı Devleti'nin artık Boğazlar'ın bekçiliğini yapamayacağı-

I. NİKOLA'NIN AMACI: Osmanlı Devleti'nin ölmek üzere olan bir hasta olduğunu söyleyen Rus Çarı'na göre, İngiltere ve Rusya'nın anlaşması halinde "miras"ı paylaşmak kolay olacaktır. Nikola Rusya'nın payı olarak İstanbul'u ve Boğazlar'ı düşünmektedir. Fakat İngiltere böyle bir şeyin Çarlık Rusyası'nı güçlendireceğini düşünerek, yapılacak girişimleri tehlikeli bulmuştur.

nı, Karadeniz'i yabancı devletlerin savaş gemilerine kapalı tutamayacağını da düşünüyorlardı. O nedenle, Boğazlar üzerinde ya kendi başlarına, ya da Osmanlı Devleti ile ortaklaşa söz sahibi olmayı kaçınılmaz görüyorlardı.

Mehmed Ali Paşa isyanı sırasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması gerçi Boğazlar'ı Rus gemilerine açmadı, bir savaşta Boğazlar'ın Rusya yararına yabancı devletlerin gemilerine kapatılacağını saptamakla yetindi. Ama, bu konudaki bir antlaşmaya imza koydukları için, Ruslar Boğazlar üzerinde söz söyleyebilecek duruma da geldiler. İşte, Boğazlar'ın Rus gemilerine açıldığı yönündeki kuşkularının yersiz olduğunu anladıktan sonra da İngiltere'nin hoşuna gitmeyen budur. O nedenle de, Mısır olayının kapanmasından sonra, Boğazlar'ın statüsünü kendisinin de katılacağı bir uluslararası anlaşmaya bağlanmasını istemiştir.

İngiltere'nin bu isteği üzerine, 1841 Temmuzunda, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında, Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalandı. Böylece, Avrupa'nın beş büyük devleti (Devlet-i muazzama) ilk kez Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili bir konuda bir araya geliyorlar; aslında onun ulusal yetkisi içinde olması gereken bir konuda ortak söz sahibi oluyorlardı. Londra Boğazlar Sözleşmesi ile Osmanlı Devleti, Türk Boğazları'nı bundan önce olduğu gibi bundan sonra da barış zamanında yabancı savaş gemilerine kapalı tutmayı, öteki devletler de onun bu kararına saygı göstermeyi yükleniyorlardı.

BÜTÜNLÜKTEN YANA: İngiltere'nin sanayide en üstün dönemini yaşadığı yıllarda Dışişleri Bakanı olan Lord Palmerstone, Kırım Savaşı sırasında başbakanlığa getirildi. İngiltere'nin dünyadaki nüfuzunun artması yolunda bir politika izleyen Palmerstone, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasını ülkesinin çıkarları açısından daha uygun gördüğü için Paris Konferansı'nda bu görüşü kabul ettirmiştir.

Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması

1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi Rusya'ya Boğazlar'ı anlaşma yoluyla kendi savaş gemilerine açtırmanın olanaksızlığını gösteriyordu. Bununla beraber, bu işi savaş yoluyla gerçekleştirmeye kalkışmadan önce, iki kez daha İngiltere ile anlaşmaya çalışacaktır.

Bunların birincisi, 1844'tedir. O yıl İngiltere'ye bir gezi yapan Çar I. Nikola, İngiliz yöneticilerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölmek üzere olduğunu; sonradan kavga çıkmaması için, Avrupa devletlerinin şimdiden aralarında anlaşarak onun mirasını paylaşmaları gerektiğini söylemiştir. Çarın aklında, Rusya'nın payı olarak, İstanbul ve Boğazlar vardı. Ancak İngiliz yöneticileri, bu öneriyi hem gerçekçi görmemişler, hem de tehlikeli bulmuşlardır. Nitekim, İngiliz Başbakanı Palmerstone, ondan birkaç yıl önce yolladığı bir talimatta şöyle diyor: *"Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü, öldüğü konusunda söylenenlerin tümü, tam bir saçmalıktır... Avrupa'nın koruyuculuğu altında on yıl verirseniz, yapılacak iç düzenlemelerle birlikte, onun yeniden saygın bir devlet durumuna gelmemesi için hiçbir neden yoktur."*

I. Nikola, 1853'te bir kez daha, aynı öneriyle ortaya çıkmaktadır. Bu yılın baharında, Rusya'nın başkenti St. Petersburg'da İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour ile yaptığı bir görüşmede, *"Türkiye çok kötü bir durumdadır, ülkesinin her yanı dökülüyor"* diyor. *"Elimizde bir hasta adam, çok hasta bir adam var. Size tüm içtenliğimle söyleyeyim ki, eğer bugünlerde, bir cenazeyi kaldırmak için gerekli hazırlıkları yapmadan ölüp giderse, çok yazık olur."* O yüzden, İngiltere ve Rusya, kendi aralarında anlaşmalıdırlar. Önerisi şudur: Ne İngiltere, ne de öteki büyük devletler, İstanbul'u almalıdırlar.

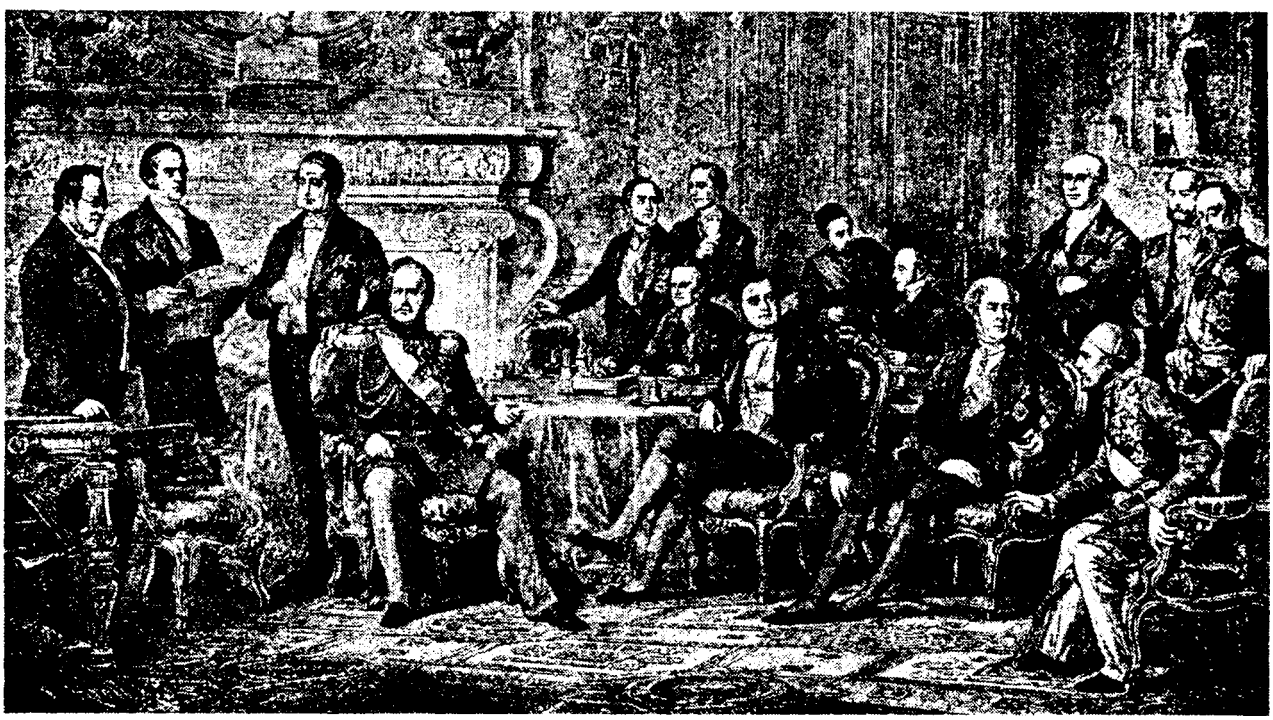
Rusya da sürekli olarak alacak değildir, ancak geçici olarak, o da sahip diye değil, emanet diye, işgal edebilir!

I. Nikola'ya göre, imparatorluğun Asya'daki toprakları olduğu gibi kalabilirdi. Balkanlar'da ise 1812 Bükreş Barışı'yla özerk olan Sırbistan, 1829 Edirne Barışı'yla özerk olan -ve ondan sonra Rus etkinliği altına giren- Eflâk ve Boğdan prenslikleri ve hâlâ Bâbıâli'ye bağlı bulunan Bulgaristan bağımsız birer devlet olmalıydılar. Rusya'nın böylece Balkanlar'da sağlayacağı dolaylı üstünlük karşılığında, İngiltere Mısır ve Girit'i alabilirdi. Ancak İngiltere, İstanbul'u ve Boğazlar'ı Rusya'ya bırakacak böyle bir paylaşmaya bu kez de yanaşmamıştır. Bunun üzerine Rus çarı, bunu sağlamanın tek yolunun Avrupa devletlerini bir olup-bitti ile karşı karşıya bırakmak olduğunu düşünmeye başlayacak ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaş açmak için bahane aramaya koyulacaktır. I. Nikola, bu bahaneyi, Kudüs'teki *Kutsal Yerler*'in bakımı konusunda çıkan bir anlaşmazlıkta bulacaktır. Rus çarı, bu yüzden çıkaracağı savaşa, başta İngiltere, öteki Avrupa devletlerinin seyirci kalacaklarını ve sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisiyle paylaşmaya yanaşacaklarını sanıyordu.

Gerçekten, savaşın başlamasından hemen sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü her ne pahasına olursa olsun korumaya kararlı olan İngiltere onun yanında savaşa gireceği gibi, Fransa da Rusya'ya savaş açacaktır. Çünkü, eğer Rusya bu savaşı kazanır ve bu arada *Kutsal Yerler*'in bakımı ayrıcalığını alırsa, kendisinin Ortadoğu'daki önemli bir dayanağı elden gitmiş olacaktı. Bilindiği gibi, o zamana kadar Fransa bu yerlerin bakımını kendi tekelinde görüyor, kimseye bırakmak istemiyordu. Başka bir deyişle, Rusya'nın çıkaracağı savaş için yanlış konu seçmesi, Fransa'nın da kendi karşısına dikilmesine neden olmuştur.

Öte yandan, Rusya'nın savaşın başlarında Eflâk ve Boğdan prensliklerini işgal etmesinden büyük kuşku duyan Avusturya ile onu izleyen Prusya da, bütün anlaşmazlık boyunca, diplomatik bakımdan Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Aslında, Rusya'nın Balkanlar'daki yayılmasını kendi ülkelerinin güvenliği ve toprak bütünlüğü açısından tehlikeli bulan Avusturya yöneticileri de, tıpkı İngiltere ve Fransa gibi savaşa katılmak istiyorlardı. Fakat askerler karadaki bütün yükün Avusturya'nın sırtında kalacağını, üstelik Avusturya sınırları içindeki çeşitli toplulukların bunu fırsat bilerek ayaklanmaya kalkışacaklarını düşünerek, savaşa katılmaya karşı çıktılar. Bunun üzerine Avusturya, Osmanlı Devleti'ne diplomatik destek sağlamakla yetindi.

1854-1856 Kırım Savaşı Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı ve yapılacak barışı hazırlamak üzere, 1856 Şubatında, Paris Kongresi toplandı. Kongrenin bir aydan fazla süren çalışmaları sonunda da, 30 Mart 1856'da, Paris Antlaşması imzalandı. Bu barışın en önemli yanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletler topluluğunun (Concert européen) parçası sayılması ve toprak bütünlüğü ile egemenliğinin Avrupa devletlerinin ortak güvencesi altına alınmasıdır. Böylece İngiltere, izlemekte olduğu Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikasını öte-

PARİS KONFERANSI: *Rusların 1855'te Kırım'daki kesin yenilgisinden sonra Paris'te bir barış konferansı düzenlenmesi yolunda karar alındı. Bu konferansa Osmanlı Devleti'nin yanısıra İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Piemonte ve Prusya katıldılar. İmzalanan antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa devletlerinin güvencesi altına alındı. 1841'de imzalanan Londra Sözleşmesi doğrulanarak Karadeniz askerî etkinlikten arındırıldı. Resimde Paris Konferansı'na katılan delegeler. En sağda Âli Paşa görülmektedir.*

Osmanlı Diplomasisi ve Dışişleri Örgütü

İLBER ORTAYLI

Klâsik dönem Osmanlı yönetiminde bağımsız bir dışişleri ofisinden sözetmek mümkün değildir. Dışişleriyle ilgili yazışmaları ve temasları yürüten ofisin başındaki *Reisülküttab*'a bizde Osmanlı dışişleri bakanı deniyorsa da, bu görev onun ofisindeki işlerin bir bölümünü oluştururdu ve reisülküttab, divan-ı hümayun üyesi de olmayıp sadrazamın yardımcısı, kançılaryanın şefiydi. Kaldı ki dışişleri alanında reisülküttab'ın ağırlık kazanan bir görevli olması da 17. yy sonu ve 18. yy'dadır.

İtalyan cumhuriyetleri önce birbirleri sonra da Akdeniz bölgesine devamlı elçiler yollayana kadar, bütün imparatorluklarda elçilik geçici bir görevdi. Elçinin dokunulmazlığı da yazılı kural ve anlaşmalarla saptanan bir statü olmayıp, teamüle ve karşılıklı nezakete bağlıydı. Osmanlı Devleti'nin 15-16. yy'dan beri devamlı elçilik kurmayışının nedenlerini sadece üstünlük, gurur gibi kurallarla açıklamak zordur. Muhtemelen Osmanlı tüccar gruplarının, dinî kurumların dış ülkelerde yaygın faaliyette bulunmamasının bu kapalılıkta payı vardır. Görünüşte, hakimiyet kurulmayan ülkeleri Osmanlı *darül-islâm*'ın dışında *darül-harb* olarak nitelediği için devamlı elçilik kurumu yerleşmemiştir. Ancak bu kural, örneğin; İstanbul'a ikamet elçisi yollamayan Buhara Emirliği (19. yy ortalarında bile hep geçici elçilik heyeti yollarlardı) gene Hindde ve Orta Asya'da ve Kazan Hanlığı'yla karşılıklı ikamet elçiliklerinin olmaması gibi bir gerçeği açıklayamaz. Osmanlı Devleti'nin Avusturya, Fransa, Birleşik Hollanda, İngiltere vs. gibi Avrupa devletleriyle olan antlaşmaları da bir antlaşma değil, hukuken mütareke statüsündeki geçici sözleşmelerdi. Bu belgelere *ahidname* deniyor (nadiren muahede sözcüğü de geçiyordu). Bunlar tek taraflı olarak sultan tarafından bağışlanan bir barış, daha doğrusu *aman* belgeleriydi (aman, dış dünyadan gelen bir harbi'ye verilen giriş ve ikâmet ve barış içinde güvenlikte yaşama müsaadesidir). Ahidnamelerde sürekli ve kurumsallaşan bir barış değil, geçici bir silah bırakışması, her an tek taraflı olarak bozulabilecek bir ilişki sözkonusudur. 17. yy sonuna kadar Osmanlı diplomatik ilişkileri Avrupalılarınkinden bu anlamda farklıydı ve 1815 Viyana Kongresi öncesi görülen sistemi yaratan Westfalya Antlaşması sistemine uymak Babıâli diplomasisi için sözkonusu değildi. İstanbul'daki elçiler ve eyaletlerdeki konsoloslar da tek taraflı olarak verilen güvence ile faaliyetteydi.

17. yy sonuna kadar ülkedeki elçiliklerin içinde en imtiyazlı olanı Fransız krallığınınki gibidir. Özellikle XIV. Louis devri ve Colbert'in devlet sekreterliği döneminde, Fransız diplomatların en etkin faaliyet gösterdikleri; Katolik misyonerleri başarıyla desteklediklerı ve ülke hakkında en iyi bilgileri topladıkları görülür. Fransa'nın doğudaki diplomatik faaliyetinin ön modeli, geçmiş yüzyıldaki İtalyan diplomasisi olmuştur.

Ülkelerle ilişkilerde ve yazışmalarda Osmanlı diplomasisi mütekabiliyet esasını benimsememiştir. Birçok hükümdarlara titülatür (elkab, unvan) konusunda eşit davranılmadığı biliniyor. 1606 Zitvatorok barışına kadar Almanya İmparatoru'na gâh "Beç kralı", gâh "Nemçe çezarı", bazen de "Roma imparatoru" denirdi. Rus çarlarının protokoler eşitliği sözkonusu değildi. İlk defa Küçük Kaynarca Antlaşması ile (1774) çariçeye "Tamamen Rusyaların padişahı" diye hitab edildi. Tanzimat'tan sonra bu unvan herkes için kullanıldı ve 1849'da Sardunya kralına bile kral unvanı hafif görüldüğünden padişah diye hitab edildi. Özellikle 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra yazışmalardaki titülatür konusunda da değişmeler görülecektir.

Karlofça Antlaşması'ndan Sonra

Karlofça Antlaşması sırasında Reisülküttab Rami Mehmed Efendi (sonra paşa) başarılı olmuş, bu olayla reisülküttab'ın ve dışişleri ofisinin önemi artmıştır. Nitekim Rami Mehmed Paşa da bir müddet sonra sadrâzam oldu. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarını izleyen bir dizi ticaret, seyrüsefain anlaşmaları ile Avusturya (Roma İmp.), İngiltere, Hollanda, Fransa ve 1730 Belgrad Antlaşması'ndan sonra Rusya, konsolosluk ve elçilikler konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda asrın diplomatik muafiyet ve güvencesini elde ettiler. Rusya Kaynarca Antlaşması'ndan sonra konsolosluk haklarını genişletti. Böylece bir İslâm devleti ilk defa olarak Hıristiyan ülkelerle eşit düzeyde diplomatik ilişki sistemine giriyor, yani Westfalya esaslarına tâbi oluyordu. Ancak tâbi olunan bu sistemin Grotius nazari-

ki Avrupa devletlerine, bu arada Rusya ile Fransa'ya da benimsetiyordu. Paris Antlaşması ile ayrıca, Boğazlar'ın kapalılığını öngören 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi doğrulanmakta, Karadeniz askerî etkinlik ve üslerden arındırılarak silâhsız duruma getirilmektedir. Biraz sonra, Rusya'nın, Fransa-Prusya Savaşı'nın yarattığı karışık uluslararası ortamdan yararlanarak, 1870 sonlarında bu hükmü tek yanlı olarak kaldıracağını göreceğiz.

Paris Antlaşması, bundan başka, Sırbistan ile Eflâk ve Boğdan prensliklerinin özerkliğini de yineliyor; bu prensliklerin özerkliğini Avrupa devletlerinin ortak güvencesi altına koyarak onlardan hiçbirinin -bundan Rusya'yı anlayınız- prensliklerin iç işlerine karışmaması yükümünü getiriyordu.

İngiltere, Paris Antlaşması'na, Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine karışmamalarını öngören bir hüküm koydurmak için de büyük çaba harcamıştır. Bu çabalar sayesinde, antlaşmada, sultanın *"uyruklarının mutluluğu konusundaki sürekli gayretlerinin bir parçası olarak"*, onların durumlarını *"din ve soy ayrımı yapmaksızın"* düzeltmeye kararlı olduğu belirtilmekte; buna karşılık Avrupa devletleri de, bu bildirim karşısında, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine tek başlarına ya da ortaklaşa karışmaya hak ve yetkileri bulunmadığını kabul etmektedirler. Paris Antlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra, Osmanlı yöneticileri, İngiltere'nin de teşvikiyle, 1856 Islahat Fermanı'nı yayınlayacaklardır.

Balkanlar Karışıyor

Getirdiği tüm hüküm ve yüklemlere rağmen, Paris Antlaşması ne Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine karışmalarını, ne de Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki dağılışını önleyebilmiştir. Tam tersine, bundan sonra, bu dağılışın daha da hızlandığını görüyoruz.

Paris Antlaşması'ndan sonra Balkanlar'da başlayan yeni karışıklıklarda,

yesine istinad eden lâik bir devletlerarası hukuk sistemi olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı elçilik heyetlerinin de durumu ve faaliyeti değişmeye başladı. Henüz ikamet elçilikleri aşamasına geçilmemişti, ama Avrupalı ülkelerle olan protokolde eski gelenek terkediliyordu. Örneğin 1715'teki Venedik'le son savaşta Venedik elçisi bir süre hapsedilip, sonra Venedik'teki Osmanlı elçisi gelince Fransa aracılığıyla bırakıldı. Sefaret başterciımanı Osmanlı uyruklu Naon ise idam edildi. Bu son olaylardan biriydi. Bundan sonra tercümanların da vergi muafiyeti ve uyruk değiştirme süreci başladı. Özellikle 18. yy'da Avrupa elçileri kalabalık bir tercüman grubu istihdam ederek, yerli ticaret temsilcilerini himaye ettiler. Tercüman istihdamında genellikle ticari gücü yüksek gruplar tercih ediliyordu. O kadar ki, İskenderiye ve Kahire gümrüklerindeki etkin kontrolcü gücünü kaybeden Yahudileri Fransa ve İngiltere konsolosları tercüman olarak istihdam etmekten vazgeçtiler. Babıâli Tercüme odası, reisülküttaba bağlıydı. Bu görevde genellikle önceleri Eflaklı ve Macarlar, giderek Fenerli Rum soyluları istihdam edildi. Bu ünlü ailelerin bazıları Dimitri Kantimir'in ihanetinden sonra Tuna prensliklerinin başına tayin edildiler (örneğin Mavrakordatolar). 19. yy'da Yunan ayaklanması dolayısiyle Rum tercümanlar ve kethüdalar dönemi kapandı, Müslümanlar (ilki dönme olan Bulgar Yahya Naci Efendi), Ermeniler de kullanılmaya başlandı. (Bunlardan Sahak Bey tercümeleri ve iktisat üzerindeki risaleleriyle tanınır.) Reisülküttab halen vezir rütbeli bir görevli değildi, ama önemi artmıştı ve Umur-ı Hariciye Nezareti kurulunca Reisülküttablık kaldırıldı. İlk hariciye nazırı o sıradaki reisülküttab olan Yozgatlı Akif Efendi de vezir rütbesiyle 1835'te Umur-ı Hariciye nazırı oldu.

İkamet elçiliklerinin III.Selim devrinden beri kurulması, ilk anda Türkiye'de Batılılaşma ve Batı'yı tanımada etkin olmuştur. Bu dönemde büyük devletlerin arasındaki dengeye dikkat etme, kritik dönemlerde müzakere ve oyalama politikası da Osmanlı diplomasisinin bir tekniği olarak geliştı. Mehmed Emin Vahid Efendi'nin Napoléon ve Talleyrand'la olan müzakerelerinde bu tür diplomasinin kâh ustalık, kâh grotesk boyutlara ulaşan bir örneği görülür. Gene Mısır sorunu da böyle bir dengeci politika ile çözüme ulaştı. Hatta Tanzimat'ın ilânını Mısır sorununun bu biçimde çözümüne bağlayan tarih yorumları da vardır.

Hariciye Nezaretinin Kuruluşu

Hariciye Nezareti'nin kuruluşu ve nezaretin sadrâzamla olan ilişkisi tamamen klâsik örgüt modelinin bir devamı ve geliştirilmişidir. Örgütlenmede bu yapının getirdiği sorunlar, bağlamlar ve gereksinmeler etkendi. Hariciye Nezareti'ne, divan-ı hümayun kalemi, mühimme kalemi, ruus kalemi, tahvil kalemi ve tuğrakeş odası gibi eski etkinliğini yitiren ve dışişleriyle ilgisi ilk anda anlaşılmayan klâsik ofisler bağlıydı; bu Reisülküttablığın devamı olan bir bağlantıdır. Bundan başka gene aynı dizide *mezahib odası* (yani gayrimüslimlerin işlerine, kilise, okul yaptırma ve onarma izinlerine, cemaat kontrolüne bakan büro) bağlıydı. Bu dairenin varlığı; dışişlerinin yabancı devletlerle azınlıklar konusundaki çekişmesinin bir tezahürü değildir; doğrudan doğruya reisülküttabın eskiden gayri müslimlerle Bâbıâli

İlk daimi elçi Yusuf Agâh Efendi

Rusya'nın yeni bir yayılma yöntemi olarak benimsediği "Panslavizm" politikasının büyük payı vardır. Balkanlar'da yaşayan Slav uluslarının, Rusya'nın öncülüğünde, önce bağımsızlığa, sonra da bir birlik ve bütünlüğe kavuşturulması amacına yönelik olan bu politikayı, Rusya Paris Antlaşması'nın getirdiği engelleri aşabilmek için daha yaygın ve etkili biçimde kullanmaya başlamıştır.

Söylemeye gerek bile yok ki, Rusya'nın bu politikası Osmanlı İmparatorluğu kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü de tehlikeye düşürüyordu. O nedenle, Balkanlar'daki Rusya-Avusturya karşıtlığı, özellikle 1870'lerden sonra giderek büyüyecek ve "Doğu Sorunu"nu Avrupa diplomasisinin odak noktasına getirecektir. Burada, kısaca da olsa, Avusturya'nın 1879'da Almanya ile imzaladığı ittifakın, Avusturya-Macaristan yöneticilerini Rusya karşısında yüreklendirdiğini ve uzlaşmazlığa ittiğini de söylemeliyiz.

Değişen İngiliz Politikası

"Doğu Sorunu"ndaki dönüm noktası, hiç kuşkusuz, İngiltere'nin 1878'lerden başlayarak o zamana kadar izlediği Osmanlı politikasını değiştirmesidir.

Paris Antlaşması'nın hemen ertesinde, bir yandan Kırım Savaşı'nın yorgunluğu, öte yandan Hindistan ve İrlanda'da çıkan isyanlara eğilmek gereksinmesi içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarına öncelik veremiyordu. O yüzden de, Eflâk ve Boğdan prensliklerinin birleşmesi, Rusya'nın Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in askerî etkinlik ve üslerden, yani donanma ve tersanelerden arındırılmasıyla ilgili hükümlerini yürürlükten kaldırdığını bildirmesi gibi gelişmeler karşısında, çoğu kez etkisiz kalan diplomatik girişimlerden öteye bir şey yapmamıştı. Hatta, aynı ilgisizlik içinde, Fransa'nın Süveyş Kanalı'nın yapımına başla-

arası ilişkileri yürütmesinden ileri gelmekteydi. Nitekim bu saydığımız ofisler 1880'lerden itibaren Nezaretin bünyesinden çıkmıştır. Tuğrakeş odası da silinmişse de, Şifre kaleminin başındaki görevlinin unvanı nişancı olarak kaldı. Hariciye Nezareti'nin ikinci önemli ve yeni bir bürosu Vilayet Hariciye müdürlüğüydü. Bu bölüm 1869 ve 1871 vilâyet reformları ve meclis-i idarelerin kuruluşuyla gelişti ve görevi her vilayette yabancı konsoloslarla ilişkiyi yürüten Vilayetler Umur-ı Hariciye memurlarını denetlemekti.

Bunun dışında hariciyeye Bâbıâli Tercüme Odası klâsik dönemdeki gibi bağlıydı. Gene protokol işleri için hariciye teşrifatçısı, mektubi-yi hariciye kalemi (imparatorluk içi azınlıklar, ülkedeki konsüler sorunlarla ilgili yazışmalar) tahrirat-ı hariciye kalemi (dış bürolarla ve elçiliklerle ilişkiler) hariciye evrak odası (arşivlere bakar) tabiiyet kalemi (uyrukluk işleri) matbuat kalemi (II. Abdülhamid döneminde matbuat-ı ecnebiye olarak uzmanlaştı) muhasebe kalemi gibi şubelerin varolduğu görülüyor. Hariciye Nezareti müsteşarından çok, hariciye kâtibi denen ofis reisi bugünkü dışişleri genel sekreterinin görevini yürütürdü. Gene Nezaret bünyesinde bulunan matbuat kalemi'nin geleneği de yaşamış ve Cumhuriyet döneminin Matbuat Umum Müdürlüğü aslında hariciyeciler tarafından yürütülen ve Başvekalet ve Hariciye Vekaleti'nce kontrol edilen bir örgüt olmuştur. Umur-ı Hariciye nezaretine elçilikler, konsolosluklar (şehbender) bağlıydı. Osmanlı ülkesinde konsoloslar Tanzimattan beri merkezi hükümetin ajanlarıydı. Bilindiği üzere klâsik dönemde Avrupa'da konsolos, diplomatik statüsü olmayan ve bir ülkenin yabancı ülkedeki tüccarları arasından tayin edilen biridir. Böyle bir görünüm 18. yy boyu Osmanlı ülkesi için de sözkonusuydu. Osmanlı uyruğundaki Balkan Hıristiyan tüccarlar dış ülkelerde aralarından böyle bir görevli seçmişlerdi, ama onların Bâbıâli'ce tanınan bir statüsü yoktu. Hariciye Nezareti'nin bünyesinde, o asır için ilginç sayılan bir şube tüccar vekâleti denen ofistir. Yani ticaret ataşesi denilebilecek görevi görenler memurdu. Oysa bu gibi memurlukları yabancı dünyada her ülkenin ticaret odası temsilcileri yapardı ve Sovyetler Birliği bu gibi memurların diplomatik statüsünü ilk defa kabul ettiren devlettir.

Avrupa elçiliklerimiz ile Bâbıâli arasında temas noktası kuran, evrak ve muhaberatın dağıtım noktası ilk anda Viyana idi. Bu elçilik önemliydi (17.-18. yy boyu örneğin Fransa için de Viyana doğudaki elçiliklerle muhaberatta dağıtım istasyonuydu). Hariciye Nezareti ve dış temsilcilikler gayrimüslimlerden Osmanlı kültürüne mensup önemli simaların bulunduğu kadroları barındırmıştır.

Tanzimatla Gelen Bürokratlar

Umur-ı Hariciye Nezaretinin teşkilinde göze çarpan en önemli husus sadrâzamın bu örgütü tümüyle kendi kontrolünde tutma çabasıdır. Tanzimat ekolüne mensup bürokratlar gerek lisan bilgileri, gerekse Avrupa'daki geçmiş görevleriyle çoğu hariciye nazırı niteliğindeydi. Sadrâzamlık ve hariciye nazırlığının, bir dönem adeta nöbetle aynı paşalar (Âli, Fuat ve Mustafa Reşid Paşa) arasında el değiştirdiğini biliyoruz. Osmanlı modernleşmesi; klâsikdeki dışişleri örgütünü bu nedenle de muhafaza etmiş ve Sadaret'le Hariciye Nezareti fazla içiçe olmuştur. Bu örgütsel yapı Cumhuriyet dönemine de miras olarak kalmıştır. Osmanlı hariciye evrakının önemli kısmı (sefaretlerle muhaberat hariç) sadrazamlık arşivlerinde biriktiği gibi, iki örgütün aynı binada barınması da bir tesadüf değildir. Bugün de Başbakanlık ve dışişleri böyle içiçedir. Fazladan dışişleri genel sekreteri aslında Cumhuriyet döneminde başbakanın da mühim ve mahrem işlerini yürüten bir yardımcı olmuş ve başbakanlık müşteşarı ise çok kere rutin işleri yürüten bir görevli olarak kalmıştır.

Osmanlı diplomatları gücü ve araçları sınırlı bir gruptu. Dışişleri iç sorunlar ve dış müdahaleleri dengelemekle meşguldü. Bugünkünden farklı olarak diplomatlık her zaman müstakil bir kariyer sayılmazdı. Memuriyetlerin değiştiği sık sık görülür. Son zamanlarda diplomatlık bugünkü gibi kapalı bir kariyer oldu. Osmanlı diplomasisi birçok nedenlerle antlaşmaların saptadığı karşılıklı hakları her zaman kullanabilmiş değildir. Örneğin Fransa'nın Katolik, Rusya'nın Ortodoks, İngiltere'nin Protestanlar üzerindeki hâmiliğine karşılık Osmanlının da bu ülkelerin Müslüman uyrukları üzerinde protektora hakkı vardı ve istediği yerde konsolosluk ve okul kurdurtabilir, dinî misyon görevlendirebilirdi. Oysa bu haklar Livadya'ya yazılığa gelen çar'a halife adına "hoşgeldiniz" demek için Hariciye nazırının veya bir vezirin gitmesi gibi sembolik gösterilerden ötede kullanılmadı. II. Abdülhamid döneminde konsolosluklar yoluyla propaganda ve örgütlenmede bazı başarısız girişimler oldu. Bir anlamda İslâmcılık ve Türkçülük gibi hâkimiyet iddiasındaki ideolojilerin ve iç politikaların Osmanlı diplomasisine ve dış ilişkilerine yansıdığını söylemek güçtür. Gene ilginç bir yön de, diplomat grubunun 18. yy'daki aktarıcılıklarını yani Batılılaşmadaki gözlemci ve fikir taşıyıcısı rollerini kaybetmeleridir. Aslında Galatasaray gibi, yabancı dil eğitimi veren bir okul olmanın ötesinde diplomasiye yönelik bir yönü olmayan kurumun dışında belki Mekteb-i Mülkiyenin varlığından söz edilebilir. Ancak, diplomat eğitimini son devrin Osmanlı

masına, 1869'da da işletmeye açmasına kayıtsız kalmıştı. Bununla beraber, genel politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak olmaya devam ediyordu.

İngiltere'ye bu politikasının devam edemeyeceğini gösteren olay, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Bilindiği gibi, bu savaş, o sırada izlediği Panslavist politika gereği, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni topraklar isteyen Sırbistan ve Karadağ ile bağımsızlık için ayaklanan Bulgaristan'a arka çıkması üzerine patlak vermişti.

Bu savaşın gelişi, Osmanlı Devleti'nin elinde kalan son Balkan topraklarında, bu arada Bosna ve Hersek ile Makedonya'da 1875'te başlayan ayaklanmalardan belliydi. Bu ayaklanmaları, 1876'da topraklarını genişletmek isteyen Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmaları izledi. Rusya, bu savaş sırasında, Sırbistan ve Karadağ'dan yana çıkıp Osmanlı ordularının onları yenilgiye uğratmasını önlediği gibi, ortaya bir de Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne inişinin sağlanması isteğiyle çıktı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği, yani "Doğu Sorunu", bir kez daha Avrupa diplomasisinin gündemine geliyordu.

Balkanlar'da böylece başlayan yeni bunalım, olanakları ve tuzakları açısından, en çok Rusya ile Avusturya'yı ilgilendiriyordu. Kırım Savaşı'ndan sonra bir süre çekingen bir Osmanlı politikası izleyen, bir bunalım çıkararak ya da çıkacak bir bunalımda yeniden yalnız başına kalmak istemeyen Rusya, izlemeye başladığı Panslavist politikanın da etkisiyle, artık Balkanlar'ın tümünü kendi üstünlüğü altına almak zamanının geldiğine inanmaya başlamıştı. Bu kararı alırken, İngiltere'nin kendi imparatorluğu içindeki sorunlara öncelik vermekte oluşuna da güveniyordu. Kırım Savaşı sırasında İngiltere ile işbirliği yapan Fransa ise hâlâ 1870 yenilgisinin sarsıntısı içinde, kendisini toparlamaya çalışıyordu.

Avusturya yöneticileri ise iki çelişik

Osmanlı Devleti'nin ilk daimi elçilerinden Moralı Seyyid Ali Efendi

yönetiminin gerçekleştirebildiği kolay söylenemez. Bu sorun da elan çözülemeyen ve Osmanlı bürokrasisinden devralınmış bir mirastır.

Diplomaside Evreler

19. yy Osmanlı diplomasisinin evrelerini şöyle belirleyebiliriz. Tanzimat'ın ilk yıllarında Mısır ve Boğazlar sorunundan dolayı İngiltere'ye yaklaşan bir politika güdülüyor ve Rusya'nın bu suretle Osmanlı ülkesinde nüfuz kurması önleniyordu. Âli ve Fuad Paşaların İngiltere'ye karşı Fransa'ya yaklaşmaları da burada yeni bir evre gibi görünüyor. Her halükârda kurulu Avrupa dengesinin bozulmamasını Tanzimat diplomasisi can ü gönülden isterdi. Prusya-Fransa savaşını heyecanla izleyen ve savaşın durmasını isteyen devlet adamı Âli Paşa'ydı.Bu dengeli ittifakla Rusya'ya karşı Avrupa yüceltilmiş ve Kırım Savaşı bir Avrupa Savaşı haline getirilmiştir. Manevralar buna yönelikti ve Tanzimatçıları bu nedenle "İngiliz ve Fransız taraftarı" diye kesin sınıflamak pek gerçekçi değildir.

İkinci evrede ise 1856 Paris Kongresi'nin getirdiği yeni statü diplomasiye yön veriyor. Osmanlı devleti Avrupa camiasının bir üyesidir. Ticari, sınaî alanda emlâk konusunda, azınlıkların (ekalliyet sözü de bu dönemde minorité'nin bir çevirisi olarak duyulmaya başlayacak) dinî, içtimaî statüsü önünde beynelmilel taahhütlere girmiştir. İmparatorluğun merkez ve taşradaki ıslahat vaad ve projeleri, beynelmilel müdahale ve uzak denetim konusu oluyordu. (1856 Viyana protokolu gibi.) Aynı dönemde dış borçlanma da başlamıştır. Osmanlı Devleti sadece dış politik denge gereği değil, kurumsal olarak da Avrupa ülkeleriyle iç sorunlarında daha karmaşık diplomatik tedbirler ve yönlendirmelerde bulunmak zorundadır. Tanzimat'a göre diplomaside daha kompleks, daha sorumlu, gözetimli bir döneme girilmiştir.

Dönemlendirmelerin hepsinde kesin olmamak kaydıyla, üçüncü evre 1878 Berlin Kongresiyle başlayabilir. Berlin Kongresi bazı eyaletleri yabancı işgaline (Bosna-Hersek ve Kıbrıs), bazılarını mümtaz eyalet statüsüne soktu. (Girit ve Doğu Rumeli'nin özerk statüsü güçlendi.) Gerek imparatorluğun hukukî egemenliği olan bu parçalarla ilintisi, gerekse savaş tazminatı dolayısıyla dış denetim arttı. 1880'de Moratoryum ve Muharrem Kararnamesi ile Duyûn-u Umumiye'nin kurulması malî denetimi artırdı. Osmanlı diplomasisinin şimdi klasik Avrupa'ya karşı yeni bir güce, Almanya'ya dayanma dönemi başladı. Ülkedeki karışıklıklar ve despotizme karşı Avrupa eleştirisini önlemek için diplomasinin izlediği ucuz bir propaganda tekniği de bu dönemde başladı. Bu gelişme artan boyutlarda Genç Türkler'in dönemine de uzanacaktır. Dış politikada ülkeyi büyük savaşa kadar sürükleyen radikalizmde bu mirasın payını da aramak gerekir. □

---

düşüncenin etkisi altındaydılar. Siviller, Osmanlı İmparatorluğu dağılırsa ondan sonra sıranın kendilerine gelmesinden kuşku duyuyorlardı. O nedenle de, Rusya'nın yeni girişimlerine karşı çıkılmasından, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından yanaydılar. Buna karşılık askerler, hem Balkanlar'da genişleyerek imparatorluğun itibarını artırmak, hem de Osmanlı Devleti'nin artık söz geçiremediği Balkan topraklarını kendi yönetimleri altına koyup buradaki Avusturya için de tehlikeli milliyetçi akımları denetlemek gerekçesiyle, harekete geçmek gereğini savunuyorlardı.

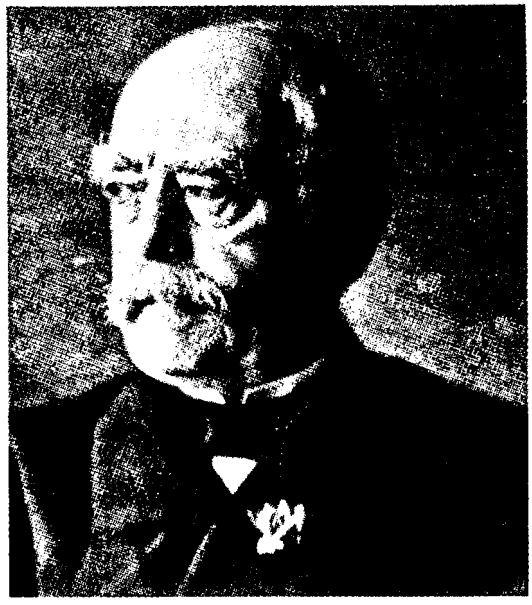
Bu arada ortaya, yeni kurulan Almanya'nın ünlü şansölyesi Bismarck çıkmıştır. 1870'te Fransa'yı yenerek Alman birliğini kuran Bismarck'ın tüm dış politika amacı, kendisine karşı bir intikam savaşı açmasını önlemek için Fransa'yı Avrupa'da yalnız bırakmaktı ve bu amaçla, 1872'de, Avusturya-Macaristan ile Rusya'yı *Birinci Üç İmparatorlar Birliği* içinde ve kendi yanında, bir araya getirmişti. Şimdi Balkanlar üzerinde çıkacak bir çıkar çatışması yüzünden, bu birliğin dağılmasını istemiyordu. O nedenle de, *"bir Pomeranyalı askerin kemiklerine bile değmez"* bulduğu Balkan topraklarını, ortalık karışınca, Rusya ile Avusturya arasında paylaştırmayı denemiştir.

Bismarck'ın önerisine göre, bu paylaşmada Avusturya Bosna ile Hersek'i alacak; buna karşılık Rusya da Güney Besarabya'yı kendi toprakları arasına katacağı gibi, Romanya ve Bulgaristan'ı da kendi himayesi altına alacaktı. Bu paylaşmaya ses çıkarmamak için, Osmanlı topraklarının Ortadoğu topraklarında öteden beri gözü olan Fransa Suriye'yi, Hint yolunun güvenliğini gözeten İngiltere ise Mısır'ı alabilirdi. Başlangıçta Rusya ile Avusturya'nın beğenisini kazanan, hatta bu iki devlet arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını bu doğrultuda paylaştıran Reichstadt Antlaşması'na esin veren bu öneri, eğer iç düzenine bir

çeki-düzen verilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalacağından hâlâ umudunu kesmemiş olan İngiltere tarafından tepkiyle karşılanınca, Bismarck önerisini geri çekmek zorunda kalmıştır.

Söylemeye gerek yok ki, İngiltere, Rusya'nın Balkanlar'a yerleşmesinin Avrupa ve Doğu Akdeniz dengesini kötü biçimde bozmasından korkuyordu.

İngiltere'nin bunalıma çözüm getirmek amacıyla yaptığı öneri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarında yapacağı yeni iç düzenlemeleri saptamak, onunla Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan arasında çıkan anlaşmazlıkları çözümlemek için, İstanbul'da bir uluslararası konferans toplanmasıdır. Burada öteki Avrupa devletlerinin kendi isteklerini sınırlamaya kalkışmasından korkan -nitekim öyle olmuştur- Rusya ile bunu kendi iç işlerine karışılması biçiminde alan Osmanlı Devleti'nin istemeye istemeye katıldıkları bu konferans, 1876 sonlarında toplandı. Konferansın açıldığı gün, İstanbul'da atılan toplar, ilk Osmanlı anayasasının ve Meşrutiyet'in ilânını müştuluyorlardı.

NAMUSLU BİR SİMSAR: Alman Birliği'nin kurucusu olan Otto von Bismarck'ın 1871'den sonra izlediği dış siyasetin başlıca amacı Fransa'yı Avrupa'da tek başına bırakmaktı. Berlin Konferansı'nda kendi deyişiyle "namuslu bir simsar" gibi davranan Bismarck'a göre Osmanlı Devleti'nin paylaşılması yüzünden çıkacak bir savaş çok anlamsızdı. Ve bu nedenle de mutlaka önlenmesi gerekirdi. Ona göre Doğu sorunu Avrupa barışını sarsmayacak bir biçimde çözülmeliydi.

Tersane Konferansı Kararları

İstanbul (Tersane) Konferansı'nda varılan kararlar şunlardır: Sırbistan ve Karadağ'ın sınırları, Bosna'dan yapılacak bazı toprak düzenlemeleri dışında, eskisi gibi kalacak; Bosna ve Hersek eyaletleri, sultanın Avrupa devletlerinin düşüncesini ve onayını aldıktan sonra atanacak bir vali tarafından yönetilmek üzere birleştirilecek; Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne inmesinden vazgeçilecek, ancak burası sultan tarafından ömür boyu atanacak bir Hıristiyan valinin yönetimine verilecekti. Yeni yönetim düzenleninceye kadar, Bulgaristan Rus askerî işgali altında kalacaktı.

İşte 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, Bâbıâli'nin artık Meşrutiyet'in ilân edilmiş olduğunu, Balkan vilâyetlerindeki halkın da yeni düzen içinde yer alacağını, o nedenle Avrupa devletlerinin buralara karışmaya hakkı olmadığını söyleyerek İstanbul Konferansı'nın kararlarını geçersiz sayacağını açıklaması üzerine çıkmıştır. Rusya, bu savaşta, Reichstadt'ta kendisi ile Bismarck önerileri doğrultusunda anlaşan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tarafsızlığına güveniyordu.

Ancak, savaşın gelişmeleri karşısında, olup-bitenlere İngiltere gibi Avusturya da seyirci kalamadı. Gerçekten, bu savaşta, Osmanlı Devleti, (Gazi Osman Paşa'nın Plevne savunması ve Doğu Anadolu'da Muhtar Paşa'nın bazı başarıları dışında) tam bir yenilgiye uğradı ve Ruslar Yeşilköy'e kadar dayandılar. İki devlet arasında, 1878 Martında, Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Sırbistan ve Karadağ genişleyerek bağımsızlık kazanıyor; Tuna Irmağı ile Ege Denizi arasında, Doğu Rumeli, Batı Trakya ve Makedonya topraklarını kapsayan büyük ve bağımsız Bulgaristan kuruluyor; Bosna ve Hersek Avusturya ile Rusya'nın ortak denetimi altına alınıyor; Dobruca bölgesi Romanya'ya bırakılıyor; Rusya Doğu Anadolu'da Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Doğubeyazıt'ı alıyordu.

Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlar'ı tümüyle Rus üstünlüğü altına koyduğunu gören İngiltere ve Avusturya bunu benimsenemez bulmuşlar ve Rusya üzerine baskı yaparak, antlaşmanın değiştirilmesini istemişlerdir. Böylece Rusya Osmanlı İmparatorluğu konusunda Avrupa'da bir kez daha yalnız kalıyordu; o nedenle baskılara dayanamamıştır. 1878 Temmuzunda, Ayastefanos Antlaşması'nı değiştirmek ve "Doğu Sorunu"nu elbirliğiyle bir çözüme bağlamak amacıyla, Berlin Kongresi toplanmıştır.

Bu kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıkları onaylanmış, ancak toprak kazançları geri alınmış; Bulgaristan küçültülüp bağımsızlık yerine özerklikle yetinmek zorunda kalmış; en önemlisi, Bosna ve Hersek, egemenliği yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nda olmak üzere, yalnızca Avusturya'nın yönetimine bırakılmış; Doğu Anadolu'da Eleşkirt ve Doğubeyazıt Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir.

Savaş alanlarında kazandığını diplomasi masalarında geri vermek zorunda kalması Rusya'nın çok ağırına gidecek ve bunu Avusturya'dan bildiği için de, Balkanlar'daki Rus-Avusturya geçimsizliği, özellikle Sırbistan'ın göz dikmiş olduğu, ancak Berlin Antlaşması ile Avusturya'ya bırakılmış olan Bosna ve Hersek üzerinde yoğunlaşarak, daha da artacaktır.

Avusturya bu toprakları Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine 1908'de ilhak edince, Sırbistan ve onun arkasındaki Rusya ile Avusturya arasında, az kalsın savaşa kadar gidecek büyük bir bunalım çıkacağını göreceğiz (1908). Bu bunalım, Sırbistan ve Rusya'nın gerilemesiyle atlatılacak. Ama, 1914'te, Avusturya-Macaristan Valiahdı Arşidük Ferdinand bir Sırp milliyetçisi tarafından, geziye çıktığı Saraybosna'da vurulup öldürülünce, yeniden çıkan bunalımdan I. Dünya Savaşı ateşlenecektir. Ancak, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın ve Berlin Kongresi'nin "Doğu Sorunu" açısından en önemli sonucu, İngiltere'nin o zamana kadar izlediği Osmanlı politikasını değiştirmesidir.

Bilindiği gibi, İngiltere, 19. yy'ın ilk günlerinden başlayarak, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ilkesini savunmuştu. Berlin Kongresi sırasında da İngiltere'de hâlâ bu ilkeye bağlı olan Muhafazakâr Parti iktidardaydı. Ama muhalefette bulunan Liberal Parti buna kesin biçimde karşı çıkıyor; Osmanlı yönetiminin despot bir yönetim olduğunu, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumanın hem olanaksız, hem de gereksiz bulunduğunu ileri sürüyordu. Liberallere göre, "Doğu Sorunu"nun İngiltere'nin çıkarlarına göre çözümlenmesi için bu politikadan vazgeçilmeli ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan ulusların bağımsızlıklarını İngiltere'nin eliyle kazanmaları sağlanmalıydı.

Bir yandan geleneksel İngiliz politikasının etkisi, öte yandan da liberallerin baskısı altında olan muhafazakâr yöneticiler, Berlin Kongresi'nde, hem Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ne destek olurken, hem Avusturya'nın Bosna ve Hersek'e yerleşmesine yardım ettiler, hem de, bu desteğin karşılığında, eğer Osmanlı Devleti yeniden bir saldırı karşısında kalırsa ona daha yakından yardım edebilmek gerekçesiyle, 1878 Haziranında imzalanan bir antlaşma ile Kıbrıs'ın yönetimini İngiltere'nin üzerine aldılar. Görüldüğü gibi, İngiltere artık Osmanlı İmparatorluğu'nu ne tam olarak tutabiliyor, ne de hâlâ ondan vazgeçebiliyordu.

İngiltere'nin bu kararsız tutumu iki yıl kadar sürdü. 1880 yılı başlarında yapılan seçimlerde Muhafazakâr Parti iktidardan düştü ve onun yerini, Gladstone başkanlığındaki Liberal Parti aldı. İngiltere bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma politikasını bir yana bırakacak ve yeni Osmanlı politikasını, Hint yolunun güvenliği bakımından önemli gördüğü Osmanlı topraklarını kendi yönetimi altına almak ve Osmanlı toprakları üzerinde, kendisine bağlı ulusal devletler kurmak ilkelerine dayayacaktır.

Bu politikanın ilk uygulaması, 1882'de Mısır'ı işgalidir. Onun arkasından, Doğu Anadolu'daki Ermeni topluluğuna arka çıkmaya başlayacak ve orada bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için öncülük yapmaya başlayacaktır. Nihayet, I. Dünya Savaşı yaklaştıkça, Arapları da kışkırttığını ve kendi himayesinde bağımsız bir Arap krallığı kurulması çabası içine girdiğini göreceğiz.

İngiltere Yerine Almanya

Osmanlı yöneticileri, kendi toprakları üzerinde genişlemek isteyen Fransa ve Rusya ile bir ölçüde Avusturya karşısında, o zamana kadar, İngiltere'ye dayanan bir denge kurmaya çalışıyorlardı. Ama İngiltere de karşılarına geçince, yeni destekler aramak gerek-

OSMANLI-RUS SAVAŞI: Tersane Konferansı'nın ardından Londra'da imzalanan protokol Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan cephenin devamı niteliğindeydi. Bâbıâli tarafından reddedilen bu protokol Rusya'nın savaş ilânı için bir bahane oldu. Rusya'nın amacı Tersane Konferansı'nda saptanmış önerileri Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmekti. Nitekim savaşın gelişmesiyle birlikte Osmanlı ordusu, Plevne savunması ve birkaç mevzii başarı dışında bütün cephelerde yenilgiye uğradı. Yeşilköy'e kadar gelen Rusya için bu bulunmaz bir fırsattı. Resimde Plevne savaşlarından bir görünüm.

sinmesini duymuşlardır. Buldukları bu yeni destek, II. Wilhelm Almanyası'dır.

Almanya, Bismarck döneminde (1870-1890), Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ile fazla ilgili değildi. Hatta Bismarck, Fransa karşısında yanına almaya çalıştığı Avusturya ile Rusya'yı bir arada tutabilmek için, Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını bunlar arasında bölüştürmeyi bile denemişti. Öte yandan, Fransa ile sömürge anlaşmazlıklarının sürmesi ve bir Fransız-İngiliz yakınlaşmasının öylece önlenmesi için, İngiltere'ye de Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki toprakları üzerinde genişlemesi yönünde göz kırpıyordu. Fransa da Avrupa dışıyla uğraşıp bir intikam savaşını düşünmesin diye, aynı şeyi ona da yapıyordu.

Almanya İmparatoru II. Wilhelm, işbaşına geldikten ve 1890'da dış politikanın yönetimini eline aldıktan sonra, Alman ekonomisinin etkisini dünyaya yaymak isteyen bir "Dünya Politikası" (Weltpolitik) izlemeye başlamıştı. Bu politika içinde, Osmanlı İmparatorluğu'na da büyük önem veriyor, burada yayılmayı düşünüyordu (Doğu'ya yöneliş-Drang nach Osten). Bu önemi göstermek için de, daha tahta geçişinin birinci yılında, 1889'da İstanbul'a bir yolculuk yaptı. İstanbul'da, Almanya'nın elini tutmaya hazır bir yönetici bulmuştur: II. Abdülhamid...

II. Abdülhamid'in bütün yönetimine yön veren şeyin iki korku olduğu görülüyor. Bunların birincisi, iç politikada, tahttan indirilmek korkusudur. İkincisi ise dış politikada, İngiltere'ye karşı duyduğu güvensizliktir. Aslında bu ikisi bir ölçüde birbiriyle ilintilidir. Gerçekten, bu konuyla ilgili belgelerden anladığımıza göre, II. Abdülhamid, Abdülaziz'in, 1876'da, Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet yönetimi kurulmasını isteyen İngiltere tarafından tahttan indirildiğine inanıyor ve aynı şeyi kendisine de yapmaya kalkışmasından kuşkulanıyordu. Ayastefanos Antlaşması'nın değiştirilmesi karşılığında 1878'de Kıbrıs Adası'nı alması, 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı kuşku duymasının öteki nedenleriydi. Ona göre, İngiltere'nin bu girişimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslâm toprakları üzerinde genişlemeye yönelik olarak attığı ilk adımlardı. Bunu önlemek için güçlü ve güvenilir bir dosta gereksinme vardı ve bu da, Almanya olabilirdi.

II. Abdülhamid'in Almanya'ya çeşitli bakımlardan yakınlık duyduğunu anlıyoruz. Birincisi, daha şehzadeliğinde çıktığı Avrupa gezisinde Prusya'nın kudretine hayran olmuştu. İkincisi, II. Abdülhamid'e göre, Alman İmparatorluğu içinde Müslüman halk da yoktu. Bu bakımdan, iki ülke arasında bir çıkar çatışması, Müslümanlar üzerinde bir üstünlük yarışması çıkması da beklenemezdi. Üçüncüsü, Alman parlamentarizminin de Osmanlı mutlakiyetinden pek büyük bir farkı yoktu. Bu durumun II. Abdülhamid'i, kurulacak bir yakınlığın kendi saltanatına bir tehlike getirmeyeceğini, hatta onu güçlendireceğini düşünerek, Almanya'ya daha fazla yaklaştırdığı söylenebilir.

Demiryolu Bunalımı

Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşmanın doruğu, 1899 ilkbaharında Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilen Bağdat demiryolu ayrıcalığıdır. Bundan bir yıl önce, II. Wilhelm ikinci kez İstanbul'a gelmiş, Kudüs'e ka-

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI: 1878'in Mart ayında İstanbul'da şimdiki adıyla Yeşilköy'de imzalanan bu antlaşmanın sonuçları birçok Avrupa ülkesini tedirgin etmişti. Buna göre Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını elde etmiş, Bulgaristan kurulmuş, Bosna ve Hersek Avusturya'nın denetimine bırakılmış, Rusya Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ı almıştı. Sonuçta Rusya'nın Balkanlar'daki etkinliği artmış, bu da diğer Avrupa devletlerini tedirgin etmişti. Yanda antlaşmayı imzalayan Saffet Paşa, yanında ise General İgnatiev ile Nelidov görülmektedir. Üstte ise Yeşilköy'de antlaşmanın imzalandığı bina.

dar giderek kendisini "300 milyon Müslüman'ın dostu" ilân etmişti.

Eskişehir-Konya hattının Bağdat'a kadar uzatılması ayrıcalığının Alman şirketine verilmesi, bunu Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Hindistan'a doğru uzanması gibi gören İngiltere ile Almanya arasında büyük bir bunalıma yol açtı. İngilizler, Bağdat'a kadar uzatılacak demiryolunun sonunda Basra Körfezi'ne kadar uzanıp, hem Almanya'ya Ortadoğu'da büyük bir üstünlük kazandırmasından, hem de onu Hint yolu üzerinde söz sahibi yapmasından korktular. Öte yandan Rusya da, Anadolu'da demiryolu ağının yaygınlaşmasının Osmanlı Devleti'nin savunma gücünü artıracağını düşünerek kuşku duydu; özellikle kuzeye ve doğuya doğru uzanacak yolların yapılmasını istedi. Fransa'ya gelince, o da bu kadar kârlı görünen bir girişimin Almanya'ya gitmesine kızıyordu. Kısacası, Bağdat demiryolu, "Doğu Sorunu"nu yeniden gündeme getirmişti. Bununla beraber, bu olaydan en çok kuşkulanan devlet olan İngiltere, bu sırada çeşitli sömürge çatışmalarıyla uğraştığı ve büyük bir yalnızlık duygusu içinde olduğu için, işi fazla ileri götüremedi.

1908 Bunalımı ve Sonrası

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisinin artmasının İngiltere, Fransa ve Rusya'da yarattığı kuşkular bir yana bırakılırsa, "Doğu Sorunu"nun Berlin Kongresi'nden 1908'e kadar Avrupa diplomasisinde ikinci alana itilmiş olduğunu görüyoruz. Çünkü bu dönemde, Avrupa devletleri öteki sömürge çatışmalarıyla ve kendi içlerinde bloklaşmalarla uğraşıyorlardı. Özellikle Rusya 1907'de İngiltere ile Asya ve Uzakdoğu'daki sömürge anlaşmazlıklarını çözümledikten sonradır ki, gözlerini yeniden Balkanlar'a çevirecek ve "Doğu Sorunu" yeniden güncellik kazanacaktır.

Bundan sonra Rusya'nın Balkanlar'da, 1894'te anlaştığı Fransa ve 1904'te anlaştığı İngiltere ile uyumlu bir politika izlemeye başladığını görüyoruz. Bu arada başlangıçta, Avusturya'nın da işbirliğini aramamış değildir. Bu arayış o sırada Avusturya'nın da işine geliyordu, çünkü hem kendi içindeki Slav unsurları kışkırttığını düşündüğü Sırbistan'a iyi bir ders vermek, hem de oradaki yönetimine direnen Sırp milliyetçilerini daha iyi sindirebilmek için, Bosna ve Hersek'i kendi topraklarına katmayı kararlaştırmıştı. Bunun için de, eğer alabilirse, Rusya'nın onayını almak istiyordu. Buna karşılık Rusya da, Boğazlar'ı bir kez daha Rus savaş gemilerine açmayı denemeyi düşünüyordu; bunun için de, onun da Avusturya'nın onayını alması gerekiyordu.

İki devletin politikaları böylece kesişince, Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal ile Rus Dışişleri Bakanı İsvolski, 1908 Eylülünde Moravya'daki Buchlau şatosunda buluştular. O sırada, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, II. Meşrutiyet ilân ediliyordu.

Aehrenthal ile İsvolski arasında yapılan görüşmelerde tutanak tutulmadığı için, sonradan iki dışişleri bakanı arasında varılan anlaşma üzerinde ayrılık çıkmıştır. Aehrenthal'e göre, kendisi İsvolski'ye eğer Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak ederse Rusya'nın takınacağı tavrı sormuş; İsvolski de bunun dostça olacağını bildirmiştir. Buna karşılık kendisi, İsvolski'ye, Boğaz-

lar'ın açılmasının uluslararası bir sorun olduğunu, ancak İngiltere buna yanaşırsa Avusturya'nın da karşı çıkmayacağını söylemiştir.

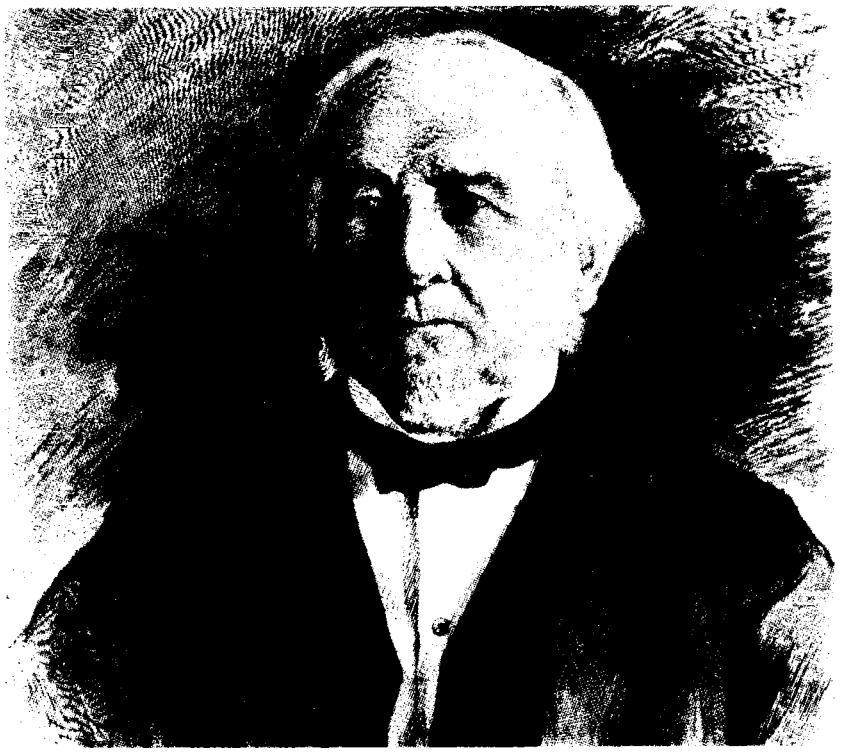
İsvolski'ye göre ise durum tam tersinedir. Aehrenthal Bosna-Hersek'in işgalinden söz ettiği zaman kendisi bunun 1878 Berlin Antlaşması'nın değiştirilmesi demek olacağını, bu bakımdan işgal için o antlaşmayı imza eden bütün devletlerin onayını almak gerektiğini söylemiştir. Boğazlar konusunda ise Aehrenthal Boğazlar'ın Rusya'ya açılmasını kabul etmiştir.

Her ne olursa olsun, iki şey kesindir: Birincisi, bu görüşmeler sırasında Bosna-Hersek'in ilhakı için belli bir tarih saptanmamıştı. İkincisi, Avusturya bu ilhakı er geç gerçekleştirmeye kararlıydı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilân edilmiş olması onu bu ilhakı çabuklaştırmaya zorluyordu. Çünkü, Bosna-Hersek hâlâ Osmanlı toprağı olduğuna göre, kurulacak meclise temsilci yollaması gerekiyordu. Böyle olunca da, yeni Osmanlı yöneticilerinin Berlin Antlaşması'nın Bosna-Hersek'le ilgili hükümlerinin gözden geçirilmesini isteyecekleri açıktı. İşte bu nedenle Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmekte aceleci davrandı ve daha İsvolski öteki Avrupa devletlerini Buchlau'da varılan anlaşmadan haberdar etmeden, 1908 Ekiminde, Bosna-Hersek'i kendi sınırları içine kattığını açıkladı.

Bu olay, özellikle üç ülkede büyük tepkiler yarattı: Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Rusya...

Osmanlı Devleti kendisinde Avusturya'ya karşı silâhlı bir karşı koyma gücü görmediği için Avusturya mallarına boykot ilân etmekle yetindi. Dört ay kadar sonra da, 1909 Şubatında, Avusturya ile bir antlaşma imzalayarak iki buçuk milyon lira karşılığında Bosna-Hersek üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçtiğini bildirdi.

Bosna-Hersek bunalımı, devam ettiği altı ay boyunca, Avrupa'da büyük bir gerginlik doğurdu. Her gün bir savaş patlak vermesi bekleniyordu. Fakat İngiltere ve Fransa Rusya'yı desteklemeyince bu devlet de fazla ileri gidemedi ve Sırbistan'ı anlaşmaya zorladı. Oysa 1914'te patlak veren bunalımda Rusya Sırbistan'ı, İngiltere ve Fransa da Rusya'yı Avusturya ve Almanya karşısında sonuna kadar desteklediler. I. Dünya Savaşı da bu yüzden çıktı. İşte 1908'de ortaya çıkan durumun tıpkı

BİR BAŞKA İNGİLİZ: *İngiltere'de dört kez başbakanlık yapmış liberal W. E. Gladstone, Disraeli hükümetinin Osmanlı Devleti'ne ilişkin siyasetini beğenmiyordu. Başbakan olduktan sonra o güne kadar uygulanan toprak bütünlüğünün korunması politikasını değiştirerek sertleşen Gladstone'un amacı Osmanlı toprakları üzerinde ulusal devletlerin kurulmasını sağlamaktı. Bu amaçla Balkan ülkelerindeki ayaklanmaları destekledi.*

1914 durumuna benzemesi yüzünden, Bosna-Hersek bunalımına I. Dünya Savaşı'nın provası denir. Bundan başka, I. Dünya savaşı'nın çıkmasını sağlayan tohumlar da bu sırada ekilmiştir.

Balkan Savaşları

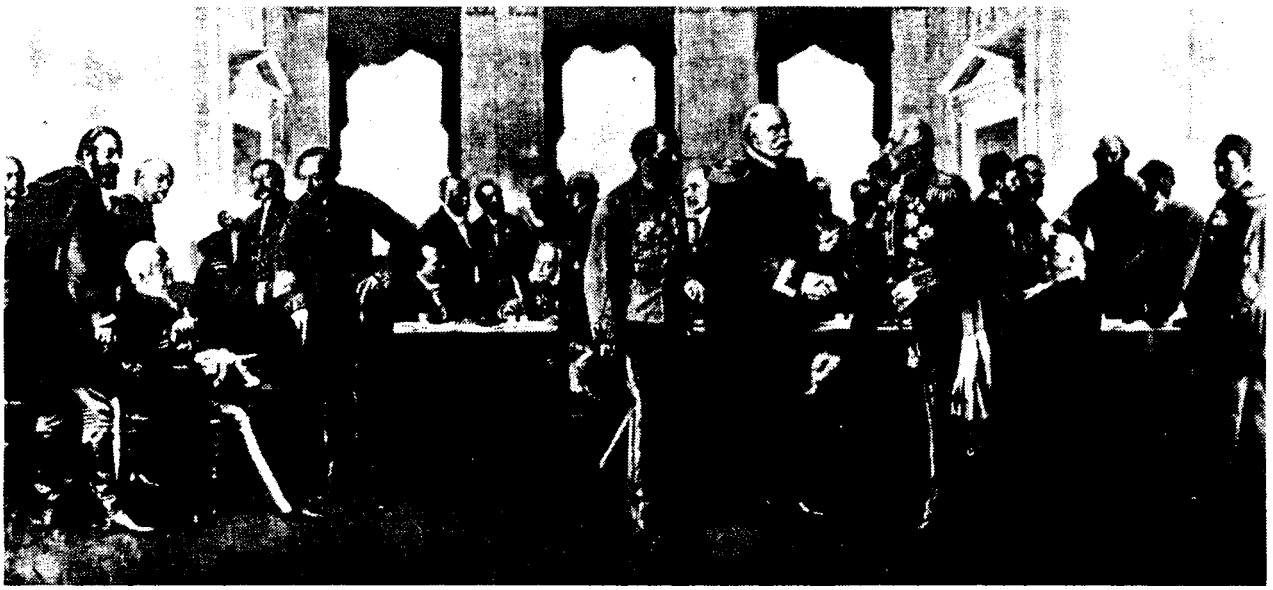
Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan toprakları üzerinde çıkan son bunalımı, Balkan Savaşları'dır. Bu savaş, büyük ölçüde, Balkan devletlerini 1912 başlarında Osmanlı Devleti'ne karşı birleştirmeyi başaran Rusya'nın eseridir.

Rusya'nın Üç Politikası

1908 Bosna-Hersek bunalımından sonra, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı üç ayrı politika arasında bocaladığını görüyoruz.

Bu üç ayrı politikadan birincisi, Dışişleri Bakanı İsvolski'nin Boğazlar'ı Rus gemilerine açtırmak konusundaki ısrarıydı. İsvolski, Buchlau'dan sonra da bu amacından vazgeçmiş değildi. İkincisi, Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Çarikof'un Osmanlı Devleti'ni de içine alacak bir Balkan birliği kurmak önerisiydi. Çarikof Sırbistan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında iyi ilişkiler kurmak için büyük çabalar harcadı. Bu devletlerin kuracağı bir birlik önce Balkanlar'da statükonun korunmasına yardım edecek; sonra da Osmanlı Devleti'ni Rusya'nın üstünlüğü altına alacaktı. Fakat Çarikof'un bu önerisi ne Rusya'nın geleneksel dış politikasına uyuyor, ne de Balkan devletleriyle Bâbıâli'nin işine geliyordu. Balkan devletleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşmazlıklar ve toprak istekleri ile Bâbıâli'nin Rusya'ya karşı duyduğu güvensizlik böyle bir birliğin kurulmasını olanaksızlaştırıyordu. Bu bakımdan Çarikof'un bu yöndeki öneri ve girişimleri bir sonuca ulaşamadı.

İsvolski ve Çarikof'un izlemek istedikleri politikalar başarısızlığa uğrarken, Rusya'nın Sırbistan ve Bulgaristan elçileri tarafından yürütülen üçüncü politikası umulmadık bir başarı ka-

BERLİN'DE DEĞİŞEN ANTLAŞMA: *Ayastefanos Antlaşması'nı değiştirmek amacıyla düzenlenen Berlin Konferansı sonunda imzalanan antlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin sınırları yine daraltılıyordu. Bunun yanısıra bazı vilayetlerde devlet otoritesi sınırlanarak, yabancıların etkinliğini artıracak uygulamalar getiriliyordu. Antlaşmayla Rusya'nın Ayastefanos'la elde ettiği nüfuz kısmen kırılmışsa da sonuçta kârlı çıkanlar yine büyük devletler olmuştu. Resimde Berlin Konferansı'na katılan delegeler görülmektedir.*

zandı. Bu, görünürde Balkanlar'da statükonun korunmasını hedef alan bir Balkan devletleri birliği kurma politikasıydı. Çarikof'un istediğinden farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu bu birlikte yer almayacaktı. Birlik, Balkanlar'ın durumuna göre, gerektiğinde Avusturya'ya, gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılacaktı.

Rus devlet adamları Balkan devletleri arasında bir birlik kurmak için bundan önce de birçok denemeler yapmışlardı. Fakat bu denemeler Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki geçimsizlikler yüzünden suya düşmüştü. İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açması üzerine, Balkan birliği fikri yeniden tazelendi. Rusya'nın Belgrat ve Sofya'daki elçileri Sırp ve Bulgar devlet adamlarını kendi aralarında anlaşmaya teşvik ettiler. Trablusgarb Savaşı'nın çıkması üzerine Balkan devletlerinin bir hareketinden korkan Osmanlı İmparatorluğu Rumeli'ye asker yığmış; Bâbıâli'nin bu hareketi de Sırbistan ve Bulgaristan'ı korkutmuştu. Öte yandan Sırbistan kendisine Avusturya karşısında yeni müttefikler arıyordu. Makedonya üzerinde Bulgaristan ile anlaşırsa, kendini daha kuvvetli hissedecekti. İşte bütün bu nedenler bir araya gelince, 1912 Martında, Sırbistan ve Bulgaristan arasında bir dostluk ve karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalandı.

Bu antlaşma gereğince, her iki devlet birbirinin toprak bütünlüğünü karşılıklı olarak garanti ediyordu. Bundan başka, bir büyük devlet Balkanlar'da toprak ilhakına kalkışır da, taraflardan biri bu ilhakı kendi çıkarlarına aykırı görüp savaşa girişirse, diğer taraf müttefikine yardım edecekti.

Bir savunma antlaşması olan bu antlaşmanın yanısıra, "çok gizli" kaydıyla bir ek protokol de imzalanmıştı. Bu ek protokole göre, Osmanlı Devleti'nde bir karışıklık çıkar ve Balkanlar'ın statükosu tehlikeye düşerse iki devlet ortak hareket etmek için aralarında temasa geçecekler ve Rusya'yı da bu temaslardan haberdar edeceklerdi. Ek protokole, bu hareket sonunda ele geçirilecek arazi ve ganimetler konusunda hükümler konulmuştu. Bu hükümler gereğince, Makedonya iki devlet arasında paylaşılıyordu.

Yunanistan'a gelince, onun bu sıralarda iki büyük amacı vardı: 1) Bir süredir özerk olan Girit'i ilhak etmek; 2) Makedonya'nın Rumların oturduğu kesimlerini kendi sınırları içine katmak.

Yunanistan, Bulgaristan ile Sırbistan'ın anlaştığını öğrenince, bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için, Bulgaristan'a yanaştı. Bu yanaşma sonunda, 1912 Mayısında, iki devlet arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma gereğince Osmanlı Devleti iki taraftan birine saldıracak olursa taraflar bütün güçleriyle birbirlerine yardım edeceklerdi.

Bulgar-Sırp Antlaşması'nın aksine, Yunan-Bulgar Antlaşması'na toprak kazançlarının paylaşılması konusunda hiçbir hüküm konulmamıştı.

Bu eksiklik, ileride iki devlet arasında ve Makedonya üzerinde büyük bir anlaşmazlık yaratacaktır.

Üç Balkan devleti bu biçimde anlaşılınca, Karadağ'ın da onlara katılması için girişimler yapıldı. Karadağ, ağustos ayında, Yenipazar Sancağı ile İşkodra'nın kendisine verileceği sözü üzerine, Sırp, Yunan ve Bulgar hükümetlerine yardım edeceğini bildirdi. Böylece Rusların uzun bir süredir kurmak istedikleri Balkan birliği tamamlanmış oluyordu.

Balkan Bunalımı ve Avrupa

Görüldüğü gibi Balkan birliğinin en etkin üyesi Bulgaristan'dı ve birlik onun çevresinde kurulmuştu. Balkan birliği kurulduktan sonra Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki çatışmadan faydalanarak savaş hazırlıklarına girişen ilk devlet de, Bulgaristan oldu. Hem ken-

di kamuoyunu hazırlamak, hem de Bâbıâli'yi kışkırtmak için Makedonya'da bulunan Bulgar çetelerini harekete geçirdi. Ağustos sonlarında ve eylül başlarında Makedonya'da büyük karışıklıklar çıkartıldı. Öte yandan Karadağ sınırında da çarpışmalar oldu. Eylül sonlarında, Yunanistan'ın ordusunu Tesalya'ya yığması üzerine Balkanlar'ın durumu büsbütün karıştı.

Balkanlar'ın bir savaşa doğru gitmesi karşısında büyük devletlerin aldığı duruma gelince, Balkan birliğinin her şeyden çok Rusya'nın teşvikiyle gerçekleştiğini biraz önce söylemiştik. Rusya, Balkan devletleri arasında bir blok kurulduğunu müttefiki Fransa'ya zamanında haber vermemişti. Fransa bunu öğrenince, önce Balkanlar'da bir savaş çıkmasını istemediğini açıkladı; fakat sonra, Fransız genelkurmayının Balkanlar'da çıkacak bir savaşın Fransa ve Rusya için en elverişli savaş olduğuna karar vermesi üzerine, Rusya'nın safında yer aldı. Rusya, Fransa'nın desteğini sağlayınca, Balkan devletlerini büsbütün kışkırtmaya başladı. Avusturya'ya gelince, Avusturya Balkanlar'da çıkacak savaşlardan çok endişelendiği için, ağustos ayında, Fransa'ya, Rumeli'ye özerk bir yönetim verilmesi için devletlerin ortak bir teşebbüste bulunmalarını önerdi. Fakat bu öneri Fransa'da iyi karşılanmadığı gibi, Balkanlar'daki karışıklıklar da günden güne şiddetlendiler. Bunun üzerine işe Almanya karıştı ve Rusya'dan, Balkanlar'daki statükonun korunması için açık bir bildiri istedi. Rusya buna karşılık Balkanlar'da statükonun korunmasından yana olduğunu, fakat Rumeli'de ıslahat yapılmadıkça barışın kurulması ve devamı için yapılacak girişimlerin sonuç vermeyeceğinden korktuğunu bildirdi. Nihayet büyük devletler, 1912 Ekiminde şöyle bir karara vardılar: Büyük devletler barışı bozacak davranışlara karşıdırlar ve Rumeli'deki ıslahat işini kendi ellerine alacaklardır. Buna rağmen yine de bir savaş çıkacak olursa, o zaman Balkan sınırlarının değişmesine izin vermeyeceklerdir.

Avusturya ve Rusya, büyük devletlerin bu kararını Balkan devletlerine 8 Ekim 1912'de bildirmişlerdi. Fakat bu çok geç kalmış bir karardı. Çünkü aynı gün Karadağ Bâbıâli'ye bir nota vererek sınır anlaşmazlıkları yüzünden Osmanlı Devleti'ne savaş açtığını bildirmişti.

13 Ekim 1912 tarihinde de, Sırbistan ve Bulgaristan birer nota vererek Rumeli'ye özerklik tanınmasını ve vilayetlerin milliyet ilkesine göre yeniden düzenlenmesini istediler. Kamuoyunun baskısı altında Osmanlı Hükümeti Sırp ve Bulgar notalarını kabul etmedi ve 17 Ekim 1912 tarihinde Balkan devletlerine savaş açıldı.

Birinci Balkan Savaşı

Savaş Osmanlı orduları için tam bir başarısızlık sınavı oldu. Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar Osmanlı ordularını kısa sürede bozguna uğrattılar. Bulgarlar İstanbul üzerine, Yunanlılar Selanik'e, Sırplar da Arnavutluk bölgesine doğru yürüdüler. Karadağ İşkodra'yı kuşattı. Savaşın bu biçimde gelişmesi Avrupa devletlerinde önce büyük bir şaşkınlık yarattı. Hiçbiri Osmanlı ordularının böylesine yenileceğini düşünmüyordu. Hatta Rusya bile. Gerçi Rusya'nın sevgi ve desteği başından beri Balkan devletlerinden yanaydı. Ancak onların kesin başarısını beklemediği için, savaşın çıktığı gün, öteki Avrupa devletleriyle birlikte, sonuç ne olursa olsun Balkan sınırlarının değişmeyeceğini bildirmişti. Oysa Osmanlı bozgunundan sonra, kasım başında bir açıklama yaptı ve Balkan devletlerinin aldığı toprakların "silâh hakkı" olarak bu devletlere bırakılmasını istedi.

Balkan devletlerinin, özellikle Sırbistan'ın başarısından en büyük kuşku duyan devlet ise Avusturya oldu. Sırbistan, kazandığı başarılardan yararlanarak topraklarını Adriyatik'e kadar genişletmek, Arnavutluk bölgesinin kuzeyinde alacağı bir limanla denize çıkmak istiyordu. Avusturya'nın Sırbistan'ın büyümesi ve güçlenmesi karşısında ne kadar duyarlı olduğunu biliyoruz. Bu bakımdan, Sırbistan'ı Adriyatik Denizi'nde istediği limandan yoksun bırakmak amacıyla, Avusturya Osmanlı İmparatorluğu'nun Arnavutluk vilayetlerini bağımsız bir devlet haline getirmekten başka çare göremedi. Onun bu isteğini İtalya da destekliyordu. Ancak Avusturya gerek Sırbistan'a, gerek Karadağ'a karşı bir denge unsuru olarak kullanmak istediği Arnavutluk'u büyük ve güçlü tutmak taraflısıyken; İtalya, ileride kolayca kendi üstünlüğü altına alacağı, zayıf bir Arnavutluk kurulmasını düşünüyordu. İşte bu nedenle, Sırp ordularının Arnavutluk'a doğru ilerlemeleri ortaya çözümü güç bir sorun çıkardı. Hele, Arnavutlar ekim sonlarında bir kurucu meclis toplayarak bağımsızlıklarını ilân edince, durum daha da güçleşti. Avusturya ve İtalya Arnavutluk'un, Rusya da Sırbistan'ın arkasında yer aldılar. Balkanlar'da yeni bir Rusya-Avusturya anlaşmazlığı patlak vermişti.

BİRLEŞEN ÇIKARLAR: *Berlin Antlaşması'ndan sonra Avusturya Bosna ve Hersek'i topraklarına katmak, Rusya da Boğazlar üzerindeki isteklerini sürdürmek amacındaydı. 1908'de bir araya gelen Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal ile Rus Dışişleri Bakanı Isvolski konuyu tartıştılar. Ardından Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etti. Osmanlı Devleti ise buna karşılık Avusturya mallarını boykot etme kararı alıyordu. Solda, Isvolski, sağda, Aehrenthal.*